Сингапурська історія:
із третього світу в перший

Мемуари Лі Куан Ю

«Ця книга – історія надзвичайних досягнень Лі Куан Ю, однієї з культових постатей сучасної Азії. Мотиви та припущення, які зумовлювали ті чи інші дії сингапурського лідера, можуть викликати чимало суперечок. Проте одне безсумнівно: вони дають змогу багато чого дізнатися».

– Генрі А. Кіссинджер

Коли 1965 року крихітний Сингапур отримав незалежність, мало хто вірив у можливість його виживання. Утім як же так сталося, що сьогодні колишній британський колоніальний порт – це процвітаючий азійський мегаполіс, який не лише має одні з найкращих у світі авіалінії, аеропорт та найжвавіший торговельний порт, але й посідає четверте місце за розміром реального доходу на душу населення?

Історію цієї трансформації розповідає в книзі своїх мемуарів Лі Куан Ю – харизматичний та суперечливий батько-засновник Сингапуру. Сьогоднішній Сингапур, який виріс на суміші протиріч колоніалізму, спустошення, полишеного Другою світовою війною, загальної бідності й безладу, що настали після виведення британських військ, сприймається як місто майбутнього. Дивовижну історію про це розповіла людина, яка не тільки все це пережила, але й безстрашно йшла вперед, перетворюючи мрії на реальність.

На підставі особистих записів, а також раніше неопублікованих урядових документів та офіційних звітів Лі детально розповідає про надзвичайні зусилля, які знадобилися острівній державі-місту, щоб вижити в непрості часи.

Лі описує, як він разом із членами свого уряду зупиняв комуністичну загрозу, що ставила під сумнів безпеку молодої країни, та започатковував важкий процес творення держави. Як прокладалися головні магістралі через терени, на яких доти були лише болота, як формувалася армія з населення, розділеного расовими та ідеологічними відмінностями, як викорінювалася корупція – останній залишок колоніальної епохи, як люди масово забезпечувалися державним житлом, як поставали національна авіакомпанія й аеропорт.

У своїх мемуарах Лі відверто розповідає, як він рішуче долав політичних опонентів; він також не приховує своїх часто неортодоксальних поглядів на права людини, демократію й спадкову інтелігенцію, прагнучи завжди «бути правим, а не політично правильним».

(Продовження на останній обкладинці)

Про автора та його мемуари

«Назва цієї книги "Із третього світу в перший" відбиває мрію всіх країн, що розвиваються, яка, на жаль, стає реальністю лише для одиниць. До них належить і Сингапур. Ось чому ця розповідь про перші роки його незалежності, написана батьком-засновником Лі Куан Ю, буде цікавою для людей з інших країн, що розвиваються, а також всім, кого цікавить доля таких країн. Відзначу також чудову ясність викладу та свіжість літературного стилю автора», – ***Кофі А. Аннан**, генеральний секретар ООН, 1997–2007 роки.*

«Почавши понад сорок років тому, Лі Куан Ю перетворив тодішню бідну й немічну колонію на сяючу, багату й сучасну світову столицю, притому що весь цей час Сингапур перебував в оточенні ворожих держав. Завдяки своєму видатному гострому інтелектові Лі Куан Ю став одним із найповажніших та найчастіше цитованих державних діячів світу. Цю книгу має обов'язково прочитати кожний студент сучасної Азії», – ***Руперт Мердок**, голова правління та виконавчий директор «News Corporation».*

«Лі Куан Ю є одним із найвизначніших та найталановитіших людей, із якими мені довелось зустрітись. "Сингапурську історію" обов'язково повинні прочитати ті люди, кого цікавить правдива історія становлення успішної азійської держави. Ця книга дає нам також змогу зрозуміти хід мислення одного з найпроникливіших політичних діячів XX сторіччя», – ***Джордж Буш**, президент США, 1989–93 роки.*

«Перебуваючи при владі, я прочитала й проаналізувала всі промови Гаррі. Йому чудово вдалося розвіяти туман пропаганди, з досконалою чіткістю сформулювати найактуальніші питання та знайти шляхи їх розв'язання. Він ніколи не помилявся...», – ***Маргарет Тетчер**, прем'єр-міністр Великої Британії, 1979–90 роки.*

«Методу, як за 30 років підвищити рівень прожиткового мінімуму до одного з найвищих у світі, не існує. Джерелом цього досягнення є дар однієї людини, пана Лі Куан Ю, який перетворив місто на державу... Пан Лі об'єднав довкола себе найкращі уми, інкорпорував найдосконаліші стандарти в систему управління державою», – ***Жак Ширак**, президент Франції, 1995–2007 роки.*

«Щирий, освічений, переконливий, видатний – саме завдяки цим якостям Лі Куан Ю здобув визнання політичних лідерів цілого світу, а книга його мемуарів стала для багатьох із них настільною. Це захоплююча оповідь про Сингапур. Книга дасть змогу читачеві глибше зрозуміти природу влади, правильніше оцінювати політиків цілого світу, навчить, як аналізувати заплутані питання та вести за собою людей. Це дійсно видатна книга, написана видатною людиною», – ***Джордж П. Шульц****, державний секретар США, 1982–89 роки.*

«Лі Куан Ю, один із найвидатніших політичних діячів країн Тихоокеанського басейну, написав надзвичайно захоплюючі мемуари, які спонукають багато над чим замислитись», – ***Джеральд Р. Форд****, президент США, 1974–77 роки.*

«Лі Куан Ю став для мене безцінним товаришем і радником. Завдяки власній рішучості, енергії та проникливості він завоював повагу і сингапурців, і тих, хто мешкає далеко за межами цього регіону.

Лі Куан Ю – не тільки видатна політична фігура, але й блискучий мислитель. Він розкриває нам багато моментів, якими ми керуватимемося в майбутньому. Сподіваюсь, що його спогади та думки знайдуть шлях до широкого кола вдумливих читачів», – ***Гельмут Коль****, канцлер ФРН 1982–90 роки, канцлер об'єднаної Німеччини, 1990–98 роки.*

«Лі Куан Ю має дивовижно глибоке розуміння політичного й економічного устрою. Чимало американських та європейських лідерів скористалися з його доробку. Це стосується насамперед його визначення Китаю як світової держави, а також його аналізу й тлумачення азійських цінностей», – ***Гельмут Шмідт****, канцлер ФРН, 1974–82 роки.*

«Це історія людини, яка практично одинцем збудувала велику націю. Це перший у світі підручник на тему "Як збудувати державу". Пан Лі був також для нас чудовим другом і часто проникливим спостерігачем за розвитком подій у Японії. Японські читачі побачать у тій книзі не лише свій сучасний колективний образ, але й майбутній портрет – нібито дивлячись на себе пронизливим оком цього політичного лідера», – ***Киїчі Міязава****, прем'єр-міністр Японії, 1991–93 роки, міністр фінансів, 1998–2003 роки.*

«Щоразу, коли я зустрічався з паном Лі Куан Ю, мене дійсно вражав його інтелект, бачення майбутнього та глибина розуміння історії й суспільства. Немає значення, де саме ваше місце в політичному спектрі, з цієї книги ви дізнаєтеся багато цікавого про те, як мудрий керівник перетворив крихітну країну на процвітаюче сучасне суспільство, про-

вівши її через рифи та скелі світової політики», – ***Кім Де Чжун***, *президент Республіки Корея, 1998–2003 роки.*

«Пан Лі Куан Ю є однією з провідних постатей у сучасній історії Південно-Східної Азії. У багатьох випадках його діяльність визначила напрямок подій у цьому регіоні», – ***Прем Тінсуланонд***, *прем'єр-міністр Таїланду, 1980–88 роки.*

«Уміння перетворити кризу на конкурентну перевагу відрізняє талановитого державного діяча від посереднього. "Сингапурська історія" розповідає про життя й підходи цього великого лідера», – ***Сиддхі Саветсіла***, *міністр закордонних справ Таїланду, 1980–90 роки.*

«Його внесок у справу зміцнення економічних зв'язків між країнами Південно-Східної Азії неможливо переоцінити. Його останні мемуари – це глибоке проникнення в історію і політику регіону, а також та нова, свіжа їх інтерпретація, яка спонукає задуматись над багатьма речами», – ***Чуан Ліхпаї***, *прем'єр-міністр Таїланду, 1992–95, 1997–2001.*

«Ваші спогади вразили мене своїм надзвичайним змістом. Ніхто не може закинути вам упередженого чи нечесного ставлення до супротивників», – ***д-р Гох Кен Cві***, *заступник прем'єр-міністра Сингапуру, 1973–84 роки.*

«Бачення Лі, його політична проникливість та вміння мислити стратегічно перетворили Сингапур із торговельної факторії на успішну націю, що процвітає сьогодні, оточена повагою інших», – ***Тун Даїм Зайнуддин***, *міністр фінансів Малайзії, 1984–91 роки, міністр з особливих питань із червня 1998 року та міністр фінансів із січня 1999 року.*

«Ці спогади дають унікальну можливість зазирнути в історію сучасного Сингапуру й дізнатися про роздуми одного з видатних лідерів XX сторіччя. Я впевнений, що кожен, хто прочитає цю книгу, отримає велике задоволення», – ***Тоні Блер***, *прем'єр-міністр Великої Британії, 1997–2007 роки.*

«Судження Лі Куан Ю щодо політичних діячів, із якими йому довелося співпрацювати впродовж тривалого часу, зокрема прем'єр-міністра Великобританії та президента Сполучених Штатів, – приголомшують», – ***Едвард Хіт***, *прем'єр-міністр Великої Британії, 1970–74 роки.*

«Це людина, до якої уважно дослухаються західні лідери», – ***Джеймс Каллаген**, прем'єр-міністр Великої Британії, 1976–79 роки.*

«Гаррі Лі був та залишається одним із найвидатніших лідерів другої половини XX століття. Йому пощастило заручитися підтримкою групи міністрів з екстраординарними здібностями, які б стали окрасою уряду будь-якої високорозвинутої країни», – ***Малкольм Фрезер**, прем'єр-міністр Австралії, 1975–83 роки.*

«Його проникливий розум, у якому поєдналися всі найкращі китайські та британські традиції, уможливив тріумф політичного прагматизму. Завдяки цьому уряд Сингапуру став зразком – і то далеко за межами Азії», – ***Денніс Хілі**, міністр фінансів Великої Британії, 1974–79 роки.*

«Ця книга є обов'язковою для тих, хто хоче зрозуміти особливості азійського мислення», – ***Роберт Хоук**, прем'єр-міністр Австралії, 1983–91 роки.*

«Кожна частинка цієї праці є проникливою, вражаючою, впевненою та мудрою. Зрештою, цього ми й чекали від такого видатного автора», – ***Пол Кітинг**, прем'єр-міністр Австралії, 1991–96 роки.*

«Це історія про людину та її країну. Коли Лі Куан Ю повернувся до Сингапуру, це були руїни імперії. Зараз він і його країна – геополітичні стрижні світового масштабу. Ці рядки такі ж раціональні й стримані, як і він сам», – ***Девід Ланге**, прем'єр-міністр Нової Зеландії, 1984–89 роки.*

«Мемуари Лі Куан Ю, сповнені прикладами його спостережливості й мудрості, є невід'ємною частиною історії його унікальної та важливої держави – історії, що триває», – ***Джеймс А. Бейкер III**, державний секретар США, 1989–92 роки.*

«Його мемуари є дзеркалом подій міжнародного політичного життя, над якими розмірковує один із найвидатніших політичних діячів нашої епохи», – ***Персі Кредок**, радник британського прем'єр-міністра з питань зовнішньої політики, 1984–92 роки.*

«Лі Куан Ю – політик, який створив успішну націю. Він знав кожного. Він досяг неймовірних речей, а його спогади віддзеркалюють правду», – ***Вільям Різ-Могг**, редактор газети «Times» у Лондоні, 1967–81 роки.*

«Можливо, він та доктор Кіссинджер – це єдині політики, для яких після того, як вони відійшли від влади, відкриті двері голів кожного уряду та держави в будь-якій країні світу, – ***Пітер Керрингтон**, міністр закордонних справ та у справах Співдружності Великої Британії, 1979–82 роки.*

«Сам він справедливо зазначає, що не існує книги про те, "як збудувати державу". Втім, з його власної розповіді стає зрозуміло, як він перетворив крихітний острів Сингапур на нову державу. Ця книга містить чимало ідей самого автора та інших світових лідерів, яким він давав поради щодо найважливіших питань сьогодення», – ***Джеймс Болджер**, прем'єр-міністр Нової Зеландії, 1990–97 роки.*

«Його розповідь про бурхливі події другої половини сторіччя в Азії... є хронікою, написаною в притаманному йому "фірмовому" гострому й проникливому стилі; багато з його оцінок мають суперечливий, навіть вибуховий характер», – ***Чарльз Пауелл**, особистий секретар прем'єр-міністра Великої Британії, 1984–91 роки.*

«Він отримав визначну перемогу над комуністами Сингапуру та створив найвидатніше місто-державу з афінських часів», – ***Філіп Мур**, заступник верховного комісара Великої Британії в Сингапурі, 1963–65 роки.*

«Лі Куан Ю заслуговує на визнання ще й за те, що вчасно усвідомив роль інформаційних технологій для розвитку Сингапуру. Під його керівництвом Сингапур перевів бюджетний сектор із готівкової виплати заробітної платні на систему прямих депозитів; це завдяки йому в сингапурських школах на кожних двох учнів припадає один комп'ютер, а кожна домівка підключена до лінії широкосмугового зв'язку», – ***Скотт Мак-Нілі**, президент «Sun Microsystems, Inc».*

«У світі сьогодення на рівних із першими можна бути при наявності двох речей: Інтернету й освіти. Прем'єр-міністр Лі Куан Ю є лідером міжнародного масштабу, який добре це розуміє і використовує потенціал Інтернету, щоб забезпечити Сингапурові виживання та успіх в економіці, основою якої є Інтернет», – ***Джон Чемберс**, президент та виконавчий директор «Cisco Systems».*

Також видано:

Сингапурська історія. Мемуари Лі Куан Ю. Том 1. К.:

Видавництво
Олексія Капусти
(підрозділ «Агенції „Стандарт"») – 2007.

Із третього світу в перший

From Third World to First

The Singapore Story: 1965–2000

Memoirs of

Lee Kuan Yew

Singapore
Press Holding

Times Edition

Із третього світу в перший

Сингапурська історія: 1965–2000

Мемуари

Лі Куан Ю

Переклад з англійської Катерини Сисоєвої

Київ
Видавництво Олексія Капусти
2011

УДК 32 (592.36) (092)

ББК 66.1д (5 СіН)
Л55

Загальна редакція: Людмила Савицька
Літературне редагування: Наталія Пуряєва
Обкладинка, оригінал-макет: Андрій Янович
Верстка: Олександр Кохан

Із третього світу в перший. Сингапурська історія: 1965–2000. Мемуари Лі Куан Ю. Том 2/ Пер. з англ. К. Сисоєва. – К.: Видавництво Олексія Капусти – 2011. – 684 с.

Другий том мемуарів Лі Куан Ю «Із третього світу в перший» присвячений періоду з 1965 по 2000 рік. У книзі детально розповідається, як відбувалося творення й становлення сучасного Сингапуру (сьогодні однієї з процвітаючих держав світу) в найнесприятливіших умовах, коли всі передрікали крихітній острівній державі-місту, позбавленій будь-яких природних ресурсів, економічний колапс і залежність від могутніших за нього сусідів. Один із наріжних каменів успіху Сингапуру – це принцип жорсткого керування соціальним розвитком, який послідовно втілював Лі Куан Ю, за що подекуди зазнавав нищівної критики Заходу.

Книга містить міркування, підходи й погляди цього видатного політичного діяча щодо різноманітних аспектів творення успішних нації та держави, а також його осмислення окремих важливих політичних подій.

ISBN 978-966-2469-05-9 (укр.)
ISBN 981-204-984-3 (англ.)

УДК 32 (592.36) (092)
ББК 66.1д (5 СіН)
Л55

http://www.books.web-standart.net
+ 380 (044) 225-03-20

Гох Кен Сві, С. Раджаратнам,
Хонь Сюй Сень, Лім Кім Сань, Едді Баркер,
Тох Чінь Чай, Он Пан Бунь та Отман Вок –
це мої колеги зі «старої гвардії»;
разом ми перетворили сингапурську історію на реальність

Зміст

Генрі А. Кіссинджер - Вступне слово

У другій половині XX сторіччя, коли з'явилася сила-силенна нових держав, уперше за всю світову історію міжнародна політика та економіка стали в буквальному сенсі глобальними. Мало того: з появою новітніх технологій майже кожна країна отримала можливість брати участь у подіях, що відбуваються десь у світі, тієї ж миті, коли вони відбуваються.

На жаль, той інформаційний вибух, який ми спостерігали, не супроводжувався накопиченням знань в окремих осіб або країн, тобто континенти взаємодіють між собою, але не обов'язково розуміють один одного. Через поширення по всьому світу одних і тих самих технологій люди чомусь вважають, що політичні курси та навіть культури повинні стати однорідними. Окремі країни (особливо це стосується Старого Світу, держави якого існують не одну сотню років) стали жертвою спокуси зігнорувати історію й почали прикладати до всіх новонароджених країн мірку власних цивілізацій. Чи не надто часто ми забуваємо, що установи Заходу не з'явилися у всій своїй довершеності вчора – вони розвивались століттями, що визначали кордони й закони, конституційні засади та основні цінності суспільства?

Але історію не варто зневажати. У країнах Заходу соціальні інституції формувалися поступово, тоді як у новостворених країнах їх приведено до дії вже в допрацьованій формі. На Заході розвиток громадського суспільства відбувався паралельно з тим, як набирала сучасної сили держава. Тому там сформувалися представницькі установи, що обмежили державну владу питаннями, з якими суспільство не могло впоратися самостійно. Політичні конфлікти стали слабшати, коли в людей з'явилися спільні важливі цілі.

Історія ж багатьох країн – колишніх колоній – складалась інакше. Завдання, що їх на Заході розв'язували століттями, потрібно було реалізовувати за десять-двадцять років, і то за значно складніших умов. У країнах, де суспільна історія – колоніальне правління, особливо якщо їхнє суспільство складається з багатьох етнічних груп, створення політичної опозиції часто вважають радше замахом на політичну конституційність держави, аніж загрозою для конкретної влади.

Це дуже добре доводить приклад Сингапуру. Як основна військово-морська база Великої Британії на Далекому Сході, він не мав жодних шансів, жодної надії стати незалежною державою, аж поки Друга світова війна не призвела до колапсу влади

європейських держав і перекроювання політичної карти Південно-Східної Азії. Під час першої хвилі деколонізації Сингапур увійшов до складу Малайї, але потім стало зрозуміло, що китайська більшість Сингапуру – надто потужна внутрішня загроза для країни, що намагається визначити себе як «країна з малайською більшістю». Малайя вивергнула з себе Сингапур, тому що не змогла дати собі раду з таким чисельним китайським населенням або ж (назвемо речі своїми іменами) виявилася неспроможною навчити Сингапур підкорятися, навіть якби він все ж таки став частиною пізніше створеної Федерації Малайзія.

Але як запевняє нас історія, раціональні розрахунки багатьох пересічних людей одним махом може перекреслити непересічна людина. Коли йдеться про Лі Куан Ю, «батька» Сингапуру як незалежної держави, у давній суперечці, що саме визначає хід подій – обставини чи особистість – терези схиляються на користь останньої. Тогочасні обставини навряд чи могли бути гіршими. Розташований на піщаній мілині, без жодних природних ресурсів, у 50-их роках Сингапур мав лише одне – багатомовне населення, кількістю трохи більше за мільйон (сьогодні тут проживає три), яке на 75,4% складалося з китайців, 13,6% – з малайців та 8,6% – індійців. На півдні Сингапур сусідував з Індонезією, населення якої вже досягло понад 100 мільйонів (на сьогодні воно майже подвоїлося); на півночі – з Малайєю (пізніше – Малайзією), в якій проживали 6,28 мільйона жителів. Чи не найменша країна у Південно-Східній Азії, Сингапур, здавалося, був приречений стати сателітом одного з могутніх сусідів, якби взагалі спромігся зберегти свою незалежність.

Проте Лі Куан Ю був іншої думки. Кожна велика перемога, перш ніж вона перетвориться на життя, існує у мріях. У його мріях існувала країна, яка не тільки виживе, але й підніметься вище за інші. Її природними ресурсами мали стати розум, дисципліна та винахідливість жителів. Лі Куан Ю мобілізував своїх співвітчизників на виконання завдань, про які вони раніше навіть і не замислювались: спершу розчистити своє місто, а потім скерувати всі зусилля на подолання ворожнечі між сусідами, що існувала від самого початку, а також на подолання етнічних бар'єрів усередині сингапурського суспільства. Сьогоднішній Сингапур – це доказ його правоти. Щорічний прибуток на душу населення зріс із менше ніж 1 000 доларів на час набуття незалежності до майже 30 000 доларів сьогодні. Сучасний Сингапур займає найвищий щабель за своїми технологічними та науковими досягненнями порівняно з іншими країнами Південно-Східної Азії і є центром міжнародної торгівлі.

Ця книга – розповідь Лі Куан Ю про те, як йому все це вдалося. Він провів корабель Сингапуру через небезпечні рифи, бо розумів не тільки потреби свого власного суспільства, але й вимоги та мотиви, якими керувалися сусідні країни. У цій книзі ав-

тор уважно розглядає питання Індонезії й падіння її президента Сухарто, докладно розповідає про своє знайомство з Китаєм та його лідерами. Його розповідь про безплідну спробу Сингапуру створити місто-сателіт у Сучжоу надзвичайно яскраво демонструє труднощі, пов'язані зі злиттям ринкової економіки навіть такого дружньо налаштованого партнера, як Сингапур, з політичними та соціальними реаліями Китаю – того Китаю, яким він був на півшляху від Мао Цзедуна до реформ.

Лі Куан Ю не був би вірний собі, якби щиро й беззастережно не проаналізував відмінності між індивідуалізмом Заходу та соціальним зрощенням, властивим для багатьох азійських країн, у тому числі для Сингапуру. Він не просить нас змінити свої стереотипні уявлення; він лише хоче, щоб ми не застосовували їх до суспільств із відмінною від наших історією й потребами.

Через ці свої погляди Лі Куан Ю зазнав неабиякої критики з боку Заходу. Ті з нас, хто шанує наші цінності, одночасно усвідомлюючи труднощі, які спіткали молоду країну, що належить до іншої культури, залишають питання, чи були в цієї людини інші можливості вибору, на суд історії. Проте не забуваймо: ціле покоління стало свідком того, що кожний американський лідер, який мав справу з Лі Куан Ю, одержував неабиякі вигоди від того, що сингапурський лідер у площині міжнародних питань ідентифікував майбутнє своєї країни з долею світових демократій і чинив це не пасивно, а роблячи значущий політичний внесок у баталії, які розгорталися в рамках історії нашого часу.

Передмова

Я написав цю книгу для молодого покоління сингапурців – тих, хто сприймає стабільність, зростання й успіх як належне. Я хотів, щоб вони знали, як важко було маленькій країні без жодних природних ресурсів, площею 640 квадратних кілометрів вижити в оточенні більших сусідів – новостворених країн, кожна з яких утілювала націоналістичну політику.

Ті, хто пережив лихоліття війни 1942 року і японську окупацію, а відтак створював нову економіку Сингапуру, позбавлені оптимізму, притаманного молоді, для котрої успіх Сингапуру є чимось беззастережним. Ми не можемо забути, що громадський порядок, особиста безпека, економічний і соціальний розвиток та процвітання не з'явилися самі по собі, що вони є результатом невпинної праці й уваги, яку приділяє всім питанням чесний та ефективний уряд, обраний народом.

У попередній книзі я описав роки свого навчання в довоєнному Сингапурі, японську окупацію, політичну коловерть, спричинену комуністами, та міжнаціональні конфлікти, які прийшли їй на зміну під час двох років перебування Сингапуру у складі Малайзії.

Японська окупація (1942–45) сповнила мене ненавистю до тих жорсткостей, які Сингапур зазнав від «братів» азійського походження, розбудила в мені націоналізм, самоповагу й почуття обурення класовою несправедливістю. Чотири роки, проведені в Британії під час подальшого навчання, лише посилили в мені рішучість позбутися британських господарів-колоніалістів.

Я повернувся до Сингапуру в 1950 році, впевнений у своїй правоті, але не усвідомлюючи підводних рифів і ризиків, що їх приховувало в собі майбутнє. Мене, як і ще багатьох із мого покоління, з головою поглинула хвиля антиколоніальної боротьби. Я увійшов до світу профспілок та політичної боротьби, сформував політичну партію і у віці 35 років, 1959 року, зайняв посаду прем'єр-міністра уряду, вперше за історію Сингапуру обраного самостійною країною. Ми з друзями сформували Об'єднаний фронт із комуністами. З самого початку ми знали: колись настане час розійтися й спокутувати зроблене. Коли ж ця година прийшла, розпочалась війна не на життя, а на смерть, і нам пощастило, що ми вийшли з неї непереможеними.

Тоді ми пов'язували своє майбутнє з Малайєю; отже, у вересні 1963 року ми об'єдналися з нею, сформувавши Малайзію. Через рік, у липні 1964 року, Сингапуром

прокотилася хвиля міжнаціональних сутичок між китайцями та малайцями. Ми потрапили в пастку: не мали іншого виходу, як боротися з малайськими екстремістами з правлячої партії – Об'єднаної малайської національної організації (ОМНО), що рішуче обстоювали Малайзію під правлінням малайців. Сили були нерівними. Щоб вистояти проти зброї ОМНО – громадських заколотів, якими вона намагалася підломити нас, ми підняли немалайців та малайців усієї Малайзії, скликавши Конвенцію за об'єднання Малайзії, щоб боротися за «Малайзію для малайзійців». У серпні 1965 року перед нами залишився лише один шлях – піти.

У період залякувань і громадських підбурень, наші люди загартувалися й були готові перенести всі тягарі незалежного плавання. Той травматичний досвід міжнаціональних сутичок налаштував мене і моїх колег з іще більшою рішучістю будувати багатонаціональне суспільство, здатне забезпечити рівноправ'я всім своїм громадянам, незалежно від їхньої раси, мови чи релігії. Саме довіра народу стала для уряду основною рушійною силою.

У цій книзі розповідається про тривалі роки важкої кропіткої праці, коли ми намагалися найти спосіб зберегти незалежність і вижити без Малайзії. Щоб за три десятиріччя пройти шлях від злиднів до процвітання, нам доводилося долати перепони, які здавалися нездоланними.

Після 1965 року для нас настав час непевності й тривоги, коли ми з гарячковою напругою намагалися стати на ноги. Ми зітхнули з полегшою в 1971-ому, коли зрозуміли, що в країні вистачає робочих місць навіть без британських військових частин, які пішли з Сингапуру. Але лише після того, як ми спромоглися подолати нафтову кризу 1973 року, коли ціни на нафту підвищилися в чотири рази, прийшло усвідомлення: так, ми здатні впоратися самі. Після того була праця – важка, напружена; було планування, була й імпровізація. Ми шукали нестандартного шляху, щоб утвердитись як життєздатна держава, приваблива для розвинутих індустріальних країн в плані інвестицій і торгівлі, а також як успішний транзитний центр, через який по нашому регіону розповсюджувалися товари, послуги та інформація.

Отже, ми поступово зростали. У 1959 році, коли я ступив на посаду прем'єр-міністра, наш валовий національний продукт на душу населення становив 400 американських доларів, в 1990-ому (коли я пішов з посади) – понад 12 200, а в 1999-ому – вже 22 000. Період нашого зростання збігся з часом докорінних політичних та економічних змін у світі. У матеріальному плані ми перестали бути вбогою країною третього світу. Проте знадобиться принаймні ще одне покоління, щоб рівень розвитку нашого мистецтва, культури й соціальних стандартів повною мірою відповідав би рівню інфраструктури розвиненої країни, яку ми створили в Сингапурі.

Під час холодної війни, у 1960–70 роках, коли було ще зовсім незрозуміло, хто ж візьме гору, ми орієнтувалися на Захід. Завдяки бар'єру, що поділив світ за холодної війни, нам було легше вижити на світовій арені, бо наші найближчі сусіди виступали проти комуністів, а отже, всі ми користувалися міжнародною підтримкою з боку Америки, Західної Європи та Японії. Наприкінці 80-их стало зрозуміло: ми на боці переможців.

Ця книжка – не підручник з побудови економіки, армії чи країни. Це докладна розповідь про проблеми, які спіткали мене і моїх колег, а також про те, як ми їх розв'язували. Попередню мою книжку написано в хронологічному порядку. Для цієї такий підхід виявився неможливим – тоді вона була б загрубою. Тож я писав її по окремих темах, щоб втиснути події 30 років у 750 сторінок.

Подяка

Ендрю Тань Кок Кіон розпочав дослідження, що передували написанню цих мемуарів, у 1995 році. Тоді він працював в адміністративній службі Сингапуру, яка направила його до SPH (Singapore Press Holding) – мені на допомогу. Прем'єр-міністр Гох Чок Тун допоміг мені отримати дозвіл на роботу з усіма документами й аудіозаписами, що зберігаються по міністерствах та архівах. Працівник канцелярії прем'єр-міністра Флоренс Лер Чей Кен та її помічники Венді Тео Кві Джок і Вайджаянтімала невтомно шукали документи й файли, що лягли в основу книги. З допомогою Пан Гек Чу, який працював у «Straits Times», та Алана Чуна, молодого дослідника-політолога, Ендрю розшукав урядові записи, протоколи важливих зустрічей, кореспонденцію та інші документи. Найкориснішими виявились нотатки, які я надиктовував відразу ж після зборів та зустрічей.

Ендрю Тань виявився дуже здібним і винахідливим. Він координував роботу дослідників, організував матеріали й помітно полегшив моє завдання. Пан Гек Чу швидко й успішно віднаходив у бібліотеці й архівах «Straits Times» доповіді про події та промови. У 1997 році, коли обсяг роботи збільшився, до моїх дослідників приєдналися Волтер Фернандес та Івон Лім із SPH, а також доктор Гох Ай Тін із Сингапурського університету.

Пенніер Селван із Міністерства закордонних справ допоміг відновити записи про мої контакти з іноземними лідерами. Лілі Тань, директор Національного архіву, допомогла знайти багато корисних документів та аудіозаписів матеріалів інших людей (які надали на це свій дозвіл). Крім того, дослідникам дуже допомогли працівники Сингапурського університету, Національної бібліотеки та бібліотеки видавництва «Straits Times».

Джон Дікі, колишній закордонний кореспондент «Daily Mail», дав багато цінних порад, особливо стосовно того, що могло б зацікавити британського читача. Мій гарний товариш Джеральд Хенслі, колишній верховний комісар Нової Зеландії в Сингапурі, а пізніше міністр оборони, також надав чимало слушних пропозицій.

Журналісти «Straits Times»: Чеон Їіп Сен (головний редактор), Хань Фук Кван, Воррен Фернандес, Зураїдах Ібрагим, Ірен Нг та Чуа Муй Хун – запропонували багато нового, завдяки чому книга стала легшою для сприйняття, особливо ж для тих, хто погано обізнаний із подіями, про які я розповідаю.

Лім Джим Кунь, редактор «Lianche Zaobao», повністю вичитав усю чернетку, перш ніж книгу почали перекладати на китайську. Сен Хань Тун, який також колись працював

у «Lianche Zaobao», а сьогодні працює в Національному конгресі профспілок, переглянув численні чернеткові варіанти, перш ніж врешті-решт було завершено китайський переклад книги.

Щоб уникнути мимовільної нетактовності стосовно малайських питань, я попросив вичитати чернетки глав, які розповідають про малайців, Гунтора Садалі (редактора «Berita Harian»), Абдулаха Тармуті (міністра у справах розвитку громад), старшого парламентського секретаря Зайнула Абідін Рашида та парламентських секретарів Мохамада Майдана та Яакоба Ібрагима.

Старі колеги, зокрема Гох Кен Сві, Лім Кім Сань, Он Пан Бунь, Отман Вок, Лі Хунь Чой, Рахім Ішак, Моріс Бейкер, Сім Кі Бунь, С.Р. Натан (наш сьогоднішній президент) та Нгям Тун Доу, прочитали фрагменти моїх нарисів і внесли потрібні корективи.

Мої чернетки також прочитали: Кішоре Махбубані (постійний представник в ООН), Чань Хен Чі (посол у Вашингтоні), Білахарі Каусікан (заступник міністра закордонних справ), Томмі Кох (голова дипломатичного корпусу) і Лі Цзяо Юань (директор Інституту політичних досліджень). Як професійні дипломати, журналісти і вчені, своїми цінними порадами вони надали викладеній інформації більшої чіткості.

Шова Лох, редактор із «Times Media», здійснив коректуру остаточного варіанту книги.

Три мої особисті помічники: Вон Лінь Хое, Лох Хок Тек і Кох Кян Чай – невтомно працювали, часто по ночах, вносячи все нові й нові правки та перевіряючи точність даних. Їхня праця стала чимось набагато більшим, ніж просто звичайне виконання обов'язків. Усім цим людям та багатьом іншим, імена яких я опускаю через обмежений обсяг книги, я висловлюю свою щиру дяку. Проте відповідальність за кінцевий результат праці та всі її недоліки несу я.

Як це було з першою книгою, моя дружина Чу так само уважно і не один раз прочитала кожну сторінку книги, аж поки не переконалася, що все, що я написав, можна легко сприйняти та зрозуміти.

ЧАСТИНА I
БУДУЄМО ПІДМУРІВОК

1. Самотній шлях

У світі є чимало книжок про те, як побудувати будинок, відремонтувати авто або навіть написати книгу. Проте мені жодного разу не траплялася книжка, де б розповідалося про те, як побудувати державу з різнорідної купки іммігрантів, які прибули з Китаю, Британської Індії та Голландської Ост-Індії. У жодній книжці не написано про те, як створити можливості для виживання людям, що мешкають на території, яка втратила позиції своєрідної вільної економічної зони регіону[1]. Мені ніколи й на думку не спадало, що в 1965 році я у віці 42 років очолю незалежний Сингапур і відповідатиму за життя двох мільйонів його жителів. Із 1959 року, коли мені було 35, я обіймав посаду прем'єр-міністра самоправного штату Сингапур. У вересні 1963-ого ми вступили до Федерації Малайзія. Між Сингапуром та федеральним урядом існували суттєві розбіжності щодо стратегічних питань державного управління. А 9 серпня 1965 року зненацька ми залишилися в самотності. Нас випровадили геть із Малайзії, надавши можливість іти куди заманеться шляхом, що не мав жодних вказівних знаків і провадив у незнане майбутнє.

На нас чекали величезні труднощі, можливість подолати які була жалюгідно малою. Сингапур не був країною, яка б сформувалася природно. Це була мовби штучна країна, що її заснували британці як транзитний торговельний пункт гігантської морської імперії. Ми успадкували острів, але без материкової зони; ми отримали серце без тіла.

Коментарі, що з'явилися в іноземній пресі відразу ж після того, як ми отримали незалежність, провіщали Сингапурові сумну долю, що побільшувало мою журбу. За словами одного з журналістів, те, як Велика Британія залишала свої колонії, нагадувало занепад Римської імперії, коли звідти пішли римські легіони, гнані варварськими ордами. По всіх її теренах запанував безлад. 10 серпня 1965 року Деніс Ворнер писав у «Sydney Morning Herald»: «Три роки тому ніхто не вважав незалежний Сингапур життєздатним. Сьогодні ніщо не вказує на появу бодай проблиску надії на те, що можливість його виживання зросла». А ось що написав Ричард Хью в лондонській «Sunday Times» (22 серпня 1965): «Наслідком закриття британських військових баз (вартість яких перевищує 100 мільйонів фунтів стерлінгів) стане обвал економіки Сингапуру». Я цілком поділяв такі побоювання, але приховував це. Адже моїм обов'язком було дати людям надію, а не деморалізувати їх.

1 Сингапур був своєрідним перевальним пунктом, куди товари можна було імпортувати, а потім звідти експортувати, не сплачуючи мита. – Прим. перекл.

У голові постійно кружляли запитання, як довго британці планують або будуть спроможними утримувати свої бази в Сингапурі. Чи не прискорить їх закриття спосіб відокремлення Сингапуру? Гарольду Вільсону вже зараз доводилося відбивати напади пересічних парламентарів («задньолавочників»). Політика «на схід від Суеца» обходилася Великій Британії дорого і не додавала популярності лейбористському урядові. Тим часом урядові були потрібні гроші на соціальне забезпечення та інші програми, які б могли допомогти здобути голоси виборців. Сполучені Штати, єдиний гарант безпеки та стабільності в Східній Азії, глибоко загрузли в трясовині війни у В'єтнамі, яку різко засуджували як європейські союзники американців, так і уряди країн афро-азійського регіону. Країнам третього світу найбільше до вподоби була антиамериканська пропаганда, яку вели Радянський Союз та Китайська Народна Республіка. На мою думку, якби Сингапур спробував щось зробити для того, щоб роль, яку відігравала в регіоні Велика Британія, перейшла б до США, ми б заплатили неймовірно високу політичну ціну; хоч, зрештою, навряд чи нам це вдалося б. А Австралія та Нова Зеландія не були надійними гарантами стабільності.

Мене мучило невблаганне передчуття того, що британці, хоч і не відразу, але неодмінно здадуть позиції; вплив же американців поширюватиметься. Для мого покоління, яке виросло в імперії, сприйняти таку зміну було нелегко. Я мусив змиритися з міццю американців, і тепер вже без британського буфера. Велика Британія нав'язувала свою владу з певною делікатністю; що стосується США – то була зовсім інша річ. Про це промовисто свідчило те, як американці поводилися з південно-в'єтнамськими лідерами, та навіть із тайськими і філіппінськими, позиції яких були набагато міцніші. Сполучені Штати – держава, що нарощувала м'язи та полюбляла час від часу їх тренувати.

Необхідність дотримуватися заходів особистої безпеки також дуже дратувала й втомлювала мене. Відразу ж після відокремлення Сингапуру поліцейський офіцер, що відповідав за мою безпеку, попередив мене: для всіх малайськомовних газет Малайзії, для всіх радіо- і телевізійних передач, які можна було ловити в нас, я став об'єктом ненависті «№1». Він порадив мені тимчасово виїхати з мого будинку на Окслі-роуд, поки там не буде зроблено певних змін. Тепер замість одного офіцера служби безпеки навколо мене виросла ціла стіна з них. Крім того, непомітна завіса безпеки оточувала мою дружину Чу і дітей. На відміну від комуністів, які мислили раціонально, все прораховували і не стали б чинити зла Чу або дітям, фанатики-націоналісти були непередбачуваними та набагато небезпечнішими. Близько трьох-чотирьох місяців ми з Чу були змушені мешкати в Чангі-котедж – державній дачі на морському узбережжі, недалеко від аеродрому військово-повітряних сил Великої Британії. Ми жили в так званій «захищеній» зоні. Наради Кабінету міністрів у цей період відбувались нерегулярно, бо поїздка на

броньованому авті у супроводі кортежу мотоциклістів значно порушувала дорожній рух у Сингапурі. Нагальні рішення я приймав під час телефонних конференцій із відповідними міністрами; таким чином я трохи перепочив від безкінечних нарад. Мої особисті помічники та Вон Суй Сень, довірений секретар Кабінету, щодня приїздили до котеджу, де я працював. Неподалік (туди можна було дійти пішки) було розташоване поле для гольфу, що належало військовій частині. Гра в гольф допомагала мені забути про стоси паперів і протоколів. Зазвичай я грав партії на дев'ять лунок (часом з кимось із товаришів, часом сам), поки Чу гуляла неподалік.

Наші троє дітей мали відвідувати школу, а тому не могли нікуди виїхати й сиділи вдома, спостерігаючи за тим, як робочі зводять цегляний мур навпроти головного входу, щоб відокремити будинок від дороги. Як тимчасовий захід, поки не надійшло куленепробивне скло для вікон, їх було закрито сталевими пластинами. Через це в кімнатах ми почувалися, наче в тюрмі, а коли нарешті скло привезли й поставили (за кілька місяців), нам всім стало легше на душі. Коли я повернувся на Окслі-роуд, біля будинку стояли на варті поліцейські-гурки (британці набирали їх на службу в Непалі). Ми не могли допустити жодних інцидентів, щоб китайський поліцейський застрелив малайця чи навпаки, – це коштувало б нам занадто дорого. Крім того, що гурки дотримувалися нейтралітету, їм були притаманні також дисциплінованість і вірність. Усе побільшувало в мені почуття невпевненості; сама ситуація вказувала на те, що нам невідкладно потрібно створювати власну армію, яка б захистила нашу вразливу незалежність.

Мене хвилювало чимало нагальних проблем: по-перше, треба добитися визнання Сингапуру як незалежної держави; зокрема потрібно було вступити до ООН. На посаду міністра закордонних справ я призначив Сіннатамбі Раджаратнама, якого ми всі з любов'ю називали «Раджа». Він якнайкраще надавався до цієї ролі, бо ще з студентських часів у Лондоні, перед та під час війни дотримувався антиколоніальних націоналістичних поглядів, проте не мав фанатизму. Приязний, вихований, щирий, він умів утримувати рівновагу між твердістю, коли треба було відстоювати принципи, та готовністю знаходити дипломатичні компроміси. Де б він не працював, у Сингапурі чи за кордоном, він завжди викликав любов і повагу. Щойно нашу країну визнала міжнародна спільнота, Тох Чінь Чай, заступник прем'єр-міністра, та Раджа, міністр закордонних справ, відправились до Нью-Йорка, в ООН; це сталося у вересні 1965 року.

Я піклувався також і про те, як захистити цей крихітний клаптик землі. Ми не мали армії, лише два військові батальйони, які очолював малайзійський бригадир. Що можна було зробити, щоб створити бодай якісь збройні сили, хоч у зародку, і то у найближчий час? Ми мали випередити та в разі потреби завадити будь-яким підступам

із боку малайських «ультра» (екстремістів), які могли з Куала-Лумпура, використавши малайзійські сили в Сингапурі, скинути наш уряд та поставити хрест на щойно здобутій незалежності. Чимало малайських лідерів у Куала-Лумпурі вважали, що не можна було випускати Сингапур із Малайзії, навпаки – його потрібно було силою змусити до покори. Якби щось сталося з Тунку Абдулом Рахманом, місце прем'єр-міністра зайняв би Тун Абдул Разак; в такому разі рішуче налаштовані екстремістські лідери могли б змусити його скасувати рішення Тунку.

Я не міг забути про ще одну нагальну потребу – збереження правопорядку. Ми боялися, що малайці, прихильно налаштовані до ОМНО (Об'єднана малайська національна організація), збожеволіють, як тільки усвідомлять, що уряд Малайзії покинув їх напризволяще, знову перетворивши їх на національну меншість. Наші поліцейські загони складались переважно з малайців, набраних із малайських сіл – «кампонгів». Їхня вірність урядові випарувалася б умить, якби вони були змушені діяти проти малайських заколотників, що воліли приєднатися до Малайзії. Наші військові (два батальйони) так само були переважно малайцями з Малайї.

Мені стало легше на серці, коли я дізнався, що Гох Кен Сві охоче взявся за формування армії. Я вирішив віддати йому внутрішні справи та оборону, створивши Міністерство внутрішніх справ та оборони (Ministry of interior and defence, MID). Таким чином, він мав би змогу використати поліцейські сили для навчання набраних до армії солдатів. (Ще й до сьогодні на номерних табличках авт, які належать збройним силам Сингапуру, стоїть скорочення MID.) Після переходу Кена Сві до нового міністерства звільнилася посада міністра фінансів; проконсультувавшись із ним, я вирішив запропонувати її Лім Кім Саню. Кім Сань відзначався дуже практичним підходом до труднощів. Мало того, він умів без жодних проблем співпрацювати з Кеном Сві, завдяки чому останній міг неофіційно брати участь у розв'язанні стратегічних питань Міністерства фінансів.

Третій і найсильніший мій клопіт називався «економіка». Як забезпечити нашому народові більш-менш достойний рівень життя? З Індонезією ми перебували в «Конфронтації»[2], через що завмерла торгівля. Малайзійці вирішили оминути Сингапур і торгувати з усіма своїми партнерами – імпортерами та експортерами – напряму і тільки через власні порти. Яким чином мав виживати незалежний Сингапур, що перестав бути центром величезної території, яка колись цілком перебувала під керівництвом Британії? На ці запитання треба було віднайти відповіді, і то швидко, бо рівень безробіття вже зріс до 14% і продовжував зростати. Тепер нам треба було пристосовуватися до іншого, ніж за британців, життя. Я звик бачити сингапурські портові склади повними гумою, пер-

2 Конфронтація – малазійсько-індонезійський конфлікт, що відбувався на малайсько-індонезійському кордоні в Борнео в 1965–1966 роках – Прим ред

цем, копрою та ротангом; там купчились робітники, які дбайливо чистили та сортували товари для вивозу. Відтепер уже не було мови про імпорт цих видів сировини з Малайзії та Індонезії до нас (для очищення та сортування). Ми мусили будувати нову економіку, випробовувати нові методи та шляхи, яких не було в жодній країні світу, адже у світі не існувало нічого схожого на Сингапур. Був лише один острів, багато чим подібний до нас, – Гонконг, але він усе ще перебував під владою Великої Британії; мало того, він мав прикритий тил – його підтримував Китай. В економічному плані Гонконг був більшою мірою частиною Китаю, діяв як його торговельний представник у контактах із некомуністичними країнами.

Чимало поміркувавши над всіма цими проблеми, а також усвідомивши обмеженість їх можливих розв'язань, я дійшов висновку, що місто-країна, розташоване на одному з багатьох островів Південно-Східної Азії, просто не може собі дозволити йти звичайним шляхом, якщо хоче вижити. Нам треба було будь-якою ціною перетворитись на єдиний, могутній народ, здатний легко призвичаюватися до змін; народ, який зумів би розв'язувати ті самі завдання, у яких наші сусіди прагнули нас обійти (і зробити так, щоб назавжди забути про Сингапур як вільну торговельну зону і транзитний пункт у регіональній торгівлі). Отже, ми мали стати іншими, відмінними від усіх інших країн.

Нашим найбільшим активом як уряду була довіра людей та їх упевненість у нас. Ми досягли цього важкою боротьбою з комуністами й малайськими екстремістами, у якій відстоювали інтереси сингапурців. Ми здобули їхню повагу через власну незгоду покірно схиляти голову, яку ми виявляли в часи, коли і поліція, і армія перебували в руках федерального уряду. Комуністи називала мене й моїх колег «вірними псами колоніалістів-імперіалістів», глузували з нас, називаючи «лакеями та захребетниками малайських феодалів». Утім, коли прийшла лиха година, навіть скептично налаштоване китайськомовне населення, що схилялося до «лівих» настроїв, побачило, як ми, група англомовних лідерів, які представляли середній клас, стали на захист також і їхніх інтересів. Нам вистачило розуму не зруйнувати цієї недавно завойованої довіри корумпованістю та неправильними керівними рішеннями. Мені була потрібна ця політична сила, щоб максимально використати наші обмежені активи, зокрема природне розташування Сингапуру як стратегічного міжнародного порту, через який проходить один із найжвавіших морських шляхів світу.

Ще одним нашим цінним активом був наш народ – працелюбний, меткий, із величезним бажанням навчатися. Хоч тут і жили представники кількох рас, я був упевнений, що за умови неупередженої й справедливої політики, вони зможуть мирно співіснувати, особливо якщо такі проблеми, як безробіття, торкалися б усіх національних громад, а не лише меншостей. Було надзвичайно важливо зміцнити

єдність Сингапуру з його багатьма мовами, культурами, релігіями, перетворивши його на стабільне та динамічне суспільство, так щоб Сингапур став конкурентоспроможним на міжнародних ринках. Ось тільки як потрапити на ці ринки? Відповіді я не знав. Ніхто ж не просив нас виганяти британців. Ми це зробили, бо таким був наш інстинктивний порив. Тепер на нас лежала відповідальність за безпеку та нормальне існування двох мільйонів людей. Ми мали взяти тут гору, бо в іншому разі перед нами простелявся лише один шлях – повторне злиття з Малайзією, тепер уже на її умовах. Тоді на нас чекала б доля Малакки або Пенангу.

Я не міг спати. Чу звернулася до лікарів, які прописали мені транквілізатори, але, як на мене, пиво або вино за вечерею мені допомагали більше, ніж пігулки. Мені тоді перевалило за 40 років. Я був молодим і сповненим сили; яким би важким та насиченим не був мій день, увечері я обов'язково знаходив дві години для гольфу: робив 50–100 ударів та грав партію на дев'ять лунок з одним або двома друзями. Попри те, сон мене оминав. Одного ранку (навіть ближче до обіду), коли до мене приїхав із нагальним повідомленням нещодавно призначений верховний комісар Великої Британії на ім'я Джон Робб, я прийняв його вдома, нездатний підвестися з ліжка – сили мене покинули. Напевно, до Гарольда Вільсона дійшла ця інформація, бо він висловив мені своє занепокоєння. 23 квітня 1965 року я відповів йому: «Не хвилюйтеся за Сингапур. У мене та моїх колег доволі здорового глузду, ми мислимо раціонально, якими б важкими не були часи. Перш ніш зробити черговий крок на політичній шаховій дошці, ми зважуємо всі його можливі наслідки... В наших людей є воля до боротьби та характер, завдяки якому Сингапур виживе».

Поки нам не давали спокою всі ці проблеми, вночі 30 вересня 1965 року прокалатав тривожний дзвін: в Індонезії вчинено спробу політичного заколоту. Прокомуністично налаштовані офіцери вбили шістьох індонезійських генералів, після чого сталася кривава розправа: генерал Сухарто вирішив придушити заколот. Нестабільність у сусідній країні не найкращим чином вплинула на мій стан.

У той пам'ятний день, 9 серпня 1965 року, я з величезним страхом у серці вирушив у подорож невідомим шляхом до незнаного майбутнього.

2. Будуємо армію з нуля

Коли в грудні 1965 року, через чотири місяці після нашого відокремлення від Малайзії, мав розпочати свою роботу парламент, мені зателефонував бригадний генерал Сайєд Могамед бін Сайєд Ахмад Алсагоф, який керував розташованою в Сингапурі військовою бригадою Малайзії, та почав наполягати, щоб ескорт його мотоциклістів супроводжував мене до парламенту. Алсагоф, круглолиций, вусатий, із широкими плечима, був арабом-мусульманином; він народився в Сингапурі, а потім вступив на службу до малайських збройних сил. На мій подив, він діяв так, наче був головнокомандувачем усіх збройних сил Сингапуру і був готовий будь-якого моменту захопити владу над островом. Тоді Малайзія командувала I та II сингапурськими піхотними полками, в кожному з яких служило близько 1000 осіб. Малайзійський уряд увів до складу цих двох полків 700 малайзійців, а 300 сингапурських солдатів розподілив по різних військових частинах Малайзії.

Зваживши це, я дійшов висновку, що метою Тунку було нагадати нам та іноземним дипломатам, які мали бути присутні на церемонії, що Малайзія все ще має вплив на Сингапур. Якби я відкрито вказав Алсагофові на таку надмірну самовпевненість, найімовірніше, він би повідомив про це своє керівництво в Куала-Лумпурі, яке б вигадало щось інше, щоб показати мені, хто насправді командує в Сингапурі. Тож я вирішив не протестувати і на церемонію відкриття першого парламенту Республіки Сингапур поїхав у супроводі малайзійських військових мотоциклістів.

А 1 лютого 1966 року о 16 годині до мого кабінету в міській раді несподівано увійшов Кен Сві, який повідомив тривожну новину: на полі для військових навчань поблизу Шентон-вей та Сингапурського політехнічного університету вибухнув заколот. Сталося ось що: Кен Сві, дізнавшись, що 80% нинішніх новобранців в усіх військових частинах є малайцями, віддав наказ тимчасово припинити військовий набір та навчання. Головнокомандувач армії неправильно зрозумів цей наказ та зі своєї власної ініціативи наказав майору-китайцю звільнити всіх малайських новобранців. Майор зібрав усіх на площі для парадів, наказав немалайцям вийти з шеренги, а малайцям, які залишилися, повідомив, що їх звільнено. Така несподівана несправедливість на кілька хвилин приголомшила малайців. Коли ж вони відійшли від шоку, розпочався безлад: вони кинулись на немалайців із палицями, кілками та пляшками газованої води. Було спалено два мотоцикли, пошкоджено скутер та перевернуто автофургон. Поліцейська патрульна машина, що

прибула на виклик, наразилася на хмару пляшок, а далі проїхати не змогла через перевернутий фургон. Трохи пізніше прибула пожежна машина, яку спіткала та сама доля.

На Шентон-вей зібралася величезна юрба охочих подивитися, що ж відбувається. Студенти політехнічного університету втекли з занять і з висоти пташиного польоту (тобто з даху та балконів університету) спостерігали за бійкою. Десь о 14:45 прибув загін із боротьби з громадською непокорою; його бійці почали кидати в юрбу гранати зі сльозоточивим газом. Відтак у сутичку втрутився спеціально підготовлений поліцейський загін: заколотників схопили, посадили в поліцейські фургони та відвезли до Відділу кримінальних розслідувань (ВКР). Там їх висадили в закритому дворі будівлі відділу, де вони очікували на подальші рішення влади: висунути проти них звинувачення та посадити в тюрму чи відпустити.

Кен Сві побоювався, що якщо їх відпустять, то вони, потрапивши додому до Гейланг-Сераю та інших районів, де проживають малайці, відразу почнуть розповідати про те, що сталося. Тож між ними й китайцями можуть спалахнути чвари. Я відразу ж запросив до свого кабінету верховного комісара Великої Британії Джона Робба та попросив попередити британське військове командування на той випадок, якби міжнаціональні суперечки вийшли з-під контролю. Адже в сингапурській поліції та армії служили переважно малайці, які, напевно, підтримали б заколотників. Я сказав Роббові, що планую поїхати до ВКР, щоб самому розібратися з проблемою. Якщо існуватиме можливість випередити загрозу, я готовий відпустити людей по домівках, бо інакше проти них треба було б висувати звинувачення та брати їх під варту. Тоді б близько 365 сімей не побачили б цього вечора своїх синів, а Сингапуром поширилися б чутки, що малайців беруть за горло.

Джон Робб сказав, що доповість про цю справу, але з осторогою відзначив, що британські збройні сили не мають права втручатися у справи внутрішньої безпеки. Я відповів, що обов'язком головнокомандувача збройних сил або офіцера, що керує британським гарнізоном, є зробити так, щоб заколотники не вийшли з-під контролю та не виступили б проти білих, як це сталося в міжрелігійній сутичці 1950 року, коли постраждала голландська дівчинка.

Я розповів про свій підхід до справи Отманові Воку, міністрові з соціальних питань, бажаючи знати його думку, а потім попросив його разом зі мною та Кеном Сві поїхати на зустріч із людьми, яких утримували в дворі ВКР. Там, звернувшись до них через гучномовець малайською мовою, я сказав, що майор неправильно зрозумів наказ Кена Сві, який мав на увазі брати на військовоу службу тільки громадян Сингапуру. Він помилився, подумавши, що заборонено брати на службу малайців, насправді це стосувалося лише тих, хто не був громадянином Сингапуру. Я оголосив, що десять чоловік з усіх затриманих, яких визнано основними підбурювачами заколоту, буде

затримано в поліції – проти них мало бути висунуте звинувачення; решта ж могли розійтися по домівках. Передбачалося, що, повернувшись додому, вони в жодному разі не повинні поширювати чуток. Якби когось із тих, кого звільнили зараз, пізніше буде визнано за підбурювача, проти нього також мало бути висунуто звинувачення. Крім того, додав я, ті з присутніх, хто є громадянами Сингапуру, мали повернутися до тренувального табору наступного дня, щоб продовжити навчання. До військового навчання допускалися тільки громадяни Сингапуру; всі інші мали шукати роботу в Малайзії. Перспектива отримати роботу викликала аплодисменти юрби та схвальні вигуки. Я мусив приймати рішення на ходу; найменше ми ризикували, затримавши та покаравши кількох головних підбурювачів, а решту відпустивши додому. Я надіявся, що сподівання отримати роботу змусять їх по поверненні додому поводитися чемно.

На брифінгу, організованому для преси, я попросив репортерів подати інформацію тактовно, особливо в малайській газеті. Коли я прочитав газети наступного ранку, мені відлягло від серця. В підбурюванні до бунту було звинувачено чотирнадцятьох осіб, але генеральний прокурор пізніше вирішив відкликати звинувачення. Вся ця подія ще раз нагадала урядові, якими обережними нам потрібно бути в національних питаннях.

Листопад 1967 року так само видався складним у цьому плані: в Пенангу та Баттеруорсі (місто на півострові навпроти острову Пенанг) раптово розпочалися сутички між малайцями та китайцями. Після відокремлення Сингапуру міжнаціональна ситуація в Малайзії інтенсивно погіршувалась. Політика їхнього уряду, спрямована на підтримку малайськомовного населення, викликала все більший гнів та розчарування в китайських колах. Нам ситуація видалася такою тривожною, що ми вважали за доцільне створити міністерський комітет, до складу якого увійшли Гох Кен Свi в ролі голови та керівники поліції й армії; метою було розробити план дій на випадок, якби на півострівній частині Малайзії вибухнули міжнаціональні сутички, здатні поширитися до Сингапуру.

Після того як британський фунт знецінився близько на 14%, Тань Сью Сінь, міністр фінансів Малайзії, прийняв непродумане рішення: змінити співвідношення навіть між старими монетами, карбованими британським колоніальним урядом, та новими малайзійськими. Через це всю країну то тут, то там охопили «хартали» – акції протесту проти політики уряду. Люди припиняли роботу, зачиняли крамниці й офіси; хартали переросли в міжнаціональні сутички. Китайці з сільських районів перебиралися до міст, і ми побоювалися широкомасштабних міжнаціональних конфліктів, що могли охопити цілу країну, з якими навряд чи змогли б справитися малайзійські збройні сили.

Побоювання, що такі сутички могли б поширитись і на Сингапур, змусили нас якнайшвидше сформувати власні бронетанкові частини. У січні 1968 року ми вирішили купити легкі танки AMX-13 французького виробництва, що їх зі знижкою продавали

ізраїльтяни, які в той момент були зайняті модернізацією своєї армії. У червні 1969 року ми вже мали 30 танків із поновленим обладнанням; ще 42 було доставлено у вересні 1969 року. Крім того, ми купили 170 повноприводних бронетранспортерів V200.

На відміну від 1950 року, коли британці запропонували Малаї допомогу у створенні її армії, нам така пропозиція не надійшла. Британці відіграли неабияку роль у кулуарній боротьбі, внаслідок чого Сингапур увійшов до Федерації на кращих умовах, що викликало чимале незадоволення Малайзії. Тож тепер британці мусили мати справу з малайзійцями, що не найтепліше ставилися до них. З огляду на те, що Малайзія спонсорувала наше членство і в Співдружності, і в ООН, британці, ймовірно, дійшли висновку, що малайзійський уряд прагнув надати нам інструкторів військової справи – хоч би й для того, щоб ми не навчились чогось більшого, ніж уміли вони самі.

Нам треба було відновити свої позиції у двох сингапурських піхотних полках, лояльності яких ми потребували. Гох Кен Сві, тоді ще міністр фінансів, запропонував себе на посаду міністра оборони відразу ж після проголошення нашої незалежності. Він горів бажанням створити армію з нуля, хоч його обізнаність із військовою справою обмежувалася службою капралом у сингапурському добровольчому корпусі під командуванням британців аж до капітуляції в лютому 1942 року. Я сказав, щоб він брався до справи. Кен Сві зв'язався з Мордехаєм Кідроном, послом Ізраїлю в Бангкоку, і попросив допомоги. Через кілька днів після нашого відокремлення від Малайзії, 9 серпня, Кідрон прилетів із Бангкоку, щоб запропонувати допомогу щодо навчання армії; тоді Кен Сві привіз його до мене. Ще в 1962–63 роках Кідрон кілька разів робив спроби домовитись про відкриття ізраїльського консульства в Сингапурі. Він запевняв мене, що на це є згода Тунку і що нам не треба чекати формування Малайзії. Тоді я відповів, що якщо на це справді є згода Тунку, то з відкриттям консульства проблем не буде і після формування Малайзії, але якщо відкрити його зараз, то це б спричинило незадоволення малайців-мусульман і могло б порушити мої плани щодо злиття. Він був розчарований. Як я й очікував, коли було створено Малайзію, Тунку й слухати не захотів про консульство Ізраїлю.

Я вислухав пропозицію Кідрона щодо навчання армії, проте попросив Кена Сві відкласти рішення до часу, поки надійдуть відповіді на мої листи від Лала Бахадура Шастрі, прем'єр-міністра Індії, та президента Єгипту Насера, у яких я просив нагальної підтримки у створенні збройних сил Сингапуру.

У листі до Шастрі я прохав надати нам військового радника, що допоміг би сформувати п'ять батальйонів. Через два дні надійшла відповідь: Шастрі передавав «найщиріші побажання щастя й процвітання народові Сингапуру», проте жодним словом не торкався мого прохання. Насер у своїй відповіді повідомляв про визнання Сингапуру

як незалежної та суверенної держави, але так само обходив мовчанням моє прохання надіслати до нас військово-морського радника, щоб допомогти нам у створенні берегової оборони. Я певною мірою очікував того, що індійський уряд не захоче стати на боці супротивника Малайзії. Врешті-решт, Малайзія та Індія є відносно близькими сусідами в Азії. Проте негативна відповідь Насера, нашого справжнього друга, мене розчарувала. Можливо, це було виявом його солідарності з мусульманськими лідерами Малайзії.

Я наказав Кенові Сві погодитись на пропозицію ізраїльтян, але так, щоб це якомога довше залишалося невідомим широкому загалові. Адже це могло б спровокувати обурення мусульман-малайців як у Малайзії, так і в Сингапурі. Невеличка групка ізраїльтян, очолювана полковником Жаком Елазарі, прибула до нас у листопаді 1965 року; ще шестеро приєдналися до них у грудні. Щоб якось приховати їхню присутність, ми називали їх «мексиканцями» – вони були такими ж смаглявими.

Зрештою, ми потребували надійного війська. Я не боявся, що Тунку змінить позицію. Проте були інші впливові малайські лідери, як-от Саїд Джаафар Албар, який так сильно противився відокремленню, що навіть пішов із посади генерального секретаря ОМНО. Він міг би переконати бригадного генерала Алсагофа, що нове об'єднання країни є його місією як патріота. Алсагоф же, військова бригада якого була розташована в Сингапурі, міг би без великих проблем захопити мене та моїх міністрів. Ось чому ми зберігали спокій, намагаючись «не будити звіра», поки Кен Сві на посаді міністра оборони гарячково працював над створенням наших збройних сил.

Ще одним ризиком виявився національний склад нашої армії та поліції. Неможливо було дозволити, щоб у незалежному Сингапурі – місті, три чверті жителів якого були китайці, правопорядок контролювали малайські поліцейські та солдати, як це було за колоніальних часів. Британці набирали до війська переважно малайців, що народилися в Малайї, але приїздили вербуватися до Сингапуру. Китайці на відміну від малайців служити в армії не любили; давалася в знаки історична пам'ять про жорстокість вояків-загарбників, яку ті виявляли, придушуючи повстання під час правління військових ватажків-диктаторів. Тепер питання полягало в тому, чи зберігатиме армія і поліція вірність урядові, який більше не був ані британським, ані малайським, урядові, що його малайці сприймали як китайський. Ми повинні були знайти спосіб залучити до служби в поліції і збройних силах більше китайців та індійців, так щоб їхній національний склад відповідав національному складові населення.

Через якийсь час після відокремлення на прохання малайзійського уряду ми надіслали другий батальйон сингапурського піхотного полку до Сабану, де він мав брати участь у Конфронтації з Індонезією. Навіть якщо між нами не було формальної домовленості про оборону, ми хотіли продемонструвати свою добру волю та солідарність

із Малайзією. Коли солдати поїхали, звільнились їхні казарми в таборі Темасек. Отже, коли надійшла пропозиція від Малайзії надіслати один їхній полк і розмістити його в цьому таборі, ми погодилися. Другий батальйон повинен був повернутися після виконання завдання на Борнео в лютому 1966 року, через що на штабному рівні вже розпочалась підготовка до виведення малайзійського полку. Проте міністр оборони Малайзії зажадав, щоб замість повернення до табору Темасек один сингапурський батальйон було відправлено на континент; таким чином малайзійський полк мав би змогу залишитися там, де він був. Кен Сві не погодився. Обидва наші батальйони були потрібні нам в Сингапурі. На нашу думку, малайзійці вирішили переграти ситуацію, бо хотіли тримати тут свій батальйон, щоб нас контролювати.

Отже, малайзійці відмовилися звільнити табір, через що перші прибулі солдати сингапурського піхотного полку були змушені розташуватися наметовим містечком у Фаррер-парку. Кен Сві негайно попередив мене, що, живучи в наметах, не маючи змоги нормально відправляти свої релігійні обряди, без туалетів, наші солдати довго не витримають і можуть зчинити заколот. Кен Сві порівнював себе з британським генералом, який мав керувати військом, що складалося здебільшого з італійців. Малайзійці могли б скористатися з такої нагоди та з допомогою бригадного генерала Алсагофа спробувати скинути наш уряд. Він порадив мені залишити будинок на Окслі-роуд і переїхати до вілли «Істана» в Істані та поставити про всяк випадок навколо неї охорону з поліцейських- гурків. Упродовж наступних кількох тижнів я та моя родина жили там під постійною охороною гурків.

Минуло ще трохи часу, і британці звільнили табір Хатіб на північ від Сингапуру, неподалік від Сембавану. Ми запропонували зайняти цей табір малайзійцям, вони погодились і в середині березня 1966 року передислокувались до Хатібу, де залишались ще 18 місяців, перш ніж добровільно вирішили залишити Сингапур у листопаді 1967 року.

Непослідовність малайзійців тільки зміцнила нашу рішучість створити збройні сили Сингапуру (ЗСС), щоб вони більше не могли нас залякувати. Нам потрібно було лише стиснути щелепи й затято йти далі.

Кен Сві, якого ніколи нікому не вдавалося зламати, написав у своєму зверненні до Ради оборони:

> «Нерозумно купуватись на диспропорцію у чисельному складі населення – Сингапуру та наших сусідів. Головне не кількість населення, а боєздатність армій... Після п'ятьох років обов'язкового призову до війська, включаючи резервних військовослужбовців, ми зможемо створити 150-тисячну армію. Залучивши до виконання різних робіт невійськового характеру людей похилого віку та жінок, ми врешті-решт зможемо створити армію чисельністю у 250 тисяч осіб віком від 18 до

35 років. Ми в жодному разі не повинні недооцінювати військового потенціалу нехай невеликого, але енергійного, добре освіченого та свідомого населення».

Це був амбітний план, в основу якого ліг досвід ізраїльтян у мобілізації максимальної кількості людей у найстисліші строки. Ми вважали, що людям у Сингапурі та за його межами варто знати: попри нашу невелику чисельність, ми в змозі впродовж короткого часу мобілізувати велику військову силу.

Це було нелегке завдання. Ми мали змінити менталітет людей, щоб вони звиклися з необхідністю існування народної армії і змогли подолати традиційну нелюбов до військової служби. У китайських родинах усі знали вислів: «hao han bu dang bing, hao tie bu da ding» («розумний чоловік не йде до війська, гарна сталь не йде на цвяхи»). По всіх середніх школах ми заснували національні та поліцейські кадетські корпуси, щоб батьки почали асоціювати армію й поліцію зі своїми синами та дочками. Ми хотіли, щоб народ бачив у наших солдатах своїх захисників, тобто повністю змінити старе ставлення, коли військові й поліцейські уніформи викликали лише страх і обурення, бо символізували колоніальне ярмо.

Військова доблесть мала б по-справжньому захопити людей. Як із сумом говорив Кен Сві: «Спартанське ставлення до життя не може з'явитися саме собою в суспільстві, що існує за рахунок торгівлі». Крім того, потрібно було покращити рівень фізичної підготовки нашої молоді, залучаючи її до спортивних секцій та інших видів фізичної діяльності; а також розвинути в юному поколінні любов до пригод і занять, що несли в собі велике навантаження, а подекуди й ризик. Лише переконуванням досягнути цього було неможливо. Нам потрібні були заклади – добре організовані, з розумними працівниками та керівництвом, спроможні матеріалізувати всі ці заклики та захоплюючі промови. Найбільша відповідальність лягла на Міністерство освіти. Якби нам вдалося змінити спосіб мислення та ставлення нашого народу, ми б отримали велику армію на кшталт швейцарської або ізраїльської. Ми відводили собі на це десять років.

На першу річницю незалежності, щоб піднести дух сингапурців, ми вирішили показати на параді хоча б те, що мали. Протягом року були організовані Сили народної самооборони (СНС), лідерами в яких стали різноманітні громадські службовці, члени парламенту та міністри, що пройшли досить жорсткий курс військової підготовки для офіцерів. Солдатами в цій організації були пересічні громадяни, переважно з китайською освітою, яких залучали до служби через центри громадської роботи. Під час святкування першого Дня незалежності, 9 серпня 1966 року, кілька взводів СНС пройшли маршем. Вони виглядали бравими вояками; їх з ентузіазмом вітали як керівники країни, що стояли на трибуні, так і звичайні люди, що заповнили вулиці. Впізнавши у засмаглих, одягнутих в уніформу

солдатах своїх міністрів та членів парламенту, яким, може, бракувало військової виправки, але в жодному разі не енергійності, люди вітали їх схвальними вигуками.

Лідери громад, що представляли буквально всі національності Сингапуру, також взяли участь у параді: вони несли прапори й знамена. Керівники бізнес-структур – китайці, індійці, малайці та британці – приєднались до шеренг, що проходили повз президента (він стояв навпроти міської ради). Їхня поява викликала бурхливі оплески. У параді, крім того, узяли участь представники профспілок, Партії народної дії (ПНД) та державних установ. Щоб на параді було більше людей у формі, ми запросили взяти в ньому участь представників поліції й пожежної бригади. Напевно ж, наша військова міць не змусила тремтіти малайзійців; утім, рішучість та ентузіазм, з якими ми будували збройні сили держави, яка щойно робила перші кроки, не могли не справити на них враження

Спочатку Кен Сві мав на меті за період 1966–69 років створити регулярну армію, що складалася б з 12 батальйонів. Не погодившись із цим планом, я запропонував натомість створити невелику постійну армію та провести навчання серед населення, яке таким чином ми перетворювали на резервістів, здатних стати до зброї на перший поклик. Кен Сві не погоджувався, кажучи, що, для того щоб навчити військової справи таку кількість цивільних, нам потрібно спочатку підготувати багато кадрових офіцерів і сержантів у 12 його батальйонах.

Я не хотів, щоб держава витрачала гроші на велику армію: доцільніше було вкласти їх у створення інфраструктури, потрібної для формування й підготовки батальйонів національної гвардії. Національна гвардія давала певні політичні та соціальні переваги. Кен Сві став на бік професійних військових, вважаючи, що на безпосередню загрозу з боку Малайзії варто зреагувати, створивши протягом наступних трьох років регулярні і боєздатні збройні сили. Я ж відповів йому, що малайзійці навряд чи атакували б нас, поки в Сингапурі розташовані частини Великої Британії та Співдружності. Їхня присутність стала б на заваді навіть і без договору про оборону. Я волів, щоб оборонна політика орієнтувалася на мобілізацію якомога більшої кількості населення, щоб люди самі були здатні піднятися на свій захист через почуття патріотизму, яке поглибилось протягом останніх років.

Змінений план Кена Сві, прийнятий у листопаді 1966 року, передбачав мобілізацію великої частини населення та утримання регулярних збройних сил у складі 12 батальйонів. Я дуже хотів, щоб до національної гвардії мали змогу потрапити наші жінки (як в Ізраїлі); адже це б зміцнило готовність сингапурців стати на свій захист. Проте Кен Сві не хотів, щоб його новостворене міністерство несло ще й цей тягар. Оскільки інші міністри з Ради оборони також не горіли бажанням залучати до служби жінок, я вирішив не наполягати.

Найкращим засобом налякати малайзійців у разі, якби вони захотіли знову здобути контроль над Сингапуром, було переконати їх, що навіть якби вони й перемогли наші

збройні сили, їм би довелося мати справу з усім народом, добре навченим користуватися зброєю та вибуховими пристроями. Крім того, що справедливе ставлення до рекрутів без огляду на їхню національність або статус у суспільстві сприяло єднанню всіх громад, нам потрібно було ще залучити найкращих представників суспільства до найвищого ешелону ЗСС. А найважливішим стало те, що ми мали забезпечити вірність ЗСС політичному курсові; для цього треба було, щоб такі визначальні питання, як кадри та фінанси, контролювали цивільні службовці Міністерства оборони. Рада оборони підтримала всі ці ідеї.

У лютому 1967 року я виніс на обговорення пропозицію щодо внесення змін до закону «Про військову службу», прийнятого британцями у 1952 році. Ті, хто йшов до армії служити на постійній основі, по закінченні служби й переходу до резерву гарантовано отримували робочі місця в уряді, державних установах або приватному секторі. Коли через місяць відповідний законопроект було винесено на голосування, він отримав повну громадську підтримку. Я пригадав перший призов до армії, що відбувся в 1954 році на основі цього самого закону, та заколоти учнів китайських шкіл, до яких він тоді спричинився. Цього разу ми без жодних проблем набрали під час першого призову 9 000 молодих людей. Я мав рацію – ставлення суспільства змінилося.

А тим часом Кен Сві сформував команду й з допомогою ізраїльтян почав створювати армію. Щоб підштовхнути процес, він використав кадрових поліцейських, засоби масової інформації та інші активи. Заступник комісара поліції Тань Тек Кім став начальником генерального штабу.

У серпні 1967 року ми почали навчати окрему групу новобранців, які становили 10% найкращих з усього призову. Щоб зламати традиційні упередження щодо військової служби, ми організовували святкові проводи до армії, які відбувалися в центрах громадської роботи кожного з округів. Перш ніж новобранці сідали до військових вантажівок, які відвозили їх до тренувальних таборів, перед громадою з короткими промовами виступали члени парламенту, міністри та громадські лідери. З роками поступово нам вдалося повністю перебороти негативне ставлення до армійської служби.

Усі, хто потрапив на ці прискорені військові курси, починали з нуля. Було чимало метушні, жодного разу не сталося так, щоб якийсь навчальний захід був підготовлений на 100 відсотків. Кризові ситуації були буденною річчю, але перед усіма нами стояло нагальне й дуже важливе завдання, яке потрібно було розв'язувати якомога швидше. А зробити це ми повинні були зі звичайними людьми, що мали вкрай мало досвіду. Проте серед них панувало піднесення, саме тому вони рухалися вперед семимильними кроками.

Із поспіхом творячи армію, ми мусили в жовтні 1968 року пройти ще через один нелегкий період, коли в Сингапурі було страчено двох індонезійських «командос»,

які у 1964 році підірвали бомбу в банку «Hongkong & Shanghai Bank» на Орчард-роуд; той вибух спричинився до загибелі трьох сингапурських громадян. Коли Таємна рада в Лондоні відхилила подані апеляції, президент Індонезії Сухарто відправив свого довіреного помічника, бригадного генерала, з петицією до нашого президента про помилування та заміну смертної кари ув'язненням.

Ще до цієї зустрічі Кабінет збирався на нараду, щоб вирішити, що саме порекомендувати президентові. На той момент ми вже звільнили 43 індонезійців, затриманих за злочини, скоєні під час Конфронтації. У відповідь на благання Індонезії ми звільнили ще двох індонезійців, засуджених на смерть через бомбу з годинниковим механізмом, яку вони привезли до Сингапуру. Проте всі ці особи були схоплені, перш ніж вони наробили шкоди на відміну від випадку, про який ішлося вище, коли загинуло троє цивільних. Сингапур був маленькою і слабкою країною. Якби ми здалися, принцип верховенства права не тільки на території Сингапуру, але й сусідніх країн втратив би свій сенс, і тоді на нас завжди можна було б натиснути. Якби ми побоялися застосувати закон тоді, коли британські військові частини ще стояли в Сингапурі (хоч уже було оголошено, що в 1971 році вони звідси вийдуть), наші сусіди – чи то Індонезія, чи то Малайзія – змогли б спокійнісінько безкарно ходити по наших головах після 1971 року. Ось чому ми відхилили цю петицію. Тих двох було повішено 17 жовтня. У той день я перебував у Токіо з офіційним візитом. Під'їжджаючи до Гейхінкана (будинку для гостей японського уряду), я побачив близько 20 чи 30 індонезійців, які тримали плакати й транспаранти зі словами протесту.

У Джакарті юрба індонезійців увірвалась до посольства Сингапуру, порозбивала фотографії президента Сингапуру та наробила загального безладу, хоча й не спалила будівлю, як це колись сталося з британським посольством. Наш посол П.С.Раман, колишній директор Сингапурської телерадіокомпанії, тамільський брамін, що прийняв християнство, був людиною дуже мужньою. Він та його працівники трималися з такою ж упевненістю та навіть викликом, як і Ендрю Джилкрайст, посол Великої Британії, у 1963 році, коли юрба індонезійців трощила його амбасаду. Однак на відміну від Джилкрайста сингапурське посольство не мало волинщика, щоб повною мірою продемонструвати свою холоднокровність.

Наступного дня збройні сили Індонезії оголосили, що проводитимуть військові маневри у своїх територіальних водах поблизу островів Ріау, поряд із Сингапуром. Головнокомандувач військово-морських сил Індонезії заявив, що він особисто очолить операцію з захоплення Сингапуру. Тисячна студентська демонстрація закликала командувача збройних сил Східної Яви (однієї з індонезійських територій) помститися Сингапурові. У пресі з'явились повідомлення, що, на думку індонезійських вояків, повісити двох «ко-

мандос» Сингапур змусив комуністичний Китай. Через тиждень індонезійський уряд оголосив про скорочення обсягів торгівлі з Сингапуром і наклав обмеження на експорт. За оцінками нашої розвідки, відкритої агресії можна було не боятися, проте саботаж був річчю навіть дуже ймовірною. На щастя, ні того, ні іншого не сталося.

Серйозніша криза чекала на нас у травні 1969 року: 13 травня, через кілька днів після загальних виборів, Куала-Лумпуром поширилися міжнаціональні сутички, пролилася кров; Сингапур також охопила напруга. І малайці, й китайці боялись, що міжнаціональні конфлікти перекинуться сюди. Так воно й сталося. Малайзійські китайці, що втекли до Сингапуру, розповідали страшні речі про наругу над їхніми близькими. У міру того як поширювалися чутки про звірства малайців та упередженість військових частин Малайзії, чиїм завданням було забезпечити спокій, у Сингапурі наростали гнів і тривога.

Користуючись своєю чисельною перевагою у Сингапурі, китайці вирішили помститись за те, що сталося в Куала-Лумпурі. 19 травня від 20 до 30 китайських молодиків напали на кількох малайців у малайському районі поблизу султанської мечеті, неподалік Султан-гейт. Коли 20 травня я повернувся до Сингапуру з Америки, мені розповіли, що одного малайця розстріляла банда головорізів поблизу Інституту Рафлса. Міжнаціональні сутички час від часу поновлювалися протягом кількох тижнів.

1 червня я відвідав малайське поселення в Гейланг-Сераї, центрі серйозних міжнаціональних заворушень. Лім Кім Сань як міністр оборони супроводжував мене на «лендровері», яким керував малайський поліцейський, із суперінтендантом поліції, відповідальним за цей район. І Лім Кім Сань, і я відразу ж помітили незадоволені, неприязні погляди солдатів-малайців сингапурського піхотного полку, які забезпечували тут правопорядок. Навіть у поліцейського суперінтенданта, малайського офіцера, якого я особисто знав не один рік, був невеселий вигляд. Я був певний: щось тут не так. Я відчував, що малайці були перелякані. Ситуація відрізнялася від 1964 року, коли поліція і армія, переважно малайці, підтримувані малайськими лідерами в Куала-Лумпурі, прикривали малайців та особливо жорстоко карали китайців. Цього разу сингапурські малайці боялися. Хоч і тепер поліція складалася переважно з малайців, китайські лідери Сингапуру, які тепер були в уряді, могли, як вважали малайці, обернутися проти них та віддати відповідні накази армії й поліції. Я був рішуче налаштований на те, щоб довести до відома всіх, а особливо китайської більшості, що уряд застосовуватиме закон неупереджено, незважаючи на національну або релігійну приналежність.

У ході активних поліцейських операцій було заарештовано 684 китайці та 349 малайців, але для заведення кримінальної справи проти них усіх не вистачало доказів. Справи тільки 36 із них дійшли до суду: 18 китайських та 18 малайських. Найсерйозніше звинувачення було висунуте проти одного китайця за замах на вбивство. Його виз-

нали винним і засудили на 10 років ув'язнення. У сутичках було вбито одного китайця і трьох малайців; фізичних ушкоджень зазнали 11 китайців та 49 малайців.

Поляризація стосунків між національними громадами Сингапуру приголомшила нас. Навіть ті малайці, які багато років прослужили в нашій поліції та збройних силах, через сутички в Малайзії почали дуже болісно сприймати національні питання.

Я хотів бути певним, що суспільна напруга не призведе до ослаблення ні поліції, ні армії. І ще я прагнув отримати пояснення: як сталося, що в Гейланг-Сераї, де китайське населення було в меншості, правопорядок охороняли здебільшого малайські солдати, хоч багатонаціональний особистий склад війська набагато більше сприяв би спокоєві. Я вирішив, що ми повинні переглянути співвідношення національностей під час наступного призову до збройних сил Сингапуру.

Займаючись цією справою, Кім Сань дізнався, що, попри інцидент 1966 року на тренувальному майданчику біля Шентон-вей, ми набрали до армії забагато малайців. Джордж Богаарс, тоді постійний заступник міністра оборони та один із наших найдовіреніших офіцерів, колись працював директором Спеціального відділу, де звик не довіряти громадянам із китайською освітою, бо таку освіту мали майже всі комуністи. Набираючи сержантів і воррант-офіцерів[1], які мали навчати нашу національну гвардію, він віддавав перевагу малайцям, бо вважав людей із китайською освітою схильними до шовінізму та комунізму. Такий перекіс треба було виправити. Цю делікатну справу ми доручили команді на чолі з Богаарсом. Молодий підполковник Едвард Йон склав план, за яким ми за кілька років скоротили частину малайців, переважно за рахунок збільшеного призову немалайців.

На святкування 150-ої річниці заснування Сингапуру я запросив міністрів оборони п'ятьох держав Співдружності (Малайзії, Великої Британії, Австралії, Нової Зеландії). Разак, який представляв Малайзію, відвідав наш святковий парад, що відбувся 9 серпня 1969 року. Кім Сань організував в рамках параду проходження підрозділу танків AMX-13 та бронетранспортерів V200. Коли того вечора люди в Джохорі побачили нашу техніку по телевізору, а наступного дня на фото в газетах, що вийшли по всій Малайзії, вони були дуже вражені. На той час у Малайзії своїх танків ще не було. На прийомі в мене вдома того ж дня Разак сказав Кенові Сві, що наше озброєння викликало занепокоєння багатьох осіб у Малайзії, хоч особисто його це аж ніяк не вразило. Ще він сказав, що в Джохорі хвилюються, чи не планує Сингапур напасти на них, та запропонував Кім Саню як міністру оборони поїхати до Куала-Лумпура й переконати тамтешніх жителів, що Сингапур не має щодо Малайзії жодних ворожих намірів. У своєму звіті Раді обо-

1 Категорія військовослужбовців у сухопутних та повітряних військах Великої Британії; є вищою від категорії сержантського складу – Прим перекл

рони Кен Сві прокоментував: «Єдине, що розраджує в усьому цьому сумному епізоді [міжнаціональних сутичках у Куала-Лумпурі], це оздоровчий ефект, який справив процес нашого озброєння на політичні погляди малайців».

Рішення купити танки та бронетехніку виявилось розумним. Міжнаціональні сутички, що відбулися в Куала-Лумпурі 13 травня 1969 року, поляризували міжнаціональні стосунки по всій Малайзії, знову відродивши в мені побоювання, що за Туна Абдула Разака при владі та малайських екстремістів, сила яких зростала, Тунку могли просто відсунути від справ, а тоді екстремістські лідери могли б вирішити відправити свою армію маршем до Сингапуру, щоб насильно повернути його до Федерації. Я спробував з'ясувати в Йона Пун Хау (мого товариша ще з часів Кембриджу, який тоді жив у Куала-Лумпурі, а пізніше став головним суддею в Сингапурі), коли він приїхав до Сингапуру, як ставилось малайзійське суспільство до ЗСС. Він сказав, що в 1966 році люди вважали це жартом. Проте зараз уже ніхто не жартував. У найвищих колах Куала-Лумпура розійшлася інформація, що в Сингапурському інституті збройних сил (СІЗС) готували гарних солдатів, що підтвердили також працівники британського посольства.

На 1971 рік Національна гвардія складалася вже з 17 кадрових батальйонів (16 000 військовослужбовців), а резервні частини з 14 батальйонів (11 000 чоловік). У нас були піхотні підрозділи та підрозділи «командос», артилерія з мінометами; по батальйону танків, бронетранспортерів, саперів, зв'язківців; польова технічна служба, польовий шпиталь і служба боєпостачання, а також вантажні транспортні засоби. Ми заснували школи для базової підготовки солдатів і молодших офіцерів, артилеристів, інженерів, саперів та військових моряків. До складу наших військово-повітряних сил входило по ескадрильї літаків «хоукер-хантер», тренувальних літаків «страйкмастер», гелікоптерів «алует» і транспортних літаків.

Поки ми не мали впевненості у своїй боєздатності (а це ми відчули лише у 70-их), ми були змушені покладатись на військову присутність британців. Ми сподівались, що вони залишатимуться тут ще років п'ять чи десять, створивши для нас щит, за яким ми могли б створити власні збройні сили. Однак у січні 1968 року Велика Британія оголосила про виведення своїх частин. Ця новина змусила нас нагальними темпами створювати свою ескадрилью винищувачів та невеликий флот, здатний забезпечити берегову оборону й захистити нас від диверсантів, після того як у 1971 році британці підуть із Сингапуру. Ці нібито скромні цілі вимагали від нашої слабкої економіки з обмеженими ресурсами кваліфікованої робочої сили досить великих жертв. У серпні 1968 року, через сім років після оголошення про виведення британських частин, ми відправили навчатися до Великої Британії першу групу з шести пілотів. У вересні 1970 року Сингапур уже мав одну боєздатну ескадрилью з 16 винищувачів («хоукер-хантерів»).

Ізраїльтяни допомогли нам спланувати процес створення флоту, а новозеландці провели навчання екіпажів наших швидкісних патрульних судів. Менше ніж через два роки у нашому розпорядженні були дві ескадри по три кораблі в кожній, після чого ми перейшли до створення ескадри ракетно-артилерійських катерів.

Попри те що ізраїльтяни чудово вміли передавати військові навички і поширювати засади, на яких базувались їхні навчальні програми, методи, котрі вони застосовували, діаметрально відрізнялись від британських. Британці створювали I та II сингапурські піхотні полки, використовуючи покроковий підхід: кадрові офіцери починали з посад командиру взводу, потім роти та нарешті через 15–20 років вже командували батальйонами й полками. Ізраїльтяни від самого початку наполягали, щоб наші офіцери навчалися від них і починали працювати інструкторами якомога скоріше. На відміну від американців, які за часів президента Кеннеді відправили до В'єтнаму від трьох до шести тисяч «радників», які мали допомогти в'єтнамському президентові Нго Дінь Дієму створити армію Південного В'єтнаму, Ізраїль відправив до нас лише 18 офіцерів. Що б вони не робили, їхній приклад наслідували сингапурські колеги, починаючи від командирів взводів і рот і закінчуючи начальником генерального штабу. Ми залучили до армії офіцерів поліції та колишніх офіцерів сингапурського добровольчого корпусу, що служили там ще за британців і мали певний військовий досвід. Тут були також урядові службовці та представники приватного сектору, яким ми запропонували армійську службу як основне місце роботи. У британській армії величезне значення надавалося муштрі й крокуванню по плацу: вважалося, що саме так можна вбити в голову солдатів дисципліну і покірливість командирам. Ізраїльтяни ж робили акцент на військових уміннях та високому рівню мотивації. Вправності гарно ходити строєм та бити в барабани – цього ЗСС навчилися аж ніяк не від «мексиканців». Якщо наша армія й мала якийсь там «лоск», то він ішов ще від британських офіцерів, які командували I та II піхотними полками відразу після їх утворення.

Щойно ізраїльські офіцери на чолі з Елазарі приступили до праці і ми опинилися на гачку, Кідрон зажадав компенсації: офіційного визнання Ізраїлю Сингапуром та обміну послами. Він наполегливо тиснув на нас. Я сказав Кенові Сві, що так діла не буде: ми лише розлютили б малайців-мусульман Сингапуру й Малайзії, чиї симпатії були на боці братів-мусульман, палестинців та арабів. На таке ми не могли погодитись, навіть якби Ізраїль відкликав своїх радників. Коли в Тель-Авіві дізналися про нашу повну незгоду, звідти надійшло повідомлення, що нашу позицію дуже добре розуміють і все одно надаватимуть нам допомогу, проте сподіваються, що ми раніше чи пізніше дозволимо створити в Сингапурі ізраїльське посольство.

Коли в червні 1967 року спалахнула шестиденна арабо-ізраїльска війна, ми з полегшенням зітхнули, дізнавшись, що ізраїльтян не перемогли, бо в такому разі наші

збройні сили могли б втратити довіру до своїх ізраїльських інструкторів. Коли на Генеральній асамблеї ООН обговорювалося питання про осудливу резолюцію стосовно Ізраїлю, Раджаратнам, наш міністр іноземних справ та великий прихильник афро-азійської солідарності, був усім серцем «за». Кен Сві спеціально зустрівся зі мною, щоб змусити Раджу наказати нашому делегатові в ООН не голосувати за цю резолюцію, щоб ізраїльтяни не поїхали від нас.

Оскільки я сам не міг бути на засіданні Кабінету міністрів, я виклав свою позицію у записці, де говорилося: ми повинні відстоювати право маленьких країн на існування. Вільна навігація по всіх міжнародних торгових шляхах, чи то по Тиранській протоці, чи то по Малаккській, була життєво важливою умовою, а тому ООН мала сприяти збереженню миру або розв'язанню конфліктних ситуацій. Я також додав, що, на мою думку, ізраїльські радники не поїхали б від нас, навіть якби ми проголосували за афро-азійську резолюцію, проте, як на мене, від голосування треба було утриматись. Кабінет погодився з моєю позицією. Ми утрималися від голосування – ізраїльтяни залишилися. Однак відтепер, коли про присутність ізраїльтян у Сингапурі знали всі, ми дозволили їм відкрити тут дипломатичну місію. Вони хотіли б мати посольство, але ми вирішили обмежитись поки що торговим представництвом, що відкрилося в жовтні 1968 року. Наступного травня, коли сингапурські малайці-мусульмани вже звикли до присутності ізраїльтян, ми дозволили перетворити представництво на посольство.

Наші резервісти мали бути в постійній бойовій готовності. Щойно в січні 1994 року ми замінили їхню назву «резервісти» на «оперативний склад», щоб таким чином підкреслити цю постійну боєготовність. Щороку вони на кілька тижнів їдуть до тренувальних таборів, завжди в тому самому складі, щоб розвинути відчуття військової дружби. Раз на кілька років військові підрозділи відправляються до Тайваню, Таїланду, Брунею або до Австралії на польові навчання, стрільбища та різноманітні тренування в складі бригади або батальйону. До щорічного навчання у військових таборах ставляться серйозно всі, в тому числі роботодавці, які на кілька тижнів щороку залишаються без своїх підлеглих.

Щоб бути ефективними, ЗСС повинні залучати до розв'язання оборонних завдань усі рівні суспільства. Ось чому всі директори шкіл, учителі, батьки, роботодавці та лідери громад об'єднані в рух під назвою «Загальна оборона». Все це допомагає підтримувати на висоті моральний дух нашого народу.

Служба в збройних силах спричинила вражаючі зміни, що відбулися в сингапурському суспільстві за останні 30 років. Для наших молодих людей армія стала своєрідним ритуалом посвячення в дорослі; вона перетворилась на частину нашого життя, яка об'єднує всіх нас. Сингапурці вчаться жити та тісно співпрацювати один з одним неза-

лежно від національності, мови або релігії. В армії поважають заборони на окремі види їжі, що існують у мусульман або індійців, як поважають і обряди всіх інших конфесій: буддистів, сикхів, християн чи зороастрійців. Ким би не був ваш батько – міністром, банкіром, державним службовцем, робітником, таксистом чи розносщиком – ставлення до вас у армії залежить суто від ваших особистих досягнень.

Щоб наша армія мала не тільки міцні руки й ноги, але й розумні голови, ми з Кеном Сві ще з 1971 року почали залучати до збройних сил Сингапуру наших найкращих студентів. Кожного року ми відбирали кількох найталановитіших курсантів офіцерської школи і відправляли їх за кордон, до Оксбриджу[2] та інших британських університетів, де вони проходили повний академічний курс гуманітарних або точних наук, інженерної справи чи військової підготовки. Протягом усього терміну навчання, крім стипендії, вони отримували ще повну лейтенантську зарплатню, що дозволяло їм покрити всі витрати на навчання, харчування й проживання за кордоном. Курсанти повинні були підписати договір, у якому зобов'язувались прослужити в армії вісім років після отримання диплому. Проте протягом цього строку їх відправляли до Америки або Британії на два, а часто й три навчальні курси: спершу на спеціалізований курс з артилерійської, танкової або зв'язкової справи; потім, посередині їхньої кар'єри, – для штабного та командного навчання в цих країнах, а ще пізніше – пройти курс управління державними або комерційними організаціями в таких провідних американських університетах, як Гарвард або Стенфорд.

По закінченні восьмирічного терміну вони отримували можливість залишитися в ЗСС, перейти на державну службу на посаду адміністративного чи державного службовця найвищого рангу, почати роботу у якійсь із державних установ чи перейти до приватного сектору. Після переходу на цивільну службу вони все одно повинні були відбувати щорічні військові навчання протягом двох-трьох тижнів. Завдяки такій схемі, яку запропонував я, а відшліфував Кен Сві, нам вдалося залучити до військової служби кількох найкращих студентів. Якби ми не вибирали близько десяти найкращих із них, у нашої армії були б м'язи, але не було мозку, без якого ми не змогли б використати м'язив найкращим чином.

Рівень людей, відібраних у перші кілька років, надав нам оптимізму. На 1995 рік чотири колишні відбірні курсанти, а потім офіцери ЗСС виросли до високих посад, зайнялися політичною діяльністю, а відтак стали міністрами: мій син, бригадний генерал Лі Сянь Лун, бригадний генерал Джордж Ео, підполковник Лім Ен Цзян та контр-адмірал Тео Чі Гінь.

2 Оксбридж (Oxbridge) – Оксфордський та Кембриджський університети (Oxford University, Cambridge University); слово використовується як символ першокласної освіти. – Прим. ред.

Нам неабияк заважали замалі розміри Сингапуру. У міру зростання нашої армії нам знадобилися навчальні полігони за кордоном, здатні розмістити спочатку бригаду, а потім і дивізію. Великого прориву в цьому плані мені вдалося досягти 1975 року, коли президент Цзян Цзінго дозволив нашій піхоті, бронетанковим частинам та артилерії проводити навчання на Тайвані. Крім того, разом із Зігфридом Шульцем, відставним генералом із Федеративної Республіки Німеччина, ми проводили об'єднані навчання для різних видів військ на Тайвані; там він супроводжував наш вищий офіцерський склад під час «штабних рейдів», щоб навчити їх вибирати місцевість для польових маневрів.

Наприкінці 70-их філіппінський президент Маркос і Міністерство оборони США дозволили військово-повітряним силам Сингапуру використовувати тренувальні можливості авіабази Кларк. Коли в 90-их американці залишили цю базу, ми перевели свої навчання на одну з американських авіабаз в Аризоні, а також до Австралії. Ми були змушені шукати нестандартний підхід до своїх проблем.

Боєздатність будь-якої країни потрібно постійно підвищувати, бо новітні технології, особливо ж інформаційні, стають часткою збройних систем і змінюють їх. Але, щоб дозволити собі сучасну зброю, високоосвічених та висококваліфікованих професіоналів, які зможуть інтегрувати різноманітні прилади в одну систему та їх застосовувати, потрібна розвинена економіка.

Надійна й сучасна оборона знижує ризики непродуманих політичних дій. Так, кожного разу, коли малайзійські лідери були незадоволені діями Сингапуру, вони виголошували через ЗМІ погрози відрізати нас від водопостачання.

У 1990 році, коли я пішов із посади прем'єр-міністра, «Military Technology», міжнародний журнал із питань оборони, писав: «У 1965 році, коли Сингапур став незалежною країною, він не мав практично ніяких збройних сил для захисту. Проте в 1990 році можна бачити, що збройні сили Сингапуру (ЗСС) є професійною армією, яка викликає повагу, бо застосовує новітні системи озброєння; армією, здатною захистити територіальну цілісність та незалежність держави». З того часу боєздатність і боєготовність ЗСС не раз високо оцінювалися у таких спеціалізованих журналах, як «Jane's» та «Asia Pacific Defence Reporter».

Але в квітні 1966 року, коли я летів до Лондона, сподіваючись отримати від прем'єр-міністра Гарольда Вільсона обіцянку, що британські частини залишаться в Сингапурі ще хоча б на кілька років, я навіть і думати не насмілювався, що ми досягнемо аж такого результату.

3. Велика Британія йде

Коли в жовтні 1966 року Кен Сві та я попросили Деніса Хілі продати нам ескадрилью винищувачів «хоукер-хантер», він розреготався, потім, жартівливо погрожуючи нам пальцем, запитав, що це ми собі таке надумали? Адже нам ні про що турбуватись – про нас подбає британська армія. Ми покинули Лондон зі спокійною душею, впевнені, що королівські військово-повітряні сили залишаться в Сингапурі.

Упевненість, яку давали британці, була потрібна нам, як повітря. Якби вони залишили острів, перш ніж ми побудували бодай якусь оборону, не думаю, що наша країна вижила б. Їхня присутність давала людям відчуття впевненості, без якої було неможливо залучити інвестиції, експортувати наші товари та послуги. Це був для нас єдиний шлях створити достатньо робочих місць для випускників шкіл і таким чином уникнути масового безробіття. У січні того ж року, на нагальній конференції Співдружності (вона відбувалася в Лагосі з приводу одностороннього проголошення Родезією своєї незалежності) я зустрівся з британським прем'єр-міністром Гарольдом Вільсоном. Між нарадами ми мали змогу обговорити майбутнє британських збройних сил у Сингапурі. Він повідомив мені, що, можливо, буде змушений відкликати 25 з 50 тисяч британського контингенту в Малайзії. Хоча, як він сказав, остаточного рішення ще не було, в мене склалося враження, що він схилявся до зменшення чисельності збройного контингенту.

Намагаючись зрозуміти наміри британців, у квітні 1966 року я відвідав Лондон, щоб обговорити оборонні плани. Мене бентежило, що все більше членів як Лейбористської, так і Консервативної партії, а також чимало журналістів і політичних оглядачів позитивно висловлювалися стосовно виведення військ із територій на схід від Суецу. Хілі (якого підтримувала британська преса) заявив, що серед міністрів багато хто, і в першу чергу Джордж Браун, перший заступник Вільсона, підтримує план швидкого поетапного виведення військ. Пол Джонсон, редактор «New Statesman», навіть назвав рік – 1968-й. Ця позиція легко отримала б підтримку Лейбористської партії та членів парламенту, що її представляли. Ян Мак-Леод, міністр останнього уряду консерваторів, який сьогодні був міністром фінансів та економіки в тіньовому кабінеті, розповів мені, що серед членів його партії було багато «європейців» (тих, хто підтримував інтеграцію в Європу), які наполягали на виведенні військ.

Я відчував, що Вільсон уважав за потрібне хоча б на термін свого правління залишатися в Сингапурі та Малайзії, напевно, через домовленість Великої Британії з США. Британці залишатимуться на схід від Суецу; натомість американці допомагатимуть Британії підтримувати курс фунта стерлінгів. Американці недаремно хотіли, щоб британці зали-

шились. У січні 1966 року кількість американських військ у Південному В'єтнамі досягла 150 тисяч, а військово-повітряні сили США бомбували деякі точки Північного В'єтнаму. Пізніше Джордж Браун підтвердив мені, що «взамін» американці підтримували британський фунт стерлінгів, якому на той момент загрожувала девальвація.

Деніс Хілі, тоді міністр оборони, був найвпливовішим після Вільсона лідером з усіх, із ким мені доводилося зустрічатись. Він дуже подобався мені як особистість. Людина неабиякого розуму, що, наче комп'ютер, реагувала новими рішеннями на свіжі дані, він був здатний відмовитися від принципових позицій, яких дотримувався раніше. Через гострий розум та дотепну манеру висловлюватись він був чи не ідеальним партнером для вечері, бо міг багато чого цікавого й корисного розповісти про людей, про яких я хотів знати більше. Проте у своїх оцінках він бував також і уїдливим. Якось про прем'єр-міністра однієї з країн Співдружності він сказав, провівши пальцем від однієї скроні до іншої, що той є «дерев'яний звідси й досі».

Від нього я отримував найактуальнішу інформацію про позицію міністрів-лейбористів. На його думку, те, що британський уряд утримуватиме свою військову присутність на Далекому Сході ще й у 70-их, було можливо, але малоймовірно. Більшість міністрів Кабінету схилялися на користь поетапного виведення військ звідти впродовж наступних п'яти років. Лише Гарольд Вільсон, Майкл Стюарт та сам Хілі – «чудова трійка» – наполягали на тому, щоб британські збройні сили залишилися на схід від Суецу протягом наступних десяти років. Я зустрічався з Майклом Стюартом, міністром іноземних справ, який справляв враження людини надійної, здатної дотримуватись слова. Це мене підбадьорило.

За словами Хілі, у Лейбористської партії існувало ядро, яке бажало повного виведення британських збройних сил із заморських територій, оскільки вони були не так гарантом спокою і безпеки, як козирною картою, що її викладали на стіл місцеві уряди під час дріб'язкових чвар. Він попередив, що військова політика Британії може сильно змінитися ще при нинішньому уряді. Невпевненість щодо того, як довго британці залишатимуться в цьому регіоні, була постійним джерелом стурбованості. Кен Сві і я дійшли спільної думки, на чому, врешті-решт, не зупинилися британці, що ми повинні якомога швидше створити надійну оборону нашої країни. Так щоб і сингапурці, і наші сусіди знали – ми не беззахисні.

За день до від'їзду, в понеділок 25 квітня, я мав останню зустріч із Гарольдом Вільсоном, який запитав мене, яку роль відігравали британські бази в економіці Сингапуру. За моїми оцінками, ця частка складала близько 20% від валового внутрішнього продукту. Згортання баз могло спричинити репатріацію значної кількості малайзійців та індійців. Це стало б важким ударом для економіки, проте ще більше я боявся удару по духові нашого народу. Мені знадобилося докласти чимало зусиль, щоб переконати

сингапурців «злізти з тину», тобто припинити вичікувати, куди віятиме вітер, щоб вони повірили, що комунізм не є неминучим майбутнім. Виведення британських військ та закриття баз були здатні серйозно підірвати віру наших людей, яких могла зламати загроза з боку нашого могутнього сусіда – Китаю.

Я дійшов висновку, що Вільсон та його уряд навряд чи могли щось зробити, щоб допомогти Сингапурові підписати договір із Малайзією про оборонну та економічну співпрацю. Їхній уплив ішов на спад; особливо це стало помітно після ослаблення Конфронтації з Індонезією. Цей візит повною мірою виправдав мої очікування. Усі британські лідери, зокрема Вільсон та Хілі, наголосили на тому, що наше відокремлення неабияк збентежило їх; нам не варто було вдаватись до такого радикального кроку, не проконсультувавшись із ними, і то саме тоді, коли вони виступили на нашому боці в Конфронтації з Індонезією. Тому їм було надзвичайно важко прийняти рішення, чи варто залишатися в Південно-Східній Азії, – вони підкреслили це, щоб наголосити на серйозності ситуації. Щодо найближчого майбутнього, то я був певен, що Сингапур мав друзів як у лейбористському уряді, так і серед лідерів опозиційної партії консерваторів. Таким чином, ми вигравали кілька років – час, якого, я сподівався, мало нам вистачити, щоб стати певною мірою боєздатними, пожвавити економіку, поновити торгівлю з Індонезією та – найважливіше! – залучити інвестиції до нашої промисловості.

У квітневий тиждень, який я провів у Лондоні, Вільсон всіляко демонстрував мені свою приязнь. Він запросив мене на ланч до будинку на Давнинг-стрит, 10, де були присутні основні міністри Кабінету та лідер опозиції палати лордів Пітер Керрингтон – всі з дружинами. Його експромт був сповнений найтепліших висловів, а я у відповідь подякував йому за дружбу й підтримку.

Незабаром після мого від'їзду з Лондону Вільсон під тиском членів Лейбористської партії був змушений піти на поступки в питаннях оборонних зобов'язань щодо інших країн. На нараді парламентської фракції Лейбористської партії в червні 1966 року він змушений був апелювати до просоціалістичних почуттів присутніх:

> «Відверто кажучи, якби ми піклувались лише про себе самих, то були б раді покинути Сингапур якомога скоріше. В будь-якому разі ми не можемо сказати на відміну від аденської ситуації, що нас тут не бажає бачити місцевий уряд і населення. Лі Куан Ю, такий же соціаліст-демократ лівих поглядів, як і будь-хто з присутніх у цьому залі, звичайно ж, хоче, щоб ми залишалися. Давайте не забувати, що в політичних війнах Південно-Східної Азії та в битві за владу у своїй країні під час виборів він продемонстрував неабияку мужність у боротьбі з комуністами – і це в регіоні, у якому комуністи прагнули утвердитися.

> Уряд Сингапуру, як ми розуміємо, в Південно-Східній Азії є єдиним соціалістично-демократичним урядом у повному розумінні цього слова.
> Його досягнення, як наприклад у програмі житлового будівництва, є викликом будь-яким досягненням навіть найрозвиненіших демократичних суспільств».

Після візиту до Лондона я відвідав конференцію Соціалістичного інтернаціоналу в Стокгольмі; моєю метою було зміцнення стосунків із лідерами соціалістичних партій Великої Британії та інших європейських країн. Там за ланчем я зустрівся з Джорджем Брауном. Той говорив просто й відкрито: він прагне виведення британського військового контингенту з Південно-Східної Азії – і то чимшвидше. Він визнав, що більшість його не підтримує; втім, не має наміру поступатись. За словами Брауна, Вільсон та Хілі дуже тепло ставились до мене та уряду Сингапуру, але він уже був ситий по горло тим, що таке ставлення використовувалось для виправдання британської політики на схід від Суецу. Браун хотів включити до військового звіту уряду, опублікованого в жовтні 1965 року, неоднозначну заяву про виведення військ із регіону, але це було відхилено. Заперечуючи йому, я сказав, що якби Британія вивела свій контингент, американці не стали б підтримувати стерлінг. У такому разі британська валюта зазнала б девальвації; відповідно, Лейбористська партія програла б на наступних виборах. Він ображено промурмотів, що договір, який підписали Ліндон Джонсон та Гарольд Вільсон, тривалий час не принесе Британії нічого доброго.

У липні 1966 року під час візиту Хілі до Сингапуру він сказав мені, що кількість контингенту в Сингапурі та Малайзії буде скорочено до того рівня, яким він був би, якби не було Конфронтації. На той час він уже побував у Куала-Лумпурі. Із абсолютно непроникним виглядом він зазначив, що повідомив пресі: Малайзія не має жодних антибританських настроїв і Велика Британія не надавала Малайзії допомоги лише через власні економічні труднощі. Підморгнувши мені, він сказав, що малайзійці зрозуміли: те, що він називав «місячником ненависті до Британії», справило погане враження на інші країни й не принесло їм жодної користі. (Малайзійські лідери вийшли з рівноваги після критичних зауважень щодо їхньої расової та мовної політики, опублікованих у британських ЗМІ, та образились на британців.) Коли ж приїхав Хілі, в Малайзії вже проходив «місячник любові до Британії».

Він був веселий, повний приязні та позитиву. У певні миті мені здавалося, що британці можуть залишитися ще на десять років, на 70-ті. Але були й моменти, коли я розумів, що час перебування Вільсона й Хілі при владі стікає швидко. Лейбористські ж міністри були налаштовані на те, щоб країна скоротила витрати на утримання закордонних збройних сил та використати ці ресурси на внутрішні потреби Британії.

22 квітня 1967 року Хілі ще раз приїхав до Сингапуру. Він дав чітко зрозуміти, що ще до кінця 70-их Велика Британія залишить Азію. Я у свою чергу наполягав на тому, що в регіоні необхідно зберегти мирну атмосферу, через що потрібно уникнути будь-яких різких змін.

Хілі пояснив, що рішення вивести британський контингент пояснювалося не військовою ситуацією, а економічною, а тому малоймовірно, що його буде змінено. Це був єдиний спосіб розв'язання фінансових проблем Великої Британії. Крім того, дехто побоювався, що Британію може бути втягнуто до в'єтнамської війни, а цього британці боялися понад усе.

Через два дні, під час нашої наступної зустрічі він спробував пом'якшити удар, заговоривши про значну допомогу для Сингапуру. Адже, зрештою, він говорив лише про значне скорочення, а не про повне виведення військ. Він розумів, яким важливим було питання безпеки в регіоні, та обіцяв спробувати переконати в цьому своїх колег. Проте його завданням було розробити довгострокові плани британської оборони, а тут половинчаті заходи нічого б не дали. Він запитав, які в нас плани щодо військового суднобудівного заводу. Я розповів про наш намір підписати контракт із британською суднобудівною компанією «Swan & Hunter», яка б могла взяти на себе управління заводом та перевести його на «цивільне» виробництво; також я повідомив, що мені вже вдалося переконати цю компанію взяти на себе управління нашим заводом цивільного суднобудування «Keppel», що дасть їм змогу ознайомитися з місцевими особливостями.

Як прем'єр-міністр Австралії Гарольд Холт, так і прем'єр-міністр Нової Зеландії Кейт Холіоук надіслали мені телеграми, де попереджали, що значні скорочення британської присутності були дуже ймовірними, а це могло б призвести до руйнування наявної структури оборонних домовленостей Співдружності.

Серед військових командирів-британців, що служили в Сингапурі, ніхто не очікував передчасного виведення військ. У травні, через місяць після візиту, Хілі, Кен Сві та я мали робочий обід із сером Майклом Карвером, головнокомандувачем британських збройних сил на Далекому Сході. Карверові погляди додали мені духу. За його словами, основне завдання збройних сил Сингапуру – це попередження державного заколоту, що може йти як зсередини, так і ззовні. У разі серйозних виявів ворожості ми зможемо повною мірою покластися на своїх союзників. Його підхід до питання запевнив мене, що він очікував, що британські сили залишатимуться в Сингапурі ще принаймні якийсь час.

На випадок, якби політичні керівники Карвера думали інакше або були змушені під тиском зробити те, про що навіть страшно було думати, 26 травня я написав Гарольдові Вільсону листа, де йшлося, зокрема, про те, що будь-які розмови стосовно «значної допо-

моги» для нашого народу є лихою ознакою. Навіть найбільша економічна загроза втрачала свою значущість у порівнянні з руйнуванням системи безпеки в регіоні, яка б розлетілася на друзки, щойно б стало відомо про рішення британців піти ще до середини 70-их. Вільсон надіслав мені заспокійливу відповідь та запросив до Лондона на підготовчі перемовини.

Коли в червні 1967 року Кен Сві та я зустрілися з Хілі, він надав нам детальний перелік частин, які підлягали скороченню до 31 березня 1968 року, та подальшої передислокації в період із 1968 по 1971 рік. Після 1971 року від усіх британських військ у Південно-Східній Азії залишилися б тільки військово-морські десантники – такі собі «поліцейські за викликом».

Обговорення економічних наслідків такого рішення проводив Кен Сві. Як і мене, його більше турбувало питання безпеки, ніж економічні ризики, що випливали зі скорочення британського контингенту. Ми обидва були впевнені, що якось упораємося з економічною кризою, якщо матимемо певність щодо безпеки Сингапуру та якщо нам вдасться зберегти довіру до нашого уряду. Я запитав одну з офіційних осіб Міністерства у справах закордонних територій, що курирував питання, пов'язані зі скороченням британської присутності на Мальті, чи можна було якось використати покинуті аеродроми в громадських цілях. За досвідом британців, відповів він, покинуті злітні смуги можна було або знову перетворити на сільськогосподарські поля, або (як це сталося в кількох випадках) побудувати там підприємства легкої промисловості. На мою думку, ані сільське господарство, ані легка промисловість не були для Сингапуру справою перспективною; ось чому я попросив, щоб нашій Раді з питань економічного розвитку якомога швидше надали доступ до трьох британських аеродромів: Тенга, Селетару та Чангі, щоб ми могли вирішити, як можна їх використовувати в подальшому.

Відповідно до чинних військових інструкцій, британці мали б знищити непотрібне їм військове обладнання. Проте Хілі погодився переглянутися ці інструкції, так щоб це обладнання можна було передати Сингапурові для навчання й використання в інших цілях. Він та його команда намагались допомогти нам усіма правдами й неправдами. Після останніх двох зустрічей нам відлягло від серця: ми відчули, що впораємося з нашими проблемами до середини 70-их. Про щось більше годі було й просити. «Swan & Hunter» підтвердили, що суднобудівний завод у Сембавані мав дуже гарні перспективи; тепер комісія, у складі якої були представники військово-морського відомства, компанії «Swan & Hunter» та сингапурського уряду, могла приступати до планування заходів з переведення заводу на комерційне використання.

Під час приватної дискусії 26 червня 1967 року Вільсон пообіцяв, що цей перегляд курсу в питаннях оборони мав стати останнім для чинного парламенту. Зі свого боку Хілі також пообіцяв, що більше оборонна політика не переглядатиметься. У мене

виникло враження, що навіть сам Вільсон хотів від Хілі більше, а саме, щоб у Великої Британії залишилася певна свобода дій на територіях на схід від Суецу. Насправді під час мого перебування в Лондоні йому не так було треба, щоб я доводив переваги перебування британців в Азії, як те, щоб я вплинув на парламентарів – лейбористів і міністрів Кабінету, які були проти цього.

Я звернувся до членів парламенту-лейбористів у палаті громад того ж самого дня. Ситуація на афро-азійській сцені різко змінилася, сказав я: Неру помер, Сукарно дискредитував себе, а Мао був затягнутий до шаленого виру культурної революції. Півмільйона американських вояків перебували в Південному В'єтнамі. Дні, коли Азією правили білі, вже минули. Тепер деякі азіати наполягали, що проблеми в Азії потрібно розв'язувати азійськими силами, маючи на увазі, що великі азійські країни мають отримати змогу «розібратися» з меншими. Дрібніші ж країни, у свою чергу, мали право просити своїх друзів із Заходу допомогти вирівняти цей дисбаланс.

У розмовах із міністрами Вільсона я провів кілька годин. Так, зустріч із Джимом Каллагеном, тодішнім канцлером державної скарбниці (з яким я зустрічався з кількох нагод протягом останніх 15 років), замість запланованих півгодини тривала півтори. Час від часу, коли було чути парламентський дзвінок, він ішов до залу голосувати, проте просив мене на нього зачекати. Наприкінці він сказав: «Я був уже за призначення дати повного виведення британських військ, але тепер мені треба подумати над тим, що ви мені розповіли. Для мене тепер усе не так однозначно». Він попросив мене зустрітися з Роєм Дженкінсом, який тоді був міністром внутрішніх справ. Рой Дженкінс спокійно мене вислухав і сказав, що голосуватиме за те, щоб не визначати конкретних дат, однак, на його думку, Велика Британія має вивести свій контингент до 1975 року.

Міністром, що більше за всіх опирався нашій позиції, був Дік Кросмен, на той момент лідер палати громад[1]. Майже годину він виголошував гнівні тиради та дошкульні образи на нашу адресу, заявляючи, що ми нахабно ошукали його колег, облудою змусили їх залишитися на схід від Суецу. Від самого початку він ошелешив мене невиправдано грубою поведінкою. Він хотів, щоб британці забралися з нашого регіону якнайшвидше, ще до 1970 року. Він та його парламентська фракція стояли горою за економію фінансів, які вони хотіли спрямувати на соціальні пенсії, надання позичок для купівлі будинків під низький відсоток, одним словом – на придбання більшої кількості голосів. У запалі він вигукнув: «Не варто вам турбуватися через мене, бо сьогодні я належу до меншості в Кабінеті, але мої акції зростають, і все більше й більше моїх однопартійців схиляються до моєї позиції». Наш верховний комісар[2] А.П.Раджа, що був присутній при цій розмові, по-

1 Член уряду, який входить до складу Кабінету міністрів, узгоджуючи з прем'єр-міністром, визначає порядок і розклад роботи Палати громад та стежить за проходженням через Палату урядових законопроектів – Прим. перекл.
2 Представник колонії або британського домініону в Англії – Прим перекл

думав, що Кросмен у той момент «випускав пар», бо мої аргументи посилили впевненість тих членів парламенту, які хотіли, щоб британські війська ще залишилися в регіоні.

Тоді я вважав, що цього разу буря нас омине; втім, не було жодних гарантій, що фунт стерлінгів знову не опиниться під ударом, що могло призвести до чергового нападу депресії в британському Кабінеті міністрів, ще одного перегляду оборонної політики та подальшого скорочення контингенту. Але таку загрозу був нездатний втримати під контролем навіть британський уряд. Сумно, але факт: Велика Британія слабшала, її уряд більше не викликав у людей довіри. Обидва лейбористські міністри та пересічні парламентарі перебували в пригніченому стані: вони змушені були зробити саме те, проти чого виступали, зокрема, це стосувалося політики «стоп – уперед»[3], за яку вони критикували уряд консерваторів.

Як свідчать архівні матеріали президента Ліндона Джонсона, у червні 1967 року, під час зустрічі у Вашингтоні він переконував Вільсона «не вдаватись до жодних кроків, що суперечили б інтересам Британії або Америки, а також інтересам вільних країн Азії». Однак Джонсон не наполягав так сильно, як це робили у своїх службових записках перед цією зустріччю його помічники. Так, Роберт Мак-Намара, міністр оборони уряду Джонсона, ще в грудні 1965 року писав президентові, що для Америки британська присутність і дотримання зобов'язань на Далекому Сході важливіша навіть за присутність у Європі.

У липні 1967 року британське Міністерство оборони опублікувало «білу книгу»[4], в якій оголошувало про свій намір зменшити контингент у Південно-Східній Азії на 50% до 1970–71 року, а завершити його виведення до середини 70-их. Розчарований Гарольд Холт написав тоді Вільсону та вважав за доречне повідомити свої міркування й мені: «На нашу думку, уряд Об'єднаного Королівства приймає історичне рішення зменшити свою роль у світі та зняти з себе значну частину тієї міжнародної відповідальності, що її Британія несла на собі впродовж багатьох-багатьох років». Він також написав, що відтепер австралійці мають «повністю змінити свій підхід до ситуації».

Незабаром після того Вільсон запросив мене виступити на щорічній конференції Лейбористської партії, до якої він належав. Конференція мала відбутися в жовтні 1967 року. Я погодився, розуміючи, що він хоче, щоб я відмовив його однопартійців від справи, яку вони обстоювали, тобто від виведення британського контингенту. На мітингу, що відбувся напередодні конференції (в неділю 1 жовтня) у Скарборо, я був основним запрошеним доповідачем, представником дружньої країни. Я висловив надію, що Сингапур та

3 Система заходів, яку використовували консерватори на початку 60-х для регулювання фінансовими методами економічного життя країни; для цієї системи було характерним чергування уповільнених та прискорених темпів промислового виробництва. – Прим. перекл

4 Так називається офіційний урядовий документ, який надається до Палати громад для ознайомлення, є формою делегованого законодавства. Зазвичай у вигляді «білих книг» публікуються тексти міжнародних домовленостей та угод, учасником яких є Велика Британія, а також доповіді королівських комісій або спеціальних комітетів міністерств у конкретних питаннях. Таку назву документ отримав через свою білу обкладинку – Прим. перекл.

Велика Британія завдяки своїм давнім зв'язкам, які налічують уже понад 150 років, здатні звільнити одне одного від зобов'язань таким чином, «щоб дати нам найкращу можливість зберегти безпеку й стабільність», і що якщо нам дати трохи більше часу, то ми, доклавши максимум зусиль, зможемо жити в середині 70-их років не гірше, ніж нам жилося тепер. Я знав, що делегатів турбувало в'єтнамське питання, тому не міг його зігнорувати. Тож я сказав: «Я не хочу виглядати у ваших очах ані яструбом, ані голубом. Якби вибирати метафору з цього «пташиного» ряду, то я радше б вибрав сову. Мабуть, усі, хто зараз спостерігає за подіями у В'єтнамі, мають великі очі. Не варто було це дозволяти. І можливо, вибрати саме це, далеко не найбезпечніше місце в Азії для відстоювання своїх принципів – було не наймудрішим рішенням. Проте не забуваймо, як багато вже принесено в жертву, у тому числі людської крові – і в'єтнамської, і американської». З огляду на антив'єтнамські погляди авдиторії це був найпрозоріший натяк, який я тільки міг зробити, щоб дати зрозуміти: якщо американці підуть із В'єтнаму, це однозначно матиме серйозні наслідки для всієї Південно-Східної Азії.

Майже через шість тижнів після того без будь-якого попередження в неділю 18 листопада 1967 року Кен Сві отримав від Каллагена, канцлера державної скарбниці Великої Британії, повідомлення, яке той, мабуть, розіслав усім міністрам фінансів Співдружності. У повідомленні йшлося про те, що Британія девальвує фунт стерлінгів з 2,80 до 2,40 американських доларів. Для нас це означало втрату 14,3% резервів, які ми тримали в Лондоні у фунтах стерлінгів. Девальвація почала загрожувати британській валюті ще відтоді, коли лейбористський уряд прийшов до влади у 1964 році, проте ми не стали виводити звідти свої резерви. Їхні військові сили захищали нас під час індонезійської Конфронтації, а тому ми не хотіли, щоб нас звинувачували в навмисному сприянні процесу знецінення валюти. Вільсон, виступаючи по телебаченню того ж самого вечора, сказав: «Тепер ми залишилися самі; тож тепер Британія – понад усе». Для нас це прозвучало зловісно. Проте Хілі, виступаючи в палаті громад 27 листопада, висловився не так жорстко: «Я вважаю, що весь уряд поділяє мої погляди стосовно того, що ми повинні насамперед бути чесними з нашими військами та союзниками, коли зменшуємо курс фунту стерлінгів. Скасувати липневі рішення ми вже не в змозі... Ось чому мій вельмишановний друг канцлер (Каллаген) минулого понеділка сказав, що будь-які скорочення треба робити в рамках оборонної політики, проголошеної минулого літа. Дозвольте мені нагадати вельмишановному канцлерові, що девальвувати фунт – не означає прискорювати скорочення або переміщення нашого контингенту».

Я надіслав Хілі подяку за таку підтримку, проте помилився: він не мав повноважень говорити від імені уряду. Вільсон, прем'єр-міністр, робив усе, що в його силах, щоб уря-

тувати свій уряд; саме це він і мав на увазі, коли сказав: «Тепер Британія – понад усе». Вільсон же заявив, що «жодна з витратних статей не може залишатися недоторканною». 18 грудня я написав Вільсонові листа, в якому підкреслив, як добросовісно уряд Сингапуру підтримував стерлінг та втратив унаслідок девальвації 157 мільйонів сингапурських доларів: Валютний комітет втратив 69 мільйонів, сингапурський уряд – 65, державні установи – 23 мільйони. Мій лист закінчувався словами: «Мені б не хотілося вірити, що тимчасові труднощі можуть зруйнувати взаємну довіру та сподівання, що ми покладаємо на добрі наміри один одного, на доброзичливість і доброчесність. Я не хочу відмовлятися від того, що сказав у Скарборо, а тому ми зі свого боку обіцяємо зробити все, щоб британські війська, залишаючи свої бази в середині 70-их років, отримали належні проводи.

Марні сподівання. Під час першої серйозної урядової кризи Вільсон не мав часу, щоб рятувати друзів і союзників, якими б вірними вони не були. Замість відповіді він прислав до мене Джорджа Томсона, міністра у справах країн Співдружності. Ми зустрілися 9 січня 1968 року. Під час зустрічі Томсон зайняв захисну позицію, намагаючись якось пом'якшити ситуацію виправданнями. Девальвація, сказав він, це останній шанс британського уряду налагодити економіку. Зменшення оборонних витрат означатиме фундаментальні зміни в історичній ролі Британії та її довготерміновій структурі оборони. Британці мають намір обмежитися Європою, хоч це не виключає використання їхньої бойової сили як допомоги союзникам за межами Європи. Я запитав: а як щодо обіцянки Хілі, що в Сингапурі залишаться частини військово-морських десантників? Виявилось, цю обіцянку можна було викреслити з пам'яті. Після 1971 року в Південно-Східній Азії не планувалося утримувати жодних військово-морських частин. На запитання, наскільки остаточним є рішення вивести всі збройні сили до 1971 року, Томсон відповів, що рішення є майже остаточним, але тут також братимуться до уваги погляди партнерів по Співдружності. Томсон поводився дуже ввічливо та люб'язно; його симпатії були на нашому боці. Вільсон доручив йому неприємну місію. Щоб якось пом'якшити удар, Вільсон запросив мене на переговори до Чекерсу, офіційної заміської резиденції прем'єр-міністра.

Розлючений та розчарований через повне нехтування тими бучними обіцянками, які нам було надано, я сказав, що ми також можемо поставити інтереси Сингапуру понад усе і захистити ті фінанси, що в нас ще залишилися, забравши їх із Лондона. Однак, попри все, я вирішив поїхати до Лондона й побачитися з Вільсоном у Чекерсі.

Вільсон змінив місце зустрічі, і в неділю, коли ми мали зустрітись, я поїхав на Давнинг-стрит, 10. Прибувши туди о 17:30, я побачив там трьох головних міністрів: Деніса Хілі (Міністерство оборони), Джорджа Брауна (Міністерство закордонних справ) та Джорджа Томсона (Міністерство у питаннях країн Співдружності). Вільсон

подарував мені якусь надію, сказавши, що Кабінет вирішив не приймати остаточного рішення, поки я з ним не зустрінусь.

Я сказав, що будь-які квапливі оголошення про те, що британські війська буде виведено з Азії до 1971 року, підірвуть довіру інвесторів, особливо гонконгських, і змусять їх перекинути фінанси деінде. Щоб відновити довіру, Сингапур буде змушений понести великі витрати на озброєння, щоб підвищити боєздатність, а відповідно, надійність своїх збройних сил. Я вказав на те, що британські війська мали в Сингапурі цінну нерухомість, житлові будинки й казарми загальною вартістю 55 мільйонів. Якби в найближчі три роки відбулося повне скорочення британського контингенту в регіоні, за всю цю нерухомість на вільному ринку буде неможливо отримати навіть півціни.

Вільсон повторив мені ще раз те саме, що роком раніше Хілі сказав у Сингапурі: рішення вивести війська зумовлене економічними причинами і не може бути змінене. Рішення щодо терміну виведення військ – березень 1971 року – було майже одностайним, а його міністри, присутні на нашій зустрічі, представляли позицію Кабінету. Він прагнув перевести хід обговорення на можливості реальної економічної допомоги Сингапурові. Я відповів, що дбаю насамперед про безпеку країни, бо без неї не буде інвестицій, які нам потрібні набагато більше за економічну допомогу.

Вільсон полишив аргументи за передчасне виведення військ на Хілі, а сам сів, відкинувшись назад, закурив люльку і почав співчутливо спостерігати за мною. З виразу його очей та й узагалі з його постави я зрозумів, що вмовити його дотриматись початкових обіцянок залишитися в Сингапурі до середини 70-их буде неможливо.

Британські міністри співчували моєму складному становищу, а найбільше за всіх – Джордж Браун. Пам'ятаючи його переконаність у необхідності вивести війська з Сингапуру, яку він висловив під час нашої зустрічі в Стокгольмі 1966 року, я здивувався, почувши його запитання щодо того, скільки часу я потребував. Я назвав дату – 31 березня 1973 року. Лише через багато років я дізнався, що президент США Джонсон ще перед тим переконав його, що поки триватиме війна у В'єтнамі, Америка нічим не могла замінити британські збройні сили в Арабській затоці[5] та Сингапурі; саме тому британський внесок мав надзвичайно важливе, навіть неоціненне значення.

Близько 19:00 до нас приєднався Рой Дженкінс, який змінив Каллагена на посаді канцлера скарбниці. Питання, яке він порушив, було тісно пов'язане з темою нашої зустрічі, а саме – економічна ситуація в Сингапурі, що радикально відрізнялася від інших країн регіону, бо наші справи йшли дуже добре. Ситуація у Великій Британії, навпаки, була дуже серйозною.

5 Із 60-х, починаючи з президента Єгипту Насера та прихильників панарабізму, в арабських країнах ця назва стала часто використовуватися на позначення Перської затоки. Ця назва затоки використовується майже тільки в арабському світі та викликає дуже багато заперечень на міжнародній арені. Зокрема ООН та інші міжнародні організації таку назву не визнають – Прим перекл

Він порівняв британський та сингапурський резерви, щоб довести, що на одиницю населення цифра для Британії була нижчою, ніж для Сингапуру. Він критикував сингапурський уряд за те, що той інвестував бюджетний профіцит деінде, не повідомляючи про це британський уряд. Для розмови він обрав агресивну стратегію. Ми ніколи не забирали своїх стерлінгових резервів, проте ми ніколи й не обіцяли, що будемо вкладати в стерлінг свій бюджетний профіцит. Він отримав додатковий бал на свою користь, коли звинуватив нас у тому, що ми практично нічого не зробили, щоб вкласти наші бюджетні надлишки у фунт стерлінгів; тож нам не варто було розраховувати на якесь особливе ставлення.

Усю вечерю ми проговорили досить-таки невимушено. Знову й знову повторювали свої аргументи в міру спустошування бокалів кларету – улюбленого вина Дженкінса. Зустріч тривала п'ять із половиною годин і закінчилася о 22:50. Підводячи підсумок зустрічі, Вільсон сказав, що британський уряд погоджується з тим, що його допомога потрібна, щоб зберегти безпеку Сингапуру. Проте, наголосив він, забезпечити Сингапурові постійний захист можна лише за умови підписання ширшої угоди про оборону цього регіону з іншими країнами Співдружності. Перш ніж таку можливість буде вивчено детальніше, Сингапурові не варто квапитися з придбанням зброї. Лейбористський уряд зробить все, що об'єктивно в його силах з огляду на основну ціль – повне виведення військових частин до 1971 року, щоб допомогти Сингапурові зберегти безпеку. Вільсон також висловив сподівання, що сингапурський уряд поставиться до думки британського уряду з більшою увагою.

Наступного дня, в понеділок 15 січня 1968 року, Хілі оголосив у палаті громад, що британські збройні сили буде виведено з регіону на схід від Суецу в 1971 році, проте він переніс дату остаточного виведення військ із березня на грудень. Ці дев'ять місяців важили багато, бо ще до грудня мали відбутись загальні вибори. Іншими словами, після них виникала альтернатива: або новообраний лейбористський уряд підтвердить передислокацію, або уряд консерваторів відкладе її. Я мав задовольнитися такою поступкою. Журналісти, коментуючи промову Хілі, зауважили, що він залишив відкриту шпаринку. Моя подорож до Лондона не пройшла марно.

Проте Вільсон розумів, що настав кінець чергової епохи. Виступаючи в парламенті, він процитував рядки з вірша Редьярда Киплінга «Останній хорал»:

У безвість відкликаний, флот наш відплив,
На дюнах і мисах вогонь згас без віри.
І вся наша слава минулих часів
Розтане, як велич Ніневії й Тіра.
(Переклад Олени Максименко)

Усі ці п'ять січневих днів 1968 року в Лондоні я багато працював над тим, щоб якомога довше затримати британську присутність. Крім консультації з Вільсоном, я зустрічався з лідерами Консервативної партії Тедом Хітом, Реджинальдом Модлингом та Яном Мак-Леодом. Вони висловили велике співчуття та підтримку; якби вони входили до уряду, обов'язково б підтримали ідею залишити війська в регіоні на триваліший час, не називаючи конкретної дати. Така моя діяльність вплинула на кінцевий результат перемовин. Британське телебачення та преса детально розповідали про моє перебування в Лондоні, завдяки чому мені вдалося спокійно й аргументовано донести до британців свою думку. Я зачепив певні струни в їхніх серцях, вказавши, що не личить нашим давнім та дієвим стосункам закінчуватися так, що це зруйнує майбутнє Сингапуру. Я намагався справити якнайкраще враження. Однак Кен Сві, який прилетів до Сингапуру раніше за мене, ще в аеропорту під час інтерв'ю для журналістів висловив своє незадоволення: «Лейбористська партія порушила своє слово – вона ганебно зламала обіцянку, що її раніше дала нам».

Я не бачив жодного сенсу в тому, щоб виказувати своє незадоволення. Мої інші колеги, зокрема Раджа, Чінь Чай та Сюй Сень, були прикро розчаровані та боялися наслідків всього цього для нашої безпеки й економіки. Але вони не стали ганити британців: гнівні слова тільки б роздратували британських міністрів та налаштували проти нас командирів британських частин, розміщених у Сингапурі, які насамперед були лояльними до Великій Британії. Мені потрібні була добра воля й співпраця з боку британців, щоб провести передислокацію з мінімальним тертям та максимально мирно, щоб, врешті-решт, військові не полишили по собі голі стіни казарм, навіть без дротів, як це сталося в Гвінеї (Західна Африка), коли звідти у 60-их пішли французи.

Через такий несподіваний поворот подій тиск на нас зростав. Збільшувались наші економічні проблеми, зростало безробіття. Проблеми з обороною також поглибилися, бо ми потребували повітряних збройних сил, яких у нас просто не було. Ми не уявляли, що таке вигадати, щоб іще до кінця 1971 року сформувати у своїй армії ескадрилью винищувачів. Коли ми з Хілі вдруге зустрілися з питання купівлі кількох винищувачів «хоукер-хантерс», він радо погодився нам допомогти. Було очевидно, що порівняно з попередньою такою зустріччю, яка відбулася менше ніж за два роки перед тим, у жовтні 1966 року, коли він погрозив нам пальцем через те, що ми «собі щось таке надумали», ставлення Хілі різко змінилося. Цього разу він пообіцяв допомогти нам не тільки з придбанням літаків, але й із підготовкою фахівців.

Британські ЗМІ співчували нам, проте відчувався їхній загальний песимізм щодо майбутнього Сингапуру. Після того як Велика Британія перестала б фінансувати свої бази тут, ВВП, за прогнозами, мав зменшитися на 20%. Отже, без британського військового захисту наше майбутнє здавалося всім украй ненадійним. Керівник «Daily Mirror Group» Сесіл Кінг

відвідав прес-конференцію, яку я проводив після свого повернення з Лондона в січні. Як він сказав моєму прес-секретареві Алексові Джоузі, серцем він був зі мною, але ситуація виглядала безнадійною. Через високий рівень безробіття та відсутність безпеки після виведення британських військ сингапурська економіка була приречена на спад. І такі песимістичні погляди щодо нашого майбутнього висловлював не лише Кінг.

Щоб заповнити вакуум, який залишився після завершення дії Англо-Малайської оборонної угоди (АМОУ), британці запропонували Оборонну домовленість п'яти держав (ОДПД), яка за своєю природою мала бути радше консультативною, ніж зобов'язувальною. Я знав, чого боялися австралійці: що в Індонезії створиться хибне уявлення, начебто п'ять держав – Об'єднане Королівство, Австралія, Нова Зеландія, Малайзія та Сингапур – починають гру проти неї. У січні 1968 року Пол Хаслук, міністр закордонних справ Австралії, перебуваючи в Сингапурі, розповів мені, що Австралія збирається утримувати свій закордонний збройний контингент на тодішньому рівні до кінця 1971 року, проте що буде після того, уряд сказати не міг. Іншими словами, австралійські війська пішли б з регіону разом із британськими. У розмові з ним я наголосив, що необхідно, щоб усі зрозуміли: до намірів західних союзників не входить створення вакууму в цьому регіоні після 1971 року, який би неминуче заповнили Росія, Китай чи хтось інший. Він у свою чергу підкреслив, що співпраця Малайзії та Сингапуру є базовою умовою, яка визначає оборонні плани Австралії. Я запевнив його, що будь-яку атаку на Малайзію ми вважаємо загрозою Сингапурові, але також переконливо попросив його донести до відома малайзійців, що будь-які двосторонні домовленості з Австралією, які обходять Сингапур стороною, були абсолютно виключені. Я розповів йому, як коли я летів до Мельбурна на жалобну службу по смерті прем'єр-міністра Гарольда Холта в грудні 1967 року, Разак, що летів тим самим літаком, практично зігнорував мене. Проте після того як Мак-Евін, заступник прем'єр-міністра Австралії, який виконував обов'язки прем'єра, поки на посаду не ступив Джон Гортон, доволі різко відкинув його пропозицію щодо двосторонньої домовленості між Австралією та Малайзією – Разак став увесь втілена коректність і компроміс. На зворотному шляху в літаку він три години обговорював зі мною питання оборони та безпеки Малайзії. Після цього випадку стосунки «Малайзія–Сингапур» в оборонних питаннях значно покращились.

Дійсно, у березні 1968 року Кім Сань та Кен Сві довідались від Разака, що розділяти безпеку двох країн не можна і що Малайзія не може собі дозволити значних витрат на озброєння. За його словами, Сингапур, як маленька острівна держава, дуже чутлива до диверсантських атак, повинен сконцентруватися на повітряному флоті, тоді як Малайзія, що мала довгу берегову зону, має зосередитись на військово-морському захисті. Та-

ким чином наші дві країни могли б вдало доповнити одна одну. «Як дві окремі держави, ми ведемо діалог на рівних. Якщо ми можемо домовитися, ми працюватимемо разом. Якщо ж ні, зачекаймо».

Незабаром після міжнаціональних сутичок, що сталися в Куала-Лумпурі у травні 1969 року, через які малайзійський парламент був змушений піти в тимчасову відставку, Разак мав представляти Малайзію в Канберрі на зустрічі прем'єр-міністрів п'яти держав; метою зустрічі було обговорити організацію оборони після того, як у 1971 році підуть британці. Перш ніж розпочалася конференція, перший заступник міністра оборони Австралії повідомив нам, що прем'єр-міністр Джон Гортон відмовився від участі в конференції. У приватній бесіді заступник міністра закордонних справ повідомив, що Гортон сумнівався в здатності малайзійського уряду втримати ситуацію в руках. На його гадку, ще одного спалаху міжнаціональної ворожнечі було не уникнути, і цього разу його полум'я перекинулося б і на Сингапур. Гортон повністю втратив віру в Малайзію, він не хотів жодних домовленостей між нею та Сингапуром. Австралійці і так були вкрай незадоволені тим, що британці залишали регіон, – вони не хотіли, щоб тягар відповідальності за захист Малайзії і Сингапуру лягав тепер на їхні плечі. Гортонові майбутнє здавалося катастрофічним, він боявся реакції електорату на будь-які нові зобов'язання, що їх могла взяти Австралія стосовно оборони Малайзії і Сингапуру.

Щоправда, останньої миті Гортон таки з'явився в залі, щоб відкрити конференцію своєю промовою, після якої відразу ж пішов. Він наголосив на необхідності міжнаціонального спокою в регіоні та отриманні гарантій від Малайзії і Сингапуру щодо «неподільності» їхньої оборони. Разак і решта офіційної делегації Малайзії виглядали надзвичайно пригніченими.

Того вечора я мав розмову з Разаком у його готельному номері. Я вирішив поки що відкласти на бік зауваження, які планував зробити, та підтримати його пропозицію: щоб після 1971 року головнокомандувач сил ОДПД був підзвітний представникам усіх п'ятьох держав, а не тільки Сингапуру й Малайзії, як це пропонувала Австралія. Моя підтримка додала Разакові духу. Ближче до завершення конференції Гордон Фріт, міністр закордонних справ Австралії, неоднозначно заявив, що в разі нападу на Малайзію австралійські війська буде перекинуто або на схід, або на захід Малайзії.

Британські консерватори були переляканi рішенням вивести збройні сили з територій на схід від Суецу. У січні 1970 року Едвард Хіт, лідер опозиції, відвідав Сингапур. Я організував для нього консультації з усіма ключовими міністрами, щоб він склав собі повну картину нашого економічного розвитку й прогресу в розбудові оборонної структури, ознайомився з політичною та соціальною ситуацією. Я домовився з однією британською авіачастиною, щоб Хіта покатали на гелікоптері над островом, щоб він

побачив його з висоти пташиного польоту. Вражений, він сказав пресі, що «поставить заслін» перед курсом лейбористів на виведення військ із цього регіону. Він повідомив: «Не може бути навіть мови про те, щоб виводити звідси британські війська, а потім повертати їх. Йдеться про те, щоб поки що залишити війська тут, а потім вже ми як уряд консерваторів поставимо заслін намірам вивести війська». Він також додав, що був «надзвичайно вражений дійсно визначними досягненнями острова... Все це вдалося зробити завдяки впевненості в майбутньому, спокою й стабільності в усьому регіоні». Я сподівався, що британські головнокомандувачі візьмуть його слова до уваги і не стануть надто поспішати з виведенням військ.

Через п'ять місяців, у червні 1970 року, Консервативна партія виграла загальні вибори, а Едвард Хіт став прем'єр-міністром. Міністр оборони його уряду Пітер Керрингтон відвідав Сингапур того ж таки місяця, щоб заявити, що виведення військ відбуватиметься за попередньо складеними планами, але що Британія збереже окремі частини в Сингапурі на паритетних началах з Австралією та Новою Зеландією. У приватній бесіді Керрингтон сказав мені, що Британія не має наміру залишати тут винищувачі або транспортні літаки. Залишаться лише чотири патрульні літаки «німрод», кілька гелікоптерів «вірлвінд» і один батальйон піхоти в таборі Ні-Сунь. Передбачалося, що на схід від Суецу постійно курсуватимуть п'ять сторожових кораблів або есмінців, а замість Англо-Малайської оборонної угоди буде підписано «політичні зобов'язання консультативного характеру». Британці дали чітко зрозуміти, що хочуть брати участь в Оборонній домовленості п'яти держав (яка ще не була підписана), проте не як лідери, а як партнери «на рівноправних засадах».

У середині квітня 1971 року п'ять прем'єр-міністрів зустрілися в Лондоні, щоб остаточно домовитись із приводу ОДПД. Основний зміст домовленості був такий: «У разі будь-якого озброєного нападу на Малайзію або Сингапур, ініційованого чи підтримуваного з-за кордону, або за умов загрози такого нападу, уряди країн-учасниць зобов'язуються вдатися до негайної консультації, мета якої – визначити, які заходи потрібно вжити спільно або окремо у зв'язку зі згаданою атакою або загрозою». «Негайна консультація» звучало краще, ніж відсутність такої.

1 вересня 1971 року було сформовано спільну систему повітряної оборони. 31 жовтня 1971 року на зміну АМОУ прийшла ОДПД. Епоха гарантованої безпеки навіки минула. З цієї миті ми вже повинні були самі відповідати за свою безпеку.

Однак безпека була не єдиною нашою турботою. Нам треба було заробляти на життя, переконувати інвесторів вкладати гроші у виробничі та всілякі інші підприємства Сингапуру. Нам треба було вчитися виживати без британської «військової парасольки» і без материка.

4. Вижити наодинці

У 1965 році, через кілька місяців після отримання незалежності, консультант з економічного планування, якого до нас на допомогу надіслав уряд Індії, представив мені товстенну книгу – своє дослідження. Мені вистачило кількох хвилин, щоб, проглянувши його висновки, зрозуміти, що всі його плани базувалися на спільному з Малайзією ринку. Я подякував йому і більше ніколи не торкався тієї книги. Він не зрозумів найголовнішого: якщо Малайзія не хотіла мати спільного ринку тоді, коли Сингапур був її частиною, навряд чи вона б погодилася на це, коли ми стали незалежними. У нас відібрали нашу роль адміністративного, торгового та військового перехрестя Британської імперії в Південно-Східній Азії. Без нового материка, до якого можна було б пристати, наше майбутнє виглядало безрадісним.

Кілька тижнів напередодні я зустрічався з доктором Альбертом Вінсеміусом, нашим економічним радником із Голландії. Він змалював переді мною сумну, але не безнадійну картину. Конфронтація з Індонезією призвела до зростання рівня безробіття в країні. Без спільного ринку з Малайзією та без торгівлі з Індонезією ми ризикували наприкінці 1966 року отримати рівень безробіття вищий за 14%, а це вже загрожувало соціальними заворушеннями. «Сингапур ходить по лезу бритви», – попередив він. Радник рекомендував створити спільний із Малайзією ринок (про що не могло бути й мови) та поновити бартерну торгівлю з Індонезією. Крім того, він радив шукати надійніших шляхів ввезення товарів, вироблених у Сингапурі, до Сполучених Штатів, Об'єднаного Королівства, Австралії та Нової Зеландії.

Перший раз Вінсеміус приїхав до Сингапуру в 1960 році, коли очолював місію Програми розвитку ООН, що мала забезпечити нас консультаціями в питаннях індустріалізації. Я пам'ятаю його перший рапорт, поданий мені 1961 року, коли він виклав дві передумови успіху Сингапуру: по-перше, знешкодити комуністів, через яких економічний розвиток був неможливий; по-друге, не прибирати пам'ятник Стемфордові Рафлсові. Сказати мені в 1961 році, коли комуністи сягнули апогею свого впливу і день за днем нищівно атакували уряд ПНД, що я повинен знешкодити комуністів – отакої! Мені тоді відібрало мову, я міг лише сміятися через абсурдність такого «простенького» рішення. Залишити на місці пам'ятник Рафлсові було набагато легше. Ані я, ані мої колеги не мали жодного наміру увічнювати свої імена, змінюючи назви вулиць або будівель чи прикрашаючи своїми обличчями поштові марки або банкноти.

Вінсеніус тоді сказав, що нам будуть потрібні американські та європейські технології ноу-хау: технічні, управлінські, підприємницькі й маркетингові. Інвестори хотіли бачити, що новий соціалістичний уряд Сингапуру хоче зробити з пам'ятником Рафлсові. Залишивши його на місці, ми дали б зрозуміти, що визнаємо й приймаємо британську спадщину, що мало б позитивно вплинути на громадську думку. До того я цю ситуацію під таким кутом не розглядав, проте був радий залишити цей монумент, тому що він був поставлений засновникові Сингапуру. Якби в 1819 році Рафлс не з'явився тут, щоб побудувати торговельний форпост, мій прадід не приїхав би сюди з місцини Дапу в провінції Гуандун, що на південному сході Китаю. Британці створили тут імперію, яка запропонувала моєму прадідові, як і ще тисячам таких самих іммігрантів, можливість кращого життя, ніж на батьківщині, яка саме тоді переживала економічний і соціальний хаос, що супроводжував падіння династії Цін.

Зараз, у 1965 році, наше майбутнє поставало таким самим похмурим, тому я попросив Кім Саня, тоді міністра фінансів, відправити делегацію від наших чотирьох торговельних палат та виробничої асоціації до Африки, щоб «навмання шукати там можливостей для спільного бізнесу». Делегація проїхала по країнах Східної і Західної Африки, але великого зростання обсягів торгівлі це не принесло.

Присвятивши боротьбі з проблемою безробіття довгі роки після нашого першого приходу до влади в 1959 році, в Кабінеті міністрів всі без винятку знали, що єдиний спосіб вижити – будувати промисловість. Ми вичерпали можливості Сингапуру як перевального торговельного пункту. Далі йти було нікуди, картинка виглядала сумною. Конфронтація з Індонезією тривала, а малайзійці були рішуче налаштовані на те, щоб провадити торгівлю в обхід Сингапуру. Ми шукали розв'язань проблеми де і як тільки могли, були готові випробовувати будь-яку більш-менш розумну ідею, що дозволила б створити робочі місця та окупити витрати. Один із місцевих виробників слабоалкогольних напоїв запропонував розвивати в Сингапурі туризм; це був трудомісткий сектор, який потребував кухарів, прибиральниць, офіціантів, персоналу до пралень і хімчисток, екскурсоводів і майстрів для вироблення сувенірів. Найкраще було те, що туризм не потребував великих інвестицій. Ми створили Сингапурську раду з розвитку туризму та призначили місцевого кіномагната Рунма Шоу, власника компанії «Shaw Brothers», на посаду голови ради. Для цієї роботи він надавався якнайкраще. Завдяки досвіду роботи в кіноіндустрії та індустрії розваг він дуже добре розумівся на тому, в якій «обгортці» треба подавати краєвиди та звуки, як розважити гостей у незнайомій країні. На його замовлення було розроблено логотип – «леворусалка», тобто лев із хвостом русалки. Я особисто відкривав пам'ятник – «леворусалку», увічнену в бетоні, поблизу гирла ріки Сингапур. Для розвитку туризму я мало що міг ще зробити, хіба що іноді виступав

на конгресах бізнесменів або різноманітних фахових конференціях. На наше щастя, туризм створив чимало робочих місць, а в багатьох раніше порожніх кишенях нарешті задзвеніли гроші. Туризм послабив проблему безробіття, проте не розв'язав її.

Щоб її розв'язати, ми зосередились на розбудові промисловості. Попри малі розміри внутрішнього ринку, ми захищали авта, холодильники, кондиціонери, радіо, телевізори й магнітофони місцевого виробництва, бо сподівались пізніше розпочати їх масове виробництво в Сингапурі. Ми заохочували місцевих бізнесменів, які будували маленькі фабрики й почали продукувати рослинні олії, косметику та продукти для догляду за волоссям, протимоскитні сітки, золотий папір[1] і навіть нафталінові кульки! Крім того, нам вдалося зацікавити інвесторів із Гонконгу й Тайваню, які почали будувати тут фабрики з виробництва іграшок, тканин і одягу.

Початок був слабенький. Незважаючи на всі інвестиції (а це були великі гроші), які ми вклали до інфраструктури промислової зони Джурон на заході Сингапуру, вона не розвивалася. Чимало наших починань закінчились провалом. У Сингапурі було мало води; розміри острова замалі, щоб ми могли дозволити собі забруднювати прибережні води, але Рада з питань економічного розвитку все одно заснувала спільне підприємство, що мало переробляти папір на вторинну сировину, взявши в партнери бізнесмена, який не мав жодного виробничого досвіду. Крім того, Рада інвестувала гроші в керамічну промисловість, незважаючи на те що в нас не було ноу-хау. Обидві ініціативи закінчилися нічим. Ми створили спільне підприємство з IHI («Ishikawajima-Harima Heavy Industries») з наміром будувати та ремонтувати кораблі на верфі в Джуроні. Робота підприємства розпочалася з будівництва кораблів класу «фрідом» із вантажністю 14 000 тон; пізніше стали будувати й танкери на 90 000 тон. Проте в Сингапурі не вироблялися ані сталеві листи, ані двигуни для кораблів – ми мали імпортувати їх із Японії. Побудувавши 16 кораблів класу «фрідом» та три танкери, ми завершили їх виробництво, перейшовши лише на кораблі вантажністю 10 000 тон. Кораблебудування на відміну від дуже трудомістких ремонтних робіт було справою невигідною.

У ті роки, відразу після отримання незалежності, ми вітали створення будь-якого виробництва. Наприклад, коли я був у Лондоні в січні 1968 року на перемовинах із приводу виведення британських військ, до мене в готель завітав Маркус Сіфф, голова правління «Marks & Spencer». Виявилося, він побачив мене по телевізору в програмі Бі-бі-сі, й вирішив запропонувати, щоб Сингапур, де живе багато китайців (а як відомо, вони мають дуже вправні пальці), зайнявся виробництвом гачків і принад для ловлі форелі. Така

1 «Золотий папір», або «гроші для духів», являє собою невеликі листки паперу (зробленого з бамбуку або рису), які спалюють під час традиційних китайських релігійних церемоній, зокрема під час погребіння. Зазвичай на кожний листок наклеюють квадратний шматочок фольги або ставлять традиційну китайську печатку з червоного чорнила. – Прим. перекл.

робота коштувала дорого, бо пір'я принади треба було дуже вправно приладжувати до гачків. Були й інші вироби, виготовлення яких не потребувало великих витрат на обладнання, але створювало багато робочих місць. Для продажу цих товарів можна було використати роздрібну мережу Сіффа. Мабуть, під час тієї телепередачі я виглядав зовсім зневіреним, якщо він вибрав час, щоб зі мною побачитися. Я подякував йому, але з цього заміру нічого не вийшло. За якийсь час норвезький виробник риболовних гачків «Mustad» заснував у Сингапурі свою фабрику, що дала роботу кільком сотням людей, які виробляють мільйони гачків найрізноманітнішої форми й розміру, хоч це й не ті гачки з принадою з пір'я, на які ловлять форель.

Виведення британських збройних сил із Сингапуру завдало значного удару по нашій економіці. Британські війська забезпечували близько 20% нашого валового внутрішнього продукту, бо надавали 30 000 робочих місць безпосередньо на базах та 40 000 – в суміжних послугах. Я був рішуче налаштований зробити так, щоб наше ставлення до британської допомоги, а також до будь-якої допомоги взагалі, стало протилежним мальтійському. Коли 1967 року я відвідав Мальту, щоб дізнатися, як там розв'язують проблеми після виведення британських військ, то був щонайменше здивований. Суецький канал було закрито після арабо-ізраїльскої шестиденної війни за три місяці до мого візиту, в червні. По каналу більше не ходили кораблі, через що верф було закрито, проте її робітники, найняті на повну ставку, грали у водне поло в сухому доці, у який вони налили води! Мене вразила така їхня залежність від сторонньої фінансової допомоги – насправді вони сподівалися лише на британських благодійників! Велика Британія була доволі щедрою, виділяючи Мальті гроші: вона виплачувала зарплатню розміром у п'ять робочих тижнів за кожний рік служби працівника, а також фінансувала тримісячні курси з перекваліфікації, що їх проводили мальтійські державні установи. Такий підхід міг зростити лише дух залежності, а не віру в себе.

У 1967 році Хілі пообіцяв «значну допомогу», яка б компенсувала збитки від виведення британських військ. Я був упевнений, що в нашому народі не потрібно формувати відчуття залежності від чиєїсь милості. Якщо ми прагнули успіху, то мали покладатися на самих себе. Перед початком переговорів із приводу британської компенсації я навіть сказав на засіданні парламенту 9 вересня 1967 року: «Перед тим як тут побудували військово-морські бази, яким знадобився великий обслуговувальний персонал, Сингапур процвітав. Якщо ми візьмемося до справи розумно та з ентузіазмом, то після закриття баз зможемо побудувати новий Сингапур – незалежніший в економічному плані та заможніший». Я виступив за таку нашу позицію: ми повинні наполягати на тому, щоб британці якомога швидше повідомили нас, яке саме обладнання (як-от

військовий кораблебудівний завод) буде їм непотрібне, щоб його можна було передати під цивільне керування ще до відходу британців. Крім того, допомога Сингапурові мала полягати в створенні робочих місць через відбудову промисловості, а не в тому, щоб привчити наше населення до регулярних фінансових «упорскувань». Я попередив наших робітників: «Світ нічого не винен нам і не мусить нас годувати. Ми не можемо собі дозволити жити з жебракування».

Хонь Сюй Сень, наш найталановитіший постійний секретар, зробив перелік британської власності, яку можна було конверсувати для цивільного використання. Земля, до якої британці надали нам доступ, обмежувалася 15 тисячами акрів, – це були 11% усієї площі Сингапуру. За доступ до землі, яку ми планували використовувати в економічних або оборонних цілях, із нас не брали грошей. Передбачалося, що уряд Сингапуру має допомогти продати залишки землі на відкритому ринку. Проте в січні 1968 року, перш ніж ми встигли завершити перемовини, британці оголосили про повне виведення контингенту до 1971 року.

Після мого повернення з Сингапуру в січні того ж року я сказав у радіовиступі: «Якби ми були з м'якого тіста, нас би вже розчавили. Лише легкодухі можуть голосувати за «легкий» шлях виходу з кризи, коли насправді такого не існує. Сингапурові ніщо не дається задарма – навіть воду ми отримуємо за гроші... Тут, у Сингапурі, буде битися промислове й комерційне серце Азії, тут будуть перетинатися її шляхи ще довго після того, як звідси підуть британці». Я був абсолютно впевнений, що саме дух людей та їхня віра в себе стануть вирішальним фактором у майбутній битві за виживання Сингапуру.

У лютому того року ми сформували Департамент економічної конверсії військово-морських баз, який очолив Сюй Сень. Новий департамент був підпорядкований безпосередньо мені, щоб надати Сюй Сеню більшу свободу в стосунках з іншими міністерствами. Він відповідав за курси з перекваліфікації робітників, що втратили робочі місця після виведення контингенту, та за нову роботу для них; розпоряджався землею й іншим майном, яке залишалося після британців, щоб знайти йому якнайкраще використання, та вів переговори щодо компенсаційних виплат.

Було дуже важливо не викликати озлоблення та напруги при передачі майна або наданні компенсаційної допомоги. Зміна нашого ставлення підірвала б довіру інвесторів до нас, після чого, яку б допомогу ми не отримали, вона ніколи б не компенсувала зіпсованих стосунків із Британією. Крім того, потай я все ще сподівався на те, що якісь війська Великої Британії, Австралії й Нової Зеландії залишаться в Сингапурі після 1971 року. Тоді, в лютому 1968 року, я сказав новоприбулому верховному комісарові Великої Британії серу Артуру де ла Маре, що Сингапур прийме все, що запропонує його уряд і в жодному разі не чинитиме тиску. Я просив, щоб британський уряд залишив тут

усе, в чому вони більше не мали потреби, щоб тільки не руйнували майно, як це зазвичай робилося в усіх інших країнах. За таких умов нам вдалося б підтримати пробританські почуття серед сингапурців та заохотити їхню добру волю.

Ще до березня 1968 року обговорення зупинилося на цифрі 50 мільйонів фунтів стерлінгів – пакеті допомоги, який мав бути витрачений на британські товари й послуги. 25% цієї суми було грантом, 75% – позикою. Половину допомоги ми витрачали на проекти з розвитку, іншу половину – на британську зброю. За умови, що сингапурський уряд призначав компанію «Swan & Hunter» агентом з управління, підписуючи з нею п'ятирічний контракт, британці погодилися передати нам військовий кораблебудівний завод у Сембавані і, зокрема, два цінних плавучих доки, які військово-морський флот міг би легко забрати з собою. Я зустрічався з сером Джоном Хантером під час поїздки до Лондона в червні 1967 року, а потім знов у жовтні, коли після з'їзду Лейбористської партії в Скарборо відвідав його верфі в Тайнсайді.

Американці, яким ця воєнна верф була дуже потрібна в життєздатному стані, у січні-лютому надіслали дві команди представників від армії та військово-морського флоту для проведення інспекції обладнання верфі. У квітні 1968 року Сюй Сень доповів мені, що Сполучені Штати хотіли б укласти пробний контракт із використання кораблеремонтного цеху в період квітень–червень 1968 року з обсягом справ 4–5 мільйонів сингапурських доларів. Такий намір сповнював надією.

Конверсія військово-морської верфі на цивільну відбулася успішно. Справи «Swan & Hunter» процвітали і в Кеппелі, і у Сембавані. Коли 1978 року закінчилася дія другого п'ятирічного контракту, один із топ-менеджерів компанії, Невіл Вотсон, залишився працювати в «Sembawang Shipyard Ltd.» – компанії, яку ми заснували для управління верф'ю. З часом він став її президентом. Компанія процвітала та збільшувалася в розмірі, перетворившись на «SembCorp Industries» – конгломерат, зареєстрований на фондовій біржі Сингапуру.

Блакан-Маті (тобто «Поза смертю»), острів за межами сингапурської гавані, де було розміщено британський батальйон гурків, перетворився на туристичний курорт «Сентоза», тобто «Спокій». Доктор Вінсеміус намовив мене не віддавати його під військовий полігон, казино або нафтопереробні споруди (такі пропозиції надійшли до департаменту з конверсії під керуванням Суй Сеня). Мене навіть не треба було вмовляти накласти вето на ці пропозиції. Ми також зберегли Форт-Кеннинг з усіма його тунелями та бункерами, де розміщувалася штаб-квартира британської армії ще до японської навали на Сингапур; будівлі було переобладнано під клуб розваг. Військовий аеродром Селетар було перетворено на цивільний, його пристосували для малих вантажних літаків та місцевих комерційних пасажирських рейсів. Військову базу Чангі було розширено за рахунок

меліорації берегової зони і перетворено на міжнародний аеропорт Чангі з двома стартовими смугами. Військовий комплекс Пасір-Панджан сьогодні є кампусом Національного університету Сингапуру, що вміщує 26 тисяч студентів та називається Кент-Ридж.

Отак спокійно й методично працюючи, Суй Сень дав колишній британській нерухомості нове життя, а завдяки працівникам Ради з питань економічного розвитку сюди було залучено іноземні інвестиції на побудову виробничих підприємств. Насправді нам пощастило, що передача нерухомості розпочалася в 1968 році й закінчилася до 1971-го, ще до нафтової кризи 1973 року. Пожвавлення світової економіки, яке супроводжувалося зростанням обсягів міжнародної торгівлі на 8–10% на рік, полегшило для нас перебіг конверсії.

Виведення британських військ відбувалося в атмосфері приязні, яку виявляли обидві сторони. 30 тисяч робітників, змушених змінити роботу, перейшли до нових підприємств, побудованих завдяки іноземним інвестиціям. Безробіття вже не було, як не було жодного клаптика землі або будівлі незайнятих чи залишених напризволяще. Єдиний британський батальйон разом з ескадрильєю гелікоптерів, австралійським та новозеландським батальйонами, сформованими за ОДПД, також сприяли стабільності й безпеці в регіоні.

Восени 1968 року, після того як економічний курс, який урівноважував наслідки виведення британського контингенту, було визначено, я взяв відпустку, щоб провести її в Гарварді. Пробувши на посаді дев'ять років, я відчував потребу «підзарядити батареї», набратися свіжих ідей та поміркувати над майбутнім. Школа державного управління імені Кеннеді зробила мене своїм почесним членом і організувала для мене сніданки, обіди, вечері й семінари, під час яких я зустрічався з багатьма видатними вченими. Ці зустрічі були для мене наче кресало – вони наштовхнули мене на величезну кількість нових та цікавих ідей. Читаючи й спілкуючись із викладачами Гарвардської школи бізнесу, зокрема з Реєм Верноном, я чимало дізнався про американське суспільство й економіку. Завдяки урокам Вернона я зрозумів природу технологій, промисловості й ринків, що безперервно змінюється, а також те, як витрати, а особливо зарплатня в трудомістких секторах промисловості, визначає їхній прибуток. У цьому полягав секрет гонконгських підприємців, які зуміли побудувати успішну текстильну й легку промисловість. Вони навчилися надзвичайно швидко змінювати свої виробничі лінії, кольори тканин і моделі одягу, наслідуючи тенденції мінливої моди. Це було змагання, що ніколи не закінчувалося, змагання з такими ж моторними та низьковитратними підприємствами Тайваню й Південної Кореї. Гонконгські торгові агенти часто літали за океан, щоб з'ясувати уподобання покупців Нью-Йорку та інших великих міст.

Він ущент розвіяв мою певність, що промисловість може розвиватися лише поступово, а також попередню віру в те, що вона потребує часу й рідко коли переміщується з більше до менше розвинутої країни. Надійний та дешевий повітряний і морський транспорт уможливлює переміщення виробництва до будь-якої іншої країни. Єдине, що для цього потрібно, це щоб тамтешні жителі були достатньо дисципліновані й навчені працювати з промисловим обладнанням, а також – стабільний та ефективний уряд, здатний полегшити цей процес для іноземних підприємців.

Під час мого першого візиту до Америки в жовтні 1967 року я розповів 50 бізнесменам, запрошеним на ланч у Чикаго, як Сингапур виріс із маленького села, де в 1819 році жили всього 120 рибалок, до двомільйонного мегаполіса. Таке зростання було можливим тому, що ми поставили собі за мету постачати товари й послуги, «дешевші й ліпші, ніж постачав будь-хто інший, або безславно згинути». Присутні відреагували досить тепло, адже я не простягав руку і не просив про допомогу – саме таких виявів із боку лідерів молодих незалежних держав вони зазвичай неабияк побоювалися. Я зауважив таке позитивне ставлення до мого «нежебрацького» підходу.

У листопаді 1968 року я поїхав до Нью-Йорка, щоб там під час візиту до Економічного клубу Нью-Йорка звернутися до 800 провідних бізнесменів Америки. Мій тверезий та реалістичний аналіз проблем Сингапуру й загроз, наявних у регіоні, особливо війни у В'єтнамі, сприйняли з увагою. Мені знадобилося чимало зусиль, щоб закінчити доповідь стримано й оптимістично водночас, намалювати, так би мовити, сонячний промінчик на тлі похмурого неба. На їхні складні запитання я відповідав відкрито й чесно. Кілька присутніх там керівників потім написали мені вітальні листи; з того вечора Чань Чінь Боку, який очолював представництво нашої Ради з питань економічного розвитку в Нью-Йорку, було набагато легше дістатися провідних лідерів американських бізнесових кіл. Після того кожного мого приїзду до Америки він організовував для мене зустріч із 20–50 керівниками підприємств. Звичайним форматом зустрічей були обмін думками під час аперитиву перед обідом або вечерею; розмови за столом із впливовими підприємцями, а потім двадцятихвилинної промови, після якої йшли запитання і відповіді. Чінь Бок пояснював, що поважні американські бізнесмени здебільшого не мали часу на відвідини Сингапуру, проте, перш ніж будувати там фабрику, вони хотіли побачити й оцінити людину, відповідальну за цю країну. Мої зустрічі були успішними, бо Вінсеміус розповів мені, якою логікою користуються американці; його син працював у великій американській консалтинговій компанії і достеменно знав, як саме в Америці оцінюють ризики підприємництва. Ці люди шукали політичної, економічної та фінансової стабільності й здорових робочих стосунків, тобто, в цілому, гарантій, що в їхньому виробництві, яке забезпечує покупців та дочірні компанії по всьому світу, не буде жодних зривів.

У грудні того року я зустрічався ще з однією групою американських провідних бізнесменів з Американської далекосхідної ради. Спочатку на заході мали бути присутні лише 100 осіб, проте після моєї промови в Економічному клубі поширилися чутки, що мене варто послухати, і кількість охочих збільшилася вдвічі. У рапорті до мого Кабінету я трохи поскаржився: «Їсти й говорити весь час – річ нелегка, особливо коли врахувати, що при цьому я не маю змоги встати й випити щось у разі, якщо втрачаю красномовство. Це – частина тієї ціни, яку ми мусимо платити за залучення американських інвестицій».

Після кількох років поневірянь, спроб і помилок ми дійшли висновку, що Сингапурові найдоцільніше покладати свої надії на американські транснаціональні корпорації (ТНК). Коли в 60-их у Сингапурі з'явилися тайванські й гонконгські підприємці, вони принесли з собою низькі технології, як-от виробництво іграшок чи тканин – трудомістке, але маломасштабне. Американські транснаціональні корпорації несли з собою високі технології і масштабний бізнес; вони створювали чимало робочих місць. Із ними до нас приходили вплив та довіра інвесторів. Американські корпорації вважали, що присутність США в Південно-Східній Азії триватиме й надалі, тож бізнесові там не загрожували ані конфіскація, ані війна.

Поступово мої думки викристалізувалися, і я сформував стратегію подолання наших недоліків, яка передбачала рух у двох напрямках. По-перше, ми повинні були «перестрибнути» через голови наших сусідів по регіону, як це зробили колись ізраїльтяни. Ця ідея прийшла до мене під час дискусії з експертом Програми розвитку ООН, який відвідав Сингапур 1962 року. У 1964 році, під час подорожі Африкою я знову зустрів його, цього разу в Малаві. Тоді він розповів мені, як ізраїльтяни, опинившись серед сусідів, налаштованих ще ворожіше за наших, знайшли «обхідний» шлях: вони перестрибнули через своїх арабських сусідів, які бойкотували Ізраїль, та почали торгувати з Європою й Америкою. Оскільки наші сусіди намагалися, як могли, послабити з нами зв'язки, нам потрібно було будувати зв'язки з розвинутим світом – Америкою, Європою та Японією, і залучати їхніх промисловців до праці в Сингапурі, після чого експортувати свою продукцію до розвинутих країн.

Непорушною істиною істин для тодішніх економістів було твердження, що ТНК є експлуататорами дешевої землі, робочої сили й сировини. Економісти з так званої «школи залежності» були певні, що ТНК використовують традиційну модель колоніальної експлуатації, в рамках якої дозволяють країнам, що розвиваються, продавати сировину та купувати споживчі товари у розвинутих країн. Стверджувалося, що ТНК контролюють технології, маніпулюють смаками споживачів, а також формують альянси з урядами країн-«господарів»; метою ж цих альянсів є експлуатувати людей та тримати їх у покорі. Лідери країн третього світу вірили в цю теорію неоколоніалістичної

експлуатації, я та Кен Сві аж ніяк не поділяли їхнього захоплення. Перед нами стояла проблема, яка потребувала розв'язання та не дозволяла нам «вестися» хоч на які теорії чи догми. В будь-якому разі Сингапур не мав природних ресурсів, які могли б експлуатувати ТНК. Все, що ми мали, – це надзвичайно працьовиті люди, гарні основні інфраструктури й уряд, рішуче налаштований працювати чесно та професійно. Нашим обов'язком було створити для двох мільйонів сингапурців нормальні умови життя. Якщо ТНК могли надати нашим людям робочі місця, навчити їх різних технічних та інженерних умінь, а також управлінського ноу-хау, це означало – ТНК нам потрібні.

Друга частина моєї стратегії передбачала створення оази «розвинутого світу» в регіоні, де були тільки країни третього світу. Такого Ізраїль зробити не міг, бо перебував у стані війни з сусідами. Якби Сингапур міг підвищити рівень громадської та особистої безпеки, охорони здоров'я, освіти, телекомунікаційного й транспортного сегменту, а також сфери послуг до стандартів, які вже існували в розвинених країнах, він перетворився б на «базовий табір» для підприємців, інженерів, менеджерів та інших фахівців, що займалися бізнесом у нашому регіоні. Це означало, що ми повинні були навчити своїх людей і дати їм можливість забезпечувати обслуговування за стандартами розвинених країн. На мою думку, таке було можливо: використовуючи школи, профспілки, центри громадської роботи й громадські організації, ми могли змінити світогляд нашого народу і навчити його нового життя. Якщо вже комуністи змогли в Китаї вивести горобців та мух[2], то наших людей точно можна було перевчити, викорінивши звички нерозвинутої країни.

Для виживання ми використовували один основний принцип: Сингапур мав бути злагодженішим, організованішим та ефективнішим за інші країни в регіоні. Якби нам не вдалося за ефективністю перевершити своїх сусідів, підприємці не мали б сенсу розміщувати в нас свої офіси та виробництво. Ми повинні були створити умови, в яких інвестори мали б змогу успішно працювати й отримувати прибутки в Сингапурі, попри відсутність у нас великого внутрішнього ринку та природних ресурсів.

Нашу Раду з питань економічного розвитку було створено в серпні 1961 року. Вінсеміус порекомендував тоді створити єдину агенцію, щоб не змушувати інвесторів стикатися з безліччю департаментів і міністерств. Ця агенція мала взяти на себе пошуки можливостей задовольнити всі вимоги інвестора, про що б не йшлося: землю, енергопостачання, воду, охорону довкілля чи безпеку праці. Упродовж перших місяців

2 У березні-травні 1958 року в Китаї з ініціативи Мао Цзедуна в рамках політики «Великого стрибка» було розгорнуто масштабну кампанію з винищення горобців, мух, щурів та комарів як основних сільськогосподарських шкідників За статистикою, за три дні в Пекині та Шанхаї було знищено 900 тисяч горобців, до кінця листопада 1959 року по всьому Китаю – 1,96 мільярда – Прим перекл

діяльності Ради її працівникам допомагали консультанти з Програми розвитку ООН та Міжнародного бюро праці. Основні зусилля Ради було спрямовано на поширення інформації про інвестиційні можливості, причому вони концентрувалися на чотирьох секторах промисловості, які Вінсеміус назвав у своєму аналітичному висновку: ремонт кораблів і розбирання їх на металобрухт, машинобудування, хімічна промисловість, а також електричне обладнання й прилади.

На посаду першого керівника Ради Кен Сві висунув Хонь Суй Сеня, якому надав можливість вибрати собі підлеглих із найкращих та найрозумніших фахівців, що повернулися з навчання в університетах Великої Британії, Канади, Австралії й Нової Зеландії. Усі ці молоді люди були в захопленні від Суй Сеня – дуже спокійної людини та видатного адміністратора, який мав талант ефективно використовувати найкращі здібності тих, хто з ним працював. Своїм прикладом він створив культуру Ради – сповнену ентузіазму, з життєстверджувальним духом та нескінченною винахідливістю, з якою її працівники обходили перепони, щоб зацікавити інвесторів та створити робочі місця. Завдяки йому Рада виросла до такої великої й успішної організації, що Суй Сень змушений був виокремити з її структури відділ територій для промислового засвоєння (його було перетворено на міську корпорацію «Jurong Town Corporation») та відділ фінансового розвитку (він перетворився на Сингапурський банк розвитку – СБР). Обидва новостворені підприємства стали лідерами у своїх галузях. СБП допомагав із фінансуванням наших підприємців, які потребували венчурного капіталу, бо жоден із давно наявних у Сингапурі банків не мав досвіду фінансування поза межами торговельного сектору, а тому всі вони були налаштовані консервативно і не бажали давати позики майбутнім промисловцям.

Молодим службовцям Ради з питань економічного розвитку довелося оббивати чимало порогів, щоб зацікавити іноземних інвесторів можливостями, які їм відкривалися в Сингапурі, щоб переконати їх надіслати сюди посланців, які б побачили все на власні очі. Коли Чінь Бок обходив перші корпоративні офіси, президенти тих корпорацій навіть не знали, де знаходиться Сингапур. Він мав показувати їм цю маленьку крапочку на глобусі неподалік від Малайського півострова в Південно-Східній Азії. Інколи працівники Ради обходили від сорока до п'ятдесяти компаній, перш ніж переконували когось приїхати до Сингапуру. Всі вони працювали з невимірною енергією, бо відчували: виживання Сингапуру залежить від них. Ньям Тун Доу, молодий директор Ради з питань економічного розвитку, а пізніше перший заступник міністра торгівлі та промисловості, пригадував, як одного разу Кен Сві сказав йому: щоразу, коли він проїжджав повз якусь школу, звідки рікою виходили учні, йому ставало моторошно, бо він запитував себе, як забезпечити їх усіх працею після школи.

Службовці Ради перейнялися цінностями, які сповідували міністри, поділяли їхні погляди, бажання вчитися від інших та готовність прийняти допомогу, звідки б вона не надходила. Крім того, їм допомагала англомовна освіта. Ми успадкували англійську мову від британців та стали використовувати її як спільну робочу мову. З талановитої команди працівників Ради я пізніше відібрав трьох на посади міністрів: С. Дханабалана, Лі Йок Суаня та Ео Чеоу Туна. Кілька їхніх колег, зокрема Джо Піллей та Ньям Тун Доу, перетворились на чудових заступників міністрів. Крім того, Піллей був головою правління авіакомпанії «Singapore Airlines», і саме завдяки його фінансовим та діловим здібностям ця компанія стала найприбутковішою в усій Азії; Ньям же став головою правління Сингапурського банку розвитку.

Вінсеміус як економічний радник відіграв в історії Сингапуру вирішальну роль; він надавав нам свої послуги протягом 23 років, аж до 1984 року. Він приїздив до Сингапуру двічі на рік, щоразу приблизно на три тижні. Ми лише оплачували йому авіаквитки та проживання в готелі – і все. Щоб тримати його в курсі справ, Ньям як працівник Ради, відповідальний за зв'язки з Вінсеміусом, надсилав йому регулярні звіти та всі числа газети «Straits Times». Зазвичай він проводив перший тиждень у Сингапурі в бесідах із нашими офіційними особами, наступного тижня переходив до зустрічей із керівниками американських транснаціональних корпорацій і деяких сингапурських компаній, а також із лідерами Національного конгресу профспілок (НКПС). Свій звіт та рекомендації він передавав міністрові фінансів і мені, після чого ми, як правило, зустрічалися один на один за робочим обідом.

Найвище керівництво ТНК швидко оцінило його роль та призвичаїлося вільно розповідати про свої проблеми: надмірне регулювання з боку уряду, зростання вартості сингапурського долара, завелика плинність кадрів, яких переманюють вищою зарплатнею, занадто великі обмеження щодо найму іноземних працівників і таке інше. Вінсеміус мав прагматичний, дуже практичний підхід до справи і великий хист до роботи з цифрами. Його вирізняла здатність відразу ж переходити до суті проблеми, ігноруючи масу дрібних деталей. Що найважливіше – він був надзвичайно мудрий і обережний. Я багато чого в нього навчився, особливо це стосувалося способу мислення й логіки роботи європейських та американських лідерів бізнесу.

Між його приїздами до Сингапуру він зустрічався зі мною кожного разу, коли я по роботі бував у Лондоні, Парижі, Брюсселі або Амстердамі. Проте існувала проблема: він звик смалити одну цигарку за другою, тоді як я мав алергію на тютюновий дим. Отже, заради наших зустрічей він був змушений іти на великі жертви. Якщо тільки це було можливо, ми намагалися зустрітися за ланчем або обідом десь у ресторані на відкрито-

му повітрі, щоб він мав змогу курити. Навіть якщо його англійська була недосконалою з погляду граматики, він говорив вільно, але з помітним голландським акцентом. Голос у нього був низький, гортанний, шкіра на обличчі обвітрена, щоки й лоб порізані глибокими зморшками; він носив окуляри у роговій оправі, волосся зачісував назад. Одного разу він сказав мені, що не може пояснити, чому відчуває таку велику приязнь до Суй Сеня та до мене; єдиний висновок, який він може зробити, – це те, що «між кальвіністською та конфуціанською життєвою філософією існує якась близькість». Щоб там не було, але нам у Сингапурі дуже пощастило, що йому подобалося працювати з нами.

Уряд відігравав провідну роль у залученні іноземних інвесторів; ми побудували інфраструктуру та забезпечили добре сплановані території для промислового будівництва, створили умови для пайової участі в промислових підприємствах, привабливий податковий клімат і гарні можливості для експорту. А найважливішим було те, що ми сформували гарні трудові стосунки та встановили розумний курс у макроекономічній політиці – всі ті фундаментальні умови, завдяки яким приватні підприємства можуть досягти успіху. Найрозвиненішою промисловою зоною був Джурон, загальна площа якого становила 9 тисяч акрів; тут було створено все: дороги, каналізацію, систему дощових стоків, забезпечено постачання електроенергії, газу, води. На початку там було мало руху. До 1961 року ми видали лише 12 сертифікатів першим підприємствам – «піонерам». (У 1963–65 роках, коли Сингапур перебував у складі Малайзії, центральний уряд Куала-Лумпура взагалі не видав жодного.) Як міністр фінансів Кен Сві встановив традицію відвідувати церемонію закладення фундаменту й пізніше офіційного відкриття заводу; таким чином нам вдавалось двічі привернути увагу громадськості до одного підприємства. Він робив так навіть для найменшої фабрики, де працював десяток людей, як то було з фабрикою з виробництва нафталіну. Спочатку люди називали Джурон «Гохова дурість» – про це Кен Сві сам пригадував вже тоді, коли інвестиції попливли рікою. Проте коли Джурон почав приносити прибутки, критикувати його стало не так уже й просто.

Попри все, до кінця 70-их ми видали 390 сертифікатів, що надавали інвесторам безподатковий статус терміном на п'ять або навіть десять років для тих, хто інвестував сюди гроші після 1975 року. Джурон весело забринів у роботі. Переломний момент настав у жовтні 1968 року, коли сюди прибули представники «Texas Instruments». Вони хотіли побудувати завод для виготовлення напівпровідників (тоді це були високотехнологічні вироби) і розпочали виробництво вже через 50 днів після прийняття рішення. На п'яти їм наступав безпосередній конкурент «National Semiconductor».

Незабаром на розвідку до нас свого представника заслав ще один їхній конку-

рент – «Hewlett Packard» (HP). Працівник нашої Ради з питань економічного розвитку зробив буквально все для цього: телефонував, негайно надавав усю інформацію, яку у HP хотіли мати, і не здавався, аж поки пан Хьюлет не приїхав до Сингапуру особисто. Він був так само вражений, як і власник «Texas Instruments». Поки йшли переговори про придбання місця під завод, HP вирішила орендувати два верхні поверхи шестиповерхової будівлі. Для ліфта, здатного підняти туди масивне устаткування, потрібен був дуже великий електричний трансформатор, проте на час відвідин пана Хьюлета там такого ще не було. Щоб не змушувати його підніматися сходами аж на шостий поверх, хлопці з Ради протягнули від однієї з сусідніх будівель величезний кабель, і потрібного дня ліфт запрацював. «Hewlett Packard» інвестувала сюди гроші. Розповіді про Сингапур поширювалися керівними кабінетами американських компаній, спеціалізованих на електроніці, і дуже швидко сюди прийшли інші. Саме в цей період Китай переживав шалені потуги Культурної революції Мао. Більшість інвесторів вважали, що Тайвань та Гонконг розташовані занадто близько до небезпечного Китаю, а тому йшли до Сингапуру. Ми ласкаво приймали всіх, але коли до нас приходив інвестор із потенціалом зростання, ми збивалися з ніг, щоб тільки допомогти йому якомога швидше розпочати виробництво.

На початку 70-их у американських журналах, зокрема «US News & World Report», «Harper's» та «Time», з'явились життєстверднi статті про Сингапур. У 1970 році компанія «General Electric» заснувала тут шість різних цехів для виробництва електричних приладів і виробів, автоматичних вимикачів та електродвигунів. Наприкінці 70-их GE вже перетворилася на найбільшого в Сингапурі працедавця. Американські транснаціональні корпорації заклали в Сингапурі фундамент для широкого розвитку високотехнологічної електронної промисловості. Хоч ми цього тоді й не усвідомлювали, саме електронна промисловість раз і назавжди покінчила з безробіттям і дозволила у 80-их перетворити Сингапур на один з основних світових експортерів електронних приладів. Пізніше ця промисловість поширилася з Сингапуру на Малайзію і Таїланд. Президенти компаній, що сюди приїздили, перш ніж прийняти остаточне рішення, зазвичай зустрічалися зі мною. Я вважав, що найкращим способом переконати їх було показати охайні, чепурні дороги з аеропорту до готелю та мого офісу, обабіч яких росли кущі й дерева. Коли вони в'їздили до району Істана, то в самому центрі міста бачили зелену оазу в 90 акрів, вкриту бездоганними газонами й парком, між деревами якого, наче перлина, було розташоване поле для гольфу на дев'ять лунок. Не почувши жодного слова пояснень, вони вже знали, що сингапурці – це компетентні, дисципліновані та надійні люди, готові швидко навчитися всього, що треба. Розміри американських інвестицій дуже швидко перевищили розміри британських, голландських і японських.

Ми несли на собі тягар проблеми безробіття ще з 1959 року – моменту нашого приходу до влади. Ми мали занадто багато молоді, що шукала праці, якої просто не існувало. Однак у 1971 році, коли британські війська пішли з Сингапуру, я відчув, що нам вдалося переломити ситуацію. Хоч британці звільнили 30 тисяч людей, а ще 40 тисяч втратили працю в суміжних секторах, це не призвело до зростання безробіття. Американські електронні компанії створили таку кількість робочих місць, що безробіття взагалі перестало нас хвилювати. Однак несподівано було оголошено ембарго на арабську нафту, що його наклали в результаті арабо-ізраїльского конфлікту в жовтні 1973 року. Підвищення ціни на нафту в чотири рази відкинуло світову економіку назад. Ми переконували сингапурців заощаджувати електроенергію й зменшити споживання пального. Нам довелося трохи підтягнути ремені, але катастрофою для нас це не стало. Темпи економічного зростання суттєво сповільнилися (з 13% у 1972 році до 4% у 1975 році), тоді як інфляція зросла з 2,1% (1972) до 22% (1974). На щастя, ми не постраждали від великої втрати робочих місць: рівень безробіття в країні залишився близько на 4,5%.

Після пожвавлення економіки, вже в 1975 році ми могли дозволити собі вибирати. Якось на запитання працівника Ради з питань економічного розвитку, скільки нам ще потрібно зберігати захисні тарифи для автозаводу, що належав місцевій компанії, фінансовий директор «Mercedes Benz» доволі різко зауважив: «Завжди», – тому що наші працівники не були такими вправними, як німці. Ми без жодного вагання відмінили тарифи й дозволили закрити завод. Незабаром ми відмінили захисні заходи для заводів, що складали холодильники, кондиціонери, телевізори, радіоприймачі, іншу споживчу техніку, а також електронні прилади.

Уже наприкінці 70-их наші старі проблеми безробіття та недостатніх інвестицій залишилися позаду. Тепер перед нами постала нове питання: як покращити якість інвестицій, а разом із ними рівень освіти й кваліфікації наших працівників. Від нас відмовилася Малайзія, проте ми змогли знайти для себе нові «материки» – Америку, Європу і Японію. Завдяки сучасним засобам спілкування й перевезення ці колись далекі країни стали для нас дуже близькими.

У 1997 році в Сингапурі вже працювало близько 200 американських виробничих компаній, інвестиції яких становили понад 19 мільярдів сингапурських доларів по балансовій вартості. Це були не тільки наші найбільші іноземні інвестори, а щось набагато більше – вони постійно поновлювали свої технології й продукцію. Таким чином вони досягали скорочення трудових витрат, що давало змогу платити більше працівникам, не втрачаючи конкурентноздатності.

Японські інвестиції в 60-их та 70-их були дуже скромними, набагато нижчими за британські й голландські. Я докладав величезних зусиль, щоб зацікавити японців, про-

те тоді вони не мали наміру поширювати свої експортні виробництва за кордоном. Якщо японці й інвестували у 1960–70 роках у іноземні виробництва, то тільки для того, щоб потім продавати цю продукцію на внутрішніх ринках тих самих країн; саме тому Сингапур із його маленьким внутрішнім ринком був для них нецікавий. Утім, невдовзі успішна робота американських компаній довела, що для Японії є сенс будувати в Сингапурі підприємства, щоб експортувати їхню продукцію спочатку до Сполучених Штатів, потім до Європи, а відтак (набагато пізніше) до Японії. У 80-их свою «залізну завісу» зняв Китай, куди потроху потекли японські інвестиції. Коли після підписання в 1985 році договору в готелі «Плаза» японська єна зміцніла й почала зростати по відношенню до основних валют, японці стали переносити виробництва середньої технологічної складності до Індонезії, Таїланду та Малайзії. Коли ж виявилося, що інвестиції в азійському регіоні приносять набагато більші прибутки, ніж інвестиції в Америці чи Європі, Східна Азія опинилася в основному фокусі їхньої уваги. У середині 90-их Японія вже була найважливішим промисловим інвестором у Східній Азії.

Найпершими інвесторами в сингапурську економіку були британці. Коли звідси пішли британські війська, за ними пішли й багато британських компаній. Я докладав неабияких зусиль, щоб переконати їх залишитися, але вони страждали від «синдрому виведення» й прагнули піти з заморських територій, повернутись до безпеки рідної країни, попри те що тоді там через проблеми з профспілками неможливо було ані займатися бізнесом, ані розвивати виробництво. Тільки після того як Сингапур довів свою здатність досягати успіху, британці з готовністю повернулися (це сталося наприкінці 70-их), але цього разу не для того, щоб переробляти сировину або торгувати нею, а щоб виготовляти продукцію з більшою доданою вартістю, як-от наприклад, фармакологічні засоби. Компанія «Beecham Pharmaceuticals» збудувала тут передове технологічне виробництво, на якому виготовляла напівштучний пеніцилін для азійського ринку, і в першу чергу для Японії.

Саме завдяки британцям, голландцям і французам, які прийшли сюди першими, завдяки їхнім імперіям, країни азійського регіону змогли влитися у світову економіку. На жаль, ці колишні імперські держави не були спроможні швидко пристосуватися до нових торговельних та інвестиційних моделей післяколоніальної епохи. Тож вони змушені були залишити «зорані» поля американцям і японцям, які ті поля засіяли.

Серед поважних транснаціональних корпорацій, які перемістили своє виробництво до Сингапуру, були й такі, що стали жертвами міжнародної реструктуризації, технічного прогресу або різких ринкових змін. Особливо добре пам'ятаю один приклад. За кілька років упертих зусиль Раді з питань економічного розвитку врешті-решт вдалося переконати «Rollei», німецького виробника фотоапаратів, перемістити вироб-

ництво до Сингапуру. Через високий рівень зарплатні в Німеччині ця компанія втрачала конкурентноспроможність. Я відвідав виробництво («Rollei-Werke») у Брунсвіку 1970 року, якраз напередодні того, як «Rollei» почала переводити виробничий підрозділ до Сингапуру, де стала продукувати фотоапарати, спалахи, проекційні прилади, лінзи та затвори, а також фотоапарати для інших відомих німецьких марок. Разом із Радою «Rollei» заснувала навчальний центр, де можна було навчитися точної механіки й оптики, виготовлення спеціальних інструментів та електромеханіки. Сингапурська «Rollei» виготовляла пречудові камери, які, проте, через ринкові зміни й технічний прогрес не знаходили збуту. Науково-дослідний підрозділ компанії був розташований у Німеччині, виробнича база – в Сингапурі, що призвело до поганого планування й координації дій. Компанія сконцентрувала свою науково-дослідну діяльність на секторі професійного обладнання для фотографії (в цьому секторі зміни відбувалися повільніше та відчувалися менше), на відміну від японців, які рухалися в напрямку максимального спрощення фотоапаратів, споряджених видошукачами та іншими пристроями, як-от автоматичний фокус або «розумні» вимірювачі фокусної відстані. Усілякі такі високотехнологічні функції стали можливими завдяки комп'ютерним чіпам, із розробленням яких німці не поспішали. Через 11 років обидва підрозділи «Rollei», і сингапурський, і німецький, збанкрутували.

Невдача «Rollei» завдала Сингапурові великого удару, бо європейські інвестори інтерпретували її як невдачу перенесення технологій із Європи до Сингапуру. Рада витратила чимало зусиль, щоб пояснити, що це банкрутство стало результатом технологічних і ринкових змін. Єдиною втіхою було те, що знання 4 000 працівників, які вже стали спеціалістами в точному машинобудуванні, уможливили розвиток індустрії дискових накопичувачів, що прийшла до Сингапуру у 80-их.

Рада з питань економічного розвитку стала першою нашою організацією, здатною залучити постійний потік інвестицій із усе більшою доданою вартістю. Завдяки таким інвестиціям Сингапур залишився конкурентноспроможним, навіть попри зростання заробітніх плат та інших витрат. Як і раніше, серед працівників Ради багато наших найкращих молодих фахівців, більшість із яких закінчили університети Америки, Британії та Європи. Теперішній голова Ради Філіп Ео добре відомий найвищому керівництву транснаціональних корпорацій як людина дуже енергійна і надійна, здатна дотримуватися всіх обіцянок, що їх дає Рада.

Озираючись у минуле, я не можу з певністю твердити, що наш економічний розвиток та індустріалізація відбувалися так, як планувалося. Найперші плани, ще до відокремлення Сингапуру, складалися з огляду на спільний ринок із Малайзією. Вироб-

ник пива «Guinness» вже заплатив першу частину внеску за ділянку землі в Джуроні, де хотів будувати пивоварню, коли Тань Сію Сінь, міністр фінансів Малайзії, сказав Аланові Ленноксу-Бойду, голові правління «Guinness», що не допустить ввезення до країни жодної пляшки пива. Отже, Леннокс-Бойд побудував свою пивоварню в Куала-Лумпурі та запропонував нам залишити собі його перший внесок як компенсацію. Ми повернули гроші. Через роки ми відплатили Тань Сій Сіню тією ж монетою, коли відмовилися зменшити ввізне мито на пиво з Малайзії. Компанія «Guinness» змушена була підписати контракт із сингапурською пивоварнею, щоб виробляти тут пиво «Guinness» за ліцензією.

Вибираючи інвесторів, ми, як правило, дозволяли ТНК самим визначати профіль виробництва в Сингапурі. Лише в окремих випадках, коли йшлося про судноремонтну, нафтопереробну та нафтохімічну промисловість, банкову справу й фінанси, інвесторів вибирала Рада або Суй Сень, наш міністр фінансів, чи особисто я. Наше Міністерство торгівлі й промисловості вважало, що перспективними галузями є біотехнології, комп'ютери, певні хімічні речовини та телекомунікаційне устаткування й послуги. Коли ми були непевні щодо результатів новітніх досліджень і розвитку, то намагались диверсифікувати ризики.

Нашим завданням було ставити великі економічні цілі та визначати діапазони термінів їх досягнення. Ми регулярно аналізували ці плани й змінювали їх, у міру того як нові реалії змінювали наші погляди. Щоб задовольнити потребу працедавців у кваліфікованих працівниках, нам потрібно було планувати їхню освіту, в тому числі професійну, на роки вперед. У нас на відміну від Гонконга не було готових промисловців і банкірів, що приїхали туди з Шанхаю, Кантону та інших міст, де взяли гору комуністи. Якби ми вичікували, аж поки наші торговці перетворяться на промисловців, то померли б з голоду. Мені здається повним абсурдом твердження критиків 1990-их років, що, мовляв, якби ми виростили власних промисловців, то не залежали б так сильно від волі транснаціональних корпорацій, які не знають свого коріння. Навіть із талановитими та досвідченими фахівцями, яких Гонконг фактично отримав у подарунок від Китаю, його рівень виробничих технологій все одно відстає від рівня технологій у Сингапурі, принесених сюди ТНК.

Наш уряд узяв на себе ініціативу закласти в Сингапурі нові промисловості: сталеплавильну («National Iron and Steel Mills» – Національний стале- та залізоплавильний завод) і обслуговувальну (агенція морських перевезень «Neptun Orient Lines» та авіакомпанія «Singapore Airlines», SIA). Двоє наших міністрів, Хонь Суй Сень, який дав поштовх утворенню Сингапурського банку розвитку, Сингапурської страхової компанії та Сингапурської нафтової компанії, та Гох Кен Сві, якому своїм існуванням завдячує наша агенція морських перевезень – Neptune Orient Lines (NOL), вражали багатоплановістю своїх здібностей. Засновуючи NOL, Кен Сві через пакистанський

уряд запросив керувати нею капітана М. Дж. Саїду і отримав його згоду. Із допомогою сера Лоуренса Хартнета, австралійського спеціаліста з артилерійських систем, Кен Сві заснував компанію «Chartered Industries of Singapore», або CIS, – підприємство, що об'єднало виробництво боєприпасів і державну скарбницю, бо як для першого, так і для другого потрібна була система безпеки підвищеного рівня та дуже якісне устаткування. Завдяки прагматичному й винахідливому виконавчому директорові Он Ках Кокові CIS досягла значного успіху. Філіп Ео, молодий заступник міністра, а пізніше голова Ради з питань економічного розвитку, прийшов на зміну Он Ках Кокові й розвинув нові напрями її діяльності, на базі яких із часом виникла окрема високотехнологічна компанія «Singapore Technologies», яка в рамках спільних підприємств із найвідомішими ТНК стала продукувати кремнієві пластини.

Свої сподівання ми повинні були покладати на молодих фахівців, що вирізнялися чесністю, гострим розумом, енергійністю, оптимізмом і винахідливістю, навіть якщо вони ніяк себе не проявили як підприємці. Система відбору передбачала, що щороку найкращі випускники шкіл їхали до провідних університетів Великої Британії, Канади, Австралії, Нової Зеландії, Німеччини, Франції, Італії та Японії, а пізніше, коли ми це собі змогли дозволити, – і до Америки. Саме з них сформувалось нове покоління тепер уже сингапурських підприємців, яке заснувало такі успішні компанії, як NOL або SIA. Я побоювався, що, як і в багатьох країнах, що розвиваються, ці підприємства стануть субсидованими та збитковими національними корпораціями, проте Суй Сень, який добре знав своїх молодих працівників, запевнив мене, що успіх можливий, що вони мають доволі потенціалу для конкурування в цих видах бізнесу. А ще він дав чіткі інструкції: нові підприємства мають бути прибутковими або закритися. Кен Сві, як і Кім Сань, з якими я обговорював ці сміливі плани, вважали, що з огляду на недостатню кількість у нас підприємців тут варто ризикнути. Я покладався на судження Суй Сеня, який підбирав людей на ці посади. Проекти увінчалися успіхом. У результаті з'явилися ще багато нових компаній, цього разу під патронажем інших міністрів і міністерств. Коли ці останні також досягли успіху, ми перетворили державні монополії – PUB («Public Utilities Board» – Державна комунальна рада), PSA («Port of Singapore Authority» – Порт під управлінням Сингапуру) та «Singapore Telecom» на самостійні компанії, вільні від міністерського контролю, під автономним управлінням, ефективні, прибуткові та конкурентноспроможні.

Ключем до успіху були люди, що стали на кермі. Не всі наші найкращі керівники отримали в дарунок від природи ділові здібності, проте кілька з них виявились дуже обдарованими. Завдяки Гоу Юнь Чуну, голові Національного стале- та залізоплавильного заводу, Сім Кі Буню, президентові корпорації «Keppel», та Джо Піллею, президентові

«Singapore Airlines», перелічені підприємства стали відомими кожному сингапурцеві та посіли провідні місця на фондовій біржі Сингапуру. Коли SIA приватизували, нам було дуже складно знайти такого висококопрофесійного управлінця, який міг би стати на місце Джо Піллея – так сильно нам не вистачало людей із підприємницьким духом.

Якби мене попросили одним словом пояснити, в чому секрет успіху Сингапуру, я б сказав – «довіра». Саме довіра до нас змусила іноземних інвесторів розташувати тут свої заводи й нафтопереробні підприємства. У дні нафтової кризи в жовтні 1973 року я вирішив донести до відома всіх нафтових компаній, що ми не претендуємо на особливі привілеї через те, що на нафтопереробних заводах у Сингапурі ці компанії тримали запаси нафти. Якби ми блокували експорт нафти з цих запасів, нам би вистачило її на власні потреби десь на два роки, але тоді ми довели б свою абсолютну ненадійність. 10 листопада 1973 року я зустрівся з президентами або управляючими всіх нафтопереробних підприємств – «Shell», «Mobil», «Esso», «Singapore Petroleum». Привселюдно я запевнив їх у тому, що Сингапур готовий прийняти будь-яку квоту споживання, яку вони накладатимуть на всіх своїх інших покупців. Крім покупців компаній, що перебували в цьому регіоні, вони продавали свою продукцію на Аляску, до Австралії, Японії та Нової Зеландії.

Таке рішення ще більше зміцнило довіру до сингапурського уряду й довело, що ми розуміємо: наші довготермінові інтереси залежать від надійності нашої репутації у світі нафти та інших сферах бізнесу. У результаті нафтопереробна індустрія впевнено розширилася, відкривши наприкінці 70-их у Сингапурі шлях для нафтохімії. На початок 1990-их років, коли загальний обсяг нафтоперероблення досяг 1,2 мільйона барелів на день, Сингапур став третім за важливістю світовим центром із нафтоперероблення після Хьюстона і Роттердама, третім за розміром світовим центром торгівлі нафтою після Нью-Йорка й Лондона та найбільшим світовим ринком танкерів для нафти й пального. Крім того, Сингапур є одним із лідерів нафтохімічного ринку.

Щоб подолати природні сумніви іноземних інвесторів щодо кваліфікованості наших працівників, я попросив японців, німців, французів і голландців заснувати в Сингапурі центри професійної освіти, де б викладали їхні власні інструктори. Окремі з цих центрів були профінансовані урядом, інші – за рахунок спільно утворених корпорацій, як це сталося з «Philips», «Rollei» і «Tata». Після чотирьох-шести місяців навчання в умовах, дуже подібних до виробничих, усі працівники були обізнані з системами роботи та культурою інших країн і являли собою неабияку цінність для багатьох роботодавців. Ці навчальні центри дали інвесторам з інших країн важливу нагоду порівняти своїх працівників із нашими; їхнє ставлення до сингапурців змінилося – нас почали цінувати.

5. Будуємо фінансову столицю

Якби 1965 року, коли ми відокремились від Малайзії, хтось почав пророкувати, що Сингапур стане однією з фінансових столиць світу, його б вважали за божевільного. Звідки взялися тут сучасні ділові квартали, які сяють вогнями, офіси, які через комп'ютерні мережі пов'язують Сингапур із Лондоном, Нью-Йорком, Токіо, Франкфуртом, Гонконгом та іншими фінансовими центрами планети?

Початок цієї історії здається майже нереальним. У 1968 році, як пригадував доктор Вінсеміус, він зателефонував своєму товаришеві, віце-президентові сингапурського філіалу «Bank of America», який у той момент перебував у Лондоні: «Дивіться, пане Онене, ми, тобто Сингапур, хочемо через десять років бути фінансовою столицею Південно-Східної Азії». Ван Онен відповів: «Добре, приїжджайте до Лондона. За п'ять років ви нею будете». Вінсеміус відразу ж полетів до Лондона, де Ван Онен підвів його до великого глобуса, що стояв у залі нарад, та сказав: «Ось дивіться сюди. Фінансовий світ починається в Цюріху. Цюріхські банки відкриваються о 9-й годині ранку, потім відкривається Франкфурт, відтак Лондон. Увечері Цюріх закривається, відтак Франкфурт, потім Лондон. Але тим часом відкривається Нью-Йорк, отже, Лондон передає фінансовий потік до Нью-Йорка. Увечері Нью-Йорк закривається, але потік уже передано до Сан-Франциско. Коли ж закривається Сан-Франциско, світ сповиває темрява: нічого не відбувається, аж поки о 9-й ранку не відкриються швейцарські банки. Якби можна було в цей проміжок часу втиснути Сингапур, щоб до нього переходили фінансові потоки, перш ніж закриється Сан-Франциско, Сингапур міг би стати столицею. А після закриття сингапурських банків естафета б переходила до Цюріха. Отже, вперше за історію людської цивілізації на планеті б з'явилася цілодобова система банківського обслуговування».

На прохання Вінсеміуса Ван Онен письмово виклав свої думки щодо цього питання і надіслав їх Хонь Суй Сеню, голові Ради з питань економічного розвитку, який забезпечував прямий зв'язок між мною та Вінсеміусом. Під час наступної зустрічі зі мною Суй Сень запропонував скасувати будь-які обмеження на валютні операції між Сингапуром і країнами позастерлінгової зони. На той момент ми ще до неї входили, через що підкорялися вимогам валютного контролю грошових потоків. Коли Суй Сень озвучив одному з робітників «Bank of England» ідею щодо формування кошика іноземних валют на кшталт гонконгського, завдяки чому в нас би з'явився азійський доларовий ринок, він сказав, що в Гонконгу це стало можливо завдяки сприятливим історичним

умовам і попередив, що Сингапур, можливо, буде змушений покинути стерлінгову зону. Я вирішив, що винагорода того варта, і сказав Суй Сеню братися до справи. «Bank of England» не став здіймати галас і змушувати Сингапур вийти зі стерлінгового блоку. Так чи інакше Велика Британія через чотири роки сама відмінила стерлінгову зону.

На відміну від Гонконгу Сингапур не міг ані скористатися з репутації лондонського Сіті – визнаної фінансової столиці з давнім досвідом міжнародних банківських операцій, ані покластися на підтримку «Bank of England» – символу фінансової мудрості, надійності та кредитоспроможності. У 1968 році Сингапур був країною третього світу. Іноземні банки хотіли мати певність у соціальній стабільності, гідних умовах праці та життя, наявності ефективної інфраструктури й певної кількості грамотних професіоналів, здатних адаптуватися до нових вимог. Крім того, ми мусили переконати їх, що наш Валютний комітет та Управління монетарної політики Сингапуру (УМПС) здатні контролювати банківську сферу країни. Разом із Кеном Сві ми ще в 1965 році, незабаром після проголошення незалежності, вирішили, що Сингапурові не потрібен центральний банк, який би займався випуском паперових грошей. Ми були рішуче налаштовані на те, щоб не дати нашій валюті втратити свою вартість по відношенню до твердих валют розвинутих країн, особливо США. Отже, ми зберегли Валютний комітет, який робив емісію сингапурських доларів тільки тоді, коли вони були забезпечені іноземною валютою. УМПС має всі повноваження центрального банку, крім одного – він не має права випускати гроші.

Працівники УМПС довели свій професіоналізм, здійснюючи фінансовий контроль, працюючи суто за законодавством, правилами й стандартами, які періодично переглядаються і змінюються, щоб не відстати від прогресу у сфері фінансових послуг. Ми не один день терпляче, цеглинка за цеглинкою, будували довіру наших клієнтів, переконуючи їх у своїй чесності та компетентності. Історія Сингапуру як фінансової столиці – це історія формування довіри до себе як до місця, де бізнес робиться тільки чесно. Це також історія про те, як ми виховували й навчали фахівців, що повинні були мати знання й навички, потрібні для ефективного управління й контролю за діяльністю банків, фірм із торгівлі цінними паперами та інших фінансових інститутів так, щоб звести до мінімуму ризик провалу системи.

Ми починали з малого – з офшорного азійського доларового ринку, який є аналогом євродоларового. На початку цей ринок був переважно міжбанківським: він отримував засоби в іноземній валюті від закордонних банків, щоб потім позичити їх регіональним банкам, і навпаки. Пізніше на азійському доларовому ринку почали торгувати іноземною валютою та деривативами, цінними паперами, деномінованими в іноземній валюті, проводити синдикування позик, випуск облігацій і управляти фон-

дами. У 1997 році обсяг операцій на азійському доларовому ринку перевищив 500 мільярдів американських доларів, що майже в три рази більше за наш внутрішній ринок банківських послуг. Цей ринок зростав такими вражаючими темпами через те, що повинен був задовольняти ринкову потребу. У міру того як торгові операції та інвестиції набували глобального характеру, охоплюючи Східну Азію і Сингапур як свої ключові вузли, по експоненті зростав обсяг міжнародних фінансових трансакцій.

У початковий період (з 1968 по 1985 рік) ми були єдиним гравцем на регіональному ринку. Ми зацікавили міжнародні банківські інститути тим, що відмінили податок на відсотковий прибуток, котрий отримували вкладники-нерезиденти. Законодавчі вимоги щодо ліквідності та резервів не стосувались жодного з азійських доларових депозитів. На початку 1990-их років Сингапур перетворився на одну з фінансових столиць світу, а його валютний ринок вважається четвертим за розміром після лондонського, нью-йоркського і токійського (від останнього Сингапур відстає зовсім на трохи). Побачивши, якого успіху нам вдалося досягти в середині 80-их, інші країни регіону також вступили в гру, розвиваючи в себе міжнародні фінансові центри; деякі з яких пропонують податкові умови набагато вигідніші від запропонованих нами. Основними передумовами, що дозволили перетворити Сингапур на світову фінансову столицю, були: домінування закону, наявність незалежної судової влади, а також стабільний, компетентний і чесний уряд, що реалізовував продуману макроекономічну політику, свідченням ефективності якої був чи не щорічний бюджетний профіцит. Все це забезпечило сингапурському доларові стабільно високі позиції, які послаблюють тиск імпортованої інфляції.

У 1970-их роках ми зіткнулись у сутичці з фінансовою акулою, широко відомою в біржових колах Лондона. У березні 1972 року Джим Слейтер, дуже поважний британський інвестор, який спеціалізувався на «звільненні від активів»[1], приїхав до мене на зустріч до Сингапуру. Коли Тед Хіт опинився на посаді прем'єр-міністра Великої Британії, в пресі з'явились повідомлення, що він розмістив свій капітал та акції під управлінням Джима Слейтера до сліпого трастового фонду[2]. Ось чому Слейтер мав дуже солідну репутацію. Я познайомився з ним за рік перед тим на Давнинг-стрит, 10, на обіді, куди мене запросив Тед Хіт. Бажання Слейтера почати працювати на нашій фондовій біржі не могло мене не порадувати.

1 «Звільнення від активів» (asset stripping) – поглинання компанії, акції якої котуються нижче за вартість її активів, та подальший розпродаж найцінніших активів компанії. – Прим. ред.

2 Траст, бенефіціари якого не мають права отримувати інформацію про активи фонду та впливати на рішення довірчих управляючих (попечителів) фонду; зазвичай йдеться про фонд, де розміщені цінні папери фізичної особи, посада якої створює можливість конфлікту інтересів при прийнятті інвестиційних рішень (наприклад, цінні папери політичного діяча). – Прим. перекл

Пізніше, в 1975 році, наш тодішній міністр фінансів Суй Сень повідомив мені, що компанія Слейтера «Slater Walker Securities» була замішана в маніпулюванні акціями компанії «Haw Par Brothers International», зареєстрованої на біржі. Він займався тим, що незаконно перекачував активи «Haw Par» та її дочірніх компаній фактично до кишень окремих директорів і своїх власних, тобто підступно зловживав довірою – обманював акціонерів «Haw Par» та інших компаній. Розслідування проти такої величини лондонської фондової біржі, як Слейтер, якби з'ясувалася його безпідставність, могло сплюндрувати репутацію нашої біржі. Чи варто нам було його продовжувати? Я вирішив, що так, якщо ми хотіли зберегти свою репутацію фондової біржі з високопрофесійним управлінням.

Розслідування довело існування таємної змови, учасники якої регулярно викачували активи «Haw Par», і це, як виявилось, була тільки малесенька верхівка величезного айсберга махінацій, що їх він спланував і виконав. Сліди злочинної діяльності Слейтера тягнулися з Сингапуру до Малайзії, Гонконгу та аж до Лондона, куди збиралася вся «здобич» шахрая. З'ясувалося, Слейтер зі змовниками використовували дочірні компанії «Haw Par» у Гонконгу, щоб скуповувати там зареєстровані акції, які вони потім продавали «Spydar Securities» – компанії, яка повністю належала директорам «Slater Walker», що з ними Слейтер ділився злочинними прибутками. Основними учасниками змови були: Джим Слейтер, Ричард Тарлинг (голова правління «Haw Par») та Огілві Ватсон, фінансовий директор. Ватсон встиг повернутись до Британії, перш ніж втекти до Бельгії, з якою ми не мали угоди про екстрадицію злочинців. Слейтер і Тарлинг проживали в Лондоні. Ми спробували домогтися їх екстрадиції, проте британський істеблішмент не пішов на це, принаймні щодо Слейтера. Натомість 1979 року, після трирічної боротьби по лондонських судах, британський міністр внутрішніх справ наказав видати Тарлинга, проте тільки з п'яти звинувачень із сімнадцяти – тих п'яти, що вимагали найменшого покарання. Тарлинга було засуджено й відправлено до тюрми, йому дали по шість місяців по кожному з трьох звинувачень у навмисному викривленні суттєвих даних, наведених у зведеному звіті «Haw Par» про прибутки й збитки за 1972 рік. Через багато років, вже коли він пішов із посади управляючого «Bank of England», Гордон Ричардсон, завітавши до мого кабінету, промурмотів щось схоже на вибачення з приводу того, що він не зміг допомогти Сингапурові добитися справедливості щодо до Слейтера.

Репутація УМПС як організації, що дуже ретельно контролює ситуацію, допускаючи до роботи на біржі тільки поважні фінансові інститути, та не йде на жодні компроміси, в 1970-их–80-их роках зазнала серйозних випробовувань. Так, управління відмовило в ліцензії банку «Bank of Credit and Commerce International» (BCCI). Власниками цього банку, що якось непомітно з'явився в Люксембурзі, були пакистанці. Серед акціонерів

банку виявились члени королівських сімей Саудівської Аравії, Бахрейну, Абу Дабі та Дубаю. Банк мав близько 400 філій або представництв у 73 країнах Європи, Близького Сходу, Африки й Америки. У 1973 році він подав прохання про надання йому Сингапуром ліцензії офшорного банку, проте ми відмовили, бо банк був занадто молодий (створений лише в 1972 році) та мав занадто низьку капіталізацію. Банк знову подав прохання в 1980 році, і знов УМПС відмовило видати ліцензію: банк мав кепську репутацію у світі.

Але BCCI не здавався. У 1982 році з проханням із цього приводу до нас звернувся Ван Онен, який свого часу допоміг нам поставити на ноги азійський доларовий ринок. Кох Бен Сен, який тоді вже був керівником відділу банкових і фінансових установ УМПС, на той момент уже не від одного представника центральних банків чув, що щодо BCCI існують певні підозри, тому коли я зустрівся з Ван Оненом із цього питання, то вирішив підтримати Кох Бен Сена.

Не зупиняючись перед таким ставленням, BCCI зробив нову спробу – цього разу через Гарольда Вільсона. Я відразу відчув у його листі щось дивне: зазвичай він підписувався власноруч «щиро Ваш Гарольд», однак у цьому листі «щиро Ваш» було надруковано на машинці і лише підпис – «(Гарольд) Вільсон барон Ріво» був зроблений від руки. Я вирішив, що він писав так для проформи, на прохання якогось приятеля.

Коли BCCI нарешті припинив своє існування (в липні 1991 року), стало зрозуміло, що його безчесні операції призвели до величезних збитків інших банків, вплинувши майже на всі великі фінансові центри. На час його закриття вкладники та кредитори пред'явили вимоги на 11 мільйонів американських доларів. Сингапур не втратив жодного долара, бо ми ніколи не йшли на компроміси.

УМПС також відмовилося видати ліцензію «National Bank of Brunei» (Національний банк Брунею), яким управляв видатний китайський бізнесмен із Сингапуру Ку Тек Пуат. Ку купив цей банк і повернув справу так, що брат султана принц Могамед Болкіях як президент банку звернувся в 1975 році до УМПС із проханням відкрити філію в Сингапурі. У наступному листі, через кілька місяців, була інформація про те, що його брат принц Суфрі Болкіях отримав посаду виконавчого віце-президенту банку. З огляду на таку очевидну політичну підтримку з боку королівської сім'ї Брунею управління передало цю справу мені на особистий розгляд. Я підтримав рішення УМПС відмовити у видачі ліцензії як у 1975 році, так і, повторно, в 1983-ому.

У 1986 році султан видав нагальний наказ закрити «National Bank of Brunei». Вкладники почали різко забирати з банку гроші, поширювалися чутки про якісь порушення, пов'язані з позиками, виданими групі компаній, що належали Ку, на загальну суму 1,3 мільйона сингапурських доларів. Як з'ясувалося, він використовував фонди цього банку для своїх власних потреб, і, зокрема, у спробі отримати контрольний пакет акцій лон-

донського банку «Standard Chartered Bank of London». Його старшого сина, який був головою правління банку, заарештовано в Брунеї. Представлені в Сингапурі банки, переважно іноземні, надали «National Bank of Brunei» позику на загальну суму 419 мільйонів сингапурських доларів. Ку витратив два роки на те, щоб виплатити ці борги.

Саме безжалісний контроль, який здійснював УМПС під керівництвом Кох Бен Сена, та жорсткі правила гри допомогли Сингапурові перетворитися на фінансову столицю. Щоб Сингапур був здатний витримати конкуренцію з боку міжнародних банків, УМПС посприяло тому, щоб чотири найбільші місцеві банки (відомі як «Велика четвірка») змогли купити або провести злиття з меншими місцевими банками. Таким чином вони суттєво укріпили свої позиції. За оцінкою американської агенції «Moody's», наша «Велика четвірка» сьогодні належить до найсильніших світових банків із найкращою капіталізацією.

У 1985 році Фондову біржу Сингапуру (ФБС) спіткала криза, з якої без допомоги УМПС вийти не вдалося б. Малайзійські біржові ділки, зокрема Тань Кунь Суань, розмістили в наших фондових брокерів як позикову гарантію акції компанії «Pan Electric Industries Ltd.» і кількох інших малайзійських компаній за ціною, вищою за фактичну ринкову вартість цих акцій; фондовим брокерам пообіцяли, що акції буде викуплено до певної дати навіть за ще вищою ціною. Коли ж ціни на біржі пішли вниз і в них не вистачило грошей, ділки не були в змозі викупити свої акції за умовленою ціною. Через це кілька великих брокерських фірм, членів ФБС, стали неплатоспроможними. ФБС було закрито на три дні, а тим часом фахівці УМПС на чолі з Кох Бен Сеном цілодобово працювали з банками «Великої четвірки», щоб сформувати «рятівний» фонд розміром у 180 мільйонів сингапурських доларів. Завдяки зусиллям Сена ФБС уникла тотального краху і змогла відновити довіру інвесторів, проте ситуація тоді була малоприємною.

Щоб запобігти таким кризам у подальшому, ми внесли зміни до закону «Про індустрію цінних паперів» із метою зміцнити пруденційні вимоги щодо компаній, які працюють на фондовому ринку. Таким чином, клієнти були більше захищені від невиконання фірмами-членами ФБС своїх зобов'язань, а ті, у свою чергу, об'єднуючись, нарощували свій капітал. Відтепер до роботи на ФБС були допущені компанії з частково іноземним капіталом, а також компанії, що повністю перебували у власності іноземців, – «свіжа кров» принесла нові знання й досвід. Завдяки посиленню пруденційних вимог ФБС змогла пережити «чорний понеділок»[3] 19 жовтня 1987 року, біржовий крах, через який гонконгська фондова біржа простояла закритою чотири дні.

3 У цей день відбулося найбільше падіння промислового індексу Доу-Джонса за всю його історію – 22,5 %. – Прим перекл

Ще одним кроком уперед на шляху до Сингапуру як фінансової столиці було створення Сингапурського міжнародного валютного ринку (СМВР). У 1984 році сингапурська біржа золота поширила свою сферу діяльності: крім торгівлі ф'ючерсами на золото[4], вона стала торгувати фінансовими ф'ючерсами[5], через що змінила назву на СМВР. Щоб завоювати довіру міжнародних фінансових інститутів, ми організували СМВР на кшталт чикагської товарної біржі (ЧТБ) з її відкритою голосовою[6] системою торгівлі. Крім того, ми переконали ЧТБ погодитися на систему взаємозаліків між ЧТБ та СМВР, яка дозволяла проводити торгові операції цілодобово. Завдяки цьому будь-який інвестор мав змогу відкрити позицію на ЧТБ в Америці та закрити її на СМВР у Сингапурі, і навпаки, не сплачуючи за це додаткової маржі. Комісія із термінової ф'ючерсної торгівлі сировиною США[7] ухвалила таку форму домовленості. Система взаємозаліків працювала гладесенько від самого моменту ухвали. У 1995 році, коли один із трейдерів СМВР, Нік Лісон із «Barings», одного з поважних лондонських банків, втратив понад мільярд доларів США через спекуляції на ф'ючерсах «Nikkei Index», він завдав величезної шкоди «Barings», проте його дії не зашкодили ані самому СМВР, ані іншим гравцям ринку чи їхнім клієнтам.

У 1984 році СМВР почав торгувати євродоларовими процентними ф'ючерсами[8], а незабаром після того євроієновими. У 1998 році СМВР міг похвалитися великим переліком регіональних контрактів, серед яких були японські, тайванські, сингапурські, таїландські та гонконгські індексні ф'ючерси[9]. У 1998 році лондонське професійне видання «International Financing Review» учетверте визнало СМВР міжнародною біржею року – єдина біржа в Азії, яка колись отримувала таке визнання.

Хоч наші фінансові резерви зростали в міру того, як збільшувалися засоби Центрального страхового фонду (ЦСФ), фактично пенсійного фонду Сингапуру, та щорічні прибутки приватного сектору економіки – УМПС не інвестувала ці фонди довгостроково, щоб отримати найкращі прибутки на них. Я попросив Кена Сві переглянути такий підхід. У травні 1981 року він сформував Сингапурську урядову інвестиційну корпорацію (СДІК), яку я очолив як голова, він сам – як заступник голови, а Суй Сень і ще кілька міністрів увійшли до правління. Завдяки зв'язкам Кена Сві з Давідом Ротшильдом

4 Короткотермінові біржові (ф'ючерсні) контракти на фіксовану кількість золота. – Прим. перекл.
5 Домовленість про купівлю або продаж фіксованої кількості цінних паперів чи валюти, які в подальшому постачаються за умовленою ціною. – Прим. перекл
6 Система, в якій продавці й покупці, що збираються в певний час та в певному місці для торгівлі певним товаром, взаємодіють між собою, вигукуючи пропозиції про купівлю або продаж – Прим перекл.
7 Незалежне федеральне відомство, яке займається питаннями регулювання біржових операцій – ф'ючерсів, опціонів тощо Було створене в 1974 році, коли замінило управління у справах товарних бірж. Знаходиться у Вашингтоні, має також великі представництва у Чикаго й Нью-Йорку, де працюють великі біржі ф'ючерсів та опціонів – Прим перекл
8 Біржові контракти, які дають власникові право купити чи продати якийсь борговий інструмент за умовленою ціною у певний момент у подальшому. – Прим. перекл.
9 Ф'ючерсні контракти на основі біржових індексів – Прим. перекл.

ми підписали з компанією «N.M. Rothschild & Sons Ltd» домовленість про консультаційну допомогу. До нас на кілька місяців було відправлено висококваліфікованого фахівця, який допоміг поставити на ноги СДІК. Крім того, ми найняли кількох американських і британських фахівців у галузі управління інвестиціями, які мали допомогти нам розробити відповідні системи для різних видів інвестицій. Очолювати команду управлінців призначили Йон Пун Хау – він став першим управляючим корпорації. Він перетягнув до корпорації Джеймса Вольфенсона (пізніше останній став президентом Світового банку), який зайняв посаду радника з питань інвестиційної стратегії. Поступово вони сформували ядро з сингапурських фахівців, що його очолили Н Кок Сон та Те Кок Пен, які перейшли сюди з УМПС. Ще до кінця 80-их вони разом зі своїми підлеглими прийняли на себе основну відповідальність за управління корпорацією та інвестиційну діяльність.

Спочатку СДІК управляла тільки урядовими фінансовими резервами. На початку 1987 року вона вже змогла управляти резервами Сингапурської депутатської ради у валютних питаннях і довгостроковими активами УМПС. У 1997 році обсяг фондів, якими управляла СДІК, становив понад 120 мільярдів сингапурських доларів. Найважливішим завданням СДІК було розподіляти капіталовкладення між акціями без фіксованого дивіденду, облігаціями (переважно випущеними урядами розвинених країн) та грошовими засобами. Існує багато книжок, які пояснюють принципи функціонування ринків, проте вони не пропонують однозначного способу передбачити майбутні коливання ціни, тим більше не дають рецептів, як абсолютно гарантовано отримати прибуток на свої капіталовкладення. В умовах нестабільності, властивій 1997–98 рокам, СДІК могла заробити або втратити кілька мільярдів доларів на одному падінніієни чи зростанні німецької марки стосовно американського долара. Інвестиції – це дуже ризикований бізнес. Моєю головною метою було не максимально збільшити прибутки, а захистити вартість накопичених нами засобів і отримати на них прибуток у розумних розмірах. За 15 років, що минули від 1985 року, СДІК перевищила рівень міжнародних еталонних інвестицій та зробила набагато більше, ніж просто зберегла вартість наших активів.

На думку фінансистів, Сингапур порівняно з Гонконгом був набагато більше «врегульований». Критики писали: «В Гонконгу те, що однозначно не заборонено, є дозволеним; у Сингапурі те, що однозначно не дозволено, є забороненим». Вони при цьому забували, що за спиною Гонконгу майорів британський прапор і стояв «Bank of England». Сингапур, який ніхто не страхував, у разі кризи не зміг би підвестись так легко, як Гонконг. Тож спочатку ми мусили завоювати авторитет. Іноземні банкіри, відвідуючи Сингапур, часто говорили мені, що фінансовий ринок Сингапуру зростав би швидше, якби ми дозволили їм представити тут нові фінансові продукти, не чекаючи, поки їхня ефективність знайде

підтвердження деінде. Я уважно вислуховував їх, проте не втручався в хід речей; на мою думку, на укріплення свого авторитету нам було потрібно більше часу.

Коли я пішов із посади прем'єр-міністра 1990 року, в мене з'явилося більше часу на вивчення індустрії банківських послуг і спілкування з сингапурськими банкірами. Один із них, Лім Хо Кі, прозорливий та успішний валютний дилер, який управляв одним із найбільших банків у Сингапурі, переконав мене переглянути нашу політику в цьому плані, яка, на його думку, була занадто обережною й не давала нашому фінансовому центрові розвиватися й достойно конкурувати з іншими, розвиненішими, центрами. Протягом 1994 року я провів кілька зустрічей («мозкових штурмів») з іншими топменеджерами іноземних фінансових інститутів у Сингапурі. Вони переконали мене в тому, що ми законсервували забагато капіталу в Центральному страховому фонді і що наші державні установи та урядові компанії закостеніли у своєму підході до прибутків, розміщуючи їх винятково на депозитні рахунки. Вони могли б отримувати більші прибутки, якби інвестували через досвідчених та високопрофесійних менеджерів міжнародних фондів, офіси яких були в Сингапурі. Зміна політики дозволила б розширити сектор управління фондами і залучити більше розпорядчих компаній, які у свою чергу залучили б до регіону іноземні інвестиційні фонди.

Мої погляди на регулятивне середовище та банківську практику почали змінюватися з 1992 року, коли за ініціативою колишнього державного секретаря США Джорджа Шульца, який головував у міжнародній консультативній раді банку «J.P.Morgan» – першокласного американського банку, мене запросили стати членом цієї ради. Завдяки брифінгам і спілкуванню з керівниками цього банку, з якими ми зустрічалися двічі на рік, я краще зрозумів їхню роботу та ознайомився з процедурою підготовки банку до переходу на глобальне обслуговування. Мене вразив високий професіоналізм членів ради, серед яких були й директори банку. До ради входили дуже здібні та успішні керівники, а також колишні політичні лідери кожного з основних економічних регіонів світу, що забезпечувало багатосторонність підходу до роботи. Я був корисним для ради, оскільки достеменно знав наш регіон, так само інші члени ради ділилися з колегами інформацією про свої регіони або своїми професійними знаннями. Було дуже цікаво дізнатися, як у банку ставляться до Південно-Східної Азії порівняно з іншими ринками, що розвиваються: Латинської Америки, Росії, інших країн колишнього Радянського Союзу, а також Східної Європи. Мене дуже вразило те, з якою цікавістю і продуманістю керівництво банку ставиться до інновацій та змін у банківській сфері, а особливо до розвитку інформаційних технологій. Тоді я дійшов висновку, що Сингапур відстав на світові роки.

Як голова СДІК я провів обговорення з приводу певних питань, що стосувалися банківських послуг, з найвищим керівництвом низки американських, європейських та

японських банків, щоб дізнатися, як вони бачать майбутнє глобальних банківських послуг. Порівняно з їхніми підходами сингапурські банки були замкненими самі в собі. Їхні правління складалися здебільшого з сингапурців; крім того, основні керівники банків також були сингапурцями. Свою стурбованість я озвучив головам правлінь трьох із наших найбільших банків: «Oversea-Chinese Banking Corporation», «United Overseas Bank» та «Overseas Union Bank». З їхніх відповідей я дійшов висновку, що вони не усвідомлюють усіх загроз, пов'язаних із нездатністю в епоху стрімкої глобалізації орієнтуватися на довколишній світ та заглядати в майбутнє. У їхніх банків, завдяки урядовому захисту, справи йшли добре, і вони хотіли б, щоб уряд і надалі обмежував іноземні банки, не даючи тим відкривати в Сингапурі нові представництва і навіть ставити свої банкомати.

Я застеріг їх, що рано чи пізно через двосторонні угоди зі Сполученими Штатами або, можливо, і зі Світовою (СОТ) організацією торгівлі (ВТО) Сингапур буде змушений відкрити для міжнародної спільноти свою банківську сферу й перестати захищати місцеві банки.

У 1997 році я вирішив, що треба зламати такі застарілі стереотипи. Сингапурським банкам був необхідний прилив свіжих талантів та інших підходів. Якщо ці три великі банки не хотіли рухатись уперед, тоді задавати темп повинен був банк «DBS», у якому уряд мав пайову участь. Під час кампанії 1998 року, метою якої було залучити нові здібні кадри, до «DBS» перейшов Джон Оулдз, який до того займав одну з важливих посад у «J.P.Morgan». Він зайняв посаду заступника голови правління й головного виконавчого директора, чиїм обов'язком було перетворити банк на одного з основних гравців азійського ринку банківських послуг. Незабаром після того посаду головного виконавчого директора в «Oversea-Chinese Banking Corporation» зайняв гонконгський банкір Алекс Ау.

Протягом понад 30 років я підтримував Кох Бен Сена в політиці обмеження доступу іноземних банків на місцевий ринок. Але тепер, на мою думку, настав час, коли жорстока міжнародна конкуренція мала підштовхнути нашу «Велику четвірку» вивести їхні послуги на новий рівень або втратити ринкову частку. Існує реальний ризик, що вони не витримають конкуренції, і в такому разі в Сингапурі може не залишитися банків, якими б володіли й управляли сингапурці, а отже, в разі фінансової скрути нам не буде на кого спертися.

Поступово я дійшов висновку, що Кох, заступник управляючого УМПС у справах банкових і фінансових установ, не встигав адаптуватися до стрімких змін, які охопили банківську сферу всієї планети. Він надавав надмірного значення захистові наших інвесторів. Тоді я вирішив звернутись за порадою до Джеральда Корригана, колишнього президента федерального резервного банку Нью-Йорку, та Брайана Куїна, який свого часу

працював у «Bank of England». Кожний із них нарізно висловив ту саму думку: Сингапур має можливості змінити стиль і методи контролю банківської діяльності, не втрачаючи ані краплі свого впливу та не збільшуючи ризику загального краху. Основні фінансові центри, такі як Нью-Йорк або Лондон, зосереджували зусилля на тому, щоб захистити не конкретних учасників ринку чи окремих інвесторів, а всю систему в цілому. Корриган та Куїн запевнили нас, що сильнішим фінансовим інститутам під ефективнішим керуванням треба надати більшу свободу дій, а разом із нею і більше можливостей ризикувати.

Оскільки я не мав наміру «ремонтувати» УМПС самостійно, то на початку 1997 року з дозволу прем'єр-міністра залучив до роботи свого сина Луна. Він почав зустрічатися з керівниками банків і компаній, які управляють фондами, й поглиблювати знання нашого фінансового сектору. 1 січня 1998 року, коли прем'єр-міністр призначив його головою УМПС, він уже був готовий вести цей корабель далі. З допомогою кількох ключових службовців він реорганізував УМПС та почав реалізовувати іншу політику, яка забезпечує умови для застосування нового підходу до регулювання й розвитку фінансового сектору.

Лун і його команда концептуально змінили підхід УМПС до фінансового контролю; обмеження тепер пом'якшилися, саме управління стало відкритішим до нових пропозицій та поглядів у банківській справі. Заручившись порадами консультантів з управління та спеціалізованих комісій, вони внесли до фінансової політики УМПС такі зміни, які вплинули на всі компоненти фінансового сектору. Вони зробили певні кроки для розвитку індустрії управління капіталом і змінили правила інтернаціоналізації сингапурського долара, що дозволило збільшити ринок цінних паперів. УМПС сприяло злиттю Фондової біржі Сингапуру та Сингапурського міжнародного валютного ринку, завдяки чому було відмінено комісійні ставки й полегшено доступ до бірж.

Дозволивши іноземним універсальним банкам відкрити в Сингапурі більше філій і банкоматів, УМПС зняло обмеження на доступ до внутрішнього банківського сектору. Крім того, було скасовано обмеження на участь іноземного капіталу у володінні місцевими банками, які, однак, повинні тепер у своїх правліннях формувати комітети з призначень на зразок тих, що існують у багатьох американських банках. Ці комітети відповідають за перевірку благонадійності осіб, які призначаються на визначальні керівні посади, щоб гарантувати, що їх займатимуть люди, які піклуватимуться про інтереси всіх акціонерів, а не тільки тих, що володіють контрольним пакетом.

Банки дотримувалися думки, що пом'якшення вимог із боку УМПС, посприяє інноваціям і виведенню на ринок нових фінансових продуктів. Можливо, нам варто було реалізувати всі ці зміни раніше. Проте я хотів би зауважити, що тільки коли УМПС довела здатність усієї системи вистояти фінансову кризу 1987 та 1997–98 років,

я пересвідчився в тому, що тепер можна переходити на позицію, коли те, що однозначно не заборонено, є дозволеним. Наша обачливість допомогла нам вистояти південноазійську кризу 1997–98 років; наші банки були в гарній формі, наш фінансовий ринок не луснув. Нам знадобилося тридцять років, щоб із моменту, коли в 1968 році ми заснували азійський доларовий ринок, завоювати репутацію міцного, з ефективним управлінням міжнародного фінансового центру.

З липня 1997 року, коли в Східній Азії спалахнула фінансова криза, пов'язана з девальвацією тайського бата, вона смерчем пронеслася по валютах, фондових біржах та економіках регіону. Попри це, вона не зачепила жодний банк Сингапуру. Інвестори кинулися геть із ринків, що розвиваються, і зокрема з ринку Сингапуру, який відносили до цієї категорії. У тій ситуації, коли компанії, які управляють фондами, боялися хитрих пасток, приховувати інформацію було недоцільно й нерозумно. Ми вирішили, що інформація має бути якомога відкритішою. Щоб інвестори мали змогу оцінити вартість наших активів, ми переконали наші банки забути про практику замовчування прихованих резервів і «погані» кредити. Наші банки почали публікувати інформацію про позики, які позичальники з нашого регіону виявилися нездатними сплатити. Вони, тобто банки, передбачали значне додаткове забезпечення під такі позики, намагаючись випередити появу проблеми, а не чекати, поки їм хтось не поверне позику. Завдяки компетентній політичній позиції, яку зайняло УМПС для подолання кризи, Сингапур тільки зміцнив свій статус фінансового центру.

6. Як далася перемога над спілками

Свою політичну кар'єру я розпочав як юридичний радник профспілок та їхній посередник у перемовинах з урядом. Десь у середині 50-их більшість спілок опинилися під контролем комуністів; до того ж усі профспілки, як комуністичні, так і некомуністичні, були налаштовані досить войовничо. Щоб залучити до Сингапуру інвестиції, ми повинні були звільнити спілки від комуністичного впливу, а також переконати їхніх лідерів і простих працівників у необхідності створення нових робочих місць через залучення іноземного капіталу. Втім, сказати легше, ніж зробити.

Спілки перебували під контролем комуністів; тож безкінечні страйки, саботаж та заворушення були неминучі. Власне, вони продовжувалися безперервно з кінця 40-их до 60-их. Із липня 1961 року до вересня 1962 року Сингапур пережив рекордну кількість страйків – 153. 1969 рік – перший після війни рік, який минув без страйків та інших форм протесту, пов'язаних із працею. Як же нам вдалося цього досягнути?

Запозичені з Британії методи боротьби, що їх використовували сингапурські профспілки, були тією отрутою, який поступово нищила наш робітничий рух. Щоб протистояти комуністичному впливові, колоніальний уряд запросив сюди в ролі радника Жака Бразьє з Британського конгресу тред-юніонів. Прагнучи якось оволодіти увагою профспілкових лідерів, які ще не стали на бік комуністів, радники навчали їх усіляких поганих звичок та методів – як витискати з працедавців якомога більше платні й пільг, не звертаючи жодної уваги на те, які наслідки все це матиме для компаній. У липні 1966 року на зустрічі з членами Спілки цивільних армійських робітників, в якій об'єдналися працівники британських військових частин, я закликав їх відмовитись від методів профспілкової боротьби, які вже зруйнували Велику Британію. Я визнав, що сам несу величезну відповідальність за те, що вже сталося, бо особисто проводив перемовини від імені профспілок. Єдиним моїм виправданням стало те, що на той час експлуатація робітників була значно більшою. Проте наслідки, які призвели лише до загострення безробіття, виявилися, без перебільшення, руйнівними. І зараз я жалкував – що ж я сам наробив. Наприклад, після того як на вимогу прибиральників вулиць їм почали платити втричі більше, коли вони працювали в державні свята, вони навмисно не прибирали вулиці напередодні свят. Державні ж свята були задумані, щоб дати людям відпочити; проте наші робітники хотіли більше грошей, а не відпочинку. Отже, я попросив профспілкових лідерів взяти на озброєння сучасніші методи боротьби.

Щоб підкреслити, як глибоко я перейнявся цими поглядами, я ще раз виклав їх у присутності представників Міжнародної організації праці[1] та профспілкових лідерів з усієї Азії на нараді азійського дорадчого комітету цієї організації, яка відбувалася в листопаді 1966 року. Я сказав нашим профспілковим лідерам, що їм не варто вбивати курку, чиї золоті яйця так нам потрібні! Наші профспілки, нагадав я, були частиною політичного руху, спрямованого проти британців. Політичні лідери, серед яких був і я, простягнули робітникам «морквинку» незалежності, промовляючи: «Ходімо зі мною до свободи, і я дам тобі те, що британський працедавець дає своїм британським робітникам». Тож зараз ми повинні виконувати цю обіцянку, але, щоб це зробити, ми мали знову встановити в Сингапурі «контроль, дисципліну та жорсткі правила праці» – лише тоді ми зможемо досягти успіху.

Кожного року 30 000 випускників шкіл починали шукати роботу. Методи боротьби наших профспілок, пояснював я, підштовхували працедавців робити значні капіталовкладення, скажімо, в дороге обладнання, так щоб можна було обходитися мінімальною кількістю робітників. Саме так сталося у Великій Британії, де сформувалась невелика привілейована групка робітників-членів профспілок, які отримували високу платню; одночасно група робітників, що взагалі не мали праці, а якщо мали, то отримували за неї дуже мало, ставала все чисельнішою. Якби нам вдалося зберегти солідарність і стабільність, не наступивши на ті ж самі граблі, що вже раніше похитнули довіру інвесторів, ми мали шанси перебороти ці труднощі. Нам потрібно було навчитися нового ставлення, і тут найважливішим було усвідомити, що платня має відповідати якості виконаної роботи, а не кількості годин, витрачених на неї.

Профспілки й робітники були так шоковані відокремленням Сингапуру від Малайзії, вони так боялися перспективи виведення британського контингенту, що погодилися з моїм жорстким і тверезим підходом. Вони зрозуміли, що зараз над Сингапуром нависла небезпека, яка загрожувала самому його існуванню як незалежної держави.

Генеральний секретар Національного конгресу профспілок (НКПС) Хо Сі Бен, член парламенту від ПНД та старий колега ще з часів моєї співпраці з профспілками, протестував проти моєї політики, зокрема проти відміни потрійної платні за працю в державні свята. Він і його колеги по профспілці повинні були реагувати на тиск робітничої маси, інакше вони б не змогли утриматись на її чолі – їх би вичавили комуністичні лідери. Я був змушений відхилити його протести, але під час приватної зустрічі з лідерами профспілок я пояснив їм, що саме мене хвилює. Ці зустрічі, що про-

1 Агенція ООН із покращення умов праці шляхом установлення стандартів зайнятості, заробітної платні тощо – Прим. перекл.

водилися без протоколів, змусили їх зрозуміти, навіщо я вимагав нової системи; адже вона б зробила працю наших робітників ефективною.

Особливо запам'яталося мені зіткнення з одним профспілковим лідером, якому бракувало як здорового глузду, так і знань, не кажучи вже про розуміння змін, що відбувалися. К. Суппія був президентом Федерації профспілок поденних робітників. В ультиматумі, висунутому проти уряду 18 жовтня 1966 року, він вимагав задовольнити всі претензії, які витікають з нібито невиконаного урядом колективного договору, підписаного в 1961 році; він вимагав збільшити щоденну платню всіх 15 000 поденних робітників на 1 сингапурський долар у день.

Із Суппією ми не один рік пропрацювали разом, починаючи ще з 50-их, із часів старої міської ради. Він народився в Індії, у Мадрасі, розмовляв тамільською, не мав жодної освіти. Рішучий і впертий лідер, він задля дешевої популярності був готовий на будь-які обіцянки, лестощі та викривлення фактів. Розмовляючи з ним, я завжди відчував замішання, бо він був косоокий і важко було зрозуміти, чи він дивиться на тебе. Суппія очолював профспілку, більшість членів якої були чорноробами з індійського штату Мадрас, звідки їх привезли до Сингапуру британці, щоб вони працювали тут прибиральниками. Він не розумів, що бунтівні й веселі 50-і, коли профспілки сягнули апогею свого впливу, закінчилися; що в новому незалежному Сингапурі, який залишився без жодної підтримки і був дуже вразливим, уряд не міг дозволити, щоб хоч одна профспілка загрожувала виживанню країни. Я зустрівся з ним та іншими лідерами спілки. Під час сорокахвилинного обміну думками я сказав, що міг би розглянути можливість передбачити збільшення зарплатні для членів його профспілки в бюджеті 1968 року, але ніяк не у 1967-ому. Я застеріг, що 7000 членів його спілки були громадянами Індії, яким потрібно було отримати дозвіл на працю, якщо вони хотіли продовжувати працювати. Якби вони почали страйкувати, то, ймовірно, втратили б свої робочі місця і мали б повернутися до Індії. На Суппію мої слова не справили враження. Тільки 2 чи 3 тисячі членів профспілки, сказав він, потребували таких дозволів, але він все одно планує провести страйк. Якщо профспілці мали зламати хребет, нехай це буде зроблено руками пана Лі. Він звинуватив мене в тому, що я нібито забув, що своєю посадою прем'єр-міністра великою мірою зобов'язаний профспілковому руху.

Суппія закликав розпочати страйк Федерації профспілок поденних робітників 29 грудня, саме перед новорічними святами. Я попросив профспілку переглянути це рішення й передав справу на розгляд до Промислового арбітражного суду. Такий хід ставив поза законом будь-які робітничі страйки, а щоб звернути на це їхню увагу, я видав спеціальну постанову.

Із січня 1967 року Міністерство охорони здоров'я впровадило нову систему організації праці міських прибиральників. 1 лютого 1967 року близько 2 400 членів

Профспілки поденних прибиральників, яка входила до федерації Суппії, розпочали «дикий» страйк[2]. Розлючений Суппія попередив уряд, що, якщо вимоги прибиральників не задовольнять протягом одного тижня, решта 14 000 членів його федерації (з інших профспілок) вийдуть на страйк солідарності.

Поліція заарештувала Суппію та 14 інших лідерів профспілки прибиральників і звинуватила їх в організації незаконного страйку. Реєстратор профспілок звернувся до цієї профспілки і до федерації з вимогою обґрунтувати необхідність перереєстрації. Одночасно Міністерство охорони здоров'я заявило, що страйкарі самі визначили свою подальшу долю, бо їх було звільнено; ті з них, хто хотів повернутися на роботу, повинні були наступного дня подати відповідні заяви. Отака солідарність і твердість влади викликали серед страйкарів паніку. Дев'яносто відсотків із них подали прохання про відновлення на роботі. Минуло два місяці, і обидві організації – Профспілку поденних прибиральників та федерацію, що її очолював Суппія, було виключено з реєстру профспілок.

Цей страйк став поворотним моментом в історії Сингапуру як промислового міста. Те, що уряд спромігся протистояти тиску, здобуло йому ще більшу підтримку громадськості. Цей випадок нібито підштовхнув зміни в профспілковій культурі: від цілковитої непокори законам до тактики обґрунтованих взаємних поступок. Відтепер я мав можливість скеровувати громадську думку. У серії звернень до профспілок я готував ґрунт до змін, які ми планували внести до трудового законодавства. Ми заборонили будь-які страйки в певних важливих для життя Сингапуру галузях і зобов'язали кожну державну установу мати власну профспілку. На початку 1968 року, під час конференції делегатів від Національного конгресу профспілок я переконав їх, що промислові стосунки між працедавцями й робітниками були для нашого виживання важливіші за будь-яке збільшення зарплатні і що ми мали разом реорганізувати робітничий рух, звільнивши його від обмежувальних методів та зловживання додатковими пільгами. Відтепер у створенні нового, реформованого робітничого руху, який проводив би реалістичну політику стосовно пільг для робітників, я покладався на профспілкових лідерів. Нагадавши присутнім про роки, коли Велика Британія марно боролася щедрими поступками проти портових страйків, що підривали економіку і врешті-решт призвели до девальвації фунту стерлінгів 1967 року, я застеріг: «Якщо це станеться тут, у нашому порту, я обіцяю оголосити це державною зрадою. Я піду війною на лідерів страйку. Звинувачення в суді ми будемо розбирати вже після; спочатку я змушу порт працювати. Ми ніколи не допустимо девальвації сингапурського долара, і як на мене, народ Сингапуру очікує від свого уряду саме такої позиції». Обсяг вантажів, що проходили через

2 Страйк, який проводиться без офіційного дозволу профспілки або як порушення договору. – Прим перекл

сингапурський порт, у 1967 році збільшився на 10%, проте кількість робітників залишалася та сама, тому що всю додаткову роботу вони виконували як наднормову. При високому рівні безробіття чинити так було аморально. Я закликав делегатів від профспілок позбутися таких пагубних методів праці в британському стилі.

Щоб врівноважити ситуацію, я звернувся до зборів, на яких були присутні чимало працедавців, із закликом справедливо ставитись до своїх працівників, якщо вони хотіли домогтися від них максимальної ефективності. Крім того, я також указав, що на ділянках, де профспілки та працедавці не дійшли згоди в основних моментах, результат виявився руйнівним для всієї економіки. Я просив наших працедавців виконувати свої зобов'язання таким чином, щоб заохотити людей вкладати в роботу максимум зусиль, отримуючи відповідну винагороду: пряму – у вигляді зарплатні та пільг, і непряму у вигляді житла, системи охорони здоров'я, освіти й соціальної допомоги, що їх людям забезпечує уряд.

Коли в січні 1968 року було оголошено про виведення британських військ, занепокоєння людей зросло. Я скористався цим, щоб впровадити радикальні реформи з метою позбавити країну тих методів профспілкової роботи, що дозволили спілкам узурпувати прерогативи працедавців та поступово зруйнували здатність менеджменту керувати власним бізнесом. Коли в квітні 1968 року ми з величезним відривом виграли перевибори, парламент прийняв закон «Про трудову зайнятість» і поправку до закону «Про трудові стосунки». Дещо пізніше внесено поправки до закону «Про профспілки». У цих законах було детально розтлумачено мінімальні умови зайнятості, а також визначено обмеження на пільги з перекваліфікації, премії за наднормову роботу й додаткові пільги (пенсії, оплачувані відпустки тощо). Крім того, ці закони встановлювали стандартні умови щодо вихідних днів, державних свят, робочих днів, щорічної відпустки, декретної відпустки та «лікарняних». Реформою поновлювалося право керівників підприємства наймати на роботу та звільняти, підвищувати на посаді і переводити на іншу роботу, тобто виконувати всі ті функції, які протягом попередніх років жорстокої боротьби підгребли під себе профспілки. Ці реформи заклали фундамент мирних стосунків на сингапурських підприємствах.

Ми законодавчо заборонили профспілкам організовувати страйки чи акції робітничого протесту без таємного голосування. У разі порушення цих вимог профспілка та її керівники підлягали судовому переслідуванню. Таким чином вдалося припинити практику відкритого голосування шляхом піднімання руки, коли незгодних, залякуючи, змушували підкоритися.

Сі Муй Кок, профспілковий лідер і член парламенту від ПНД, ще один мій старий товариш із часів співпраці з профспілками, був проти тієї великої свободи, яку отрима-

ли працедавці в прийомі та звільненні працівників, але погодився з тим, що профспілки повинні прагнути мирного врегулювання конфліктів, щоб створити ліпший клімат для іноземних інвестицій. Я включив до закону певні застереження, які мали завадити керівництву підприємств зловживати своїми правами. Перелічені зміни в законах «Про трудову зайнятість» та «Про трудові стосунки» відчутно пішли нам на користь. Протягом лише 1969 року в Сингапурі було побудовано 52 нові фабрики, створено 17 000 робочих місць, а 1970 року завдяки інвестиціям – ще 20 000 тисяч. Наші прибутки зростали.

У 1972 році ми заснували Національну раду з заробітної платні (НРЗП), до якої увійшли представники профспілок, менеджменту підприємств і уряду. Кожного року на основі фактів та статистики, що їх отримує уряд, НРЗП розробляла повні рекомендації стосовно підвищення платні та інших умов праці, які наша країна могла собі дозволити та які б сприяли подальшому економічному розвитку. Ці рекомендації Ради мали загальний характер і для кожного окремого сектору підлягали узгодженню між усіма профспілками й менеджментом підприємств. Із самих перших років усі сторони домовилися щодо основного принципу: темпи збільшення заробітної платні не повинні перевищувати темпи зростання продуктивності.

Глибоке відчуття кризи, що охопила Сингапур, дозволило мені буквально за кілька років змінити курс профспілок на 180 градусів. Загроза економічного колапсу, пов'язаного з виведенням британського контингенту, помітно вплинула на настрої й ставлення людей. Вони нарешті зрозуміли, що якщо ми радикально не змінимо свого курсу, не перейдемо від страйків і насильства до стабільності й економічного зростання, на нас чекає загибель.

Завдяки моїм старанням керівники сингапурських підприємств перейшли до нової ролі – співпрацівників своїх власних робітників, без чого досягти зростання продуктивності було нереально. Лише жорсткими законами й суворими наказами домогтися цього було неможливо. Основною передумовою тут стала наша генеральна політична лінія, яка переконала робітників і лідерів профспілок підтримати нашу базову мету: сформувати довіру до Сингапуру з боку міжнародної спільноти, залучити іноземні інвестиції та створювати робочі місця. Зрозуміло, що в першу чергу це була довіра до мене, здобута тривалими роками співпраці, – саме вона допомогла перетворити войовничість та протистояння на співпрацю й партнерство.

У 1969 році на моє прохання з Куала-Лумпура повернувся Деван Наїр – я хотів, щоб він знову очолив Національний конгрес профспілок. Він перебував у Куала-Лумпурі з 1964 року, коли його обрали до малайзійського парламенту. У Сингапурі Наїр був конче мені потрібен; адже він міг чимало зробити для підтримання спокою на промисло-

вих підприємствах, а також переконати наших робітників працювати продуктивніше й ефективніше. Мені вдалося вмовити Девана зайняти посаду генерального секретаря Конгресу, і це я вважаю своєю великою перемогою, оскільки він забезпечив злагоджену взаємодію між мною та профспілками, а також прищепив членам профспілок позитивне ставлення до праці взагалі. Як лідер Конгресу в період з 1970 по 1981 рік (коли парламент обрав його президентом Сингапуру) він переконав профспілкових лідерів у необхідності почати, хоч як це не було важко, конкурувати на міжнародних ринках. Щоразу, коли Вінсеміус приїздив до Сингапуру, він із Ньямом Тун Доу (працівником Ради з питань економічного розвитку, який був безпосереднім помічником Вінсеміуса в Сингапурі) мав коротеньку зустріч із Наїром, під час якої вони обговорювали економічну ситуацію та проблеми зайнятості. Деван навчив профспілкових лідерів основних принципів економіки й чимало сприяв успіхові Національної ради з заробітної платні, до якої входили три сторони.

Однією з проблем, яку йому довелося розв'язувати, стало падіння популярності профспілок (а відповідно, зменшення кількості їхніх членів), адже вони вже були не такими войовничими. Щоб протистояти цій тенденції, у листопаді 1969 року Деван провів семінар, темою якого були сучасні методи профспілкової діяльності, та переконав його учасників змінити функції профспілок, щоб пристосувати їх до нових умов. Це дало поштовх заснуванню кількох профспілкових кооперативних підприємств. У 1970 році Конгрес заснував кооператив таксі під назвою «NTUC Comfort», завдяки чому вдалося нарешті розв'язати проблему рекету піратських таксі (тих, які не мали ліцензії на надання послуг), – такий рекет був знаковим явищем у Сингапурі 1960-их років. Кооператив почав із придбання 200 машин «моріс-оксфорд» та 200 міні-автобусів «брітіш-остін», які ми отримали як частину компенсаційної виплати з боку Великої Британії. У 1994 році, коли цей кооператив вже налічував 10 000 таксі та 200 шкільних автобусів, його було перетворено на корпорацію, зареєстровану на фондовій біржі під назвою «Comfort Group Limited». Щоб знизити побутові витрати своїх членів, Конгрес заснував у 1973 році споживчий кооператив «NTUC Welcome», до складу якого увійшло чимало торговельних підприємств – від невеликих крамничок до супермаркетів. Пізніше, вже під назвою «NTUC Fairprice», він перетворився на дуже успішну мережу супермаркетів, яка утримувала ціни на основні споживчі товари майже на рівні оптових. Заснований у 1970 році страховий кооператив «NTUC Income» починав свою роботу лише зі страхування життя, до якого пізніше додалося страхування автомобільного транспорту та інші його різновиди. У цьому кооперативі знайшлися чимало робочих місць для актуаріїв (статистики страхових спілок) і професійних менеджерів. Щойно профспілкові лідери увійшли до складу правлінь промислових підприємств (їхнім завданням було

спостерігати за діяльністю професійних менеджерів цих підприємств), вони швидко зрозуміли, яким важливим для успіху є професійний менеджмент.

Зміна керівництва НКПС дозволила залучити та утримати в ньому молодші покоління робітників. Коли Деван пішов із посади генерального секретаря у 1981 році (він став президентом), йому на зміну прийшов Лім Чі Онь, тридцятисемирічний політичний секретар, який працював під проводом Девана ще з 1977 року, коли сам був обраний до парламенту. Першокласний військовий інженер-кораблебудівник, який здобув освіту в університеті шотландського міста Глазго, він вирішив дещо модернізувати методи профспілкової роботи. Проте він не був таким легким у спілкуванні, як Деван, через що між ним та старшими профспілковими лідерами почалося тертя; останні звинуватили Чі Оня в тому, що до нього взагалі не можна доступитися.

Ця проблема виникала кожного разу, коли відбувалася зміна поколінь. Чі Онь був більше ніж на 20 років молодший за Наїра. Профспілкові лідери з покоління Девана звикли до нього і не могли пристосуватися до цілком іншого стилю роботи Чі Оня. Основна проблема полягала в тому, що старі лідери не могли привітати непрохану та раптово влиту «свіжу кров». На мою пропозицію Чі Онь узяв на допомогу кількох вчорашніх випускників університету, що ще більше ускладнило стосунки зі старшим поколінням лідерів. Я дійшов висновку, що йому буде важко надалі працювати разом із ними. Чі Онь сприйняв це як особисту невдачу, через що в 1982 році покинув політику. Він перейшов до приватного сектору, до «Keppel Corporation», однієї з найбільших компаній із пайовою участю уряду, та досягнув великого успіху на одній із керівних посад корпорації, де став правою рукою Сім Кі Буня, який очолив корпорацію, залишивши для цього посаду голови цивільної служби.

Разом із Деваном ми дійшли спільного висновку, що Он Тен Чеон, який тоді одночасно займав дві посади: міністра у справах телекомунікацій та міністра праці, має більші шанси порозумітися зі старшими профспілковими лідерами. Йому вже було за сорок (він був на дев'ять років старший від Чі Оня), тому, на мою думку, там не мало виникнути великої проблеми поколінь. Я переконав Тен Чеона почати працювати з профспілками, він погодився, і в 1983 році його обрали генеральним секретарем НКПС. Паралельно він працював у Кабінеті міністрів, що пішло на користь і урядові, й профспілкам: інтереси останніх були представлені в уряді, а отже, бралися до уваги під час обговорення політичних питань. Тен Чеон, за професійною освітою, яку він отримав в університеті Аделаїди, архітектор, дуже добре володів англійською. Завдяки китайській освіті він вільно спілкувався мандаринською та хоккієнським діалектом (який був його рідною мовою). Тен Чеон добре порозумівся як з профспілковими лідерами, так і з рядовими працівниками; він розширив напрями діяльності НКПС, забезпечивши його членів но-

вими можливостями для дозвілля й відпочинку. Зі свого боку я заохочував його до цього; проте насправді він майже не потребував заохочування. Йому потрібні були фінансові ресурси та політична підтримка, яку я йому і забезпечив.

НКПС поширив свою діяльність на сферу охорони здоров'я, соціального забезпечення дітей; побудував станцію телерадіомовлення й пансіонат на морському узбережжі, який назвали «Пасір-Ріс», а також будинок відпочинку за містом, неподалік від Селетарського водосховища під назвою «Оркід-кантрі-клаб», де було, зокрема, і поле для гольфу. Крім того, Конгрес почав будувати якісне житло – багатоквартирні будинки, квартири в яких його члени могли придбати за доступними цінами. Ці нові кооперативні підприємства дали профспілковим лідерам практичні навички управління підприємствами, а вже наступні їх покоління стали спеціально вивчати менеджмент. Усі ці будинки відпочинку, пансіонати та інші ініціативи забезпечили робітникам такий рівень життя, який перед тим був доступний лише дуже заможним верствам населення. Я сподівався, що ці нові можливості, на які раніше могли претендувати тільки найзаможніші, зменшать у робітників відчуття приналежності до нижчого класу. Щоб усе це стало доступним, уряд надавав землю під нові будівлі за номінальною вартістю.

Чимало років я підштовхував НКПС до того, щоб заснувати коледж праці. У 1990 році з допомогою директора Раскін-коледжу Тен Чеон заснував Інститут вивчення праці, у якому передбачалося викладати, зокрема, такі дисципліни, як «Трудові стосунки в умовах підприємства» та «Розвиток лідерства».

Коли в 1993 році Тен Чеона було обрано президентом Сингапуру, його посаду генерального секретаря зайняв Лім Бунь Хен, тодішній другий заступник міністра торгівлі та промисловості, на 12 років молодший від Тен Чеона. Професійний військовий інженер-кораблебудівельник, він закінчив університет Ньюкасла-на-Тайні і працював у профспілках із 1981 року, де його гарні комунікативні здібності виявилися дуже цінними. За ним до профспілок прийшли молоді талановиті фахівці, які отримали високоякісну освіту в іноземних університетах та мали багато свіжих ідей. Такий прилив нової крові омолодив стиль мислення й позиції профспілкових лідерів, що дозволило вивести профспілки на новий рівень результативності. Як і Тен Чеон, Бунь Хен залишився в Кабінеті міністрів, формалізувавши таким чином методи співпраці між профспілками й урядом, що вже довели свою дієвість для Сингапуру.

На початку 1980-их років я, будучи вражений досягненнями японської промисловості, став ініціатором руху за підвищення продуктивності праці. Я заохотив лідерів НКПС до співпраці з менеджментом підприємств і зокрема до створення гуртків контролю якості (ГКЯ) – груп робітників, які разом висували пропозиції щодо

покращення якості праці, економії часу та витрат, а також – боротьби з браком. Справи йшли туго. За прикладом японських компаній, ми почали вивішувати на дошках пошани фотографії членів тих гуртків, чиї пропозиції дали змогу заощадити або покращити виробничий процес, а також винагороджувати їх невеликими преміями. Японський Центр продуктивності допоміг нам, надавши своїх спеціалістів, інструкторів, навчальні матеріали, обладнання й програмне забезпечення. Досить часто я виступав на церемоніях винагородження, де вручав переможцям призи за продуктивність.

На одній із таких церемоній, вручивши приз керівникові однієї японської компанії, я запитав у нього, чому продуктивність праці місцевих працівники цієї компанії нижча за продуктивність їхніх японських колег, адже всі працюють на однаковому обладнанні. Він чесно відповів: японські працівники були вправнішими; вони краще адаптувалися до нових вимог, мали різноманітніші навики, були набагато менше схильні до прогулів та «стрибання» по різних підприємствах. У Сингапурі технічні працівники, начальники дільниць і бригадири не спішили братися до «чорної» праці. На відміну від них японці вважали себе не «білими»[3] чи «синіми комірцями»[4], а «сірими комірцями» – тобто вони не боялися забруднити руки й були завжди готові в усьому допомогти простим робітникам, а тому ліпше розуміли їхні проблеми.

Девана вражали успіхи японських профспілок. За його ініціативою дві великі профспілки, що вже стали нагадувати спрутів за кількістю підрозділів-«щупальців», було поділено на дев'ять галузевих профспілок. У 1982 році Чі Онь, який тоді був генеральним секретарем НКПС, ініціював ще одну реорганізацію: цього разу промислові галузеві профспілки було трансформовано у профспілки на кожному окремому виробництві. Завдяки цьому значно покращились комунікації між профспілковими лідерами та працівниками, а самі лідери змогли разом із керівництвом своєї компанії зосередитись на розв'язанні конкретних питань і проблем. У 1984 році НКПС, пересвідчившись у перевагах внутрішніх профспілок, прийняв резолюцію щодо їхньої підтримки.

У більшості випадків внутрішні профспілки змогли залучити до себе більше нових членів. Вони заохочували до відкритості й довіри й позитивно впливали на стосунки між працівниками та менеджментом. Однак у середині 90-их Бунь Хен побачив, що ці внутрішні профспілки не функціонували так ефективно, як у Японії. Крім того, сингапурські компанії є набагато меншими; в більшості з них працює не більше тисячі робітників, тоді як у Японії це десятки тисяч. Ще одна відмінність між Сингапуром та Японією полягає в тому, що в нас керівники, випускники університетів та інші фахівці

3 Працівники, які не займаються фізичною працею, до них належать: службовці, зокрема клерки та секретарі, інженерно-технічний персонал, управлінці, спеціалісти тощо.– Прим. перекл.

4 Працівники, безпосередньо зайняті виробництвом товарів, переважно фізичною працею, яка не вимагає розумових зусиль, а також високої кваліфікації. – Прим. перекл.

з вищою професійною освітою не мають права вступати до профспілок. У наших внутрішніх профспілок не вистачає лідерів із якісною освітою, які могли б їх очолити, через що вони мають покладатися на НКПС, коли проводять переговори з роботодавцями. Сьогодні ця проблема ще чекає на своє розв'язання, однак ми маємо уникнути недоліків, притаманних колишнім профспілковим структурам старого взірця.

Усіх цих змін у Сингапурі нам вдалося досягнути, майже не наражаючись на страйки або виробничі конфлікти. Велику роль у процесі формування, «дорослішання» профспілкового руху та його лідерів відіграли кілька відданих своїй справі і здібних службовців, що їх я ще в 1962 році скерував з урядової адміністративної служби до відділу вивчення трудових стосунків НКПС; таке рішення я прийняв після того, як у 1961 році прокомуністично налаштовані профспілки відкололися від Національного конгресу профспілок, сформувавши власну профспілкову федерацію і залишивши некомуністичні профспілки без вправних перемовників. Серед тих, кого я відрядив тоді, був С.Р.Натан, який до того займався соціальною роботою. Він мав удосталь здорового глузду і був здатний гарно співпрацювати з профспілковими лідерами. Пізніше Натан став постійним заступником міністра іноземних справ і нашим послом у Вашингтоні, а в 1999 році – президентом Сингапуру. Ще одним цінним працівником виявився Сю Цзе Куан, надзвичайно енергійний практик, який із часом очолив комісію з оцінки прибуткового податку. Всі вони допомагали лідерам некомуністичних спілок під час перемовин між роботодавцями й профспілкою при укладанні колективних договорів та коли справи профспілок розглядались у Промисловому арбітражному суді. Крім того, вони роз'яснювали профспілковим лідерам реалії, у яких Сингапур провадив боротьбу за економічне виживання. Одночасно вони виковували лідерів для НКПС, які б практично й реалістично сприймали функції профспілок. Пізніше, вже у 90-их, для посилення дослідницької й переговорної діяльності НКПС, я направив туди перспективних випускників університетів, для яких це стало основним місцем праці. Завдяки обов'язковій загальній освіті та численним стипендіям і ґрантам на той момент уже будь-які талановиті діти бідних батьків могли отримати вищу освіту. Талановитих профспілкових лідерів, які б виросли з робітничих лав, ставало все менше й менше.

Щоб зберегти симбіотичні стосунки між урядом ПНД та НКПС, останній на мою пропозицію взяв на роботу з повною зайнятістю кількох членів парламенту, а ще кількох призначив радниками різних профспілок. Ці члени парламенту відтепер могли порушувати на парламентських обговореннях питання, важливі для профспілок, що дозволило профспілковим кадровим робітникам піднятися на новий рівень. Без їхніх раціональних рекомендацій та легкого доступу до міністрів питання профспілкової

діяльності навряд чи здобули б таку увагу уряду, навіть час від часу впливаючи на його стратегічні рішення.

Нам вдалося сформувати справедливу систему управління стосунками на підприємствах. Крайні вияви діяльності профспілок обмежено законодавством, але це врівноважується різними дорадчими й арбітражними процедурами, через які профспілки мають змогу захистити інтереси робітників. Ключ до миру та гармонії в суспільстві – це відчуття чесної гри, у якій кожний отримує свою частину плодів із дерева спільного прогресу.

Позитивне ставлення НКПС до проблем допомогло знизити безробіття з 14% у 1965 році до 1,8% у 1997 році. Протягом 25 років, з 1973-ого по 1997-ий, середня заробітна платня зростала приблизно на 5% на рік. У 1997 році ми постраждали від фінансової кризи, що охопила всю Азію; через неї рівень безробіття в 1998 році стрибнув до 3,2%. Щоб повернути собі конкурентноздатність, профспілки й уряд домовилися про введення з 1 січня 1999 року системи виправних заходів і, зокрема, скорочення зарплатні та інших витрат на 15%.

7. Не соціальне забезпечення, а справедливість для суспільства

Колись ми вірили в соціалізм – у те, що кожному має належати рівна частка суспільного багатства. Пізніше життя навчило нас, що рушіями будь-якої продуктивної економіки є мотивація окремих людей і винагорода, яку вони отримують. Однак якщо ринок оцінюватиме якість праці та визначатиме суму винагороди за неї, то в суспільстві завжди будуть одиниці найуспішніших, певна кількість відносно успішних і найчисельніша група переможених, що, зрештою, цілком природно – адже люди від природи мають різні здібності. Одночасно це неминуче призводитиме до соціальної напруги, бо зачіпатиме суспільне відчуття справедливості.

Суспільство, де панує конкуренція, а все дістається переможцеві (як-от колоніальний Гонконг у 1960-их роках), для Сингапуру було б неприйнятним. Колоніальному урядові на відміну від сингапурського не треба було йти на вибори кожні п'ять років. Щоб урівноважити крайні вияви вільної ринкової конкуренції, ми повинні були перерозподіляти національний прибуток через субсидіювання тих сфер, розвиток яких покращив би спроможність окремих громадян заробляти собі на життя, наприклад, через удосконалення освіти. Серед першочергових напрямів були житлове будівництво й охорона здоров'я. Однак, як виявилося, знайти правильне розв'язання таких проблем, як медичне обслуговування, пенсійне забезпечення за віком чи з інших причин, – річ зовсім не проста. До кожного питання ми намагались підходити якомога прагматичніше, не забуваючи при цьому про можливі зловживання та марнотратство. Якби перерозподіл суспільних благ через оподаткування зайшов у Сингапурі занадто далеко, найуспішніші підприємства втратили б стимул до розвитку. Тож найскладнішою проблемою було знайти золоту середину.

Понад усе мене турбувало питання, як зробити так, щоб кожний громадянин мав частку власних інтересів у країні та її майбутньому. Я прагнув сформувати суспільство, у якому б кожна родина мала власну домівку. Побачивши контраст між багатоповерховими скупченнями дешевих орендованих квартир, на стан яких мешканцям начхати, й домівками тих, хто з погордою називає себе «власником житла», я пересвідчився, що якби в кожної родини була власна домівка, то наша країна стала б набагато стабільнішою. Після того як ми виграли загальні вибори 1963 року, ще коли Сингапур входив до складу Малайзії, я домігся того, що Рада житлового господарства та розвитку (РЖГР) оголосила про початок програми створення приватного житлового фонду. Ми ство-

рили РЖГР у 1960 році як державний орган, метою якого було будувати дешеве житло для робітників. У 1964 році РЖГР запропонувала покупцям позики на житло з доволі низькою відсотковою ставкою та терміном сплати до 15 років, проте програма зазнала невдачі. Потенційні покупці виявились нездатними сплатити перший внесок розміром 20% від продажної ціни.

Після набуття Сингапуром незалежності в 1965 році мене вкрай бентежило те, що електорат країни повністю складався з міського населення. Я вже не раз пересвідчувався, що жителі великих міст завжди голосують проти чинного уряду, і був рішуче налаштований зробити так, щоб наші квартиронаймачі перетворилися на власників житла – іншого способу досягнути політичної стабільності я не бачив. У цій же площині лежав ще один важливий мотив: я хотів, щоб усі батьки, чиї сини мають пройти військову службу, мали в Сингапурі свою частку майна, яку їхні сини захищали б. Якщо родина солдата не володіє власною домівкою, він незабаром може подумати, що змушений захищати власність багатіїв. На мою думку, це відчуття своєї майнової участі було визначальним для нашого суспільства, яке не мало глибокого коріння спільного історичного досвіду. У цьому пункті наш міністр оборони Кен Сві мене гаряче підтримував на відміну від інших міністрів, які вважали, що власність на житло є бажаною, але не життєво важливою.

Центральний страховий фонд (ЦСФ), що його колись заснував колоніальний уряд як програму накопичення заощаджень, призначених для виплати після досягнення 55 років: 5% від зарплатні вносив робітник, 5% – роботодавець, якщо фонд пенсійного забезпечення себе не виправдовував. Ми разом із Кеном Сві вирішили перетворити цю програму обов'язкових відрахувань на фонд, що дав би кожному працівникові можливість стати власником житла. У 1968 році, коли ми прийняли зміни до закону «Про Центральний страховий фонд», яким підвищили суму обов'язкових внесків, РЖГР знов запустила модернізовану програму створення приватного житлового фонду. Відтепер робітники отримали можливість використати накопичені в ЦСФ заощадження як 20-відсотковий перший внесок за житло, а решту його вартості виплатити за рахунок позики, що поверталася протягом понад 20 років шляхом щомісячних виплат.

Ще перед тим я обговорював свій план із лідерами НКПС. Оскільки вони покладались на мене, я відчував, що повинен побороти всі труднощі, щоб виконати мою обіцянку профспілкам: надати кожному робітникові можливість стати власником житла. Ось чому я приділяв цій програмі постійну увагу, час від часу вносячи в неї зміни залежно від того, як ринкові умови впливали на зарплатню, будівельні витрати й вартість землі. Кожного року Національна рада з питань зарплатні рекомендувала суму збільшення зарплатні, яка зумовлювалася показниками економічного зростання в попередньому році. Я пам'ятав про те, що варто лише робітникові отримати на руки більше грошей, і

він уже протистоятиме будь-якому підвищенню внесків до ЦПФ. Адже тоді він втратить частину цих «живих» грошей. Ось чому я кожного року підвищував рівень внесків до ЦСФ, проте таким чином, щоб робітники відчували й підвищення зарплатні, яка видається на руки. Такий захід відбувався безболісно для робітників та, крім того, гальмував інфляцію. Але можливо це було лише завдяки стабільному, рік за роком економічному зростанню. А оскільки уряд виконав свою обіцянку забезпечити робітникам справедливу частку через надання їм реальної можливості купити житло, на промислових підприємствах переважно царював мир.

У період з 1955 по 1968 рік розмір внесків до ЦСФ залишався незмінним. Я підвищував його поступово від 5% на початку до 25% у 1984 році, через що загальний розмір обов'язкових заощаджень склав 50% від зарплатні. Пізніше цю цифру було скорочено до 40%. Міністр праці зазвичай клопотав за підвищення розміру зарплатні, яка видавалася на руки людям, і наполегливо переконував мене відкладати менше до ЦПФ. Я ж кожного разу робив те, що сам уважав за потрібне. Я був однозначно налаштований на те, щоб не перекладати тягар соціальних витрат теперішнього покоління на плечі наступного.

У 1961 році велика пожежа повністю зруйнувала величезне селище, збудоване на 47 акрах незаконно зайнятої землі в Букіт-Хо-Сві. Після пожежі без даху над головою залишились 16 000 родин. Я негайно видав поправку до закону, яка дозволяла урядові придбати територію пожарища на умовах, так нібито будівлі на ній усе ще були цілими. Це збільшувало вартість ділянки приблизно втричі. Висуваючи цей законопроект, я зауважив: «Дозволяти заробляти гроші на цій пожежі є справою глибоко аморальною, по суті справжнім злочином. Насправді, варто нам лише створити прецедент, це буде спокушати власників землі, на якій існують незаконно збудовані будівлі, до підпалів.

Пізніше я вніс до закону ще зміни, які давали урядові повноваження купувати землю на громадські потреби за ціною станом на 30 листопада 1973 року. Я не бачив жодних причин, чому приватні власники землі повинні отримувати прибутки завдяки зростанню вартості землі, яке відбувається через економічний розвиток усієї країни та через розвиток інфраструктури, яка розбудовувалася за державний рахунок. У міру того як країна рухалась до успіху, ми пересунули точку підрахунку на січень 1986 року, січень 1992-ого, а потім січень 1995-ого – тоді ціна на землю вже наблизилась до ринкових показників.

Кількість людей, що хотіли мати нові квартири, побудовані РЖГР, зросла з приблизно 3 000 у 1967 році до 70 000 у 1996 році. Понад половину цих покупців володіли житлом, побудованим РЖГР, уже в середині 90-их, але вони хотіли замінити його на більше. На 1996 рік РЖГР побудувала вже 725 000 квартир, із яких здавалися в оренду

не більше 9%; у решті квартир вартістю в діапазоні від 150 тисяч сингапурських доларів за найменші трикімнатні квартири до 450 тисяч за квартири класу «люкс» проживали їхні власники.

Час від часу я особисто втручався у справи Ради, як це сталося в травні 1974 року, коли я попросив голову Ради покращити якість та урізноманітнити планування квартир і нових районів, щоб вони не виглядали такими однаковими. Після цього вигляд новобудов став набагато цікавішим. Тоді архітектори почали враховувати ландшафт території, зі смаком обігруючи його нерівності чи водойми.

У перші десять років із 1965 року нові житлові райони розташовувалися на периферії центральної зони, в Тіон-Бахру, Квінстауні, Тоа-Пайоху та Макферсоні. Починаючи з 1975 року, вони розбудовувалися далі, наступаючи на сільські угіддя. Після кількох обговорень із працівниками Ради з питань економічного розвитку я попросив РЖГР залишити в цих районах вільні ділянки, де пізніше можна буде побудувати підприємства, безпечні для довкілля, які б дали працю багатьом молодим жінкам і домогосподаркам, чиї діти вже досягнуть шкільного віку. Така стратегія довела свою доцільність у 1971 році, коли в Тоа-Пайох було побудовано фабрику компанії «Philips». Після того в більшості нових районів з'явилися чисті фабрики з кондиційованим повітрям, побудовані транснаціональними корпораціями-виробниками комп'ютерів та комп'ютерної периферії: «Hewlett-Packard», «Compaq», «Texas Instruments», «Apple Computer», «Motorola», «Seagate», «Hitachi», «Mitsubishi», «Aiwa» та «Siemens». Вони створили понад 150 000 робочих місць, здебільшого для жінок, які мешкають поблизу, що допомогло подвоїти або й потроїти сімейні прибутки.

Коли читаєш опис цих 30 років на кількох сторінках, здається, що все було просто й легко. Проте не варто забувати про ті величезні проблеми, які чекали на нас, коли ми почали переселяти фермерів та й інших людей, що мешкали за містом у халупах без каналізації, світла й води, за які вони, відповідно, не платили, до багатоповерхових будівель з усіма сучасними перевагами, але й необхідністю щомісячно за них платити. Для цих людей така повна зміна особистих, соціальних і економічних умов виявилася дуже болісною.

Труднощів при звиканні до нового життя було не уникнути, і подекуди вони виливалися в комічні, якщо не абсурдні, ситуації. Кілька фермерів, що розводили свиней, не могли змиритися з розставанням зі своїми підопічними і занесли їх на верхні поверхи, до своїх квартир. Деяких фермерів навіть бачили, як вони вмовляли свиней піднятися по сходах... Одна сім'я, що мала дванадцятеро дітей, переїжджаючи з бараку до нової квартири на Олд-Еапорт-роуд, вирішила прихопити десяток курей та качок, щоб вигодовувати їх на кухні. Мати родини змайструвала дерев'яну хвіртку, яка заважала «худобі» з кухні проникати до вітальні, а по вечорах діти шукали для неї черв'яків і комах на

клаптиках землі обіч під'їздів. Отак вони прожили 10 років, аж поки не переїхали до іншої квартири.

Малайці більше тяжіли до землі. Вони висаджували овочі навколо багатоповерхових будинків, як звикли це робити в рідних кампонгах. Досить довго багато китайців, малайців та індійців ходили сходами пішки замість скористатися ліфтом, і не тому, що жадали фізичного навантаження, а тому, що боялися. Були й такі, хто продовжував користуватися керосиновими лампами замість електричних; інші вирішили продовжувати традиційний бізнес і відкрили крамниці прямо у власних вітальнях на перших поверхах, де торгували сигаретами, солодощами й усілякими дрібничками.

Успіх тягнув за собою нові проблеми. Ті, хто чекав, поки їм побудують житло, бачили, що ціни на квартири рік від року зростають, бо зростають витрати на зарплатню, зростає вартість імпортованих матеріалів та й самої землі. Вони втрачали терпець і воліли отримати своє житло просто зараз, негайно. Проте ми не могли стрибнути вище голови. Однієї з найсерйозніших помилок ми припустилися в 1982–84 роках, коли більше ніж подвоїли кількість житла, яке здавали власникам. За кілька років перед тим, у 1979-ому, я призначив міністром національного розвитку Те Чеан Ваня, який мав досвід роботи на посаді голови РЖГР. Він запевнив мене, що може задовольнити потребу в більшій кількості житла. Він справді це зробив, але підрядники були не в змозі впоратися з таким великим навантаженням, через що постраждала якість. Коли через кілька років на поверхню почали вилазити наслідки того поспіху, РЖГР витратила чимало коштів, щоб їх залагодити, не кажучи вже про незручності домовласників.

Мені варто було б подумати про те, наскільки небезпечною річчю є потурання тискові широкого загалу, коли ти фізично не в стані задовольнити його потреби. Саме таку помилку ми зробили на початку 90-их, часткова відповідальність за яку лежить і на мені. У міру того як зростали ціни на нерухомість, усі хотіли заробити, продавши стару квартиру та придбавши нову, таку велику, яку тільки можна було собі дозволити. Замість того щоб врегулювати попит шляхом введення державного мита, що б зменшило суми негаданих прибутків, я погодився піти назустріч виборцям та збільшити кількість квартир, які будували. Це лише погіршило ситуацію з попитом: ціни злетіли до неба, аж поки в 1997 році не грянула валютна криза, яка дуже болісно вдарила по всіх. Якби ж ми врегулювали проблему попиту раніше, ще в 1995 році, то вийшли б з цієї ситуації з набагато меншими жертвами.

Щоб старі будівлі не виглядали наче злидні на фоні нових, у 1989 році я запропонував міністрові національного розвитку поновити старий житловий фонд за рахунок держави, наблизивши ці площі за якістю до нових. Він погодився та відправив за кордон кілька делегацій, завданням яких було вивчити іноземний досвід відновлення жит-

ла за умови, що мешканці залишаються у своїй домівці. Такі приклади було знайдено у Німеччині, Франції та Японії. РЖГР почала з демонстраційного етапу, витрачаючи на капітальний ремонт кожної квартири по 58 тисяч сингапурських доларів. Під час ремонту відновлювалася сама квартира, створювалося допоміжне приміщення, ванна або розширювалася площа кухні; за все власник квартири сплачував лише 4 500 доларів. Під час цих робіт, щоб привести будівлю у відповідність до нових стандартів і зрівняти за рівнем комфорту з сучасними кондомініумами, відновлювалися також фасади та суміжні території з критими під'їзними дорогами, штучними ландшафтами й зонами для спільних заходів. Вартість таких поновлених квартир виросла, і то відчутно.

Ще однією складною проблемою виявилось медичне забезпечення. Коли в 1947 році уряд лейбористів заснував Національну службу медичного забезпечення, я саме навчався у Великій Британії. Вірити в те, що всі люди є рівними і що жодному не можна відмовляти в медичних послугах найвищої якості, було просто чудово. Утім, це був цілковитий ідеалізм, який на практиці обернувся роздуванням витрат. Британська національна служба медичного забезпечення була приречена на провал. Американські ж програми медичного страхування є дорогими, вони вимагають високих страхових внесків, бо саме зі страхових фондів сплачуються рідко коли потрібні, але завжди надмірно дорогі діагностичні аналізи. Ми повинні були знайти свій власний шлях.

Ідеал – безплатне медичне обслуговування – йшов усупереч життєвій реалії – людській природі, особливо в Сингапурі. Свій перший урок я вивчив на прикладі урядових лікарень та госпіталів. Коли один з їхніх лікарів прописував безплатні антибіотики, пацієнт приймав таблетки або капсули щонайбільше два дні, не відчував полегшення й викидав решту геть, після чого звертався до приватного лікаря, платив за антибіотики, проходив повний курс лікування й видужував. Я вирішив увести платню: 50 центів за кожні відвідини раніше безплатної амбулаторії. Поступово, в міру зростання прибутків та інфляції, ця платня збільшувалася.

Основним питанням, над яким я мучився, було: як утримати бюджет охорони здоров'я під контролем? У 1975 році я обговорив з кількома колегами з Кабінету міністрів свою пропозицію направляти частину щомісячних виплат кожного працівника до ЦСФ на часткове покриття його рахунків за медичне обслуговування. Кен Сві, заступник прем'єр-міністра, був за двовідсоткове відрахування на лікарняні витрати. Він погодився, що це краще, ніж загальна система медичного страхування, тому що витрати можна було віднести на конкретну людину й таким чином запобігти зловживанню. Тох Чінь Чай, тоді міністр охорони здоров'я, хотів почекати з реалізацією цієї пропозиції. Він щойно повернувся з Китаю, де відвідав кілька лікарень у Пекіні, і перебував

під великим враженням від чудової якості медичних послуг, які були безплатними та доступними для всіх – від найзаможніших до найбідніших громадян. Я сказав, що не вірю в те, що в Пекіні існує один для всіх стандарт медичного обслуговування, не кажучи вже про весь Китай.

Вирішивши, що краще тут не сперечатися, я дав завдання постійному заступникові міністра охорони здоров'я докторові Ендрю Чью Гуань Куаню з'ясувати, яка частина від відрахувань робітника до ЦСФ зможе частково покрити його витрати на медичне обслуговування. За його даними, це мало бути від 6% до 8% від внеску кожного до ЦСФ. Починаючи з 1997 року, я зобов'язав кожного члена фонду відкладати 1% його місячного прибутку на спеціальний рахунок, який можна було використати для часткового (решту сплачувала держава) покриття медичних витрат його самого та його родини. Поступово розміри відрахувань було збільшено до 6%.

Після виборів 1980 року я призначив міністром охорони здоров'я Гох Чок Туна, якого обрали до парламенту в 1976 році. Він був наче створений саме для цієї роботи. Я виклав свої погляди на медичне обслуговування, дав йому почитати деякі дослідницькі звіти та інші статті про витрати у сфері медичного обслуговування. Він зрозумів, чого я прагнув: гарної якості медичних послуг без надмірних витрат на них, чого можна було досягнути, тільки поділивши витрати між державою та громадянином. Субсидіювання медичного обслуговування потрібне, однак не можна дозволити, щоб це стало бездонною дірою в бюджеті.

Коли в 1984 році ми впровадили програму «Medisave», на кожному зі «спеціальних рахунків» ЦСФ накопичилась уже кругла сума. Ми збільшили щомісячні відрахування на рахунок у «Medisave» до 6% від заробітної платні, у 1986 році зафіксувавши ще й верхню межу – 15 000 сингапурських доларів. Цей ліміт регулярно збільшувався. Накопичення, що перевищували його, переводилися на загальний рахунок члена ЦСФ, після чого їх можна було використати для виплати по закладних за житло або вкласти ще у щось. Щоб посилити родинну відповідальність і зв'язки, рахунки в «Medisave» можна було використовувати для виплати вартості медичного обслуговування близьких родичів члена фонду: дідусів, бабусь, батьків, дружини або чоловіка, дітей.

Такі обопільні платежі, в яких була й частка грошей пацієнта, справді дозволили запобігти зловживанню. Обслуговування будь-кого з пацієнтів державної лікарні може включати в себе до 80% субсидії, залежно від типу лікарняної установи, яку він обирає. У міру того як прибуток на голову населення зростав, все менше й менше пацієнтів вибирали дешеві заклади, де державні субсидії становлять найбільшу частку; вони стали віддавати перевагу лікарням із нижчим, але зручнішим рівнем субсидіювання. Ми розглядали можливість застосовувати перевірку міри потреби, щоб визначити, яким

пацієнтам надати право до яких лікарень звертатися, але відмовилися від цієї ідеї, бо її важко було реалізувати на практиці. Натомість ми заохочували людей звертатись до найкращої лікарні, яку тільки можна собі дозволити. Для цього ми провели чітку межу між різними за комфортом типами лікарняних закладів. Насправді такий захід відіграв роль автоматичного відсіювання в міру потреби. Зростання прибутків, яке привело до збільшення сум на рахунках у «Medisave», дозволило людям відчути себе досить багатими, щоб обирати найкраще обладнані лікарні.

Ми дозволили використовувати «Medisave» для сплати витрат на обстеження й лікування в приватних лікарнях за умови дотримання певних цінових обмежень на різні процедури, що посилило конкуренцію в медичній сфері та змусило державні лікарні покращувати якість обслуговування. Проте ми заборонили використовувати «Medisave» для сплати за амбулаторні лікарняні консультації або відвідання приватних терапевтів. Дозволь ми таке, і, на нашу думку, дуже багато людей стало б звертатися до лікарів із щонайменшого приводу, чого не будеш робити, коли платиш із власної кишені.

У 1990 році ми створили ще «MediShield» – додаткову програму страхування проти важких захворювань[1], внески до якої можна сплачувати з рахунку в «Medisave». У 1993 році народився ще й фонд «Medifund», сформований із державних грошових засобів і призначений для тих, хто вичерпав свої заощадження в «Medisave» та «MediShield» та не має близьких родичів, які б допомогли. Таким людям «Medifund» оплачує повну суму медичного обслуговування. Отже, ми домоглися того, що жодний громадянин Сингапуру не залишається без медичного обслуговування, але при цьому воно не є прірвою, яка постійно поглинає державні ресурси. Крім того, у нас немає довгих черг пацієнтів, які б чекали на операцію.

Крім означеної вище проблеми, ми змушені були розв'язувати ще одну, яка стоїть перед кожним урядом: проблему пільг і грошових виплат людині, коли, досягнувши певного віку, вона вже не в змозі працювати. У Європі та Америці ці пенсії виплачуються за рахунок платників податків. Ми вирішили, що кожний працівник має накопичувати на своєму рахунку в ЦСФ певну суму грошей на старість. У 1978 році ми дозволили використовувати ЦСФ як особистий ощадний фонд для інвестицій. На початку того року уряд провів реорганізацію форми власності автобусної служби Сингапуру: ми створили компанію «Singapore Bus Services Ltd.» (SBS), зареєстрували її на фондовій біржі й дозволили членам ЦСФ використати до 5 000 сингапурських доларів з їхніх рахунків у фонді на придбання акцій SBS із першого випуску. Я хотів, щоб співвласниками нової компанії

1 Тут ідеться про раптове або хронічне захворювання, внаслідок якого людина може померти або стати інвалідом. – Прим. перекл

стали якомога більше громадян Сингапуру, бо тоді її прибутки повернулися б до робітників, які регулярно користуються громадським транспортом. Крім того, тоді в них рідше виникало б бажання вимагати дешевших тарифів на проїзд в автобусі та урядових субсидій на громадський транспорт.

Відтак ми зняли обмеження з використання ЦСФ для інвестицій у приватне, торговельне або промислове майно, частки у довірчих закладах, довірчих пайових[2] або взаємних[3] фондах та в золото. Якщо за інвестиціями, які робили громадяни, існувала можливість отримати вищий відсоток, ніж у ЦСФ, вони мали право забрати з фонду надлишок грошових засобів та використати їх на власний розсуд для інвестиційних цілей. Ми розробили певні механізми, які запобігали можливості втрати заощаджень членами фонду. На 1997 рік 1,5 мільйони членів ЦСФ вже вклали свої гроші в державні облігації та акції «блакитних фішок» чи компаній із найнадійнішою репутацією, зареєстрованих на фондовій біржі Сингапуру.

Коли в 1993 році ми випускали акції «Singapore Telecom», то більшу їх частину продали за половину ринкової вартості всім дорослим громадянам Сингапуру. Ми зробили так, щоб перерозподілити частину прибутків, накопичених урядом за роки стабільного зростання країни. Нами керувало бажання, щоб наші люди стали власниками однієї з найбільших у Сингапурі компаній і таким чином були матеріально зацікавлені в успіху країни. Щоб уникнути спекуляції цими акціями (навчені прикладом приватизації «British Telecom»), ми надали власникам акцій право отримати бонуси через рік, два роки, чотири й шість після випуску акцій за умови, що вони не продали акцій. Таким чином, 90% робітників Сингапуру – це власники «Singapore Telecom», що є, здається, чи на найбільшим показником у світі.

Не один раз спостерігаючи, як по-різному люди ставляться до найманих квартир та до своїх власних, я дійшов висновку, що глибоке відчуття власності володіє людиною на рівні інстинкту. Під час заворушень 50-их і на початку 60-их люди з готовністю приєднувалися до заколоту, били вітрини, перевертали автомобілі та спалювали їх. Під час же заворушень, які спалахнули в середині 60-их років, коли люди вже стали власниками майна й домівок, вони діяли зовсім інакше. Я сам бачив, як юнаки затягали свої моторолери, припарковані обабіч доріг, на верхні поверхи будинків, збудованих РЖГР, щоб нічого не сталося. Саме тоді в мені окріпла рішучість дати кожній родині реальні активи, які, я був певен, вона стане захищати, особливо коли йдеться про рідну домівку. Я не помилився.

2 Організація, що за рахунок своїх засобів формує інвестиційний портфель, який зазвичай не міняється протягом усього існування траста, та продає стандартні паї в цьому портфелі невеликим інвесторам, дивіденди й відсотки, отримані за інвестиціями, поділяють на всі паї – Прим перекл.

3 Фінансова організація, яка об'єднує інтереси низки вкладників у загальний пул засобів та інвестує отримані засоби централізовано; капітал такої організації розбивається на паї, які можна купувати й продавати. – Прим. перекл.

Для перерозподілу національного багатства ми, на відміну інших країн, які направляли кошти на субсидування споживчих товарів, обрали шлях створення активів у власності кожного громадянина. Ті, хто не зайняли перше місце у вільній ринковій боротьбі, все одно отримають цінні «втішні» призи просто за те, що взяли участь у життєвому марафоні. Ті, хто хоче витрачати більше, мають право продати свої активи, але що цікаво: дуже мало людей це роблять. Натомість вони вкладають гроші та збільшують свої активи, витрачаючи лише прибуток на них. Вони воліють зберегти свій капітал про «всяк випадок», а потім залишити його дітям і онукам.

Кількість членів ЦСФ зросла з 420 тисяч у 1965 році до понад 2,8 мільйонів у 1998 році, коли загальна сума заощаджених коштів становила 85 мільярдів сингапурських доларів, звідки ми виключаємо 80 мільярдів, узятих членами фонду на придбання житла, приватної власності та інвестицій в акції. Майже кожний робітник має власний пенсійний фонд, а після його смерті залишкові кошти на рахунку розподіляються згідно з його письмовою волею без будь-яких затримок і формальних судових процедур.

Спостерігаючи за тим, як усе більше зростають витрати таких країн «загального добробуту», як Велика Британія й Швеція, ми вирішили уникнути такої системи, яка висмоктує сили з країни. Уже на початку 1970-их років ми звернули увагу на те, що коли уряд бере на себе відповідальність за виконання принципових обов'язків голови родини, життєва сила людей слабшає. Загальний добробут за рахунок держави підриває віру в себе, бо люди не мають потреби працювати, щоб забезпечити свої родини, – нормою в такому разі стає життя на подаяння. Руху по спіралі вниз не уникнути, якщо люди втрачають мотивацію та знижують продуктивність своєї праці. У вищезгаданих країнах люди втратили життєву силу й волю чогось добиватися, бо вони платили занадто багато податків. У задоволенні своїх основних потреб вони стали залежати від держави.

На нашу думку, в Сингапурі варто було посилити конфуціанську традицію: чоловік відповідає за свою родину – батьків, дружину й дітей. Нас дуже часто критикували і навіть ганили опозиційні партії та західні ЗМІ через своїх кореспондентів у Сингапурі за таку жорстку політику і відмову від субсидування споживчих товарів. Протистояти спокусі обіцяного опозицією «загального добробуту» було особливо важко під час виборів. У 1960-их–70-их роках провал європейської ідеї «загального добробуту» ще не був очевидний: знадобилося два покоління, аж поки нанесена нею шкода не виявила себе у вигляді зниженої продуктивності праці, зниження темпів зростання та все більшому дефіциті держбюджетів. Нам був потрібен час, поки в людей на рахунках ЦСФ накопичаться значні кошти і з'являться власні домівки. Тільки тоді люди почали усвідомлювати, що не хочуть, щоб їхні особисті заощадження потрапляли до спільної

кишені, звідки кожний матиме однакове право їх брати; що не хочуть володіти однаковими квартирами й користуватися однакового рівня обслуговуванням по лікарнях. Я був певний, що люди захочуть докласти додаткових зусиль, щоб платити за підвищений комфорт: ідеться про розмір та якість квартир чи рівень обслуговування в лікарняних закладах. На щастя, мені вистачило сили протистояти такій критиці на подальших виборах до 80-их, коли крах ідеї «країни загального добробуту» визнали всі західні мас-медіа.

ЦСФ сприяв реформуванню самого нашого суспільства. Люди, які мають значні заощадження й активи, ставляться до життя інакше: вони глибше усвідомлюють свою силу та беруть відповідальність за себе і свої родини. Вони не піддаються синдрому «шведського столу», коли, заплативши певну суму до програми медичного страхування, пацієнт споживає стільки медичних послуг та проходить стільки досліджень, скільки він та його лікар здатні тільки уявити.

Щоб гарантувати, що заощаджень члена ЦСФ вистачить на виплату його пенсій, ані залишкові кошти на його рахунку у фонді, ані його активи, придбані за гроші з цього фонду, не підлягають оподаткуванню; на них, як і на квартиру, придбану за кошти з ЦСФ, не може заявити претензію кредитор у разі неповернення боргу. Єдиний, хто має право подати до суду проти власника такої квартири, це РЖГР, у разі невиплати іпотечної заборгованості.

ЦПФ по суті надав працівникам повне соціальне забезпечення, засноване на самофінансуванні, яке ні в чому не гірше за звичайну систему виплати пенсій за віком або програм адресної допомоги, але при цьому не перекладає тягар на подальші покоління працівників. Нам здається справедливішим та розумнішим, щоб кожне покоління платило за себе, а кожний громадянин мав власний пенсійний фонд.

Центральний страховий фонд і програма створення приватного житлового фонду забезпечили Сингапурові політичну стабільність – основну передумову зростання й розвитку країни протягом понад 30 років. Жителі Сингапуру відрізняються від жителів, скажімо, Гонконгу, Тайбею, Сеулу або Токіо, які отримують високу зарплатню, проте змушені платити величезну ренту за маленькі кімнатки, власниками яких вони ніколи не стануть. Такий електорат, як там, ніколи б не переобрав ПНД абсолютною більшістю на наступних виборах.

Щоб ефективно використовувати систему соціального забезпечення на кшталт ЦСФ, економіка будь-якої країни повинна мати низький рівень інфляції та відсоткові ставки, вищі за відсоток інфляції. Люди повинні вірити, що їхні заощадження не випаруються через інфляцію чи девальвацію своєї валюти проти інших. Іншими словами, передумовами успіху ЦСФ є розумна податкова та бюджетна політика.

Якби ми не перерозподілили матеріальні цінності, які створювали наші люди, конкуруючи між собою в умовах вільної ринкової економіки, ми б послабили в сингапурцях відчуття солідарності, відчуття єдиного народу зі спільною долею. Найкраще я можу пояснити потребу в рівновазі між конкуренцією серед окремих членів суспільства та суспільною єдністю на метафоричному прикладі східного символу інь та ян – двох протилежних сутностей, які творять єдність. Інь представляє жіночий елемент, ян – чоловічий. Що більше енергії ян (чоловічої енергії) у суспільстві, то вищими є досягнення цього суспільства. Якщо «переможець отримує все», конкуренція у суспільстві розвивається, проте слабшає його групова єдність. Що більше в суспільстві «жіночої» енергії інь, тобто єдності, яка характеризується рівномірним розподілом винагороди за працю, то одностайнішим є суспільство, але нижчим його загальні досягнення, бо конкуренція в ньому згасає.

У властивому для Сингапуру азійському суспільстві батьки хочуть, щоб життя їхніх дітей починалося з кращого, ніж мали вони самі. Оскільки майже всі сингапурці є іммігрантами, в них надзвичайно розвинене прагнення убезпечити себе, а ще більше – своїх дітей. Отримавши у власність майно, замість того щоб покладатися на обіцяний державою добробут, люди отримали змогу визначати, на що вони хочуть витрачати свої гроші, та відповідати за наслідки своїх рішень.

У суспільстві завжди є люди, які не хочуть або не здатні брати на себе відповідальність; вони складають щось близько п'яти відсотків від усього населення. Такі люди промотають будь-яке майно, квартиру чи акції. Ми робимо все, що в наших силах, щоб зробити їх максимально незалежними, щоб вони не закінчували свого життя в будинках для соціально незахищених. Що ще важливіше, ми намагаємося врятувати їхніх дітей від повторення долі недбайливих батьків. У нас запроваджено механізм підтримки таких людей, проте він доступний тільки для тих, хто вже зовсім не має вибору. Таке ставлення є повною протилежністю західного підходу, де ліберали активно заохочують людей безсоромно вимагати собі соціальну підтримку, що у свою чергу призводить до зльоту витрат на соціальне забезпечення.

Наша політика мала на меті розігріти в людях бажання добиватися кращого життя. Фінансова стабільність, збалансований бюджет та низькі податки стали передумовами значних інвестицій і високої продуктивності праці в Сингапурі. Крім відчутних за розміром обов'язкових заощаджень до ЦСФ, які складають 40% від зарплатні робітника, багато хто відкриває додаткові рахунки в ощадному банку «Post Office Savings Bank», який зараз уже називають просто «POSBank». Завдяки всім цим коштам уряд мав змогу побудувати інфраструктуру: дороги, мости, аеропорти, контейнерні порти, енергопо-

стачальні станції, водосховища та розгалужену систему громадського транспорту. Уникаючи непродуманих витрат, ми втримали інфляцію на низькому рівні і не стали брати іноземних позик. Починаючи з 1960 року, в державному бюджеті прибутки завжди були більші за витрати, за винятком періоду 1985–87 років, коли у нас спостерігався спад. Державні витрати в середньому складають у Сингапурі 20% від валового внутрішнього продукту; порівняймо цю цифру з 33% у країнах «великої сімки». З іншого боку, наші витрати на розвиток країни завжди суттєво перевищували аналогічні видатки у вище згаданих семи країнах.

Упродовж усіх цих років ми намагалися заробити кількість грошей, яких би вистачило на поточні витрати й на розвиток, і щоб при цьому структура наших податків була конкурентноздатною на міжнародному рівні. У 1984 році прямі податки складали дві третини державного прибутку від збору податків. Ми поступово знижували податок на прибуток, як особистий так і корпоративний, аж поки в 1996 році прямі податки не стали складати половини загального прибутку держави від збору податків, хоч в економіці країн «великої сімки» ця цифра дорівнює трьом чвертям. Ми перейшли від оподаткування прибутків до оподаткування споживання. Максимальна ставка податку на граничний прибуток громадян, яка в 1965 році становила 55%, знизилася до 28% у 1996 році. Податок на прибуток корпорацій за той самий період знизився з 40% до 26%. У Сингапурі немає податку на приріст капіталу. Наш GST («goods and services tax») – податок на товари й послуги, аналог ПДВ, становить 3%. Ввізний податок у Сингапурі становить близько 0,4%.

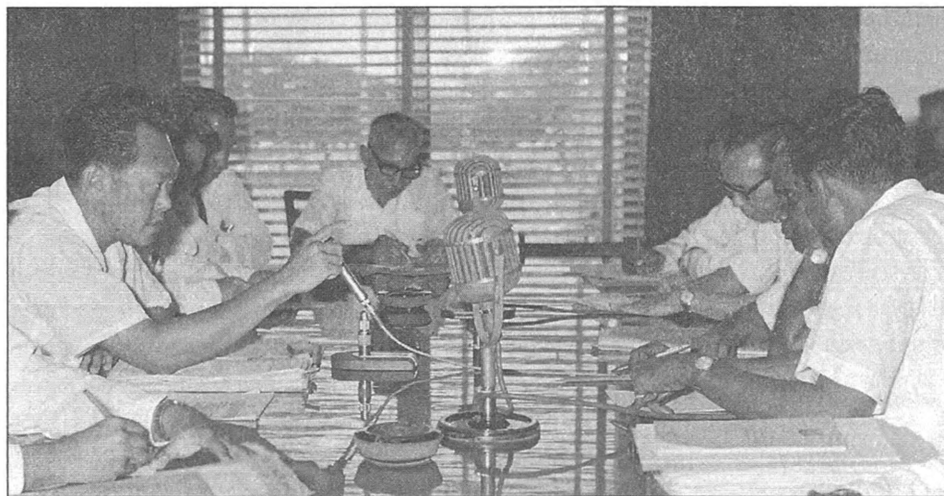
Спочатку в нас був дуже високий (можна сказати грабіжницький) податок на спадщину, бо на визначення його розміру дуже сильно вплинула філософська концепція британських соціалістів про необхідність суворішого контролю прибутків багатих. Проте розумні юристи й бухгалтери залишали податківцям дуже мало надії; тож у 1984 році ми знизили податок на спадщину з 60% до 5–10%, залежно від вартості майна. Державні прибутки від податків почали зростати, бо заможні громадяни більше не вважали за доцільне шукати якихось обхідних шляхів. До нашого бюджету надходять неподаткові прибутки, як-от найрізноманітніші збори з користувачів. Наша мета – добитися часткової або повної компенсації витрат на товари й послуги, які надає держава, а завдяки зборам із користувачів ми утримуємо громадян від надмірностей у користуванні субсидованими комунальними послугами та запобігаємо перекосам у розподілі ресурсів.

Постійне зростання гарантує стабільність, що заохочує подальші інвестиції, а це – прямий шлях до багатіння. Оскільки ми вже від початку приймали важкі рішення, то змогли сформувати сприятливий економічний цикл: низькі витрати, висока економія; низькі витрати на соціальне забезпечення, високий рівень інвестицій. За останні 30 років упев-

неного зростання ми накопичили значні активи, притому що країна має відносно молоду робочу силу. У наступні 20 років темп нашого економічного зростання уповільниться в міру старіння населення. Поступово знизиться рівень особистих заощаджень, витрати на медичне забезпечення старших людей різко зростуть, тоді як відсоток громадян, які сплачують податки, у загальній масі населення знизиться. Частково цю проблему можна розв'язати, удавшись до певних кроків уже зараз, щоб старші люди мали більші заощадження у фонді «Medisave»; але розв'язком є залучити до Сингапуру освічених і вправних іммігрантів, щоб збільшити відсоток молодих і талановитих людей, із допомогою яких можна буде збільшити і НВП, і державні прибутки. Крім того, уряд повинен посилити фінансову та адміністративну підтримку громадських соціальних проектів, щоб їх було стільки, скільки в країні знайдеться охочих реалізовувати такі проекти.

Усі ці заходи, які забезпечили революційні зміни в економіці, були б неможливі, якби країна залишилася під руйнівним впливом комуністів. На щастя, після того як Сингапур став у 1965 році незалежним, комуністичні лідери втратили будь-які перспективи і, відповідно, вплив. Вони пішли геть із конституційного поля, залишивши ПНД саму визначати курс країни на майбутнє, чим ми негайно скористалися, щоб переглянути політику Сингапуру.

У 1964 році під час міжнаціональних сутичок я об'їжджав найпроблемніші райони в Танджон-Пагарі та інших виборчих округах, щоб заспокоїти переляканих жителів. (SPH)

Липень 1965 року. Зачитую суворе попередження до К.Суппії, президента Федерації профспілок поденних робітників, у якому я застерігав проти висування надмірних вимог та їх підтримки шляхом незаконного страйку. (SPH)

1965 рік. Під час відвідин району Букіт-Хо-Сві, мешканців якого було переселено до квартир у багатоповерхових будинках через чотири роки після гігантської пожежі, яка спалила квартал самозаселенців. (SPH)

Квітень 1955 року. Моя перша перемога на виборах у Танджон-Пагарі, в окрузі, який я представляв через 45 років, у 2000 році. (SPH)

8. Самознищення комуністів

Уранці 17 листопада 1965 року начальник тюрми Чангі зауважив, що Лім Чінь Сіон, який зазвичай вітався з ним, був загадково мовчазний. Чінь Сіон, лідер Об'єднаного комуністичного фронту в 1950–60-их роках і навіть колишній член Законодавчої асамблеї від ПНД, утримувався в ув'язненні, починаючи з чистки 1963 року. Начальник в'язниці звернув увагу на те, що Лім тремтів; його одяг був брудний і пожмаканий, а штани – подрані; здавалося, він із кимось побився. Лім висловив бажання, щоб його перевели до іншої частини в'язниці. Його товариші по ув'язненню попросили дозволу поговорити з Лімом у присутності начальника в'язниці. Виглядаючи дуже нещасним, Лім ледве промовив: «Вони вб'ють мене або отруять... Я сам накладу на себе руки, чи це зроблять вони... Ідеологічні розбіжності». Він знову попросив, щоб його перевели до іншої частини тюрми; прохання задовольнили.

Наступного дня він захворів, його забрали до тюремного шпиталю, а потім до державної лікарні. Близько третьої години дня детектив, що його охороняв, побачив, як він щось шукає біля візка з ліками. У відповідь на запитання він пояснив, що шукає ножа. О 6:15 Лім підвівся та пішов до туалету. Санітар і детектив чекали на нього неподалік. Коли через три хвилини він не вийшов, вони постукали у двері, проте ніхто не відповів. Санітар, заглянувши до кабінки через стінку сусідньої, побачив, що Лім висить на бачку. Він вибив двері та швидко зняв Ліма з мотузки, зробленої з його піжами. Лікарі повернули його до життя.

Після двох поразок: у вересні 1962 року, коли вони програли референдум щодо злиття з Малайзією, та у вересні 1963 року, коли вони програли вибори, – комуністів, які утримувалися в ув'язненні, охопила паніка; їхні ряди роздирали суперечки. «Барісан Сосіаліс», їхній об'єднаний партійний фронт, виграв тільки 13 з 51 місця в парламенті й тільки 33% голосів, ставши, таким чином, лише другою за важливістю партією. Коли Сингапур відокремився від Малайзії, доктор Лі Сію Чох, керівник «Барісан Сосіаліс», оголосив незалежність Сингапуру «оманою». На виборах 1963 року він програв своє місце в парламенті та не був там, коли депутати зібралися для роботи в грудні 1965 року. Від імені членів парламенту, які входили до «Барісан», він оголосив, що вони бойкотуватимуть діяльність парламенту. Незабаром він заявив, що вони планують покинути конституційну політику й «перенести боротьбу на вулиці». Лі Сію Чох намагався повторити в Сингапурі той самий шал Культурної революції, що охопив Китай

і виливався на сусідів завдяки «Радіо Пекін». Як тільки «червоноармійці» вийшли на вулиці Китаю, він відразу ж наказав когортам «Барісан» організовувати демонстрації на ринках та пересувних нічних базарах (так званих «pasar malam») і в кожному іншому місці, де збиралося багато людей. На кшталт «червоноармійців» вони також носили плакати й лозунги та вступали в сутички з поліцією, яка розганяла їхні збіговиська. Багатьох із демонстрантів було притягнуто до суду за участь у масових заворушеннях і нанесення матеріальних збитків.

Така тактика, замість того щоб притягнути громадськість, лише розколювала та ще більше руйнувала «Барісан». 1 січня 1966 року Лім Хуань Бунь, парламентський опозиційний лідер, обраний від «Барісан», склав свій депутатський мандат. Він заявив, що Сингапур є незалежним і що політика «Барісан» відповідає інтересам не його народу, а міжнародного комуністичного руху. Наступного дня його було виключено з партії. У відповідь він заявив, що «Барісан» не тільки порушила принципи демократії, але й довіру людей, які обрали її членів до парламенту. Через тиждень ще два члени парламенту, обрані від «Барісан», пішли у відставку, оголосивши що партія під проводом Лі Сію Чоха прямувала у безвихідь та що треба мати полуду на очах, щоб вірити, що незалежність Сингапуру є «оманою». Через два дні після того ще один член парламенту від «Барісан», С.Т.Бані, який тоді перебував у в'язниці, також подав у відставку, публічно відмовився від комуністичних поглядів і назавжди пішов із політики. Комуністичний об'єднаний фронт охопило загальне сум'яття.

Таким чином Лі Сію Чох не тільки позбавив Комуністичний об'єднаний фронт будь-якої ефективності; він фактично передав конституційне поле в руки ПНД. З його боку це була помилка, яка коштувала дуже дорого, бо вона дала ПНД владу над парламентом на подальші 30 років.

У ставленні жителів Сингапуру я відчував фундаментальні зміни. Вони усвідомили: Сингапур залишився сам по собі, британці скоро підуть, малайзійці нас не люблять, а індонезійці хочуть знищити. Політика перестала бути грою з масовими мітингами та демонстраціями, вона стала справою життя і смерті. Усі китайці знають прислів'я: «Велика риба зжирає малу рибу, мала риба зжирає креветок». Сингапур був такою креветкою. Люди хвилювалися за своє майбутнє. Вони знали: тільки ПНД після важких випробувань має досвід і силу відвести загрозу від країни.

У додаткових виборах в окрузі Букіт-Тімах, які відбулися в січні 1966 року, ПНД виграла з величезним відривом: 7 000 голосів з 11 000. «Барісан», яка закликала до вкидання незаповнених б'юлетенів, отримала менше як 400 голосів. Відтак ми послідовно виграли ще в шістьох додаткових виборах, без будь-якого протистояння опозиції, заповнивши парламентські місця, що залишилися вільними після відставки членів «Барі-

сан». На зміну їм прийшли професійніші та відданіші люди, чимало хто з них мав китайську освіту і закінчив Наньянгський університет. Завдяки їм китайськомовна громада наблизилась до політичного центру Сингапуру.

У січні 1968 року, щойно британці оголосили про своє рішення вивести контингент, я скликав загальні вибори. «Барісан» ці вибори бойкотувала. Це була ще одна груба помилка, яка назавжди позбавила їх можливості працювати в парламенті. Ми пройшли, не зіткнувшись із протидією опозиції, по всіх 51 округах, та виграли голоси в решта семи; явка електорату становила понад 80%. Майбутнє Сингапуру виглядало таким безрадісним, що опозиційні партії віддали поле гри в наше розпорядження. Після повної перемоги ПНД, коли всі місця в парламенті стали нашими, я спрямував зусилля на те, щоб максимально притягнути на свій бік поміркованні маси виборців, залишивши опозиції тільки крайніх лівих та правих. Нам треба було поводитись дуже обережно, щоб не допустити зловживань тією абсолютною владою, яка опинилася в наших руках. Я був певний, що, якщо ми залишимося чесними і не втратимо довіри народу, ми зможемо повести його за собою, які б жорсткі та непопулярні заходи ми не пропонували.

У політичний атмосфері Сингапуру 90-их навіть і неможливо було собі уявити, як глибоко комуністи проникли в свідомість китайськомовного населення Сингапуру та Малайї в 1950-их–60-их роках. Комуністи змусили цих людей повірити, що те, що вже відбулося в Китаї, неодмінно відбудеться й у Малайї, що комунізм є неминучим майбутнім, а тих, хто йому протистоїть, зімне хвиля історії. Тоді комуністи спиралися на підтримку приблизно 20–30% електорату, голоси яких ми не могли здобути ще впродовж багатьох років, попри економічні переваги, які їм принесли подальші десятиріччя.

Нашу політичну стратегію і тактику було сформульовано та відшліфовано ще під час боротьби в опозиції у період з 1954 до 1959 року, а також у 1959–65 роках, коли ми вже були при владі. Методи роботи непохитних комуністів, яких вирізняла неабияка майстерність і жорстокість, так само як і не менш безжальні методи екстремістів з ОМНО, стали незабутніми уроками політичного протистояння. Боротьба за вулиці, за серця людей була, наче бій без правил, у який ти вступаєш неозброєним, а переможець отримує все. Ми навчилися не залишати своїм суперниками заручників, бо розуміли – інакше вони нас розчавлять. Навіть коли ми зменшили вплив комуністів на організації Об'єднаного фронту, нам все одно доводилося рахуватися з їхньою постійною завуальованою присутністю десь на задньому плані. У будь-яку мить вони могли вдатись до насильства чи розпочати відбудову своїх передових підрозділів або робити і перше, і друге відразу. Щотижневі звіти розвідки, які нам надавав Відділ внутрішньої безпеки,

щоразу нагадували про присутність комуністів у Сингапурі та про секретну мережу, яка пов'язувала їх з озброєними групами в материковій Малайї.

Після того як «Барісан» втратила свою боєздатність як партія, комуністи вдалися до насильства й терору. Вони виринули на поверхню у вигляді Малайського фронту національного звільнення (МФНЗ) – допоміжної структури Малайської комуністичної партії (МКП), підірвали кілька бомб у Джуроні та Чангі, двох районах Сингапуру; вибухи сталися в 70-их, один із них зачепив шестирічну доньку британського цивільного службовця.

На початку 1970-их років комуністів залишилося менше: близько 2 000 партизанів на тайській стороні тайсько-малайзійського кордону, кілька сотень, розкиданих по джунглях півострівної Малайзії, та кілька терористичних груп по містах. Чи змогли б ми перемогти їх, якби зробили обов'язковим «хабеас корпус» – наказ про передання заарештованого до суду, та відмовились від ув'язнення їх без суду? Сумніваюсь. Жодна людина не наважувалася виступати проти них, не кажучи вже про відкритий виступ на суді. Тисячі комуністів були ув'язнені в таборах у Малайї, сотні – в Сингапурі; тисячі їх відправили до Китаю у 1940-их–50-их роках британці.

Серед комуністів, які уникнули заслання, був Лім Чінь Сіон. Ціна, яку він був змушений заплатити, коли комунізм його зрадив, була спроба самогубства. Про цей випадок детально розповідав начальник в'язниці в грудні 1965 року під час свого виступу на судовому розгляді справи двох членів «Барісан Сосіаліс» – редакторів партійного китайськомовного таблоїда. Проти них було висунуто звинувачення в підбурюванні до бунту, бо вони написали у своєму виданні, що «режим ПНД» нібито «намислив убити товариша Лім Чінь Сіона». Захист запросив чимало свідків, які давали неправдиві свідчення на підтримку абсурдної заяви про існування таємної змови з метою вбити Сіона в державній лікарні. Суд виніс двом редакторам звинувачувальний вирок.

У липні 1969 року, через три з половиною роки після його спроби самогубства, Лім попросив дозволу зустрітися зі мною. Я не бачився з ним відтоді, коли під його проводом «Барісан» у червні 1961 року відкололася від ПНД. Коли він з'явився в Шрі-Темасек, моїй офіційній резиденції, увечері 23 липня, він виглядав людиною, яка втратила всі ілюзії. Сіон вирішив назавжди покинути політику й хотів поїхати на навчання до Лондона разом зі своєю дівчиною та товаришем по ув'язненню, колишнім членом Сингапурської профспілки фабричних і цехових робітників, який був звільнений трохи раніше. Я з готовністю погодився та побажав йому всього найкращого в новому житті у Лондоні. Він змарнував найкращі роки свого життя, а наприкінці боротьби його охопило почуття відрази до колишніх товаришів і гіркоти від їхнього сліпої та нерозсудливої відмови сприйняти реальність такою, якою вона є.

У відкритому листі до Лі Сію Чоха він написав: «Я повністю втратив віру в міжнародний комуністичний рух», – і відмовився від усіх посад у «Барісан». Лі відразу ж оголосив Ліма «безхребетним і безсоромним ренегатом-зрадником» та виключив його з партії. Такий сумний вихід Ліма з партії, яку він же й заснував, поставив крапку в історії «Барісан» як політичної сили.

Після понад десяти років, проведених у Великій Британії, Лім повернувся до Сингапуру у 80-их. Ми ніколи з ним більше не бачилися, хоч обмінювалися вітаннями на Новий рік. Лише коли він помер у 1996 році, його колишні товариші вибачили йому. Незважаючи на те що в 1969 році вони оголосили його «безхребетним і безсоромним ренегатом-зрадником», сотні колишніх комуністів та їхніх прибічників прийшли попрощатися з тілом. Під час поминальної промови його називали «героєм свого народу та своєї країни». Ще близько 500 його прихильників зібралися на поминальний мітинг у Куала-Лумпурі, але більше з метою довести світові, що вони ще мають силу й тверді наміри, ніж для вшанування пам'яті Лім Чінь Сіона. Він виявився мудрішим за них усіх – майже відразу визнав, що комунізм є програною грою. У відкритому листі співчуття до його дружини я висловив свою повагу до його особистої чесності та відданості справі.

Комуністи програли свій бій у Сингапурі та Малайзії на багато років раніше, ніж побачили крах комунізму у Радянському Союзі та перше ніж Китай покинув їх у 80-их. Проте був один кадровий партієць, який навіть після 20 років у в'язниці не перестав вірити в комунізм, який не зміг відмовитися від своїх поглядів навіть після того, як комунізм зазнав поразки по всьому світу; його ім'я – Чя Тай Пох. Це була рішуча людина, яка не поступалася своїми поглядами, навіть якщо вони були помилковими. Він був членом МКП, проте вперто відмовлявся від будь-яких зв'язків із нею, або в прихильності до комуністів, попри те що його членство в партії нашому Відділу внутрішньої безпеки підтвердили кілька інших членів МКП, двоє з яких безпосередньо віддавали йому накази.

Його випустили в 1989 році, відправивши жити на курортний острів Сентоза, де він час від часу працював перекладачем; остаточно від будь-яких обмежень його звільнили вже 1998 року. Він виявився нездатним змиритися з тим, що його бачення майбутнього не виправдалося: продовжував відмовлятися від зв'язків із комуністами, давав інтерв'ю західним ЗМІ, у яких багато говорив на тему захисту людських свобод. В ув'язненні його, незважаючи на тиск західних мас-медіа, тримали так довго для того, щоб відрадити інших кадрових комуністів від повернення до активної діяльності під приводом захисту демократичних свобод. Промови наших комуністичних опонентів звучали надзвичайно переконливо, а тому ми повинні були ставитись до них із такою самою рішучістю та непохитністю.

Час від часу то одне то інше нам нагадувало, що комуністи ще не відмовились від своєї справи. Після переходу наших шкіл на англійську мову навчання китайськомовний ставок, у якому вони раніше ловили рибу, висох, і вони були змушені шукати собі прихильників серед населення тепер уже з англійською освітою, що було набагато важче. Знаючи, якими вправними, винахідливими та настирливими є комуністи у своїх методах відбору й маніпуляції людьми, ми були рішуче налаштовані не дати їм жодного шансу перейти до відбудови легальних організацій, особливо у профспілках. Їхня здатність проникати в організації через двох-трьох кадрових членів для того, щоб потім взяти таку організацію під свій контроль, жахала.

У 1985 році невелика група промарксистських активістів з англійською освітою використала у своїх цілях Робітничу партію: вони писали статті до партійної газети «Hammer» («Молот») і таємно брали участь у підготовці всієї газети. Коли партія попросила їх узяти на себе відповідальність за публікації, вони відмовилися, що насторожило Відділ внутрішньої безпеки. До групи входили кілька випускників Сингапурського університету, які були пов'язані з Тан Ва Піоу, прокомуністичним студентським активістом, який ще в 1976 році втік із Сингапуру до Лондона. Інші з групи Таня якийсь час жили в Китаї і працювали там на підпільній радіостанції КПМ. На думку нашого Відділу внутрішньої безпеки (ВВБ), ці промарксистські англомовні активісти були потенційною загрозою безпеці; тож у 1987 році ВВБ рекомендував їх затримати. Я погодився, бо не хотів, щоб кілька прокомуністично налаштованих партійців, включаючи Таня, зв'язки якого з КПМ були доведені, поновили свій вплив на невинних активістів, які просто були незадоволені наявною владою. До їхнього нового Об'єднаного фронту увійшов навіть один католик, який відмовився від ідеї стати священиком, щоб спробувати побавитись у «теологію звільнення».

Набутий досвід щодо спроможності комуністів пролізати чи не в усі щілини та вести там підривну діяльність, змушував ВВБ бути завжди насторожі. У будь-який момент комуністи могли зробити спробу таємно проникнути до легальних організацій, особливо до профспілок та асоціацій колишніх студентів. Щоб ускладнити комуністам маніпулювання неполітичними організаціями, ми вимагали, щоб усі, хто з'являвся на політичній арені, формували власний легітимний орган – політичну партію. Така вимога змушувала їх розкривати карти, тож нам стало легше стежити за їхньою діяльністю. Саме це допомогло нам запобігти проникненню комуністів до сингапурських профспілок та захистити наші громадські, культурні й торговельні організації від комуністичного впливу. Ми не дозволимо залишкам комуністів, які ще переховуються в Таїланді, повернутися до Сингапуру без дозволу Відділу внутрішньої безпеки хоч би з однієї важливої причини: ми не хочемо,

щоб вони передали свої вміння проникати до організацій та вести підривну діяльність молодому поколінню партійців, тепер уже англомовним.

Найвидатнішим комуністичним лідером найвищого щаблю, якому ми дозволили повернутися до Сингапуру з Китаю, був Еу Чуй Іп, давній товариш Кена Сві ще від часів у Рафлс-коледжі. Кен Сві зустрічався з ним багато разів під час своїх візитів до Китаю наприкінці 1980-их і був певний, що той відмовився від комуністичних поглядів. Кен Сві попросив мене дозволити Чуй Іпу повернутися, я погодився, та в 1989 році він повернувся до Сингапуру з дружиною і двома доньками. Незабаром про повернення попросив і П.В. Шарма, який мешкав у Китаї з самого моменту вигнання. Колись він був президентом Сингапурської спілки вчителів, але в 1951 році його заарештували (одночасно з Деваном Наїром та Самадом Ізмаїлом) і відправили до Індії, де він народився, звідки він уже перебрався до Китаю. Шарма також повернувся з дружиною й дітьми.

Еу Чуй Іп був безпосереднім начальником у МКП Фана Чуан Пі, лідера прихильників комуністів у Сингапурі, з яким я познайомився в 50-их. Тоді я знав його як «Плена», що було скороченням від англійського слова «plenipotentiary» – «повноважний представник» комуністів. У середині 90-их Чуй Іп через Кена Сві спитав мене, чи не дозволю я синові Плена повернутися працювати до Сингапуру. Я погодився лише після того, як Кен Сві запевнив мене, що син не являє для безпеки країни жодного ризику. Молодий чоловік пройшов співбесіду у Відділі внутрішньої безпеки, який також підтвердив, що він не комуніст. Він народився 1965 року на островах Ріау, де його батько переховувався після того, як поїхав з Сингапуру в 1962. У віці 5 років його відправили до Китаю; там він виріс, навчався у школах у Чанші, провінції Ханань (там була розташована радіостанція МКП «Голос малайської революції»). Він закінчив інженерний факультет університету Цинхуа, одного з найкращих університетів Китаю. Мабуть, він сам і його батько усвідомили, що в Сингапурі він матиме кращі перспективи, ніж у Китаї. Він приїхав до Сингапуру в листопаді 1990 року та почав працювати інженером на посаді, що йому підшукав Кен Сві в одній з компаній, де уряд мав свою частку.

Невдовзі після того як його син приїхав до Сингапуру, Плен через одного з сингапурських журналістів-китайців надіслав мені листа, щоб «урегулювати розбіжності поглядів». Крім того, він надіслав мені документальне відео під назвою «Славетне мирне врегулювання». Це була типова пропаганда МКП: капітуляція й складання зброї називалися в них «славетним мирним врегулюванням». Я побачив, як Плен в уніформі та кепі з червоною зіркою звертається до людей, так само в уніформах, повідомляючи їм про успішне завершення мирних переговорів; після того йшли кадри, на яких лідер КПМ

Чінь Пен відвідує табір і дивиться жахливий концерт. Після того Плен виголошує промову і сам себе перериває гучними аплодисментами. Я вимкнув відеомагнітофон.

Плен надіслав ще одного листа з проханням дозволити йому повернутись до Сингапуру. Я відповів у березні 1992 року, що більше не обіймаю посаду прем'єр-міністра, проте мені відомо, що політикою уряду є не мати жодних справ із МКП як організацією. Будь-хто з її членів, якщо хоче повернутися до Сингапуру, має розірвати всі зв'язки з партією, повністю полишити всю колишню діяльність у МКП та довести все це Відділові внутрішнього безпеки. Я додав, що уряд дозволив повернутися з Китаю Еу Чуй Іпу, його партійному керівникові, саме на цих умовах. Плен відповів мені негайно, висловлюючи своє розчарування. На його думку, такі умови були неприйнятні. Тож питання було закрито. Крапку ж у партійній кар'єрі Плена було поставлено, коли КПМ формально припинила озброєне повстання, підписавши в грудні 1989 року угоду з представником малайзійського уряду в Хатьяй, на півдні Таїланду, після чого тайський уряд дозволив йому та його послідовникам оселитися в «селищі миру» неподалік.

Варто зауважити, що близько 15 чи 20 колишніх послідовників Плена повернулися потай, надавши нашому ВВБ повний звіт про свою минулу діяльність, та розпочали нове життя у зовсім іншому Сингапурі. Як і Еу Чуй Іп, Шарма та син Плена, вони усвідомили, що тут їм буде краще, ніж у Китаї або Таїланді.

Коли я приїхав до Пекіну в серпні 1995 року, наш посол передав мені листа від Плена; той хотів мене бачити. Наша перша зустріч відбулася в 1958 році, коли я був звичайним членом Асамблеї. Через довіреного посланця він попросив мене зустрітися з ним, що я й зробив: зустрів його на дорозі неподалік від Законодавчої асамблеї та привів до одного з кабінетів. Тоді він запевнив мене у підтримці своєї партії й бажанні співпрацювати з ПНД. Я попросив довести, що він є керівником організації МКП у Сингапурі, він відповів, що я мушу повірити йому на слово. Я запропонував, щоб він довів свої повноваження, змусивши одного з членів муніципальної ради, обраного від Лейбористської партії, який, за моїми підозрами, був комуністом, піти у відставку. Він погодився та попросив дати йому час. Через кілька тижнів цей член ради справді пішов у відставку – для мене це стало вражаючим доказом його здатності контролювати членів своєї організації навіть тоді, коли сам він переховувався від поліції. Ми зустрічалися ще тричі з різних приводів, перш ніж я сформував уряд. Остання наша зустріч відбулася 11 травня 1961 року, коли я вже був прем'єр-міністром. Він обіцяв мені свою підтримку та співпрацю з боку комуністів, якби я дав їм більше простору для діяльності. Я відмовився це робити, і він, перш ніж зникнути, наказав своїм легальним підрозділам знищити уряд ПНД.

Ця остання зустріч відбувалася в порожній квартирі в недобудованому РЖКР будинку у Вампоа при світлі єдиної свічки. Цього разу, 23 серпня о 9-й годині вечора я при-

ймав його в Дяоютай, урядовій резиденції для почесних гостей Китайської Народної Республіки. Мені було цікаво, чи усвідомлює він всю іронію ситуації: він просив зустрічі зі мною в Пекіні, де я був почесним гостем комуністичного уряду та партії, які протягом усього життя Плена інспірували його на боротьбу.

Плен постарішав і погладшав, зникла змучена худоба та голодний погляд озлобленого й затравленого революціонера з підпілля. Під час нашої останньої зустрічі він пригощав мене теплим пивом; цього разу я запропонував йому на вибір пиво, вино або маотай[1]. Подякувавши мені, він відповів що для його здоров'я зараз краще буде пити звичайний китайський чай. Ми розмовляли мандаринською, він висловив комплімент щодо мого володіння мовою; я у відповідь похвалив його англійську. Він подякував мені за те, що я дозволив його синові повернутися до Сингапуру в 1990 році й отримати працю. Чу та мій перший особистий секретар Алан Чань сиділи разом із нами; Плен погодився, щоб нашу розмову було записано на плівку.

Він говорив так, наче за ним все ще стояли ті сили, що й у 1950-их роках, і він прийшов обговорити умови, на яких він сам та близько 30 товаришів могли б повернутися до Сингапуру. Спочатку він спробував підійти «по-товариськи»: начебто я був зобов'язаний розв'язувати старі проблеми. Оскільки колись КПМ і ПНД товаришували, чи не могли б вони знову стати друзями? Я сказав, що так, проте лише як окремі особи – не організації. Він заявив, що стосовно його людей треба виявити певну справедливість. Те, що він не мав змоги повернутися до Сингапуру, було несправедливо. Я сказав, що повернутися він може, проте спершу він має розібратися з Відділом внутрішньої безпеки і довести його працівникам, що розірвав усі зв'язки з КПМ.

Коли «дружня» тактика провалилася, він перейшов у жорсткий наступ: нагадав мені, що відповідав за мою безпеку і багато зробив, щоб захистити мене. Я відповів, що то був ризик, на який я мусив піти; його люди могли б убити мене, проте ціна була б занадто високою. Мало того, я поставився до нього чесно, коли подав йому сигнал у кількох словах моєї публічної промови, що йому краще поїхати до Дня Малайзії (вересня 1963 року), бо після того питання безпеки переходили під контроль малайзійців.

Він сказав, що малайзійський спеціальний відділ запропонував йому повернутися; чому я не можу виявити таке саме благородство, що й уряд Малайзії? Я вказав йому на очевидне: КПМ не могла заволодіти всім малайським електоратом на відміну від китайського електорату. Я запропонував йому прийняти пропозицію малайзійського уряду, але вона його не тішила.

Коли я запитав у нього, як він дізнався, що я маю приїхати до Китаю, він сказав, що це просто збіг обставин: він приїхав у гості до дядька та почув по телебаченню новини

1 Китайська горілка, яку виготовляють з ферментованого сорго. – Прим. перекл.

про мій візит. Навряд чи це була правда. Його листа нашому послу передав відставний цивільний службовець Міністерства іноземних справ Китаю; дуже ймовірно, що хтось із китайських «товаришів» повідомив Пленові про мій візит і він на нього чекав. Крім того, він відмовився визнати те, в чому Лім Чінь Сіон уже зізнався ВВБ: що після нашої останньої зустрічі в 1961 році він особисто зустрічався з Сіоном та наказав йому порвати з ПНД і скинути наш уряд.

Перед тим як піти, він вийняв фотоапарат і спитав, чи можна сфотографуватися зі мною та моєю дружиною. Я був радий отримати якусь згадку від цього загадкового лідера підпілля, який зі схованки у Сингапурі міг без жодних проблем командувати своїми підлеглими у легальних організаціях Сингапуру. Давніше він викликав у мене цим благоговіння і страх; сьогодні, коли зникла таємничість підпілля і його сила, він виглядав як звичайний, нічим не страшний, старий чоловік.

Попри всю жорстокість методів, у яких ціль виправдовувала засоби, комуністи зазнали краху, але спочатку вони зруйнували життя багатьох, хто виступив проти них, та ще й тих, хто, вже приєднавшись до комуністичної справи, усвідомив, що вона вела їх у хибному напрямку.

9. Завойовуємо серця «нейтрального» електорату

Починаючи з 1959 року, ПНД протягом 40 років вигравала загальні вибори – 10 разів. За весь цей час вона не втратила ні своєї здатності боротися, ані волі. Як нам це вдалося? У період між 1959 та 1969 роками ми пройшли через страшне протистояння, спочатку з комуністами, відтак із малайськими націоналістами. Після того як Сингапур здобув незалежність, на нас чекали не менш моторошні переживання: Індонезія розгорнула Конфронтацію, Малайзія була рішуче налаштована нас обійти. Така низка випробувань створила узи довіри між тим поколінням виборців і старою гвардією ПНД.

Наші критики неодноразово закидали, що ми залишилися при владі завдяки жорстокій позиції стосовно наших опонентів; утім, така думка є вкрай спрощеною. Якби ми зрадили людську довіру, народ би нас відторгнув. Скориставшись із розширення міжнародної торгівлі та зростання загального обсягу інвестицій, ми вивели сингапурців із глибин відчаю 60-их до ери небаченого зростання; одне покоління стало свідком карколомного стрибка з третього світу у перший.

Ми вчилися в наших затятих ворогів – комуністів. Сьогоднішні опозиційні лідери розгулюють виборчими округами, щоб визначитися, де вони мають найбільше шансів, і діють залежно від реакції людей на них у торговельних центрах, кафе, на продуктових ринках та в супермаркетах, зважаючи на те, чи беруть люди листівки, які вони намагаються роздати кожному. Я ніколи не вірив у такі методи праці. Завдяки багатьом малоприємним зустрічам із моїми прокомуністично налаштованими опонентами я навчився, що хоч загальні настрої та почуття справді певною мірою уможливлюють здобуття підтримки широких мас, лише одного цього замало. Треба будувати пропагандистські та організаційні мережі. Коли ми приїздили до районів, де панували комуністи, то відчували довкола вакуум. Усі основні фігури в такому окрузі, включаючи лідерів профспілок, офіційних представників асоціацій роздрібної й вуличної торгівлі, кланових організацій та клубів випускників, були затягнуті кадровими комуністами до однієї мережі. Крім того, комуністи вміло сформували в усіх цих людях відчуття єдиної команди переможців. Яких би зусиль ми не докладали під час передвиборчих кампаній, усе було марно – нам не вдавалося пробити цю глуху стіну. Єдине, що ми могли зробити, щоб послабити мертву хватку комуністів, це працювати з електоратом у період між виборами.

Щоб конкурувати з вечірніми школами самовдосконалення, що їх повідкривали прокомуністичні спілки та асоціації, ми заснували Народну асоціацію (НА), до якої

залучили як корпоративних членів чимало кланових асоціацій, торговельних палат, клубів відпочинку і різноманітних гуртків, а також груп громадської діяльності. Ці люди надавали рекомендації та послуги у понад сотні центрів громадської роботи, які ми заснували, щоб навчати населення письменності китайською й англійською мовами; вони також вели курси з шиття, куховарства, ремонту автомобілів, електроприладів, радіо та телевізорів. Склавши комуністам конкуренцію, ми поступово перетягнули на свій бік більшу частину електорату, який вони обробляли на свою користь.

Під час моїх передвиборчих поїздок у 1962–63 роках я збирав активістів по містечках і селах цілого острова. Це були місцеві лідери різних асоціацій та клубів, які самі формували спеціальні комітети представників району. Вони збиралися, щоб обговорити з нами можливості покращення доріг, встановлення вуличного освітлення, колонок для води і дренажних канав для дощових стоків. Потім туди приїздили робочі групи, які надавали фінансування для реалізації таких проектів.

Після міжнаціональних зіткнень 1964 року, коли Сингапур ще був у складі Малайзії, ми сформували так звані «комітети доброї волі», завданням яких було запобігти вибуху в напружених міжнаціональних стосунках. Такі комітети формувалися з лідерів первинних угруповань різних національних громад кожного району.

Найактивніших та найперспективніших членів місцевих комітетів і комітетів доброї волі я залучував до праці в новоутворених «управлінських комітетах» (УК) центрів громадської роботи й цивільних консультативних комітетах (ЦКК). Управлінські комітети центрів громадської роботи організовували рекреаційні, освітянські та інші заходи. Цивільні консультативні комітети, яким ми надавали певні кошти, залучали людей до невеликих громадських проектів із благоустрою. Крім того, вони формували свої власні фонди, щоб надавати соціальну та грошову підтримку тим, хто цього потребував.

Лідери громад на той момент не хотіли і навіть боялися відкрито визнавати свою приналежність до якоїсь із партій – їм більше подобалося, коли їх асоціювали з урядом. Це були наслідки колоніальної хвороби, які особливо виявилися в період надзвичайного стану, коли активно діяли комуністи. Тоді розголошувати свою приналежність до партій, що боролися проти МКП, було просто небезпечно. Створивши напівурядові організації, як-от МК та ЦКК, ми притягли на свій бік чимало старших людей, завжди шанованих у власних громадах. У період між виборами вони співпрацювали з членами парламенту від ПНД, а під час виборчої кампанії їхня підтримка виливалися в позитивні для нас результати голосування, навіть якщо деякі з них залишалися радше нейтральними спостерігачами, ніж активними учасниками кампанії.

Пізніше, коли жителі острова переїхали до багатоповерхових будинків, побудованих РЖКР, я став формувати «житлові комітети» (ЖК), кожен із яких охоплював квартал

із шести-десяти будинків. Завдяки цьому заходові нам вдалося покращити стосунки між лідерами й мешканцями цих кварталів. Ось чому сьогодні в нових побудованих РЖКР містах існує «нервова система», яка починається з ЖК, потім підіймається на щабель вище – до МК та ЦКК, аж поки не доходить до кабінету прем'єр-міністра, де, власне, і знаходиться «мозок». Коли опозиційні лідери починають свої прогулянки по виборчих округах, вони потрапляють на поля, які дбайливо обробляє ПНД. Звичайно, як і скрізь, у нас є виборці, незадоволені чинним урядом, але існують і міцні ядра з місцевих лідерів, які знають, що депутат парламенту від їхнього округу, який представляє ПНД, рано чи пізно, але обов'язково потурбується про їхні проблеми чи під час виборчої кампанії, чи між виборами. Поворотним пунктом у політичній історії Сингапуру стали загальні вибори 1968 року, які відбулися невдовзі після того як британці оголосили про виведення свого контингенту. Ми виграли всі місця в парламенті абсолютною більшістю. У 1972 році, через чотири роки, люди зітхнули з полегшенням – нам вдалося зробити майже чудо. Попри виведення британських військових підрозділів та спричинену цим втрату 20% нашого ВВП і близько 50 000 робочих місць, ми досягли високих темпів економічного зростання та зниження рівня безробіття. Американські транснаціональні компанії створювали тисячі робочих місць на фабриках, які виготовляли електричне обладнання та електроприлади. Коли у вересні 1972 року я оголосив нові вибори, ми мали опонентів у 57 округах із 65; але перемогли у всіх, набравши 70% голосів.

Таку саму абсолютну перемогу ми отримали й у 1976 році: у 37 округах у нас не було опонентів, а в тих 38, де вони були, ми все одно виграли. Авторитет лідерів ПНД і той прогрес, якого ми досягли, надзвичайно ускладнював життя опозиції. Адже люди цілком довіряли ПНД, і якась там опозиція була взагалі нецікава. Вони хотіли, щоб економічне зростання тривало, хотіли залишити свої халупки, самовільно збудовані на чужій землі, та оселитися в нових квартирах, які вони собі вже могли дозволити купити на зарплатню, що дедалі зростала; вони хотіли, щоб їхні діти навчались у найкращих школах, які ми будували. Ми були на гребні хвилі. Настав 1980 рік, нові вибори – і ось результати: у 37 округах перемога без опонентів, у решті 38 – перемога більшістю у 77,5% голосів.

Політики некомуністичного налаштування, які звідкись виринули, щоб заповнити вакуум, який залишився після комуністів, здебільшого були опортуністами. У період виборчих кампаній вони підносили на щит політичні програми, спрямовані на прокомуністично налаштований електорат. Утім, тепер уже серед них не було англомовних правників, які свого часу надавали ваги комуністичному рухові (як наприклад, Девід Маршалл і його Лейбористська партія). Тож вони не являли собою жодної загрози. Саме в таких умовах, на чолі поновленої Лейбористської партії на політичній сцені

з'явився юрист Дж. Б. Джейаретнам. На виборах 1972 року він виступав як кандидат від Лейбористської партії; тоді окрасою його програми став заклик скасувати закон «Про внутрішню безпеку». Ще перед тим, наприкінці 1960-их років, він обіцяв виборцям повторне об'єднання з Малайєю. Джейаретнаму дуже хотілося стати другим Маршаллом, але він не мав ані гострого розуму, ані красномовства останнього.

Попри те все, Джейаретнам спромігся розвіяти славу безпрецедентної непереможності, що вже закріпилася за ПНД; це сталося в 1981 році, через рік після загальних виборів. Деван Наїр тоді подав у відставку зі своєї депутатської посади від округу Ансон, бо став президентом. Усю підготовку до виборчої кампанії по додаткових виборах я поклав на нового заступника генерального секретаря – Гох Чок Туна. Наш кандидат, відданий справі активіст, не мав особливих ораторських здібностей. Сам я у підготовці кампанії участі не брав, переклавши її повністю на плечі Туна та лідерів молодшого покоління, що не мали жодних сумнівів стосовно нашої перемоги, поки підрахунок голосів у день виборів показав, що ми програли. Це був шок. Проте мене найбільше збентежила не стільки поразка, стільки те, що я не отримав від Туна жодного сигналу про можливий програш. Я почав сумніватись у його політичній чутливості. Джеймс Фу, мій прес-секретар, розповів мені, що виборців обурила самовпевненість партійних лідерів, які брали участь у кампанії. Одна з причин поразки була очевидною: велика кількість працівників сингапурського порту мешкали в кількох багатоповерхових будинках, які було заплановано знести, щоб на їхньому місці побудувати контейнерний склад; на жаль, альтернативного житла їм ніхто не пропонував, а портові власті та РЖКР уже не один раз «відфутболювали» цю справу один одному.

Джейаретнам (Дж.Б.Дж.) грав роль народного захисника, не будучи втіленням розсудливості й праведного гніву. Він висував дикі звинувачення проти поліцейської сваволі й пережовував усі скарги та образи, які через нього намагались донести до уряду незадоволені сингапурці, навіть не перевіряючи фактів. Те, що він не мав принципової позиції, було вигідно для нас, бо він навряд чи міг стати вагомою альтернативою лідерам ПНД. Я вирішив, що його можна використати в ролі спарринг-партнера для обраних останнім часом депутатів парламенту, які не пройшли через горнило боротьби з комуністами та екстремістами ОМНО. Крім того, на політичній арені він займав місце опозиції і, ймовірно, блокував шлях найкращим політикам. Його слабинкою виявилось недбальство; його промови були переливанням із пустого в порожнє. Він, очевидно, зовсім не готувався до своїх виступів. Коли ж його просили описати факти детальніше, він мурмотів щось нерозбірливе.

Але людям все одно хотілося бачити в парламенті голос опозиції. Відчуття кризи, з яким ми прожили 1960–70 роки, вже минуло, сингапурці почувалися впевненіше й

хотіли, щоб ПНД знала, що підтримка електорату не є річчю само собою зрозумілою. На виборах 1984 року ми програли два крісла: Дж.Б.Дж. по округу Ансон та Цзям Сі Туну (також юристу, генеральному секретареві Сингапурської демократичної партії (СДП) по округу Потонг-Пасир. Цзям був хитріший за Дж.Б.Дж.; орієнтуючись на настрої електорату, він обрав іншу лінію: ПНД непогано справляється з керуванням країною, але могла б працювати й краще, якби більше дослухалась до критики. Йому вдалося посилити свої позиції серед виборців. Ані його самого, ані людей, які входили до СДП, було неможливо використати як прикриття для комуністів. Ми ставились до нього інакше, виявляючи повагу та даючи свободу дій, сподіваючись, що якщо він поширить свій вплив, то характер нашої опозиції поступово змінюватиметься – вона не тяжітиме до ведення «підривної» діяльності.

Ці опозиційні фігури помітно відрізнялися від страшних суперників, із якими ми колись були змушені боротися: Лім Чінь Сіона та його товаришів – людей, налаштованих значно серйозніше й повністю відданих своїй справі. Джейаретнам же був позером, який просто шукав дешевої популярності – доброї чи поганої.

Через відсутність сильної парламентської опозиції я не міг представити виборцям інформацію про наші здобутки і плани так яскраво, як хотілося б, але я навчився компенсувати це своїм щорічним виступом. У неділю ввечері, приблизно через тиждень після мого звернення з приводу чергового Дня Нації, я зазвичай виступав на святковому мітингу перед залом із близько 1200 громадськими діячами. Цей виступ тривав одну-дві години; він ішов у прямій трансляції по телебаченню і був присвячений найактуальнішим питанням. Протягом кількох днів до виступу я дуже багато читав із приводу цих питань, раз за разом прокручуючи свою доповідь у голові, щоб зробити її якомога цікавішою і легшою для сприйняття. Опитування телеглядачів показували, що виступи ці дивилася велика аудиторія. Я навчився утримувати її увагу – і тих, хто був присутній у Національному театрі, і телеглядачів – та змусив їх стежити за ходом моїх міркувань. Спочатку я говорив малайською, потім хоккієнським діалектом (пізніше мандаринською), а наостанок залишав англійську, якою володів найліпше. Найкращий зв'язок із слухачами мені вдавалося встановити, коли я вільно висловлював свої думки, а не читав із написаного, бо тоді моя промова втрачала переконливість і пристрасність. Цей щорічний виступ був важливою подією, яка дозволяла мені привернути увагу людей до співпраці з урядом та надихнути їх на переборення труднощів.

Під час передвиборчих кампаній у 1970–80 роках я виступав на масових зібраннях по округах, а також на Фулертон-сквер під тропічним сонцем о 13–14 годині. Це був найкращий час для виступу перед конторськими працівниками. Інколи мітинг проходив під

страшною зливою, я змокав до нитки, тоді як люди ховалися під парасольками або під навісом довкола площі півтора метри завширшки. Коли починалася злива, люди залишалися стояти і я продовжував виступ. Навіть змоклий до нитки, я ніколи не мерз – моя кров стугоніла від надмірного адреналіну. Виступи, трансльовані по телебаченню, справляли набагато більший ефект, ніж їх передруки в газетах. Уміння володіти думками та почуттями громадськості було моєю сильною стороною протягом усієї моєї політичної кар'єри.

Коли йшлося про опозицію, я мав два побоювання: чи не використовують якимсь чином нашу опозицію комуністи і чи не є опозиційні виступи секретною операцією іноземної розвідки, фінансованої іншою державою з метою порушити стабільність у Сингапурі? Саме через останнє ми свого часу вирішили провести розслідування стосовно Френсіса Сеоу, колишнього заступника генерального прокурора. Юридична спілка опинилася під впливом марксистської групи, про яку йшлося вище. Члени спілки провели збір підписів на користь Сеоу та обрали його президентом, після чого спілка стала заполітизованою; почала критикувати державне законодавство, висуваючи не професійні, а політичні доводи, – тобто вона почала робити те, чого ніколи собі не дозволяла як професійна спілка, метою якої було підтримання дисципліни й високих стандартів праці серед професійних юристів.

Приблизно того самого часу, в 1987 році, радник американського посольства на ім'я Хендріксон зустрівся з Сеоу, щоб висловити свою підтримку на той випадок, якби останній вирішив очолити групу опозиції на наступних виборах. ВВБ наполегливо рекомендував затримати та допросити Сеоу, щоб повністю розібратися в питанні. Я погодився. Ми мали покласти край іноземному втручанню у внутрішню політику Сингапуру і показати всім, у тому числі Сполученим Штатам, що це вже занадто. Під час допиту Сеоу визнав під присягою, що Хендріксон попросив його очолити групу юристів, яка б виступила під час виборів проти ПНД. Крім того, він зізнався, що був у Вашингтоні, де зустрічався з керівником Хендріксона в Державному департаменті, який запевнив його, що якщо Сеоу матиме проблеми з урядом Сингапуру, США готові забезпечити йому політичний притулок. Ми опублікували його свідчення під присягою, а потім, за два місяці до виборів, випустили Сеоу. Він вступив до виборчих перегонів, але програв. Тоді проти нього тривало слідство за звинуваченням у несплаті податку на прибуток, але ми дозволили йому поїхати до США на консультацію до одного з нью-йоркських кардіологів і відвідати конференцію з захисту прав людини. На суд він не повернувся, натомість його адвокати надали судові кілька медичних звітів від двох лікарів: перший, доктор Джонатан Е. Файн (який підписався як «виконавчий директор» під листом, написаним на фірмовому папері спілки «Лікарі за права людини»), твердив, що Сеоу на той момент були протипоказані далекі подорожі; інший лікар писав, що Сеоу нездатний

перенести повітряні перельоти, аж поки не пройде курс лікування. Коли сторона звинувачення навела докази, що Сеоу подорожував літаком щонайменше сім разів протягом грудня та січня, суд наказав йому представити детальніші медичні звіти. Коли ж Сеоу не зумів цього зробити, його адвокати – один із королівської колегії, інший сингапурський – попросили суд позбавити їх адвокатських повноважень. Пізніше один із цих двох докторів визнав, що насправді він не проводив медичного освідчення і навіть не мав відновленого патенту на лікарську практику. На колегію адвокатів Сеоу вже не мав жодного впливу, бо Юридична спілка покарала його за фінансові махінації. Останні рештки його авторитету в Сингапурі розвіялися з вітром. Коли американські об'єднання з захисту прав людини почали захисну кампанію, виставляючи його як видатного дисидента, на сингапурців це не справило жодного враження. Через кілька років ми дізналися, що уряд США дійсно надав Сеоу політичний притулок.

У нас були поважні причини проводити щодо Френсіса Сеоу слідство: ми знали, що він позичив в одному з сингапурських банків близько 350 000 сингапурських доларів, але багато років не повертав боргу. У 1986 році, коли вже наближалися вибори, банк почав вимагати повернути борг, і він зміг заплатити. Звідки взялися ці гроші? Його бухгалтерські книги були в нас (ми забрали їх для перевірки в рамках слідства), тому ми знали, що в нього не було грошей на покриття заборгованості. Сеоу під присягою поклявся, що ці гроші заплатила його подруга, або «наречена», як він її називав, Мей Сіа. У 1989 році, зустрівшись із Кеном Сві у Бангкоку вже після того, як Сеоу втік із Сингапуру, вона свідчила, що позичити гроші для Сеоу її попросив один сингапурський бізнесмен. Президент однієї відомої компанії, чиєю коханкою Мей Сіа була протягом багатьох років, сказав, що вона була надзвичайно скупою, тряслася над кожною копійкою і ніколи ні заради кого не розсталася б з 350 000 сингапурських доларів, які нібито позичила Сеоу. Це наводило на думку, що гроші надійшли від якоїсь зацікавленої організації.

Від самого початку моєї політичної кар'єри я з піднятим забором сприймав звинувачення тих, хто інкримінував мені корумпованість і зловживання офіційними повноваженнями. Від таких інкримінацій я ніколи не ховався, зустрічав їх прямо. Під час передвиборних кампаній у багатьох країнах, які розвиваються, обвинувачення у хабарах та корупції – річ звичайна, на них ніколи не реагують через побоювання заподіяти ще більшу шкоду, якби позивач (за спиною якого завжди стоять певні сили) не витримав перехресного допитування в суді. Я продовжую справу тільки після того, як дізнаюся про думку адвокатів як у Сингапурі, так і Лондоні, бо якби я програв, то мусив особисто покрити всі юридичні витрати – як власні, так і моїх опонентів. З іншого боку, проти мене ніколи не подавали до суду за наклеп, бо я ніколи не вдавався до таких висловлю-

вань. Коли я якимось чином критикував дії моїх опонентів, у мене завжди були надійні докази своєї правоти, і мої опоненти це знали.

Перший раз я подав до суду за наклеп у 1965 році; це був позов проти Саїда Джаафара Албара, тодішнього генерального секретаря ОМНО. Тоді ми ще входили до складу Малайзії. Він заявив у малайській газеті «Utusan Melayu» (яку друкувала ОМНО) таке: «Прем'єр-міністр Сингапуру Лі Куан Ю є агентом комуністів і режиму Джакарти, яка намислила собі диявольський план знищити Малайзію. Лі Куан Ю плекає диявольський намір знищити Малайзію та зіштовхнути лобами малайців і китайців країни». Албар і «Utusan Melayu» захищатися в суді не стали, вибачилися та сплатили мої витрати на послуги юристів.

Крім того, я подавав до суду проти кандидатів від опозиції, які в кількох передвиборчих промовах звинуватили мене в корумпованості. Так, у 1972 році один із них заявив (китайською мовою), що якщо люди хочуть купити квартири, побудовані РЖКР, або передати право власності на них, вони йдуть до «Lee & Lee», юридичної фірми, де старшим партнером працювала моя дружина. Більшість із цих кандидатів не мали капіталу, не захищалися, й коли програвали, були змушені починати процедуру банкрутства.

Винятком із цього правила став юрист Дж.Б. Джейаретнам. На передвиборчому мітингу в 1976 році він звинуватив мене в тому, що я начебто надав ґрант на винятково сприятливих умовах компанії «Lee & Lee» та моїй родині, що я припускався в моїй роботі непотизму і був корумпованим, а тому не мав права на посаду прем'єр-міністра. Мені присудили компенсацію за моральні збитки та судові витрати. Але Джейаретнам на цьому не зупинився, він подав позов до Таємної ради[1] в Лондоні і програв. Більше ніж через десять років, вже у 1988-ому, знову таки на передвиборчому мітингу, Джейаретнам інкримінував мені те, що я нібито порадив Те Чеан Ваню (міністру в питаннях національного розвитку) вчинити самогубство; що я хотів уникнути повноцінного розслідування обвинувачень у корумпованості, бо це могло мене дискредитувати. Звичайно, він міг би заговорити про самогубство ще за два роки до того, але він чекав передвиборчої кампанії. Мені присудили компенсацію за моральні збитки та судові витрати.

Я також подавав позов проти гонконгського щотижневика «Far Eastern Economic Review» («Економічний огляд Далекого Сходу»), який належав американцям, та проти його редактора Дерека Дейвіса. Останній відмовився забрати назад обвинувачення й вибачитись у тому, що він процитував священика-відступника Едгара Де Соуза, який заявив, що затримання урядом 16 змовників-марксистів було нападом на Католицьку Церкву. Я погодився на перехресний допит, який у дуже агресивній манері впродовж двох днів

1 Юридично головний орган державного управління; був створений у середні віки як дорадчий орган при монархові; сьогодні втратив своє значення й фактично виконує номінальні функції та служить для надання юридичної сили «королівським указам у Раді». – Прим перекл.

проводив королівський адвокат, що його найняв цей щотижневик. Коли ж настала черга редактора, Дерек Дейвіс не став давати свідчень, бо тоді він би був змушений погодитися на перехресний допит. Він також не став запрошувати Де Соузу довести правдивість надрукованої статті. Суддя прийняв рішення не на користь «Review» і його редактора.

Ще один позов я подав проти газети «International Herald Tribune» (IHT, належала «New York Times» та «Washington Post»), після того як 2 серпня 1994 року вона опублікувала наклепницьку статтю Філіпа Боуринга, журналіста, який свого часу вів колонку у «Far Eastern Economic Review». Боуринг писав: «У випадку з Китаєм історія видається майже нескінечнним перетягуванням канату між корпоративними потребами держави та інтересами сімей, що нею управляють. Династичну політику вже можна спостерігати в «комуністичному» Китаї сьогодення, так само як у Сингапурі, попри всі офіційні запевнення в бюрократичній меритократії[2]». У 1984 році мого сина Луна було обрано до парламенту, а тому стало очевидно, на що саме натякає Боуринг. Потім IHT визнала, що мої слова мали наклепницький характер і означали, що я в першу чергу захищаю інтереси сім'ї Лі, утискаючи корпоративні потреби держави. Газета вибачилася та сплатила всі збитки й витрати.

2 червня 1996 року китайськомовний щотижневик «Yazhou Zhoukan» («Азійський щотижневик») процитував слова одного юриста, Тан Лян Хона, який на основі того, що я купив дві квартири, звинувачував мене в корумпованості. Щотижневик відразу ж визнав свою відповідальність і виплатив велику суму грошей, щоб владнати справу. Однак сам Тан відмовився принести вибачення і відкликати свої облудні звинувачення. Через шість місяців на одному з мітингів майже наприкінці передвиборчої кампанії Тан повторив цей наклеп, заявивши, що як тільки він стане депутатом парламенту, то порушить це питання, і тоді «їм буде завдано смертельного удару». Суддя, який розглядав цю справу, зауважив, що на наступний день після публікації наклепницької статті Тан перевів значну суму грошей із банківського рахунку своєї дружини на власний рахунок у Джохор-Бахру, штаті, який перебував поза юрисдикцією Сингапуру, щоб таким чином вичерпати кредитний ліміт її рахунку. На думку судді, це було «очевидним доказом нещирості його намірів». Коли ж Тан зник із Сингапуру і не з'явився на суді, рішення було прийнято на мою користь. Після подання апеляції до Лондона Королівська адвокатська колегія не стала оспорювати наклепницький зміст його слів; апеляцію було відхилено.

Мої опоненти завжди чекали початку передвиборчої кампанії, щоб оголосити свої неправдиві звинувачення, адже саме так вони сподівалися завдати найбільшої шкоди. Якби я не подавав проти них до суду, таким інкримінаціям могли б і повірити. Західні ліберальні критики вважають, що через мою бездоганну репутацію ніхто так ніколи б і не

2 Суспільна система, у якій найвищі посади займають найобдарованіші люди. – Прим. перекл.

повірив у ті обурливі звинувачення, що їх проти мене висували. Тож мені доцільно було просто все це ігнорувати, а не подавати до суду з наміром порахуватися з кривдниками. Утім, люди схильні не вірити таким інкримінаціям лише тоді, коли їх об'єкт робить усе, щоб довести протилежне. Якби я не став судитися, це могли б уважати доказом того, що диму без вогню не буває.

У випадку з Танем те, що я придбав дві квартири протягом певного часу, широко обговорювали всі політики. Якби я не судився з Танем після його заяв у «Yazhou Zhoukan», на наступні загальні вибори він звернувся б до електорату з іще більше безпідставними та дикими заявами, але тоді вже було б запізно відбивати їх і навіть прихильники ПНД засумнівалися б, чи не приховую я чогось насправді. Але оскільки сингапурці знали, що я готовий боротися проти будь-яких наклепницьких звинувачень, то Тан, зробивши свою заяву, негайно ж підготувався до можливих наслідків, перевівши всі гроші з Сингапуру.

Є ще одна важлива причина, з якої я судився з кожним, хто зводив на мене наклеп. Ще в 50-их ми сформували політичні умови, в яких будь-який політик повинен захищатися, коли його звинуватять у непрофесіоналізмі або зловживанні.

Депутати парламенту, обрані від опозиції, так само подавали до суду, коли на них зводили наклеп. Так, Цзям Сі Тун домігся компенсації моральних збитків унаслідок обвинувачень із боку двох міністрів від ПНД: Гоуї Юнь Чуна та С.Дханабалана, які, проте, змогли владнати справу поза судом. Джейаретнам подав до суду проти Гох Чок Туна, який тоді (в 1981 році) був міністром торгівлі й промисловості, але він програв. Джейаретнам подав апеляцію до Королівської колегії адвокатів, проте так само зазнав поразки. Виборці почали звикати до того, що будь-які звинувачення у зловживаннях та безчесності розглядалися в суді. Міністри-члени ПНД завдяки цьому набули репутації людей, які завжди готові до детального розгляду своїх справ у суді та перехресних допитів з приводу будь-якого обвинувачення. Ті, хто звинувачує мене, що нібито всі мої судові позови робилися з метою заткнути рота опозиції, просто не розуміють, як швидко повірять у звинувачення в безчесності і зловживанні в регіоні, де корупція, кумівство та непотизм ще й досі роз'їдають суспільство.

Дехто безпідставно звинувачує наших суддів у тому, що вони дозволяють собою маніпулювати. Судді, які слухали ці справи, були старшими членами колегії, а отже, не могли дозволити собі ризикувати власним авторитетом і репутацією. Їхні рішення опублікували в юридичних звітах, щоб відтак наводити їх як прецеденти, які мають витримати прискіпливий аналіз із боку 2 000 юристів колегії, а також викладачів і студентів юридичного факультету Сингапурського національного університету. Найвизначнішим з усіх обвинувачень у тому, що ми використовуємо суддів у справах щодо наклепів, щоб залишити без даху над головою своїх політичних опонентів,

було опубліковане в «International Herald Tribune» 7 жовтня 1994 року – це була стаття Кристофера Лінгла, американського професора, який читав лекції в Сингапурському національному університеті. Він атакував мене словами: «Нетерпимі режими цього регіону виявляють велику винахідливість у своїх методах, щоб лише затиснути рота незгодним... Деякі з них роблять справжні чудеса: наприклад, маніпулюють покірними суддями, щоб залишити без копійки політиків опозиції». Я подав позов проти автора, редактора та власника видання. У присутності великої кількості представників іноземних ЗМІ вони вибачилися через своїх адвокатів, визнавши несправедливість обвинувачення. Суд присудив ІНТ сплатити нам збитки та витрати. Лінгл же, коли отримав повістку до суду, зник із Сингапуру, щоб уникнути перехресного допиту в суді.

Зауважу, що я не тільки не затикав рота опозиції чи пресі, які несправедливо ганили мене та підривали мою репутацію, – я представляв моє особисте й громадське життя на детальний розгляд кожного разу, коли з'являвся в суді як позивач. Якби в моєму житті були якісь тіньові сторони, робити це означало б ставити себе під загрозу, але я йшов на такий крок і потім віддавав отриману компенсацію у благодійні організації, що ще більше зміцнювало мій авторитет серед сингапурців.

Щоб притягти на свій бік політично нейтральних виборців та виграти вибори, ми повинні завжди нести відповідальність за те, що відбувається в політичному житті країни, а цього можна досягти лише коли ми в змозі достойно протистояти своїм критикам. Вони скаржаться, що я занадто жорстко реагую на їхні аргументи, але, на мою думку, тому, хто помиляється у своїй оцінці подій, треба надати докази протилежного, перш ніж він встигне вплинути на громадську думку й створити проблеми. Ті, хто намагається виглядати розумними за рахунок уряду, нехай не ображаються, що мої відповіді є не менш різкими за їхню критику.

Крім того, ПНД завжди намагалася донести свої погляди до тих, хто не бере участі в партійному житті, до нового покоління сингапурців, які отримали кращу освіту та є більш поінформованими, які хочуть брати участь в обговоренні подальшої долі нації. Через те, що парламент складається майже з самих членів ПНД, та через недостатній професіоналізм депутатів від опозиції в громадськості склалася думка, що альтернативні погляди не мають у парламенті належної уваги. У 1990 році ми внесли зміни до конституції, щоб увести до парламенту невелику кількість депутатів, яких не обирає народ, а призначають (так звані «призначені депутати»); ми зробили це з метою відобразити в діяльності парламенту незалежні погляди тих, хто не входить до жодної партії. Цей план виявився успішним, бо дав змогу громадським діячам, які не є членами ПНД, але мають достатній професійний рівень, увійти до парламенту. «Призначені

депутати» відіграли конструктивну роль, притягнувши увагу до дбайливо обміркованої критики стосовно урядової політики; уряд серйозно поставився до їхніх поглядів. Один із них, Волтер Вун, висунув законопроект від себе особисто, який парламент прийняв як закон «Про утримання батьків».

Після виборів 1984 року ми створили відділ зворотнього зв'язку, щоб таким чином дати можливість громадськості висловити свою думку щодо урядової політики через форуми і спеціальні конференції. Такі збори зазвичай очолюють депутати парламенту, метою яких є вивчити погляди громадськості, а не переконати її у своїй правоті; тож вони заохочують присутніх до висловлення своєї думки. Не можна сказати, що кожна протилежна урядовій думка привела до зміни політичного курсу, проте такий зворотній зв'язок допоміг урядові покращити свою політику.

Після відокремлення Сингапуру від Малайзії у 1965 році та виведення британського контингенту в 1968 році будь-які вибори були народним референдумом, який демонстрував масовість підтримки ПНД, а не тільки те, виграємо ми чи ні. У середині 1980-их років популярність ПНД почала падати, зниження сталося переважно через те, що молодше покоління виборців, кількість яких зростала, не пройшли через боріння минулих років і не були відданими ПНД. Вони хотіли, щоб опозиція стежила за діями ПНД та тиснула на уряд, щоб пом'якшити його політику й домогтися більших послаблень. Це не могло не призвести до обрання людей, які мало надавалися на роль депутатів, – так воно й сталося.

Коли в 1991 році прем'єр-міністр Гох скликав загальні вибори, опозиція змінила свою тактику. Замість того щоб виставляти ще більше малоздатних до політичної діяльності кандидатів, вони дозволили ПНД виграти більшість депутатських крісел, не виставивши у день подання кандидатур жодної. Вони знали, що сингапурці хотіли бачити в парламенті кількох опозиційних депутатів, але при цьому щоб уряд належав ПНД. Опозиція назвала це своєю стратегією «побічних виборів». І вона справді спрацювала: Лоу Тя Хян із Лейбористської партії, випускник університету Наньянг, теочу[3] за походженням, виграв вибори по округу Хоуган, заселений так само переважно теочу. Він виявився здібним лідером, здатним повести за собою маси виборців. Очолювана Цзямом СДП отримала три крісла і стала найбільшою партією, представленою в опозиції, а сам Цзям – офіційним лідером опозиції. Новообрані депутати від СДП не мали яскравої політичної індивідуальності і не виправдали партійних сподівань. Цзям, діяч із розвинутим конструктивним мисленням, міг би створити значну політичну силу, якби краще

3 Одна з назв області на сході провінції Гуандун (КНР) і, відповідно, китайців, які там проживають або звідти походять. – Прим. перекл.

розбирався в людях. У 1992 році він із гордістю представив громадськості молодого й нібито дуже талановитого діяча, на якого покладав великі надії у додаткових виборах. Через два роки цей його протеже витіснив Цзяма з посади керівника партії і фактично змусив його створити нову партію.

Під час виборів 1997 року з 83 депутатських крісел ПНД програла тільки Лоу Тя Хяну та Цзяму, який на той момент уже представляв нову партію. У цей рік популярність ПНД знову почала зростати: ми отримали на 4% голосів більше, тобто 65% загалом. Ми перемогли двох членів парламенту від СДП, які здобули перемогу на виборах у 1991 році, але потім розчарували своїх виборців. ПНД вдалося справитися з опозиційною стратегією «побічних виборів», спокусивши виборців тим, що пріоритетність оновлення житлового фонду по округах залежатиме від рівня підтримки виборців, яку отримає від них ПНД. Американські ліберали критикували такий хід як нечесний – так нібито політика «казенної годівниці»[4] існує лише в нашій країні.

Сьогоднішні лідери ПНД займаються тим, щоб зміцнити свій зв'язок із молодшим поколінням. Фінансовий спад, якого наш регіон зазнав у 1997–98 роках, став для цього покоління, що не знало труднощів, випробовуванням. Народ і партійні лідери разом змогли перебороти проблеми та вийти з цієї боротьби ще сильнішими. Через цю кризу, а також періодичну напругу в стосунках з Малайзією сингапурці ніколи не забувають про складні життєві реалії Південно-Східної Азії.

Чи зможе політична система, яку мої колеги та я сам створили, функціонувати більш або менш незмінно ще одне покоління? Сумніваюся. Новітні технології та глобалізація змінюють спосіб праці й життя людей. До Сингапуру прийдуть нові підходи до праці, інший спосіб життя, а з огляду на те, що в цю еру інформаційних технологій ми є міжнародним центром економіки, яка базується на знаннях, наша країна зазнаватиме навіть більшого впливу ззовні, ніж інші.

Чи залишиться ПНД керівною партією в політиці Сингапуру? Якою великою буде загроза з боку демократичної опозиції? Це залежатиме від того, як лідери ПНД реагуватимуть на зміну в потребах і сподіваннях народу, який уже сьогодні має кращу освіту та розуміння наявних умов, а також на бажання людей брати активнішу участь у виробленні рішень, що визначають їхнє майбутнє. Проте не забуваймо: кількість можливих рішень не така велика, щоб між прихильниками різних політичних поглядів виникли категоричні розбіжності, які не дадуть їм дійти згоди у розв'язанні наших спільних проблем.

4 Політичний термін, який означає національну казну; з неї конгресмени беруть кошти на реалізацію різноманітних програм в інтересах свого виборчого округу – Прим перекл

10. Плекаємо й залучаємо таланти

Увечері 14 серпня 1983 року в щорічній промові на честь Дня Нації я зробив заяву, яка вибухнула у нашому суспільстві, наче бомба. У прямому ефірі одночасно на двох каналах перед величезною авдиторією я сказав, що з боку наших чоловіків з університетською освітою, якщо вони хотіли, щоб їхні діти досягли такого ж успіху, що й самі батьки, було нерозумно обирати собі в дружини менш освічених і менш розумних жінок. Преса назвала це «великими шлюбними дебатами». Як я й думав, така заява розворушила осине гніздо. Моя дружина Чу попереджала мене, що жінок, які закінчили лише п'ять класів середньої школи, в країні набагато більше, ніж жінок з університетськими дипломами. На наступних після цього виступу виборах популярність ПНД впала на 12 пунктів – більше, ніж я розраховував.

Мені знадобився певний час, щоб побачити очевидне: здібності є найдорогоціннішим активом нашої держави. Для такої маленької й бідної на природні ресурси країни, як Сингапур, усього з двома мільйонами населення на момент набуття незалежності в 1965 році, здібності були визначальним фактором. Китайське населення Сингапуру переважно складалося з нащадків селян, які свого часу приїхали з південних провінцій Китаю, щоб за контрактом виконувати тут найважчу працю: працювати вантажниками або рикшами. Індійські іммігранти першої хвилі так само прибули сюди, щоб працювати на гумових плантаціях, копати землю, будувати дороги. Здебільшого вони належали до найнижчих каст, але були й невеликі групи індійських торговців та клерків. Найобдарованішими серед них були торговці-синдхи[1] та індуси з касти брахманів, особливо ж священики, чиї нащадки були дуже обдарованими. Малайці ж були, як правило, талановитішими в мистецтві, ніж у науках.

Нам неабияк пощастило, що за британців у Сингапурі було створено регіональний освітянський центр: тут існували гарні школи, медичний коледж короля Едуарда VII та Рафлс-колледж (де навчали гуманітарних і точних наук), була розвинена система підготовки викладачів. На базі двох вищеназваних коледжів пізніше було створено Малайський університет. Найобдарованіші англомовні учні з усієї Малайї та територій Борнео навчалися в Сингапурі, де вони жили в пансіонах, що належали християнським місіям. Найкращі студенти потім отримували у Сингапурі, професію лікаря, вчителя чи адміністратора. Це були «вершки» шестимільйонного суспільства китайців та індійців, які жили в Малайї, на територіях Борнео і навіть у Голландській Ост-Індії (пізніше Індонезія).

1 Представники однієї з народностей Пакистану, яка проживає у провінції Синд – Прим перекл.

Крім того, в Сингапурі знаходилися найкращі в усьому регіоні китайські школи, до яких відправляли своїх дітей заможні батьки-китайці з усіх усюд, щоб потім вони вступили до університету Наньянг, де викладання тоді велося китайською. До японської окупації та створення незалежних урядів після війни китайці вільно пересувалися між країнами Наньянгу (так звана область «Південних морів», або Південно-Східна Азія). Багато з них залишалися в Сингапурі, бо тут була краща перспектива отримати гарну роботу; тим самим вони водночас збільшували відсоток обдарованих людей.

Після кількох років діяльності нашого уряду я усвідомив, що обдарованішими були люди на посадах міністрів, адміністраторів, що найкращі професіонали мене оточували – то ефективнішою й результативнішою була моя політика. Важко не пригадати тут принца Сіанука[2] – людину надзвичайно обдаровану. Знімаючи свої фільми, він був сценаристом, режисером, актором та продюсером в одній особі. У Камбоджі було не так уже й багато освічених і талановитих людей, та й тих небагатьох убив Пол Пот. Це стало однією з причин трагедії в Камбоджі.

Що ж змусило мене зробити ту заяву, яка поклала початок «великим шлюбним дебатам»? Це був звіт із перепису населення, який у 1980 році мені поклали на стіл підлеглі. Цей звіт демонстрував, що наші найрозумніші жінки залишаються самотніми, а отже, не будуть репродуковані в наступному поколінні. Механізм цього явища був сумний: наші найкращі жінки не могли відтворити себе в наступному поколінні, бо чоловіки з такою самою освітою не хотіли з ними одружуватися. Так, приблизно половину випускників наших університетів становили жінки, з яких майже дві третини були неодружені. Чоловіки-азійці (китайці, індійці або малайці) віддавали перевагу жінкам, менш освіченим, ніж самі. За даними 1983 року лише 38% випускників університетів одружувалися з жінками з вищою освітою. Таку «кривобоку» модель шлюбу та репродукції потомства не можна було залишати без уваги. Тож я вирішив, що настав час вибити з голови молодих чоловіків Сингапуру такі безглузді, старомодні й шкідливі забобони. У своєму виступі я навів статистичні дані дослідників штату Мінесота, зібрані в 1980 році на матеріалі багатьох пар тамтешніх близнюків, які продемонстрували, якими подібними були вони між собою. Хоч їх виховували окремо, в різних країнах, близько 80% їхнього словникового запасу, коефіцієнт інтелектуального розвитку, звички, вподобання та антипатії стосовно їжі й друзів та ще багато інших рис характеру й особистості виявилися тотожними. Іншими словами, те, якою є людина, майже на 80% залежить від природи, а лише на 20% – від умов виховання.

Рівень обдарованості більшості дітей перебуває десь посередині між рівнем здібностей батька та матері; рідко трапляється таке, щоб дитина виходила за ці межі в

2 Крім того, відомий своїми ліберальними поглядами і тим, що, починаючи з 1941 року, займав найбільшу у світі кількість найвищих політичних посад, за що був внесений до «Книги світових рекордів Гіннеса» – Прим перекл.

той чи інший бік. Ось чому, коли випускники університетів чоловічої статі одружувалися з менш освіченими жінками, їхні шанси мати дітей, яким би вистачило здібностей, щоб здобути вищу освіту, зменшувалися. Я закликав чоловіків одружуватися з жінками з такою самою освітою, а освічених жінок – мати двох чи більше дітей.

Жінок із вищою освітою засмутило те, що я звернув загальну увагу до такого болісного для них питання. Жінки ж без освіти та їхні батьки були розлючені; адже я фактично відмовляв освічених чоловіків одружуватися з ними. Через пресу на мене полився дощ коментарів і листів, у яких мене звинувачували в аристократичній зверхності, бо я вважав, що розум успадковується генетично, а не є результатом освіти, харчування й тренування. Якісь чоловік і жінка, обидва з вищою професійною освітою, приписали мені твердження, що нібито в бідних сім'ях можуть народитися лише діти з нижчим рівнем інтелекту. (Такого я не говорив.) «Ось вам приклад – скрипаль Лі Пань Хонь, він виріс у халупах Чайна-тауна. Якби йому не дали такої можливості, він би ніколи не розвинув свого творчого дару». (Лі Пань Хонь був талановитим хлопчиком, якого випадково побачив Ієгуді Менухин[3] та запросив до своєї школи у Великій Британії. Пізніше він став першою скрипкою симфонічного оркестру Манчестера.) «Усе це відгонить зневагою аристократа до простих людей». Якась жінка написала: «Я незаміжня, маю вищу освіту та у свої 40 років багато чого досягла в професійній сфері. Я не стала одружуватися, бо так мені більше до вподоби. Мене глибоко ображає твердження, що якісь там нещасні гроші можуть змусити мене стрибнути в ліжко з першим-ліпшим привабливим чоловіком, щоб наробити з ним талановитих діточок заради спасіння майбутнього Сингапуру». Навіть Тох Чінь Чай, тоді рядовий депутат парламенту від ПНД, висміяв мої погляди, заявивши, що його мати ніколи не ходила до школи, а його батько був звичайнісіньким клерком без вищої освіти, і якби він думав про освіту його батьків, то не мав би жодних шансів у житті.

Я підкріпив свою думку, опублікувавши аналіз статистичних даних за останні кілька років, який стосувався рівня освіти батьків найкращих 10% наших учнів за результатами екзаменів у 12, 16 та 18 років. Ці цифри розвіювали всі сумніви стосовно того, що визначальним фактором для високих досягнень у житті є пара добре освічених батьків. Крім того, я опублікував дані за 1960–70 роки, які доводили, що більшість із наших найкращих студентів, які отримували стипендії на навчання в закордонних університетах, мали батьків без освіти: власників магазинів, рознощиків, таксистів і звичайних чорноробів. Ці дані я порівняв з даними 1980 та 1990 років, які показали, що понад 50% наших найкращих учнів, які виграли стипендії на навчання за кордоном, мали щонайменше одного з батьків із професійною освітою або приватного підприємця. Висновок

3 Американський скрипаль і диригент (1916–1999), за походженням білоруський єврей, уже з 7 років виступав із симфонічним оркестром в Америці, а в 1959 році переїхав до Британії, де 1962 року створив школу для обдарованих дітей – Прим перекл.

був очевидний: якби батьки тих, хто отримав стипендію у 1960–70 роках, народилися на покоління пізніше, коли освіта стала доступною для всіх, а найобдарованіші діти могли отримувати різноманітні стипендії та ґранти, вони б могли отримати вищу освіту.

Західні ЗМІ широко висвітлювали сингапурські дебати з приводу «нерівного» шлюбу. Ліберальні західні журналісти та політичні коментатори шпиняли мене за мою необізнаність і забобони. Лише один академічний дослідник висловився на мою підтримку, це був Р.Х. Херрнштайн, професор психології Гарвардського університету. У одній зі своїх статей, яка називалася «IQ та спад народжуваності», опублікованій у «Atlantic Monthly» в травні 1989 року, він написав: «Сьогодні звучать слова прем'єр-міністра Сингапуру Лі Куан Ю про те, що «рівень компетентності [працівників] знижуватиметься, наша економіка страждатиме, так само як і управління нашою країною, а суспільство дегенеруватиме», бо забагато освічених чоловіків не здатні знайти собі освічену дружину, а натомість одружуються з неосвіченими чи залишаються неодруженими. Але Лі є радше винятком, бо сьогодні політики, які б насмілювалися говорити з громадськістю про якісний аспект низької народжуваності, трапляються дуже рідко». Через кілька років Херрнштайн став співавтором книги «The Bell Curve»[4], у якій виклав дані, що доводили: рівень інтелекту успадковується від батьків.

Щоб хоч частково розв'язати проблему неодружених молодих жінок із вищою освітою, ми заснували Лігу суспільного розвитку (ЛСР), яка мала полегшити спілкування між випускниками вузів жіночої та чоловічої статі. Я особисто обрав на посаду керівника Ліги доктора Айлін Ау, доктора наук і викладача Сингапурського національного університету. Їй тоді було майже п'ятдесят, вона була одружена з лікарем та мала двох дітей-студентів. Дуже приємна у спілкуванні, здатна легко встановлювати контакт із молоддю, вона була найкращою кандидатурою на цю посаду. Спочатку випускники вузів – і чоловіки, і жінки – поставились до заснування ЛСР зневажливо, а міжнародна преса мала чергове свято на своїй вулиці, бо досхочу насміялася з наших «сватальних» ініціатив та масових заходів ЛСР – від симпозіумів, семінарів і школи комп'ютерної грамотності до круїзів та святкування професійних свят.

Насправді ж гірким фактом було те, що батьків Сингапуру бентежило, що все більше їхніх дочок із вищою освітою залишаються незаміжніми, і вони не знали, де шукати розради. Одного вечора в 1985 році, після прийому в Істані Чу розповіла мені про розмову, яка відбулася між жінками її покоління; вони скаржились одна одній на те, якою гіркою є доля їхніх дочок, що отримали чудову професійну освіту, й жалкували за тим часом, коли шлюб жінки влаштовували батьки за допомогою професійних свах. Коли

4 «The Bell Curve» («Крива нормального розподілу»), бестселер 1994 року, авторами котрого є Ричард Херрнштайн та Чарльз Муррей. – Прим. перекл.

більшість жінок не отримувала формальної освіти, жінки з різним рівнем обдарованості мали однакові шанси бути «виданими заміж», оскільки тоді ніхто не ділив їх на тих, які закінчили п'ять класів або п'ять курсів. Проте практика шлюбів, упоряджених свахами, була вже неприйнятною для освічених жінок.

Така ситуація створилася, з одного боку, через матерів молодих чоловіків із вищою освітою, а з іншого боку, через самих їхніх синів. Матері, які не мали вищої освіти, не бажали мати освічених невісток, бо боялися їх. Найважчим виявилося викорінити ці культурні забобони, які змушували вважати чоловіка, який не один у родині заробляє на хліб та не є головою родини, достойним лише співчуття і кпинів. Саме такі упередження закріпилися серед китайців, ще більше серед індійців, але найбільше – серед малайців.

Проте ця проблема стосувалася не лише жінок і чоловіків із вищою освітою. Велика кількість жінок, які закінчили школу або коледж на «відмінно», не могли знайти собі пари з аналогічною освітою; те саме стосувалося жінок з освітою в п'ять класів. Жінки хочуть виходити заміж за людину з вищою за свою освітою, чоловіки хочуть одружуватися з жінками, які мають нижчу за їхню освіту. У результаті найменш освічені чоловіки залишалися неодруженими, бо всі жінки, які ще залишилися незаміжніми, мали освіту вищу за їхню та не хотіли виходити за них заміж. До того ж до створення Ліги соціального розвитку я попросив директора Народної асоціації сформувати Секцію соціального розвитку (ССР) для тих, хто мав середню освіту. Кількість членів у цих організаціях швидко зростала, становлячи на 1995 рік 97 тисяч; 31% членів ССР, які зустрілися завдяки діяльності секції, одружились. Отже, оскільки традиційні способи вибору партнерів для шлюбу були зруйновані через загальну освіту, уряд повинен був створити альтернативи свахам минулих часів.

Статистичні дані перепису населення 1980 року також виявили, що проблема жінок із кращою освітою ще більше ускладнювалася тим, що вони мали набагато менше дітей, ніж жінки з нижчою освітою. На кожну жінку з вищою освітою припадало 1,6 дитини; з закінченою середньою – також 1,6; з незакінченою середньою – 2,3; а на жінку з початковою освітою – 4,4 дитини. Щоб батьки мали собі повноцінну заміну, на них двох має припадати 2,1 дитини. Отже, шар малоосвіченого населення більше ніж подвоювався, тоді як шар із вищою освітою у нас не відтворювався.

Щоб якось вплинути на таку репродуктивну тенденцію, ми з Кеном Сві, який тоді був міністром освіти, вирішили у 1984 році надати матерям із вищою освітою, які заводять третю дитину, пріоритет при обранні найкращих шкіл для всіх своїх дітей – мета, яку переслідували всі батьки. Це питання викликало цілу бурю емоцій та розділило міністрів. Прибічники егалітаризму в Кабінеті міністрів на чолі з Раджею шаленіли від обурення. Він був геть незгодний із тим, що здібніші батьки мали здібніших дітей. Навіть якщо це правда, казав він, навіщо понижувати самооцінку людей? Едді Баркер був неза-

доволений не тому, що підтримував позицію Раджі, а тому що вважав це образою для менш обдарованих батьків та їхніх дітей. Молодші міністри розбилися на групи залежно від поглядів старших колег. Кен Сві, як і завжди тверезо мислячий реаліст, погоджувався зі мною в тому, що ми маємо витрясти з молодого покоління чоловіків із вищою освітою застарілі культурні забобони, щоб вони визнали, що одружуватися з жінками з нижчою освітою нерозумно. Більшість у Кабінеті міністрів була на нашому боці.

Ми з Кеном Сві очікували обурення матерів без вищої освіти, бо фактично це було дискримінацією їхніх прав, а тому негативна реакція саме матерів з вищою освітою захопила нас зненацька. Однак у будь-якому разі наше послання дійшло до свідомості молодих чоловіків: вони частіше почали одружуватися з жінками однакового з ними інтелектуального рівня. Утім, просування в цьому напрямку відбувалося дуже повільно. Після виборів я погодився з тим, щоб Тоні Тань, який змінив Кена Сві на посаді міністра освіти, скасував це рішення та пріоритетне право матерів із вищою освітою. Але попри це, мені вдалося розбудити наших людей, особливо тих, які мали вищу освіту, звернувши їхню увагу на «хробака», який під'їдав наше суспільство. Але якщо такий привілей був не до душі жінкам із вищою освітою, доцільно було його відмінити.

Натомість я встановив податкові пільги на сплату податку на прибуток для заміжніх жінок – і то для всіх: які мали вищу освіту, технічну професійну, закінчену чи незакінчену середню, таким чином поширивши обсяг привілеїв та послаблюючи відчуття розшарування суспільства на еліту та всіх інших. Ці привілеї давали право на значне зменшення податку на прибуток для батьків або матерів третьої й четвертої дитини в родині, що сильно сприяло збільшенню рівня народжуваності.

Чимало критики вилилось на наш уряд за впровадження в 60-их необачливої політики «зупинись на двох». Чи мала така критика під собою підстави? І так, і ні. Не обери ми такий курс щодо планування сім'ї, нам би ніколи не вдалося скоротити темпів зростання населення і, відповідно, розв'язати проблему безробіття та загальної шкільної освіти. З іншого боку, ми повинні були передбачити, що люди з вищою освітою матимуть двох або й менше дітей, тоді як ті, хто має початкову освіту, народжуватимуть по четверо й більше. Західні дослідники планування сім'ї ніколи не звертали уваги громадськості до цього вже їм відомого, хоч і не так сильно вираженого в їхніх рідних, уже розвинених країнах наслідку, бо це вважалося політично некоректним. Якби ми самі усвідомили цей факт трохи раніше, ми б по-іншому формулювали нашу кампанію. Ми радше ще в 1960-их роках заохочували б жінок із кращою освітою мати троє або більше дітей. На жаль, тоді ми ще всього не знали, тому й наша політика щодо народжуваності залишалася незмінною аж до 1983 року, коли аналіз перепису населення 1980 року показав отакі відмінні моделі репродуктивності різних соціально-економічних груп.

Із часу моєї промови 1983 року я регулярно публікував статистичні дані щодо рівня освіти батьків 10% найкращих за результатами державних екзаменів учнів. Сьогодні сингапурці вже визнають: що здібнішими є батьки, що кращу освіту вони мають, то більшою є ймовірність, що їхні діти досягнуть аналогічного рівня. Метою моєї промови було зрушити стереотипи в головах молодих чоловіків, жінок, їхніх батьків і змусити їх щось робити, щоб якось виправити цю ситуацію. Відкрита дискусія, яку я розпочав, певним чином вплинула на сингапурців, але цього було замало. Кен Сві, який собаку з'їв на статистиці, із гіркотою сказав мені, що аналіз даних через кілька років після тієї шокової терапії вказує на те, що ми не зможемо розв'язати цю проблему швидко і відхилити від більшості наших освічених жінок їхню незаміжню долю. Статистичні дані, хоч і показували покращення, проте доводили, що знадобиться чимало років, перш ніж ця тенденція зміниться. Наші найталановитіші жінки страждатимуть – і страждатиме Сингапур. У 1997 році вже 63% чоловіків із вищою освітою одружувалися з жінками з таким самим рівнем освіти порівняно з 38% у 1982 році. Крім того, тепер уже більше жінок із вищою освітою виходили заміж за чоловіків без такої освіти – це було краще, ніж залишитися самій. Насправді дуже важко виправити такі глибоко вкорінені в культурі упередження. Розумом я погоджувався з Кен Сві: щоб перебороти таке відставання в культурі, повинен відбутися повільний процес поступового ламання стереотипів, проте на рівні почуттів я не міг змиритися з тим, що неможливо зробити це скоріше, одним махом.

Ще більше труднощів з інтелектуальним потенціалом наша країна зазнала після того, як багаті західні країни змінили свою політику щодо іммігрантів з Азії. У 60-их, коли Сполучені Штати вели війну у В'єтнамі, вони почали приймати іммігрантів з Азії, тому що не хотіли виглядати налаштованими проти азійського регіону взагалі. Таким чином, вони змінили свою політику «приймати тільки білих», яка налічувала понад 100 років історії. Канада, Австралія й Нова Зеландія – великі країни з малочисельним населенням – дуже скоро пішли тим самим шляхом. Протягом довгих років вони відмовляли іммігрантам з Азії, але коли одного дня вони відмінили це правило, щоб залучити до себе азійців із гарною освітою та високим професійним рівнем, ми втратили більшу частину притоку китайських та індійських іммігрантів із Малайзії. Багато малайзійців (китайців та індійців за походженням) із середнього класу поїхали до Австралії, Нової Зеландії й Канади на постійне місце проживання; менше іноземців почало приїздити до Сингапуру задля освіти – тепер уже вони мали свої університети, багато хто міг собі дозволити навчатися в Австралії, Новій Зеландії, Великій Британії, США та Канаді.

Не всі лідери поділяли мої погляди щодо негативного впливу цієї зміни в нашій політиці. Коли на початку 70-их я сказав прем'єр-міністрові Малайзії Туну Разаку, що

його країна потерпає від відпливу інтелекту, бо втрачає багато освічених китайців та індійців, які їдуть до Австралії й Нової Зеландії, він відповів: «Це не відплив інтелекту, це відплив проблем: з ними з Малайзії відпливають проблеми».

Брак талановитих людей у Сингапурі ще більше загострився наприкінці 1970-их років, коли щорічно близько 5% найосвіченіших громадян стали емігрувати за кордон. Занадто багато наших найкращих студентів ставали лікарями; багато з них емігрували, бо не могли досягти того рівня успіху, на який заслуговував би їхній рівень професіоналізму. Деякі з тих, хто навчався в Австралії, Новій Зеландії та Канаді, поїхали туди, бо їхня кар'єра в Сингапурі розвивалася, як їм здавалось, недостатньо швидко. На відміну від японців і корейців сингапурці отримували освіту англійською мовою, а тому не зазнавали значних мовних чи культурних проблем, коли оселялися за морем.

Щоб мати доволі обдарованих людей і заповнити робочі місця, потрібні економіці, яка розвивалася дедалі швидше, я поставив собі за мету залучити й утримати підприємців, професійних службовців, людей мистецтва та висококваліфікованих робітників. У 1980 році ми сформували два комітети, завданням яких було залучати до нас випускників закордонних університетів та інтегрувати їх у суспільство. З допомогою представників студентських рад наших місій у Британії, Сполучених Штатах, Австралії, Новій Зеландії й Канаді група офіційних представників Сингапуру зустрічалася з перспективними студентами-азійцями у відповідних університетах, щоб зацікавити їх працею в Сингапурі. Ми зосередили увагу саме на азійцях, оскільки Сингапур пропонував азійську спільноту з рівнем та якістю життя вищими порівняно з іншими країнами Азії, отже, вони легко могли тут асимілюватися. Цей систематичний пошук по всьому світу приніс результати: щороку кілька сотень випускників вузів приїздили до Сингапуру, чим ми змогли більш-менш компенсувати 5–10-відсоткову втрату найкращих сингапурських фахівців, які їхали до розвинених країн.

Стосовно тих, хто відзначався особливими успіхами, ми застосовували тактику «дострокового збору врожаю» – американську практику, у рамках якої студентам на основі їхніх оцінок пропонували працю ще до фінальних іспитів. Завдяки активному рекрутуванню на початку 90-их притік випускників у три рази перевищував відтік. Ми стали пропонувати кілька сотень стипендій талановитим студентам із Китаю, Індії та всього регіону, сподіваючись, що деякі з них залишаться, бо матимуть у нас найкращі перспективи праці; а ті, хто повертався до своїх країн, все одно могли бути корисними для наших компаній, коли останні почали виходити на ринки цих країн.

Крім того, ми сформували дві команди фахівців, які мали залучати здібну молодь з Індії, а також із нашого регіону. Втім, ця практика виявилась успішнішою стосовно

індійської, а не малайської обдарованої молоді. У Малайзії та Індонезії існувало доволі привілеїв для «буміпутра»[5] та «прибумі»[6], щоб вони хотіли кудись їхати звідти.

Новим явищем стало збільшення кількості білих чоловіків, які одружувалися з нашими жінками, особливо з тими, що мали вищу освіту. Сингапурські випускники вузів, на відміну від іноземних спеціалістів, побоювалися одружуватися з такими дівчатами, тому багато наших жінок були змушені покинути країну. Річ у тому, що згідно з нашими правилами, громадянин Сингапуру чоловічої статі має право одружитися з іноземкою, а навпаки – ні. Ми давали такий дозвіл лише тоді, коли іноземець мав постійне місце роботи. У січні 1999 року цю політику було змінено, що негайно зробило Сингапур ще космополітичнішим. Крім того, чимало наших чоловіків, які отримали освіту за кордоном, одружувалися з білими, японками та представницями інших азійських народів, із якими вони знайомилися в університетах. Діти, що народжувалися в таких шлюбах, стали цінним поповненням нашого державного інтелектуального капіталу. Старі жорсткі бар'єри щодо міжрасових шлюбів сьогодні не витримують тиску нової спільноти, представники якої багато подорожують і працюють в інших країнах. Сьогодні нам потрібно змінювати своє ставлення та користуватися повною мірою тим, що колись вважалося іноземним інтелектом, який неможливо асимілювати в нашій країні, – не можна більше допускати, щоб наші застарілі вірування заважали розвиткові Сингапуру як міжнародного центра торгівлі, промисловості й послуг.

Крім природного консерватизму, ще однією перепоною на нашому шляху є страх конкурентної боротьби за робочі місця, який виявляється як на рівні професійних працівників, так і на найнижчих рівнях у певній протидії припливові іноземного інтелекту. Хоча сингапурці і знають, що притік іноземного інтелекту означає створення нових робочих місць, проте все одно воліли б, щоб це відбувалося в якомусь іншому секторі, а не у їхньому власному.

Без іноземного інтелектуального капіталу ми б не досягли того, чого досягли. У моєму першому Кабінеті міністрів я був єдиним, хто народився та отримав освіту у Сингапурі. Кен Сві і Чінь Чай народилися в Малайї, Раджа на Цейлоні; наш головний суддя Йон Пун Хау приїхав з Малайзії, так само як і генеральний прокурор Чань Сек Кеун. Цей перелік можна ще довго продовжувати – тисячі інженерів, управлінців та інших спеціалістів, які приїхали з-за кордону, допомагали нам зростати. Вони є додатковими «мегабайтами» в комп'ютері під назвою «Сингапур». Якщо ми не використаємо іноземний інтелектуальний капітал повною мірою, ми не зможемо грати у «вищій лізі».

5 Офіційна назва, яку широко використовують у Малайзії щодо етнічних малайців. – Прим. перекл.
6 Аналогічна назва в Індонезії для місцевих народностей. – Прим. перекл

11. Різні мови чи одна?

Як Чу, так і я, отримали освіту в школі з англійською мовою навчання. Коли під час навчання у Великій Британії ми познайомилися зі студентами з Китаю, то особливо гостро усвідомили свою відірваність від рідної китайської культури: у цьому плані ми були чимось подібні до китайських студентів із карибського регіону. Ми відчували, що втратили щось дуже цінне, бо отримали освіту не рідною мовою і до того ж не змогли повністю сприйняти цінності чужої культури. Між мною та масою звичайних китайців, які розмовляли діалектами або мандаринською[1], відчувався певний бар'єр. Світ моїх підручників та вчителів і світ, у якому я жив, були двома різними реальностями. У цьому Чу і я нагадували сотні інших випускників Рафлс-коледжу, які не отримали формальної освіти в рамках відповідної азійської культури, проте до британської культури також не належали – вони опинились у порожнечі між ними двома.

Ми з Чу вирішили, що троє наших дітей не повинні страждати від такої хиби у своєму культурному розвиткові, і відправили їх до китайських шкіл, щоб вони влилися до цієї живої, могутньої, впевненої в собі громади, навіть якщо їхня англійська через це постраждала б. Цю проблему ми розв'язали ось як: Чу розмовляла з дітьми англійською, а я мандаринською, щоб таким чином вдосконалювати свої знання також!

Такий підхід пішов на користь усім трьом: вони отримали китайську освіту, всмоктали цінності, які зробили з них шанобливих дітей і гарних громадян країни, та одночасно вільно заговорили англійською. У школі вони вчилися добре, регулярно здобували призи за успіхи в навчанні, про що з гордістю повідомляли ці школи та преса, щоб таким чином заохотити інших батьків віддавати своїх дітей до китайських шкіл. Крім того, це переконало китайськомовну громаду, що я не збираюся відміняти в Сингапурі китайської мови викладання у школах. Той, хто народився в суспільстві, де розмовляють однією мовою, можливо, не зрозуміє, чому мовне середовище, яке я обрав для освіти своїх дітей, відігравало певну політичну роль.

Сингапур ніколи не говорив однією мовою – це було суспільство-поліглот, яке сформувалося за колоніального правління. Британці залишали за жителями Сингапуру право вирішувати самим, яку освіту отримають їхні діти. Уряд забезпечував обмежену кількість шкіл з англійською мовою навчання, учні яких могли набути навичок, щоб працювати клерками, комірниками, креслярами та іншими допоміжними робітниками, а

1 Англомовні джерела визначають мандаринську не як діалект, а як «офіційну державну мову Китаю, в основі якої лежить головний діалект, що ним розмовляють у самому Пекіні та довкола». – Прим. перекл.

також кілька початкових шкіл із малайською мовою навчання. В індійців були свої школи чи класи, де викладання велося тамільською та іншими мовами Індостану (ці школи фінансувала індійська меншина). Так само китайці мали школи, що їх фінансували успішні члени китайської громади, – тут предмети викладалися китайською. Оскільки представники кожної народності навчалися своєю рідною мовою, емоційно вони були дуже прив'язані до неї. У цьому сингапурці були подібні до п'яти мільйонів жителів канадської провінції Квебек, які вперто розмовляють французькою на континенті, де живуть 300 мільйонів носіїв англійської мови.

Коли в 1959 році ми сформували уряд, то вирішили, що малайська буде нашою державною мовою, щоб таким чином підготувати шлях до злиття з Малайєю. Одночасно ми усвідомлювали, що англійська має залишитися мовою спілкування на роботі та в громадському житті. Розмовляючи малайською, китайською або тамільською, ми б не змогли розвинутися в міжнародний осередок торгівлі, а от якщо мовою спілкування ставала англійська, жодний із присутніх у Сингапурі народів не відчував би себе утисненим. Однак питання виявилося занадто болючим, щоб ми могли вдатися до негайних змін. Ми не могли оголосити, що всі жителі Сингапуру, кожний із яких пристрасно закоханий у власну мову, мають вивчити англійську, – це мало б катастрофічні наслідки. Отже, ми залишили ситуацію поки що без змін, з чотирма офіційними мовами: малайською, китайською (мандаринською), тамільською та англійською.

Особливо гостро необхідність у спільній мові спілкування стояла в сингапурських збройних силах. Жахлива суміш діалектів і мов у нашій армії могла з часом призвести до того, що наші військові підрозділи йшли б до бою, не розуміючи один одного. Чимало солдатів володіли лише одним діалектом, тому ми були змушені створити спеціальні взводи, де розмовляли тільки хоккієнським. Удома китайці розмовляли на котромусь із понад семи різних китайських діалектів, а в школі вивчали мандаринську й англійську, які вдома ніхто не використовував.

Не бажаючи чвар через мови, я ввів по англійських школах викладання трьох рідних мов: мандаринської, малайської і тамільської, до чого всі батьки поставились дуже позитивно. Щоб врівноважити ситуацію, я впровадив викладання англійської мови по китайських, малайських і тамільських школах. Малайські та індійські батьки вітали таку ініціативу, проте все більше з них відправляли своїх дітей до англійських шкіл. Основна маса китайської громади не схвалювала цього, бо вбачала тут тенденцію зробити англійську мову загальною робочою мовою; своє незадоволення китайці висловлювали в китайськомовних газетах.

Щойно минули вісім тижнів із моменту нашого відокремлення від Малайзії, як Китайська торговельна палата публічно попросила уряд надати гарантії статусу китайської

мови як однієї з державних мов Сингапуру. Скарбник палати Кен Чінь Хок, який ще з домалайзійських часів проводив політику захисту китайської мови, наголошував на тому, що китайською у Сингапурі володіли більше ніж 80% населення. Я вирішив спинити його, поки ця ініціатива ще не переросла в масову кампанію, бо, якби Китайська палата тільки дала знак, адміністративні комітети всіх китайських шкіл та дві китайські вчительські профспілки негайно б розгорнули активну роботу серед населення. 1 жовтня я повторив, що всі чотири основні мови Сингапуру є офіційними та рівноправними. Я нагадав громадським діячам, як-от Кенові з Китайської палати, що тоді, коли Сингапур контролювала малайзійська поліція та малайський військовий підрозділ, вони чомусь не наважувалися розкрити рота з приводу мови та інших важливих проблем. Через п'ять днів у телестудії, залитій світлом прожекторів, я зустрівся з представницькими комітетами всіх чотирьох торговельних палат. У представників китайської палати я не залишив жодних сумнівів стосовно того, що нікому не дозволю використати китайську мову як привід для політичних суперечок, і таким чином поклав край спробам піднести статус китайської мови над іншими.

Але незважаючи на це, відчувалася певна протидія з боку студентів китайськомовного університету Наньянг та коледжу Ні Енн. У жовтні 1966 року, коли я проголосив відкриття бібліотеки університету Наньянг (у китайському скороченні його назва звучала як «Нанта»), на акцію протесту вийшли 200 студентів. Через кілька днів студенти коледжу Ні Енн провели демонстрацію під стінами мого офісу та вступили в сутичку з поліцією, а потім організували у себе в коледжі сидячий страйк. Після того як за моїм наказом з країни депортували двох малайзійських лідерів, що очолили ці демонстрації, студентське незадоволення вщухло.

Рік за роком ми терпляче спостерігали, як сингапурські батьки все частіше відправляють своїх дітей до англійських шкіл, незважаючи на рішучу протидію з боку китайських організацій: учительських профспілок, шкільних адміністративних комітетів, власників, редакторів і журналістів китайських газет, лідерів кланових асоціацій та Китайської торговельної палати. Щороку, коли надходив час записувати дітей до школи, ці організації влаштовували кампанію, щоб умовити батьків віддати дітей до китайських шкіл – задля «спасіння культури й самобутності». А тих, хто обирав англійські школи, вони ганили за любов до грошей і короткозорість.

Чимало китайськомовних батьків були по-справжньому закохані у свою мову та культуру і не розуміли, чому за британців їхнім дітям дозволяли навчатись тільки китайською, а власноручно обраний уряд своєї країни змушує дітей вивчати також і англійську. Але все ж таки вони віддавали своїх дітей до англійських шкіл, бо розуміли, що так у подальшому їм буде легше знайти працю. Зрозуміло, що в таких умовах створювався сприятливий ґрунт для незадоволення мас.

Десь наприкінці 1970 року найпопулярніша серед китайців газета «Nanyang Siang Pau» стала ревно захищати комуністів, китайську мову й культуру. Газета напала на уряд зі звинуваченнями в намаганні утиснути китайську мову, освіту й культуру, а мене зобразила як основну урядову опору «псевдоіноземців, що забули своїх пращурів». Ми змушені були заарештувати головного управляючого Лі Мау Сена, головного редактора Шамсуддіна Туна Тао Чана та Лая Синко, редактора колонки, за вихваляння комунізму й підбурювання шовіністських почуттів щодо китайської мови й культури. Те, що вони чинили так лише в Сингапурі, доводили малайзійські видання тієї ж самої газети, у яких така кампанія не проводилася.

Випускники Нанти були ще одним джерелом опозиції. Під час загальних виборів 1972 та 1976 років вони порушили питання китайської мови й культури. Коли я зробив спробу змінити мову викладання в Нанті з китайської на англійську, Хо Цзюань Тай, президент студентської спілки, підмовив своїх товаришів-студентів використати в екзаменаційних тестах китайську замість англійської. Університет змістив його з посади голови спілки. Після закінчення університету він пішов кандидатом на загальні вибори 1976 року від Лейбористської партії; під час передвиборчої кампанії звинувачував уряд у скасуванні китайськомовної освіти та закликав китайське населення чинити опір урядові, бо інакше воно ризикує втратити свою культурну самобутність. Він знав, що під час кампанії ми не станемо вживати проти нього заходів, а коли програв, набравши лише 31% голосів, то втік до Лондона.

Протидія впровадженню англійської мови як загальної мови спілкування ніколи не слабшала. Іронія ситуації полягала в тому, що я, так само як опозиція, хотів зберегти найкращі риси китайськомовної освіти. Коли в 50-і роки я виступав як юридичний радник лідерів китайських середніх шкіл, мене вразили їхня життєва сила, динамізм, дисципліна та відданість своєму народові й політичній справі. Дуже великий контраст порівняно з китайськими учнями становили (і це неабияк мене засмучувало) учні англомовних навчальних закладів – апатичні та ні в чому не впевнені, вони думали лише про себе. Проте проблема полягала в тому, що в нашому багатонаціональному й багатомовному суспільстві англійська була єдиною нейтральною мовою, яку можна було використовувати у спілкуванні між усіма жителями, не кажучи вже про те, що вона забезпечувала спілкування з рештою країн. На жаль, складалося враження, що англійська мова позбавляє нашу молодь відчуття приналежності певній культурі, через що вона ставала апатичною до життя.

Однак англійськомовна освіта дала мені одну величезну політичну перевагу: завдяки мові я впевнено почував себе як з тими, хто здобув англійську освіту, так і з тими, хто мав малайську; я не потрапив в середину «прикордонної смуги», яка відокремлювала

китайськомовну громаду від суспільства. Завдяки цьому мене краще сприймали в ролі лідера, бо малайці й індійці бачили в мені насамперед малайського (пізніше сингапурського) націоналіста, а не китайського шовініста. Пізніше я вивчив мандаринську мову та хоккієнський діалект і зміг спілкуватися з тими, хто мав китайську освіту, – ці люди теж почали мене сприймати як свого лідера.

У 1950-их роках китайськомовні сингапурці відчули приплив гордості за відновлення Китаю й китайської мови. Торговці з Китайської торговельної палати були на хвилі успіху, бо саме на той час припав гумовий бум – результат корейської війни. У 1953 році палата запропонувала створити в Сингапурі університет із китайською мовою викладання для студентів-китайців з усієї Південно-Східної Азії. Оскільки випускникам китайських середніх шкіл було заборонено їхати до комуністичного Китаю для подальшого навчання, на думку Палати, такий заклад у Сингапурі міг би притягнути багатьох студентів. Така ініціатива знайшла підтримку у комерсантів-китайців Сингапуру, Малайї та територій Борнео. Очолював її багатий торговець гумою – Тань Ларк Сай, який особисто дав 5 мільйонів сингапурських доларів на побудову університету, але варто підкреслити, що справа набула такої широкої популярності серед китайської громади, викликала такий великий ентузіазм, що таксисти, рознощики та велорикші вирішили пожертвувати на університет свій одноденний заробіток. Коли в березні 1956 року британський губернатор відкривав його – університет Наньянг, увесь 20-мильний шлях від міста на північний захід, до університетського кампусу в Джуроні, був щільно заставлений автами. Наньянг став символом китайської мови, культури й освіти – символом, який потім підняли на щит комуністи, бо мали змогу впливати на прихильних до них членів Китайської торговельної палати, кланових асоціацій і шкільних адміністративних комітетів.

Але випускникам Нанта важко було знайти працю. У міру того як до англійських шкіл ішло все більше учнів, їх переважна більшість вступала потім до Сингапурського університету, де викладання велося англійською. Найкращі учні китайських шкіл приватно складали екзамени англійською мовою на кембриджський шкільний сертифікат, щоб отримати можливість вступу до Сингапурського університету чи право на державну стипендію й навчання за кордоном. Нанта зреагував на це, знизивши вимоги до вступників та екзаменаційні стандарти для випускників, чим погіршив свою академічну репутацію та ринкову цінність своїх студентів. Але останньою краплею, яка змусила мене вдатися до дій, стало повідомлення Народної асоціації про те, що випускники Нанти при прийомі на роботу показували свої шкільні свідоцтва з оцінками, а не університетські дипломи.

Я вирішив, що настав час запровадити в Нанті англійську мову викладання. У 1975 році я призначив на посаду проректора університету міністра освіти доктора Лі Цзяу Мена, і моє рішення одноголосно підтримала університетська рада. Він здобув китайську освіту, але мав докторський ступінь із технічних наук, який отримав у Лондонському університеті. Його завданням було перевести Нанта на англійську мову викладання, але воно виявилося занадто складним: викладачі мали здебільшого китайську освіту і не могли викладати англійською. Хоч дехто з них і отримав докторські ступені в американських університетах, вони вже багато років вживали в роботі китайську мову та втратили вільне володіння англійською.

Склалася така критична ситуація, що в 1978 році наші депутати парламенту, які колись закінчили Нанту, попросили мене втрутитися, перш ніж університет буде зруйновано. Думці одного з тих, хто клопотався, я вже навчився довіряти; це був Чен Цзіт Кунь, державний міністр. Він пречудово вмів спілкуватися з людьми та близько співпрацював зі мною впродовж багатьох років, зокрема допомагаючи мені в роботі з моїм виборчим округом. Він переконав мене, що дозволити, щоб Нанта працював так, як працює, означало створити ще більші труднощі. З огляду на те, що перспектива нормальної кар'єри для багатьох студентів була зруйнована, китайськомовна громада могла звинуватити уряд у тому, що він нічого не робить, щоб урятувати ситуацію, та дозволяє Нанті вмирати. Хо Ках Леон, Чінь Харн Тун, Лі Йок Сен – усі парламентські секретарі та випускники Нанти були повністю на боці Чена.

Більшість моїх колег по Кабінету виступили проти втручання, бо це коштувало б нам занадто дорого в політичному плані. Чінь Чай та Едді Баркер були налаштовані проти. Навіть Кен Сві, моя звичайна опора, та прагматичний Кім Сань не виявляли жодного ентузіазму. Звісно, вони пішли б за мною, якби я вирішив втрутитися. Утім, навіщо ж лізти до осиного гнізда? Вони ще добре пам'ятали, які проблеми ми мали з китайськими школами та Нантою в 60-их. Але справжньою несподіванкою для мене стали сумніви Он Пан Буня, мого колеги з китайською освітою (він навчався у Конфуціанській вищій школі в Куала-Лумпурі). Он погоджувався з депутатами-нантськими випускниками щодо серйозності ситуації; однак його хвилювала можлива різка політична реакція спонсорів Нанти та прихильників університету в Сингапурі й Малайзії. Попри їхні сумніви, я не міг змиритися з тим, що щороку кілька сотень випускників шкіл, вступаючи до Нанти, фактично руйнують своє майбутнє. Оскільки викладачі Нанти не могли перейти з мандаринської на англійську мову, я переконав раду університету і членів сенату, що весь університет – викладачі й студенти – має переїхати до кампусу Сингапурського університету. І вчителі, і студенти будуть змушені користуватися англійською в оточенні Букіт-Тімаху, де переважатимуть викладачі та студенти, які навчаються і спілкуються тільки англійською.

Як би зле вони себе не почували на новому місці, викладачі й студенти Нанти переїхали до англомовного оточення на початку академічного 1978 року. Більшість китайськомовних батьків і студентів прийняли таку зміну як неминучу; найбільше ж обурені нею були колишні студенти Наньянгу. Ті, які залишилися в Сингапурі, розуміли мою правоту, навіть якщо відкрито не підтримували зміни; на відміну від них, ті, які після навчання поїхали до Малайзії, були розгнівані та з гіркотою коментували її, бо, на їхню думку, це була звичайнісінька зрада. Я, зі свого боку, був засмучений через те, що не втрутився раніше, бо тоді мав би змогу врятувати кілька тисяч випускників Нанти від фактичної бідності – результату того, що вони не володіли англійською.

Процес адаптації проходив дуже болісно, і то більше для студентів, ніж для викладачів. Викладачі Сингапурського університету тимчасово, поки китайські викладачі не поновлять свою англійську, взяли на себе більшу частину викладання. Після переїзду я двічі виступав перед студентами, щоб показати їм труднощі, які вони змушені поборювати, та якось їх підбадьорити. Урешті-решт близько 70% з них успішно склали загальні екзамени, що проводилися для студентів обох університетів. З моєї ініціативи серед випускників було проведено опитування стосовно того, який диплом вони хотіли б отримати: Сингапурського університету, Нанти чи об'єднаний? Більшість висловилась за диплом Сингапурського університету. Тож я вирішив об'єднати обидва заклади в Сингапурський національний університет (СНУ) і видати їм його дипломи. У кампусі Нанти було створено Політехнічний інститут Наньянгу (ПІН), який став частиною СНУ. У 1991 році він перетворився на Політехнічний університет Наньянгу (ПУН). Дехто з колишніх студентів Наньянгу хотів, щоб його перейменували на Університет Наньянг, але тепер уже назва не грала великої ролі. Старе ім'я завжди можна повернути, якщо на це буде воля студентів Нанти та ПУНу, а працедавці знають, що теперішні випускники ПУНу мають належні знання незалежно від назви закладу.

Я мав доволі політичного впливу, щоб запровадити в Нанті ці зміни, бо на відміну від багатьох прихильників китайської мови, які відправляли своїх дітей до англійських шкіл, усі мої троє дітей навчалися в китайських школах. Звертаючись до студентів та викладачів Нанти в університетському кампусі наприкінці 60-их, я міг сміливо заявити, що ніколи не жертвував освітою моїх дітей задля політичних цілей. На мою думку, китайські школи могли дати їм гарну освіту, бо англійську мову мої діти могли вивчити вдома. Але, сказав я тоді, мені здається, що вищу освіту їм буде краще отримати не в китайськомовному університеті, бо їхнє майбутнє залежало від володіння мовою, якою будуть написані найсучасніші підручники, а вони будуть написані англійською. Кожний батько та мати, чи то з англійською, чи китайською освітою, повинні були дійти такого самого висновку. Я зробив цю заяву в Нанті і повторив її потім для преси, а тому мав змо-

гу вплинути на вибір батьків та учнів китайських шкіл, коли вони обирали університет для подальшого навчання.

Якби мої діти не досягли успіхів у навчанні в китайських школах, я не наважився б говорити з такою впевненістю. Минули роки, і я спитав усіх трьох, чи не шкодують вони, що навчалися в китайських, а не англійських школах, на що мої діти одностайно відповіли: ні.

Усього Нанта випустив 12 тисяч спеціалістів. Якби всі ці люди отримали англійську освіту, їхні кар'єри склалися б набагато успішніше, а їхній внесок в майбутнє Сингапуру та Малайзії був би більший. Проблема полягала в авторитеті закладу. У момент заснування на Нанту покладали величезні надії, але хід історії розбив їх дощенту. Жодна країна в Південно-Східній Азії не потребувала китайськомовного університету, навпаки, тут закривали школи, де навчання велося китайською. Можливостей знайти роботу у випускників китайських вищих шкіл та університетів ставало все менше, бо навіть китайські банки переходили на англійську, щоб утриматися в бізнесі.

Після об'єднання двох університетів я наполіг на тому, щоб усі китайські школи перейшли на англійську як основну мову викладання зі збереженням китайської як другої мови. Такий захід спричинився до повної переоцінки цінностей серед населення з китайською освітою, включаючи навіть депутатів парламенту від ПНД. Жодний не погоджувався скоротити кількість годин китайської мови в шкільній програмі, проте всі добре усвідомлювали, що учні повинні володіти англійською, щоб продовжувати навчання в політехнічному інституті чи університеті, не витрачаючи один рік на надолуження англійської до відповідного рівня. Я співчував їм, бо це була важка дилема, але, погодившись на англійську мову як робочу, вони повинні були прийняти і наслідки цього рішення.

Поки відбувалися всі ті зміни, мене гриз страх, що ми втрачаємо щось цінне, властиве суто для китайської системи освіти. Я хотів зберегти такі її гарні риси, як дисципліна, упевненість у собі, моральні та соціальні цінності тощо, які ця система прищеплювала учням на засадах китайських традицій, цінностей і культури. Ми мали передати ці самі цінності учням нових двомовних шкіл, бо в іншому разі ми ризикували отримати покоління, відірване від власної культури. Використовуючи англійську мову як засіб шкільного спілкування, неможливо прищепити всім учням конфуціанські цінності. Адже і учні, і вчителі належать до різних національностей, а підручники надруковано не китайською.

Крім того, традиційні моральні цінності наших учнів підточували все глибше проникнення західних ЗМІ, взаємодія з іноземними туристами в Сингапурі та подорожі самих учнів за кордон. Цінності американського суспільства споживання просотували

Сингапур навіть швидше, ніж інші країни регіону через англійську мову викладання у нашій освітянській системі.

Проблема ускладнювалася ще й тим, що нове покоління вчителів мало зовсім інші цінності й підходи. Старше покоління вчителів пройшло через скруту та знало, як це важко – встановити в багатонаціональному суспільстві Сингапуру стабільність і гармонію. Я писав Кенові Сві в 1979 році, коли він зайняв посаду міністра освіти: «[Китайці] навчають філософії життя, сповнюють молодших рішучістю, почуттям обов'язку та відповідальності; їхнім вчителям на відміну від тих, які викладають англійською, притаманні завзяття й наснага». На жаль, молодше покоління вчителів, які навчалися англійською (китайська була в них другою мовою), не мали цього стрижня традиційних цінностей тією ж мірою, що старе.

У своїй системі освіти ми хотіли зберегти унікальні традиційні цінності різних культур, присутніх у Сингапурі. У цьому для нас були прикладом японці – вони виявилися здатними увібрати американський вплив, але при цьому не втратити своєї самобутності. Молодше покоління японців, яке виросло в заможності, вже не таке віддане компаніям, де працює, як їхні батьки, але вони все одно залишаються насамперед японцями: працьовитішими та уважнішими до спільного блага своєї країни, ніж європейці та американці. Я був упевнений, що, якщо це змогли зробити японці, ми теж на таке здатні.

Я вирішив, що нам потрібно зберегти найкращі дев'ять китайських шкіл, для яких було розроблено спеціалізовану допоміжну програму (СДП). До цих шкіл мали змогу вступити учні, які за результатами екзаменів початкової школи були віднесені до найкращих 10%. У цих школах китайську викладали як першу мову, а англійську використовували для викладення інших предметів (як у решті шкіл). У школи з СДП ми спрямували додаткову кількість учителів, бо мали намір за допомогою спеціальних навчальних заходів створити для учнів умови занурення в мовне середовище обох мов. У школах із СДП вдалося зберегти формальність, дисципліну й повагу в стосунках з оточенням, властиві традиційним китайським школам. Притаманна цим школам етика стосунків була – і сьогодні є – кращою за етику, яка існує в англомовних школах, де до етичних питань ставляться поблажливіше. Сьогодні більшість шкіл із СДП, включаючи Китайську вищу школу, що колись була під повним контролем комуністів, є першокласними навчальними закладами з сучасними можливостями. Вони цілком відповідають своїй гордій історії та багатим традиціям.

Після того як в 1978 році було об'єднано Сингапурський університет і Наньянг, я вирішив, що настав час переконати китайців перейти на мандаринську мову замість різних діалектів, якими вони звикли спілкуватись у своїх вузьких громадах. Для учнів

було б значно легше опановувати англійську та мандаринську мови в школі, якби вдома вони також розмовляли мандаринською, а не діалектами. Я запустив першу кампанію «Говорімо мандаринською», яка відтоді традиційно триває один місяць на рік.

Щоб підкреслити важливість мандаринської, я перестав робити промови хоккієнським діалектом. Ми перестали транслювати по телебаченню та радіо будь-які програми на діалектах, хоч новини все ще передаємо на них – для старшого покоління. На жаль, під час передвиборчих кампаній ми були змушені говорити діалектами, бо інакше наші суперники отримали б значну перевагу. Так, ще під час загальних виборів, які проводилися в Сингапурі в січні 1997 року, чи не найбільшу, найяскравішу реакцію викликали промови на хоккієнському діалекті. Так уже воно є: діалекти є рідними мовами для старшого покоління сингапурців.

Вплинути на традиції родинного спілкування, а саме переконати китайські родини перейти на мандаринську, було досить важко. До 1970-их років близько 80% населення все ще розмовляло вдома діалектами. Коли в молодих робітників брали інтерв'ю на телебаченні, було видно, що вони не володіють вільно мандаринською – вона не була мовою, яку вони вживали вдома й на робочому місці. Я використав увесь свій авторитет, щоб переконати людей засвоїти нову звичку спілкування. Люди, до яких я звертався, знали, що мої діти навчилися розмовляти мандаринською, англійською та малайською мовами, й поважали мої погляди щодо виховання дітей. Траплялося, коли ми гуляли з Чу в парках або громадських садах, батьки часто зверталися до дітей на діалекті, аж поки не помічали нас із дружиною; тоді вони ніяковіли й переходили на мандаринську, відчуваючи себе незручно через те, що не дослухалися моїх порад. Особливо ж важко було перейти на іншу мову дідусям і бабусям, але більшість із них пристосувались: звертались до онуків на діалекті, а відповіді отримували й розуміли мандаринською. Якби не така активна популяризація мандаринської, наша двомовна політика для китайських учнів провалилася б. Кількість родин, де розмовляють мандаринською, збільшилася з 26% у 1980 році до понад 60% відсотків у 1990 році, і це число продовжує рости. З іншого боку, кількість родин, де розмовляють англійською, виросла з 20% у 1988 році до 40% у 1998-ому.

Коли Китай нарешті відкрив свої двері світові, у ставленні китайців до вивчення мандаринської відбулися докорінні зміни. Фахівці та адміністративні працівники стали вимагати собі премій за володіння англійською й мандаринською; вони більше не виказували незадоволення щодо того, що їх змушують розмовляти мандаринською, а не рідним діалектом. Отже, свого часу, в 1965 році, ми пішли правильним шляхом, коли вирішили навчати дітей мандаринської як другої мови. Той факт, що в Сингапурі люди розмовляли аж на семи основних діалектах південних провінцій Китаю, полегшив нам аргументацію. (У Гонконгу, наприклад, де 95% населення розмовляють кантонським

діалектом, зробити таке було б набагато складніше, якщо взагалі можливо.) Для багатьох сингапурських китайців їхній рідний діалект є сьогодні першою мовою спілкування, а мандаринська – другою, але ми сподіваємося, що через два покоління мандаринська стане першою – рідною.

Двомовність (англійська плюс малайська, китайська чи тамільська) є важким тягарем для наших дітей. Усі три основні мови, рідні для них, абсолютно відрізняються від англійської. Але якби ми розмовляли кожний лише своєю рідною мовою, то навряд чи змогли б вижити. З іншого боку, спроба розмовляти тільки англійською, перетворивши її на основну, могла б відкинути наш розвиток назад: ми втратили б свою культурну самобутність, упевненість у своїх силах та своєму місці в цьому світі. Але тут нема на що зважати: ми все одно б не переконали людей поміняти свою рідну мову на іншу.

Ось чому, незважаючи на критиків із різних кінців світу, які часто повторюють, що наші люди насправді жодною мовою не володіють добре, можна сказати: ми досягли значного успіху. Англійська як робоча мова дозволила уникнути конфліктів між різними національностями й створила для нас конкурентну перевагу, бо вона стала міжнародною мовою бізнесу та дипломатії, науки й техніки. Без англійської до Сингапуру б не прийшли ті транснаціональні корпорації, які провадять сьогодні тут свою діяльність, а також понад 200 найкращих банків світу. Без англійської наші люди не були б здатні так швидко оволодіти комп'ютерними навичками, Інтернетом тощо.

12. Уряд має залишатися чесним

Коли в 1959 році до влади прийшла ПНД, ми, вже ситі по горло жадібністю, корумпованістю та розбещеністю багатьох азійських лідерів, поставили собі за мету створити чесний адміністративний орган. Чимало борців за свободу своїх пригноблених народів насправді плюндрували багатство країн Азії, тоді як їхні суспільства деградували. Піднесення антиколоніального руху в азійських країнах викликало почуття гордості; поведінка ж націоналістичних лідерів, неспроможних жити згідно з ідеалами, що їх вони самі й проголосили, обурювала. Сингапур розчарувався – за них було соромно.

У післявоєнній Англії я познайомився зі студентами з Китаю, чиїм найпалкішим бажанням було позбавити свою країну від корумпованих і некомпетентних лідерів націоналістичного руху. Але в умовах гіперінфляції та масового мародерства вони ганебно склали зброю і втекли до Тайваню. Саме через огиду до продажності, жадібності та аморальності цих людей так багато китайської молоді в Сингапурі залучили на свій бік комуністи. Учні китайських шкіл бачили в комуністах зразок самовідданості, самопожертви та альтруїзму – всієї тієї революційної доброчесності, яку нібито демонстрували своїм спартанським життям китайські комуністичні лідери. У це вірили дуже багато людей.

Наше ставлення до корупції добре показує одне важливе рішення, яке ми прийняли ще до травня 1959 року, до загальних виборів. В уряді Лім Ю Хока з'явилися перші паростки корупції. Міністр освіти Чу Сві Кі отримав 1 млн сингапурських доларів – гроші з невідомого американського джерела фінансування – на боротьбу з комуністами в наступних виборах. По базарах ходили чутки про менші суми, які членам уряду платили за послуги, які, скажімо, були менше пов'язані з ідеологією. Ми мали дуже серйозні побоювання щодо того, чи варто нам боротися на цих виборах за перемогу. Ми почували себе погано підготовленими та недостатньо організованими, щоб прийняти удар комуністів, які виступили б проти нас, щойно ми сформували б уряд. Утім, дозволити цій банді залишитися при владі ще на п'ять років означало віддати їм на поталу державних службовців, які здебільшого були чесними. Якби це сталося, ми були б неспроможними змусити систему нормально функціонувати. Тож ми вирішили боротися за перемогу.

Спокуси виникали всюди, не лише в Сингапурі. Наприклад, першими офіційними особами, з якими іноземці вступають у контакт при в'їзді до країни, є офіцери імміграційної та митної служб. У багатьох аеропортах Південно-Східної Азії можна спостерігати, як подорожніх навмисно затримують на митниці, аж поки вони здога-

даються, що варто якось пом'якшити серце митника (найчастіше звичайнісінькою грошовою купюрою). Так само підходить до справи і дорожня поліція; коли водія зупиняють і звинувачують у перевищенні швидкості, він має разом із правами передати до рук поліцейського мзду, щоб уникнути подальших проблем. Найвищі ж чини навряд чи є гарним прикладом для наслідування. У багатьох містах регіону навіть лікарське обстеження після транспортної аварії можливе лише тоді, коли водій дасть хабар, щоб якомога швидше отримати допомогу. Ті невеликі повноваження, які отримують люди, нездатні прожити на свою платню, фактично є запрошенням до зловживання владою.

Я разом із колегами був глибоко переконаний, що сформувати чесний та ефективний уряд – наша головна місія. Складаючи присягу під час офіційного вступу на посаду в міській раді в червні 1959 року, ми всі були одягнені в білі сорочки й білі штани. Білий одяг мав символізувати нашу чистоту та чесність в особистому й громадському житті. Цього очікував від нас наш народ, і ми були рішуче налаштовані на те, щоб відповідати його сподіванням. Комуністи з погордою виставляли напоказ докази своєї єдності з робітничим класом: одяг (м'яті сорочки та штани), спосіб пересування містом (автобуси й таксі), місця, де вони спали (це були задні кімнати приміщень профспілок), та освіту, здобуту в китайських школах. Вони насміхалися з того, що в мене вдома і в офісі були кондиціонери, над моїм великим американським «студебекером», над тим, що я п'ю пиво та граю в гольф, походжу з буржуазної родини і здобув освіту в Кембриджі. Попри це все, вони не могли звинуватити ані мене, ані моїх колег у тому, що ми заробляли гроші на робітниках і профспілках, яким допомагали.

Усі міністри мого уряду, за єдиним винятком, мали вищу освіту. Якби ми не залишилися при владі, ми все одно могли б заробити собі на життя: і я, і мої колеги були гарними фахівцями. Ми не мали потреби набивати панчоху «на чорний день». Крім того, більшість із нас мали дружин, які працювали й були здатні прогодувати родину, якби ми потрапили до в'язниці чи були змушені виїхати з країни. Це, звичайно, визначало ставлення моїх міністрів та їхніх дружин до життя. Коли міністри мали повагу й довіру свого народу, громадські службовці так само могли високо тримати голову та впевнено приймати рішення. Саме це мало вирішальне значення в нашій боротьбі з комуністами.

З першого дня на посадах, які ми обійняли в червні 1959 року, ми чітко визначили, що кожний долар державного прибутку підлягає суворому облікові і має дійти за призначенням – до населення, без того щоб частково випаруватися десь на цьому шляху. Отже, від самого початку ми приділяли особливу увагу сферам, у яких раніше було помічено зловживання владою з метою збагатитися, та вдосконалювали інструменти, за допомогою яких можна було запобігти, викрити або поставити бар'єр на шляху такої практики.

Це завдання було в першу чергу покладене на Слідче бюро з боротьби з корупцією (СББК), яке створили ще британці в 1952 році, щоб боротися з корупцією, яка почала поширюватися, особливо серед найнижчих та середніх поліцейських чинів, інспекторів, які контролювали роботу рознощиків, і тих, що мали вживати заходи проти вуличних торгівців у разі, якби ті порушили закон, зайнявши частину громадської дороги для незаконної торгівлі або шмат державної землі, на якій незаконно побудували собі халупу. Такі інспектори могли чи виписати судову повістку, чи, отримавши хабар, подивитися на справу інакше.

Ми вирішили, що СББК має насамперед спрямувати свої зусилля проти хабарників у найвищих ешелонах, що не обмежувалися малими сумами. А щодо дрібноти, то тут мали допомогти спрощення офіційних процедур і ознайомлення населення через публікацію в газетах із тим, що і як потрібно чинити. У багатьох випадках ми відмінили подання дозволів та ухвал, якщо це було не принципово. Оскільки подекуди ми стикалися з неможливістю винести відповідний судовий вирок, то вдалися також до поступового посилення законодавства.

У 1960 році ми внесли зміни до давно застарілого закону проти корупції (який було прийнято ще в 1937 році) та розширили визначення хабаря. Тепер під цим терміном потрібно було розуміти все, що мало бодай якусь цінність. Внесені до закону зміни надали слідчим більших повноважень, зокрема арештовувати, обшукувати й отримувати доступ до інформації стосовно банківських рахунків і облікових книг підозрюваних, їхніх дружин, дітей чи представників. Відтепер вже не було необхідності доводити, що особа, яка взяла хабара для виконання потрібної послуги, мала для цього відповідні повноваження. Фінансовий інспектор, який вів податок на прибуток, був зобов'язаний давати інформацію щодо кожного, ким цікавилося СББК. Чинний закон, за яким свідчення співучасника не вважалися достовірними, хіба що їх підтверджували інші свідки, було змінено; відтепер він давав судді право приймати свідчення співучасників.

У 1960 році ми внесли до законодавства ще одну докорінну зміну: відтепер суди мали право вважати за переконливий доказ той факт, що звинувачуваний жив невідповідно до своїх доходів або мав власність, наявність якої не можна було пояснити його прибутками; цього було досить, щоб довести, що він брав хабарі. Директор Слідчого бюро, який мав гарний нюх на зловмисників та повноваження провадити розслідування стосовно будь-якої посадової особи і будь-якого міністра (лише прем'єр-міністр мав право віддавати йому розпорядження), заслужив собі репутацію слідчого, який без особливих труднощів знаходить тих, хто порушує довіру громадськості.

У 1963 році ми ввели обов'язковий порядок: свідки, залучені СББК до справи, повинні були давати свідчення особисто. У 1989 році ми збільшили максимальну суму штрафу

за корумпованість з 10 000 до 100 000 сингапурських доларів. Надання неправдивої інформації або введення СББК в оману стало правопорушенням, яке карається тюремним ув'язненням і штрафом до 10 000 доларів; крім того, суди отримали право конфісковувати прибутки, отримані нечесним шляхом.

В окремих сферах нашого життя організована корупція сягнула велетенських масштабів. Так, у 1971 році СББК розкрила змову понад 250 поліцейських дорожньої служби, які отримували від 5 до 10 сингапурських доларів щомісячно від власників вантажівок. Ці вантажівки поліцейські впізнавали за адресою на борті і не чіпали, тоді як тих власників, що відмовлялись платити, постійно переслідували, подаючи на них позови до суду.

Офіцери митниці брали хабарі за те, що поза чергою пропускали через митницю транспортні засоби, у яких перевозилися контрабандні товари. Працівники Центрального управління постачання (державного відділу постачання) за певну суму грошей надавали інформацію стосовно тендерних пропозицій; службовці імпортно-експортного відділу отримували хабарі від тих, хто хотів прискорити видання дозволів. Підрядники давали хабарі будівничим інспекторам, щоб ті крізь пальці дивилися на недостатньо глибоку закладку паль. Робітникам державної служби з вивезення сміття власники магазинів та мешканці довколишніх будинків були змушені платити додатково, щоб ті виконували свою роботу. Директори та вчителі деяких китайських шкіл отримували комісійні від постачальників канцелярських товарів. Людська винахідливість насправді не має меж, коли йдеться про те, щоб використати свої повноваження задля наповнення власної кишені.

Позбутись такого організованого рекету виявилось не надто важко на відміну від поодиноких випадків корупції, які було значно важче виявити; коли ж це відбувалося, такі спроби ми придушували в зародку.

Коли з'ясовувалася продажність високопосадовців, їхні справи широко висвітлювалися в пресі. Протягом 1960–80 років було доведено корумпованість кількох міністрів. Наприклад, Тань Кя Гань був міністром національного розвитку, аж поки в 1963 році не програв вибори. Ми з ним тісно співпрацювали ще від початку 50-их, коли він очолював профспілку інженерів компанії «Malayan Airways», юридичним радником якої був я. Ми призначили його одним із директорів правління компанії «Malaysian Airways». На нараді правління в серпні 1966 року Тань категорично висловився проти придбання літака «боїнг», а через кілька днів якийсь пан Лім зв'язався з банком «First National City Bank» (який обслуговував компанію «Boeing») та запропонував свої послуги на випадок, якби рішення було прийнято на користь «Boeing». Цей пан Лім був діловим партнером Тань Кя Ганя. Банк, знаючи про жорстку позицію уряду щодо корупції, повідомив нам

про цю справу. Лім відмовився давати свідчення проти Тань Кя Ганя, через що того не вдалося притягти до суду, але я був упевнений, що за справою стояв саме він. Яким би неприємним та болісним не було для мене таке рішення, я видав заяву, де оголосив, що Тань як представник уряду в правлінні «Malaysian Airways» виявився нездатним належним чином виконувати свої обов'язки. Я зняв його з цієї посади та й усіх інших. Пізніше Кім Сань розповідав мені, що для Таня це стало крахом, бо надалі з ним вже ніхто не хотів мати справи. Мене це засмутило, проте іншого шляху на той момент не існувало.

У 1975 році Ві Тунь Бунь був державним міністром[1] Міністерства охорони довкілля, коли він разом із родиною поїхав подорожувати до Індонезії; подорож фінансував один будівельний підрядник, від чийого імені Тунь Бунь робив пропозиції державним службовцям. Крім того, він погодився прийняти в подарунок від цього підрядника бунгало вартістю 500 000 сингапурських доларів і два грошових перекази на загальну суму 300 000 сингапурських доларів, що надійшли на рахунок його батька, під особисту гарантію підрядника. Гроші були призначені для спекуляцій акціями. Починаючи з 1950-их років, він був гарним некомуністичним профспілковим лідером. Тож висувати проти нього звинувачення та вислуховувати його непереконливі протести було малоприємно. Ві засудили до чотирьох із половиною років ув'язнення. Після подання апеляції звинувачення не зняли, але термін зменшили до 18 місяців.

У грудні 1979 року на нас чекав несподіваний рецидив корумпованості: Фей Ю Кока, президента НКПС і депутата парламенту від ПНД, звинуватили по чотирьох випадках зловмисного порушення довіри на загальну суму у 83 000 сингапурських доларів. Крім того, його звинуватили по двох випадках порушення закону «Про професійні спілки», бо він інвестував 18 000 доларів (профспілкові кошти) у приватний супермаркет, не отримавши на це дозволу міністра. Як і звичайно в таких випадках, його звільнили умовно.

Деван Наїр як генеральний секретар НКПС товаришував із Фей Ю Коком, а тому вірив у його невинність. Він наполягав на тому, щоб СББК переглянуло цю справу, бо, на його думку, неправдиві звинувачення руйнували життя невинної людини. Я не погоджувався, бо бачив слідчі звіти, і дав особистий дозвіл продовжувати слідство. Деван був настільки впевнений у невинності цієї людини та стурбований тим, що може втратити цінного помічника в профспілковому русі, що однієї суботи за обідом між нами відбулась дуже напружена розмова, під час якої я в його присутності зателефонував директорові СББК і попросив його показати Деванові Наїру за умови абсолютної конфіденційності докази проти Фея Ю Кока, що директор зробив відразу ж по обіді.

1 У Великій Британії та колишніх колоніях – перший заступник міністра відповідного міністерства або міністр, який, проте, не входить до складу Кабінету. – Прим. перекл.

Після того як Деван прочитав свідчення, він до мене з цим більше не звертався. Фей Ю Кок, якого перед судом випустили на поруки, не з'явився на слухання справи – утік, а його два гаранти втратили свої 50 000 сингапурських доларів. Останній раз новини про нього надходили з Таїланду, де він не жив, а існував: мусив постійно переховуватися від імміграційних органів і поліції.

Найдраматичнішою була історія падіння Те Чеан Ваня, міністра національного розвитку. У листопаді 1986 року один із його давніх партнерів визнав під час допиту в СББК, що двічі передавав Те гроші: щоразу по 400 000 сингапурських доларів. У першому випадку це була винагорода за те, що він допоміг одній будівельній компанії зберегти за собою землю, яку планувала придбати держава, а в другому – він допоміг іншій будівельній компанії в придбанні державної землі під приватну забудівлю. Ці хабарі він отримав у 1981 та 1982 роках. Те навідріз відпирався від звинувачень і навіть зробив спробу запропонувати гроші першому заступникові директора СББК, щоб той закрив справу. Секретар Кабінету доповів мені про неї та повідомив, що Те просить мене про аудієнцію. Я відповів, що не можу на це погодитись, поки не буде завершене слідство. Через тиждень, уранці 15 грудня 1986 року, офіцер служби безпеки доповів мені, що Те помер, залишивши мені листа:

> «Пане Прем'єр-міністре,
> Останні два тижні були для мене дуже важкими й морально виснажливими. Я знаю, що відповідальність за цей негарний випадок лежить на мені, і думаю, що маю повністю прийняти цю відповідальність. Як людина честі, яка користується повагою інших, я відчуваю, що найсправедливішою платою за мою помилку буде найцінніше, що в мене є.
>
> З повагою Те Чеан Вань».

Я поїхав до вдови та бачив тіло, яке лежало на ліжку. Вона сказала, що він служив урядові все своє життя та хотів зберегти свою честь, і запитала, чи можна буде обійтися без розслідування коронера[2]. Таке було можливе тільки за умови, що вона домовиться з його лікарем про документ, який би підтвердив, що смерть Те настала з природних причин. Отже, розслідування коронера було не уникнути; воно довело, що він учинив самогубство, прийнявши велику дозу амідотризоату натрію. Опозиція порушила це питання в парламенті та виставила вимогу створити слідчу комісію, на що я негайно погодився. Для його дружини й доньки такий розголос був дуже болісним, незабаром після того вони назавжди покинули Сингапур. Репутацію їм було вже не відновити.

2 Слідчий, який розслідує випадки раптової або насильницької смерті. – Прим перекл

Нам вдалося сформувати громадську думку, яка вважала будь-яку корупцію серед посадовців громадською зрадою. Для Те було краще скінчити життя самогубством, ніж терпіти повну зневагу та розрив контактів. Я так ніколи й не зрозумів, навіщо він узяв ті 800 000 доларів, адже він був дуже талановитим архітектором і міг би заробити багато мільйонів чесним шляхом, якби працював приватно.

Приступати до роботи, задекларувавши високі моральні стандарти, тверді переконання й рішуче бажання побороти корупцію, неважко. Важко жити згідно з цими принципами, а можливо це лише коли країна має лідерів, сильних та розважливих такою мірою, щоб карати всіх порушників без винятків. Щоб закони, прийняті парламентом, перетворилися на життєву реалію, треба було забезпечити працівникам СББК беззастережну підтримку. У 1997 році в рамках проекту «World Competitiveness Yearbook»[3], що являє собою рейтинг конкурентноздатності країн, оцінюваної за різноманітними параметрами, Сингапур було визнано найменш корумпованою країною Азії. Ми набрали 9,18 балів (максимум «ідеальної» країни зовсім без корупції оцінювався у 10 балів), випередивши Гонконг, Японію і Тайвань. У 1998 році «Transparency International»[4] визнала Сингапур сьомою у світі країною за найнижчим рівнем корумпованості.

«Комісійні», «презенти», «бакшиш», «матеріальна допомога» – в Азії для цього явища є багато назв-евфемізмів, бо люди відкрито приймають це як частину своєї культури. Міністри та посадові особи на свою платню нездатні жити відповідно до свого високого становища: що вищу посаду вони обіймають, то більшими є їхні будинки, численнішими дружини, коханки чи фаворитки, які мають бути обвішані прикрасами відповідно до ступеня впливу й посади своїх чоловіків. Сингапурці, які з цим стикаються, повинні завжди стерегтися, щоб не завезти цю проказу додому.

Коли в Китаї до влади прийшли комуністи, вони зробили зі своєї тотальної чесності та відданості справі справжнє шоу. У Китаї в 1950–60-их роках офіціанти й покоївки повертали гостям у готелях буквально кожний папірець, кожну забуту річ, навіть сміття, яке гості мали намір викинути. Це була навмисна демонстрація абсолютної незацікавленості в матеріальній стороні життя. Але в розпал культурної революції 1966–67 років ця система нарешті зламалася. Фаворитизм, непотизм, завуальована корупція тощо заразили людей, які займали найвищі посади. Суспільство деградувало, опортуністи ж, які маскувалися під революціонерів, робили карколомні кар'єри, зраджуючи та переслідуючи людей не менше, а часто більше здібних. У 1978 році, коли

3 Проект «World Competitiveness Yearbook» («Щорічна книга світової конкурентоспроможності») реалізує Management Development Institute (Інститут розвитку менеджменту). – Прим. перекл.

4 Міжнародна організація з боротьби з корупцією, що має штаб-квартиру в Берліні. – Прим перекл

Китай проголосив початок політики «відкритих дверей», корупція помножилась. Чимало кадрових комуністів, які вважали, що їх обдурили, що вони витратили найкращі роки свого життя, постановили собі наверстати втрачене та збагатитися так, як тільки можна. Те саме сталося з в'єтнамськими комуністами. Коли ця країна наприкінці 80-их відкрилася для іноземних інвестицій і вільного ринку, компартію заполонила корупція. Обидва режими, які колись справедливо пишалися своєю повною безкорисливістю та відданістю комуністичній справі, сьогодні затягує вир ще гіршої корупції, ніж у загниваючих капіталістичних країнах Азії, які вони колись так паплюжили і зневажали.

Одна з передумов чесного уряду така: кандидати не повинні потребувати великих грошей на виборчу кампанію, бо інакше це може запустити механізм корупції. Прокляттям для більшості країн Азії стала занадто висока вартість виборів. Витративши багато грошей на те, щоб їх обрали, переможці повинні якось компенсувати витрати, а також накопичити кошти на наступні вибори. Потім система починає працювати як «вічний двигун». У 90-их роках, щоб пройти до законодавчого органу Тайваню – «юаню» – деякі кандидати від Гоміньдану (Націоналістичної партії Китаю) витратили по 10–20 мільйонів американських доларів. Коли їх обрали, вони повинні були повернути собі витрати та підготуватися до наступного раунду, використовуючи важелі впливу на урядових міністрів і посадовців, щоб отримати вигідні контракти, перевести землю з агрофонду до категорії промислових територій або віддати її під міську забудівлю. У Таїланді один із колишніх міністрів уряду описував цю систему як «демократію на комерційних засадах, покупні мандати». У 1996 році близько 2 тисяч кандидатів витратили майже 30 мільярдів батів (1,2 мільярди американських доларів). Одного з прем'єр-міністрів навіть почали називати «пане Банкомате», бо всім було відомо, що він роздає гроші кандидатам і виборцям. Він захищався – заявляв, що в країні таких «банкоматів» чимало.

У Малайзії лідери ОМНО називають це «грошовою політикою». У своїй промові до партійних делегатів у жовтні 1996 року прем'єр-міністр, доктор Махатхір Мохамад зауважив, що деякі кандидати, прагнучи високих посад, «пропонували хабарі й презенти делегатам» в обмін на голоси. Уболіваючи за країну, яку ця грошова політика роз'їдала, доктор Махатхір мало не плакав, коли намагався переконати партійних делегатів «не дати хабарництву зруйнувати малайський народ, релігію та країну». За повідомленнями малайзійських ЗМІ, у банку «Negara» в розпал кампанії не вистачило банкнот у 1000 та 5000 ринггітів, що призвело до проведення в 1993 році конференції партійних делегатів ОМНО.

Індонезія була настільки відома масштабами своєї корумпованості, що індонезійські журналісти навіть створили абревіатуру «KKN» – Kolusi (змова), Korupsi (корупція),

Nepotisme (непотизм). Діти, друзі й куми Сухарто були пречудовим прикладом того, що KKN стала невід'ємною частиною індонезійської культури. За оцінками американських ЗМІ, сім'я Сухарто – перш ніж по ній пройшлася фінансова криза – «коштувала» 42 мільярди американських доларів. За президента Хабібі корупція подвоїлась, якщо не потроїлась. Міністри та посадовці, невпевнені у своїй подальшій долі після виборів нового президента, вирішили не гаяти решту часу. Полигачі Хабібі накопичили величезні фонди на купівлю голосів у MPR (Народній консультативній асамблеї), щоб лише бути обраними. Як неодноразово повідомлялося в пресі, один голос коштував понад чверть мільйона американських доларів.

Але найдорожче вибори коштують у Японії. Японські міністри й депутати парламенту отримують досить невелику зарплатню та різні доплати. Пересічний депутат японського парламенту потребує понад 1 мільйон американських доларів на рік, щоб утримувати свою групу підтримки в Токіо та у своєму виборчому окрузі, а також щоб робити презенти виборцям з нагоди днів народження, народження дітей, шлюбів і смерті близьких. У рік, коли в країні вибори, кандидатові потрібні понад 5 мільйонів американських доларів. Таким чином, кандидат у фінансовому плані залежить від лідера фракції. Оскільки вплив останнього залежить від кількості членів парламенту, які його підтримують, та від нього самого, він просто змушений накопичувати величезні кошти, на які фінансуватиме своїх послідовників під час виборів і між ними.

Сингапурові вдалося уникнути використання грошей задля перемоги на виборах. Як лідер опозиції я ще в 1959 році переконав тодішнього прем'єр-міністра Лім Ю Хока зробити голосування обов'язковим і заборонити практику використання автомобілів, які відвозили виборців до виборчих дільниць. Коли ж ми прийшли до влади, то звільнили політику від впливу «тріади» – секретної організації. Наші найстрашніші супротивники – комуністи – не використовували грошей, щоб перетягти виборців на свій бік. Наші власні витрати на вибори були невеликі, набагато менші за ліміт, передбачений законодавством. Партія не мала потреби поповнювати свої скрині після виборів, а між виборами ми не робили виборцям жодних подарунків. Ми добивалися того, щоб вони знову і знову за нас голосували, бо забезпечували людям робочі місця, будували школи, лікарні, центри громадської роботи та, що найважливіше, квартири, які ставали їхньою власністю. Саме ці суттєві переваги, які змінили їхні життя на краще, й переконали сингапурців, що майбутнє їхніх дітей пов'язане з ПНД. Опозиційним партіям так само не були потрібні гроші; вони перемагали наших кандидатів тільки тому, що електорат хотів бачити в парламенті опозицію, щоб через неї домагатися від уряду більших поступок.

Західні ліберали завжди твердили, що цілком вільна преса є запорукою викриття корупції та формування прозорого й чесного уряду. Але не будемо забувати про те, що

вільні й беззаборонні преса й телебачення в Індії і Таїланді, на Філіппінах і Тайвані, у Південній Кореї та Японії не зупинили корупції, яка широко просякла адміністрацію цих країн на всіх рівнях; а найяскравіший приклад того, що вільна преса є просто інструментом корумпованої влади, – це колишній прем'єр-міністр Італії Сільвіо Берлусконі, який володіє широкою мережею ЗМІ, що не завадило йому стати об'єктом слідства та звинувачення в корумпованості ще до того, як він зайняв посаду прем'єр-міністра.

З іншого боку, Сингапур своїм прикладом довів, що система прозорих виборів, де не задіяні великі гроші, допомагає зберегти уряд чесним. Тут є важливий момент: Сингапур залишатиметься чесним, тільки якщо чесні й здібні люди матимуть бажання боротися за перемогу на виборах і займати посади в уряді. Таким людям, здібним та чесним, потрібно платити достатню винагороду, яка за розмірами має відповідати сумі, яку вони б заробили, якби управляли великою корпорацією або успішним підприємством (наприклад, юридичною фірмою тощо). Вони повинні бути здатними управляти економікою Сингапуру, рівень щорічного зростання якої впродовж останніх двадцяти років становить 8–9%, та забезпечувати громадянам такий ВНП на одиницю населення, що його Світовий банк у 1995 році визначив як дев'ятий у світі за величиною.

Починаючи з першого покоління лідерів ПНД, чесність стала нашою другою натурою. Я певний, що мої колеги протистоятимуть будь-якій спробі спокусити їх на незаконні дії. Вони ризикували своїм життям, щоб прийти до влади, але не з метою збагатитися, а щоб змінити суспільство. Однак відтворити цю групу лідерів із такими самими якостями неможливо, бо неможливо відтворити умови, у яких сформувалася їхня особистість. Наші послідовники ставали міністрами, бо обирали один із багатьох варіантів розвитку кар'єри, і то не завжди найпривабливіший. Якщо ми не будемо платити людям, які мають відповідний для посади міністра інтелект і моральні якості, як можна вимагати від них, щоб вони довго залишались на цій посаді, заробляючи лише малу частку того, що могли б? З огляду на високі темпи економічного розвитку та прибутки в приватному секторі, ми повинні регулювати розмір платні міністра, щоб вона відповідала прибуткам, які він міг би отримати там. Міністри й посадовці, яким занадто мало платили, вже зруйнували чимало азійських урядів. Відповідна винагорода – ось що є основною передумовою кристальної чесності політичних лідерів та високих посадових осіб.

Під час обговорення державного бюджету в березні 1985 року я виступив з різкою критикою опозиції за те, що вона протидіяла підвищенню розміру зарплатні міністрів. Дж.Б.Джейаретнам із Лейбористської партії порівняв мою місячну платню у 29 000 сингапурських доларів з платнею прем'єр-міністра Малайзії, яка становить 10 000, а на руки він отримує тільки 9 000. Я пішов далі в цьому порівнянні: нагадав, що платня президента

Філіппін Маркоса становить 100 000 песо на рік, або лише 1 000 сингапурських доларів на місяць, а президента Індонезії, який управляє 150 мільйонами людей, – 1,2 мільйона рупій на місяць, або 2 500 сингапурських доларів. Проте всі вони були заможнішими за мене. Індонезійський лідер після виходу на пенсію зберігав за собою свою офіційну резиденцію; малайзійському прем'єр-міністрові надавали будинок або землю для будування приватної резиденції. Моя ж офіційна резиденція належала урядові, я не мав якихось особливих привілеїв, автомобілів з особистими шоферами, ані міністерських парків із власними садівниками, поварів та іншої прислуги. Мій підхід до роботи був такий: усі привілеї мають бути відображені в достойній сумі грошей, а там прем'єр-міністр і міністри мають самі вирішувати, куди хочуть їх витратити.

Під час обговорення я покликався на розмір зарплатні в Китайській Народній Республіці. Найнижча зарплатня там становила 18 юанів, а найвища – 560 юанів, тобто співвідношення було 1:31. Проте це співвідношення ніяк не відповідало прірві між якістю життя робітника з найнижчим прибутком та тих, хто живе за високими стінами Чжуннаньхаю[5], поблизу «Забороненого міста»[6]. Крім того, тут не було враховано доступ до зовсім іншої їжі та товарів, до послуг поварів та інших домашніх робітників, а також лікарів, що все разом створює зовсім інший рівень життя.

Демонстративний егалітаризм є гарною політикою. Десятки років у Китаї часів Мао всі поголовно носили однакові піджаки й штани в стилі Мао, демонстративно з тої самої тканини і так само кепсько пошиті. Але насправді піджаки Мао були різних категорій; одного разу якийсь провінційний громадський діяч, що відповідав за туризм, пояснив одному з моїх міністрів, що, хоч піджаки й виглядали однаково, вони були з тканини різної якості. Щоб надати ще більшої ваги своїм словам, він розстібнув свій піджак – той був підбитий натуральним хутром.

Потреба в народній підтримці спонукає уряди, що хочуть залишатися при владі, як правило, недоплачувати міністрам в офіційних зарплатнях. Проте напівзавуальовані привілеї: будинки, рахунок на представницькі витрати, машина, подорожі, освіта дітей і таке інше – часто компенсують не дуже високу офіційну платню.

У дебатах, які відбулися в нашому парламенті в 1980–90 роках, я неодноразово наголошував, що винагороди міністрам та призначеним політичним діячам у Великій Британії, Сполучених Штатах і більшості країн Заходу не змінюються відповідно до економічного зростання країни. У цих країнах вважали, що діячі, які йдуть у політику, є однозначно людьми забезпеченими. Справді так: у передвоєнній Британії в парламенті було мало людей, які не мали особистих джерел прибутку. Однак оскільки тепер у Бри-

5 Комплекс будівель у Пекіні, який служить центральною резиденцією Комуністичної партії Китаю та уряду КНР – Прим перекл.

6 Палац імператорів династій Мін та Цін; нині це палац-музей, розташований у центрі Пекіну – Прим перекл

танії або в США ситуація змінилася, найуспішніші люди занадто зайняті і занадто добре заробляють, щоб їх цікавила посада в уряді.

У Сполучених Штатах фахівців із високим рівнем прибутку з приватного сектору президент призначає на посади на короткий період у 6–12 місяців. Потім вони повертаються до своєї праці в приватному секторі як юристи, голови компаній або лобісти, але їхня цінність на політичному ринку вже зросла: вони мають легкий доступ до ключових фігур адміністрації. На мою думку, така система «дверей, які обертаються» – в нашій країні була небажаною.

Після здобуття Сингапуром незалежності я заморозив міністерську зарплатню та тримав зарплатню посадовців на низькому рівні, щоб ми напевно змогли впоратися з очікуваним безробіттям і спадом в економіці, подаючи особистий приклад самообмеження. Коли на початку 70-их ми побачили, що рівень безробіття не є серйозним, то зітхнули з полегшенням, і я вирішив збільшити платню міністрам з 2 500 до 4 500 сингапурських доларів на місяць, але свою власну платню я все одно залишив у розмірі 3 500 доларів, щоб державні службовці не забували про необхідність певних обмежень. Кожні кілька років я був змушений підвищувати платню міністрам, щоб зменшити розрив між їхніми винагородами й винагородами фахівців приватного сектору.

У 1978 році доктор Тоні Тань був генеральним управляючим банківської корпорації «Oversea-Chinese Banking Corporation» – серйозного місцевого банку; його контракт передбачав поступове збільшення зарплатні до максимального рівня у 950 000 сингапурських доларів на рік. Я переконав його піти з цієї посади, щоб стати державним міністром, за що йому платили менше ніж третину від попередньої платні, не кажучи вже про ті привілеї, які він втратив, найціннішим із яких було надане в його розпорядження авто з шофером. Он Тен Чеон, міністр у справах телекомунікацій, також пожертвував успішною кар'єрою архітектора: під час будівельного буму його робота цінувалася дуже високо.

Коли я був старшим міністром (у 1994 році), то запропонував парламентові, щоб уряд розробив формулу, за якою платня міністрам, суддям та найвищим посадовцям перераховувалася б автоматично, прив'язана до декларацій податку на прибуток у приватному секторі. Через те, що економіка Сингапуру зростала на 7–10% на рік протягом уже понад двох десятиріч, зарплатні в державному секторі завжди відставали від приватного на два-три роки. У 1995 році прем'єр-міністр Гох прийняв рішення на користь моєї формули, яка прив'язувала зарплатню міністрів і найвищих урядовців до заробітків фахівців їхнього рівня в приватному секторі. Такий підхід забезпечував їм автоматичне збільшення платні в міру зростання прибутків у приватному секторі. Зміна формули, через яку платня найвищих державних службовців стала складати дві третини від заробітку фахівців їхнього

рівня в приватному секторі (до уваги бралася цифра, вказана в декларації про прибуток), викликала в суспільстві бурю емоцій; особливо були обурені фахові працівники, на думку яких, нова платня міністрів надто вже сильно відрізнялась від того, що платили державним службовцям у розвинутих країнах. Люди так звикли до того, що державним службовцям платять низьку зарплатню, що сама ця думка – міністри не просто матимуть у своїх руках владу, але ще й винагороду, яка відповідає важливості їхньої праці! – образила почуття суспільної справедливості. Мені вдалося допомогти прем'єр-міністрові довести доцільність цієї зміни, надавши обґрунтовані заперечення на їхні аргументи щодо того, що міністри і так отримують більш ніж достатню компенсацію за рахунок самої честі бути на високій посаді та мати у своїх руках велику владу та що державна служба апріорі передбачає певну пожертву прибутком. На мою думку, таким пишномовним заявам бракувало реалізму; на красномовності далеко не заїдеш, а нам потрібні були міністри, здатні залишатися на посаді тривалий час, адже це забезпечувало безперервність традицій і накопичення досвіду, які є найбільшою перевагою та силою сингапурського уряду. Наші міністри завжди славилися своєю досвідченістю й мудрістю суджень, які уряд демонстрував і демонструє своїми рішеннями, – результатом здатності міністрів мислити та планувати свою діяльність у довгостроковій перспективі.

На загальних виборах, які відбулися через 18 місяців, прем'єр-міністр спромігся повести за собою виборців, хоч опозиція підняла на своєму щиті саме питання міністерської платні. Народові потрібний відданий, чесний і прозорий уряд, який показуватиме результати, а саме їх показувала ПНД. Сьогодні нам набагато легше залучити на державну службу талановитих спеціалістів із приватного сектору. Перш ніж було запроваджено нову формулу, найкращі адвокати заробляли від 1 до 2 мільйонів сингапурських доларів на рік, тоді як судді отримували не більше ніж 300 тисяч. Не запровадивши цю зміну, ми б ні за що не змогли залучити до роботи в державній судовій системі найкращих юристів країни. Крім того, до заробітків приватного сектору ми прив'язали й зарплатню державних лікарів та інших фахівців на державній службі.

Ця формула розрахунку платні державних службовців не передбачає щорічного підвищення, бо заробітки в приватному секторі деколи йдуть то вгору, то вниз. Коли такий спад відбувся в 1995 році, зарплатні всіх міністрів і найвищих посадовців відповідно зменшились у 1997 році.

Щоб перестрахуватися від випадкового обрання до уряду людей, які не відповідатимуть цій посаді за своїм рівнем чесності й авторитету, на святковому мітингу на честь Дня Нації в серпні 1984 року я запропонував запровадити посаду президента, який би оберігав національні резерви та мав повноваження відміняти рішення прем'єр-

міністра, якби той заважав проведенню розслідування з обвинувачення в корупції проти нього самого, міністрів та найвищих посадовців, а також накладати вето на невідповідні, на його думку, призначення на високі посади головного судді, начальника генерального штабу оборони або верховного комісара поліції. Звичайно, що такому президентові знадобився б незалежний мандат від виборців. Багато хто тоді вважав, що я готував посаду для самого себе, після того як пішов з посади прем'єр-міністра. Насправді ж мені та посада була нецікава – вона не відповідала моїй діяльній натурі. Мою пропозицію та її наслідки було винесено на парламентське обговорення в «Білій книзі» 1988 року. Кілька років по тому, у 1992-ому, прем'єр-міністр Гох Чок Тун вніс зміни до конституції, які передбачали обрання в Сингапурі президента. Нам треба було зберегти правильний баланс між повноваженнями президента та широкими повноваженнями, які прем'єр-міністр і його Кабінет мали за законом.

Коли країни Східної Азії від південної Кореї до Індонезії спустошила фінансова криза 1997 року, їхні нещастя ще більше погіршили корупція та кумівство. На відміну від них Сингапур пережив цю кризу легше, бо не мав тієї корупції й кумівства, які коштували іншим країнам багато мільярдів.

Саме завдяки високим вимогам до чесності, які ми зберегли в країні, у 1995 році прем'єр-міністр Гох Чок Тун мав змогу призначити розслідування двох купівель нерухомості: одну купівлю зробила моя дружина, другу – мій син Лі Сянь Лун, заступник прем'єр-міністра. Їм обом при купівлі були надані знижки (5–7%), такі самі, як будівельна компанія з власної ініціативи надавала на аналогічні покупки 5–10% своїх покупців, щоб стимулювати розвиток ринку для нового виду товару. Негайно після купівлі через різке підвищення цін на ринку нерухомості придбана моєю родиною власність сильно подорожчала. Ті, в кого не було змоги купити зі знижкою, подали скарги до комісії Фондової біржі Сингапуру (ФБС). (Будівельна компанія була зареєстрована на біржі.) Розслідування ФБС з'ясувало, що компанія діяла в рамках своїх прав. Оскільки мій брат працював у ній невиконавчим директором, пішли чутки, що мій син і я нечесним шляхом скористалися з переваг при купівлі власності. Управління монетарної політики Сингапуру провело своє розслідування й доповіло прем'єр-міністрові Гоху, що знижки, які ми отримали, не несли в собі жодних правопорушень.

Чу була обурена тим обвинуваченням у нечесності. Вона 40 років пропрацювала юристом, спеціалізувалася саме на операціях із нерухомістю та дуже добре знала, що давати знижки є загальною практикою серед будівельних компаній. Я так само був обурений і вирішив викорінити будь-які підозри в нечесності угоди, пред'явивши громадськості придбане майно та докази того, що знижки ми отримали з ініціативи

компанії. Ми сплатили суму знижок, яка дорівнювала 1 мільйону сингапурських доларів, Міністерству фінансів (тобто урядові). Прем'єр-міністр наказав повернути цю суму, бо він погоджувався з тим, що з нашого боку ніякої нечесності припущено не було, а тому уряд не мав права на ці гроші. Ми з Луном, не бажаючи, щоб люди вважали, що ми скористалися з того, що мій брат займав одну з керівних посад у будівельній компанії, вирішили віддати цей мільйон на благодійні цілі.

Я попросив прем'єр-міністра винести цю справу на детальне обговорення в парламенті, під час якого депутати від опозиції, серед яких було два юристи (один – лідер опозиції), заявили, що, за їхнім досвідом, такі знижки є стандартною маркетинговою практикою роботи будівельних компаній і що в наших купівлях немає нічого нечесного. Завдяки такому відкритому й повному висвітленню справи, яка спочатку вважалася виявом суб'єктивного ставлення, вона втратила свою актуальність як аргумент на загальних виборах наступного року. Як я й заявив у парламенті, той факт, що система, яку я створив сам, була здатна проводити розслідування стосовно мене й надавати громадськості звіти про мої дії, доводив її об'єктивність та ефективність і те, що в Сингапурі немає людей, які перебувають понад законом.

13. Перетворюємо Сингапур на зелене місто

Коли я вперше приїхав до Великого палацу народів[1] у Пекіні (це було 1976 року), я побачив, що по всіх приміщеннях, де нас приймали, стояли плювальниці. Деякі з китайських лідерів користувалися ними. Коли в 1978 році Ден Сяопін відвідував Сингапур, ми поставили поряд із його кріслом у конференц-холі синьо-білу плювальницю династії Мін, але він жодного разу нею не скористався. Можливо, він звернув увагу, що сингапурські китайці не спльовували. Під час мого наступного візиту до Пекіну в 1980 році я побачив, що з Великого палацу народів плювальниці вже прибрали. Кілька років по тому, коли я давав обід у Сингапурі на честь Ґу Му, державного радника з питань економіки, я зауважив, що в них у Палаці перестали користуватись плювальницями. Покахикавши, той сказав, що плювальниці прибрали з загальних кімнат, проте в особистих кабінетах вони ще стояли – занадто глибоко вкоренилася ця звичка.

Кампанію проти плювання на вулицях я розпочав ще в 60-их, але навіть у 80-их роках ще траплялися таксисти, які дозволяли собі плювати через вікно авт, та дехто з жителів Сингапуру плював на базарах. Але ми не здавались: через засоби масової інформації та шкільну систему ми поширювали послання, що плювання сприяє поширенню інфекційних хвороб і, зокрема, туберкульозу. Сьогодні вже рідко можна побачити, як хтось плюється у громадському місці. Ми, сингапурці, всі є іммігрантами, які колись відірвалися від рідної землі, а тому ми готові покинути старі звички, щоб набути нових, кращих у нашій новій країні. Викорінення плювання довело, що можливо змінити й інші погані звички.

Після набуття незалежності я шукав якогось способу прокласти різку відмінність між Сингапуром та іншими країнами третього світу. Я поставив собі за мету збудувати чистий та зелений Сингапур. Однією з цілей моєї стратегії було перетворити Сингапур на оазу посеред Південно-Східної Азії, бо, лише піднявши нашу країну до стандартів розвинених країн, ми могли б зацікавити бізнесменів і туристів та стати комерційно-туристичним центром нашого регіону. Виявилося, що інфраструктуру Сингапуру покращити набагато легше, ніж змусити людей позбутися поганих звичок. Багато хто з сингапурців переїхав до квартир у багатоповерхових будинках із сучасним санітарним обладнанням із брудних халуп з діркою в підлозі для відправляння природних потреб, або, щонайкраще, з відром надворі, а тому вони так

1 Палац, розташований на західному боці площі Тяньаньмень у Пекіні (КНР); використовується як місце для державних церемоній КНР та Комуністичної партії Китаю. – Прим. перекл.

і жили за старим звичаєм. Ми змушені були чимало попрацювати, щоб люди перестали кидати сміття просто на вулиці, шуміти та лаятися, щоб прищепити сингапурцям звички чемності й поваги до інших.

Починали ми, можна сказати, з нуля. У 60-их перед дверима приміщень, де відбувалися «зустрічі з народом» – масові заходи, на яких були присутні міністри та депутати парламенту, які допомагали розв'язувати проблеми своїх виборчих округів, шикувалися довжелезні черги. Там стояли безробітні батьки родин, часто разом із дружинами й дітьми, благаючи надати їм якусь роботу, або патент на водіння таксі чи працю розносчика, або дозвіл продавати їжу в шкільних буфетах. Всі ці люди – живе втілення статистичних даних про безробіття. Тисячі з них продавали гарячу їжу на тротуарах і вулицях, не звертаючи жодної уваги на дорожній рух, санітарні та інші умови. На вулицях накопичувалося сміття й бруд, там стояв сморід гнилих решток їжі; через завали сміття багато районів міста перетворилися на нетрі.

Багато людей ставали таксистами-«піратами», оскільки не мали патенту і страхового полісу; їх експлуатували бізнесмени, надаючи в оренду розбиті приватні авта. Брали такі «пірати» трохи більше, ніж коштував проїзд в автобусі, але набагато менше за патентовані таксі. Вони зупинялися, щоб підібрати або висадити пасажирів, не сигналячи, де їм заманеться, створюючи таким чином загрозу для інших учасників дорожнього руху. Сотні, а з часом тисячі таких піратських таксі заполонили наші вулиці; вони наносили великих збитків службі автобусних перевезень.

Багато років нам не вдавалося звільнити місто від цих нелегальних розносчиків та піратських таксі. Тільки після 1971 року, створивши багато робочих місць, ми змогли впровадити відповідні закони й відвоювати вулиці. Відтепер розносчики гарячої їжі повинні були мати патенти на торгівлю, до того ж ми перемістили їх із вулиць і тротуарів до відповідним чином обладнаних центрів, де була проточна вода, каналізація та контейнери для сміття. На початку 80-их уже всі розносчики до останнього працювали в цих центрах. Деякі з них були такими чудовими кухарями, що стали справжньою приманкою для туристів. Кілька з них навіть стали мільйонерами, вони їздили на роботу «мерседесами» та мали власних офіціантів. Саме підприємницький дух, життєва енергія й здібності таких людей зробили Сингапур Сингапуром. Щодо піратських таксі, то вони зникли тільки після реорганізації служби автобусних перевезень, коли ми змогли забезпечити всім водіям альтернативні робочі місця.

У період, поки ми входили до складу Малайзії, місто стало брудним, бо в липні та вересні 1964 року відбулися два міжнаціональні зіткнення, після яких моральний дух населення й дисципліна різко погіршали. А потім сталися два інциденти, після яких я вже не міг не діяти. Якось ранком у листопаді 1964 року я виглянув із вікна мого кабіне-

ту через Паданг на будівлю міської ради й побачив кількох корів, що паслися на Еспланаді! Через кілька днів один юрист їхав головною дорогою, коли його авто врізалося в корову, від чого юрист загинув. Пастухи-індійці приводили своїх корів пастися обабіч доріг та навіть на самій Еспланаді. Я зібрав нараду спеціалістів і службовців системи охорони громадського здоров'я та виклав присутнім свій план дій для розв'язання цієї проблеми. Ми дали власникам рогатої худоби, яка паслася містом, термін до 31 січня 1965 року, після якого будь-яку помічену на вулиці тварину забирали на бойню, а м'ясо віддавали в благодійні заклади. До грудня 1965 року ми таким чином спіймали та забили 53 корови, й дуже швидко вся худоба опинилася по своїх загонах.

Щоб у регіоні третього світу збудувати державу, яка б відповідала стандартам розвинених країн, ми поставили собі за мету перетворити Сингапур на тропічне місто-сад. Пам'ятаю, я власноруч висаджував молоді дерева, відкриваючи центри громадської роботи, під час відвідин різних закладів та на транспортних розв'язках, щоб таким чином відсвяткувати завершення будівництва чергового відрізка дороги. Деякі дерева вижили, хоча ще більше – ні. Коли я знов приїжджав до такого центру, то на місці, де колись посадив дерево, бачив нещодавно висаджений саджанець. Потім я зрозумів, що нам треба організувати службу, яка б опікувалася висадженими деревами. Така служба з моєї ініціативи стала працювати у Міністерстві національного розвитку.

Коли певного прогресу вже було досягнуто, я призначив нараду з усіма найвищими посадовими особами уряду й державних установ, щоб залучити їх до так званого руху «чистоти й зелені». На нараді я розповів, що відвідав майже 50 країн та зупинявся майже в такій самій кількості резиденцій для офіційних гостей, де мене вразили не розміри будівлі, а догляд за ними. З того, наскільки доглянутими або занапащеними були будівлі (в деяких я бачив розбиті раковини, крани, з яких капало, туалети, що не функціонували нормально, загальне занедбання та, відповідно, занедбані сади), я міг зробити висновок щодо морального духу народу і його лідерів. Високі гості, приїжджаючи до Сингапуру, судили б про нього так само.

Ми посадили мільйони дерев, пальм та кущів. Озеленення міста піднесло моральний дух наших людей і спонукало їх пишатися Сингапуром. Ми навчили їх турбуватися про дерева, викорінюючи вандалізм серед населення. У цьому плані ми не проводили різниці між середнім класом і робітниками. За британців у Сингапурі, в районі під назвою Танглін та довкола офіційної резиденції губернатора існували такі собі анклави, де мешкало біле населення; ці острівки були набагато чистіші, зеленіші й гарніші, ніж райони, де мешкали «місцеві». Зберегти їх, нічого не змінивши в оточенні, стало б для новообраного уряду початком політичного краху. Ми звільнили місто від мух та ко-

марів, розчистили смердючі канави й канали. Через рік усі громадські місця було не впізнати – такими охайними вони стали.

Щоб побороти старі звички, нам знадобилися терпіння й оптимізм: люди ходили просто по квітах і траві, видирали квіти з газонів, крали саджанці або спирали на сильніші з них свої велосипеди та моторолери, через що молоденькі дерева ламалися. І так чинили не тільки найбідніші верстви. Одного разу на газоні посеред центральної дороги було піймано дипломованого лікаря, який видер із коренем щойно висаджену араукарію – високу, дуже цінну рослину, яка, на думку лікаря, краще б пасувала до його саду. Щоб перебороти природну байдужість громадськості до цих питань, ми навчали дітей по школах: вони саджали дерева, піклувалися про них і вирощували сади. У такий спосіб, через дітей, ми доносили своє послання до дорослого населення.

Природа не подарувала нашому острову тієї шикарної зеленої трави, якою може пишатися Нова Зеландія та Ірландія. У 1978 році до нас на моє прохання приїхали австралійський спеціаліст із рослинництва та новозеландський спеціаліст із ґрунтів. Їхній звіт мене зацікавив, і я попросив організувати мені зустріч із ними. Вони пояснили, що Сингапур лежить у кліматичному поясі екваторіальних тропічних лісів, для якого характерна велика кількість сонячного світла й дощових опадів протягом усього року. Якщо спиляти дерева, зливи змиють поверхневий шар землі, а разом із ним усі поживні речовини. Щоб мати густу й зелену траву на газонах, нам треба регулярно вносити у ґрунт добрива, бажано компост, який не так легко вимивається, та вапно, бо наша земля була закислою. Куратор резиденції Істана спробував нову методику на тамтешніх газонах, і за кілька днів трава дійсно стала зеленішою. Ми негайно провели аналогічну обробку всіх шкільних та спортивних майданчиків, стадіонів тощо. Витерті клапті землі навколо стовпчиків воріт, де раніше то тут, то там стирчали нещасні жовті травинки, незабаром перетворилися на рясно-зелений килим. Поступово все місто зазеленіло. Один французький міністр, присутній на святкуванні нашого Дня Нації в 70-их, був у захваті і щось довго з захопленням розповідав мені французькою; з його промови я зрозумів лише одне слово – «зелень». Він був зачарований зеленим декором нашого міста.

Більшість азійських країн на той момент звертали дуже мало уваги (якщо звертали взагалі) на питання озеленіння. Про те, що в Сингапурі підхід до цього відрізнявся, та про наші суворі заходи проти худоби в місті в листопаді 1959 року американський журнал «Look» надрукував статтю. Запалений ентузіазмом після візиту до Сингапуру, директор інформаційної служби Гонконгу оголосив, що, спираючись на наш досвід, він розгорне дворічну кампанію боротьби проти засмічування міста.

Готуючись до конференції прем'єр-міністрів країн Співдружності, яка мала відбутися в середині січня 1971 року, я організував нараду наших посадових осіб, на

якій закликав їх докласти ще більше зусиль, щоб у гостей залишилися від Сингапуру найкращі враження. Ми провели відповідну пояснювальну роботу серед працівників індустрії обслуговування, включаючи власників магазинів, водіїв таксі та працівників готелів й ресторанів, щоб вони були максимально ввічливими та приязними. Реакція з їхнього боку виявилась позитивною; і такою самою вона була пізніше з боку прем'єр-міністрів, президентів та їхніх підлеглих. Натхнена цими результатами, рада з розвитку туризму розпочала серед працівників торгівлі кампанію, спрямовану на підвищення рівня сервісу, але тут я не міг не втрутитися. Було абсурдом виказувати найввічливіші манери стосовно туристів, але не виявляти їх у ставленні до сингапурців. Після того я видав наказ: Міністерство оборони серед національної армії, Міністерство освіти серед півмільйона студентів під його опікою та Національний конгрес профспілок, який опікувався кількома сотнями тисяч робітників, мали поширити послання: ввічливість повинна стати нашим способом життя, вона має зробити Сингапур привабливим місцем для нас самих, не кажучи вже про туристичну привабливість.

Найбільшим дивідендом, який ми отримали, став той факт, що лідери інших азійських країн вирішили позмагатися з нами в озелененні своїх міст. Малайзійський лідер, доктор Махатхір, який відпочивав на курорті «Істана» в 70-их, запитав мене, яким чином ми досягли того, що газони там такі зелені. Ставши ж прем'єр-міністром, він перетворив Куала-Лумпур на зелене місто. Наприкінці 70-их президент Сухарто запустив програму озеленіння в Джакарті, тоді як у Манілі та Бангкоку те саме зробили президент Маркос і прем'єр-міністр Танін. Я підтримав їх у цій ініціативі, зауваживши, що вони мають такий самий сприятливий клімат, як у Сингапурі, але ще більший вибір дерев.

Жодний інший проект не приніс нашому регіонові такої кількості винагород. Наші сусіди намагалися втерти носа один одному зеленню газонів та яскравістю й кількістю квітів на вулицях і в парках. Озеленіння стало своєрідним змаганням, у якому вигравали всі: воно підвищувало моральний дух населення, приваблювало туристів та інвесторів. Думаючи про те, якою шкідливою (навіть смертельною) буває часом конкуренція, я насправді дуже радий, що ми змагалися за інше: яке місто буде найзеленішим та найохайнішим в Азії.

У першу неділю листопада 1971 року ми провели перший День висадки дерев (потім він став традиційним), у якому узяли участь усі депутати парламенту, центри громадської роботи та їхні лідери. З того часу ми не пропустили жодного такого дня – деревця, висаджені в листопаді, потребують найменше поливу, бо потім настає сезон дощів.

Оскільки асортимент дерев, кущів та ліан, які можуть рости в Сингапурі, був доволі обмеженим, я відправив команди спеціалістів на пошуки до ботанічних садів, громадських парків і розплідників тропічної й субтропічної зони, щоб вони набрали садівних

матеріалів у країнах Азії, Африки, Карибського басейну та Центральної Америки, клімат яких схожий на сингапурський. Ці команди привезли з собою масу квітів і дерев, що подовгу цвітуть, щоб випробувати їх на нашому ґрунті та в нашому кліматі. На жаль, пречудові дерева з карибського регіону не здатні цвісти в нас, бо у нас не такі холодні зими. Рослини з Індії та Бірми цвіли в нас рідко, бо звикли до кількох посушливих місяців між сезонами мусонів, властивих їхнім батьківщинам. Із тих 8 000 різновидів рослин, які привезли наші ботаніки, в Сингапурі прижилися близько 2 000. Нашим фахівцям вдалося розвести ті рослини, які витримували наш клімат, урізноманітнивши таким чином зелений одяг міста.

Моєю правою рукою в реалізації політики озеленіння став дуже обдарований службовець Вон Ю Гуань; він був малайзійцем, здобув освіту зі спеціальності «лісництво», бо планував працювати на плантаціях гумових дерев та олійних пальм у Малайзії. Його великий досвід допоміг Сингапурові розв'язати проблему придорожних насаджень (кущів, дерев тощо), створити парки й зелені зони. Я буквально засипав його службовими записками, на кожну з яких він давав відповідь та в багатьох випадках успішно реалізовував мої прохання. Його наступник Чуа Сянь Ен був агрономом, який багато працював над собою і став справжнім експертом у деревах; якість його роботи виявилась так само дуже високою.

Щоразу, повертаючись до Сингапуру після кількох тижнів відсутності, коли я їду дорогою з аеропорту до міста та бачу дерева, пальми, зелену траву й квітучі кущі, в мене покращується настрій. Озеленіння виявилося найрентабельнішим проектом за всю мою кар'єру.

Одна з основних причин, що спонукають нас дбати про чистоту Сингапуру, є необхідність зібрати якомога більше дощових опадів, яких щороку випадає 240 міліметрів. Колись я поставив завдання перед нашим головою відділу боротьби з забрудненням довкілля, цивільним інженером Лі Ек Тьєном розробити план побудови дамб на усіх наших ріках і ручаях. Нам знадобилося близько 10 років, щоб реалізувати цей план. Лі мав подбати, щоб усі каналізаційні та побутові стоки, будь-яка інша забруднена вода з домашніх господарств і підприємств потрапляла до каналізації, а от дощова вода, яка збиралася з дахів, садів та відкритих майданчиків, мала потрапляти у відкриті канави, а відтак до перегороджених дамбами річок. У 1980 році ми були вже здатні самі забезпечити себе 63 мільйонами галонів води щоденно, що становило близько половини нашої норми споживання.

Найчестолюбнішим моїм бажанням було розчистити ріку Сингапур і водосховище Каланг та повернути туди рибу. Коли я вперше запропонував цю ідею в лютому 1977

року, багато хто – особливо промисловці – запитали мене: «Навіщо їх розчищати? Канал Рочор (який тече до водосховища Каланг) і ріка Сингапур ніколи не були чистими; що тут зробиш, ми отримали їх такими у спадок!» Але я не міг цього дозволити. Від них відгонило гниллю й смородом. Сліпий телефонний оператор із юридичної контори Чу знав, коли автобус наближається до ріки Сингапур на нюх, – такий то був сморід. І водосховище, й ріка забруднилось через промислові стічні води – без них проблема забрудненості води була б наполовину розв'язана. Нам треба було звільнити від бруду кожний потічок, кожний ручай. Те Чеан Вань, який у той момент обіймав посаду голови Ради житлового господарства та розвитку (РЖГР), саркастично зауважив: «Дешевше закуповувати рибу й щотижня випускати до річок нову».

Проте Лі Ек Тьена це не зупинило. Він тісно співпрацював зі мною та був певний моєї підтримки. Очистити річку Сингапур і водосховище Каланг означало здійснити величезну інженерну роботу. Він проклав підземні каналізаційні комунікації по всьому острову, що виявилось особливо важко зробити в тісно забудованому міському центрі. Ми перенесли близько 3 000 кустарних підприємств і майстерень на промислові майданчики зі спеціальними фільтрами для технічних олій та інших відходів виробництва. Від самого заснування Сингапуру в 1819 році на річці поступово зростала кількість ліхтерів та відкритих барж, які поступово її заполонили. Люди, що працювали на них, там і жили, готували їжу й справляли природні потреби безпосередньо в воду. Всі вони переїхали до Пасір-Панджангу на західному березі, тоді як човнові майстерні було перенесено до Туасу та річки Джурон. П'ять тисяч вуличних торгівців гарячою їжею й тих, що торгували на базарах, переїхали до відповідним чином обладнаних торговельних рядів. Призвичаєні торгувати на вулиці, де вони не платили ані за оренду, ані за воду та електроенергію й до того ж були завжди близькі до покупців, торгівці опиралися таким змінам. Ми коректно, але твердо все-таки змусили їх перебратися, виділивши субсидії на сплату оренди, які, до речі, деяким із них не допомогли уникнути банкрутства.

Оскільки відходи свиноферм забруднювали воду, ми припинили розведення свиней й закрили майже 8 000 ферм, де вирощували близько 900 000 тварин. Крім того, ми закрили багато водойм, де промислово розводили рибу; відкритими залишилися лише 14 у сільськогосподарських підприємствах та ще кілька для любительської рибної ловлі. Сьогодні рибу промислово вирощують на мілині в спеціальних загонах, огороджених сіткою, у проливі Джохор, а також на глибинних плантаціях неподалік від наших південних берегів.

Щоб дати собі раду з переселенням людей або перенесенням місця їхньої праці та перемовинами, пов'язаними з цим, ми організували спеціальний відділ, який працював

з усіма переселенцями: розносщиками, фермерами та власниками кустарних підприємств. Звичайно, перспектива переїзду або перекваліфікації бізнесу їх не радувала. З політичної погляду це була дуже ризикована справа, яка потребувала високої дипломатії від усіх учасників, а інакше ми могли втратити голоси на наступних виборах. Максимально обмежити негативний політичний вплив нам допомагала комісія державних посадовців і депутатів парламенту, чиї округи зачепили ці зміни.

Найважче було переселяти фермерів, які отримали від нас компенсацію залежно від структури ферми, розміру цементованого майданчика на її території та кількості фруктових дерев і рибних ставків. У міру зростання нашої економіки розмір цієї компенсації було збільшено, але навіть найщедріших виплат виявилось недостатньо. Старші фермери не знали, куди їм приткнутися на новому місці з грошима, отриманими в компенсацію. У квартирах, де вони тепер мешкали, їм не вистачало свиней, качок, курей, фруктових дерев та городів, які забезпечували їх безплатною їжею. Навіть через 15–20 років після того, як їх переселили в нові побудовані РЖГР райони, багато хто з них все ще голосував проти ПНД. Вони вважали, що уряд зруйнував їм усе життя.

У листопаді 1987 року сталася дуже приємна подія: я брав участь у відкритті очищених водосховища Каланг та ріки Сингапур, які перед тим служили відкритими стічними трубами. На церемонії «Чиста ріка» я почесно вручив людям, які відповідали за цю велику справу, золоті пам'ятні медалі на честь цього значного досягнення. Пізніше ми створили вісім нових водоймищ у дельті ріки; деякі з них відкриті для любительської рибної ловлі та прогулянок на човнах. Завдяки всім цим заходам кількість доступної нам питної води збільшилася до 120 мільйонів галонів на день. За кожним успішним проектом стояв відданий і здібний працівник державної служби, справжній знавець своєї справи, здатний знаходити індивідуальні розв'язання проблем. Нашого охайного й зеленого Сингапуру не було б без Лі Ек Тьєна, людини, яка у відповідь на широкі концептуальні цілі, що їх висував я, розробляла конкретні інженерні рішення. Пізніше він очолив державну службу.

У 1993 році Вінсеміус поїхав рибалити на ріку Сингапур та з великим задоволенням констатував, що риба там є. Завдяки чистим рікам сама якість нашого життя стала іншою. Набагато зросла вартість землі, особливо в місті та поблизу річок і каналів. В Індонезії ми закупили пісок і створили пляж уздовж берегів водосховища Каланг, де сьогодні люди купаються й катаються на водних лижах. По берегах водойм, на місці колишніх майстерень і майстереньок, де будували човни, виросли багатоповерхові кондомініуми. Для тих, хто пам'ятає ріку Сингапур каналізаційною канавою, прогулятися її берегами сьогодні – наче потрапити до казки. Склади-магазини та оптові склади відновлено й перетворено на кафе, ресторани, магазини й готелі; сьогодні люди мають можливість

пообідати або випити келих вина, сидячи на березі ріки або на одній із традиційних китайських барж, які вишикувалися вздовж берега.

Рівень забрудненості повітря в місті можна завжди визначити за зовнішністю дерев і трави в ньому. Там, де авта зі старими двигунами, автобуси та дизельні вантажівки викидають у повітря дим і кіпоть, ви побачите лише кущі, вкриті чорно-сірим пилом, які засихають і вмирають. У 1970 році, під час мого візиту до Бостону я був здивований, коли побачив довгі черги перед газозаправними станціями. Мій водій пояснив, що це був останній день, у який можна подовжити дозвіл на наступний рік, але для цього треба спочатку пройти технічний огляд та отримати дозвіл від авторизованих газозаправних станцій. Тоді я вирішив сформувати у своїй управлінській структурі відділ боротьби з забрудненням довкілля. Обабіч основних доріг ми встановили спеціальні прилади для вимірювання кількості пилу та щільності диму й концентрації сірчистого газу, який викидають автомобільні двигуни. В інших містах існували охайні й зелені передмістя, де їхні мешканці мали змогу зробити глибокий вдих після дня, проведеного в забрудненому повітрі міського центру, але в Сингапурі ми були обмежені в території, через що мали працювати, грати та жити на тому самому малому клапті, що вимагало від нас зберігати своє довкілля чистим і гарним для всіх – бідних і багатих.

У серці району Джурон, оточеного сотнями фабрик, ми в 1971 році побудували пташиний парк. Без суворого дотримання норм захисту навколишнього середовища ці птахи з усього світу не здатні були б жити тут у такому гарному стані, як зараз. Крім того, ми провели в самому Джуроні кампанію з озеленіння. До всіх фабрик була висунута вимога: перш ніж вони почнуть свою роботу, вільні території навколо мають бути озеленені і на них мають бути висаджені дерева.

Хоч у себе на острові ми розв'язали проблему забруднення повітря, Сингапур та весь регіон постраждали від лісових пожеж, які сталися на Суматрі й Борнео в 1994 та 1997 роках. Компанії, які вирощували там плантації, повирубувавши цінні породи дерев, вирішили спалити решту лісу, щоб розчистити землю під олійні пальми та інші агрокультури. Через те, що це сталося в сухий сезон, пожежі бушували не один місяць. У середині 1997 року товстий шар отруйного диму навис над усією Малайзією, Сингапуром, Таїландом та Філіппінами; він був настільки товстий, що аеропорти змушені були закритися, а багато тисяч людей захворіли.

Крім перелічених вище видів забруднення, я ще мусив якимось чином розв'язувати проблему, притаманну старому Сингапуру, – шумового забруднення: рух транспортних засобів, забивання паль на будівельних майданчиках, гучномовці, з яких горлала музика в місцях для розваг, телевізори й радіо, що працювали на всю потужність. Мето-

дично, крок за кроком, завдяки жорсткому законодавству нам вдалося знизити рівень децибелів. Найбільш гучною та небезпечною розвагою було запалювання петард на китайський Новий рік; через опіки й поранення постраждало багато людей, а особливо дітей. Траплялося, що через петарди згорали цілі квартали дерев'яних будинків. Під час масової пожежі 1970 року, в останній день китайських новорічних свят загинуло п'ять осіб, а ще дуже багато, хоч вижили, сильно постраждали від опіків. Мені вдалося перервати цю давню китайську традицію палити петарди лише тоді, коли було прийнято закон, згідно з яким за це стали карати як за правопорушення. Навіть незважаючи на це, через два роки стався напад на двох неозброєних поліцейських, які намагалися припинити паління петард у китайському кварталі. Тоді ми пішли ще далі – цілком заборонили ввезення до Сингапуру петард. Коли люди живуть у 10–20 поверхових будинках, треба подумати про те, як позбутися шкідливих звичок минулого.

У 60-их роках реалізацію програми реконструкції міських будівель, які не відповідають стандартам, було прискорено. Ми вже пройшли через той етап, коли старий міський центр бездумно руйнувався, щоб звільнилося місце для новобудов. Наприкінці 1970 року нас почало непокоїти те, з якою швидкістю ми руйнували власне минуле, а тому в 1971 році було засновано Раду охорони пам'ятників, яка мала визначати й охороняти будівлі, цікаві з історичного, археологічного, архітектурного або художнього погляду, з погляду наших традицій тощо; сюди також увійшли будівлі, які відіграли важливу роль у громадському, культурному й торговельному житті Сингапуру. До цієї ж категорії було віднесено старі китайські та індійські храми, мечеті, англіканські й католицькі церкви, єврейські синагоги, будинки в традиційному китайському стилі та урядові будівлі XIX століття в старому центрі міста. Гордістю, успадкованою з нашого колоніального минулого, є офіційна резиденція британських губернаторів, яка сьогодні називається «Істана» та використовується як адміністрація президента й прем'єр-міністра.

Ми намагалися зберегти унікальну зовнішність та характер Сингапуру, який би нагадував нам про його минуле. На щастя, ми не встигли знести історичні райони, як-от Кампонг-Глам – традиційну резиденцію малайської королівської сім'ї, Малу Індію, Чайна-таун і старі склади вздовж ріки Сингапур.

Уже починаючи з 1970-их років, ми намагалися вберегти молоде покоління від негарної та небезпечної звички куріння, а тому заборонили будь-яку рекламу сигарет. Поступово ми впроваджували постанови, які забороняли курити в громадських місцях: у ліфтах, автобусах, міських поїздах та на станціях, а також, із часом, в усіх офісах і ре-

сторанах із кондиційованим повітрям. У цьому я наслідував приклад канадців – вони тут були першопрохідцями; американці ж сильно відставали в цьому плані, бо надто вже сильним у США було лобіювання тютюнових магнатів.

Щороку ми стали проводити «Тиждень без куріння». Я особисто взяв участь у кампанії проти куріння, коли під час телевізійного передачі розповів про свій досвід: колись я палив по 20 сигарет на день, аж поки одного дня у 1957 році, після тритижневої передвиборчої кампанії до міської ради я не втратив голос – я тоді був нездатний навіть подякувати виборцям. Оскільки я не міг тримати свою пристрасть до куріння під контролем, то покинув його взагалі. Два тижні я дуже сильно страждав. У 1960-і роки в мене виникла алергія на тютюновий дим, через що я заборонив курити у своєму кабінеті та взагалі в усьому офісі. Протягом кількох років більшість міністрів також кинули курити, за винятком двох: Раджі й Едді Баркера, які диміли, наче паровози. Не витримуючи довгих нарад, вони вислизали на десять хвилин, щоб перехопити сигарету на відкритій веранді, задовольняючи в такий спосіб свою потребу в нікотині.

Цю битву за здоровий спосіб життя ми ведемо ще й досі. Основним, найстрашнішим суперником виступає американська тютюнова індустрія, бо такою її роблять багатство й рекламний вплив. Кількість курців серед старшого покоління нам вдалося скоротити, але молодше, в тому числі дівчата, потрапляють до цієї пастки. Проте ми не можемо дозволити собі програти цю битву.

Коли одного дня в Сингапурі заборонили жувальну гумку, над нами в Америці дуже сміялись. Ще в 1983 році міністр національного розвитку запропонував заборонити її через проблеми, які виникали, коли люди забивали гумку в замкові щілини, кидали до поштових скриньок та приліплювали на кнопки ліфтів. Коли жувальну гумку випльовували просто на підлогу або тротуари, це збільшувало витрати на прибирання і ставало причиною псування прибиральних машин. Спочатку я думав, що така заборона – це вже занадто радикально, але коли вандали почали ліпити гумку на сенсори дверей у наших міських поїздах, через що порушувався рух транспорту по всьому місту, я погодився з його необхідністю. Тоді я вже пішов із посади, але підтримав прем'єра Гоха та його колег, коли вони провели таке рішення в січні 1992 року. Кілька міністрів, які навчалися в університетах Америки, розповідали, що споди столів у лекційних залах були просто обліплені гумкою – цілими сталактитами. Законодавча заборона значно зменшила зловживання, а після того як із магазинів прибрали стенди з гумкою, ми майже забули про ці проблеми на станціях міських поїздів та в самих поїздах.

Іноземним журналістам у Сингапурі не доводиться писати про значні скандали, пов'язані з корупцією, чи серйозні правопорушення. Натомість вони пишуть про те, з якою наснагою й частотою тут проводяться різні кампанії за «правильне життя», висмію-

ючи Сингапур як «державу-няньку». Так, вони сміялися з нас, але я був певний, що останніми будемо сміятися ми. Без наших зусиль, спрямованих на те, щоб переконати людей у необхідності нових, здоровіших та корисніших для оточення звичок, наше суспільство було б грубішим, жорстокішим, безцеремоннішим. Нас ніколи не вважали культурною й цивілізованою країною, а тому нам було не соромно зробити спробу стати кращими якомога скоріше. Спочатку ми взялися за освіту й виховання своїх людей; відтак, коли більшість їх завдяки нашому власному прикладу та переконуванню була вже на нашому боці, ми через закони почали карати меншість, яка порушувала норми співіснування. Завдяки всьому цьому жити в Сингапурі стало набагато приємніше. Якщо наша країна – це «держава-нянька», я гордий тим, що тут є частка моєї праці.

14. Керуємо пресою

За 40 років, які минули з 1959 року, сингапурська преса далеко відійшла від норм та правил, що їх установив колись колоніальний уряд. Зробити це нам вдалося завдяки тому, що ми зняли будь-які заборони для журналістів, особливо тих, які працювали в англомовних виданнях. На них свого часу вплинули британські редактори й журналісти, підлеглими яких були наші сингапурські працівники в межах медіа-групи «Straits Times». Однак знадобилося чимало років, перш ніж молодше покоління журналістів визнало (це сталося вже у 80-их), що політична культура Сингапуру відрізнялася та буде відрізнятись від західних традицій. Утім, попри це, наші журналісти відкриті до впливів американських ЗМІ, – властивого для них стилю подачі матеріалів та ставлення до влади, яке вони демонструють. Китайські ж та малайські видання не копіюють західні. Їхня культура передбачає конструктивну підтримку політики, з якою вони погоджуються, та помірну критику політики, з якою вони не згодні.

На початку 90-их усі журналісти віком до 40 років мали освіту, здобуту в майже однотипних сингапурських школах. Проте це ніяк не знівелювало відмінностей між англійською, китайською й малайською пресою. Культурний розрив між ними так і не було подолано; сьогодні він виявляє себе в редакторських коментарях, заголовках, добірках новин і читацьких листів для публікацій. Цінності читачів із китайською освітою відрізняються від політичних та соціальних цінностей тих, хто має англійську освіту. Це виявляється насамперед у тому, що для перших пріоритетними є інтереси групи, а не окремого індивідуума.

Найпопулярніша англомовна газета «Straits Times», коли вона належала британцям, відкрито підтримувала їхні інтереси. Її не полишали без своєї опіки британські комерційні фірми, надаючи масу своїх рекламних оголошень, та колоніальний уряд, який надавав новини й можливість заробити на публікації офіційних повідомлень. Жодна з місцевих англомовних газет так ніколи і не змогла наблизитись до «Straits Times» ані за впливом, ані за тиражем.

Китайськомовні газети мали виживати як собі хотіли. Їхні власники, багаті китайські торговці, використовували газети для просування своїх інтересів. Щоб зацікавити читачів, вони публікували новини про життя сучасного Китаю, матеріали про китайську освіту й культуру і війну в Китаї. Дві найпопулярніші газети, «Nanyang Siang Pau» та «Sin Chew Jit Poh», належали двом заможним китайським родинам. Їхні редактори, хоч мали «праві» погляди, були радше опортуністами. Вони працювали з молодими китай-

ськими журналістами, переважна більшість яких належала до лівого крила, а чимало були й комуністами.

Газети, які друкувалися китайською, тамільською та іншими мовами, насправді орієнтувалися передусім на інтереси відповідних національних громад Сингапуру, ніяк не ідентифікуючи себе з країною загалом. Так, малайська газета «Utusan Melayu», яку друкували на «джаві»[1], перетворилася на засіб поширення пан-малайсько-індонезійського націоналізму.

Майже від самого початку «Straits Times» була надзвичайно вороже налаштована стосовно ПНД. У некомуністичних лідерах нашої партії вона бачила троянського коня, що його створили китайські комуністи. «Nanyang Siang Pau» та «Sin Chew Jit Poh» разом із ще кількома менш популярними китайськими газетами, навпаки, сильно підтримували ПНД через «ліву» політику останньої та те, що ми створили з комуністами Об'єднаний фронт. Багато хто серед китайських журналістів був налаштований прокомуністично. «Utusan Melayu» у той момент підтримувала нас, попри наші зв'язки з китайськомовними комуністами, бо Юсоф Ішак, її власник і головний редактор, був моїм товаришем і призначив мене юридичним радником видання. Пізніше він став першим президентом Сингапуру. Вже перший мій досвід роботи в Сингапурі та Малайї запевнив мене, що найголовніше, чого прагнули наші видання, це виглядати захисниками правди та свободи слова. Під свободою слова у нас розуміли свободу власників використовувати свої видання у своїх власних інтересах та інтересах свого класу.

Наближався травень 1959 року – час, коли мали відбутися перші загальні вибори у самоврядному Сингапурі, що змусило «Straits Times» нападати на ПНД ще агресивніше: всіма силами вона намагалася завадити нам прийти до влади та сформувати уряд. Ми вирішили зустріти цей виклик із піднятим забороломом. Раджа колись вів у «Straits Times» колонку; він підтвердив нашу певність у тому, що керівництво газети заглядало в рот британцям. Нею управляв Білл Сіммонс, високий кремезний чолов'яга, який виглядав як справжній бандит, хоч насправді був дуже професійним англійським видавцем. Сіммонс серйозно сприйняв мою відкриту погрозу звести з газетою рахунки, якщо ми виграємо, незважаючи на її протидію. На цей випадок він готувався перекинути редакцію до Куала-Лумпура. Перший раз я «вистрілив» у середині квітня, за два тижні до виборів: «Ні для кого не секрет, що редакторський склад "Straits Times" збирається до Куала-Лумпура». У своїй промові я перелічив статті білих журналістів-експатріантів, які поливали нас брудом у газеті, та попередив, що ми не забаримося відповісти їм такою ж самою монетою.

Наступного дня Раджа підтримав мене, атакувавши англомовну газету «Singapore Standard», яка належала двом китайським мільйонерам братам О, що розбагатіли на

1 Адаптована для писання малайською мовою арабська абетка. – Прим. перекл.

продажі «тигрового бальзаму» (лікувальної панацеї від майже всіх недуг). «Singapore Standard» вибухнула проти ПНД. Раджі, який пропрацював там п'ять років заступником головного редактора, було висунуто умову: змінити свою політичну орієнтацію або забиратися геть. Він забрався геть.

Я сказав, що ми маємо толерантно ставитись до газет, чиї власники живуть у Сингапурі, навіть якщо вони нас критикують. Нам краще приймати їх такими, якими вони є; адже вони нікуди не дінуться та з часом самі постраждають від наслідків своєї політики. Утім, це не стосувалося «перелітного птаства» зі «Straits Times», яке подасться до Малайї, щоб із безпечної відстані репетувати про свою готовність померти за свободу преси в Сингапурі». Відповідь надійшла через старшого редактора Леслі Гофмана, за походженням євразійця: «Я – не перелітний птах. Я, людина, яка відповідає за політику і зміст цієї газети, маю намір зашитися в Сингапурі, навіть якщо пан Лі та Партія народної дії (ПНД) прийдуть до влади і використають проти мене Постанову про охорону громадської безпеки... Моя домівка зажди залишатиметься в Сингапурі».

Що ж, справді, дуже сміливі слова. Напередодні дня виборів Гофман виїхав до Куала-Лумпура. За кілька днів перед тим, звертаючись до щорічної асамблеї Міжнародного інституту преси в Західному Берліні, він сказав, що мої погрози – це ніщо інше, як «вилив почуттів групи божевільних політиків, котрі шалено прагнуть влади». «Straits Times», навпаки, заявив він, «створювали, друкували та управляли малайці, які там народилися, прожили все своє життя й були щирими у своєму націоналізмі й вірності країні». Виголошуючи це, він знав, що це абсолютна брехня. До того ж він закликав Міжнародний інститут преси «раз і назавжди припинити всі спроби здобути народну підтримку з боку будь-якої партії, що відкрито заявляє про свій намір покінчити зі свободою преси». Саме це ми мали право зробити: отримати мандат на тверду політику щодо відстоювання іноземних (у нашому випадку колоніальних) інтересів у пресі. Ми відкрито заявляли, що не допустимо, щоб місцеві газети належали іноземцям.

Вибори ми виграли. «Straits Times», її власники й редактори виїхали до Куала-Лумпура, чим довели, що справді були боягузами і захищали інтереси британців, а зовсім не свободу преси чи право на інформацію. Після того як у 1965 році ми стали незалежними, «Straits Times» повернулась до Сингапуру, змінивши політику на 180 градусів та підтримуючи ПНД, що не збільшило моєї поваги до цього видання. Коли через промалайську політику, реалізовану в Малайзії, група «Straits Times» згорнула свою діяльність, точніше продала видання правлячій партії ОМНО, саме уряд ПНД дозволив британським власникам продовжити публікувати газету в Сингапурі. Сіммонс приїхав миритися, після чого газета набула суто комерційного характеру, не торкаючись жодних політичних питань. Леслі Гофман до Сингапуру не повернувся, оселився в Австралії.

Бажаючи, щоб на ринку ЗМІ існувала конкуренція, я заохочував створення інших видань. Було зроблено кілька спроб, але всі вони виявилися невдалими. Після понад сотні років британського правління царювала «Straits Times». «Singapore Standard» закрилася в 60-их. У 1966 році на ринку з'явилася нова газета під назвою «Eastern Sun», власником якої був О Коу, син одного з братів О – власників «тигрового бальзаму», який, проте, був відоміший як плейбой, а не серйозний видавець. Якось після таємних перемовин із високопоставленими посадовцями з представництв Китаю, що базувалися в Гонконгу, О Коу отримав позику в 3 мільйони сингапурських доларів. Повернути її він мав через п'ять років на смішних умовах: відсоткова ставка за користування позикою – 0,1% річних. Відкрито не заявлялося, проте було зрозуміло, що газета не стане суперечити КНР з основних питань і залишатиметься нейтральною з другорядних. Через кепський менеджмент «Eastern Sun» зазнала великих збитків, а в 1968 році отримала чергове «вливання» – 600 000 сингапурських доларів. У 1971 році ми викрили цю брудну угоду, й О Коу визнав, що його газета отримувала фінансування від іноземної держави. Обурений редакторський склад подав у відставку, і газету закрили.

Газета «Singapore Herald» стала ще одним прикладом «брудної» угоди, але цього разу гроші надходили з некомуністичного джерела. Заснована в 1970 році, це була газета зі стовідсотковим іноземним капіталом, у якій працювали сингапурські редактори й друкувалися статті місцевих та іноземних журналістів. Спершу мене здивувало: навіщо двом іноземцям, номінальним власникам, засновувати тут англомовну газету, яка б виступала проти уряду, приділяючи багато уваги публікаціям на такі теми, як служба в армії, обмеження свободи преси й слова тощо. Це було марнування грошей. За даними Відділу внутрішньої безпеки, найбільшим власником виявилась гонконгська фірма «Heeda & Company» – товариство зареєстроване на двох підставних осіб. Газета досить швидко вибрала свої 2,3 мільйони оборотного капіталу, після чого сингапурське відділення банку «Chase Manhattan Bank» надало їй позику без застави на суму 1,8 мільйони сингапурських доларів. Коли банк приперли до стіни, вимагаючи пояснень, то мені з Нью-Йорку зателефонував голова правління Девід Рокфеллер, щоб повідомити, що його другий заступник та управляючий сингапурською філією просто не знав про залізне правило банку: не давати позик газетам! У мене це викликало скептичну посмішку.

Нового сингапурського редактора видавництва я попросив повідомити мені ім'я людини, яка вклала в газету гроші від імені гонконгської «Heeda & Company». Він заявив, що думав, я знаю, що то був Дональд Стівенс, верховний комісар Малайзії в Канбері та колишній прем'єр-міністр штату Сабах (Малайзія). Я запитав редактора, чи вірить він сам у те, що Стівенс, який після свого переходу в іслам узяв ім'я Фуад Стівенс, буде ризи-

кувати 1,5 мільйонами доларів, вкладаючи їх у газету, яка нападатиме на сингапурський уряд. Редактор погодився, що в таке повірити важко.

Коли я розповів про цю розмову з редактором у своїй промові в середині травня 1971 року, Стівенс, із яким ми були знайомі ще з часу, коли ми перебували у складі Малайзії, написав мені з Канберри: «Думаю, мені варто повідомити вам, що я вирішив вкласти гроші в «Herald» лише з двох міркувань: по-перше, я вже працював у газетному бізнесі, а по-друге, я вважаю Сингапур країною, де мої інвестиції будуть у безпеці... Я старію й подумав, що якщо невдовзі мені доведеться йти у відставку, я зможу прожити на свої прибутки від вкладених у «Herald» грошей». Він чомусь не став пояснювати, чому спочатку не повідомив мені про свої інвестиції, не попросив, щоб я дав «добро» та підтримку. Адже будь-яка газета впливає на політичний клімат у країні. Коли в середині 60-их іноземець, газетний барон Рой Томсон, хотів відкрити в Сингапурі газету, він спочатку обговорив це зі мною. Я змушений був відмовити його від цього наміру, бо не хотів, щоб іноземець, коріння якого йшли не з Сингапуру, щось визначав у нашому політичному житті.

Коли в «Herald» уже закінчувались кошти, О Сянь, сестра О Коу, яка на відміну від нього була серйозним підприємцем і працювала у видавничому секторі Гонконгу (мала тут газету), із загадкових причин вирішила прийти йому на допомогу з 500 000 сингапурських доларів. Вона була жінкою, яка тверезо дивилася на речі. Показавши мені розписки в отриманні цих грошей, вона, проте, не показала жодних акціонерних сертифікатів. Я запитав її, чи планує вона ще вкладати гроші в газету, на що вона відповіла: «Ні», – та негайно поїхала до Гонконгу. Азійський фонд преси – філія Міжнародного інституту преси – видав заяву, у якій просив нас не відбирати в газети ліцензію і запросив мене виступити на щорічній асамблеї Інституту в Гельсинки в червні 1971 року. Перш ніж поїхати туди, я анулював ліцензію газети «Singapore Herald» на друк.

Якби я туди не поїхав, асамблея могли прийняти щодо Сингапуру засуджувальну резолюцію. У своїй промові я виклав власне бачення ролі засобів масової інформації в житті такої молодої країни, як Сингапур. Мені були потрібні ЗМІ, щоб «посилювати, а не підривати культурні цінності та громадську позицію, якої ми навчали молодше покоління в школах і університетах. ЗМІ здатні формувати настрій, із яким люди радо сприйматимуть нові знання, вміння та порядки, властиві для розвинених країн. Без них нам нічого сподіватись підвищити рівень життя свого народу».

На асамблеї я розповів про те, як у Сингапурі, де співіснують різні національності, мови, культури й релігії, газетні повідомлення та фотографії призвели до повстань, смертей, і навів два факти. Поштовхом до заворушень 1950 року стала публікація в «Singapore Standard» статті про голландську дівчинку, яка під впливом своєї названої матері-малайки прийняла іслам; фотографія, надрукована в газеті, зображала

цю дівчинку на колінах перед образом Діви Марії. Антикитайські заворушення, які розпочалися на свято дня народження пророка Мухаммеда в липні 1964 року, сталися через постійні підбурювання однієї малайської газети, що день у день друкувала брехливі повідомлення про те, як китайська більшість перекриває повітря малайській меншості.

Я висловив свою незгоду з тим, що власник газети має право друкувати все, що йому спаде на думку. На відміну від сингапурських міністрів його та його журналістів ніхто на виборах не обирав. Свій виступ я закінчив такими словами: «Свобода преси, свобода ЗМІ взагалі, має спиратися на першорядні потреби Сингапуру й орієнтуватися насамперед на цілі уряду, що його обрав народ». Коли ж мені почали ставити провокаційні запитання, я постарався не втратити рівноваги та переконливості.

За якийсь час, у 1977 році, ми провели закони, що забороняли будь-якій особі або її представникові мати більше ніж 3% звичайних акцій газети. Крім того, ми створили так звані «управлінські» акції. Право визначати, чи отримають акціонери управлінські акції, мав лише міністр. Він передав управлінські акції чотирьом найбільшим місцевим банкам, які в будь-якому разі залишилися б політично нейтральними, бо з огляду на власні інтереси підтримували б стабільність та економічний розвиток. Тут я хотів би висловити свою незгоду з загальноприйнятою на Заході практикою, коли багаті газетні барони визначають, що читатимуть виборці щодня.

У 80-их роках у Сингапурі набагато збільшилась присутність англомовних видань, власниками яких були західні компанії. Авдиторія таких видань зростала в міру поширення вивчення в школах англійської мови. Ми завжди забороняли публікації комуністичного спрямування; жодне західне видання або медіа-організація ніколи не протестували проти цього. У Сингапурі жодного разу не було заборонено друку західних журналів або газет, хоч вони часто відмовляли нам у праві дати свою відповідь, коли надрукована в них інформація не відповідала дійсності. У 1986 році ми постановили впровадити закон, який обмежував продаж або поширення іноземних видань, якщо вони якимось чином впливали на внутрішню політику Сингапуру. Однією з перевірок на такий «вплив на політику Сингапуру» була готовність опублікувати нашу відповідь, якби ми хотіли виправити інформацію, яка, на нашу думку, була неправильною чи викривленою. Ми не забороняли таких видань, а лише обмежували кількість примірників, які вони мали право продати. Ті, хто не міг купити відповідне число видання, мав повне право скористатися ксероксом або факсом. Звичайно, це обмежувало прибутки від реклами, але не заважало поширенню матеріалів. Тут вони вже не могли звинуватити нас у тому, що ми боїмося, що люди читатимуть ці видання.

Першою публікацією, яка порушила цей закон, стала стаття в американському тижневику «Time». Надрукована в жовтні 1986 року, вона повідомляла, що сингапурські суди визнали винним депутата парламенту від опозиції в тому, що він із метою обманути кредиторів ліквідував свої активи, а також давав неправдиві свідчення. Мій прес-секретар надіслав листа, у якому виправляв три фактичні помилки, припущені в статті. «Time» відмовилась публікувати нашу відповідь, натомість опублікувала нову статтю у двох варіантах, обидва з яких викривляли зміст відповіді. Мій прес-секретар зажадав, щоб його листа опублікували без жодних змін, а коли йому в цьому відмовили, ми знизили кількість дозволених для продажу примірників тижневика з 18 000 до 9 000, а в подальшому – взагалі до 2 000 примірників. Після цього «Time» опублікувала нашу відповідь повністю, без купюр; ми ж у свою чергу через вісім місяців зняли обмеження з продажу.

Видання «Asian Wall Street Journal» (AWSL) у грудні 1986 року надрукувала матеріал, який суперечив фактам; йшлося про запропоновану нещодавно ідею створити вторинний фондовий ринок цінних паперів, СФБСАК (Сингапурська фондова біржа з системою автоматичних котирувань). У статті було висловлено припущення, що уряд хотів сформувати цю біржу з метою здихатися компаній у державній власності, які виявилися неефективними, продавши їх громадянам. Управління монетарної політики Сингапуру (УМПС) підготувало листа, в якому спростовувало всі ці неправдиві звинувачення. AWSL не тільки відмовилося публікувати цього листа, але й заявило, що її стаття точно відповідала дійсності, що така неефективна компанія справді існувала, а наш лист дискредитував кореспондента, який написав статтю. УМПС підготувало ще одного листа, в якому вказувало на інші помилки в листі журналу, попросило назвати ім'я «неефективної компанії» та вказати, які саме рядки в нашому листі дискредитують журналіста. Ми попросили опублікувати на шпальтах видання все наше листування, щоб читачі самі могли розсудити, хто правий. AWSL відмовилася і назвати компанію, і вказати, які саме рядки дискредитували журналіста. У лютому 1987 року уряд обмежив кількість тиражу AWSL з 5 000 до 400 примірників та опублікував у сингапурських газетах листування між AWSL та УПС. Крім того, ми попросили журналіста-автора статті звернутися до суду, якщо він справді відчуває себе дискредитованим. Він цього робити не став.

На наш подив, представник Державного департаменту США (таке повідомлення з'явилося в AWSL) висловив свій жаль із приводу обмежень, накладених на AWSL і «Time». Наше Міністерство закордонних справ попросило Держдепартамент підтвердити, чи дійсно була така заява, бо якщо це так, то це було «безпрецедентним втручанням у внутрішні справи Сингапуру». Виявилося, що таку заяву дійсно було зроблено, проте він твердив, що уряд США не дотримувався чиєсь сторони в жодному з двох випадків. Ми запитали Держдепартамент, чи могли б вони задля об'єктивності публічно висло-

вити жаль із приводу відмови AWSL опублікувати тексти листів, якими обмінялися сторони. З Держдепартаменту нам ще раз повторили, що вони не стають на бік жодної зі сторін, а лише висловлюють стурбованість, до чого їх зобов'язує «безкомпромісна й тривка відданість принципам вільної й необмеженої преси», що насправді означало: «преса має право публікувати або не публікувати те, що вважає за потрібне, якими б безвідповідальними чи необ'єктивними не були б її дії». Наше Міністерство закордонних справ зауважило, що ми не повинні дотримуватись американського законодавства стосовно преси. Сингапур мав власні закони і зберігав за собою право реагувати на викривлення інформації в газетних публікаціях. Іноземні компанії не мали права друкувати та продавати свої видання у Сингапурі – ми давали їм такий привілей, але на своїх умовах, однією з яких була можливість відповіді з нашого боку. На цю заяву реакції Держдепартаменту не надійшло.

Через два тижні AWSL звернулася до нашого Міністерства у справах комунікацій та інформації з письмовим проханням дозволити безоплатно поширювати видання серед усіх передплатників, які постраждали через обмеження, що його наклав уряд. Редакція бажала «пожертвувати своїм прибутком в ім'я сингапурських бізнесменів, які скаржилися на брак примірників журналу». Міністерство погодилося, проте за однієї умови: в журналі не мало бути реклами; таким чином ми хотіли довести, що насправді за пропозицією видавництва стояло бажання збільшити тираж, щоб таким чином виправдати вищі ціни на рекламу. AWSL відмовилось, зауваживши, що реклама є невід'ємною частиною будь-якої газети і що в цьому разі будуть додаткові витрати та проблеми зі своєчасним друком. Ми запропонували відшкодувати половину збитків, які видавництво понесло б через відмову від реклами, але AWSL відмовилося й від цієї пропозиції. Тоді ми заявили: «Вас не цікавить можливість поширювати інформацію в бізнес-громаді – насправді ви хочете свободи заробляти на рекламі». Відповіді не надійшло.

У вересні 1987 року щотижневик «Asiaweek», який належав американській компанії, вирішив показати нам дулю. Прес-секретар міністра внутрішніх справ надіслав їм листа, в якому вказав на викривлення фактів, які він помітив у одній з їхніх статей. «Asiaweek» надрукували частини цього листа під назвою «Викривлення фактів, кажете?», приписавши викривлення прес-секретареві. Журналіст не тільки видалив значну частину листа, а й додав понад 470 слів від себе, більше ніж удвічі збільшивши його обсяг. Все це було зроблено без згоди прес-секретаря і без повідомлення про таке «доопрацювання» читачам. Прес-секретар звернувся з протестом проти викривлення його листа та попросив опублікувати оригінал першого й подальших листів у незміненому вигляді. «Asiaweek» відповів відмовою; ми обмежили тираж журналу з 11 000 до 500. Через місяць у ньому без викривлень було опубліковано обидва листи. За рік ми зняли обмеження.

У грудні 1987 року журнал «Far Eastern Economic Review» (який також належав американцям) опублікував звіт про зустріч між мною та архиєпископом католицької дієцезії[2] Сингапуру, під час якої ми обговорювали арешт 22 осіб, замішаних у марксистській змові. Стаття базувалася на твердженнях священика-ренегата, який на цій зустрічі не був присутній. «Review» твердило, що я скликав прес-конференцію без відома архиєпископа, оманою спонукав його взяти в ній участь та завадив опублікуванню бодай якогось коментаря. У статті заявлялось, що той арешт був випадом проти Католицької Церкви.

Мій прес-секретар написав до журналу, щоб запитати, чому там опублікували статтю, засновану на твердженнях особи, яка не була присутня на зустрічі, не перевіривши при цьому факти в архиєпископа чи в мене. Редактор Дерек Дейвіс листа опублікував, проте запитання залишив без відповіді. Ми повторили запитання. Редактор знову надрукував листа і тут же додав: те, що раніше сказав священик, було правдою. Він твердив, що будь-яка газета має законне право друкувати будь-що на свій розсуд – правду чи брехню – якщо тільки вона здатна вказати на фактичне джерело інформації. За його словами, газета не має зобов'язань щодо перевірки достовірності інформації ані щодо її джерела, ані свідків, а тому і не відповідає за будь-яку опубліковану брехню чи наклеп. Девіс у своїй безсовісності зайшов уже надто далеко – ми обмежили тираж «Review» з 9 000 до 500 примірників, і я подав проти нього та щотижневика позов за наклеп.

Тоді він надрукував іншого листа священика-ренегата, у якому моя зустріч з архиєпископом подавалася вже під іншим соусом. Ми звернулися з листом до редакції, прохаючи вказати, яка з двох версій зустрічі є достовірною. Тижневик надрукував помітно відредаговану версію листа мого прес-секретаря, чимало викинувши з нього та заявляючи, що справу зараз розглядає суд. Проте коли сингапурський уряд купив у «Review» місце для публікації свого листа, то про «розгляд суду» редакція якось забулася.

У 1989 році я виграв судову справу проти Дейвіса, бо він відмовився давати свідчення і брати участь у перехресному допиті. Незабаром після того Дейвіс пішов із видання.

Перш ніж було остаточно розв'язано нашу проблему з AWSL, мене запросили виголосити промову перед Американським товариством газетних редакторів на конференції в Вашингтоні в квітні 1988 року. Я погодився. У своєму виступі я процитував пам'ятну записку Державного департаменту США: «Там, де засоби масової інформації є вільними, ринок ідей сам відокремлює безвідповідальних від відповідальних і винагороджує останніх», – та вказав на те, що для моделі США навряд чи властива універсальність. Наприклад, на Філіппінах преса базувалась на американській моделі. Так, вона була

2 Церковний округ, основна церковно-адміністративна одиниця в Католицькій та Англіканській Церквах. – Прим. перекл

вільною в усіх аспектах, але насправді зраджувала народ Філіппін. «Преса, за якою стоять певні політичні організації, допомогла політикам Філіппін наповнити ринок ідей непотребом, який так заплутав та ускладнив ситуацію для народу, що той уже геть перестав розуміти, в чому ж полягають життєво важливі інтереси його країни, яка розвивається». Я навів свою позицію:

> «Обговорення про питання внутрішньої політики, що відбуваються в Сингапурі, хвилюють кожного його жителя. Ми пускаємо американських журналістів до себе, бо воліємо, щоб вони розповідали про Сингапур своїм співвітчизникам. Ми дозволяємо, щоб у Сингапурі продавались іноземні газети, бо хочемо знати, що про нас читають за кордоном. Проте ми не можемо допустити, щоб американські журналісти відігравали в Сингапурі ту саму роль, що в Америці, а саме: наглядача, супротивника й інквізитора державної адміністрації. Жодна іноземна телестанція не просила права транслювати свої програми в Сингапурі. Фактично норми Федеральної комісії зв'язку США забороняють іноземцям мати більше ніж 25% акціонерної частки у теле- та радіостанціях. Тільки американці мають право контролювати бізнес, який впливає на громадську думку в США. Саме тому Руперт Мердок був змушений спершу прийняти американське громадянство, щоб потім мати змогу купити незалежні телестанції групи "Metromedia", що він зробив у 1985 році».

Завдяки всім цим випадкам сингапурці зрозуміли, що основною метою іноземної преси було продати якомога більше газет нашій англомовній авдиторії. І вони це робили – за рахунок певної тенденційності у викладенні фактів. Тому зрозуміло, чому їм не подобалося, коли їхні необ'єктивні статті хтось починав виправляти. Коли ж іноземні видання зрозуміли, що спроба викрутити нам руки призводить до того, що ми в кров розбиваємо їм носа, викривлення фактів у пресі стало явищем набагато менше поширеним.

У липні 1993 року «Economist», впливовий британський щотижневик, надрукував статтю, у якій критикував нас за переслідування урядового службовця, а також редактора й репортера газети за порушення закону «Про нерозголошення державної таємниці». Ми надіслали редакторові листа з проханням виправити помилки, припущені в цій статті. Листа опублікували в супроводі заяви, що «його практично не редагували й друкують у повному обсязі». Проте звідти викинули найважливіше речення: «Наш уряд не стане мовчки ковтати порушення закону «Про нерозголошення державної таємниці» і не дозволить нікому насміхатися з нього, порушувати та поступово змінювати цей закон, як це сталося у Великій Британії з книгою Клайва Понтинга та Пітера Райта «Spycatcher».

У цьому полягав увесь зміст листа: ми не збиралися дозволяти нашій пресі кидати виклик і поступово змінювати законодавство, створюючи прецеденти винятків із закону, який охороняє державні таємниці. На відміну від нашої британська преса успішно це зробила, коли державний службовець Понтинг опублікував інформацію, яка була державною таємницею, про те, як під час фолклендського конфлікту затонув аргентинський військовий корабель «Belgrano», а Райт, офіцер MI6[3], порушив наказ про збереження державної таємниці, опублікувавши свою книгу. Ми надіслали листа, попросивши редактора виправити цей недогляд. Редактор у крученому й абсолютному беззмістовному листі відмовив нам. Ми опублікували його та обмежили тираж видання до 7 500 примірників, водночас пояснивши, що цим обмеження ще не закінчилося, та опублікували подальший обмін листами. Тільки після цього «Economist» надрукував нашого листа в повному обсязі. Витримавши паузу, ми зняли обмеження.

Крім реагувати на напади через пресу, я був готовий зустрічатися з критиками лице в лице. У 1990 році Бернард Левін із лондонської «Times» надрукував статтю, де гостро критикував мене та сингапурську судову систему. Він звинувачував мене у «зловживаннях» і «фанатичній рішучості не дозволити нікому, кому довелося зайти на його територію, вдатися до опору». Судитися з Левіном у Англії, де мене мало хто знав та не було ніяких виборців, не мало жодного сенсу. Натомість я надіслав йому запрошення взяти участь у телевізійних дебатах, які мали транслювати з Лондона в прямому ефірі. Левін відповів, що такою передачею не зацікавиться жодна з телевізійних станцій, проте я, перш ніж написати йому, написав голові правління Бі-бі-сі – моєму другові Мармадьюку Хассі, який погодився виділити на цю передачу півгодини й нейтрально налаштованого ведучого. Коли я повідомив про цю пропозицію лондонській «Times», редактор від імені Левіна почав задкувати, кажучи, що моя відповідь має бути в такій самій формі, у якій Левін учинив свій напад, а саме через «Times». Я написав листа, висловивши свій жаль із того приводу, що Левін не має бажання протистояти мені вживу. Коли ж «Times» відмовилась публікувати мого листа, я купив півсторінки рекламного місця в щоденній британській газеті «Independent». Під час інтерв'ю в програмі «BBC World Service» я заявив: «Там, звідки я родом, якщо той, хто звинувачує, не хоче лицем до лиця зустрітися зі звинувачуваним, все відразу стає зрозуміло». Відтак Левін більше нічого не писав ані про мене, ані про Сингапур.

В іншому випадку я з готовністю погодився на запис на плівку інтерв'ю, що його в мене взяв мій затятий супротивник-критик Вільям Сейфайр, котрий протягом багатьох років не один раз називав мене диктатором на кшталт Саддама Хусейна. У січні 1999 року, коли ми обидва були в Давосі, він протягом години ставив мені запитання. Потім

3 Таємна розвідувальна служба Великої Британії – Прим перекл

на основі цієї плівки він написав дві статті до «New York Times», а також опублікував розшифровку запису на інтернет-сайті «Times». Сингапурські газети передрукували обидві його статті. Як можна було судити з письмових коментарів американців та представників інших націй, що прочитали текст інтерв'ю в повному обсязі в Інтернеті, я не втратив у цій розмові свого лиця.

Якщо не ставати на свій захист і не відповідати на критику з боку іноземних ЗМІ, сингапурці, особливо журналісти та науковці, можуть повірити, що їхні лідери бояться або не готові до такої суперечки, і втратять до політиків повагу.

У міру того як розвиваються інформаційні технології, супутникове телебачення та Інтернет, західні медіа-мережі все більше впливатимуть на нашу авдиторію. Країни, які намагаються зупинити користування IT, однозначно залишаться в програші. Ми повинні навчитися управляти цим невпинним потоком інформації так чином, щоб не дати іноземним медіа якимось чином викривляти позиції сингапурського уряду. Розпач, який охопив Індонезію, та безпорядки, що сталися в Малайзії у 1998 році після валютної кризи, є прикладом тієї значущої ролі, яку вже сьогодні відграють в обговоренні питань внутрішньої політики іноземні медіа-мережі – як електронні, так і друковані. Нам потрібно знайти спосіб, який би гарантував, що в усій цій какофонії голосів буде почуто голос сингапурського уряду. Сингапурцям важливо знати офіційну позицію свого уряду з основних питань.

15. Диригент оркестру

Ми з моїми міністрами були друзями й колегами на політичній ниві протягом тридцяти-сорока років. Із деякими я познайомився, ще коли навчався в Англії: тоді ми зустрічалися, щоб обговорити майбутнє Малайї та Сингапуру, а відтак, повернувшись додому, стали разом працювати над тим, щоб здобути масову підтримку серед профспілок та в ПНД. Ми були по-справжньому віддані і спільній справі, і один одному. Наші політичні переконання виявились надзвичайно стійкими, інакше ми б не стали ризикувати й кидати виклик одночасно британцям і комуністам, а пізніше – малайським екстремістам. Міцні узи, що нас об'єднували, загартувалися ще в перші дні боротьби, коли часто виглядало, ніби сили неземної міці намагаються стерти нас з лиця землі. Наші погляди на політику відрізнялися, але ми цього не виносили за межі кабінету, аж поки не полагодили розбіжностей і не досягли консенсусу. Тоді ми змогли накреслити чітку лінію, яку зрозуміли та прийняли люди. Коли наш Кабінет приймав рішення, для нас було принциповим його дотриматися.

Ми знали слабкі й сильні сторони один одного й працювали як ефективна команда. Коли між старійшинами Кабінету міністрів була злагода, решта зазвичай підкорялися їхньому рішенню. У мене з колегами склалися рівні, невимушені стосунки. Коли я викладав своє бачення проблеми, вони не сприймали це в штики. Врешті-решт, це я повинен був стати перед виборцям й переконувати віддати нам мандат на наступний термін, а для цього мені була потрібна переконливість.

Управління урядом у чомусь подібне на диригування оркестром. Жодний прем'єр нічого не досягне, якщо поряд не буде здібної команди. Диригентові не обов'язково бути видатним музикантом, але він повинен доволі добре знати основні інструменти: скрипку та віолончель, валторну і флейту, бо інакше він не відатиме, чого від них очікувати. Я завжди намагався призначати найкращого управлінця, якого тільки мав, керівником найважливішого саме в цей момент міністерства. Зазвичай це було Міністерство фінансів, за винятком періоду, коли ми здобули незалежність, – тоді найважливішою виявилась оборона. Цією людиною став Гох Кен Сві. Наступного ж за управлінськими здібностями члена Кабінету я ставив керувати наступним за важливістю міністерством. Зазвичай я розповідав міністрові, яких результатів очікую, та давав йому карт-бланш. Це був менеджмент на основі цілей[1]. Найбільшого успіху нам вдавалося досягти, коли міністр був повний ідей і здатний знаходити новаторське розв'язання, зіткнувшись із

1 Менеджмент на основі цілей (management by objectives) – процесс узгодження цілей усередині організації таким чином, що і керівництво, і підлеглі погоджуються на цілі та розуміють їх зміст. Концепцію вперше сформулював Пітер Друкер у своїй книжці «The Practice of Management» («Практика менеджменту») в 1954 році – Прим. ред.

неочікуваними проблемами. До роботи міністерств я втручався лише тоді, коли йшлося про кардинальні питання.

Проте мені все одно потрібно було достатньо знати, що відбувається в міністерстві, щоб мати змогу час від часу втручатись у розв'язання проблем, найважливіших на мою думку: робота молодої авіакомпанії, розширення аеропорту, транспортні затори, розміщення кварталів, де проживають різні національності, покращення освітнього рівня сингапурських малайців, правопорядок тощо. В окремих випадках моє втручання було визначальним, без нього ситуація могла б піти на гірше. Врешті-решт, прем'єр-міністр несе відповідальність за невдачі уряду.

Авіакомпанія «Singapore Airlines» та аеропорт Чангі

Ми повинні були створити й виплекати якесь підприємство, що мало перспективи зростання та було в змозі створити нові робочі місця. Я запідозрив, що малайзійці хочуть закрити спільне сингапурське-малазійське авіапідприємство «Malaysia-Singapore Airlines» (MSA). У вересні 1968 року Тунку повідомив пресі, що він незадоволений тим, що Сингапур залишає собі всі кошти в іноземній валюті, які надходять до MSA, тим, що в Куала-Лумпурі не вдавалося сформувати інженерний та інші департаменти, а також тим, що серед персоналу компанії переважають сингапурці, а не малайзійці.

Через пресу я відповів йому, що угода між нашими двома урядами передбачала, зокрема, щоб управління авіакомпанією відбувалося «на базі принципів економічної доцільності», що іноземна валюта, яку компанія заробляла, розподілялася потім пропорційно до кількості акцій в акціонерів, і що інфраструктура та особовий склад компанії відображали місце її створення, а саме Сингапур. Насправді ж основною причиною незадоволення було наше протистояння нерентабельним польотам в певні місцевості Малайзії, на які ми погоджувались тільки за умови, що збитки покриває малайзійська сторона.

Ця відкрита сварка сталася в критичний момент – коли термін британського зобов'язання щодо оборони Малайзії майже завершився, а Австралія й Нова Зеландія ще не визначили своїх позицій з цього питання. З приводу суперечки мені написав Газалі Шафі – постійний секретар Міністерства закордонних справ Малайзії, який мав гарний доступ до Тунку й Разака і вже встиг допомогти нам у подоланні багатьох труднощів ще тоді, коли я вів переговори про умови злиття. Він був людиною здібною, хоч і не без епатажу в поведінці. Я відповів, що розбіжність підходів стосовно авіалінії в жодному разі не є основною проблемою. Однак якщо ми станемо й далі скубти один одному пір'я, то поставимо під загрозу власну безпеку, бо в найближчі 12–24 місяці британці, австралійці та новозеландці мали визначитися зі своєю позицією на період

після 1971 року, тобто після виведення британського контингенту. Я запропонував, щоб Газалі допоміг переконати обидва уряди в необхідності нового підходу: стриманого компромісу на основі здорового глузду. Лише за такої умови можна було сподіватися, що британці, австралійці та новозеландці візьмуть на себе якісь зобов'язання й після 1971 року. Газалі й справді спромігся залагодити гризоту; посаду голови правління авіалінії посіла людина, яка задовольняла обидві сторони. Попри це, наміри Тунку були очевидними: розколоти MSA, щоб отримати власну авіалінію, яка літатиме до столиць штатів, а тому я погодився допомогти їм побудувати майстерні в аеропорту Куала-Лумпура та навчити їхніх працівників ремонтувати літаки «фоккер-френдшип», що їх використовували на внутрішніх рейсах.

У MSA я був зацікавлений особисто, бо знав, що після поділу цієї компанії малайзійці захочуть залишити Сингапур за бортом, якщо лише матимуть таку змогу. З огляду на те, що в нашій маленькій острівній республіці були розташовані міжнародний аеропорт Пайя-Лебар і три британські військові аеродроми в Чангі, Тенга та Селетарі, у нас залишався один вибір – виходити на міжнародний ринок авіаперевезень. Я регулярно зустрічався з урядовим представником у MSA Лім Чінь Беном, який тоді обіймав посаду директора з адміністративних питань та обслуговування клієнтів. Це була спокійна й врівноважена людина, яка дуже добре зналася на авіаперевезеннях; у 1971 році він став управляючим директором. Він також усвідомлював, що малайзійці хочуть відколотися від нас і залишити Сингапур без жодних рейсів на Малайзію, крім Куала-Лумпура. Він докладав величезних зусиль, щоб отримати якомога більше прав на посадку потенційно прибуткових міжнародних рейсів, тим часом намагаючись підтримати моральний дух пілотів і працівників авіакомпанії та їхню віру в майбутнє авіалінії, яка належатиме Сингапурові й буде розташована саме тут. Голова правління та управляючий директор компанії були змушені витримувати постійний тиск з обох боків, малайзійського й сингапурського, який закінчився тільки в жовтні 1972 року, коли компанія зрештою поділилася на «Singapore Airlines» (SIA) та «Malaysia Airline System» (MAS). Ми домовилися, що MAS виконуватиме всі внутрішні рейси, SIA ж – усі міжнародні.

У 1966 році ми отримали право на посадку рейсів у Гонконгу, у 1967 році – у Токіо та Сиднеї, у 1968 році – у Джакарті та Бангкоку. Найважливішим пунктом призначення залишався Лондон, проте британці не дуже прагнули давати нам право на посадку. У серпні 1970 року, перш ніж поїхати на зустріч керівників держав, які не приєдналися до жодного блоку, я запитав Ньям Тун Доу, постійного секретаря Міністерства у справах комунікацій, на якому етапі перебувають перемовини з британцями щодо права на посадку лондонських рейсів. Коли він сказав, що перемовини відбуваються з ве-

ликими труднощами, я наказав йому розповісти про це генеральному секретареві НКПС Девановi Наїру. Ще раніше я погодився з пропозицією Девана, щоб у разі, якщо переговори з британцями буксуватимуть, він домовився з профспілками аеропорту натиснути з цього боку, затримуючи обслуговування британських літаків. Як тільки НКПС вдалася до дій стосовно літака BOAC[2] в аеропорту Пайя-Лебар, верховний комісар Великої Британії Артур де ла Маре приїхав до мене в офіс. Я попросив його, щоб він переконав свій уряд дотримуватися в перемовинах здорового глузду. Якщо британська авіалінія має право саджати свої літаки в Сингапурі, чому сингапурська авіалінія не має права саджати свої літаки в Лондоні? Минуло кілька тижнів, і ми отримали право на посадку в Лондоні, після чого наша авіакомпанія почала обслуговувати магістральну повітряну трасу Лондон-Сингапур-Сидней. Такий початок дав можливість «Singapore Airlines» вийти на міжнародний ринок. Можливо, тут зіграло роль і те, що тоді прем'єром був Едвард Хіт.

На одному з урочистих обідів у липні 1972 року (SIA тоді ще не існувала), де були присутні всі лідери профспілок та найвище керівництво, я висловив думку, що Сингапурові потрібна авіакомпанія на засадах госпрозрахунку, яка була б конкурентноспроможною; виявись вона збитковою, її було б закрито. На відміну від інших країн ми не могли собі дозволити мати власну авіалінію лише через бажання демонструвати свій прапор. Від самого початку керівники компанії і профспілка розуміли, що її виживання залежить від прибутків. Співпраця між профспілкою та менеджментом принесла свої плоди – SIA досягла успіху.

Позбувшись безкінечних сварок, SIA зосередилась на міжнародних рейсах, кожного року пропонуючи споживачам послуг нові пункти призначення. За даними 1996 року, SIA володів одним із найбільших та найсучасніших повітряних флотів у Азії, який складався з «боїнгів» та «аеробусів», що літали майже на всі континенти. Це була найприбутковіша авіалінія в Азії та для свого розміру – одна з найприбутковіших у світі.

Таке зростання SIA було б неможливе, не прийми я рішення будувати аеропорт Чангі. У лютому 1972 року Кабінет погодився з рекомендацією одного британського консультанта з авіаперевезень, який радив сконструювати другу злітно-посадочну смугу в Пайя-Лебарі, щоб аеропорт витримав навантаження в 1977–78 роках. Для цього потрібно було змінити річище річки Серангун, звільнивши територію, хоч таке рішення несло в собі значні інженерні проблеми – здатність ґрунту під річищем витримати навантаження викликала великі сумніви. Однак тут відігравав роль економічний аспект: такий варіант вимагав найменших витрат на придбання землі, переселення

2 BOAC – тоді державна авіакомпанія «British Overseas Airways Corporation», яка сьогодні відома під назвою «British Airways». – Прим. перекл.

тощо. У звіті додавалося, що якщо операції буде перенесено з Пайя-Лебару до нового аеропорту на місці колишнього військового в Чангі, то здати дві злітно-посадочні смуги до 1977 року буде неможливо. Потім розпочалась нафтова криза 1973 року. Вартість авіаперевезень подорожчала разом із ціною на паливо, темпи зростання світової економіки уповільнилися. Я попросив зробити нову експертну оцінку, цього разу звернувшись до американських консультантів. Вони рекомендували дотримуватися графіку будівельних робіт, запланованих для Пайя-Лебар, але я, незадоволений таким рішенням, наполіг на тому, щоб експерти переглянули можливості перенесення операцій авіакомпанії до Чангі.

Одного разу, ще до цієї історії, я летів через бостонський аеропорт Логан і був здивований тим, що шумовий слід літаків, які сідали та злітали, був над водою. Якби злітно-посадочну смугу в Пайя-Лебарі було побудовано згідно з планами, шумовий слід літаків ішов би просто по центру міста Сингапур. Експертна комісія, яка складалася з державних високопосадовців, знову вивчила альтернативу конструювання двох злітно-посадочних смуг у Чангі до 1977 року і рекомендувала не відступати від плану побудови в Пайя-Лебарі другої смути. Але якби ми завершили її будівництво, то прирекли б себе на багато років шумового забруднення. Я хотів, щоб експерти приділили цій справі максимальну увагу, перш ніж відмовитися від ідеї перенести аеропорт до Чангі, а тому наказав Гоуї Юнь Чунові, голові правління порту під владою Сингапуру, очолити комісію на найвищому рівні, бо добре знав його як людину-«бульдозера».

У квітні 1975 року, перебуваючи у Вашингтоні, я отримав листа від Кена Сві, який виконував обов'язки прем'єр-міністра у мою відсутність. Комісія вважала, що першу смугу аеропорту Чангі можна було б закінчити ще до початку 1980 року, а другу – у 1982 році, тоді як друга смуга аеропорту Пайя-Лебар була б готова тільки у 1984-ому, бо її конструювання передбачало зміщення річища Серангуну та утрамбовування землі на місці старого річища. У той момент у Сайгоні та Південному В'єтнамі до влади саме прийшли комуністи, тому з огляду на поширення комуністичних заколотів у регіоні економічне зростання в Південно-Східній Азії мало уповільнитися. Однак налаштовуватися на недобре означає накликати його на себе. Протягом кількох днів я мучився в роздумах, яке ж рішення прийняти. На будування нового аеропорту в Чангі нам був потрібний 1 мільярд сингапурських доларів, але, крім того, в період з 1975 по 1982 рік нам потрібно було ще вкласти 400 000 мільйонів у розширення пасажирської та вантажної зони аеропорту Пайя-Лебар. Я надіслав Кенові Сві листа, в якому просив продовжувати.

Щоб побудувати аеропорт такого розміру, потрібно близько десяти років. Ми побудували аеропорт Чангі за шість років. За цей час ми знесли сотні будівель, перенесли

на інші цвинтарі тисячі могил, висушили болота й підняли берег моря. Коли Чангі відкрився в липні 1981 року, це був найбільший аеропорт в Азії. Ми вклали понад 800 000 мільйонів сингапурських доларів у старий аеропорт та 1,5 мільярда в аеропорт Чангі, другу смугу якого було здано в 1984 році.

Чангі – це дуже гарне місце в найдальшому східному куточку острова. Швидкісна траса зі східного берега до міста тягнеться на 20 кілометрів по землі, піднятій із моря; її пропускна здатність забезпечує безперебійний рух, а коли їдеш уздовж неї, то з одного боку відкривається чудовий морський краєвид, а з іншого видно райони, збудовані РКГР, та приватні кондомініуми. Сам аеропорт та приємна двадцятихвилинна поїздка до міста є чудовою візитною карткою Сингапуру, яка коштувала нам 1,5 мільярди сингапурських доларів, але це є найкраща інвестиція за всю історію країни. Завдяки їй Сингапур став перехрестям усіх повітряних трас регіону. Конкуренція між аеропортами ніколи не припиняється: найновіші та найбільші аеропорти з найсучаснішим обладнанням у Гонконгу та Куала-Лумпурі вимагають від нас постійно відновлювати і переобладнувати Чангі, щоб підтримати його конкурентноздатність.

У тому, що аеропорт Чангі став таким успішним підприємством, визначальну роль відіграли дві особи. Гоуї Юнь Чун своєю переконливістю чимало сприяв реалізації відповідної політики. Він повністю підтримав мою ідею пересунути аеропорт із Пайя-Лебару до Чангі, запевнивши мене, що має команду, здатну реалізувати цю ідею за доволі короткий термін. Він упорався, залучивши до справи ресурси порту під владою Сингапуру та його головного інженера А. Віджіяратнама, а також Лім Хок Саня, талановитого державного службовця, який узяв участь у реалізації проекту, а в 1980 році обійняв одну з керівних посад управління цивільної авіації. Коли мене запросили очолити церемонію відкриття аеропорту Чангі в 1981 році, я попросив Юнь Чуна, тоді міністра оборони, поїхати замість мене. Він заслуговував на те, щоб його ім'я з'явилося на меморіальній дошці аеропорту.

Серед тих, хто відіграв важливу роль у створенні аеропорту, був Сім Кі Бунь, найрозумніший з усіх наших постійних секретарів, який займався питаннями менеджменту аеропорту. Побудувати гарні аеропорти на сьогодні вже спромоглися чимало багатих країн – для цього вони залучали іноземних підрядників. Проте куди як складніше, ніж побудувати аеропорт, керувати ним так, щоб пасажири мали змогу швидко й без будь-яких перепон проходити через митницю, імміграційну службу, отримувати багаж і діставатись до міста. Якщо пасажир робить у Сингапурі пересадку, то аеропорт повинен забезпечити йому можливість відпочити, попрацювати та розважитися. У Чангі все це передбачено: там є кімнати відпочинку й душові, плавальний басейн, бізнес-центр і спортивний зал, а також зона для дітей, де вони можуть корисно й весело провести час.

Як голова Управління цивільної авіації Сингапуру Кі Бунь перетворив Чангі на аеропорт світового класу, який майже кожного року займає чільні місця в рейтингах журналів для мандрівників.

Боремось проти транспортних заторів

У 1975 році транспортні затори, які виникали в Сингапурі в години «пік», було вже неможливо більше терпіти. В одному з аналітичних звітів із цієї проблеми, який я прочитав, було запропоновано ввести збір із машин, які в'їжджали в діловий центр міста (ДЦМ) в години «пік». Я попросив наших посадовців проаналізувати, наскільки можливо реалізувати таку пропозицію. На їхню думку, це було реально. Вони у свою чергу запропонували поставити над в'їздами до ділового центру металеві конструкції з попередженнями, що їх автомобілісти не могли не побачити: при в'їзді в зону з обмеженим доступом (ЗОД), на яку в певні години перетворювався діловий центр міста, водії мали виставляти під вітрове скло спеціальний дозвіл. З моєї ініціативи це нововведення протягом кількох місяців обговорювали в пресі. Ми «відшліфували» пропозицію: наприклад, дозволили автам із чотирма пасажирами проїжджати до ЗОД без дозволу та визначили платню за нього – три сингапурських долари за один день; при придбанні місячного абонементу ціна була дешевшою. Такий план дозволив частково розв'язати проблему заторів у години «пік», його добре сприйняло населення.

Утім, я знав, що це був лише тимчасовий розв'язок. Прибутки сингапурців росли, з ними по експоненті зростала кількість автомобілів. На мою думку, щоб позбутися проблеми, потрібно було обмежити кількість машин на острові таким чином, щоб дороги могли витримувати навантаження без серйозних заторів. Тут не мало значення, скільки підземних проїздів, естакад і швидкісних автомагістралей із розв'язками на різних рівнях ми побудуємо – авта, кількість яких зростає, бо нічим не обмежена, все одно їх заполонять і перекриють. Я запропонував, щоб людина, яка хотіла купити нову машину, мусила спочатку звернутися до влади по дозвіл на купівлю й користування машиною. Кількість таких дозволів, які ми видавали б щорічно, мала залежати від пропускної спроможності системи доріг. Ми підрахували, що наші дороги могли нормально впоратись зі зростанням кількості авт не більше ніж 3% на рік. Міністр у справах комунікацій підготував із цього питання законопроект, який висунув на розгляд спеціально утвореної парламентської комісії. Зупинилися на схемі роботи, згідно з якою людина має подавати пропозицію про надання їй дозволу (за який вона готова заплатити певну суму грошей за принципом звичайних торгів) на користування особистим автотранспортом (ДКОА), термін дії якого становить 10 років.

Такий підхід виявився ефективним в обмеженні щорічного приросту автомобільного транспорту до 3%. Спочатку вартість пропозицій була невисокою, але потім вона піднялася до астрономічної висоти. У 1994 році ця вартість на дозвіл користуватися однією машиною з об'ємом двигуна понад 2000 см^3 перевалила за 100 000 сингапурських доларів, і це попри наші дуже великі податки на імпорт. ДКОА стали викликати незадоволення громадськості, до газет посипались листи майбутніх власників автотранспорту, які твердили, що пропозиціями на дозвіл маніпулюють автомобільні дилери й спекулянти. Відповідаючи на вимогу громадськості, уряд заборонив автодилерам виставляти пропозиції від власного імені, а потім передавати їх своїм клієнтам. Крім того, було видано заборону передавати дозвіл від одного власника транспортного засобу іншому, проте ці нічого не змінило. Коли в країні економічний бум і ціни на фондовій біржі зростають, так само зростають і пропозиції по ДКОА, і навпаки, – це ми спостерігали, коли Сингапур постраждав від економічної кризи 1997–98 років.

Шляхом спроб і помилок я дійшов висновку, що якщо я хотів, щоб важливе рішення знайшло підтримку та ухвалу на всіх рівнях, мені спершу варто представити ідею своїм міністрам, які обговорили б її з постійними секретарями та іншими підлеглими по міністерствах. Узагальнивши думку цих людей, пропозицію треба було передати на розгляд тим, хто мав її реалізовувати. Якщо, як це було у випадку з транспортною системою, рішення стосувалося великої кількості людей, мені потрібно було передати питання на обговорення в мас-медіа. Ось чому, перш ніж у Сингапурі було прийнято рішення на користь створення підземної системи громадського транспорту, ми протягом року в засобах масової інформації обговорювали переваги такої системи над системою автобусного транспорту, для якої використовуються звичайні дороги. Крім того, по експертну оцінку з двох питань ми звернулися до американських консультантів. Вони переконали нас у тому, що система підземного транспорту має суттєві переваги над системою автобусного транспорту. Адже під часу дощу та після нього, коли дорогі мокрі, автобуси пересуватимуться повільно й блокуватимуть рух транспортної системи. З підземкою такого ризику не існувало.

Побудова підземки не зменшила попиту на власні авта, який зростав щороку, хоч нам вдалося дещо уповільнити це зростання за рахунок введення ДКОА та ЗОД. У 1998 році ми ввели електронну систему оплати користування дорогами (ЕСП). Відтепер у кожного транспортного засобу на лобовому склі закріплено смарт-карту, яка дозволяє обрахувати дорожній збір щоразу, коли машина проїжджає під порталами, розташованими в стратегічних пунктах міста. Розмір збору залежить від довжини шляху, який обирає водій, та години. Завдяки розвиткові технологій нам вдалося повною мірою адаптувати ЕСП до унікальних потреб Сингапуру й поширити її на всі дороги, де виникають затори.

Оскільки відтепер сума, яку громадянин сплачує урядові, залежить від того, як багато він користується дорогами, нам вдалося досягти оптимальної кількості автомобілів на дорогах із мінімумом заторів.

Делікатні малайські питання

На відміну від описаних вище є питання дуже делікатні, які неможливо обговорювати публічно. Одним із таких питань було: що робити з малайцями, які дуже скупчено й у злиденних умовах проживають на території та поза межами селищ, які ще за колоніальних часів британці назвали «малайськими». Коли в 1965 році Сингапур відокремився від Малайзії, Тунку запропонував вільні ділянки землі в Джохорі тим сингапурським малайцям, які відчували, що їх покинули. Певна їх частина погодилась на пропозицію, що означало ще більшу ізоляцію та кепські умови життя. Нові поселення було розміщено в бідних районах, що поволі перетворювалися на гетто, – брудні, з хаотично розташованими неасфальтованими вулицями, обіч яких ліпилися дерев'яні халупки під цинковими або солом'яними стріхами.

Районом малайської скупченості, який тривожив мене більше за інші, був Гейланг-Серай, у якому (включаючи Кампонг-Убі та Кампонг-Кембанган) мешкало понад 60 тисяч малайців. Це було їх найбільше поселення. Там не існувало ані центрального водопостачання, ані каналізації; люди брали воду з громадських колонок, розкиданих по вулицях, і носили додому у відрах або платили за цю послугу водовозам. Електричної мережі там також не було, хоч деякі приватні оператори продавали електроенергію незаконно. У вересні 1965 року, через місяць після відокремлення Сингапуру, я сказав мешканцям цих нетрів, що через десять років усі ці халупи буде знесено, а на їхньому місті постане новий Гейланг-Серай – кращий за Квінстаун, тоді наш найсучасніший багатоповерховий житловий масив.

Ми дотримались своєї обіцянки. Згідно з довготерміновим планом перебудови Сингапуру, у рамках якого ми хотіли надати кожній родині нову домівку, було вирішено розкидати малайців і змішати їх із китайцями, індійцями та представниками інших національностей, щоб таким чином не дати їм знову створити замкнену національну громаду, до чого їх свого часу підштовхували британці. Переселяючись до нових квартир у багатоповерхових будинках, всі вони мали тягнути жереб.

Тим часом, щоб попередити виникнення неприємних ситуацій, якби в Сингапурі знову виникли міжнаціональні сутички, я вирішив розширити чотири дороги, які йшли через Гейланг-Серай, покращивши якість покриття та освітлення автотрас. Через шість–сім років одне велике гетто перетворилося на десять маленьких кварталів. Найбільші

труднощі чекали на нас на початковому етапі переселення малайців у 1970 році. Коли ми оголосили про нього, самі малайці ніяк не сприйняли його. Тут дуже важливу роль відіграли наші депутати парламенту-малайці: вони виступили посередниками в перемовинах між урядовцями та мешканцями малайських кварталів. Через пресу та радіо ми доводили до відома всіх, які компенсаційні пакети надає уряд та які альтернативи пропонує для переселення. На щастя, на той момент у Сингапурі вже не поширювалася «Utusan Melayu», яка свого часу, в 1964 році, роздмухувала необґрунтовані страхи щодо переселення до Кроуфорду.

Найделікатнішою в політичному аспекті була тема знесення ветхої «surau» – маленької мечеті. Кожна релігійна будівля, якою б незначною вона не виглядала, мала групку старійшин і громадських діячів, які збирали десятину та пожертви на її утримання. Коли надійшов час зносити «surau», ці люди організували на підходах до неї сидячу демонстрацію протесту й відмовилися дати дорогу машинам. У діях уряду вони вбачали вияв антиісламізму. У вересні 1970 року в міській раді, де були мої робочі приміщення, депутати парламенту-малайці організували зустріч громадських діячів і старійшин цієї релігійної громади з найвищими посадовцями з управління громадських робіт та РЖГР, щоб перші могли викласти свою позицію та вимоги. З допомогою депутатів-малайців від ПНД нам вдалося переконати представників громадськості дозволити знести стару дерев'яну будівлю мечеті за умови, що ми збудуємо нову неподалік цього місця. Наступного дня члени парламенту-малайці та президент MUIS[3] звернулися до близько 200 віруючих з цієї конгрегації, які зібралися до «surau» на п'ятничну молитву. Депутат парламенту від ПНД Рахмат Кенап, колишній безстрашний лідер профспілкового руху, який не злякався навіть тоді, коли під час міжнаціональних сутичок 1964 року лідери ОМНО відкрито назвали його «kafir», або «невірний», запевнив присутніх віруючих у тому, що уряд обов'язково побудує нову мечеть на зміну старій. Врешті-решт вони погодились, що створило прецедент для зносу ще близько 20 маленьких мечетей у тому ж районі, які потім було відбудовано. Ми запропонували альтернативні місця для цього й рішення для фінансування нових мечетей. Відповідальність за їх будування я поклав на MUIS і наказав сформувати будівельний фонд, до якого щомісяця через нашу систему Центрального страхового фонду стали перераховувати один сингапурський долар від імені кожного працівника-мусульманина. Такий підхід дозволив усім малайцям пишатися тим, що нові мечеті побудовані на їхні власні кошти.

Переселити людей до нових квартир виявилося вже не так важко. Кожна родина отримала компенсацію встановленого розміру, яка залежала від того, чи був побудований

3 Majlis Ugama Islam Singapura – Ісламська релігійна рада Сингапуру (Islamic Religious Council of Singapore) – Прим. перекл.

її будинок з дозволу уряду чи без нього, плюс «компенсацію моральних збитків», яка становила по 350 сингапурських доларів на кожну родину, що на той момент було більше за місячну зарплатню пересічного робітника. Малайцям надали пріоритетне право вибрати собі район, де буде розташована їхня нова домівка, та квартиру. Незважаючи на всі ці поступки, група з 40 сімей відмовилась звільнити приміщення, аж поки ми не подали проти них судовий позов.

Коли реконструкцію доріг було завершено та встановлено освітлення, пам'ятаю, яку велику втіху я відчув, проїхавши одного разу через цей район уночі: я побачив очевидні ознаки покращеної безпеки та соціальної атмосфери. Після того як ми пройшли Гейланг-Серай, з іншими малайськими поселеннями було вже набагато легше.

Хоч ми й намагалися змішати національності, змусивши їх тягнути жереб, коли визначалися нові адреси, з часом виявилось, що вони намагаються скупчитися знову. Коли власники квартир отримали можливість продати стару квартиру й купити іншу на вторинному ринку нерухомості за своїм бажанням, то неодмінно тяглися до своїх. Через це ми в 1989 році були змушені встановити відсотковий ліміт (25% для малайців, 13% для індійців та інших національних меншостей на одну багатоквартирну будівлю), після досягнення якого більше жодна родина з цієї меншості не могла там оселитися.

Такий ліміт обмежив кількість покупців на певні квартири вторинного ринку, що знизило ціни на них. Коли малайцеві або індійцеві не дозволяють продати квартиру китайцеві, бо в цьому будинку вже закрито китайську квоту, він змушений продавати квартиру за ціною, нижчою за середню ринкову, бо малайці або індійці, яких менше, не здатні заплатити такої високої ціни, як китайська більшість. Проте це була невелика ціна за досягнення важливої мети – взаємопроникнення національних громад. Індієць Дханабалан, тоді міністр, який очолював діяльність РЖГР, ще один індієць Джайякумар, міністр юстиції, та Ахмад Маттар, міністр охорони довкілля, малаєць з арабським корінням, цілком погоджувалися зі мною в тому, що допустити повторну сегрегацію означало б зробити крок назад і здати опановані позиції. Інші депутати парламенту, малайці та індійці, також поділяли цей погляд, що значно полегшувало реалізацію такої стратегії.

Коли на початку 80-их ми вже впоралися з цим, я вирішив, що настав час змінити виборче законодавство, щоб єдиний кандидат мав змогу змагатися за депутатське крісло відразу по кількох виборчих округах. Після тривалих дискусій у Кабінеті міністрів ми винесли питання на парламентське обговорення. Три або чотири одномандатні округи було реорганізовано в об'єднаний багатомандатний округ (ОБО), по якому свою кандидатуру виставляла група чи команда з трьох-чотирьох кандидатів, до складу якої мало входити по одному кандидатові від національної меншості – індійської або

малайської. Без такої попередньої умови через китайську більшість по всіх округах по них проходили б переважно китайці. Якщо в 1950–60-их роках люди голосували за партійний символ, не зважаючи, до якої національності належав кандидат, то вже у 80-их, коли ПНД стала партією більшості й люди хотіли, щоб вона надалі залишалася при владі, вони почали голосувати за особистості, а не за партію загалом. Вони віддавали перевагу тому кандидатові, який поділяв їхні почуття, розмовляв із ними однією мовою або діалектом та був тієї самої національності. Усі кандидати, які хоч раз брали участь у передвиборчих перегонах, знають це дуже добре. У таких умовах малайському або індійському кандидатові було б дуже важко – якщо взагалі можливо! – перемогти китайського. Проте ми не могли допустити, щоб у парламенті врешті-решт залишилися самі китайські депутати. Адже це стало б початком кінця. Надійшов час міняти правила гри. Однією з переваг ОБО було те, що китайські кандидати, коли б тільки вдалися до шовіністичних закликів, відразу б втратили 25–30% голосів, які належали виборцям-некитайцям. Щоб команда кандидатів ОБО пройшла до парламенту, там має бути малаєць чи індієць.

Ще однією делікатною проблемою, що не давала мені спокою, було поступове погіршення оцінок із математики та фізики серед переважної більшості малайських учнів, якщо порівнювати їхні успіхи з іншими національними громадами. Я вирішив, що не можна більше замовчувати такі розбіжності в результатах екзаменів представників різних народностей. Якщо люди думатимуть, що всі діти мають однакові здібності, незалежно від національної приналежності і що в майбутньому всі вони матимуть рівні можливості при вступі до університету, з часом це може вилитися у незадоволення серед громад. Ті, хто має не такі високі здібності, стали б вважати, що це уряд несправедливо ставиться до їхньої громади. У 1980 році я зібрав лідерів малайської громади, яким довіряв, щоб відкрито обговорити питання невисокої успішності в навчанні серед малайських дітей. Я показав усім присутнім, серед яких були, зокрема, й редактори газет, результати екзаменів за попередні 10–15 років, зазначивши, що тут немає нічого нового. Така ж сама розбіжність спостерігалася ще в колоніальному Сингапурі до війни. Це явище не було новим.

Після того як громадські діячі та представники преси перебороли початковий шок, я запропонував їм разом пошукати розв'язання, гарантувавши повну підтримку уряду. Я розповів їм про дослідження, які доводили, що успіхи в навчанні можна підвищити на 15–20%, якщо і батьки, і учні матимуть стимул робити додаткові зусилля, на що реакція виявилась позитивною. У 1982 році лідери малайської громади, заручившись підтримкою уряду, сформували «Мендакі» (Majlis Pendidikan Anak-Anak Islam) – Раду

освіти мусульманських дітей, до якої увійшли представники соціальних, культурних, освітянських органів і депутати парламенту – малайці від ПНД. Ми надали Раді приміщення, а для її фінансування вдалися до старого методу: стали відраховувати по 50 центів із кожного внеску малайського працівника до ЦСФ. Поступово розмір відрахувань зростав, із часом склавши 2,50 сингапурських долари. Крім того, уряд також забезпечив фінансування Ради й зі свого боку у співвідношенні 1:1.

За будь-яких умов, коли йшлося про прийняття стратегічних рішень, що стосувалися малайців, я консультувався з моїми малайськими колегами, зокрема Отманом Воком та Рахімом Ішаком, людьми, які відзначалися практичним підходом до справи. Коли рішення стосувались мусульманських питань, я залучав до обговорення Якоба Мохамеда – він колись був релігійним служителем у Келантані, через що його дуже шанували як людину, обізнану в релігійних справах. Ахмад Маттар був реалістом і ставився до цього як до найкращого способу досягнути результатів.

Не всі міністри «старої гвардії» погоджувалися з тенденцією до створення громадських груп самодопомоги, а найбільше їй протистояв Раджа. Він був запеклим поборником багатонаціональності, а в моєму плані вбачав лише відступ від здобутих позицій, а не прагматичне сприйняття реалій. Він уважав, що не варто використовувати зв'язки в національних громадах, щоб переконати батьків краще мотивувати своїх дітей, бо, на його думку, це могло вилитися в загострення міжнаціональних стосунків.

Хоч я так само як Раджа, мріяв про суспільство взагалі без національностей, та все одно мав дивитися в лице реальному життю і добиватися результатів. Як свідчив досвід, посадовці-китайці або індійці були нездатні так ефективно спілкуватися з малайськими батьками й учнями, як лідери малайської громади. Пошана, з якою ставилися до цих лідерів, та їхня непідробна зацікавленість у добробуті найменш успішних переконували батьків і дітей, що варто вдатися до додаткових зусиль. Чиновники, яким платила держава, були неспроможні на таку самовідданість, інтерес та розуміння, яка б дозволила підштовхнути батьків і дітей до дій. Ці питання зачіпали особисті емоції людей, зокрема національну та сімейну гордість, а тому тільки лідери більшої національної сім'ї могли достукатися до батьків і дітей.

Через кілька років після формування «Мендакі» моральний вплив лідерів малайської громади та додаткові заняття по вечорах далися взнаки: екзаменаційні оцінки учнів-малайців стали стабільно кращати, особливо це стосувалося математики. У 1991 році група мусульманських випускників університету організувала Асоціацію мусульманських фахівців (АМФ). Цілі нової організації були подібні до цілей «Мендакі», проте вона хотіла працювати незалежно від уряду. Прем'єр-міністр Гох Чок Тун зі свого боку вия-

вив зацікавленість у її роботі, надавши фінансову підтримку. Завдяки тому, що тепер ще більше громадських лідерів допомагало найменш успішним мусульманським учням, їхні результати дедалі кращали.

Показники наших учнів-малайців, як показало Третє міжнародне дослідження з математики й точних наук у 1995 році, були вищими за середні міжнародні показники. Зі шкільного випуску 1987 року тільки 7% з усіх учнів-малайців змогли вступити до політехнічного інституту чи університетів, а вже у 1999 ця цифра зросла вчетверо – до 27%, тоді як цей самий показник по країні в цілому лише подвоївся. Одна малайська дівчина, яка виграла стипендію на навчання в каліфорнійському університеті Берклі, у 1996 році отримала диплом із відзнакою з фахового предмету – англійської мови. Один малайський студент виявився найкращим з усього випуску факультету архітектури 1999 року Національного університету Сингапуру, він здобув золоту медаль. Ще один малайський студент, отримавши урядову стипендію на навчання в Кембриджі, отримав там диплом із відзнакою з фізики й продовжив навчання на докторський ступінь, який успішно здобув у 1999 році. Ще один доказ: у 1998–99 роках президентом студентської спілки Політехнічного університету Наньянг було обрано малайця. Сьогодні ми з задоволенням спостерігаємо, як зростає малайський середній клас: управляючі директори транснаціональних корпорацій, консультанти з інформаційних технологій, приватні підприємці, спеціалісти з валютних операцій, банківські менеджери, інженери, правники, лікарі та бізнесмени, які працюють в секторі туризму, організації підрядних робіт, виробництва продуктів харчування, меблів та одягу тощо.

Прогрес, якого досягла «Мендакі», сприяв тому, що в 1991 році індійська громада вирішила заснувати Асоціацію розвитку сингапурських індійців (АРСІ). Наступного року вже китайці заснували Раду допомоги розвиткові китайців (РДРК), завданням якої є допомогти слабшим учням, що їх у відсотковому відношенні менше (якщо порівнювати з малайцями), але вони все одного становлять велику групу. Незабаром після того з'явилася й Асоціація євразійців.

Під владою закону

Закон і порядок є основними засадами стабільності й розвитку. Я здобув юридичну освіту, тому й був переконаний у тому, що основним принципом ефективного функціонування суспільства є рівність перед законом усіх його громадян. Проте досвід життя в Сингапурі за японської окупації та потім, у безладний період, коли британська військова адміністрація намагалася відновити дію закону, прищепили мені прагматичний, а не ідеалістичний підхід до проблеми злочину й покарання.

Після того як мені запропонували місце в сингапурській колегії адвокатів у 1951 році, першою справою, яку мені доручили, було захищати чотирьох заколотників, звинувачуваних у вбивстві сержанта королівських повітряних сил під час мусульманських повстань проти білих у грудні 1950 року, приводом до яких стала публікація в місцевій газеті фотографії голландської дівчинки-мусульманки. Я домігся того, що всім чотирьом винесли виправдувальний вирок, проте ця справа залишила в мене великі сумніви щодо практичної цінності суду присяжних, який діяв у Сингапурі. Той факт, що судове рішення виносила більшість з усього семи осіб, допускав виправдувальні вироки набагато частіше, ніж треба. Систему судів присяжних випробовували також в Індії, де ця спроба провалилася, після чого суди присяжних там заборонили.

Невдовзі після того як я став прем'єр-міністром у 1959 році, я заборонив використання суду присяжних по всіх судових справах, крім убивства. Такий виняток у нашій системі я вирішив зберегти, бо так воно було тоді в Малайї. У 1969 році, після відокремлення від Малайзії я попросив Едді Баркера як міністра юстиції, провести через парламент законопроект, який би заборонив систему суду присяжних і для випадків убивства. Під час засідань спеціально утвореної парламентської комісії Девід Маршалл, тоді найуспішніший у нашій країні фахівець із кримінального права, заявив, що на 100 звинувачень у вбивстві, по яких він виступав адвокатом, він добився виправдання в 99 випадках. Коли ж я запитав його, чи вірить він, що проти всіх 99 осіб обвинувачення у вбивстві було винесено несправедливо, він сказав, що його обов'язок – захищати, а не судити цих людей.

Судовий репортер «Straits Times», який відвідав багато судових розглядів, переконливо доводив цій спеціальній парламентській комісії, що азійські суди присяжних є найлояльнішими (до злочинців) судами у світі, бо через забобони та загальне небажання брати на себе відповідальність за серйозне покарання, особливо за смертний вирок, судді найчастіше виправдовували злочинця, а якщо засуджували, то давали найменше покарання з можливих. Цей репортер казав, що кожного разу, коли до суду присяжних потрапляла вагітна жінка, можна було однозначно сказати, що вирок буде виправдувальний, бо ніхто не хотів, щоб ця дитина народилася проклятою. Після того як законопроект було прийнято, а суди присяжних заборонено, у судової системи стало набагато менше похибок, причиною яких були б мінливості в настрої суддів.

Після виявів людської поведінки, які я спостерігав у важкі часи нестатків і звірства за японської окупації, я не можу погодитися з теорією, що злочинець є жертвою суспільства. У той період покарання були такими суворими, що навіть у 1944–45 роках, коли багатьом не вистачало елементарної їжі, в Сингапурі не було крадіжок і люди спокійно залишали двері домівок замкненими лише на гачок – удень і вночі. Як засіб залякування

такий підхід виявився дуже ефективним. Британці для покарання використовували батоги-«кішки» або ротангові палиці. Після війни побиття батогами було заборонене, проте палиці залишилися. Наш досвід показав, що покарання палицями є ефективнішим за довгострокове тюремне ув'язнення, і ми стали застосовувати його за злочини, пов'язані з наркотиками, торгівлею зброєю, зґвалтуванням, нелегальним проникненням до Сингапуру, актами вандалізму стосовно державної власності тощо.

У 1993 році п'ятнадцятирічний американський хлопець Майкл Фей разом із друзями «побавилися»: фарбою розмалювали дорожні й транспортні знаки, нанесли шкоди понад 20 автам. Коли йому було пред'явлене судове обвинувачення, хлопець визнав себе винним, а адвокат звернувся до суду з проханням виявити співчуття. Суддя призначив шість ударів палицею та чотири місяці в'язниці. Американські мас-медіа просто ошаліли тоді від самої думки, що американського хлопця будуть бити по заду палками жорстокі азійці. Вони здійняли такий галас, що президент США Клінтон звернувся до президента Он Тен Чеона з проханням вибачити підлітка. Сингапур було поставлено у безвихідне становище. Якщо ми не дамо палок цьому хлопцеві тільки через те, що він американець, то як можемо бити своїх власних правопорушників? Після обговорення в Кабінеті міністрів прем'єр-міністр передав президентові Ону рекомендацію зменшити вирок до чотирьох ударів.

Американські ЗМІ були незадоволені, але треба зауважити, що не всі американці засуджували покарання, визначене в Сингапурі за вандалізм. Незабаром після того як історія Майкла Фея пройшла по всіх газетах, моя донька Лін їхала Нью-Гемпширом, коли її заарештували за те, що вона не зупинилася, хоч поліцейський патруль подав їй знак це зробити за перевищення швидкості. Поліцейський збирався посадовити її до камери попереднього ув'язнення, коли у відповідь на його запитання вона сказала, що приїхала з Сингапуру і що, ймовірно, йому не подобається ця країна через історію з Феєм. Той відповів, що хлопця варто було побити, відвіз мою доньку назад до машини й побажав гарної дороги.

Фей переніс чотири удари палками й повернувся до Америки. Через кілька місяців у американських газетах з'явилися повідомлення, що одного вечора він прийшов додому пізно та, будучи під впливом наркотиків, накинувся на свого батька й сильно побив його. Через місяць він отримав серйозні опіки, бо саме дихав бутаном, коли його друг підніс до флакона сірника. Він визнав, що був токсикоманом і вживав бутан ще тоді, коли жив у Сингапурі.

Саме такі суворі заходи забезпечують Сингапурові законність і порядок. У міжнародному звіті Світового економічного форуму за 1997 рік Сингапур названо країною «№1», де «організована злочинність не спричиняє значних витрат для комер-

ційних підприємств». Міжнародний інститут розвитку менеджменту у своєму звіті за 1997 рік, за яким визначається конкурентноздатність країн, також поставив Сингапур на перше місце за рівнем безпеки, назвавши його країною, де «громадяни абсолютно впевнені в тому, що їхня особа й приватна власність є [...] недоторканими».

Малими кроками до інформаційних технологій

Цифрова революція кардинально змінює наше життя й працю. Інтернет та його численні продукти вимагають від усіх, хто хоче зберегти конкурентноздатність у новій економіці, розумітися на комп'ютерах та Інтернеті.

Із самого початку я підтримував всі ініціативи, пов'язані з комп'ютеризацією, що, зрештою, стало важливим фактором у збільшенні нашої продуктивності. У 1973 році, коли мій син Лун склав трайпос[4] із математики в Кембриджі, я порадив йому пройти ще додатковий курс з інформатики, оскільки вважав її цінним інструментом для проведення розрахунків і зберігання даних. Крім того, я попросив, щоб Комісія з питань громадської служби пропонувала найкращим студентам пройти додаткові курси з інформатики. Один із тих студентів, що в 1997 році вже був міністром освіти, започаткував програму для вчителів, спрямовану на те, щоб навчити їх використовувати комп'ютери як засіб навчання (один комп'ютер на кожних двох учнів).

У 1984 році я прийняв рішення, щоб уряд виплачував платню всім службовцям через систему жиророзрахунків. Багато конторських працівників, та й робітників фізичної праці, проте, бажали отримувати платню готівкою, бо не хотіли, щоб їхні дружини знали її точні розміри. Щоб задовольнити ці побажання, ми стали відкривати для охочих рахунки в ощадному банку «Post Office Savings Bank», щоб вони потім могли зняти готівку через банкомати. Таким чином ми позбулись необхідності надавати поліцейський супровід інкасаторським машинам, які двічі на місяць перевозили заробітну платню. Минуло небагато часу, й приватний сектор пішов за нашим прикладом. Відтак ми перейшли до внесення податків і ліцензійних платежів також через систему жиророзрахунків.

Але хоч я й був на чолі руху за комп'ютеризацію та перетворення системи розрахунків на електронну, сам я комп'ютером не користувався навіть тоді, коли вони вже стали досить поширеними. Коли молодші міністри в середині 90-их обмінювалися електронними повідомленнями, для мене такі повідомлення спочатку друкував секретар, а потім я відповідав на нього факсом. Опинившись, таким чином, у хвості прогресу, я в 72 роки вирішив пройти курс комп'ютерної грамотності. Для покоління,

4 Публічний екзамен у Кембриджі на ступінь бакалавра з відзнакою – Прим. перекл

яке вже почало сивіти, це виявилось нелегкою справою. Минуло чимало місяців, перш ніж я навчився готувати документи в текстовому редакторі MS Word та надсилати електронні повідомлення, не кличучи раз по раз на допомогу своїх секретарів. Навіть набагато пізніше траплялося, що потрібний мені файл зникав, наче в чорній дірі, після того як я натискав мишею на якусь неправильну «іконку». Траплялося й таке, що комп'ютер звинувачував мене в тому, що я «виконав незаконну операцію», та погрожував закрити програму. В офісі мені могли допомогти секретарі, а от коли я сидів удома, то був змушений телефонувати Лунові, котрий вислуховував мої розпачливі зойки, потім крок за кроком розповідав мені, як дістати назад плоди багатогодинної праці, які я необережно загубив або видалив. Коли ж і це не допомагало, він приїздив до мене в неділю, щоб дослідити, де ж на моєму диску «С» сховався «той самий» файл, або розв'язати іншу комп'ютерну загадку. Минуло більше року, перш ніж я навчився бути з комп'ютером на «ти». Однією з великих переваг цього стала та легкість, з якою мені вдавалося змінювати та перебудовувати речення й абзаци на моніторі, коли я писав цю книгу. Сьогодні я б ніколи не наважився подорожувати без свого «лептопа», бо вже не можу обходитися без доступу до електронної пошти.

Верховний суддя та президент

Правильна людина на визначальній конституційній позиції, як-от посада верховного судді або президента республіки, – основний фактор успіху. Непродуманий вибір тут може призвести до нескінченних проблем, у тому числі в стосунках уряду з громадськістю. Як виявилося, набагато легше визначити, хто найбільше підходить на посади з погляду своїх здібностей, ніж з погляду характеру, що також мусить відповідати посаді. Обох – і верховного суддю, і президента – я знав багато років, перш ніж їх було призначено на ці посади. У першому випадку це призначення стало величезним, неоціненим успіхом; у другому – плачевною невдачею, якої можна було б уникнути.

Верховний суддя задає тон всій судовій системі країни. Коли ми рухались у напрямку Малайзії, в серпні 1963 року останній британський верховний суддя сер Алан Роуз пішов у відставку, щоб дати мені змогу призначити першого сингапурського верховного суддю. Для цієї посади я підшукував когось, чия філософія суспільства не суперечила б моїй. Крім того, першорядне значення мають невисловлені припущення, якими керується верховний суддя, а також розуміння цілей його уряду.

Пригадую один випадок, коли ми спілкувалися з сером Аланом. На початку 60-их у наших судах розглядалася справа кількох заколотників-комуністів. Я побоювався, що цю справу розглядатиме один із британських суддів, для якого Сингапур є чужою країною, а

тому він не відчуває політичних настроїв тих часів. Я попросив організувати мені зустріч із верховним суддею і пояснив йому, що в такому разі для уряду виникає загроза: його можуть звинуватити в прислужуванні британському урядові. Він дещо насмішкувато підняв брову й відповів: «Пане прем'єр-міністре, коли я був верховним суддею на Цейлоні, то був змушений керувати урядом замість генерал-губернатора, який поїхав геть на період заворушень. Вам не варто боятися, що ваш уряд буде поставлено в неприємне становище». Він розумів, що це таке – делікатність у політичних питаннях.

Рішення про призначення на посаду верховного судді Ві Чун Цзиня я приймав із певною осторогою. На той момент він був уже суддею Високого суду[5], призначений на цю посаду британським губернатором. Походив він із середнього класу; як і я, освіту здобув у Кембриджі, був католиком та антикомуністом. Він добре розумів, що є законність та правопорядок, до того ж сер Алан порекомендував мені його як людину, яка має доволі твердості, щоб тримати дисципліну по судах і змусити їх грати за тими правилами, які він установить.

Він залишався на посаді верховного судді до 1990 року, коли йому вже виповнилося сімдесят два. Я був змушений подовжити термін його праці понад пенсійний вік (65 років), бо ніяк не міг знайти йому достойної зміни. Він знав закони й завжди діяв тільки на їх підставі в тих розглядах, що їх проводив, як у першій інстанції, так і в апеляційних. Він був верховним суддею на кшталт тих, які працювали по колоніях імперії ще за британців: зосереджувався передусім на своїх вироках і на роботі Верховного суду[6], не приділяючи багато уваги роботі судів нижчої інстанції або функціонуванню судової системи як цілісної структури. Через те, що кількість тяжб помітно зросла, стара судова система (як суди нижчої, так і вищої інстанції) не справлялась із навантаженням. Колеса системи крутилися повільно, робота накопичувалася; щоб справа дійшла до суду, треба було чекати по 4–6 років. По судах нижчої інстанції, які розглядали переважну більшість справ, відбувалось майже те саме.

У 1988 році я вирішив піти з посади прем'єр-міністра вже наприкінці 1990 року. Я знав, що мій наступник Гох Чок Тун ніяк не пов'язаний із юридичною професією, тому йому буде важко прийняти рішення щодо достойного верховного судді. Тож я вирішив призначити відповідну особу, перш ніж піду. Я зустрівся з усіма суддями окремо й попросив кожного скласти для мене перелік із трьох осіб, що, на їхню думку, найкраще надаються для цієї посади (крім них самих), і розташувати їх у порядку пріоритетності. Відтак разом із кожним суддею я обсудив усіх членів адвокатської колегії по черзі; крім того, ми також розглянули найздібніших правників малайзійської колегії. Чотири судді:

5 Високий суд правосуддя (перша інстанція Верховного суду в Англії та колишніх колоніях). – Прим. перекл.
6 Верховний суд складається з апеляційного суду [Court of Appeal] та Високого суду правосуддя. – Прим. перекл

А.П. Раджах, П. Кумарасвамі, Л.П. Теань та С.К. Чань, поставили на перше місце Йона Пун Хау, як такого, що найбільше відповідає посаді.

На той час Пун Хау очолював правління банківської корпорації «Oversea-Chinese Banking Corporation» (ОСВС), найбільшого в Сингапурі банку. Після міжнаціональних конфліктів у Куала-Лумпурі 1969 року він залишив роботу в процвітаючій юридичній фірмі, в якій був старшим партнером, та разом із родиною переїхав до Сингапуру, де став головою нового комерційного банку. Ми були знайомі ще по юридичному факультету Кембриджського університету, де навчалися разом протягом трьох років. Отже, я добре знав якість його роботи. Колись, пропустивши осінній семестр 1946 року, я попросив його дати мені конспекти, щоб надолужити матеріал лекцій. Пам'ятаю, вони були добре впорядковані, змістовні й дали мені змогу якісно опанувати матеріал. Шість місяців по тому, в червні 1947 року, я складав екзамен на ступінь бакалавра з відзнакою першого класу; такий самий екзамен складав Пун Хау. Повернувшись додому, ми часу від часу зустрічалися, підтримували контакти. Наприкінці 1960-их він за рішенням обох урядів зайняв посаду голови правління компанії «Malaysia-Singapore Airlines», які спільно нею володіли. Близькі контакти з ним я поновив вже тоді, коли ОСВС у 1981 році призначив його керівником Сингапурської урядової інвестиційної корпорації, яку ми заснували, щоб управляти резервами Сингапуру та інвестувати їх. Представляючи альтернативи по кожній з інвестицій, він завжди демонстрував багатосторонність, педантичність і кришталеву чесність. Це була важлива якість для правника.

У 1976 році, коли він був заступником голови правління ОСВС, я пропонував йому зайняти посаду судді Верховного суду, але він відмовився. Обідаючи з ним на початку 1989 року, я запропонував йому подумати над перспективою обійняти посаду верховного судді. Серед моїх аргументів було те, що він уже досяг найвищої посади в нашому найбільшому банку, де його зусилля могли піти на користь лише кільком тисячам робітників цього банку та акціонерам, яких, щоправда, було набагато більше. Проте на посаді верховного судді він мав би змогу зайнятися реорганізацією судової системи та стати рушієм критично важливих змін в усьому нашому суспільстві й економіці. Якби він погодився, то, перш ніж стати верховним суддею, мав би спочатку рік попрацювати суддею Верховного суду, щоб освіжити знання законодавства. Він попросив дати йому час обдумати таку пропозицію. Для нього це означало повністю змінити своє життя, крім того, він втрачав у фінансовому аспекті. У банку йому платили близько 2 мільйонів сингапурських доларів на рік; на посаді судді він став би отримувати менше ніж 300 000 – лише сьому частку від того, що мав у банку. Через місяць він прийняв мою пропозицію; ним керувало почуття обов'язку: Сингапур став його другою домівкою.

Я призначив його суддею Верховного суду 1 липня 1989 року, а у вересні 1990 року, коли пішов з посади верховний суддя Ві, я призначив Йон Пун Хау верховним суддею. Він пережив жорстокі роки японської окупації та був свідком міжнаціональних сутичок у Малайзії. Крім того, він мав певні принципові погляди щодо управління законом заради забезпечення правопорядку в суспільстві. Між його поглядами стосовно багатонаціонального суспільства, того, як його формувати і як ним управляти, його підходом до законності та правопорядку в такому суспільстві саме в цій частині світу та моїми поглядами й підходами було багато спільного.

Він усвідомлював, що, для того щоб упоратись із сучасним навантаженням на судову систему, потрібно забути про старі методи роботи й узяти на озброєння нові, які забезпечать можливість швидкого розгляду всіх справ на всіх рівнях, від найнижчої до найвищої інстанції. Я запропонував йому особисто відвідати суди нижчої інстанції, навіть поспостерігати за роботою магістратських[7] та районних судів, щоб отримати уявлення про них «із перших рук», оцінити їхні можливості, щоб потім зміцнити систему та залучити до неї нові здібні кадри. У судовій системі треба було відновити робочу дисципліну. Адвокати вже кілька разів перед тим скаржились мені на кількох районних і магістратських суддів, що залишали свої машини за межами ділового центру міста, щоб не платити той невеликий збір за перебування в ньому в годину «пік», а потім, уже під час засідання, коли закінчувався період в'їзду тільки за дозволами, вони оголошували перерву, щоб забрати свої машини до центру! Отакими вільними були манери тодішньої судової системи.

Йон Пун Хау виявився видатним верховним суддею: він став справжнім провідником для суддів і встановив високі стандарти роботи в адвокатській колегії. За кілька років він реформував систему, модернізував суди й судові процедури, різко зменшивши кількість справ, які очікували на розгляд, та час цього очікування. Він змінив правила і методи роботи, якими правники, бувало, користувалися, щоб відкласти або затягнути розгляд справи. Щоб упоратися зі зрослим потоком позовів, він рекомендував призначити до Верховного суду стільки додаткових суддів і судових уповноважених (старших правників, спроможних виконувати обов'язки суддів), скільки було потрібно для виконання праці. Його підхід до вибору методів роботи виявився систематичним і справедливим. Побувавши на зустрічі з великою кількістю правників, які мали репутацію найкращих адвокатів колегії, він зробив перелік із 20 осіб, щодо яких отримав характеристики від чинних суддів і судових уповноважених. Характеристики стосувалися загальної порядності людини, знання законодавства та ймовірного «судового темпераменту». Відтак він представив свої рекомендації прем'єр-міністрові.

7 Ці суди розглядають справи про дрібні правопорушення – Прим. перекл.

Призначаючи людей до Апеляційного суду, він попросив кожного суддю та судового уповноваженого назвати двох із них, які, на його думку, найбільше підходять на таку посаду (за винятком самої цієї людини). Тих двох, кого він зрештою порекомендував на посаду суддів, одноголосно обрали всі колеги. Його методи роботи, які добре знали всі судді та старші правники, підняли авторитет і збільшили престиж усіх суддів та судових уповноважених.

Щоб пришвидшити роботу судів, він ініціював впровадження там інформаційних технологій; відтоді правники могли зберігати всі свої судові документи у вигляді електронних файлів та швидко віднаходити потрібний у своїх комп'ютерах. У 1999 році репутація наших судів сягнула такої висоти, що до нас для ознайомлення з досвідом модернізації судової роботи стали їздити не тільки з країн, які розвиваються, але й з уже розвинених. Світовий банк рекомендував сингапурську систему – як найвищого суду, так і нижчих його рівнів – для вивчення та запозичення іншими країнами.

Провідні світові агентства у своїх рейтингах визначають сингапурську судову систему як одну з найкращих у світі. Протягом 90-их років Інститут розвитку менеджменту (зі штаб-квартирою у Швейцарії) у своїх звітах «World Competitiveness Book», порівнюючи конкурентноздатність країн, виокремив Сингапур як азійського лідера за те, що в нас існує «впевненість у справедливому керуванні суспільною судовою системою». У 1997–98 роках, за рейтингом Інституту, Сингапур потрапив до світової десятки, випередивши США, Об'єднане Королівство, Японію і більшість країн-членів Організації економічного співробітництва та розвитку. З 1995 року, коли було здійснено перший рейтинг судових систем Азії, компанія «Political and Economic Risk Consultancy Ltd», яка спеціалізується на консультаціях у сфері політичних та економічних ризиків і має штаб-квартиру в Гонконгу, визначала судову систему Сингапуру як найкращу в усій Азії.

Коли я вибирав президента, мені пощастило менше. Я співпрацював із Деваном Наїром починаючи з 1954 року, саме тому висунув його кандидатуру на посаду президента під час парламентського обговорення у 1981 році. По обіді 15 березня 1985 року я отримав звістку, яка мене шокувала: відвідуючи Кучинг у Сараваку (один зі східних штатів Малайзії), Деван став поводитися, як несамовитий. 14 березня державний лікар штату Саравак зателефонував персональному лікареві Наїра докторові Дж.А.Тамбьяху і попросив його забрати Наїра геть через ганебну поведінку останнього. Деван цілком забув про якісь межі в поводженні з жінками, включаючи дружину одного з заступників міністра, який супроводжував його машиною, жінок, присутніх на обідах, та медсестер, які за ним наглядали. Своїми витівками він об-

разив їхню порядність, бо відкрито пропонував їм сексуальний зв'язок, давав волю рукам і переслідував своїми брутальними залицяннями. Повідомивши про це нашому директорові медичної служби, доктор Тамбьях негайно вилетів до Кучинга, де побачив Наїра, який перебував у кризовому стані й повністю втратив над собою контроль. Лікар привіз Наїра до Сингапуру. Того самого вечора, близько дев'ятої години, я поїхав повідомити пані Наїр цю неприємну новину; щоб якось полегшити собі завдання, я взяв із собою Чу, яка була добре знайома з дружиною Наїра. У зверненні до Кабінету міністрів наступного дня я повідомив:

> «Пані Наїр зустріла цю звістку мужньо й ледве могла приховати відразу та гнів, коли почула, що Деван дозволив собі вільну поведінку в Кучингу, що призвела до нервової кризи. Вона розповіла мені й моїй дружині, що Деван дуже сильно змінився, що час від часу він сильно напивався, а в останні місяці споживав по одній пляшці віскі за вечір. Вона звикла відправляти обслуговувальний персонал раніше, щоб люди не бачили його таким: абсолютно п'яним, що геть утратив контроль над собою; в такому стані він до того ж часто її бив. Вона знала, що те саме станеться в Сараваку, і відмовилася їхати з ним.
>
> У період, що передував поїздці до Сараваку, Деван Наїр виїздив по ночах один на авті з Істани. Він переодягався, натягував перуку, не брав з собою ні охорони, ні водія та відправлявся до якоїсь німкені. Одного разу, після того як його не було вдома всю ніч, пані Наїр поїхала до котеджу в Чангі, щоб перевірити, чи він є там. Вона знайшла порожні пляшки з-під спиртного, келихи зі слідами губної помади та недопалки сигарет. Деван Наїр також привозив цю саму німкеню до Істана-лодж на обід, а коли пані Наїр виказала йому своє незадоволення, зчинив скандал та побив її. У години, коли він перебував у стані алкогольного сп'яніння, він не контролював ані своїх учинків, ані настроїв».

Семеро наших найкращих спеціалістів оглянули Наїра та почали його лікувати. Найстарший із них, психіатр доктор Р. Нагулендран, у своєму звіті від 23 березня, писав: «Він (Наїр) страждає на АЛКГОЛІЗМ... який виник через багаторічне споживання алкогольних напоїв; для його стану властиві періоди глибокого й безперервного запою, психологічна залежність від алкоголю, провали в пам'яті, періодична поява галюцинацій, імпотенція, деформація особистості, порушення гармонії в шлюбному житті».

Згідно з нашою конституцією, президента не можна було звинуватити в жодному злочині. Якби він когось убив, коли був за кермом у нетверезому стані, наслідком стала б тільки хвиля суспільного обурення. На кількох засіданнях Кабінету міністрів ми обго-

ворили можливі варіанти розгортання подій та вирішили, що він має подати у відставку, перш ніж вийде з лікарні та знову приступить до виконання президентських обов'язків, бо інакше його буде змушений зняти з посади парламент. Міністерська «стара гвардія», а особливо Раджа, була засмучена через необхідність зняти давнього колегу з такої видатної громадської посади. Ми дуже співчували його родині, однак дійшли висновку, що іншого вибору не існує; залишити його на посаді означало б завдати більшої шкоди. 27 березня, коли він одужав достатньо, щоб усвідомити наслідки того, що власноручно наробив, ми разом із Раджею відвідали його в сингапурській центральній лікарні. Після нетривалих вагань він погодився написати заяву про відставку.

Наступного дня, 28 березня, Наїр написав мені:

«Приблизно рік тому я усвідомив, що є закінченим алкоголіком. Саме тоді я почав ОБМАНЮВАТИ. Час від часу я думав, що варто відкрито поговорити з тобою, але боягузливо відкладав цю розмову на потім. Останній раз, коли я мав нагоду й настрій заговорити з тобою про свою проблему, був тоді, коли ми зустрілися в моєму кабінеті приблизно за два тижні до поїздки до Кучингу. Тоді я втратив останній шанс відкритися, це ще раз довело, що для мене зворотного шляху з прірви вже не існує».

За два тижні, в листі від 11 квітня Наїр писав:

«Час від часу у моїй пам'яті уривками спливає те, що я коїв у Сингапурі в ті два тижні, перш ніж поїхав до Кучингу. Однак що мене справді лякає, це те, що я просто не можу пригадати більшості з моїх обурливих учинків у Кучингу, про які розповідають звіти. А це ж має бути правдою, бо є кілька свідків моєї непристойної поведінки. Найбільше ж мене засмучує те, що щонайменше у двох випадках, які я абсолютно чітко пам'ятаю, звіти свідчать про протилежне. Я – не брехун, але там були свідки. Можливо, дехто з цих людей говорить неправду, як мені хочеться вірити, але неможливо, щоб брехунами були всі. Наші предки знали, що стається, коли душу людини захоплює демон. Можливо, це сталося зі мною? Чи то було як в історії про доктора Джекіла та містера Хайда[8]?
Можливо, у чомусь порушилася моя мозкова діяльність. Майже напевно можна сказати, що функції мого мозку ушкоджені, проте якою мірою – поки що невідомо. І хтозна чи якось можна відновити те, що зазнало шкоди. Це так само покаже майбутнє».

8 Йдеться про оповідання Роберта Льюїса Стівенсона «Дивна історія доктора Джекіла та містера Хайда» – Прим перекл.

Мені випало важка доля: розриватися між двома ролями, прем'єр-міністра та близького друга. З одного боку, це був мій обов'язок захистити гідність посади президента й репутацію Сингапуру; з іншого боку, як друг я хотів його врятувати. Після ще кількох днів перебування в лікарні ми відправили його до резиденції в Чангі, щоб там він остаточно позбувся своєї залежності. Він наполягав на тому, щоб поїхати до одного з індійських «ашрамів», щоб традиційним індійським шляхом медитації та роботи над собою повернутися до здорового стану. На мою думку, це йому навряд чи допомогло б, тому я радив йому пройти курс спеціального лікування. Після наполегливих умовлянь Раджі, Едді Баркера та ще кількох давніх друзів, зокрема С.Р. Натана, ще одного його близького товариша з НКПС (він пізніше став нашим президентом), Наїр погодився пройти курс лікування в центрі «Caron Foundation» у США. За місяць надійшла новина, що лікування було успішним.

Наїр наполягав на тому, щоб йому призначили пенсію, хоч у конституції не було передбачено жодної пенсії для президента. Кабінет вирішив запропонувати Деванові пенсію за рахунок благодійних коштів, проте за умови, що час від часу він з'являтиметься на огляд до лікарського консиліуму. Едді Баркер обговорив таку умову з Наїром і запропонував цю резолюцію в парламенті, але вже після того, як її було прийнято, Наїр відмовився від усього, стверджуючи, що він на таку умову не погоджувався. Однак уряд вирішив від регулярних медичних оглядів не відмовлятися, що озлобило Наїра.

Через півтора року в листі, який 29 січня 1987 року опублікував журнал «Far Eastern Economic Review» (FEER), він заявив, що ніколи не був алкоголіком. Постійний секретар Міністерства охорони здоров'я надіслав тоді Наїрові та до FEER листа від 14 лютого 1987 року, під яким підписалися всі сім лікарів, які лікували Девана Наїра в березні й квітні 1985 року, де всі вони підтвердили його діагноз – алкоголізм. Жодний лікар не став оскаржувати таких доказів.

У травні 1988 року Наїр утрутився в справу Френсіса Сеоу, колишнього заступника міністра юстиції, який свого часу визнав, що отримав від Державного департаменту США гарантію політичного притулку в разі необхідності. Тоді Наїр накинувся на мене, заявивши, що це моїх рук справа, саме цього я прагнув, коли лобіював право на міжнародну підтримку, борючись із малайськими екстремістами в Малайзії; на його думку, мені це було потрібно, щоб утекти з Малайзії в разі, якби ситуація загострилася. Коли Наїр відмовився відкликати свої звинувачення, я подав проти нього позов до суду, а на розгляд у парламенті виставив офіційний урядовий документ, який, зокрема, доводив його алкоголізм у минулому.

Після публікації цих документів Наїр поїхав із Сингапуру і вже не повернувся. Через 11 років (у 1999-ому), під час одного з інтерв'ю в Канаді, він заявив, що діагноз було по-

ставлено неправильно і що я спонукав лікарів дати йому якийсь галюциноген, щоб він почав діяти як алкоголік. Як і попереджав нас доктор Нагулендран ще раніше, в нього дійсно відбувалася «деформація особистості».

Помилкою, якої я припустився стосовно Наїра, було вважати без жодної перевірки, що з ним усе гаразд. Після кризи, яка з ним сталася, я поговорив з одним із його найближчиз друзів по НКПС Хо Сі Беном. Сін Бен, який був депутатом парламенту, підтвердив, що Наїр зловживав спиртним ще до свого призначення президентом. На питання, чому він не попередив мене про такий ризик, він відповів, що Наїр ніколи не пив до коматозного стану. Якби така неправильно трактована лояльність Сі Бена не завадила йому попередити мене, ми всі могли б уникнути великого болю і втрати обличчя.

Попри все погане, що наговорив та накоїв Деван Наїр, мушу визнати, що він відіграв помітну роль у розбудові сучасного Сингапуру. Він мужньо став на захист ПНД, коли у 60-их на неї навалилися комуністі, і саме він ініціював модернізацію трудового руху, завдяки якому НКПС став важливим учасником процесу розбудови нашої економіки.

ЧАСТИНА II

У ПОШУКАХ МІСЦЯ – В РЕГІОНІ ТА СВІТІ

16. Малайзія – то вгору, то вниз

20 березня 1966 року, через вісім місяців після відокремлення, Тунку Абдул Рахман, прем'єр-міністр Малайзії, відвідав Сингапур. Ми зустрілися з ним у Будинку Федерації поблизу ботанічного саду. Разом ми провели три години: розмовляли, покуштували китайський обід, дивилися телевізор і знову розмовляли. Тоді за обідом були присутні ще тільки дві особи: його дружина та верховний комісар Малайзії Джамал Абдул Латіф. Таким був підхід Тунку до справ: він говорив про що завгодно, крім того, що хвилювало його понад усе.

Тунку запропонував, щоб міністри Сингапуру приєднались до його міністрів, щоб пограти в гольф у Нагір'ї Камерон у квітні, коли він сам планував піти у відпустку після коронації Агона. На його думку, так ми могли б краще запізнатися, що допомогло б нам розв'язати проблеми в стосунках. Він прагнув повернення старих часів, коли стосунки між громадянами його країни – малайцями та немалайцями – були легкими й невимушеними. Я сказав, що квітень – не найкращий час, бо я мав їхати до Лондона та Стокгольма. Можливо, червень? За обідом він висловив завуальовану погрозу, нагадавши мені, що життя Сингапуру нерозривно пов'язане з Малайзією, а тому Сингапур має тісно з нею співпрацювати. Він запитав, чому ми поставили бар'єр на шляху малайзійських безробітних, які шукали праці в Сингапурі? Я пояснив, що ми не могли допустити вільної імміграції до Сингапуру тих, хто шукав роботи. Він ніяк не міг уторопати, чому це шкодило нашій економіці, адже те ж саме відбувалося в Куала-Лумпурі. За його словами, він уже попросив Федеральну агенцію з промислового розвитку зайнятися створенням перших промислових підприємств у Куала-Лумпурі, Іпоху, Пенангу та Джохор-Бахру. Як на нього, імміграції людей у пошуках роботи було не уникнути. Адже Сингапур – це велике місто! Я терпляче пояснив, що безробітні малайзійці – це не проблема Сингапуру, бо в нас були власні безробітні, про яких доводилося піклуватися.

Він поскаржився на те, що Чінь Чай і Раджа у своїх промовах критикували Малайзію. У відповідь я пояснив, що ті з моїх міністрів, які походять з Малайї, відчували себе малайцями й були нездатні розірвати емоційного зв'язку з землею, де народилися та виросли. Потрібно було прожити певний час в окремій та незалежній країні, щоб звикнути до того, що тепер вони є сингапурцями. Демонструючи своє роздратування й нетерплячість, він різко заявив: «То нехай роблять це швидко, бо я того не терпітиму! У цих людей інші принципи й прагнення. Щодо Раджі, то може він є відданим у першу чергу Індії?». Тунку помилявся: Раджа був цілком лояльний до Малайзії, хоч і народився у Джафні, на Цейлоні.

Перш ніж відправитися додому після нашої розмови, я сказав, що ми мусимо тепер шукати нових способів співпраці, яка б приносила плоди обом сторонам. Таким чином я доволі прозоро натякнув, що щасливих старих днів, коли ми благали про злиття, вже не повернеш.

Стосовно цієї першої зустрічі з Тунку після нашого відокремлення від Малайзії мене огортали різноманітні почуття. Як і раніше, він вимагав від мене покори. З іншого боку, те, що він виглядав як перший керівник при повній владі, мене заспокоїло. Я знав, що він хотів стабільного життя і не любив занадто тривалої напруженості в стосунках чи якихось криз.

Лідери Малайзії й надалі ставилися до нас, наче то був початок 60-их і ми, як і раніше, прагнули злиття. Щоб почувати себе комфортніше, вони нас вичавили і зі свого парламенту, і зі свого політичного життя взагалі. А тепер, попри те що Сингапур вже був незалежним та суверенним, Тунку вважав, що одного малайзійського батальйону та здатності відрізати нас від водопостачання або перекрити пролив, зупинивши таким чином торговельні стосунки й перевезення, він зможе змусити нас схилити голову. Якщо він думав, що може досягнути цього лише за рахунок свого старосвітського шарму – ну що ж, то була його справа.

У 1966 році, коли я на початку квітня на два місяці поїхав із Сингапуру, Тунку, Разак і Газалі закидали Тох Чинь Чая (тоді заступника прем'єр-міністра) та мене силою силенною ущипливих зауважень. Їх дратувало те, що ми, на їхню думку, були готові відновити стосунки з Індонезією, перш ніж це зробила Малайзія. Тунку погрожував репресіями. Чинь Чай, виконуючи обов'язки прем'єр-міністра, вітав рішення Індонезії визнати Сингапур. Роздратований малайзійський уряд видав заяву:

> «Те, що Сингапур із радістю приймає рішення Індонезії визнати його, означає, що Сингапур матиме з Індонезією певні стосунки й, можливо, навіть співпрацюватиме, у результаті чого індонезійські громадяни, ймовірно, приїжджатимуть до Сингапуру. Зрозуміло, тоді нашу безпеку буде поставлено під загрозу, оскільки Індонезія вже не раз твердила й продовжує це робити, що виношує плани стосовно посилення Конфронтації з Малайзією. Ось чому Малайзія має й надалі вживати всіх заходів, які вважає за потрібне, щоб захистити свої інтереси та безпеку».

Відразу після цього, 18 квітня, доктор Ізмаїл – малайзійський міністр внутрішніх справ, постановив перевіряти всіх, хто перетинав пролив із сингапурським паспортом.

Повернувшись із поїздки до Великої Британії та Східної Європи й зустрівшись із Тунку, я почув від нього нарікання: навіщо ж мені ці комуністичні країни, вони повід-

кривають свої амбасади в Сингапурі, а потім – бережися, Малайзіє... І як мені тільки прийшло в голову сказати, що я хочу дружби з Китаєм та Індонезією?! – запитав він. Я сказав, що хоч мій стиль роботи й відрізняється від його, я не дам комуністам себе з'їсти, й розповів йому, як ми не дозволили зійти на берег команді китайського корабля, який стояв біля причалу Сингапуру, коли його капітан відмовився підписати зобов'язання, що вони не станують поширювати на березі пропагандистські матеріали про культурну революцію. Тоді радіо «Пекін» напало на нашу імміграційну службу. Я пояснив, що східноєвропейські країни, за винятком Румунії, поділяли політичні погляди Радянського Союзу стосовно Китаю, у якого в той момент стосунки з Китаєм були не найкращі. Заручившись обіцянкою цих країн у нейтралітеті чи підтримці, ми могли уникнути ізоляції, яка нам загрожувала через те, що в Сингапурі знаходилися британські військово-морські бази. Цього було цілком достатньо, щоб країни, не приєднані до жодного блоку, оголосили нам анафему.

Тим часом лідери ОМНО продовжували використовувати «Utusan Melayu», газету, яка друкувалася на «джаві» та поширювалася в обох країнах, щоб роздмухувати незадоволення малайців проти «китайського» уряду Сингапуру. Як повідомляла «Utusan Melayu», Ахмад Хаджі Таф, один із лідерів ОМНО в Сингапурі та один із двох колишніх сенаторів від Сингапуру у федеральному сенаті, висунув вимогу до конституційної комісії внести до конституції Сингапуру спеціальні права для малайців. Такі спеціальні права були частиною конституції Малайзії, проте вони ніколи не застосовувалися в Сингапурі.

Наш відділ новин переклав ті націоналістичні під'юджування «Utusan» на англійську, китайську й тамільську та оприлюднив через радіо, телебачення й пресу, що не могло не налаштувати проти лідерів ОМНО всіх немалайців Сингапуру та Малайзії. Такі наші дії викликали незадоволення з боку Ізмаїла й Газалі: на їхню думку, вони були спрямовані на підривання Малайзії, а тому не могло бути й мови про економічну співпрацю доти, доки не буде досягнуто політичного миру. Ми, бачте, не повинні були втручатися до їхніх внутрішніх справ, бо були тепер окремою суверенною й незалежною державою. Газалі пішов навіть далі, заявивши, що між Малайзією й Сингапуром існують особливі стосунки. Саме тому вони з сумом констатували, що їх не поінформували стосовно торговельних стосунків із Росією та іншими комуністичними країнами. (У Малайзії таких домовленостей із країнами комуністичного блоку не було.) На його думку, угода між Сингапуром і Малайзією щодо економічної співпраці та оборони передбачала, що жодна зі сторін не вдаватиметься до заходів і не укладатиме договорів або пактів, які ставитимуть під загрозу безпеку іншої сторони. Я вказав на те, що така люб'язність із нашого боку навряд чи була можливою, адже, поза всякими сумнівами, вона б мала лише однобічний характер.

Крім того, Газалі хотів, щоб ми почекали, поки вони відновлять стосунки з Індонезію – лише після того ми могли б відновити з нею бартерну торгівлю. Він наполягав на тому, щоб ми давали дозвіл на прохід до своєї основної гавані тільки великим кораблям водотоннажністю понад 200 тон, а всі менші (особливо парусні човни) повертали з міркувань безпеки. Наш Особливий відділ, який тоді вже називався Відділом внутрішньої безпеки (ВВБ), ще перед тим доповідав, що малайзійці самі займалися бартерною торгівлею на східному березі Малайї, дозволяючи невеликим парусним суднам із Суматри заходити до портів Джохору та Малакки. Для обговорення цього питання Кен Сві запропонував скликати нараду Об'єднаної ради з питань безпеки, яку було сформовано після набуття Сингапуром незалежності. Було встановлено дату наради, проте, на його здивування, її відмінили, бо, як заявили малайзійці, ми прийняли їхню пропозицію. Тоді ми вирішили випередити їх і призначили Пулау-Сенанг, острів поблизу південного кінця Сингапуру, центром бартерної торгівлі з Індонезією, куди індонезійці припливали на своїх парусниках аж з Сулавесі[1] (Целебес). Разак протестував що було сил. Така практика однобічного прийняття рішень та занадто властолюбні примхи спонукали нас вийти з Об'єднаної ради з питань безпеки.

Безкінечні флотилії дрібних човнів, окремі з підвісними моторами, інші – під парусами, стали привозити до нас сирий каучук, копру, деревне вугілля та іншу продукцію. Їхали вони звідси з транзисторними радіоприймачами, сорочками, штанами, капцями, піджаками й капелюхами. Дехто навіть купував цілі короби хліба. У серпні 1966 року, після офіційного припинення Конфронтації в червні, ми відмінили будь-які обмеження на бартерну торгівлю. Індонезійські торговельні човни й човники знову повернулися до Телок-Айер-Бейсін – одного з перших портів Сингапуру.

Після відокремлення Сингапуру ми дізналися, що то таке – невпинний тиск. У наших стосунках із Малайзією не було жодного дня, коли б ми нудьгували. Попри всі зусилля, ми не могли досягти угоди щодо збереження спільної валюти, а тому в серпні 1966 року обидва уряди оголосили, що з червня 1967 року в їхніх країнах відбудеться емісія власних грошей. Те ж саме стосувалося Брунею – раніше він також мав спільну з нами валюту, яка залишилася ще від британського правління. Сингапурська міжнародна торговельна палата, яка представляла британські компанії, Рада асоціації банків Малайзії та Сингапурська китайська торговельна палата – всі були стурбовані непевністю у майбутньому після валютного «розколу» й закликали обидва уряди схаменутися й провести перемовини щодо збереження спільної валюти.

1 Сулавеси (індон. Sulawesi, традиційна європейська назва Целебес, від назви порту – Celebes) – великий острів (174 600 км²), який належить Індонезії і є одинадцятим за розміром островом у світі Відноситься до Великих Зондських островів – Прим. перекл.

Тань Сію Сінь, міністр фінансів Малайзії, заявив, що різні валюти – це ще не кінець світу. Він доводив, що поступки, які він зробив Сингапурові, помітно обмежували суверенність банку «Bank Negara Malaysia» і, врешті-решт, уряд Малайзії. Сингапур, за його словами, боявся, що Малайзія порушить свою обіцянку передати в повному обсязі активи й пасиви в тому вигляді, як вони наведені в бухгалтерських книгах центрального банку. Але це був просто привід, а не фактична й поважна причина для розколу. Насправді він хотів сказати, що ми не вірили в їхню чесність. Справді, резерви Сингапуру навряд чи можна було захистити, поклавшись лише на слово Малайзії.

Ми прийняли рішення проти формування центрального банку й заснували валютний комітет; відтепер кожний долар, який друкувався в Сингапурі, мав обов'язкове покриття у вигляді резервів у іноземній валюті. Лім Кім Сань, наш міністр фінансів, висловив певність у силі й стабільності нашої валюти, яка, проте, вимагала від нас найсуворішої дисципліни в економічній та громадській сферах. У парламенті Кім Сань пояснив, що «центральний банк – це чарівна паличка для міністра фінансів, який полюбляє бавитися [з цифрами], коли в його бюджеті виникає дефіцит. Я не думаю, що нам варто так спокушати міністра фінансів Сингапуру». Тань Сію Сінь парирував: «Якщо система центрального банку є такою недолугою, звідси витікає, що кожна розвинена країна на Заході вже зробила помилку і кожна країна, яка розвивається, також її робить... Кожна незалежна країна у світі вже має центральний банк або працює над його створенням». Пізніше в парламенті Тань заявив, що «валютний розкол» – це на краще, бо сьогодні на відміну від минулого центральний банк будь-якої країни є могутньою зброєю будь-якого міністра фінансів у реалізації його монетарної та податкової політики.

Обидва міністри фінансів оголосили, що долар Малайзії й Сингапуру буде прив'язано до двох шилінгів та чотирьох пенсів, або 0,290299 грамів золота. Вони домовилися про «взаємозамінність» двох валют: кожна з них приймалася в іншій країні. Крім того, країни брали на себе зобов'язання з повернення валюти в обмін на еквівалентну суму в конвертованій валюті. Наші дві валюти були «взаємозамінними», аж поки в травні 1973 року Малайзія не вирішила це припинити. У січні 1975 року курс малайзійського долара – рінггіта – дещо знизився: до 0,9998 сингапурського долара. Уже в 1980 році його курс різко впав на п'ять центів порівняно з сингапурським доларом, а в 1997-ому коштував менше як 50 сингапурських центів. Малайзійські міністри фінансів і керівники центрального банку, а точніше їхня податкова та монетарна політика, виявилися не такими ефективними, як сингапурські. Не витрачати й доларом більше, ніж ми заробляємо, – отаким був основний принцип, від якого жодний міністр фінансів Сингапуру не відступав, хіба що навпаки.

Після того як у 1965 році Сингапур вийшов зі складу Малайзії, федеральний уряд, що його контролював ОМНО, постійно тиснув на те, щоб перетворити малайську на єдину національну та офіційну мову, й, відповідно, став змінювати освітянську політику в країні. Обурення немалайців стосовно таких змін зростало тим більше, що гучніше лунали націоналістичні заклики діячів ОМНО. У державному звіті малайзійського уряду від 1968 року стверджувалося, що незалежні китайські середні школи є поживним середовищем для комуністичної зарази. Така заява тільки загострила побоювання, що китайські школи закриють.

Під час передвиборчих перегонів у квітні-травні 1969 року лідери Альянсу робили дикі й абсолютно безпідставні звинувачення в тому, що нібито лідери Сингапуру втручаються у внутрішню політику Малайзії. Тань Сію Сінь, який одночасно обіймав посаду президента Малайзійської китайської асоціації (МКА), заявив, що має «неспростовні докази» того, що Партія демократичної дії (ПДД) (колись ПНД у Малайзії) отримувала фінансування від ПНД, якщо взагалі не від самого сингапурського уряду. Раджа, наш міністр закордонних справ, письмово повідомив про стурбованість Сингапуру щодо таких заяв верховного комісара Малайзії, який погодився з тим, що ці коментарі не сприяють покращенню стосунків. Проте через два дні він повідомив, що Тунку став на бік звинувачень Таня, заявивши, що надані докази доводять правоту останнього. Тунку вирішив сам втрутитись у передвиборчу компанію, на одному з мітингів заявивши, що лідери сингапурської ПНД сподіваються взяти гору над малайзійським урядом і що, «усвідомлюючи, що в них немає шансів виграти голоси китайців, вони можуть лише спробувати розколоти малайців. Ось чому вони використовують Пан-Малайзійську ісламістську партію (ПМІП) як свого агента». Крім того, він твердив, що людині, яка фінансувала ПМІП, відтепер в'їзд до Малайзії було закрито, проте відмовився назвати її ім'я.

Коли прозвучали ці дикі звинувачення, я перебував у Лондоні. Я написав Лім Кім Саню, нашому міністрові оборони: «Я дещо стурбований безтямними звинуваченнями Тунку та Сію Сіня стосовно нашого втручання в їхню передвиборчу кампанію. Крім того, мене хвилює, чи не виллється все це найближчим часом у міжнаціональний конфлікт і подальшу партизанську війну. На мою думку, нам варто зараз усі сили кинути на формування своєї армії, бо я впевнений, що сутички поширяться й на Сингапур. Якщо вже сьогодні тисячі людей готові вийти на вулиці Куала-Лумпура й пройти похоронною процесією, щоб відкрито продемонструвати свій протест, тоді на нас чекає дійсно сумне майбутнє». Я мав на увазі похорон китайського хлопця, якого застрелила поліція за кілька днів перед тим лише за те, що він був у групі людей, які малювали фарбою антиурядові слогани.

У день виборів у Малайзії, 10 травня, ОМНО втратила 8 з тих 59 депутатських мандатів, які вона мала. ПДД виграла 14 мандатів по міських округах, включаючи Куала-Лумпур; вона обійшла МКА (партнера ОМНО) по 13 з цих округів. ПДД та «Геракан» (ще одна партія ненаціоналістичного спрямування) відсвяткували свою перемогу парадом у Куала-Лумпурі, бо разом вони виграли половину крісел в Асамблеї штату Селангор. У відповідь малайські «ультра» в особі селангорського «menteri besar» («прем'єр-міністра штату») Гаруна Ідріса організували ще більший парад. Відтак 13 травня розпочалися націоналістичні погроми. Здавалося, що катастрофічні події розгорталися в Куала-Лумпурі за сценарієм, аналогічним тому, що спостерігався в Сингапурі в 1964 році, ще коли ми були під владою Куала-Лумпура. І те, й інше місто на цей момент були заселені переважно китайцями, а малайці становили меншість, але сталося так, що китайців полягло набагато більше, ніж малайців, яких потім уже вбивали заради помсти. Офіційні дані Куала-Лумпура були такі: вбито 143 китайці, 25 малайців, 13 індійців, 15 представників інших національностей; поранено 439 осіб. Проте такого не сталося б, якби поліція та військовики не зайняли суб'єктивної позиції. Один іноземний кореспондент, який був свідком погромів, оцінював кількість убитих у 800 осіб.

Наступного дня король Малайзії проголосив надзвичайний стан та тимчасово припинив роботу парламенту. Уряд створив Національну надзвичайну раду (ННР), яку очолив Разак; він отримав повноваження управляти країною до відновлення законності й правопорядку. Офіційно Тунку вже більше не правив. Створення ННР позначило кінець ери Тунку, а ці націоналістичні погроми – переворот у самій природі малайзійського суспільства. З того моменту Малайзією стали відверто керувати малайці.

Міжнаціональні сутички в Куала-Лумпурі призвели до того, що Сингапуром – як серед китайців, так і серед малайців – поширилась тривога, бо і перші, і другі відчували: міжнаціональні сутички з великою ймовірністю можуть перекинутися на Сингапур. Малайзійські китайці, які втекли до Сингапуру, розповідали численні історії про жорстокості, вчинені проти їхніх тамтешніх родичів. Як тільки поширилися новини щодо звірств, скоєних малайзійськими малайцями, та щодо упередженої позиції, яку малайзійські збройні сили зайняли в цій ситуації, Сингапур охопили гнів і тривога. Я був тоді в Америці – виступав перед студентами Йєльского університету, коли в газетах з'явилися повідомлення про ці погроми. Через кілька днів після подій у Куала-Лумпурі в Сингапурі китайці почали нападати на малайців. Таку сліпу помсту стосовно невинних малайців змушені були зупиняти поліція та війська, і лише завдяки їхнім жорстким діям і судовим звинуваченням, висунутим проти кількох нападників, захоплених на місці, ці жорстокості в Сингапурі вдалося придушити. Потім тих, проти кого висунули звинувачення, було засуджено й покарано.

Через чотири місяці після погромів я завітав до Тунку в його резиденції верховного комісара в Сингапурі. Він виглядав пригніченим, по всьому було видно, що він сильно переживає. У своєму широко розтиражованому листі доктор Махатхір Мохамад (пізніше прем'єр-міністр, а тоді – член центрального виконавчого комітету ОМНО) звинуватив Тунку в тому, що той продав країну китайцям. Я відчув, що він хотів, щоб Сингапур поставився до нього як друг та вплинув на малайзійських китайців, щоб ті не ставилися ворожо до лідерів ОМНО. Ось яку службову записку я написав для своїх колег: «Мене хвилює не стільки те, чи, підтримуючи Тунку, ми не втратимо своїх немалайських виборців, скільки те, чи не втратить Тунку в цьому разі підтримку своїх малайських виборців і чи не прискорить він таким чином свою відставку».

Кім Сань зустрівся з Разаком у Куала-Лумпурі тижнем пізніше й доповідав, що цього разу в його поведінці «не було й сліду колишнього ставлення «старшого брата». Там уже готові прийняти пораду, за умови, що це буде зроблено з тактом і без будь-якої зверхності... На мою думку, їх варто зараз підтримати, чим тільки можна». Ми побоювалися, що місце Тунку та його прибічників, налаштованих загалом помірковано, можуть зайняти справжні екстремісти. Через нещодавні події репутацію Малайзії у світі було різко підірвано, Разак зайняв захисну позицію. Іронія долі полягала в тому, що попри втрату Малайзією репутації у світі, її стосунки з Сингапуром покращилися. Куала-Лумпурові ми були потрібні, щоб заспокоїти малайзійських китайців, – наша думка для цієї частини населення все ще була важливою.

Після відокремлення Сингапуру газети, які продавалися в Сингапурі та Малайзії, продовжувала видавати та ж сама редакція. Проте «Utusan Melayu» після травневих погромів 1969 року в Куала-Лумпурі стала навіть ще більше промалайською і ще відвертіше ворожою до сингапурського уряду, що зводило нанівець наші спроби допомогти сингапурським малайцям. Для припинення пропаганди міжнаціональної ворожнечі в Сингапурі ми змінили законодавство, висунувши нову вимогу: тепер усі газети, перш ніж отримати дозвіл на друк та продаж тут, мали довести, що їхні типографії й редакції розташовані в Сингапурі. «Utusan Melayu» закрила свій сингапурський офіс і щезла з вулиць. Невдовзі ми навіть посилили вимоги: газети, надруковані на одній території, не можна було ввозити і продавати на іншій; ці вимоги діють до сьогодні. Обидва уряди визнали, що політика їхніх країн із питань національності, мови й культури відрізняється так сильно, що те, що є загальноприйнятими нормами в Сингапурі, для Малайзії стає підбурюванням до повстання, й навпаки.

31 серпня 1970 року – на малайзійський День Нації – вплив Тунку так послабився, що він оголосив про свій намір піти з посади прем'єр-міністра. Мені було його шкода. Не таким я уявляв собі його відставку, після того як він протягом 15 років керував

країною на посаді прем'єр-міністра, за які чимало зробив для об'єднання народів Малайзії, економічного й соціального прогресу. Він заслуговував на те, щоб піти з більшою славою. Міжнаціональні сутички 1969 року зруйнували його мрію про щасливу Малайзію, на вівтар якої він поклав так багато сил. Особисто в мене він викликав захоплення. Він був джентльменом – старосвітськім джентльменом зі своїм власним кодексом честі, він ніколи не зраджував друзів. Хоч я й не належав до його приятелів, але зустрічався з ним щоразу, коли він приїздив до Сингапуру пограти на кінських перегонах або коли я відвідував Пенанг вже після його відставки. Останній раз ми бачились у Пенангу за рік до його смерті, в 1990 році. Виглядав він тоді вже дуже слабким, проте коли я зібрався їхати, він знайшов у собі сили провести мене до воріт і витримати кілька фото, які зробили репортери.

Разак, який зайняв крісло прем'єр-міністра у вересні 1970 року, був зовсім інший за характером. Він не мав властивої для Тунку харизми, якій підкорювалися люди; він не випромінював рішучості Тунку. Свого часу Разак навчався разом зі мною у Рафлс-коледжі в 1940–42 роках. Син одного з ватажків кланів Пахангу, він користувався повагою серед малайських студентів, бо за їхньою системою ієрархії посідав там високе місце. Він був середнього зросту, світлошкірим, мав кругле обличчя та зализане волосся і в цілому виглядав як спокійна, заглиблена в навчання, людина. Його вирізняли гострий розум і висока працьовитість; крім того, він добре грав у хокей. Проте йому було важко спілкуватися з новими людьми, які ще погано розуміли його характер. Коли Сингапур входив до Малайзії і ми змагалися за ті самі голоси виборців, він дивився на мене з підозрою й тривогою. Можливо, він вбачав у мені загрозу для малайського домінування та політичної першості, а тому відчував себе комфортніше, спілкуючись із Кеном Сві, якого він не вважав своїм конкурентом у боротьбі за голоси виборців. Коли Сингапур вийшов зі складу Малайзії, наші з Разаком стосунки покращилися – я перестав бути для нього супротивником.

І Разак, і інші малайські лідери ОМНО відкинули підхід Тунку до китайських бізнесменів як застарілий. Спробувавши смак тотальної влади, і політичної і військової, вони тепер абсолютно відверто говорили про свою економічну політику, що надавала привілеї «буміпутрам» («синам землі», тобто автохтонним малайцям) в усіх секторах економіки. Вони почали втілювати Нову економічну політику, щоб «викорінити бідність» і «досягти більшого рівноправ'я у володінні багатствами». Така політика законотворчості та управління передбачала, що на 1990 рік 30% всього приватного капіталу має належати малайцям, 40% – китайському й індійському населенню, а решта – іноземним власникам (переважно британцям), що означало зменшення частки останніх. Крім того, Разак оголосив нову національну ідеологію – «Rukunegara», яка передбачала, що люди

всіх національностей повинні разом прямувати до справедливого й прогресивного суспільства, зростаючи через віру в Бога, вірність своєму королю та країні, дотримання конституції й законодавства, піклування про моральну дисципліну, терпимість і взаємну повагу. Минуло понад рік із часу міжнаціональних погромів, перш ніж у Малайзії наважилися відмінити комендантську годину та дозволили відновити політичну діяльність; то був серпень 1970 року. Проте поняття «підбурювання до повстання» відтепер розширилося: воно включило в себе будь-який вияв незгоди з «Rukunegara» та домінуванням малайців.

Разак був зайнятий поверненням країни до нормального стану після травматичного досвіду міжнаціональних сутичок, а також розгортанням Нової економічної політики. Тож ми мали кілька відносно безпроблемних років, хоч це не означає, що час від часу нам не доводилося розв'язувати завдання різного рівня складності. У 1971 році в Сингапурі ми розгорнули кампанію проти довгого волосся, бо не хотіли, щоб наша молодь виглядала, як хіппі. Чоловіків, що носили довге волосся, в останню чергу обслуговували в державних закладах та в усіх пунктах, де люди проходили через кордон: в аеропорту, морському порту та на митниці на проливі. Одного разу на парковці Орчард-парк було затримано для допиту трьох молодиків – двох малайців і одного китайця – яких підозрювали в тому, що вони є членами якоїсь таємної спілки. Їх затримали на 16 годин, поліцейський перукар обрізав їм волосся, після чого їх випустили. Виявилось, що вони – піддані Малайзії. Звичайно, «Utusan Melayu» здійняла з цього приводу бучу, викликавши певний резонанс серед громадськості. Уряд змушений був вибачитися за інцидент. Тим часом назрівало взаємне незадоволення з серйозніших питань: порту й поділу активів у нашому спільному валютному комітеті, нашої спільної авіалінії тощо.

Незабаром після відокремлення Тань Сію Сінь неодноразово погрожував, що, для того щоб залишити Сингапур за бортом, Малайзія планує розвивати свої порти Светтенхам (пізніше його було перейменовано в порт Келанг) та Пенанг; він підкреслював, що 40% усіх торгівельних операцій Малайзії, які йшли через Сингапур, є лише «пережитком колоніального минулого». Малайзія вдалася до серії послідовних заходів, спрямованих на те, щоб зменшити імпорт та експорт товарів через Сингапур. Коли порт Пасір-Ґуданг у Джохорі, поряд із Джохор-Бахру, був готовий запрацювати, Малайська торговельна палата штату Джохор у серпні 1972 року закликала федеральний уряд заборонити залізничні перевезення до Сингапуру. У жовтні 1972 року Малайзія оголосила, що, починаючи з 1973 року, при поставці всіх товарів з одного кінця Малайзії до іншого їх треба буде вивозити лише через власні порти – тільки так можна було отримати звільнення від ввізного збору при прибутті на місце призначення. Крім того, малайзійський уряд заборонив вивозити до Сингапуру деревину, що сильно вдарило

по наших деревообробних підприємствах. Нам знадобився певний час (який вилився в збитки), аж поки ми знайшли нові джерела постачання в Індонезії.

Як писав мені Хонь Сюї Сень, тоді наш міністр фінансів, найтерплячіший та найраціональніший з усіх моїх колег: «Малайзійське ставлення до економічної співпраці свідчить лише про заздрощі і зневагу з їхнього боку. Вони впевнені, що Сингапур не зможе вижити без Малайзії і що наше процвітання повністю залежить від них. Але при тому всьому вони роздратовані й сердиті, оскільки ми, попри наш невеликий розмір та слабкість, досягли прогресу, якого вони від нас аж ніяк не очікували».

Наприкінці 60-их ми дізналися, що малайзійці навіть організували спеціальну комісію «S», завданням якої було координувати політику Малайзії в стосунках із Сингапуром. Головував у комісії директор державної цивільної служби Малайзії, а до її складу входили перші секретарі Міністерств оборони, закордонних і внутрішніх справ; ми також дізналися, що до роботи цієї комісії інколи залучали навіть колишніх членів ПНД, прокомуністично налаштованих колишніх політичних в'язнів, зокрема Сандру Вудхалла та Джеймса Путучеарі. Метою цього було краще зрозуміти наміри, які стояли за нашими політичними діями. Коли ми вперше дізналися про існування цієї комісії, для нас ця звістка прозвучала погрозливо. Проте зрозуміти їхні наміри було неважко: придушити наш економічний розвиток за рахунок переваг у своїй економічній позиції. Уже набагато пізніше, коли Малайзією управляв прем'єр-міністр Хусейн Онн, а напруга між нашими країнами ослабла, я запропонував створити міжурядову комісію, яка б розв'язувала проблеми наших двосторонніх стосунків. Тенгку Рітхаудин, міністр закордонних справ його уряду, розповів мені 13 травня 1980 року, під часу зустрічі в Шрі-Темасеку, що вони вже мали комісію «S», яка мала вивчати проблеми в стосунках із Сингапуром. На жовтень 1986 року комісія «S» поширила свою діяльність, охопивши двосторонні стосунки з Індонезією, Таїландом і Брунеєм; тоді її було перейменовано на Комітет закордонних справ (КЗС). Тільки після цього малайзійці стали відверто розповідати про КЗС та його роль у наших двосторонніх стосунках. Нарешті було забуто про колишні шпіонські пристрасті комісії «S».

Єдиним серед усіх малайзійських міністрів, який не мав упереджень щодо Сингапуру, був заступник прем'єр-міністра доктор Ізмаїл. Коли у квітні 1971 року він приїхав до Сингапуру подивитися на те, як у нас розгортається програма житлового будівництва, між нами відбулася дуже змістовна розмова. Він прагнув розширення співпраці. Пресі він заявив, що відмінність думок не має перешкоджати зміцненню співпраці між нашими країнами. З його ініціативи наше державне комерційне агентство «Intraco» в 1971 році підписало з «Pernas», аналогічною організацією з малайзійського боку, угоду про співпрацю в торгівлі з третіми країнами. На жаль, великої торгівлі з того не вийшло: одинокий голос Ізмаїла мало що важив проти авторитету решти лідерів ОМНО.

Щоб відзначити покращення двосторонніх стосунків, у березні 1972 року в супроводі Сюї Сеня я здійснив перший офіційний візит до Малайзії. Ми обговорили та досягли домовленостей із розподілу резервних фондів і залишкових коштів валютного комітету. Перемовини відбулися в діловому дусі, хоч час від часу виникала та сама проблема з Разаком: він був схильний міняти свої рішення й повертатися до обговорення вже узгоджених пунктів.

Зворотній візит Разак зробив у 1973 році. Його метою було домовитися про скасування взаємозамінності двох наших валют. Я погодився. У травні 1973 року відбулась ще одна зміна: Малайзійсько-Сингапурську фондову біржу було поділено на дві окремі: Сингапурську фондову біржу та Фондову біржу Куала-Лумпура, кожна з яких зберегла свою переважну частку попереднього лістингу[2]. Разак був більше ніж задоволений таким станом речей. З огляду на громадську атмосферу стосунки були не такі близькі, щоб посварити його з малайським електоратом, проте не такі вже й погані, щоб його китайські прихильники відмовили йому у своїй підтримці. За словами Разака, він очікував, що через нестабільність у Таїланді та Індокитаї загальний клімат у регіоні може дещо загостритися, а тому краще було уникнути погіршення двосторонніх стосунків між нашими країнами. Я погодився з цим. Він почувався стривожено й невпевнено стосовно своїх китайськомовних виборців у Малайзії та, побоюючись браку підтримки з боку МКА на наступних виборах, запитав мене, чи не можу я тут допомогти. Відповіді в мене не знайшлося. Зростання цін на споживчі товари трохи покращило йому настрій – він вже не був такий пригнічений швидшими за їхні темпами нашого розвитку.

Разак запросив мене приїхати зі зворотнім візитом. Такими врівноваженими нашими стосунки залишалися впродовж наступних трьох років; наші країни спокійно співпрацювали, а серйозні непорозуміння були нечастими. Потім я довідався, що Разак захворів на лейкемію. Він часто літав до Лондона на лікування. На газетних фотографіях і в телевізійних програмах помітно було, як місяць за місяцем він втрачає вагу. Коли в січні 1976 року він помер, я поїхав до Куала-Лумпура вшанувати його пам'ять.

Крісло прем'єр-міністра після Разака зайняв Хусейн Онн, колишній активно практикуючий правник, якого прем'єр-міністр Разак у 1968 році залучив до політики. Вони були родичами: одружені на рідних сестрах.

Хусейн не виглядав типовим малайцем, бо мав бабцю-турчанку. Його характерними рисами були гучний голос і невластива для більшості малайців світла шкіра. Він носив окуляри, мав кудряве волосся, був вищий та ширший у плечах за Разака. До праці він ставився доскіпливо. На офіційних нарадах перед ним завжди лежав надрукований виступ,

2 Стандартизований перелік біржових товарів, якими торгують на біржі. – Прим. перекл.

найважливіші місця в якому було акуратно підкреслено кольоровим олівцем, і він методично просувався питання за питанням до кінця виступу. Він ніколи не покладався тільки на свою пам'ять. У стосунках зі мною Хусейн Онн завжди говорив відкрито й прямо і на відміну від Разака відразу переходив до справи. Мені він подобався. Він був одного зі мною та Разаком віку. Його батько Дато Онн бін Джаафар колись був «menteri besar» – прем'єр-міністром штату Джохор і першим керівником ОМНО, яку створили незабаром після того, як у 1945 році до країни повернулися британці й стали просувати ідею Малайського союзу.

Хусейн поставив собі за мету повернути справу на іншу колію. Через кілька тижнів після похорону Разака він приїхав до Сингапуру, щоб сказати, що прагне гарних особистих стосунків та що хотів би обговорити й розв'язати двосторонні проблеми. Ми зустрічалися сам на сам. Я розповів йому про те, чого боявся: що малайські комуністи та їхні поплічники проникнуть до мас-медіа Малайзії і стануть на чолі радикально налаштованих малайських студентських і професійних спілок. Ми щиро й вичерпно обговорили можливості проникнення малайських комуністів до засобів масової інформації, пригадали діяльність Самада Ізмаїла (одного з членів МКП) та його групи ще з часів його перебування в Сингапурі 50-их. Поки Разак займав посаду прем'єр-міністра, Самад пробився до ОМНО та досягнув великого впливу у виданнях «New Straits Times» і «Berita Harian», згуртувавши довкола себе коло однодумців. Хусейн погодився з тим, що звідси дійсно йшла загроза, проте зауважив, що комуністів і радикально налаштованих студентських лідерів неможливо заарештувати, бо це обурить малайський електорат. Уже пізніше, в червні 1976 року, ВВБ заарештував у Сингапурі одного з учнів Самада – Хусейна Джахідина, редактора «Berita Harian». Під час допитів той указав на Самада та кількох інших малайських журналістів, що працювали в Куала-Лумпурі, як на прихильників комуністів, що дозволило Спеціальному відділу Малайзії заарештувати Самада і його куала-лумпурську групу. Як виявилось, Хусейн Онн мав доволі мужності, щоб удатися до дій проти прокомуністично налаштованої малайської інтелігенції, хоч йому це могло коштувати певної частини підтримки виборців.

Чимало приємних спогадів Хусейна були пов'язані з Синагпуром. У 1933–34 роках він (у той самий період, що і я) навчався в англомовній школі Телок-Кураy. На початку він почувався трохи невпевнено, а тому був радий, коли я поставився до нього з повагою. Мене ще тоді вразили його чесність і високі наміри. На його запрошення я відвідав Малайзію в грудні 1976 року, коли він розповів мені про проблеми внутрішньої безпеки Малайзії та ті, що вони мали на тайському кордоні. Крім того, ми обговорювали питання економічної співпраці.

Наші стосунки починалися дуже гарно, але, на жаль, на нього вплинули антисингапурські почуття окремих лідерів ОМНО з Джохору, особливо керівника штату («menteri

besar») Отмана Саата, який був найвпливовішим політиком від ОМНО в рідному штаті Хусейна. Свою безпідставну нелюбов до Сингапуру він зумів передати й Хусейну, який повторював мені скарги Отмана: через те, що ми спокушаємо малайзійських робітників більшою платнею, в них тепер не вистачає робочих рук на фабриках; власники магазинів у Джохор-Бахру змушені згортати свій бізнес через конкуренцію з боку Вудлендз-Нью-Тауна з нашого боку проливу. (У 90-их, коли один сингапурський долар дорівнював двом малайзійським рінггітам, вони скаржились на те, що сингапурці заполонили їхні магазини, через що ціни там стали зависокими для місцевих жителів.)

Найабсурднішим звинуваченням «menteri besar», яке повторив мені Хусейн, було те, що відходи сингапурських свиноферм забруднюють проливи між Джохором та Сингапуром. Крім того, за його словами, осушувальні роботи в північній частині нашого острова були однією з основних причин того, що вода затопила їхні села в південному районі Тебрау. Я терпеливо пояснив, що осушення землі на північному березі Сингапуру не може спричинити затоплення територій у Джохорі, бо це неможливо з погляду гідрометеорології. А в забрудненні води стоками свиноферм Сингапур не був винен, бо всі наші стічні води потрапляли до річок, які на той момент уже були перекриті дамбами, щоб сформувати водоймища з прісною водою, до яких ми вживали суворі заходи контролю, щоб ту воду можна було використовувати як питну. Він погодився з моїми поясненнями.

Попри наші дружні стосунки з Хусейном, малайзійці не припиняли вдаватися до заходів, які, на їхню думку, мали сповільнити економічний розвиток Сингапуру. Спочатку уряд штату Джохор заборонив експорт звідти піску й торфу. Відтак, у 1977 році, федеральний уряд прийняв постанову, згідно з якою будь-які постачання з Джохору до Східної Малайзії треба було здійснювати тільки через порт Пасір-Гуданг, не через Сингапур. Із 1980 року вони заборонили перевозити будь-які внутрішні вантажі між малайзійськими портами на суднах, що не належать Малайзії. Всі ці заходи реалізовувалися на практиці, незважаючи на те що це виливалося в збільшення витрат малайзійських же громадян. Політичні лідери Джохору переконали Хусейна, що ми – Сингапур – поставили собі на меті завдати шкоди Джохору й стати на заваді його економічному зростанню. Вони навіть умовили Хусейна повідомити пресі в січні 1979 року, що він розмірковує над тим, чи не обмежити залізничні перевезення Джохора (щоб вони не йшли далі до Сингапуру), плануючи таким чином дати імпульс розвиткові Пасир-Гудангу як порту.

У грудні 1976 року, після наших загальних виборів, стався один інцидент, який ще більше загострив напругу в наших стосунках. Як з'ясували працівники ВВБ, Леун Мунь Гуай, генеральний секретар Народного фронту та кандидат від опозиції, робив наклеп-

ницькі коментарі на мою адресу під час передвиборчих перегонів, бо йому заплатив за це Спеціальний відділ Малайзії. Ми зробили телевізійну програму, під час якої він визнав цей факт публічно. Суд призначив йому вирок за злочинний наклеп: 18 місяців тюремного ув'язнення. Леун розповів ВВБ, що лідер ОМНО Сену Абдул Рахман, колишній малайзійський міністр культури, справ молоді й спорту, особисто наказав Леунові спробувати підірвати мою репутацію.

Що ж стосувалося економічної співпраці, як я вже говорив, ми переходили від простих підприємств із ручним виробництвом до складних, де за допомогою складного обладнання вироблялася продукція з великою додатковою вартістю. Крім того, ми стали освоювати сферу послуг: ремонт літаків, роботу з комп'ютерами тощо. Насправді ми були б лише раді, якби наші фабрики, яким у Сингапурі не вистачало роботи, переїхали до Джохору, а тим більше ми не хотіли ставати на заваді розвиткові нового порту Пасір-Гуданг.

Хоч на погляди Хусейна й впливали лідери ОМНО з його рідного штату Джохор, я високо оцінив його прагнення бути справедливим: він прагнув блага для своєї країни та людей, які мали з ним справу. Він не так швидко приймав рішення, як Разак, але всі його рішення були ґрунтовно виваженими, і на відміну від Разака він їх ніколи не міняв. Він зважував кожне своє слово.

У 1981 році Хусейн полетів до Лондона на медичне обстеження. Лікарі діагностували в нього проблеми з серцем, незабаром після цього він пішов із посади. Він повернувся до юридичної практики та помер у 1990 році. Хусейн завоював мою велику повагу тим, що був людиною цілісною й чесною. Очолюючи велетня ОМНО, основним двигуном якого були гроші і тільки гроші, Хусейн залишився абсолютно чесним. Він намагався звільнити країну, особливо на рівні штатів, від корупції. Він дав дозвіл на проведення в листопаді 1975 року розслідування проти «menteri besar» штату Селангор – Датука Гаруна Ідріса, в результаті якого звинувачення проти Гаруна було підтримано, а його засуджено на чотири роки ув'язнення. На жаль, Хусейн був нездатний поширити свій вплив через опір, який чинили інші лідери ОМНО.

У травні 1965 року в парламенті Куала-Лумпура доктор Махатхір Мохамад, який тоді був депутатом від округу Кота-Стар-Селатан у штаті Кедах, попередив мене, що моя протидія малайському правлінню може мати для мене сумні наслідки. Він заявив, що ПНД є партією

> «...прокитайською, зорієнтованою на комуністів та однозначно антималайською... В окремих поліцейських відділках китайська є офіційною мовою діловодства й про-

> токоли там ведуть китайською... У промисловій сфері ПНД рада бачити малайців лише на найнижчих робітничих посадах, не даючи їм жодної можливості зробити інвестиції... Звичайно, варто окремо підкреслити те, що є два типи китайців: ті, які усвідомлюють потребу всіх національних громад мати однаковий рівень достатку – сюди належать прихильники МКА, переважно ті китайці, які за дідів-прадідів жили й працювали разом із малайцями та іншими автохтонними народностями, і ті обмежені, егоїстичні й уперті типи, яскравим зразком яких є пан Лі. Ці останні живуть у переважно китайському оточенні, для якого малайці – не більше ніж конюхи на стайні... Вони ніколи не знали малайських правителів і не можуть знести самої думки, що люди, яких вони так довго попирали ногами, зараз стануть при владі й почнуть ними керувати».

У період, коли ОМНО вимагала мого ув'язнення та спалила опудало «пана Лі», ці слова були погрозою. У відповідь я зауважив, що ми погоджувалися на конституцію Малайзії, яка визначає, що країною правлять малайзійці, а не малайці. Фактично це не був легкодухий обмін шпильками у звичайних політичних дебатах. Насправді Махатхір хотів підкреслити, що я забув про своє місце в Малайзії.

У своїй автобіографії, яка вийшла друком у 1995 році у видавництві «Nihon Keizai Shimbun», він твердив, що «по батьковій лінії з великою ймовірністю можна простежити, що його предки мешкали в індійському штаті Керала». Його мати є малайкою родом із Кедаху, проте він визначав себе як чистокровний малаєць і був рішуче налаштований підтримувати малайців.

Коли Хусейн Онн призначив його заступником прем'єр-міністра та міністром освіти, я, попри всі розбіжності в наших поглядах, вирішив простягнути руку дружби й запропонувати співпрацю на майбутнє. Через Девана Наїра, який добре його знав ще з років у малайзійському парламенті, я запросив Махатхіра приїхати до Сингапуру в 1978 році. За моїми розрахунками, крісло Хусейна мав потім зайняти Махатхір, а тому я хотів уже зараз розвіяти наш давній антагонізм. Я знав, що він був затятим і могутнім борцем, я бачив, як він боровся з Тунку, коли той був на піку свого впливу. Навіть виключення його з ОМНО не зупинило його в боротьбі. Я не мав бажання схрещувати з ним мечів, коли ми були у складі Малайзії, проте ворожнеча між двома суверенними державами – це вже зовсім інша справа. Я вирішив, що час розпочати діалог, щоб звільнити наше майбутнє від уламків минулого.

Він прийняв моє запрошення і відвідав Сингапур. Ми кілька разів зустрічалися, щоб у довгих та відвертих бесідах розвіяти підозри, які мали один до одного.

Під час однієї з зустрічей він просто запитав мене, навіщо ми творимо в Сингапурі

армію. Я так само просто відповів: через страх, що одного дня хтось у шалі політичних пристрастей прийме необережне рішення, наприклад, відрізати нас від водопостачання, як Малайзія неодноразово погрожувала це зробити, щойно між нами виникали непорозуміння. Самі ми не хотіли відокремлення від Малайзії – нас поставили в таке становище. Угода про вихід зі складу Малайзії була однією з умов, на яких ми вийшли, і такою вона зберігалася в ООН. У цій угоді малайзійський уряд гарантував нам стабільне водопостачання. Якби угоду було порушено, ми мали б звернутися до Ради безпеки ООН. Якщо нестаток води загрожував би нам великою шкодою, то в надзвичайній ситуації ми могли ввести до Малайзії свої війська, навіть удавшись до військових дій, щоб відремонтувати пошкоджені труби й обладнання та відновити водопостачання. Я виклав на стіл усі свої карти. За словами Махатхіра, про такі непродумані рішення щодо нас не могло бути й мови. Я сказав тоді, що вірю йому, проте ми маємо бути готові до будь-якої несподіванки.

Махатхір відкрито визнав, що почуває до Сингапуру глибоку нелюбов. Він розповів, як одного разу, коли він, тоді ще студент медичного коледжу в Сингапурі, попросив китайця-водія таксі відвезти його до дівчини, до якої він залицявся, а його провели до тієї частини будинку, де мешкали слуги. То була образа, яку він так і не зміг забути. Сингапурські китайці, твердив він, дивилися на малайців звисока.

Він хотів, щоб я припинив усі свої стосунки з китайськими громадськими діячами Малайзії і, зокрема, лідерами ПДД, обіцяючи зі свого боку не чіпати сингапурських малайців. Я сказав, що ми хотіли жити й давати жити іншим і що в мене не залишилося контактів із ПДД. Він ясно дав зрозуміти, що приймає незалежний Сингапур і не має наміру його підривати. Я відповів, що саме на цих засадах ми можемо побудувати стосунки довіри й взаємної відповідальності. Адже поки ми вважали, що Малайзія має на меті знищити нас, ми не могли довіряти їй, вбачаючи в кожному неоднозначному крокові зловісний намір.

Він відрізнявся від своїх попередників: Тунку, Разак і Хусейн Онн належали до малайської аристократії або сімей, які традиційно належали до правлячих кіл, пов'язаних із султанами. Як і я, Махатхір не мав шляхетного походження. Він був просто професійним лікарем, а на політичну сцену зійшов, бо йому так захотілося. Мені здавалося, я переконав його, що мені нецікаво вдаватись до якихось хитрощів стосовно нього, що мені потрібні стосунки щирих ділових партнерів. З мого боку було мудрим рішенням розпочати цей діалог, щоб сформувати нові робочі зв'язки. Якби наш давній антагонізм тривав у подальшому, обидві наші країни могли б постраждати.

Уже як прем'єр-міністр він відвідав Сингапур у грудні 1981 року. На той момент він видав постанову про врегулювання часової зони на півострівній частині країни:

відтепер Західна та Східна Малайзія мали однаковий час (раніше тут був розрив у півгодини). Я заявив, що Сингапур зробить те саме, бо так буде зручніше для всіх. Мій підхід покращив йому настрій. Він пояснив, що змушений був провести роботу зі своїми малайзійськими підлеглими, щоб покінчити з їхнім негативним ставленням до «Singapore Airlines», літаки якої літали до Пенангу. Результатом роботи стало те, що всі готелі в Пенангу були повні, а обидві авіалінії мали предостатньо пасажирів, тобто співпраця пішла їм на користь. Він звернувся до своїх міністрів та урядовців із проханням дивитися на Сингапур і вчитися в нас. До того моменту жодний із малайзійських прем'єр-міністрів або міністрів не заявляв уголос, що в Сингапуру є чого повчитися; на щастя, Махатхір цим комплексом не страждав. У цьому полягала дуже велика його відмінність від попередників: відкритість до нового досвіду, готовність запозичувати його в будь-кого, хто вже довів свою успішність, і застосовувати це в Малайзії.

Під час нашої зустрічі сам на сам він сказав, що люди в Джохорі заздрять сингапурцям, і порадив зробити крок назустріч їм, активніше спілкуючись на офіційному рівні. Я зауважив, що його міністр закордонних справ Вісма Путра проти такого братерства, на що він відповів, що сам скаже міністрові, що такою була його власна пропозиція. Це був помітний поворот у політиці. В абсолютно прозаїчній манері Махатхір повідомив, що малайзійські малайці ображаються на Сингапур, бо він є містом китайців, які досягли успіху, так само як вони ображаються на китайців, що живуть у самій Малайзії. Проте люди, які очолювали країну, цю проблему розуміли.

Я висловив своє сподівання встановити здорові й стабільні стосунки, щоб наші проблеми не роздувалися, наче повітряна кулька. Він прагнув відкритості й щирості в стосунках, справедливості та прозорості. На доказ цього він повідомив мені, що наказав зняти заборону на експорт будівельних матеріалів до Сингапуру. Широко про це оголошено не було, проте він попередив джохорську владу, що це справа федерального рівня і втручатися в неї він їм не дозволить.

Потім ми приєдналися до делегацій міністрів та урядовців. Щодо претензії Малайзії на Педра-Бранка – маленький скелястий острівець, яким Сингапур володів уже понад 100 років та на якому побудував маяк, він сказав, що обидві сторони мають сісти до столу переговорів і нарешті з'ясувати, хто кому що винен. Щоб закрити питання, ми домовилися надати один одному необхідні папери. Стосовно проливу Джохор він запропонував, щоб тальвег (лінію найбільшої водної глибини каналу між двома берегами) було встановлено раз і назавжди і вона не зміщувалася, в міру того як зміщується канал. Я погодився. Я попросив повернути військовий табір, який вони займали, і дати нам змогу викупити частину малайської залізниці на станції Танджонг-Пагар, щоб ми зробили там розширену платформу для швидкісних поїздів. Він погодився. По обіді

він сказав із задоволенням: «Отепер майже всі питання наших двосторонніх відносин розв'язано», – на що я відповів: «Пропоную триматися такої лінії надалі». Це була перша гарна зустріч – ми заклали фундамент ефективних стосунків.

Незабаром після того наше представництво верховного комісара в Куала-Лумпурі повідомило про помітну зміну ставлення до Сингапуру з боку малайзійських міністрів, депутатів парламенту й громадських службовців. Вони були раді запозичувати в нас досвід і відкрито про це говорили. У Куала-Лумпурі дуже високо оцінили аеропорт Чангі, який ми збудували, та висловили сподівання, що їхній новий аеропорт Субанг буде хоча б наполовину такий же гарний. Після тієї першої зустрічі представники Малайзії, які цікавилися нашими способами підвищення продуктивності, міського будування та іншими питаннями, почали приїздити до нас частіше.

Я поїхав до Махатхіра до Куала-Лумпуру наступного, 1982 року. Під час зустрічі сам на сам, яка тривала дві години, ми перейшли від розв'язання проблем двосторонніх стосунків до переговорів стосовно нових сфер співпраці. З питань Оборонної домовленості п'яти держав (ОДПД) та Об'єднаної системи повітряної оборони Махатхір зауважив, що вони дозволяють нам щось протиставити радянським військово-морським базам у В'єтнамі. Я розповів йому про наш намір закупити чотири розвідувальні літаки американського виробництва «E2C Hawkeye», які мали попередити нас у разі повітряної атаки на Сингапур. Разом ми повідомили своїм міністрам і офіційним делегаціям, якого рішення дійшли з обговорених питань, зокрема про запевнення Малайзії, що вона поважатиме Угоду про водопостачання 1962 року, згідно з якою надаватиме Сингапурові щоденно 250 мільйонів галонів води.

Нарада пройшла однозначно в набагато теплішій атмосфері, ніж попередня. Підхід Махатхіра до Сингапуру тепер був прагматичнішим. На прес-конференції я заявив, що на нараді сторони пристали на одну думку та що ми були налаштовані на одну хвилю. Покращення стосунків між урядами сприяло тому, що вони покращилися між офіцерами наших збройних сил, між якими раніше майже не було взаємодії.

На жаль, відлига була недовгою. Нелюбов до Сингапуру й заздрощі до наших успіхів часто спонукали малайських лідерів шукати популярності в малайського електорату, наносячи удари по Сингапуру. Мало того: малайзійський уряд знов удався до дій із наміром зашкодити Сингапурові. У січні 1984 року малайзійці встановили збір у 100 малайських рінггітів із кожного вантажного транспортного засобу, який прямував із Малайзії до Сингапуру.

Через два місяці після введення збору я запитав заступника прем'єр-міністра Малайзії Мусу Хітама під час нашої зустрічі в Сингапурі, навіщо вони вдалися до дій, які радше негативно вплинуть на перенесення з Сингапуру до Малайзії промислових підприємств

японських і американських транснаціональних корпорацій. Ці корпорації створили в Джохорі заводи зі збірки електронних приладів, щоб уже майже готовими відправляти їх до Сингапуру для складнішої обробки. Введення збору в 100 рінггітів стало сигналом, що таке перенесення виробництва було кроком небажаним. Муса відповів, що це була сходинка певного навчального процесу. На його думку, хтось запропонував такий захід як легкий спосіб отримати прибуток до бюджету, але основні результати цієї непродуманості мали ще виявитися в подальшому. Проте, на жаль, Муса був нездатний вплинути на політику Махатхіра. Замість того щоб відмінити збір, вони збільшили його до 200 рінггітів, щоб таким чином спонукати людей відмовитися від транспортування через порт Сингапуру.

У жовтні того ж року Малайзія знизила ввізний збір на великий асортимент харчових продуктів, переважно з Китаю, за умови їх ввезення безпосередньо з країни виробника до Малайзії. Ми повідомили їхньому міністрові фінансів Даїму Зайнуддину, що це порушує правила Генеральної угоди з митних тарифів і торгівлі [Країн Атлантичного союзу] і що ми збираємося оскаржити таке рішення. Відповідно, політику було змінено, й товари, імпортовані морем та повітрям, стали ввозитися без сплати мита, – але не ті, які перевозилися по землі (наприклад, через дамбу). Було зрозуміло, що цей захід спрямований проти Сингапуру.

У 1986 році наше Міністерство закордонних справ оголосило, що президент Ізраїлю Хайм Герцог на запрошення нашого президента має нанести до Сингапуру урядовий візит у листопаді того року. У Малайзії здійнявся страшенний галас із демонстраціями та мітингами протесту під представництвом верховного комісару в Куала-Лумпурі, у штатах та біля дамби. Крім того, вони подали офіційну ноту протесту. Даїм, який був у близьких стосунках із Махатхіром, повідомив нашому верховному комісарові, що цей візит був ляпасом по обличчю Малайзії та мусульман. За його словами, хоч Махатхір і заявив у парламенті, що вони не втручатимуться у справи іншої країни, але в приватній бесіді він висловив величезне незадоволення цим візитом. Я попросив нашого верховного комісара пояснити йому, що ми вже оголосили цей візит і не могли його відмінити, не зашкодивши своїм інтересам. На період перебування в Сингапурі президента Герцога Махатхір відкликав звідси верховного комісара Малайзії, заявивши, що наші стосунки вже були не такими гарними, хоч ще далекими від справді напружених.

Час від часу, коли малайзійці хотіли, щоб щось було по-їхньому, навіть якщо йшлося про суто наші внутрішні справи, стосунки з Малайзією ставали натягнутими. Насправді вони хотіли стосунків, які малайською називаються «abang-adik» («старший брат – молодший брат»), причому «молодший брат» повинен був завжди ввічливо давати дорогу «старшому». Коли не йшлося про життєво важливі інтереси – так вже тому й бути, ми могли трохи потурати «abang»-ові, але ж не тоді, коли «adik» мав захищати свої законні інтереси,

як це було в проблемному питанні малайців у сингапурських збройних силах.

У 1987 році мій син Лун, який тоді обіймав посаду міністра торгівлі та промисловості й був другим заступником міністра оборони, на одній із зустрічей у виборчому окрузі відповів на чиєсь запитання стосовно ролі малайців у армії. Наші малайці цікавились у депутатів парламенту, чому малайські військовослужбовці не посідають жодної центральної посади в сингапурських збройних силах, як-от у військово-повітряному флоті або бронетанкових частинах. Кабінет вирішив винести це питання на відкрите обговорення. Лун відповів, що в разі якогось конфлікту ефективність армії може опинитися під загрозою, якщо комусь із вояків доведеться обирати: чи залишитися вірним своїй країні, чи підкоритися своїм почуттям, у тому числі й релігійним. Ми не хотіли, щоб хоч один із солдатів відчув, що він воює не за праве діло або ще гірше – що він опинився не по той бік фронту. У подальшому, в міру того як зростатиме наша національна самосвідомість, ця проблема має потроху зникнути. Малайзійські мас-медіа побачили в цій заяві Луна натяк на те, що Малайзія є ворогом; нас накрило лавиною критичних статей.

Малайзійський міністр закордонних справ Райс Ятим торкнувся цієї теми в розмові з нашим міністром закордонних справ. Малайзія, сказав він, є фактично «оранжереєю», бо її власні китайці представлені лише малою мірою в армії та верхніх ешелонах цивільної служби. Це, додав він, добре усвідомлювала й приймала МКА, яка погоджувалася з малайським домінуванням. Ось чому Малайзія не мала права критикувати Сингапур у цьому питанні. Але вже те, що ці питання було винесено на громадське обговорення, стало внутрішнім джерелом тиску на лідерів ОМНО, які мали тепер якось реагувати: малайзійські малайці не могли не асоціювати себе з сингапурськими малайцями. Проте ми жодного разу не дозволили собі критикувати їхню політику стосовно збройних сил, де домінували малайці.

Пізніше, в жовтні 1987 року, я зустрівся з Махатхіром на нараді голів урядів країн Співдружності у Ванкувері. За його словами, буквально все, що він хотів зробити у співпраці зі мною, пішло не так, а почалося це від злощасного візиту Герцога, після якого виникло питання малайців у сингапурських збройних силах. У квітні 1987 року два катери, на яких було 4 військовослужбовці сингапурської армії, помилково зайшли на двадцять хвилин до маленького заливу Сунгей-Мелаю, навпроти Сингапуру, який належить до малайських територіальних вод. Малайзія пред'явила усну ноту протесту, звинувативши наших людей у шпигунстві. Я вибачився за цю помилку, проте зауважив, що шпигувати вони не могли, бо були одягнені в уніформу. Махатхір заявив, що не може приїхати до Сингапуру, щоб побачитись зі мною, бо атмосфера в наших стосунках стала занадто задушливою. Він запропонував, щоб ми набрали у свої повітряні сили кількох малайських пілотів і таким чином переконали малайзійських малайців, що довіряємо своїм синга-

пурським малайцям і не вважаємо Малайзію ворогом. За його словами, кожному урядові вряди-годи доводиться робити неправдиві заяви. Так, сама Малайзія неодноразово відмовлялася від того, що в її збройних силах існує дискримінація щодо китайців. Отже, Сингапур повинен був також привселюдно відмовитися від того, що проводить у своїй армії дискримінаційну політику стосовно малайців. Якщо ми дорожимо гарними стосунками між Сингапуром і Малайзією, радив Махатхір, нам краще поводитись так, щоб не викликати незадоволення малайзійських малайців із приводу долі малайців у Сингапурі.

Ця зустріч, однак, сприяла певному відновленню особистих стосунків. Він також попросив мене допомогти з розвитком Лангкаві – острову поблизу узбережжя штату Кедах – як туристичного центру, домовившись із «Singapore Airlines» про проведення рекламної кампанії серед її пасажирів. «Singapore Airlines» провела триденну рекламну акцію в Японії та Австралії, яка, на жаль, нічого не дала. Я розповів Махатхіру, що Лангкаві був нездатний конкурувати з Пенангом або тайським островом Пукет (розташованим неподалік), бо не мав гарної інфраструктури. Він попросив мене обговорити цю проблему з Даїмом.

Даїм Зануддин є його правою рукою і давнім другом із рідного штату Махатхіра – Кедаху. Він має гострий розум, великі математичні здібності і є дуже рішучий. Перш ніж стати міністром фінансів, він досяг великого успіху в бізнесі. Уже на державній посаді Даїм ініціював перехід малайзійських підприємств із державної форми власності у комерційні приватні корпорації. Без його активного втручання перехід Малайзії до політики вільного ринку, можливо, не був би таким широкомасштабним та успішним. Даїм завжди був мудрим бізнесменом, який дотримується своїх обіцянок.

Перш ніж піти з посади прем'ер-міністра в 1990 році, я вирішив розчистити плацдарм для свого послідовника. Ще перед тим було відомо, що наркоперевізники, подорожуючи залізницею з Джохор-Бахру до Сингапуру, викидають наркотики з вагонних вікон своїм змовникам, які чекають у завчасно домовлених місцях. Ось чому я в 1989 році повідомив Махатхірові, що ми збираємося перенести свої митниці та імміграційні служби з залізничної станції Танджонг-Пагар на півдні до Вудлендз на нашому кінці дамби, щоб виконувати митну перевірку в момент в'їзду на територію країни. Як я собі уявляв ситуацію, після перенесення митниці й відповідних служб пасажири повинні були б виходити з транспорту у Вудлендз та пересідати на наші швидкісні міські поїзди, автобуси й таксі і вже ними добиратися до міста. Для малайзійців це було поганою звісткою, бо за законодавством земля, яка не використовується для залізниці, повинна була повернутися до Сингапуру. Тому я запропонував Махатхірові, щоб наші країни разом зайнялись реконструкцією цих територій. Махатхір призначив Даїма Зайнуддина обговорити зі мною умови співпраці. За кілька місяців перемовин ми прийшли до угоди, що спільно працюватимемо над трьома основними ділянками землі в Танджонг-Пагарі,

Кранджі та Вудлендзі. Частка Малайзії при цьому становила 60%, Сингапуру – 40%. Основні пункти угоди (ОПУ) було підписано 27 листопада 1990 року, напередодні моєї відставки. Проте, як з'ясувалося пізніше, мені не вдалося передати свою посаду Гох Чок Туну вільною від проблем: через три роки після підписання угоди Даїм повідомив мені, що, на думку Махатхіра, угода була несправедливою, бо до неї не ввійшов відрізок землі під залізницею в Букіт-Тімаху. Я відповів, що угода є справедливою, бо згідно з нею Малайзія отримувала 60% замість 50% від трьох ділянок землі. Це була угода, підписана між ним та мною, а тому прем'єр-міністр Гох навряд чи мав змогу переглядати її умови.

До створення Малайзії, під час нашого перебування в її складі та після виходу, малайзійці завжди намагалися тим чи іншим чином обмежити доступ Сингапуру до своєї економіки. Вони встановлювали податки, приймали закони й постанови, метою яких було зменшити чи взагалі припинити користування нашими портами, аеропортами та іншими послугами, особливо фінансовими. Своїм банкам та іншим організаціям, які потребували кредитування, вони забороняли брати позики в іноземних банків на території Сингапуру, спонукаючи їх натомість звертатися до іноземних банків, чиї філії були розташовані в Куала-Лумпурі або Лабуані – зоні, вільній від оподаткування, яку вони встановили на одному з островів поблизу узбережжя Сабаху. Вони змушували нас бути конкурентноздатнішими.

Після 1990 року я став утримуватися від будь-яких офіційних контактів з усіма азійськими урядами, включаючи Малайзію, щоб якимось чином не переходити дорогу прем'єр-міністрові Гоху. На жаль, виступаючи у 1997 році свідком на парламентському слуханні у справі про наклеп, я під присягою засвідчив, що Джохор-Бахру «має широку, але недобру славу міста, де багато стріляють, грабують і крадуть автомобілі». У Малайзії мої слова, про які там дізналися після того, як захисник утік до Джохору, викликали бурю громадського гніву.

Обурений малайзійський уряд вимагав, щоб я відмовився від своїх слів та вибачився. Я щиро вибачився, проте це їх не задовольнило – вони хотіли, щоб моє твердження було витягнуто з судової документації. Я не бачив сенсу відмовляти. Я допустив легковажність і був уже поза грою. У підписаній заяві я повторив свої щирі вибачення і зауважив, що вже наказав моєму юристові потурбуватися «про те, щоб образливі [для Малайзії] слова було витягнуто з записів». Малайзійський Кабінет на своїй черговій нараді схвалив рішення прийняти мої вибачення. Однак ми помітили, що вони різко знизили активність двосторонніх контактів і насправді заморозили стосунки. Махатхір, крім того, зауважив, що Сингапур завжди все дуже ускладнює, як у випадку зі сваркою через землю під залізницею. Хмара протестів і відкритих погроз не вщухала впродовж кількох місяців, досягнувши, як вже не раз траплялося в минулому, своєї кульмінації –

погрози перекрити водопостачання.

З 1992 року наші митні та імміграційні органи розпочали консультації й перемовини з малайською залізницею (КТМ), малайзійською імміграційною й митною службами, щоб пересунути малайзійську частину залізниці таким чином, щоб вона наблизилася до нашого КПП (який включав митницю, імміграційну та карантинну службу) у Вудлендзі. Те, що такі перемовини насправді проводилися, підтверджують слова прем'єр-міністра Махатхіра, який у квітні 1992 року зауважив у листі до прем'єр-міністра Гоха: «На нашу думку, для обох країн дійсно було б зручніше мати КПП у Вудлендзі». Проте в червні 1997 року малайзійці в офіційному листі заявили, що змінили свою позицію та вирішили залишити свій КПП у Танджонг-Пагарі. У липні 1997 року Сингапур відповів, що малайзійський КПП не може залишитися в Танджонг-Пагарі, бо це стало б джерелом серйозних організаційних проблем для двох країн: люди проходили б імміграційний контроль і «в'їжджали» на територію Малайзії раніше, ніж покидали б Сингапур. Крім того, малайзійські офіційні особи, працюючи на нашій території, мали б повноваження діяти, лише якби супроводжували сингапурських офіційних осіб.

В останні хвилини перемовин липня 1998 року представники малайзійського Міністерства закордонних справ уперше за всю історію заявили, що Малайзія має законне право утримувати свою митницю та імміграційну службу в Танджонг-Пагарі. Ми дали їм три місяці, щоб вони виклали свої міркування з приводу цієї законності, але коли надійшов визначений час, вони попросили подовжити термін до грудня 1998 року.

Прем'єр-міністр Махатхір аж ніяк не полегшив напруження, дозволивши собі ті коментарі, які він зробив у Намібії. Коли малайзійські журналісти показали йому звіти про попередні листи й документи його офіційних осіб до наших, у яких було висловлено згоду пересунути малайзійський КПП до Вудлендза, він зауважив, покликаючись на ОПУ: «На нашу думку, не можна допускати, щоб міжнародну угоду підписували лише дві офіційні особи. Такі угоди повинні бути ухвалені головами урядів та ратифіковані Кабінетом і парламентом» (у такому вигляді це зауваження надрукували малайзійські газети 28 липня 1998 року). То був нестандартний підхід до законів. Махатхір також додав, що Малайзія не стане переносити свій КПП із Танджонг-Пагару до Вудлендза, бо «такою є наша позиція, від якої ми не збираємося відступати». Після того як ця суперечка вийшла на громадське обговорення, наш міністр закордонних справ Джайякумар у своєму зверненні до парламенту в липні 1998 року навів увесь обмін документами з цього питання між двома урядами.

Старше покоління лідерів ОМНО тоді ще не забуло, якої сили кампанію з остракізму та залякування вони розгорнули проти мене в середині 1965 року. Тоді вони нападали на мене за те, що я обстоював «Малайзію для малайзійців»; вони спалили опудало «пана Лі» і вимагали мого арешту. Все це відбувалося в період, коли поліція та армія були в їхніх

руках, проте я не міг дозволити собі здатися. Потім вони постановили вигнати Сингапур із Малайзії. Все наводило на висновок: теперішня атака не має на меті провчити мене. Мої молодші колеги усвідомлювали, що «бризки шампанського та феєрверки» створювались заради них, і так само добре вони усвідомлювали, що станеться з їхнім політичним авторитетом, якщо вони хоч трохи похитнуться. Коли депутати парламенту почали ставити запитання, прем'єр-міністр Гох і міністр закордонних справ Джайякумар виклали присутнім у парламенті всі факти щодо землі під залізницею, показали угоду та подальші листи, якими ми обмінювалися з Даїмом. Гох повідомив, що він уже інформував Махатхіра, що ОПУ є офіційною угодою, переглядати яку він не має права. Проте, зауважив він, якщо пригадати про перспективи ширшої співпраці, яка однозначно включає й постачання води, він міг би вдатися до певних змін у ОПУ. У відповідь у парламенті розгорнулася жорстка дискусія; стало зрозуміло, що тут потрібно зважати на думку молодшого покоління депутатів, яких, так само як лідерів громадськості, було не залякати малайзійськими «методами» дружби та впливу на сусідів.

Поки між двома урядами відбувався такий обмін люб'язностями, я випустив перший том своїх мемуарів «Сингапурська історія»; він вийшов 16 вересня 1998 року, на мій 75-ий день народження. У двох недільних випусках власне перед виходом книги сингапурські газети надрукували витяги з мого опису подій, які свого часу призвели до відокремлення Сингапуру від Малайзії. Такий хід роздратував малайзійських лідерів, через мас-медіа вони накинулись на мене з критикою за те, що я «не розумів» тих економічних труднощів, через які проходила їхня країна, і вибрав дуже невдалий час для публікації своїх мемуарів. Крім того, я образив почуття дітей основних дійових осіб подій 60-их років, зокрема Наджиба Абдула Разака – сина Туна Разака, який обіймав посаду міністра освіти, та Саїда Хаміда Албара – сина Саїда Джаафара Албара, який обіймав посаду міністра оборони. Вони стверджували, що мої описи подій дуже спотворюють реальність. Коли на пресконференції мені поставили відповідне запитання, я заявив, що ретельно перевірив усі викладені факти, що кожне моє слово було виважене і що моя репутація є гарантією того, що все викладене – правда. Через два дні після того, 18 вересня, їхній міністр оборони заборонив повітряним силам республіки Сингапур (ПСРС) літати в повітряному просторі Малайзії, причому заборона набрала чинності негайно. Малайзійці вирішили якомога більше ускладнити життя нашим літакам, які відправлялися на тренувальні майданчики в Південно-Китайському морі з аеродромів у Сингапурі.

Динаміка стосунків між Сингапуром і Малайзією в основних своїх рисах не змінилася з моменту нашого відокремлення 9 серпня 1965 року. Малайзія попросила нас піти, бо ми обстоювали «Малайзію для малайзійців», тоді як їм потрібна була Малайзія, де правлять малайці. Ідея багатонаціональної спільноти рівноправних громадян виви-

лась неприйнятна для малайзійських лідерів ОМНО 1965 року; такою вона залишилася для них у 1999 році. У травні того року лідер малайзійської опозиції Лім Кіт Сян знову підняв на прапорі концепцію «Малайзії для малайзійців»; реакція Махатхіра на це була дуже різкою, він заявив, що така концепція загрожує зруйнувати їхню (тобто малайців) національну унікальність, бо раніше Малайзію називали «Tanah Melayu» – «землею малайців». Через два місяці у своїй заяві (опублікованій у «Straits Times» 30 липня 1999 року) він сказав, що, якби Малайзія під тиском Заходу була змушена прийняти систему меритократії, це поклало б край процесу, спрямованому на об'єднання різних народностей, реалізацією якого займається уряд Малайзії. Завдяки своїй Новій економічній політиці уряд вже багато посприяв тому, що малайці вийшли на центральні пости у сфері бізнесу й освіти; багато з них стали професорами та проректорами навчальних закладів. Він заявив: «Якщо заборонити цю політику, я впевнений, що малайці та "буміпутра" не піднімуться вище фізичної роботи і не зможуть обіймати ті високі посади, що сьогодні... Багато "буміпутра" втратять свої робочі місця, їхні діти не потраплять до університетів і не зможуть стати викладачами й професорами». Крім того, він скаржився на те, що малайські студенти уникають вивчення точних наук, віддаючи перевагу малайській мові й предметам, пов'язаним із релігією.

Махатхір був рішуче налаштований виправити економічні перекоси між різними національностями. Коли вибухнула економічна криза, вона потужно вдарила по багатьох малайських підприємцях, які напозичалися забагато коштів під час буму на біржі та ринку нерухомості. Тільки Махатхірові вистачило мужності сказати малайцям:

> «У минулому країна змарнувала чимало ресурсів, намагаючись чогось навчити нездібних людей. На жаль, ми не взяли тоді до уваги рівень здібностей тих, для кого створювали можливості, а також не дали їм можливості набратися досвіду. Саме тому багато з цих спроб закінчилися невдачею, багато коштів було витрачено на вітер. Хоч успіхи все-таки були, вони не відповідають вкладеним коштам... Попередні наші два курси – політика Національної ради з економічних питань та Політика нового розвитку – ставили своїм першочерговим завданням наштампувати з наших "буміпутра" нове покоління бізнесменів. Тепер ми ставимо своїм завданням сформувати підприємців міжнародного класу» («Straits Times», 6 серпня 1999 року).

У жовтні 1999 року Махатхір закликав членів Об'єднаних китайських торговельно-промислових палат Малайзії допомогти «буміпутра» компенсувати збитки, завдані національному багатству економічною кризою, бо чимало компаній, які належали «буміпутра», були обтяжені боргами. Бізнесмени-«буміпутра» понесли більші збит-

ки, бо вони не мали достатнього досвіду в цій галузі та набрали забагато позик, через що деякі з них були змушені відчаєм продати свої компанії китайським бізнесменам» («Star», 13 жовтня 1999 року). «Нам варто не тільки допомогти цим бізнесменам, але також виплекати й виростити нове покоління бізнесменів-"буміпутра"; саме для цього ми звертаємося з проханням про співпрацю до Китайських торговельних палат» («Straits Times», 13 жовтня 1999 року). Президент об'єднання Датук Лім Гуань Тейк відповів: «На мою думку, справедливо, щоб у багатонаціональній країні сильніші громадяни допомагали слабшим» («Straits Times», 13 жовтня1999 року).

У мить відокремлення Сингапуру Тунку навіть і гадки не мав, що ми спроможемося досягти успіху. Щоб змусити Сингапур «танцювати під свою дудку», він використовував три важелі: військо, економіку, воду. Першому важелеві ми протиставили власні збройні сили. Другий важіль – економічний – ми обійшли, коли вийшли за межі стосунків із Малайзією та регіоном і пішли до розвинутих країн. А щодо води, то в нас є альтернатива: наші власні водосховища забезпечують близько 40% від усієї споживаної країною води, а завдяки сучасним технологіям опріснювання, зворотного осмосу й очищення побутових вод ми вже здатні впоратися з цією проблемою.

Сьогодні говорити про те, що проблеми між Сингапуром і Малайзією «успадковані з минулого», означає абсолютно не розуміти ситуації. Якби справа була лише в «спадщині минулого», то понад 30 років, які наші країни провели незалежно одна від одної, вже стабілізували б стосунки. Проте корінь труднощів, які регулярно виникають у стосунках між Сингапуром та Малайзією, криється в діаметрально протилежних підходах до проблем, які змушені розв'язувати наші багатонаціональні суспільства.

Сингапур поставив собі за мету стати багатонаціональною спільнотою рівноправних громадян, яким даровано рівні можливості, а внесок кожної особи визнається та винагороджується незалежно від того, до якої національності, мови, культури або релігії вона належить. Попри наші мізерні природні ресурси, ми досягли успіху; наша політика пішла на благо всім нашим громадянам, у тому числі малайцям. Зростає наш середній клас, який складається з різноманітних фахівців, професійних керівників і бізнесменів, включаючи малайців, які змогли розвинути в собі дух конкуренції та пишаються тим, чого досягли лише завдяки власним заслугам. Щоразу, коли найкращими в Азії визнають нашу авіалінію, наш аеропорт, наш контейнерний порт, це нагадує сингапурцям, яких висот може досягнути солідарне багатонаціональне меритократичне суспільство – набагато вищих, ніж могло б досягнути суспільство, де домінують китайці і де бракує солідарності. На жаль чи на щастя, але малайзійські лідери думали зовсім інакше, коли просили нас піти з Малайзії в 1965 році.

Щоразу, коли політики ОМНО користуються своєю термінологією, як-от «особливі стосунки», «історичні зв'язки» або «нерозуміння ситуації» – вони дають зрозуміти, що хочуть, щоб Сингапур поступався й робив їм послуги, а не відстоював свої законні права. Міністри Малайзії – етнічні китайці та індійці – казали нашим міністрам, що ми занадто жорстко дотримуємося законів і не знаємо, як знайти підхід до лідерів ОМНО; що, якби ми мали більше такту і довіряли словам малайських лідерів, стосунки з ними були б кращими. Проте такий підхід не бере до уваги, що ми несемо різну відповідальність стосовно наших різних електоратів: сингапурці очікують, що уряд представлятиме їхні інтереси в партнерстві рівноправних і незалежних держав.

Ось чому стосунки між Малайзією та Сингапуром приречені на регулярні «відлиги» та «заморожування». Сингапурцям же треба сприймати такі циклічні зміни ставлення до них врівноважено: без ейфорії, коли стосунки радують, і без відчаю, коли засмучують. Міцні нерви, оптимізм і терпеливість – ось основна запорука перемоги у відстоюванні своїх прав.

Малайзія спробувала провести індустріалізацію країни шляхом заміщення імпорту[3], проте зазнала невдачі. Малайзійці бачили, якого успіху ми досягли, залучивши інвестиції транснаціональних корпорацій. Даїм радив Махатхірові віддати під приватизацію нерентабельні державні підприємства та створити сприятливі умови для іноземних інвестицій; на цю пораду Махатхір змінив політику – успішно. Махатхір прагнув прогресу Малайзії: щоб тут були найкращий аеропорт і контейнерний порт, найбільший фінансовий центр та «мультимедійний суперкоридор». Він побудував сучасні контейнерні пристані в порту Келанг і новий сучасний аеропорт у 75 кілометрах від Куала-Лумпура. Такі кроки з боку Малайзії спонукали нас переглянути свої сильні й слабкі сторони, покращити інфраструктуру та інтенсивніше працювати над збільшенням своєї продуктивності. Зненацька розпочалася фінансова криза, яка мала катастрофічні наслідки для всіх країн регіону та всіх валют, фондових бірж, цін на нерухомість тощо. Зараз ми лише сподіваємося на те, що криза врешті-решт зійде нанівець, після чого поновиться економічне зростання.

Попри відмінні від Махатхіра погляди, я хотів би визнати, що впродовж дев'яти років – з часу, коли він став прем'єр-міністром у 1981 році, та моєю відставкою у 1990 році – я зумів досягти більшого прогресу в розв'язанні двосторонніх проблем із ним, ніж у попередні 12 років, коли посади прем'єр-міністра займали Тун Разак і Хусейн Онн. У нього було доволі рішучості й політичного авторитету, щоб боротися з упередженням електорату, якщо він знав, що цього вимагають інтереси країни. Саме він підштовхнув малайців із царства темряви до науки й високих технологій. Він мав мужність заявити громадськості,

3 Стратегія віддання переваги товарам вітчизняного виробництва перед імпортними, а також внутрішньому споживанню вітчизняних товарів перед їх експортом. – Прим перекл

що жінка-лікар, яка обстежує хворого чоловіка за допомогою олівця (як того вимагали мусульманські релігійні лідери), – це не найкращий спосіб лікувати людей. Навіть тоді, коли його популярність помітно знизилася під час заворушень, що їх очолював Анвар, люди, особливо малайзійські китайці та індійці, знали: кращої альтернативи, як Махатхір, серед лідерів ОМНО й Національного фронту все одно не існує. Він займався освітою молодшого покоління малайців, розкривав перед їхніми очима майбутні перспективи, які засновуються на науці й технологіях, особливо на комп'ютерах та Інтернеті (саме символом останніх є «мультимедійний суперкоридор»). Більшість малайців, усі китайці та індійці сьогоднішньої Малайзії прагнуть цього майбутнього, а не повернутися до мусульманських екстремістських традицій.

Можливо, моя гадка якоюсь мірою розбігається з результатами загальних виборів, які відбулися в Малайзії у листопаді 1999 року. Тоді Махатхір виграв дві третини крісел у парламенті, проте втратив уплив на уряди штатів Келантан та Теренгану (де гору взяли PAS[4] і близько 20 депутатів парламенту, переобрані на другий строк). Не впевнений, що це відбулося через зміцнення позицій ісламізму в суспільстві. Махатхіра зазнав ще більших втрат, коли у вересні 1998 року з посади було звільнено Анвара Ібрагима – заступника прем'єр-міністра та його протеже понад 17 років. Коли останнього заарештували через три роки за законом «Про внутрішню безпеку», через два тижні на суді він з'явився з підбитим оком; його звинуватили в корупції й засудили до шести років ув'язнення. Пізніше його засудили за содомію, покаравши ще дев'ятьма роками ув'язнення. Така зміна в стосунках двох людей, обидва з яких користувалися великою шаною, була надто раптовою. Огидні факти, що їх було оприлюднено у зв'язку з цим, стосувалися багатьох малайців, особливо молодих. Потім дружина Анвара виставила свою кандидатуру й виграла його крісло в парламенті.

Називаючи в 1999 році членів свого Кабінету, Махатхір повідомив, що це буде його останній термін при владі. Він ще мав час знайти собі заміну – людину, здатну реалізувати його бачення Малайзії 2020 року як сучасної високотехнологічної держави.

Через тридцять років після відокремлення Сингапуру дві країни все ще близькі між собою, бо пов'язані родинними й дружніми зв'язками. Зрештою, якими б великими не були відмінності між ними двома, обидві сторони знають: якщо вони вдарять одна по одній, забувши про обмеження, то ризикують зруйнувати міжнаціональну рівновагу, яка, наче цемент, скріплює це багатонаціональне суспільство. Малайзії терпимість до інших національностей потрібна не менше, ніж Сингапурові. Незабаром до влади в одній та іншій країнах прийде молоде покоління лідерів, які, сподіваємося, вільне від особистих образ минулого, зможе розпочати раціональну співпрацю з чистого листка.

4 Parti Islam Se-Malaysia – Ісламістська партія Малайзії. – Прим. перекл.

17. Індонезія: з ворогів у друзі

У 1957 році, коли Індонезію охопили сепаратистські повстання, західні торговці зброєю спрямували свої стопи до Сингапуру, щоб тут продавати зброю повстанцям із Суматри та Сулавесі. Індонезійський генеральний консул, генерал-лейтенант Джатикусомо зустрівся зі мною у 1958 році, коли я був опозиційним лідером. Я запевнив його, що якщо ми прийдемо до влади, то всіх торговців зброєю змусимо піти з острова геть. Коли 1959 року ПНД виграла загальні вибори, я дотримався своєї обіцянки, і Джатікусомо – яванський аристократ, елегантний, розумний, увічливий, із активною життєвою позицією – запропонував зміцнити наші з Джакартою стосунки через офіційний візит. Я погодився.

У серпні 1960 року ми потрапили до Мердека-палас, колишньої резиденції голландського генерал-губернатора, щоб зустрітися там із президентом Сукарно. На ньому була гарна бежевого кольору уніформа, прикрашена стрічками, в руці – щось на кшталт фельдмаршальського жезлу або палиці, з якими ходили офіцери британської армії. Це був задушливо-вологий ранок, звичайний для Джакарти, проте в палаці не було ані вентиляторів, ані кондиціонерів, бо Сукарно не любив їх. Я побачив, як крізь його сорочку на піджак проступає піт. Сам я, як і всі члени делегації, був одягнений у піджачний костюм і так само змокрів від поту.

Сукарно був видатним оратором, здатним повести за собою широкі людські маси, – справжній харизматичний лідер. Якось у лютому 1959 року, їдучи з Сингапуру до Фрейзерз-хілл (я був за кермом протягом семи годин), я прослухав по радіо його звернення до кількох сотень тисяч індонезійців центральної Яви. Увімкнувши радіо о 8:30, я потім довго нічого не чув, бо радіо в авті, яке рухалося, працювало препогано. Але коли через три години, приїхавши до Малакки, я знову його почув, мені здавалося, що наче й не було цих виснажливих годин: пречудовий голос, такий виразний, що юрби ревли й кричали, реагуючи на кожну його інтонацію. Ось чому я з нетерпінням чекав змоги побачити цю видатну людину особисто.

Більшу частину всього, що варто було сказати, Сукарно сказав за 20 хвилин. Говорив він мовою «Bahasa Indonesia», доволі подібною до малайської. Він запитав: «Яка кількість населення у вашій країні?» – «Півтора мільйони», – відповів я. У нього було 100 мільйонів. «Скільки у вашій країні автомобілів?» – «Близько 10 000», – сказав я. У Джакарті їх було 50 000. Я був спантеличений, проте з готовністю визнав, що за розмірами його країна посідає перше місце в Південно-Східній Азії. Потім він детально розповів

про політичну систему «керованої демократії». Індонезійський народ хотів здійснити переворот у всіх сферах життя, у тому числі економіці й культурі: західна демократія їм «не дуже пасувала». Ці самі слова він повторював у багатьох своїх попередніх промовах. Я був розчарований розмовою, якій бракувало змісту.

Все, що залишилося тут від голландців, – це кілька добре підготовлених індонезійських адміністраторів і фахівців, а також дві-три установи, які могли хоч якось вести країну вперед. Утім, за три з половиною роки японської окупації всі рештки адміністративної системи пішли прахом. Подальша боротьба між індонезійськими націоналістами й голландцями, яка час від часу спалахувала між 1945 та 1949 роками, коли голландці зрештою надали Індонезії незалежність, фактично добила економіку та підірвала інфраструктуру. Націоналізація іноземних підприємств і націоналістична економічна політика під час правління Сукарно, звісно, аж ніяк не сприяли торгівлі з іншими країнами та надходженню інвестицій з-за кордону; через них ця величезна розкидана по островах республіка впала у ще більші злидні.

У Джакарті ми зупинилися в готелі «Hotel des Indes» – еквіваленті «Raffles Hotel» у Сингапурі. Який жах: коли пішов дощ, зі стелі почало капати і навколо нас забігали з мисками прибиральники, що звикли до такої справи. Коли я нерозважливо потягнув за ручку двері, щоб причинити спальню, то побачив, як зі стіни відпадає шмат шпарування: двері трималися на гачку, а гачок випав зі стіни, потягнувши шпарування за собою. Коли я повернувся до номеру ввечері, все вже було полагоджено й побілено, а на відповідному місці причеплено аркуш паперу.

Коли я попросив Лі Хунь Чоя, тодішнього парламентського секретаря Міністерства культури, купити мені кілька індонезійсько-англійських та англо-індонезійських словників, кожний із них обійшовся мені менше ніж у два долари. Члени сингапурської делегації змели ці словники з прилавків багатьох магазинів – скуповували для своїх друзів, які вивчали малайську. Цей факт говорить сам за себе: індонезійська рупія через інфляцію була в жахливому стані.

Із Джакарти ми автокортежем із мотоциклетним ескортом відправилися до Богору – колишньої літньої резиденції голландського генерал-губернатора, а відтак до Бандунгу. Звідти ми полетіли до Джогджакарти – давньої столиці в центральній частині острова Ява; летіли ми на персональному двомоторному літаку президента, який йому подарував радянський уряд. Літак був більший за комерційний «DC-3», на якому я прилетів до Індонезії. Під час польоту над островом хронометр у літаку зупинився, похитнувши мою довіру до російських технологій та здатності індонезійців вправно доглядати техніку. Якщо таке могло статися з хронометром на президентському літаку, що вже казати про частини двигунів?

Перш ніж залишити Індонезію, ми видали спільну з прем'єр-міністром Джуандою заяву з питань торгівлі й культури. З того моменту, як він зустрів мене в аеропорту Джакарти, у нас було кілька нагод поспілкуватися. Він виявився чудовою людиною – здібний, високоосвічений, із реалістичним ставленням до життя, він уже змирився із труднощами, які спіткали його країну. Ми говорили з ним годинами, інколи на «Bahasa Indonesia». Під час одного з обідів я зауважив, що природа благословила Індонезію дуже врожайною землею, сприятливим кліматом і величезними ресурсами. Він сумно подивився на мене та сказав: «Господь за нас, але ми – проти себе». У мене склалася думка, що з людиною, такою чесною та щирою, як він, я зможу гарно співпрацювати. Я їхав із відчуттям, що ми стали друзями. Я міг спілкуватися з ним малайською, а тому більше нагадував йому «peranakan» («перанакан») – китайця, який народився тут, ніж «totok» («тоток») – недавнього китайського іммігранта, який ще не асимілювався і не вивчив мови.

Проте, в міру того як стан економіки погіршувався, Сукарно все більше пускався у різні авантюри з різними країнами. Щоб підтримати дипломатичні стосунки з афроазійським світом, Сукарно мав дуже розумного (хоча й опортуніста за характером) міністра закордонних справ доктора Субандріо. Протягом 1963 року ми з Субандріо часто бачилися в Сингапурі – щоразу, коли він бував тут проїздом. Із наближенням до моменту створення Малайзії, він ставав дедалі безцеремоннішим у розмовах. Одного дня, сидячи поряд зі мною на диванчику в моєму кабінеті у міській раді, він ляснув мене по коліну та, махнувши рукою в бік вікна, сказав: «Подивіться лишень на ці багатоповерхові будівлі Сингапуру! Всі вони збудовані на індонезійські гроші, ті самі гроші, які було вкрадено в індонезійців через контрабанду. Але тут немає, на що зважати; одного дня Індонезія дійде сюди й візьметься за цю країну і наведе тут порядок». Під «контрабандою» Субандріо мав на увазі те, що їхні власні торговці вивозили товари через Сингапур, щоб уникнути індонезійських податків та вимог щодо міжнародного торгового обміну. Я розумів його почуття, бо на власні очі бачив жахливі умови життя в Джакарті, де люди безпосередньо у «kali» – каналах, на виду у всіх, милися, прали одяг, промивали рис, а також справляли всі природні потреби. Тому я не міг поставитись до його амбітних мрій «навести колись у Сингапурі порядок» як до пустих балачок.

Коли в 1965 році ми здобули незалежність, Індонезія була в стані Конфронтації з Сингапуром і Малайзією. Президент Сукарно та доктор Субандріо намагалися використати труднощі в стосунках між Сингапуром і Малайзією собі на користь, запропонувавши Сингапурові негайно його визнати, проте на таких умовах, які неодмінно протиставили б нам Малайзію та викликали її гнів. Поворотний момент настав через кілька тижнів, 30 вересня, коли сталося «Gestapu» (скорочення від індонезійської фрази

«Gerakan September Tiga Puluh»), тобто «подія 30 вересня». Тоді генерал Сухарто, головнокомандувач спеціальних сил країни, розправився зі спробою комуністів скинути уряд. За допомогою військових підрозділів під командуванням лояльних офіцерів армії, флоту, повітряних сил та поліції Сухарто застеріг військових повстанців, які перебували в палаці, на радіо й телевізійному центрі, що їм краще здатися мирно. Налякані такою демонстрацією сили, повстанці втекли; путч закінчився безславно.

Тоді ми не усвідомлювали, яку велику роль відіграв цей невдалий заколот. Наші думки були повністю поглинуті жорстоким убивством кількох найвищих індонезійських армійських генералів і бойнею, що відбулася потім, під час якої було вбито тисячі (дехто оцінював кількість убитих у півмільйона) людей, частина з яких були етнічними китайцями. Вбивали всіх, кого підозрювали у зв'язках з комуністами. Сухарто розіграв усе повільно й тонко, наче індонезійську виставу «wayang kulit» – лялькову виставу тіней. Ця гра тіней була поставлена так розумно, такими непомітними були рухи ляльок, спрямовані на те, щоб поступово позбавити Сукарно влади, що якийсь час ми не помічали того, що насправді влада вже перейшла від Сукарно до Сухарто. Протягом понад шести місяців з милості останнього президент країни залишався при владі, поки Сухарто фактично діяв від його імені, перебираючи важелі у свої руки та усуваючи зі шляху прибічників Сукарно, чим послаблював його позиції. Адам Малик, новий міністр закордонних справ, провадив ту саму політику, що й раніше. У березні 1966 року Сукарно підписав президентський декрет, який давав генералові Сухарто повноваження вдаватися до всіх необхідних кроків, щоб гарантувати країні безпеку й зберегти її стабільність. Тоді я навіть не відчув, що Сукарно вже вийшов із гри: таким великим був вплив його харизми на людей. Лише через рік, у січні 1967 року, на посаду діючого президента Сухарто формально обрала Національна асамблея.

До червня 1966 року Сухарто вже встиг закріпити свої позиції такою мірою, що раптово припинив Конфронтацію одночасно з Сингапуром та Малайзією. Знадобився певний час, щоб нормалізувати двосторонні стосунки. Уже в червні та липні 1966 року індонезійці відправили до Сингапуру делегації, які повинні були вивчити економічний досвід. Утім, вони більше ставили собі за мету змінити громадську думку про Індонезію, ніж дізнатися щось предметне. У серпні зворотній візит із метою встановлення торговельних стосунків зробили ми. Тоді стало відчутно певне «психологічне» зближення наших країн у так званому «ручканні на 150 мільйонів» сингапурських доларів. Тоді Сингапур зобов'язався надати початковий капітал у вигляді приватного комерційного кредиту індонезійським торговцям і дозволив державному індонезійському банкові «Bank Negara Indonesia» знову відкрити свою філію в Сингапурі. Ми домовились відновити двосторонню торгівлю на засадах

рівноправ'я. Вони зі свого боку знову відкрили для наших кораблів усі індонезійські порти. Прозвучали обіцянки, що, після того як до законодавства буде внесено відповідні зміни, наші банки отримають можливість відкривати філії в Індонезії, хоч це сталося лише в 90-их. (Хоча сінгапурські банки, які відкрилися там, спіткала невдача. Через шість років, у 1997-ому, вони опинилися у вирі фінансової кризи; через що повернення кредитів, котрі вони видали, стало дуже сумнівним.)

На шляху до відновлення стосунків існувало чимало підводних каменів: розбіжності в політичних поглядах, питаннях безпеки й економіки, незгода щодо морських кордонів, морських проходів та контролю додержання правил двосторонньої торгівлі. Те, що індонезійці називали «контрабандою», у Сингапурі було абсолютно легальним, бо ми були вільним портом. Ми не могли взяти на себе роль їхніх митників. Насправді ми не дуже добре їх розуміли, і нам знадобилося чимало часу, щоб навчитися орієнтуватися в лабіринтах адміністративної системи Індонезії.

Протягом кількох років наші стосунки не вирізнялися відчутною теплотою, просування вперед було дуже повільним. У їхній поведінці виявилася тенденція поводитися, наче «старший брат». У березні 1968 року Адам Малик, звертаючись до індонезійської громади в Сингапурі, розповів, що він запевнив мене в готовності Індонезії захистити Сингапур від комуністів після виведення британського контингенту в 1971 році: «Ми зможемо захистити їх (200 мільйонів жителів країн АСЕАН), навіть якщо їм загрожуватиме нашестя самого Чингисхана». (АСЕАН, Асоціація держав Південно-Східної Азії, утворилася в серпні 1967 року в Бангкоку; до її складу увійшли Індонезія, Малайзія, Філіппіни, Сингапур і Таїланд). У спільному комюніке, підписаному наприкінці його візиту, висловлювання вже були обережнішими: «З метою зміцнити наявні зв'язки на засадах рівноправ'я, взаємної поваги та невтручання у внутрішні справи один одного».

За кілька місяців після того, всередині жовтня 1968 року, стосунки між нашими країнами різко загострилися, бо ми повісили двох індонезійських «командос», яким було винесено смертний вирок за вбивство трьох осіб при підриві бомби в 1964 році у філії банку «Hong Kong & Shaghai Bank» на Орчард-роуд. Реакція індонезійців виявилася набагато сильнішою, ніж ми розраховували. Група з 400 студентів в уніформах атакувала нашу амбасаду в Джакарті та резиденцію посла, причому індонезійська воєнізована охорона опинилась у той момент «деінде». Міністр закордонних справ Адам Меліс закликав до спокою, заявляючи, що він не мав бажання помститися Сингапурові!

Дуже популярними після цих подій стали заклики до тотального бойкоту торгівлі й сингапурських кораблів, перегляду двосторонніх стосунків тощо. На п'ять хвилин було припинено трансляцію телебачення на Сингапур. Поряд з іншими двома резиденціями сингапурських дипломатів відбулися студентські акції протесту. Пристрасті, які здійня-

лися в Індонезії, вилилися в антикитайські виступи проти власних співгромадян китайського походження в Сурабайї (Центральна Ява) та Джамбі (Суматра).

Наприкінці жовтня, проте, напруга, здавалося, спала, коли Адам Малик попередив, що зменшення обсягів торгівлі з Сингапуром тільки зашкодить Індонезії. Посилаючись на незадовільний стан власного порту, він зауважив: «Нам варто подумати про власну, хоча б мінімальну, здатність щось зробити». Крім того, він висловив сподівання, що ці свари не порушать гармонії азійських стосунків взагалі, і заявив, що внаслідок їх може постраждати міжнародна репутація Індонезії. Після цього виступу було частково знято заборону на відвантаження з індонезійських портів товарів, аж поки на початку листопада не було знято повністю всі обмеження. Наприкінці листопада до Сингапуру приїхала індонезійська парламентська делегація з трьох осіб, завданням якої було «закопати сокиру війни».

Відтак охолодження в стосунках зникало дуже поволі. У липні 1970 року ми відправили Лі Хунь Чоя як посла до Джакарти. Х.Ч., як його звали друзі, був талановитим лінгвістом, вільно володів «Bahasa Indonesia», цікавився індонезійським мистецтвом і культурою. Він доклав величезних зусиль, проте домігся успіху: встановив дружні стосунки з генеральською верхівкою Індонезії, до якої належали найближчі помічники Сухарто. Вони хотіли краще зрозуміти нас, а в його особі побачили доброзичливого перекладача з гарними зв'язками. Хоч і не відразу, але він добре порозумівся з усіма ними і завоював їхню довіру.

Того вересня на саміті голів неприєднаних держав я зустрівся з Сухарто вперше. Потім я завітав до нього на віллу, де ми провели півгодини, приємно спілкуючись про всяку всячину і, зокрема, про наш політичний курс щодо Камбоджі та В'єтнаму. Він запитав, якої я гадки про дії США у В'єтнамі, і з цікавістю вислухав – він був уважним слухачем. Якщо американці підуть, сказав я тоді, це матиме серйозні наслідки для стабільності в усьому регіоні. Перемога комуністів у В'єтнамі та Камбоджі могла з великою ймовірністю призвести до змін у Таїланді, який традиційно слідував курсом пристосування до нових впливів і тенденцій. Сухарто погодився зі мною. Обмін думками показав, що багато в чому вони в нас збігаються, як-от стосовно розвитку нашого регіону й небезпек, що йому загрожують. Як для першого півгодинного спілкування це було непогано.

Набагато важливіший крок уперед було зроблено, коли у квітні 1971 року Сингапур відвідав генерал-майор Суджоно Хоемардані. Він вірив у надприродні явища та був однією з довірених осіб Сухарто в питаннях містики й спіритуалізму. Коли йшлося про прийняття важливого рішення, як доповідав Х.Ч., Сухарто їхав з Хоемардані до певної печери, у якій вони разом медитували. Проспілкувавшись годину на «Bahasa Indonesia», ми ніяких серйозних тем не порушували, проте потім його стенографіст повідомив

Х.Ч., що Хоемардані був надзвичайно задоволений результатами зустрічі. Виявилося, він очікував побачити в мені «бундючного й незгідливого сноба», я ж виявився «доброзичливим, щирим і люб'язним».

Роком пізніше, в березні 1972-ого, Х.Ч. організував візит до Сингапуру генерал-лейтенанта Соемітро – шефа національної служби безпеки, який приїхав неофіційно, не повідомляючи про візит своєму послу. Він не хотів, щоб Міністерство закордонних справ дізналося про його секретну місію, виконувану на доручення президента. Соемітро, який розмовляв англійською, перейшов прямо до суті справи: Сухарто прагнув з'ясувати думку Сингапуру з певних питань, причому з моїх власних вуст.

Соемітро передав думку індонезійців щодо Малаккської протоки: вона має бути під контролем країн, які виходять на її береги. Я сказав, що протягом сторіч протока належала міжнародній спільноті й фактично була основною умовою виживання Сингапуру. Ми були згодні разом з Індонезією та Малайзією дотримуватися заходів, що їх рекомендували міжнародні організації для підтримання в протоці безпеки й стабільності, але не мали бажання бути втягнутими до дій, спрямованих на те, щоб захопити контроль над протокою чи накласти за прохід нею збір, що могло б призвести до конфлікту з росіянами, японцями або іншими важливими морськими країнами. Соемітро відповів, що Індонезія збирається зробити певні кроки для затвердження своєї суверенної влади над протокою, а якби росіяни захотіли вдатися до якихось жорстких дій у відповідь, Індонезія не побоялася б протистояти Радянському Союзові у збройному конфлікті. Можливо, я виглядав так, наче мене це аж ніяк не переконало, бо він серйозним тоном додав, що росіяни можуть спробувати окупувати Індонезію, але в них нічого не вийде.

Через місяць Сухарто прислав до мене генерала Пангабеана, свого найавторитетнішого міністра, який займався питаннями оборони й безпеки. Його манера спілкування помітно відрізнялася від спокійної манери Сухарто, уродженця Центральної Яви, – Пангабеан був грубувато-сердечним батаком[1] із Суматри, який говорив в очі все, що думав.

Під час зустрічі він заявив, що Індонезія згаяла дорогоцінний час, який варто було витратити на економічний розвиток, а тепер збройні сили країни виявилися заручниками загального економічного стану країни. Він хотів, щоб Сингапур, як економічно розвиненіша країна, доклав руку до задоволення певних потреб Індонезії, пов'язаних з її економічним розвитком. У відповідь я запевнив його, що ми, як ніхто, зацікавлені в тому, щоб Індонезія розвивалася.

Потім, у жовтні 1972 року, індонезійці запросили до себе Кена Сві, знаючи, що він є моїм найближчим колегою. На думку Кена Сві, після того як зі мною зустрілися троє

1 Батак – збірна назва для низки етнічних груп, що проживають у високогірних районах індонезійської північної Суматри. – Прим. перекл.

генералів із правлячої верхівки країни, ставлення з боку Індонезії вже не було таким сповненим підозр, як раніше. Мало того, регулярні контакти між двома розвідками, а точніше, між С.Р.Натаном, нашим керівником розвідслужб, та його індонезійським колегою генерал-лейтенантом Сутупо Джувоно, запевнили всіх, що з важливих питань ми дотримуємося однакових поглядів.

Відтепер ґрунт для мого візиту, який ми призначили на травень 1973 року, був дбайливо підготовлений. Ч.Х., цитуючи індонезійських генералів, повідомляв про «серйозний емоційний бар'єр для щирої дружби». Якщо нам була потрібна справжня дружба з президентом Сухарто, належало залагодити епізод із двома «командос» шляхом якогось дипломатичного жесту, який би відповідав «вірі яванців у посмертне життя душ і очищення совісті». Нам запропонували, щоб я під час офіційного покладення вінків на цвинтарі героїв «Калібата», після того як віддам пошану генералам, убитим під час перевороту 1965 року, підійшов до могил двох повішених «командос» і розсипав по них пелюстки квітів. На думку Ч.Х., такий жест мав кардинально покращити стосунки між країнами, бо індонезійські генерали надавали цим речам великої уваги. Я погодився.

Коли я прибув уранці 25 травня, мене вітала почесна гвардія, до якої увійшли представники армії, флоту, повітряних та поліцейських сил, – всі вони вишикувались для параду, який завершився урочистим салютом. Це означало, що в наших з Індонезією стосунках відкривається нова сторінка. Журналістська колонка в одній із газет прокоментувала це так: «Здається, знадобилося багато часу, щоб здійснити одногодинний переліт із Сингапуру до Джакарти, після багатьох візитів до Великої Британії, США, Європи, Японії і Тайваню. Тільки об'їхавши весь світ, Лі Куан Ю прибув з офіційним візитом до Індонезії». Журналіст був правий: спершу я повинен був продемонструвати здатність Сингапуру вижити не за рахунок економіки Індонезії та Малайзії. Ми не були паразитами, які залежать тільки від сусідів, до яких причепилися. Будуючи зв'язки з розвиненими промисловими країнами, ми намагалися стати для них корисними, виробляючи продукцію за їхніми технологіями та експортуючи її по всьому світу. Ми змінили співвідношення у рівнянні нашого виживання.

Визначальне значення мала наша зустріч з Сухарто один на один, або, як він це називав, «empat mata» («в чотири ока»). Залишившись удвох, без перекладачів і стенографістів, ми могли говорити відверто: рівня моєї малайської для цього було достатньо. Нехай мої висловлювання на «Bahasa Indonesia» не були високими риторичними зворотами мови, але я розумів його і міг пояснити, що сам маю на увазі. Ми проговорили понад годину.

Сухарто ясно дав зрозуміти, що рішуче налаштований вивести Індонезію, яка 20 років перебувала в забутті та злиднях, на новий рівень розвитку. За його словами, він

високо цінував готовність Сингапуру допомогти в перебудові Індонезії, що було працею, достойною Геракла, а також визнавав високий рівень професіоналізму керівників Сингапуру. У мене склалося враження, що з його боку на нас чекає коректне ставлення, можна сказати, навіть щире й сердечне, засноване на реалістичній оцінці відповідних сильних та слабких сторін двох наших країн.

Зі свого боку ввічливо й тактовно я пояснив, що ми хочемо бути частиною Південно-Східної Азії по праву, а не тому, що нам це дозволять сусіди. Щодо своїх головних інтересів, як-от вільний прохід Малаккською протокою, то тут ми не могли йти на поступки. Економічна співпраця з нами мала базуватись на справедливій взаємній вигоді, а не нагадувати стосунки індонезійських лідерів з їхніми китайськими посередниками-«куконгами». (Ці «компрадори» змушені були задовольняти не завжди доброчесні забаганки своїх господарів, в обмін на що отримували франшизи або ліцензії, які давали їм можливість розбагатіти.) Я зауважив, що найважливішим питанням наших взаємин є те, чи віримо ми насправді в наміри один одного будувати довготермінові стосунки.

Він чітко пояснив, що Індонезія не має претензій до Сингапуру чи Малайзії, а хоче лише отримати території, які колись входили до складу Голландської Індії. Він був рішуче налаштований зосередити зусилля на розвиткові Індонезії, а не на ризикованих закордонних авантюрах. Що найважливіше, він не довіряв комуністам, особливо китайським, які вже спричинили для Індонезії чимало проблем. Я сказав, що китайські комуністи поставили собі за мету зруйнувати нас через свого довіреного представника – Малайську комуністичну партію. Я прагнув категорично не допустити їхнього приходу до влади, бо я не хотів, щоб китайський вплив поширювався Південно-Східною Азією. Це був бал на нашу користь; він повірив у мою щирість у цьому питанні.

В особі Сухарто я побачив обережного й вдумливого політика – повну протилежність Сукарно. Він не був екстравертом, не прагнув вразити людей ораторським мистецтвом або кількістю медалей, яких мав чимало. Попри його скромність і привітність, було зрозуміло, що це людина з залізною волею, яка не потерпить протидії на шляху до своєї мети. Мені він сподобався; я зрозумів, що з ним ми зможемо знайти спільну мову й співпрацювати.

Через рік, у серпні 1974-ого, Сухарто відвідав Сингапур зі зворотнім візитом. В аеропорту на його честь – пам'ятаючи про урочисту зустріч, якою він вшанував нас у Джакарті – вишикувалася почесна гвардія (400 осіб) з підрозділів армії, військово-морського флоту, повітряних сил і поліції, які потім дали урочистий салют у 21 залп. Основною метою його відвідин був обмін документами, котрі ратифікували морські кордони між Сингапуром та Індонезією, проте знову найважливішим моментом стала зустріч із Сухарто «empat mata». Все, що хотів, він висловив на «Bahasa Indonesia», при-

чому не зазираючи в жодні записи. Йому було так важливо донести мені свою думку, що дві невеликі перерви на чай і канапки неабияк його роздратували. Першим питанням, яке він порушив, була «концепція архіпелагу»: Індонезія, як і багато інших острівних країн, заявляла територіальну юрисдикцію на всі води між своїми островами. На його думку, країни-члени АСЕАН мали виявити свою солідарність і підтримку з цього питання. Відтак він дав оцінку перспективам економічного зростання Індонезії та труднощам, із якими вона зіткнулася.

На це я відповів, що основним інтересом Сингапуру в «концепції архіпелагу» було зберегти вільний прохід морем. Наш острів лежав посеред Південно-Східної Азії. Нас попросили піти з Малайзії. Ми змушені були створювати нові підвалини, на яких будували життя нового Сингапуру, а для цього потрібне сполучення з Америкою, Японією та Західною Європою. Будь-які обмеження вільної навігації для нас означали смерть. Ось чому ми могли погодитися підтримати «концепцію архіпелагу» тільки за умови, що Індонезія публічно проголосить свою згоду з традиційним вільним мореплавством. На нафту або мінеральні ресурси шельфу ми не мали жодних претензій.

Він поцікавився моїми поглядами стосовно війни у В'єтнамі. Я сказав, що з того часу, як ми зустрічалися рік тому, наша думка змінилася в гірший, песимістичний бік. Ніксон пішов із посади, та, що б там собі хотів зробити президент Форд, Конгрес США був рішуче налаштований наполовину скоротити допомогу В'єтнаму й Камбоджі. Подальше існування цих двох режимів викликало в мене великі сумніви; така думка, мені здалося, засмутила Сухарто.

Я мав певні побоювання стосовно того, що нестабільність у Таїланді, після того як В'єтнам і Камбоджа потраплять під владу комуністів, може призвести до серйозних проблем у Малайзії та Сингапурі. Нехай Сингапур був на 75% китайським, але ж ми все одно були частиною Південно-Східної Азії. Я був налаштований не дати Китаю або Росії використати нас, у чому й запевнив Сухарто, що його, очевидно, заспокоїло.

Наступного дня, звертаючись із промовою до понад 1000 індонезійців у своєму посольстві, він сказав у присутності преси, що, оскільки досвід Індонезії був досить обмежений, її уряд звертався по технічну допомогу та інвестиції капіталу до кого тільки можна, в тому числі до Сингапуру. Привселюдно визнавши Сингапур рівною за правами та незалежною державою, здатною зробити внесок у розвиток Індонезії, він таким чином показав усім, що ставлення Індонезії до Сингапуру зазнає кардинальних змін.

Уже після падіння Пномпеня та Сайгона, у вересні 1975 року, я зустрівся з Сухарто на Балі. Вплив комуністів ставав усе очевиднішим, здавалося, цей вир може поглинути решту Південно-Східної Азії. У травні 1974 року в Пекіні побував Разак і встановив дипломатичні стосунки. Малайзія визнала уряд «червоних кхмерів» у Пномпені, не-

гайно після того як вони захопили владу. Розчарування прозвучало в голосі Сухарто, коли він розповідав Разакові про негативний досвід Індонезії у спілкуванні з Пекіном, котрий, на його думку, підтримував заколот, що його у вересні 1965 року намагалася зчинити Індонезійська комуністична партія. Те саме він сказав у Джакарті й тайському прем'єр-міністрові Кукриту Прамою. Потім, через два місяці після падіння Сайгону, Кукриіт у червні 1975 року відвідав Пекін, із яким встановив дипломатичні стосунки. Сухарто бачив, що в Малайзії і Таїланді ситуація погіршується. На його думку, якби країни АСЕАН і надалі продовжували тягнути воза у свій бік, наввипередки визнаючи новий комуністичний уряд В'єтнаму та уряд «червоних кхмерів», бажання чинити опір комуністам в азійському регіоні могло б дуже легко розвіятися з вітром. Він зауважив, що чимало поглядів Сингапуру та Індонезії збігаються; до того ж, як на нього, політичні «темпераменти» обох країн також були подібні. Ми не брали близько до серця Індокитаю, заграючи з ним або розсипаючись феєрверком лестощів перед комуністичним режимом у промовах, як це робив президент Маркос незадовго до того в Пекіні.

Хоч головне, чим були зайняті наші думки, виявилась безпека в азійському регіоні, ми обидва погодились, що країнам АСЕАН потрібно зараз менше говорити про безпеку, а більше прагнути масштабної співпраці в економічній та політичній сферах. Ми домовились про таємну співпрацю між нашими країнами в певних аспектах, зокрема розвідки. Крім того, ми зійшлися на думці, що Індонезії та Сингапурові варто консолідувати свої сили й чекати, поки не настане сприятливіша пора для економічної співпраці в рамках АСЕАН. Про Східний Тімор, який Індонезія окупувала через два тижні, він не промовив ні слова. Це була плідна зустріч; вона гарантувала, що, якби в регіоні розпочались якісь несподівані події, реакції наших країн будуть аналогічними.

Проте вже через три місяці, оскільки Сингапур утримався під час голосування в ООН по резолюції, в якій засуджувалася окупація Індонезією Східного Тімору, між нами вдруге пройшов холодок. Інші країни АСЕАН проголосували за Індонезію. Індонезійські армійські лідери бойкотували наші прийоми в Джакарті на честь Дня збройних сил Сингапуру і Дня Нації. Наш радник із Джакарти доповідав, що, за словами кількох генералів, голосування розлютило Сухарто навіть більше, ніж страта двох «командос».

Минув рік, перш ніж нам вдалося відновити особисті стосунки; сталося це під час неофіційного візиту Сухарто до Сингапуру 29 листопада 1976 року. Я сказав, що Сингапур не збирається влізати в стосунки між Індонезією й Тімором; ми сприймали Тімор як частину Індонезії, проте не могли привселюдно оголосити про свою згоду з нападом на ці території та їх окупацією. Він погодився з моєю позицією, коли я сказав, що, проголосувавши за Індонезію, тим самим ми б дали іншим країнам привід сумніватися в надійності наших запевнень.

Крім речей, неприємних для Сухарто, був і радісний для нього момент: я погодився надати йому в неофіційному порядку нашу торговельну статистику, щоб допомогти скоротити «контрабандні постачання», хоч і попросив його не оприлюднювати цього. Він хотів, щоб цю торговельну статистику було опубліковано, проте я пояснив, що наші статистичні категорії відрізнялися від їхніх, а тому публікація даних могла призвести до непорозумінь. Сухарто був певний, що зможе впоратись із індонезійською пресою. Урешті-решт він погодився, перш ніж вдаватися до такого кроку, добре обміркувати можливі далекі наслідки публікації цих даних. Наступне питання, з якого ми досягли домовленості, було встановлення підводного телекомунікаційного зв'язку між Сингапуром і Джакартою; технічні деталі ми залишили на опрацювання своїм фахівцям.

Хоч наша зустріч виявилася результативною, наш посол у Джакарті Рахим Ішак попереджав, що індонезійці – як лідери країни, так і прості люди, – сприймали Сингапур як китайський. За його словами, ставлення індонезійців до Сингапуру було нерозривно пов'язане з їхніми почуттями до етнічних китайців, котрі живуть в Індонезії. Сингапур, твердив Ішак, буде під рукою в ролі «хлопчика для биття» щоразу, коли в Індонезії люди будуть незадоволені китайцями. Як виявилося, він мав рацію: криза 1998–99 років добре це довела.

Нам дуже пощастило, що характер, темперамент президента Сухарно, цілі, які він переслідував, дозволили мені збудувати з ним гарні особисті стосунки. Із самого початку він справив на мене враження людини спокійної і ввічливої, яка завжди до останньої крапки дотримується форми й протоколу. Саме його характер добре пояснює те, чому він обережно «промацував» мої позиції та ставлення, перш ніж запросити мене до Джакарти. Після нашої другої зустрічі ми могли вже довіряти один одному. Не один раз зустрічаючись із ним протягом подальших років, я зрозумів, що він є людиною слова. Обіцянок він робив не багато, але завжди їх дотримувався. Його сильною стороною була послідовність у всіх діях і словах. Він на три роки старший за мене, має кругле обличчя й широкий ніс. Зазвичай на початку знайомства він видається дещо замкнутим, проте потім починає усміхатися легко й часто. Він завжди любив смачно попоїсти (особливо любив десерти), але намагався контролювати власну вагу, гуляючи пішки та граючи в гольф. Попри звичайну дуже спокійну манеру спілкуватися, коли справа переходить до чогось для нього важливого, його мова й жести пожвавлюються. Хоч він не є інтелектуалом, але вміє підбирати на посади міністрів здібних економістів та адміністраторів. Саме завдяки йому набули впливу професори Віджоджо Нітісастро й Алі Вардхани, які здобули освіту в університеті Берклі та відкрили Індонезію для іноземної торгівлі й інвестицій, поступово перетворивши її в одну з найуспішніших країн, які розвиваються.

Наші дружні стосунки допомогли подолати чимало упереджень, що існували між сингапурцями китайського походження та індонезійцями. Протягом 1970–80 років ми зустрічалися майже щороку для обміну думками та обговорення питань, які вимагали рішення на високому рівні. Під час наших зустрічей я неодноразово повертався до проблем мови й культури, до яких треба було підходити дуже делікатно, бо вони зачіпали почуття багатьох людей. Спільною мовою нашого спілкування була англійська, проте кампанія «Говорімо мандаринською» виявилась необхідною, бо сингапурські китайці розмовляли понад сімома різними діалектами. Аналогічно сингапурці малайського та індонезійського походження почали віддавати перевагу малайській мові перед яванським, боенським і сунданським діалектами. А стосовно того, що сингапурці підтримували китайську збірну з бадмінтону, коли вона грала проти Індонезії, пояснив я, це було лише глупством горластих прокитайських груп, які вболівали навіть проти власних гравців у пінг-понг, коли останні грали проти Китаю – світового чемпіону. Він погодився з моєю думкою, що з часом сингапурські китайці стануть за духом не китайцями, а сингапурцями.

Сухарто прагнув перетворити Батам – острів у 20 кілометрах на південь від Сингапуру (розміром приблизно в дві його третини) – на другий Сингапур. У 1976 році він запропонував, щоб я допоміг Індонезії в розвитку Батаму. Острів не мав відповідної інфраструктури, населення там було лише кілька рибальських поселень. Він уповноважив свого нещодавно призначеного радника з питань технічного розвитку доктора Б. Дж. Хабібі, на якого було покладено місію розвинути Батам, зустрітися зі мною. Я порадив йому використовувати Сингапур як генератор енергії для Батама, проте пояснив, що острів потребує інфраструктури: шляхів, водопостачання, електричних і телекомунікаційних мереж, а також зняття всіх адміністративних перепон. За умови, що Хабібі доб'ється від індонезійських міністрів економіки й торгівлі фінансування цього проекту, я пообіцяв, що забезпечу вільне від бюрократичної маруди постачання товарів та переїзди людей між Батамом і Сингапуром, щоб таким чином Батам міг увійти до економічної мережі Сингапуру.

Індонезійській пресі знадобилося кілька років, щоб усвідомити: інвестиції до Батаму мають робити бізнесмени, що самі мають оцінити, якою мірою їм це вигідно. В Індонезії було заведено, що всі важливі проекти є результатом державних інвестицій: ішлося про сталеплавильні, нафтохімічні чи цементні заводи. Я був змушений раз за разом пояснювати, що сингапурський уряд здатний лише полегшити переміщення капіталу, матеріалів та персоналу між Сингапуром і Батамом, а також радити, але ніяк не наказувати нашим підприємцям інвестувати кошти в Батам.

Я намагався переконати Сухарто дозволити на Батамі інвестиції з 100-відсотковою

часткою іноземного капіталу, якщо продукція підприємства йтиме повністю на експорт. Коли ми зустрілись у жовтні 1989 року, Сухарто сказав, що може дозволити фірмам, чия продукція прямує тільки на експорт, мати 100% іноземних власників, проте лише на перші п'ять років. Відтак певна частка фірми мала перейти до індонезійців. Зазначені умови були не такими привабливими, як ті, що запропонував Сингапур, проте цього вистачило, щоб спонукати окремі сингапурські заводи, які відчували тиск через вищі витрати тут, перенести виробництво на Батам. Одна з наших державних компаній, «Singapore Technologies Industrial Corporation», створила разом з індонезійським об'єднанням спільне підприємство з метою побудувати на Батамі промисловий майданчик на 500 гектарів, яку воно активно популяризувало серед транснаціональних корпорацій та наших власних промисловців. Ініціатива виявилась успішною. На листопад 1999 року у майданчик було вкладено 1,5 мільярди американських доларів, а зайнято там було 74 000 індонезійців. Навіть фінансова криза, яка сильно вдарила по Індонезії в 1997 році, не спинила зростання цього проекту, успіх якого викликав ідею розширити співпрацю на розташовані поблизу острови Бінтан та Каримун. Потім Сухарто запропонував, щоб ми спрямували свій семимільйонний потік туристів до Індонезії. Співпраця у сфері туризму виявилась особливо ефективною ще й через те, що наші авіалінії отримали право літати на туристичні курорти, у розвиток яких було вкладено кошти Індонезії й Сингапуру.

Проте, як і завжди, існує й зворотний бік медалі. Багато з наших індонезійських партнерів були за походженням китайцями, що зумовлювало підспудне негативне ставлення до нас. Ми прагнули встановлювати партнерство насамперед із «прібумі» – автохтонними індонезійцями, але це було дуже складно, бо найбільшого успіху там у підприємництві досягли саме китайці. Утім, нам вдалося створити кілька спільних підприємств із «прібумі».

Зустрічаюсь, ми з Сухарто щоразу знаходили час поспілкуватися «empat mata». Це давало нам змогу без жодних обмежень обговорити те, що нас хвилювало; я міг викласти йому певні ідеї, які він без жодних образ відкидав, коли вважав за потрібне. Такі зустрічі йшли на користь нашим стосункам і зміцнювали взаємну довіру. Якось я запевнив його, що ми не станемо встановлювати дипломатичних стосунків із Китаєм, поки їх не встановить Індонезія. Отже, перш ніж Сингапур обмінявся з Китаєм торговельними представництвами, я зустрівся з Сухарто особисто, щоб пояснити, що це лише обмін, спрямований на покращення торгівлі, який жодним чином не зачіпає дипломатичних стосунків. Він позитивно сприйняв такий хід.

У середині 80-их індонезійці змінили свою думку щодо сингапурців на 180 градусів: тепер у нас вбачали не прихильників Китаю, а невгамовних захисників власних інтересів та інтересів наших сусідів по Південно-Східній Азії. Наші економічні стосунки так само покращилися. Індонезія відкрила всі свої порти всім кораблям і послабила вимоги

до ввезення та вивезення товарів. Мало того, вона вже не плекала сумнівів щодо постачання «контрабанди» до Сингапуру. (Звичайно, знайшлися інші приводи для скарг, як-от те, що індонезійські торговці відтепер возили контрабандою з Сингапуру до Індонезії електронні та інші споживчі товари довготермінового використання, щоб оминути виплату ввізного збору. Але це вже була проблема індонезійських митників, яким ми нічим не могли зарадити.) Крім того, Сингапур перестав відігравати роль торговельного посередника між Китаєм та Індонезією (що теж колись було приводом для скарг), тому що Індонезія відкрила безпосередню торгівлю з Китаєм.

Гарні стосунки між першими особами, тобто Сухарто і мною, наштовхнули у 80-их роках Бенні Моердані, індонезійського міністра оборони й безпеки, на ідею запропонувати створення спільного навчального полігону для повітряних сил «Siabu Air Weapons Range», розташованого неподалік від міста Пекан-Бару (Суматра), який би використовували обидві країни. Офіційне відкриття полігону, на якому були присутні головнокомандувачі збройних сил обох країн, відбулося в 1989 році; воно позначило початок нової ери в наших оборонних стосунках.

Коли я побачився з Сухарто на похороні японського імператора Хірохіто в Токіо в лютому 1989 року, він розповів мені, що Індонезія вже підійшла до відновлення дипломатичних стосунків із Китаєм: Китай був готовий чітко на увесь світ заявити, що не буде втручатиметься у внутрішні справи Індонезії ні на партійному, ні на урядовому рівнях. Після того як Індонезія відновила дипломатичний зв'язок із Китаєм у серпні 1990 року, Сингапур зробив те саме, коли я відвідав Пекін у жовтні того ж року.

За кілька днів перед тим, як я пішов із посади прем'єр-міністра, я зустрівся з Сухарто, коли приїхав до Токіо на церемонію коронації імператора Акихіто в листопаді 1990 року. Його дружина Ібу Тьєн ніяк не могла повірити в те, що я хочу піти з посади, будучи сповненим сил і на три роки молодшим за її чоловіка. Я пояснив, що в Сингапурі ще жодного разу не мінявся прем'єр-міністр і що мені було краще піти в момент, який обрав я, коли умови цьому найбільше сприяли.

Починаючи ще з 1965 року, наші двосторонні стосунки засновувались передусім на бажанні краще пізнати один одного та навчитися співіснувати. У наших стосунках завжди була присутня та чи інша проблема, яка чекала на свій розв'язок. Ми або знаходили спосіб її полагодити чи обійти, або відкладали її розв'язання на пізніший термін. Зараз, озираючись після всіх оцих років назад, я мушу визнати, що з індонезійським президентом, подібним за характером і темпераментом на Сукарно, було б набагато важче зблизитися та працювати. З іншим президентом історія цього періоду повернула б в інше річище не тільки для Індонезії, але, можливо, й для всієї Південно-Східної Азії.

Дружина Сухарто померла у квітні 1996 року. Коли я разом із дружиною завітав до

нього в листопаді того ж року, він виглядав так, наче в нього вкрали половину його самого. Коли ж ми побачились наступного разу в Джакарті в червні 1997 року, душевна рівновага вже повернулася до нього, але відбулася інша зміна, і дуже помітна – його діти стали ближчими до нього. Коли ми зустріли доньок Сухарто на королівському весіллі в Брунеї 18 серпня 1996 року, вони були обвішані золотими прикрасами. Чу в розмові з дружиною посла зауважила, що раніше вона такого не помічала, на що та, добре познайомившись із ними за багато років у Джакарті, де працював її чоловік, відповіла, що їхня мати, поки була жива, їх у цьому обмежувала, але після її смерті заборони зникли, й вони демонстрували всі коштовності, що мали.

Криза з індонезійською рупією настала зненацька, її ніхто не очікував. 2 липня 1997 року тайський центральний банк припинив підтримку тайського бата; це стало початком пошесті, яка поширювалася на всі валюти регіону в міру того, як охоплені панікою керівники фондів розпродавали акції та валюту відповідних країн. Індонезійський міністр фінансів учинив мудро: зателефонував до Міжнародного валютного фонду (МВФ) й попросив допомоги. Перш ніж укласти з МВФ угоду в жовтні 1997 року, президент Сухарто через свого емісара попросив у прем'єр-міністра Гоха підтримки, щоб посилити його позиції на перемовинах. Перш ніж винести це прохання на обговорення в Кабінеті міністрів, Гох обговорив його з міністром фінансів Ричардом Ху та мною. Те, що стан індонезійської економіки був кращим, ніж економіки Таїланду, не викликало в нас жодних сумнівів. В Індонезії не було великого дефіциту ані в поточному платіжному балансі, ані в бюджеті. Крім того, вона мала доволі невеликий зовнішній борг і низький рівень інфляції. Ось чому ми погодились підтримати їх 5 мільярдами американських доларів, але лише після того, як Індонезія використає близько 20 мільярдів американських доларів, позичених у МВФ, Світового банку, Азійського банку розвитку, а також власні резерви. Крім того, Сингапур пообіцяв допомогти на валютному ринку та підтримати індонезійську рупію, але вже після того, як Індонезія укладе угоду з МВФ. Відповідно до угоди з МВФ, Індонезія отримувала 40 мільярдів американських доларів; Японія також погодилася підтримати її, надавши 5 мільярдів. Негайно після підписання угоди з МВФ, центральні банки Індонезії, Японії і Сингапуру здійснили скоординовану інтервенцію, щоб підняти вартість рупії з 3 600 до 3 200 за один американський долар. До кризи курс рупії становив 2 500 за долар.

Утім, це покращення було зведено нанівець, коли президент Сухарто вирішив відновити декілька з 14 значних проектів зі створення інфраструктури, які було закрито за домовленістю з МВФ. Серед них була гідроелектростанція, що частково належала старшій доньці президента Сіті Хардиянті Рукмана (Тутут). До того ж один із 16 банків-

банкротів, який раніше було закрито (він належав синові президента), отримав дозвіл знову відкритися, але вже під іншою назвою. Ринок відреагував на це масовими продажами рупії. Ці 16 банків стали лише малою часткою великої проблеми: в країні існувало понад 200 банків, багато з них дрібні, з кепським менеджментом і браком відповідного контролю. Мало того, як порушення угоди з МВФ було пом'якшено грошово-кредитну політику. Далі – ще гірше: президент Індонезійської торгівельної палати оголосив, що президент Сухарто погодився використати 5 мільярдів, отриманих від Сингапуру, на надання позик під низькі відсотки місцевим компаніям, які постраждали від скорочення обсягу кредитування. Через це довіра до Індонезії з боку закордонних партнерів похитнулася ще більше. Але найгірше було те, що в грудні 1997 року Сухарто серйозно захворів після виснажливих закордонних подорожей.

Занепокоєний швидким зниженням вартості рупії, я попросив нашого посла в Джакарті спитати Тутут, чи не могла б вона зустрітися зі мною в Сингапурі, щоб я дещо переказав її батькові. Останній раз я бачив її в червні 1997 року, коли приїздив у гості до її батька в Джакарту. Прем'єр-міністр Гох і я зустрілися з нею в Сингапурі на віллі «Істана» під час Різдва 1997 року. Ми пояснили їй всю серйозність ситуації, у яку потрапить Індонезія, якщо їй не вдасться відновити до себе довіру: по-перше, в плані здоров'я її батька, а по-друге, в плані його здатності виконати вимоги МВФ. Я доклав усіх можливих зусиль, щоб переконати її, а через неї її рідних, що їм варто зрозуміти: зараз у центрі уваги менеджерів міжнародних фондів опинилися економічні привілеї, що їх отримали діти президента. Найкраще було б, якби вони на період кризи взагалі зникли з ринку і не брали б участі в жодних нових проектах. Я просто в лоб запитав її, чи зможе вона донести це послання своїм родичам. Вона з такою самою чесністю відповіла, що ні. Щоб бути певним, що донька Сухарно розуміє наслідки, які тягнуть за собою щоденні звіти ринкових аналітиків, я надіслав їй через нашого посла в Джакарті копію одноденної підбірки найважливіших звітів. На жаль, якщо судити з учинків дітей Сухарто, ці документи на них жодного враження не справили.

6 січня 1998 року президент Сухарто оголосив проект індонезійського бюджету, який ніяк не відповідав узгодженому з МВФ і не був здатний призвести до цілей, що їх визначав пакет угод, підписаний із МВФ. У наступні два дні курс індонезійської рупії впав з 7 500 до 10 000 за американський долар через те, що і заступник управляючого директора МВФ Стенлі Фішер, і заступник секретаря казначейства США Лоренс Саммерс розкритикували бюджет як такий, що не відповідає умовам МВФ. О 9 годині ранку 8 січня я почув по радіо, що в Джакарті в паніці юрби вигребли з усіх магазинів та супермаркетів товари, щоб позбутися рупії, вартість якої танула на очах, і наробити запасів про всяк випадок. Я зателефонував нашому послові в Джакарті, який підтвердив

цю звістку, додавши, що один із супермаркетів було спалено, а у вуличних обмінних пунктах рупію розпродавали за курсом 11 500 до американського долара.

Я попередив про це прем'єр-міністра Гоха, який негайно надіслав послання до Державного департаменту США та до МВФ, запропонувавши, щоб вони видали заяви, спрямовані на відновлення спокою на ринках, бо інакше наступного дня в країні могли початися безпорядки. Через кілька годин (о 7 годині ранку за сингапурським часом) прем'єр-міністрові Гоху зателефонував президент Клінтон, щоб обговорити останні події; відтак він зателефонував президентові Сухарто. Клінтон заявив, що відправляє Саммерса з метою допомогти врегулювати проблеми. Тим часом Фішер опублікував заяву, у якій ішлося про те, що реакція ринку, яку спостерігала світова спільнота, була надміру сильною. Така оперативність вселила надію на подальше врегулювання проблеми, а також на те, що безпорядків і непокори вдасться уникнути. 15 січня президент Сухарто особисто підписав другий пакет угод із МВФ, який передбачав ще більшу кількість реформ.

9 січня 1998 року, за кілька днів до підписання наступної угоди, друга донька Сухарто – Сіті Хедіяти Харияді Прабово (Тітьєк), дружина генерал-майора Прабово Суб'янто, командира підрозділу «Kopassus» (загону «червоних беретів» для спеціальних операцій) – зустрілася зі мною в Сингапурі. Вона приїхала з відома батька, щоб попросити нас розмістити доларові облігації США в Сингапурі. Якийсь міжнародний банк підказав їм, що розміщення такої позики стабілізувало б рупію. Я зауважив, що в теперішній кризовій ситуації, коли ринкові дилери сильно сумніваються в рупії, невдача у випуску облігацій може призвести до подальшої втрати довіри. Потім вона поскаржилась на чутки з Сингапуру, які нібито послаблювали рупію, та додала, що наші банкіри нібито радять індонезійцям приберегти гроші, заховавши їх у Сингапурі. Чи не могли б ми це припинити? Я пояснив, ще це було абсолютно нереально, бо індонезійці могли перевести свої гроші з Індонезії в будь-яке місце світу, лише один раз натиснувши на кнопку на клавіатурі комп'ютера. Мало того, чутки ніяк не могли вплинути на рупію, якби вона спиралася на міцну економіку. Щоб відновити довіру ринку до рупії, потрібно було, щоб учасники ринку побачили, що її батько провадить реформи, узгоджені з МВФ. Якщо він відчував, що якісь умови були занадто нереальні для нього або занадто жорсткі, він мав право запросити до Індонезії когось на кшталт Пола Волкера, колишнього голови Федеральної резервної системи США. Імовірність того, що МВФ дослухається до думки Волкера, була набагато вищою. Це моє повідомлення дійшло до адресата: хтось із банкірів пізніше розповів мені, що Волкер дійсно був у Джакарті, проте після зустрічі з Сухарто поїхав геть, так і не ставши його радником.

Проблеми Сухарто помітно ускладнювало те, що його діти дедалі більше втручалися в усі контракти та державні монополії, де пахло великими грошима. МВФ поставив собі

на меті відмінити кілька таких монополій, зокрема монополію на торгівлю гвоздикою і національну монополію на торгівлю автомобілями, які належали його синові Томмі; монопольний контракт на побудову гідроелектростанції, який мала його донька Тутут, та банківські ліцензії, видані іншим синам, – ось лише кілька прикладів. Сухарто ніяк не міг зрозуміти, чому це МВФ втручається в його внутрішні справи. Насправді ці монополії та поступки вже стали серйозними темами для розмов із керуючими фондів. Крім того, технократи, що стояли при владі, у фінансовій кризі, яка охопила Індонезію, побачили можливість нарешті позбутися усталених методів роботи, що ще більше послаблювало економіку та збільшувало незадоволення світової спільноти. Але, що найважливіше, ВМФ знав, що Конгрес США не голосуватиме за додаткове виділення фондів для поповнення його коштів, якщо Індонезія не відмовиться від наведених вище підходів.

Визначальну роль справила позиція Америки, яку Саммерс висловив моєму прем'єр-міністрові та мені 11 січня 1998 року, під час свого перебування в Сингапурі, коли він прямував до Індонезії. У цій ситуації потрібно було, за його словами, «переломити стиль» правління урядом, властивий Сухарто. Наданню привілеїв йому та його родині треба було покласти край. Для всіх гравців умови на ігровому полі мали бути однаковими. Я зауважив, що доцільно зберегти владу за Сухарто, бо жодна інша людина не мала достатньо сильного характеру, щоб реалізувати умови МВФ. Ось чому ми, на мою думку, повинні були допомогти Сухарто їх реалізувати та працювати разом на спільний високий результат, а саме змусити президента призначити віце-президента, здатного відновити довіру ринку до майбутнього Індонезії в епоху, яка настане після Сухарто. Адміністрація Клінтона моїх позицій не поділяла. Ці люди категорично наполягали на демократії, на покладенні краю корупції й порушенню прав людини. Холодна війна вже закінчилася, і вони не бачили причини «пестити» Сухарто (слова Клінтона під час передвиборчої кампанії 1992 року).

Через два місяці, в березні 1998 року, колишній віце-президент США Волтер Мондейл привіз Сухарто послання від Клінтона, а повертаючись додому через Сингапур, заїхав зустрітися з прем'єр-міністром Гохом і мною. Порівнявши свої погляди щодо дій, до яких Сухарто міг удатися в рамках реформаційного процесу, Мондейл звернувся до мене з несподіваним запитанням: «Ви знали Маркоса. Ким він був: героєм чи ошуканцем? Чи можна Сухарто порівняти з ним? Ким є Сухарто: патріотом чи шахраєм?» Відчувалося, що Мондейл, перш ніж подавати свої рекомендації президентові, хотів скласти свою думку щодо мотивації вчинків Сухарто. Я відповів, що, можливо, Маркос розпочинав свою кар'єру як герой, але закінчив її як ошуканець. Сухарто був не такий. Для нього героями були не Вашингтон, Джефферсон чи Медісон, а султани Соло. Дружина Сухарто була однією з наймолодших принцес цієї королівської династії. Займаючи посаду президента Індонезії, він був таким собі мегасултаном мегадержави.

Сухарто вірив, що його діти мали право на такі ж самі привілеї, що й принци та принцеси султанської династії Соло, а тому він без жодного сорому чи бентеги їм їх надавав, адже ж він мав на це право як мегасултан. Сам себе він уважав патріотом. Я б не став відносити Сухарто до категорії ошуканців.

Прем'єр-міністр Гох зустрічався з Сухарто тричі: в жовтні 1997-ого, в січні та лютому 1998 року. Метою зустрічей було пояснити останньому, що економіка Індонезії перебуває в серйозній кризі і що Сухарто варто дуже серйозно взятися до реформ, узгоджених із МВФ, бо інакше ринок відмовиться від його валюти й товарів, за чим неминуче настане колапс. Повернувшись з останньої лютневої зустрічі, Гох розповів мені, що Сухарто діяв, наче його трон оточили ворожі війська: він свято вірив, що Захід хоче розправитися з ним. Звертаючись до Сухарто, Гох висловив стурбованість із того приводу, що в разі погіршення економічних умов стає можливим голод у країні, громадські заворушення і повна втрата Індонезією довіри інвесторів. У цьому випадку на президента чекали справді великі проблеми. Саме тому було важливо стабілізувати економіку за допомогою МВФ. Сухарто у відповідь самовпевнено зауважив, що за ним – армія. Гох натякнув, що за певних умов, коли люди будуть голодні, солдати навряд чи стануть стріляти, але Сухарто повністю виключав таку можливість. На жаль, достукатись до нього виявилося неможливо. Приблизно того самого часу один індонезійський генерал сказав (про це в березні повідомив нашому послові посол США): «Якщо студентів буде тисяча, їх просто поб'ють. Якщо їх буде 10 000, індонезійська армія зробить спробу контролювати юрбу. Але якщо їх буде 100 000, армія перейде на бік студентів».

Кілька подальших кроків президента Сухарто призвели до того, що валюта Індонезії та її цінні папери дедалі знецінювалися, попри домовленість, досягнуту з МВФ у січні 1998 року. Наступного місяця в індонезійських газетах було опубліковано критерії, які президент пред'являв до майбутнього віце-президента; читаючи їх, люди не сумнівалися, що найвідповіднішим кандидатом на цю посаду є Б. Дж. Хабібі, відомий тим, що реалізовував кілька високозатратних та високотехнологічних проектів, як-от створення літаків. Кілька керівників інших країн були стурбовані таким вибором і поїхали з неофіційними візитами до Сухарто, щоб відрадити його від такого кандидата. Серед цих людей виявився колишній австралійський прем'єр-міністр Пол Кітинг, якого Сухарто вважав своїм добрим товаришем, прем'єр-міністр Гох і малайзійський прем'єр-міністр Анвар Ібрагим. Даїм Зайнуддин, радник малайзійського уряду з економічних питань, наприкінці січня 1998 року написав мені листа із проханням побачити Сухарто й переконати його не призначати на посаду віце-президента Хабібі, бо міністри президента вже казали, що Сухарто доцільніше звернутися за порадою до керівників сусідніх країн. Я не міг собі дозволити поїхати до Джакарти, де мене могли побачити й звинуватити у втручанні у

внутрішні справи в самий розпал кризи. Натомість я, прорахувавши ризики, в промові від 7 лютого, з якою виступив у Сингапурі, висловив застереження: «Ринок був стурбований критеріями вибору віце-президента, що їх запропонував Сухарто, зокрема тим, що кандидат має добре розумітися в науці й техніці, про що президент оголосив незабаром після підписання другої угоди з МВФ... Якщо ринкові буде не до вподоби потенційний віце-президент, рупія ще більше втратить свою силу». Хоч я не називав безпосередньо імені Хабібі, його прихильники після цієї заяви накинулись на мене з критикою.

Коли Сухарто все ж таки призначив на посаду Хабібі, керівники фондів та валютні дилери зреагували так, як і очікувалося: вони кинулися розпродавати рупію, через що її курс упав до 17 000 за один американський долар, що, відповідно, потягнуло за собою всі регіональні валюти й фондові ринки.

На початку лютого 1998 року Бамбанг, син президента, привіз до нього Стіва Ханке, американського професора економіки з університету Джона Хопкінса, який під час зустрічі дав просту пораду щодо того, як можна підняти занадто низький курс рупії, – створити валютний комітет. Поки Сухарто бавився на публіці з цією ідеєю, курс рупії стрибав угору-вниз, а ринок дедалі більше втрачав віру в президента, якого до тієї пори завжди поважали як людину досвідчену й мудру.

Подальші рішення Сухарто, прийняті в лютому-березні 1998 року, які стосувалися призначення нових людей на високі військові та міністерські посади, виявилися найгіршими політичними помилками в його житті. Він призначив Б. Дж. Хабібі на посаду віце-президента, бо, як сам заявив за 48 годин до своєї відставки, ніхто не хотів бачити Хабібі в президентському кріслі. Сухарто був упевнений, що жодна людина в Індонезії, жодна іноземна держава не наважиться на змову з метою змістити його, якщо знатиме, що його місце потім займе Хабібі. Його партнер по грі у гольф Боб Гасан, лісопильний барон, став міністром торгівлі й промисловості, а донька Тутут – міністром соціального забезпечення. Майже всі кандидати, призначені на решту посад, були вірнопідданими або самого Сухарто, або його дітей. Проте найкритичнішим в усій цій серії помилок стало те, що Сухарто призначив на посаду головнокомандувача збройних сил генерала Віранто, водночас підвищивши свого зятя Прабово Суб'янто до посади генерал-лейтенанта та голови служби «Kostrad» (стратегічних сил). Він знав, що Прабово, людина, здібна від природи та амбіційна, зазвичай діяв імпульсивно й безоглядно, і тому намагався такими двома призначеннями врівноважити розстановку сил у армії.

Сам я зустрічався з Прабово двічі, це було на обідах у Джакарті в 1996 та 1997 роках. Попри свій гострий розум, він говорив недоладні речі. 7 лютого 1998 року він зустрівся окремо зі мною та прем'єр-міністром Гохом у Сингапурі, щоб передати дивне послання: начебто становище китайців в Індонезії є небезпечним через те, що в разі будь-яких

проблем – читай, заворушень – вони постраждають, бо є національною меншістю, а Соф'ян Вананді, широко відомий успішний індонезійський бізнесмен китайського походження, який брав активну участь у політичному житті, був у серйозній небезпеці, бо належав до «подвійної меншості»: був одночасно китайцем і католиком. Соф'ян нібито не раз говорив йому та кільком іншим генералам, що президент Сухарто має залишити президентство. Коли я висловив свої сумніви в правдивості таких слів, Прабово став наполягати на тому, що Соф'ян дійсно таке говорив і що китайські католики являли собою небезпеку для самих себе. І прем'єр-міністр, і я, обидва були спантеличені: навіщо б йому розповідати нам таке про Соф'яна, якщо абсолютно очевидно, що ніхто в Індонезії не стане розповідати зятеві президента про те, що президента змусять піти з посади? Нам спало на думку, чи не готує він ґрунт до чогось, що має статися далі з Соф'яном та іншими індонезійськими бізнесменами-китайцями.

9 травня 1998 року адмірал Вільям Оуенс, колишній заступник голови об'єднаного комітету начальників штабів США, який нещодавно пішов у відставку, приїхав до мене на зустріч у Сингапурі. Він розповів мені про дивні заяви, які Прабово робив під час їхньої зустрічі в Джакарті за день перед тим. За обідом, у присутності двох своїх молодих ад'ютантів (підполковників, один з яких до того ж був лікарем), Прабово відкрито заявив, що «старий, скоріше за все, і дев'яти місяців не протримається, а може, й помре». У піднесеному настрої, святкуючи свою третю зірочку генерал-лейтенанта та підвищення на посаду голови «Kostrad», він жартував з приводу чуток, які ходили країною, що нібито він сам може замислювати замах. Оуенс зауважив, що, хоч він і був знайомий із Прабово протягом двох років, він все таки був іноземцем. Я сказав, що Прабово просто ще не вийшов із безвідповідального дитинства.

Протягом кількох місяців, починаючи з січня 1998 року, по студентських кампусах відбувалися акції протесту; викладачі, колишні міністри та генерали відкрито закликали студентів додати свої голоси до вимог за реформування країни. Щоб показати, що ситуація в нього повністю під контролем, Сухарто демонстративно – у самий розпал кризи, 9 травня 1998 року – поїхав до Каїру на конференцію. Сталося неминуче: студентські демонстрації вилилися на вулиці, та після кількох сутичок зі спеціальними поліцейськими відділами 12 травня шістьох студентів університету Трісакті застрелили в мить, коли вони відступали до свого кампусу. Спричинений цим вибух гніву призвів до повного руйнування законності й порядку, бо поліція і солдати по суті здали місто юрбам людей, які грабували, паплюжили та палили магазини й домівки етнічних китайців і ґвалтували китайських жінок. Усі в країні знали, що до заворушення підбурили люди Прабово, який хотів виставити Віранто як некомпетентного керівника, щоб потім, коли Сухарто повернеться з Каїру, він (Прабово) міг очолити збройні сили. Коли Сухарто по-

вернувся з Каїру 15 травня, його партія вже була програна.

Один за одним найближчі та найвірніші помічники й міністри покидали Сухарто, після того як найбільш безвідмовний з усіх його підлеглих, Хармоко, якого він призначив спікером національної асамблеї, публічно зажадав його відставки. Ця драма закінчилася 21 травня о 9-й годині ранку, коли Сухарто в прямому телевізійному виступі оголосив про свою відставку, а Б. Дж. Хабібі прийняв президентську присягу.

Те, що розпочиналося як економічна проблема, яка вимагала допомоги МВФ, закінчилося усуненням президента. Для лідера, який підняв жебрацьку країну – Індонезію 1965 року – до економіки з величезним потенціалом, який вивів свій народ на новий рівень знань і побудував інфраструктуру, необхідну для подальшого розвитку держави, це стало особистою катастрофою. У такий критично важливий момент людина, яка завжди так мудро обирала собі помічників, поставила на визначальні позиції зовсім не тих, кого потрібно. Як показало життя, його помилки стали катастрофою не тільки для нього самого, але й для всієї країни.

Сухарто ніколи не замислювався над тим, що змушений буде колись поїхати з країни. Гроші його та його рідних було вкладено в індонезійські підприємства. Той самий американський журналіст, який у журналі «Forbes» повідомляв, що родина Сухарто володіла активами на суму 42 мільярди американських доларів, розповідав мені в Нью-Йорку у жовтні 1998 року, що левову частку всіх активів було розміщено в Індонезії. Після індонезійського краху він, однак, оцінював їх уже не більше ніж у 4 мільярди. На відміну від філіппінського президента Маркоса Сухарто таємно не розміщував своїх активів за кордоном, будучи готовим будь-якого моменту до втечі. Він залишився у Джакарті. Після 32 років на посаді президента він не збирався нікуди тікати. Я не розумів, навіщо його дітям було потрібне таке величезне багатство. Якби не їхня захланність, він посів би в історії Індонезії зовсім інше місце.

Генерал Бенні Моердані, його довірений помічник, який вірою і правдою допомагав йому в ролі голови військової розвідки, а пізніше зайняв посаду головнокомандувача всіх збройних сил, розповідав мені наприкінці 80-их, що він радив Сухарто знайти управу на безкінечне «хочу» власних дітей, коли йшлося про привілеї в бізнесі. Якби він тільки послухався Моердані, на нього не чекав би такий трагічний кінець. Я дивився по телебаченню, як він складав із себе обв'язки. На мою думку, він заслуговував на більше. Сухарто завжди зосереджував свою енергію на стабільності й економіці. Його політика створила умови для могутнього економічного зростання в період із 1970-их по 1990-і роки по всіх азійських країнах. Це була золота ера Південно-Східної Азії.

Хоч те, що він став президентом, було лише поворотом фортуни, Хабібі вважав, що

його доля – правити Індонезією. Попри дуже гострий розум, йому бракує послідовності та стриманості у висловлюваннях. У газеті «Asian Wall Street Journal» від 4 серпня 1998 року він описував свій стиль роботи як «одночасне оброблення від 10 до 20 питань», порівнюючи себе з комп'ютером. Він також поскаржився, що коли ступив на посаду 21 травня 1998 року, то отримав поздоровлення від багатьох країн уже наступного дня, але Сингапур надіслав йому свої поздоровлення «майже в червні, з великою затримкою. (Сингапур відправив поздоровлення 25 травня.) Для мене це особистої проблеми не становить, проте не забуваймо про 211 мільйонів інших людей [в Індонезії]. Подивіться на карту. Оця вся зелена область – це Індонезія. А ота малесенька червона цятка – це Сингапур. Порівняйте самі». Через кілька днів після того прем'єр-міністр Гох відповів у своїй промові, яку робив на мітингу на честь Дня Нації, що ресурси Сингапуру становлять лише три мільйони людей і що здатність «маленької червоної цятки» щось зробити для своїх сусідів є доволі обмеженою.

Стосовно Хабібі ми добре знали, що він за птах, бо саме він керував спільним із Сингапуром проектом на Батамі. Він був налаштований проти китайських індонезійців, а разом із ними й проти Сингапуру з його китайською більшістю. Він думав, що ми терпітимемо той самий підхід, який він використовував стосовно посередників у торгівлі між Індонезією й Китаєм – «куконгів», тобто дозволимо на себе тиснути й безкінечно доїти нас. Таке ставлення, звичайно, означало б перехід від співпраці двох рівних незалежних країн, про яку ми домовилися з Сухарто, до стосунків «abang-adik» («старший брат і молодший брат»). Проте це гра на публіку; в приватному порядку Хабібі не один раз надсилав прем'єр-міністрові прохання відвідати його в Джакарті і, крім того, запрошував Луна (заступника прем'єр-міністра) з дружиною на обід. Він прагнув, щоб усі бачили, як його підтримують сингапурські лідери, бо вважав (як нам повідомили), що тоді провідні індонезійські бізнесмени, за походженням китайці, стануть йому довіряти й почнуть інвестувати гроші в проект під його проводом. Ми не дуже добре розуміли зв'язок між такими зустрічами та довірою інвесторів.

Через два дні після своєї пишномовної, але некоректної заяви він прочитав лекцію (тривалістю 80 хвилин) Тео Чі Гіню, нашому міністрові освіти та заступникові міністра оборони. Тео тоді саме доставив гуманітарну допомогу до Джакарти для генерала Віранто – головнокомандувача індонезійських збройних сил. За словами Тео,

> «Хабібі поводився дуже жваво, на всі боки розмахував руками, тоді як вираз його обличчя і тон голосу змінювались щохвилини. Емоції так переповнювали його, що здавалося – він не здатний всидіти на місці. Хабібі перескакував з думки на думку, з предмета на предмет: його власні досягнення, його особисті риси характеру та дуже

> прозорі натяки-погрози на адресу Сингапуру. Він розповідав, що прожив 25 років у Європі, ще змолоду, з 18 літ і засвоїв там такі цінності, як "демократія й права людини". Хабібі хотів, щоб Сингапур знав своє місце та усвідомлював власну беззахисність. Саме тому він раз у раз повторював що "Сингапур лежить посередині" [Малайзії]. Підстрибуючи зі свого крісла, він нісся до стіни, щоб, широко розставивши руки, показати, наскільки зелені простори намальованої на карті Індонезії більші за "червону цятку" посередині – Сингапур».

Уночі 27 січня 1999 року, коли я мав вилітати на Давос, я з великим подивом почув по радіо новину: Хабібі вирішив, що Східному Тімору потрібно надати право вибору: стати повністю автономною одиницею чи отримати незалежність. Це був дуже несподіваний поворот у політиці, якої Індонезія вперто дотримувалася починаючи з 1976 року, бо всі ці роки індонезійці казали, що входження Східного Тімору до її складу є безповоротним.

У Давосі я зустрівся зі Стенлі Ротом, помічником державного секретаря США в питаннях Східної Азії й Тихоокеанського регіону, людиною, яка відзначається великою прозорливістю, постійно перебуває в роз'їздах та, здається, не знає, що таке втома. Ми дійшли спільної думки, що пропозиція Хабібі повністю і назавжди міняє диспозицію сил, і тепер можна було очікувати, що Східний Тімор стане незалежним. Під час розмови прозвучав сухий коментар Рота: прем'єр-міністри не повинні так легковажно ставитись до написання листів, особливо до президентів на кшталт Хабібі. (Ми обоє читали звіти, де говорилося, що в Хабібі таке рішення виникло після того, як він отримав листа від австралійського прем'єр-міністра Джона Говарда, у якому останній пропонував провести серед східнотіморців референдум, щоб визначити їхнє майбутнє.)

Незабаром після тієї заяви щодо Східного Тімору, 4 лютого 1999 року, Ма Боу Тань, наш міністр комунікації, бачився з Хабібі, і той оповідав, що посол Австралії розповів йому про «новокаледонський» підхід: організувати референдум, а потім, після підготовчих заходів, через 15 років відбудеться перехід території у якість незалежної держави. Виявляється, Хабібі сказав австралійському послові, що Індонезія не готова до такого підходу; вона нічого не вигравала в плані природних або людських ресурсів, золота тощо, а тому австралійці не мали жодного права наполягати на тому, щоб Індонезія надала Східному Тіморові автономію чи право на самовизначення.

«Світ нас не розуміє, а тому завжди малює нас як якогось монстра», – заявив Хабібі Ма Боу Таню. Він був «ситий по горло» цим, а тому попросив свій Кабінет вивчити можливість звільнити Східний Тімор – дати йому можливість вибору між автономією і незалежністю. Проте якби Тімор відмовився від автономії і став би просити про індонезійську підтримку в підготовці переходу до незалежності, тоді він змушений був би сказати: «Вибачайте». Він,

за його словами, не був готовий до ролі «багатого дядечка» для Східного Тімору, а тому попросив посла передати це австралійському прем'єр-міністрові Джонові Говардові. Таким чином, стає зрозуміло, чому в його листі до Говарда в січні 1999 року було висловлено думки щодо ідей Хабібі стосовно Східного Тімору. Коли він отримав цього листа, то негайно ж написав свої нотатки обіч кожного абзацу, коментуючи ідею для Кабінету. Отак було запущено колесо подій, які окреслили поворотний пункт в історії Індонезії.

Підтвердження того, як саме було вирішено долю Східного Тімору, я отримав від Гінанджара Картасасміта, здібного індонезійського міністра-координатора у справах економіки, з яким ми разом летіли з Сингапуру до Цюріха в ніч цієї заяви. Ми сиділи через прохід один від одного, обидва летіли на Міжнародний економічний форум у Давосі й цілу годину дискутували з приводу економічних та політичних подій в Індонезії. Основною подією, яка не йшла йому з голови та язика, був Східний Тімор. Він розповів, що рішення було прийняте після того, як Кабінет уперше почув про це питання того ж таки дня, отримавши нотатки Хабібі. Обговорення тривало дві години, після чого всі міністри, включаючи генерала Віранто (міністра оборони), погодились на пропозицію президента. Гінанджара Картасасміта запитав із певним хвилюванням у голосі, чи на мою думку це матиме інші наслідки для Індонезії. Я дипломатично відповів, що не впевнений, проте це є дуже значною зміною в політиці країни.

На думку радників Хабібі, така пропозиція Східному Тіморові автономії або незалежності повинна була допомогти йому отримати фінансову підтримку від МВФ і Світового банку, а також створити йому в США та Європейському Союзі репутацію демократа й реформатора. Це мало зіграти йому на руку під час перевиборів. Фактично він зробив агітаційний хід, залучивши до справи своїх генералів, багато з яких довгі роки присвятили тому, щоб тримати Східний Тімор у спокої і під контролем. Зустрівшись із прем'єр-міністром Гохом в Окленді під час конференції АПЕК , Гінанджар визнав, що в лютому 1999 року вони зробили помилку, озброївши міліцейські підрозділи. За цією дією стояло бажання «переконати» східнотіморців не голосувати за незалежність, а коли вони все-таки проголосували, віддавши близько 80% голосів при явці майже 99%, Східний Тімор запалав – його в буквальному значенні слова розграбували й спалили дотла (як твердили міліціянти). Постраждала репутація Хабібі як індонезійського націоналіста, дісталося також репутації індонезійський збройних сил та урядові.

Щоб дати Хабібі шанс виграти перевибори, його команда радників представила його в ролі реформатора, який прагнув порвати з минулим. Він випускав політичних в'язнів, дозволив зареєструвати 50 політичних партій замість трьох, зареєстрованих під час правління Сухарто. Він часто зустрічався з представниками преси й вільно (часом занадто вільно) з ними спілкувався. Його «хореографи» натягнули на нього нарешті

ошийника і відпускали гуляти тільки на короткому повідку, змусивши припинити будь-які «експромти». Щоб виграти, йому потрібні були гроші. За оцінками офіційних осіб, після виборів мали відбутися значні зміни. Боячись, що їх переведуть на інші посади, де буде не так зручно брати хабарі, у цей період «міжцарствування» вони лізли зі шкіри, щоб загарбати все, що можна. На всіх рівнях корупція розгулялася в таких масштабах, яких не бачили навіть у найгірші роки при Сухарто. Можливостей для хабарництва було як ніколи: багато банків і великих компаній збанкрутували й залежали лише від державних схем допомоги, що робило їх уразливими для зовнішнього тиску. Серед цих банків був і банк «Bali», близько 70 мільйонів доларів із якого розхапали найближчі товариші Хабібі. МВФ та Світовий банк вирішили тимчасово припинити надавати Індонезії кошти, поки не буде проведено ретельного аудиту й покарано винуватців. Хабібі заборонив публікувати аудиторський звіт на тих підставах, що це порушувало закон Індонезії щодо збереження конфіденційності банківської інформації. Як повідомляли індонезійські мас-медіа, певні сліди цих грошей вели до членів його сім'ї.

Але незважаючи на все це, в кампанії за президентське крісло він мобілізував усю підтримку, яку тільки міг отримати завдяки своїй репутації правовірного мусульманина та адміністративному ресурсу. Він мав помічників, здатних так викрутити невтішну реальність його дій, щоб зробити його майже героєм. Попри весь тиск із боку медіа, лідерів опозиційних партій та власної партії «Golkar», він відмовився поступитися. Він заявив, що не був боягузом і погодився би зняти свою кандидатуру, тільки якщо його відкине MPR (Народна консультативна асамблея). Його відкинули. У перші години 20 жовтня Асамблея відмовилася приймати його звітну промову, проголосувавши 355 голосами проти 322. Ті, хто добре розуміється на «ляльках» і «ляльководах» індонезійської політики, розповідали мені, що ніколи ще не бачили, щоб так багато членів MPR отримало так багато грошей за такий короткий час. Хабібі здався.

Те, що Хабібі вийшов із передвиборчої борні, призвело в останню хвилину до кардинальних змін у політичних альянсах, які вплинули на подальшу долю двох основних кандидатів на президентський пост: Абдурахмана Вахіда, або Гус Дура («старшого брата Дура», як його з любов'ю називали послідовники), та Мегаваті Сукарнопутрі. Гус Дур був лідером «Nahdlatul Ulama» – мусульманської організації з давніми традиціями, 30 мільйонів членів якої мешкали переважно в сільській місцевості. Його PKB (Національна партія пробудження) отримала 12,6% голосів на червневих виборах. Мегаваті, донька президента Сукарно, очолювала PDI-P (Індонезійську демократичну партію «Боротьба»); нескінченною агітацією на масових мітингах вона домоглася того, що виграла найбільший єдиний блок із 34% голосів, набагато випередивши Хабібі (партію «Golkar»).

Але попри її гучну перемогу, Народна консультативна асамблея з 695 осіб (200 з яких не обиралися електоратом) о 16 годині 20 жовтня оголосила президентом Гус Дура: він отримав 373 голоси проти 313, які отримав Мегаваті. Розгорнулося шалене політичне маневрування, яке закінчилося тільки о 15 годині наступного дня, коли Асамблея почала голосувати за віце-президента. У змагання вступили три кандидати: Акбар Танджунг («Golkar»), Віранто, головнокомандувач індонезійських збройних сил (TNI – «Tentera Nasional Indonesia»), та Хамза Хаз з ісламської коаліції. Мегаваті відмовилася від боротьби, боячись чергового приниження. Гус Дур витратив багато часу, щоб переконати її, і врешті-решт вона повірила, що з його допомогою (та партій, які його підтримували) вона виграє цю посаду. Йому самому вона була потрібна в ролі віце-президента, бо інакше він був би нелегітимним. А тим часом у кількох містах Яви й Балі стався вибух насильства та підпалів; у цих містах вона виграла майже всі голоси.

На щастя, в той момент у Сингапурі перебував Стенлі Рот, який приїхав, щоб виступити на Міжнародному економічному форумі. Він зустрівся зі мною та прем'єр-міністром Гохом о 20 годині, через лічені години після того, як Гус Дура обрали президентом. Ми, так само як і він, були абсолютно впевнені, що на Індонезію неминуче чекає кривава розправа, якщо асамблейські софісти від політики обведуть Мегаваті довкола пальця, не допустивши її на посаду віце-президента. Ми та він зі свого боку були рішуче налаштовані зробити все можливе, щоб довести до відома визначальних індонезійських гравців, який вплив на довіру міжнародних інвесторів матиме такий перебіг подій.

22 жовтня в «Jakarta Post» з'явилося повідомлення, що державний секретар США Мадлен Олбрайт (тоді вона перебувала в Африці) зателефонувала Гус Дурові рано-вранці, щоб «донести до нього погляди Вашингтону» стосовно необхідності обрати Мегаваті на посаду віце-президента. Перемога Мегаваті була переконливою: 396 голосів проти 294. Ця перемога врятувала Індонезію від другого циклу безпорядків.

Кінцевий результат у тих обставинах був оптимальний. Гус Дур, новий президент, втратив зір: протягом 1998 року він пережив два інсульти, хоч 20 жовтня мав доволі сил, щоб нормально рухатися, – це збільшило його шанси. Після того як Народна консультативна асамблея відхилила звіт Хабібі, майже всі голоси мусульман перейшли до Гус Дура. Протягом тижня з моменту виборів він швидко призначив Кабінет, у якому були представлені всі основні політичні партії та збройні сили. Можливо, це не найефективніший уряд, бо для нього властивий занадто широкий поділ влади, але він зможе загоїти рани, які країна сама собі нанесла в кривавих сутичках: «прібумі» проти китайців, мусульман проти християн, даяки та малайці проти мадурців, сепаратисти з Ачеху проти індонезійської армії. Перед Гус Дуром і Мегаваті стоять дві нелегкі задачі: відновити суспільний лад в Індонезії та дати новий поштовх розвиткові економіки.

Під час правління Сухарто, щоб уникнути непорозумінь із президентом та його помічниками, ми не зустрічалися з індонезійськими опозиційними лідерами. На відміну від Америки й Західної Європи ми не вирощували опонентів Сухарто – Мегаваті Сукарнопутрі, Амьєн Райса і навіть Гус Дура. Найближчий зв'язок, який ми мали, був із міністрами Сухарто та TNI. Вони, а особливо Алі Алатас, міністр закордонних справ, і генерал Віранто, міністр оборони й лідер TNI, допомагали стабілізувати двосторонні зв'язки під час президентства Хабібі. Проте між січнем та квітнем 1999 року С.Р.Натан, тоді директор Інституту оборони й стратегічних досліджень (ІОСД), а пізніше наш президент (з вересня 1999 року), запрошував індонезійських партійних лідерів виступати перед слухачами його інституту; ці виступи потім транслювали місцеві й міжнародні мас-медіа. Під час цих візитів сингапурські міністри зустрічалися з промовцями на урочистих обідах і вечерях, прагнучи зрозуміти їхні позиції та встановити особисті стосунки. Саме так ми познайомилися з Гус Дуром (пізніше президентом), Мегаваті Сукарнопутрі (пізніше віцепрезидентом), Амьєн Райсом (пізніше головою Народної консультативної асамблеї) і Марзукі Дарусманом із «Golkar» (пізніше міністром юстиції в Кабінеті Гус Дура).

Такі контакти діяли на нерви Хабібі та його помічникам, які вголос заявили про своє незадоволення нашим втручанням у їхні внутрішні справи. ІОСД вказав на те, що він запрошував представників «Golkar» лише зробити промови; Марзукі Дарусман виступив перед слухачами, а ще ІОСД повторно запросив голову «Golkar» Акбара Танджунга, який не мав можливості приїхати першого разу. Така заява інституту не задовольнила доктора Деві Фортуна Анвар – радника Хабібі з питань зовнішньої політики, яка через це звинуватила Сингапур у «промегаватизмі».

Я зустрічався з Гус Дуром у Джакарті 1997 року, коли він виступав із промовою перед одним закритим засіданням; у своїй промові він пояснював роль ісламу в Індонезії та запевняв інвесторів, що індонезійський іслам – це зовсім не те, що іслам на Близькому Сході. Він був гарним промовцем, вільно володів англійською, добре читав арабською і мав надзвичайно гострий розум. Тоді мені не спадала думка, що колись він стане президентом та успадкує Індонезію від Сухарто після періоду «міжцарствування» Хабібі.

У той вечір, коли він складав присягу, ми обоє – прем'єр-міністр Гох та я – надіслали йому свої поздоровлення. Ми не хотіли, щоб у когось виникли сумніви щодо того, чи ми підтримуємо нового індонезійського президента.

Невдовзі після свого обрання він зібрав усіх послів країн АСЕАН, щоб повідомити їм, що збирається відвідати відповідні країни, розпочавши з Сингапуру. Звертаючись до нашого посла Едварда Лі, він багатозначно промовив: «Індонезія прагне гарних стосунків із Сингапуром і сподівається, що Сингапур підтримає її в процесі одужання». Далі він перейшов до опису свого бачення майбутнього: Китай, Індія та Індонезія, три з найбільш

населених країн світу, мають іти вперед разом; Японія та Сингапур могли б забезпечити їм фінансову й технічну підтримку. Тоді Азія меншою мірою залежатиме від Заходу.

Перш ніж Гус Дур приїхав до Сингапуру, його міністр закордонних справ доктор Алві Шіхаб, людина обдарована й практична, який перед тим досягнув великого успіху в бізнесі, паралельно викладаючи (в ролі «гостя») богослов'я в одному з американських коледжів, завітав до Едварда Лі в посольстві Сингапуру, щоб продемонструвати, що Індонезія прагне щирої співпраці, а не збирається повертатися до ставлення «старшого брата». Едвард Лі запевнив його, що ми готові допомогти, проте зауважив, що технічні й фінансові можливості трьох мільйонів сингапурців мають свої межі. Сингапур не мав ресурсів Америки чи Японії, щоб самостійно поставити на ноги індонезійську економіку. Алві Шіхаб розповів йому, що ми можемо виконати роль каталізатора в процесі відновлення довіри до Індонезії з боку міжнародної спільноти. Завдяки такій підготовці моя перша зустріч із Гус Дуром як президентом Індонезії пройшла в дуже теплій та конструктивній атмосфері.

Прем'єр-міністр Гох зустрів президента Гус Дура в аеропорту 6 листопада 1999 року і до обіду та під час нього встиг обговорити багато істотних питань. Відтак Гус Дур виступив перед авдиторією з 500 бізнесменів та дипломатів, переконливо продемонструвавши свій політичний дар і вміння, яких треба було очікувати від нового президента Індонезії в епоху більшої відкритості й відповідальності. Завітавши до нього, я почув пропозицію стати членом міжнародної консультаційної ради в питаннях економічної відбудови Індонезії – честь, від якої я не міг відмовитися. Він говорив про етичні норми та чесний уряд. Я сказав, що, якщо він хоче, щоб його міністри були чесними, їм варто платити так, щоб вони могли жити відповідно до свого соціального статусу без різних допоміжних «заходів». Його міністр-координатор у питаннях економіки, фінансів та промисловості Гуаїк Кянь Джай, який був там присутній, повідомив Джорджеві Ео, нашому міністрові без портфелю, що він тільки-но обговорював це делікатне питання зі своїм президентом, назвавши його «делікатним» через те, що Індонезія могла собі дозволити достойну платню тільки найкращим із найкращих, а не всьому Кабінетові міністрів.

Потім у нас відбулася зустріч сам на сам – «empat mata», яка пройшла дуже невимушено. Його жвавість, попри похилий вік, два перенесені інсульти та сповнений багатьма подіями ранок, вселяла великі надії. Вражало його почуття гумору, якого він, здавалося, ніколи не втрачав. Поводився він наче президент, який повністю контролює ситуацію. За його словами, мусульманські партії, що його обрали, повинні будуть зайняти реалістичніші позиції, коли підійдуть до розв'язання проблем, а також завдяки взаємодії з ним самим. Через п'ять років вони мали вже змінити своє ставлення. Він висловив бажання, щоб прем'єр-міністр і я прийняли його віце-президента Мегаваті та допомогли їй максимально засвоїти наш досвід. Він також сказав, що має гарні стосунки з генералом Віранто і добре розуміє, яким

саме чином роль військових у житті країни має поступово змінитися. Він усвідомлював, що в Кабінеті опинилося багато людей із протилежними поглядами, особливо це стосувалося сфери фінансів та економіки, але ці проблеми можна було розв'язати. Він був рішуче налаштований спонукати уряд працювати послідовно й солідарно.

Крім почуття гумору, Гус Дур мав ще одну дуже гарну рису: реалістично сприймав насамперед самого себе. Він пожартував: «Перший президент Індонезії [Сукарно] шаленів від жінок; другий президент Індонезії [Сухарто] шаленів від грошей; третій президент [Хабібі] був просто шалений». Донька, яка супроводжувала його в цій поїздці, запитала: «А як щодо четвертого президента?» – на що він, і секунди не вагаючись, відповів: «Wayang» («театральна вистава»). Отак в одному слові він підсумував свою роль в Індонезії. Він був упевнений, що зможе зіграти свою роль президента Індонезії в нову епоху відкритості для мас-медіа та неурядових організацій, які прагнули «reformasi» – реформ і «democrasi» – демократії.

У будь-якому разі в Індонезії відбулися значні зміни. Влада вже більше не зосереджена в руках президента, за спиною якого стоїть всесильна індонезійська армія. Під час виборів на політичній сцені з'явилася довга черга невеликих ісламістських партій, які, проте, разом не формують більшості. Партія Мегаваті отримала 34% голосів у найбільшому єдиному блоці. Амьєн Райс, лідер однієї з мусульманських партій, яка набрала всього 7% голосів, майстерно створив коаліцію мусульманських партій, яку назвали «Центральна вісь». Відтак його коаліція підписала угоди з іншими політичними угрупованнями, що дозволило йому стати спікером у Народній консультативній асамблеї, обійшовши кандидата Мегаваті. Крім того, «Центральна вісь» блокувала Мегаваті шлях до президентства, проголосувавши за Гус Дура – традиційного мусульманського лідера, якого підтримувала вся центральна та східна Ява. Хоч Гус Дур є мусульманським священнослужителем, його особу підтримують націоналісти, бо він завжди стояв за те, щоб релігію (у тому числі й іслам) було відокремлено від держави. Однак його обрали президентом тільки тому, що «Центральна вісь» віддала за нього голоси своїх мусульман. Сухарто за свого правління тримав іслам під жорстким контролем, аж поки наприкінці 1980-их не почав культивувати мусульманський рух, щоб із його допомогою протистояти впливові армії. Хабібі на посаді президента активно опікувався та допомагав мусульманам, бо бачив у них підтримку на час виборів. Відколи іслам вступив у коридори влади, він став однією з провідних політичних сил Індонезії, якою залишиться надовго. Тепер перед Індонезією стоїть важлива задача: як зберегти в країні такі умови, в яких люди різних національностей і мов відчуватимуть себе однією нацією, сформованою відповідно до кредо «батька»-засновника, президента Сукарно: «Brinneka Tunggal Ika» («єдність у розмаїтті»), виведеного на національному гербі.

18. Формуємо зв'язки з Таїландом, Філіппінами та Брунеєм

Найперші враження від тайців я отримав ще 1950 року, коли зупинявся в Таїланді по дорозі до Лондона та назад. Пізніше, під час візитів туди, коли я супроводжував Тунку, мене вразила професійна підготовка людей, що відповідали за зовнішню політику. Міністерство закордонних справ Таїланду підбирало на роботу найкращих із найкращих, найрозумніших та найталановитіших працівників, які закінчили британські, європейські й латиноамериканські університети. У Таїланді це міністерство вважалося найпрестижнішим, бо там добре платили; його працівники користувалися повагою, бо подорожували за кордон тоді, коли це було в дивину. Люди, які займалися внутрішнім управлінням країною, навіть і наблизитись не могли до цієї категорії. Але високий рівень працівників Міністерства закордонних справ насправді був умовою виживання країни, бо лише так можна було захиститися від закидів британців із Бірми та французів з Індокитаю. Таїланд є єдиною країною Південно-Східної Азії, яка ніколи не була нічиєю колонією.

Я познайомився з прем'єр-міністром Таїланду фельдмаршалом Таномом Киттікачорном у Бангкоку 1966 року. Він був непохитним поборником інтервенції США у В'єтнамі, проте в січні 1973 року розповів мені, що, на його думку, повне виведення американського контингенту з Індокитаю було лише питанням часу. Він мріяв побачити весь регіон об'єднаним: щоб країни Індокитаю (Північний і Південний В'єтнам, Лаос і Камбоджа, а також Бірма) увійшли до АСЕАН, але лише після того, як у Північному В'єтнамі нарешті припиняться військові дії.

Таном не був людиною складного характеру. Він був вірний друзям та союзникам. До мене він ставився як до друга, ми вільно обмінювалися думками. Його турбувало те, що через підтримку, яку Таїланд надавав раніше американцям (зокрема величезні повітряні бази, з яких американські літаки літали бомбувати Північний В'єтнам), в'єтнамці навряд чи скоро забудуть образи. Він скаржився на те, що американці воювали, що називається, «однією рукою»: вони атакували Північний В'єтнам тільки з повітря, а в Південному В'єтнамі, навпаки, вели тільки оборонні наземні дії; така стратегія, на думку Танома, не могла призвести до перемоги. Все, що їм залишалося, це сподіватися, щоб вона не призвела до поразки. Тайці намагались пристосуватися до нових реалій життя.

У жовтні того року значні демонстрації з вимогами демократичнішої конституції, які відбулися в Бангкоку, змусили Танома поїхати до США. Оселившись із дружиною в Бостоні, вони почувалися дуже нещасними: їм не вистачало теплих тропіків, друзів і рідних, а понад усе – пікантної тайської їжі.

У грудні 1974 року Таном, нікого не попередивши, полетів назад до Бангкоку. Коли тайський уряд захотів повернути його до США, він категорично відмовився, сказавши, що поїде лише за умови, що з ним поїде його хворий батько і їм дадуть дозвіл оселитися десь не так далеко, як Америка. Я погодився на прохання тайського уряду дозволити йому оселитися в Сингапурі, проте виставив вимогу: під час свого перебування він повинен утриматися від будь-якої політичної діяльності. На мою думку, Сингапур тільки виграв би, якби став чимось на кшталт азійської Швейцарії – нейтрального святилища, на території якого не існує політики.

Коли я запросив його, його дружину, доньку та зятя (вони всі разом мешкали в Бостоні) на обід, він розповів, як гірко було жити на чужині: непризвичаєні до холодів Нової Англії, вони відчували себе повністю ізольованими й страждали через сусідів, що постійно скаржилися, бо їх дратували запахи гострих тайських соусів. У Сингапурі він зустрічався з незліченною чередою рідних і друзів, крім того, сам наш спосіб життя був досить подібний до тайського. Однак тайський уряд не забував тримати під контролем його та його гостей, щоб вони знову не стали плести політичних інтриг.

Таном повернувся до Бангкоку через два роки вже у рясі ченця й привселюдно оголосив, що хоче піти до монастиря; по приїзді його вітали деякі члени тайської королівської родини. Час плинув, Тамон не повернув своєї влади, але спромігся переконати тайський уряд повернути йому більшу частину його активів, які були тимчасово заморожені або конфісковані. Отакими є тайці: вони ніколи не йдуть на брутальну конфронтацію, якщо існує можливість компромісу. Прощати – одне з важливих умінь буддизму.

Ще перед тим, у 1975 році, пройшли загальні вибори, на яких прем'єр-міністром було обрано Кукріта Прамоя – традиційного монархіста. Він очолив коаліцію, у якій його Партія соціальної дії мала лише 18 місць із 140. Він був потрібний Таїланду, щоб протистояти загрозі: існувала велика ймовірність, що Північний В'єтнам переможе Південний. Як на мене, він був філософом за характером, людиною дуже обережною, з розвиненим почуттям гумору, який, проте, інколи був «чорним» і злим. Траплялося, він робив дурниці, яких важко було очікувати. Мабуть, через свою жваву манеру спілкування – він постійно розмахував руками та мав виразну міміку – він не справив на мене враження людини з серйозною політичною метою. В одному з голлівудських фільмів, «Тихий американець», він зіграв роль прем'єр-міністра. Кукріт Прамой був

розведений і жив у повному достатку у великому й гарному будинку з тикового дерева, побудованому в старовинному тайському стилі в центрі Бангкоку; я кілька разів бував у тому будинку, куди він мене запрошував на обід «аль фреско»[1].

Як людина, що формулювала політику Таїланду, він мене непокоїв. Я відвідав його в Бангкоку 17 квітня 1975 року, через тиждень після того, як червоні кхмери захопили Пномпень, та через два тижні після того, як пав Сайгон, – і йому майже нічого було сказати щодо позиції Таїланду. Наш посол, який виріс у Таїланді і був добре обізнаний із його культурою та лідерами, вважав, що Таїланд тоді просто ще не визначився з напрямом своєї зовнішньої політики. Момент, який я обрав для свого візиту, був надзвичайно напружений. Кукріт заявив, що американці повинні прибрати свої бази з країни протягом року. Він уже втратив певність у США, присутність яких тепер із «мети» перетворилася на «заваду» – зараз вона вже компрометувала Таїланд та зв'язувала йому руки. Я порадив поки не списувати США з рахунку: американський Конгрес ще міг змінити своє ставлення, наздоганяючи перебіг подій. На думку Сингапуру, присутність Сьомого флоту США полегшувала наші стосунки з Китаєм та Радянським Союзом, бо без нього в цьому регіоні росіяни набували занадто великого впливу. Коли Радянський Союз попросив у Сингапуру дозволу розмістити нафтосховища для їхнього рибальського флоту на одному з наших зовнішніх островів, ми запропонували росіянам купувати нафту в американських нафтових компаній, розміщених у Сингапурі. Якби тут не було кораблів Сьомого флоту США, ми б ні за що не наважились на таку відповідь.

Через два тижні після того, як Кукріт відвідав Пекін на початку липня, він приїхав до Сингапуру. До того часу він уже встиг прийняти в Бангкоку північно-в'єтнамську делегацію. Він заявив, що у французькому Індокитаї було на практиці застосовано «теорію доміно» і що північні в'єтнамці прагнули взяти під свою владу весь Індокитай. Я запитав, чому радіо «Ханой» так вороже висловлюється на адресу Таїланду, якщо уряд останнього простягає руку допомоги. Такою була їхня тактика, сказав Кукріт, – залякувати та змушувати тайців встановити з ними дипломатичні стосунки; вони хотіли, щоб увесь світ бачив Таїланд заляканим. Він описав свою зустріч із лідером делегації Північного В'єтнаму в Бангкоку: той не видався йому зарозумілим, запропонував «забути старе» й тепло обняв його при зустрічі. За словами Кукріта, він «затремтів у тих обіймах». Присутні усміхались, але від їхніх усмішок віяло холодом, від чого в кімнаті, де вони вп'ятьох сиділи, здавалося, відразу стало холодніше. Серед них вільно почував себе лише лідер делегації, решта сиділи, наче проковтнувши кілки. Під час розмови вони наполегливо правили свого: їм потрібен повітряний

1 «На свіжому повітрі» (італ.). – Прим. перекл.

флот Південного В'єтнаму, який було переведено з В'єтнаму до Таїланду за кілька днів до падіння Сайгону.

На думку Кукріта, ми (тобто країни АСЕАН) мали міцно триматися своїх позицій, ставлячись до індокитайських країн, «як старший брат». Час від часу ми могли б допомагати їм – такою мірою, щоб не дати їм померти з голоду. Ми повинні були продемонструвати своє багатство, міць та солідарність і при нагоді запрошувати їх брати участь у фестивалях пісні й танцю. Зустрівшись із представниками Північного В'єтнаму в Бангкоку і, що найважливіше, в Китаї, він став тверезіше дивитися на Північний В'єтнам. Коли справа доходила до того, щоб захищати власні суверенні інтереси, тайці міркували швидко, а діяли вправно.

Він переказав мені те, що йому розповідав про мене Чжоу Енлай: «Він (тобто я) мене дивує. Ми ж бо – з одного тіста книш, тому я не розумію, чого він боїться, що Сингапур потрапить під владу Китаю? Найбільше його турбує, як уникнути повернення китайців до Сингапуру». Я попросив Кукріта переказати при нагоді Чжоу, що мене не турбує ані те, що китайці можуть повернутися до Сингапуру, ані те, що сингапурські китайці можуть захотіти поїхати до Китаю, а також навіть не те, що Китай візьме владу над Сингапуром. Сингапур був занадто малим порівняно з Китаєм, і з огляду на проблеми, які він міг спричинити, справа була того не варта. А от що мене справді турбувало, то це вітальні послання Китаю на адресу Малайської комуністичної партії та Індонезійської комуністичної партії з нагоди їхніх річниць. Ці послання щоразу спричиняли в Куала-Лумпурі й Джакарті хвилю антипатії й ворожості, а я не хотів, щоб ця ворожість якось перекидалась на мене просто через те, що я був однієї національності з Чжоу Енлаєм. Під час зустрічі я поставив риторичне запитання: чи стане Китай допомагати Сингапурові, якщо між ним та Індонезією розпочнеться війна. Кукріт процитував моє запитання в бангкокській пресі, причому у найнесприятливіший момент.

Наші стосунки з тайцями стали ближчими, коли в'єтнамці в грудні 1978 року атакували Камбоджу. Генерал Крянсак, тоді тайський прем'єр-міністр, не мав досвіду у зовнішній політиці. Його міністр закордонних справ, доктор Упадіт Пачаріянгкун, був людиною здібною, надзвичайно розумною і з гарною освітою (він навчався у Німеччині), але він ніколи не мав справи з в'єтнамцями, що захоплюють чужі землі. Критичний момент настав тоді, коли в'єтнамці виступили з пропозицією: вони не будуть заглиблюватися на 20 кілометрів за тайський кордон, якщо Таїланд залишиться нейтральним і не стане виступати із засуджувальною резолюцією стосовно нападу В'єтнаму на Камбоджу. Через свого міністра закордонних справ я надіслав Крянсаку листа, в якому наполегливо радив не погоджуватись на це. Якби він це зробив, а в'єтнамці пізніше

порушили свою обіцянку, його міжнародна позиція вже не дозволила б йому атакувати В'єтнам. Краще було зараз попередити міжнародну спільноту про загрозу, яку являв собою В'єтнам для всієї Південно-Східної Азії. На мою думку, ймовірно, що китайці запевнили його у своїй підтримці на випадок нападу на Таїланд, бо Крянсак виступив із заявою проти в'єтнамського нападу, зайняв жорстку позицію та надав притулок камбоджійським військам, які відступали, й десяткам тисяч біженців.

Крянсак не мав такого гострого розуму, як Кукріт. Влада впала йому до рук, бо він був головнокомандувачем тайської армії. Насправді він мав привід хвилюватися, особливо стосовно результатів конфлікту в Камбоджі, бо всі свої ставки він зробив на китайців. Коли в листопаді 1978 року Ден Сяопін відвідав Бангкок, Куала-Лумпур та Сингапур, найтепліший прийом чекав на нього в Крянсака. Як я сказав Денові в машині, коли ми вже їхали до аеропорту після переговорів у Сингапурі, виступивши проти в'єтнамців, Крянсак зайняв позицію дуже небезпечну, і лише тому, що поставив на допомогу з боку Китаю. Якби тільки Китай дозволив в'єтнамцям робити в Камбоджі що їм заманеться, Крянсак і Таїланд опинилися б у пастці. Коли я описував наслідки того, що може статися, якщо Таїланд переметнеться на інший бік (якщо повірить, що Радянський Союз поширить свій вплив у Південно-Східній Азії), Денові очі потемніли.

Наступником Крянсака став генерал Прем Тінсуланонда. Неодружений, він був винятково чесною людиною: завдяки йому тайський уряд майже позбувся корумпованості. Протягом тих восьми років, що він займав прем'єрське крісло (1980–88), Таїланд процвітав, незважаючи на війну в Камбоджі, піднявся на новий рівень економічного розвитку. Він був послідовним і надійним лідером, який неухильно дотримувався своєї політики; небалакучий, він був не теоретиком, а практиком. Тінсуланонда користувався довірою короля. Англійською він володів не так добре, як Кукріт, проте відрізнявся від нього розвиненішим стратегічним мисленням. Завжди чепурний одяг і стримані манери відбивали внутрішню дисциплінованість та помірний, якщо не сказати суворий, підхід до власного способу життя. Між нами склалися гарні стосунки. Спілкуючись, він час від часу зупиняв на мені серйозний погляд і казав: «Згоден із вами. Ви – щирий друг Таїланду».

Його міністр закордонних справ Сиддхі Саветсіла був маршалом військово-повітряних сил, який здобув диплом магістра в Массачусетському технологічному інституті. (Керівники повітряних сил країни в них традиційно мали дуже гарну освіту.) Проте Сиддхі мав більше ніж просто ефективний мозок: здібний від природи в багатьох аспектах, він мав твердий характер і здатність неухильно добиватися своєї мети. У його жилах змішалася європейська і тайська кров, він був світлошкірий та мав

європейські риси обличчя, але тайці все одно сприймали його як стовідсоткового співвітчизника. Добре знаючи підступність в'єтнамців, він наскрізь бачив усі їхні маневри. Без цих двох людей на керівних посадах – Према в ролі прем'єр-міністра та Сиддхі в ролі міністра закордонних справ – ми б однозначно не змогли досягти такої тісної та успішної співпраці в боротьбі з в'єтнамцями в Камбоджі. Ці двоє були гарною командою, яка гарантувала Таїландові тривалу безпеку й економічний розвиток, без них, дуже ймовірно, тайським урядом маніпулювали б в'єтнамці.

Коли в серпні 1988 року на посаду прем'єр-міністра прийшов генерал Чатичай Чуньхаван, він заговорив про свою мету: перетворити Індокитай із поля битви на світовий торговельний центр. У новому уряді Сиддхі зберіг свою посаду, проте дуже скоро його становище стало нестерпним: Чатичай публічно сперечався з ним із кожного приводу, чим змусив Сиддхі піти у відставку. Зважаючи на палке бажання Чатичая залучити тайських бізнесменів до реконструкції у В'єтнамі, в'єтнамці тимчасово припинили військові дії в Камбоджі та розгорнули паризькі мирні переговори, які тривали близько трьох років, аж до 1991-ого.

Чатичай ще в ті часи, коли був міністром закордонних справ в уряді Кукріта, розповідав мені, що, відвідуючи свій виборчий округ, який знаходився на північному сході країни, в сільськогосподарському регіоні, він завжди їхав туди потужним і дорогим «порше». Коли я запитав, навіщо так, він відповів, що якби поїхав звичайною машиною, то селяни б не повірили в те, що він здатний їм допомогти. А от якщо він їхав «порше», то селяни знали, що він людина багата, спроможна щось для них зробити. Щоправда, він ніяк не пояснив того, що я прочитав у газетах: там писали, що старійшини села платили за те, щоб жителі проголосували відповідним чином.

Чатичай був людиною, яка вміла приваблювати. Після того як він був замішаний якимось чином у державному перевороті в 60-их, йому «порадили» поїхати до Аргентини, звідки він перебрався до Швейцарії, де мав віллу. Кілька років він подорожував Європою швидкісними автами, всіляко насолоджуючись життям. Уряд, яким він керував як прем'єр-міністр, набув слави найкорумпованішого уряду за всю історію Таїланду. Хабарництво стало сприйматися в Таїланді як норма речей. Тільки в середині 90-их, в міру того як збільшувався вплив середнього освіченого класу, в країні стало зростати незадоволення такою безсовісною корумпованістю. Для участі у виборах потрібні були величезні суми грошей. Партійні лідери мали надавати кошти тим кандидатам, чиї кандидатури вони підтримували, але після виборів лідери й депутати парламенту не мали іншого вибору, як знаходити шляхи компенсувати свої витрати. Це була грошово-кредитна політика країни «а-ля Таїланд». Тоді як у Японії витрачені на вибори гроші покривалися будівельними контрактами, що

підписувались після виборів, у Таїланді «відкупні» за контракти беруться відразу, бо інакше не буде чим платити за наступні вибори.

У наступний мій приїзд у січні 1998 року під час обговорень із прем'єр-міністром Чжуанем Лікпаєм, його заступник та міністр фінансів виявили повне розуміння необхідності співпрацювати з МВФ, без якого відновлення довіри інвесторів до Таїланду було неможливим. Вже у 1999 році репутація Таїланду й ставлення до нього з боку МВФ та міжнародних інвесторів покращилося.

Філіппіни, які перебували під американською військовою парасолькою, здавалося, були на іншому краю світу – так сильно відрізнялася їхня політика й дії уряду від сингапурських. Уперше я відвідав президента Маркоса в Манілі лише в січні 1974 року. Пам'ятаю, коли мій літак, який належав «Singapore Airlines», перелетів повітряний кордон Філіппін, на нього чекав невеликий ескорт – ескадрилья військових винищувачів, які супроводжували мене до манільського аеропорту. На мене чекав пишний прийом – гостинність по-філіппінськї. Оселили мене в гостьовому крилі палацу Малаканьянг, у помпезно вбраних кімнатах, по яких, куди не кинь оком, стояли та висіли дорогоцінні предмети мистецтва. Наші господарі поводилися вишукано й люб'язно, їхня гостинність перевищувала будь-які можливі очікування. Наші країни розділяла якась тисяча миль моря. Між нами не було тертя і майже не існувало торгівлі. Ми грали в гольф, розмовляли про майбутнє АСЕАН та обіцяли не забувати писати один одному.

Його міністр закордонних справ Карлос Ромуло був низенький на зріст (приблизно метр п'ятдесят) і років на 20 від мене старший, спритний на розум і гострий на язик, зокрема щодо свого малого росту та інших вад. Завдяки прегарному почуттю гумору, вмінню помічати й описувати (так само на папері) те, що інші пропускали повз увагу, він був чудовою компанією за обідом, за яким тішив присутніх нескінченними жартами, анекдотами й цікавими розповідями. Він не приховував свого захоплення американцями. Одна з його улюблених розповідей стосувалася повернення до Філіппін разом із генералом Мак-Артуром. Коли настав час пробиратися по воді на берег острова Лейт, генералові вода доходила до колін, але Ромуло вона була по груди, через що він змушений був плисти до берега там, де інші йшли пішки. Високий авторитет Ромуло, яким він користувався серед лідерів АСЕАН і американців, ще більше підвищував престиж адміністрації Маркоса. В особі Ромуло Маркос знайшов чесну й цілісну людину, яка допомогла надати певну респектабельність його режимові, коли про нього у 80-их стала поширюватися дурна слава.

На першому після падіння Сайгону саміті АСЕАН, який відбувся на Балі в 1976 році, я побачив, що Маркос горить бажанням надати економічній співпраці країн

АСЕАН нового поштовху, однак тут було одне «але» – ми не могли йти вперед швидше за інших. Щоб задати темп процесам розвитку, ми з Маркосом домовилися встановити двостороннє зниження наявних тарифів на 10% на всю товарну торгівлю між Сингапуром та Філіппінами та вдатися до заходів для стимулювання торгівлі в рамках АСЕАН. Крім того, ми домовились прокласти підводний кабель сполученням Філіппіни–Сингапур. Тут на мене чекало цікаве відкриття: я зрозумів, що для Маркоса саме підписання комюніке вже було значною подією; щодо виконання узгодженого, то воно могло почекати детальнішого обговорення на наступній конференції.

Ми зустрічалися кожні два-три роки. Одного разу він провів мене своєю бібліотекою, яка зберігалася в палаці Малаканьянг; полиці шаф були заповнені товстенними підшивками газет, у яких розповідалося про подвиги Маркоса в усі ті роки, що минули після першого його обрання. Там стояли книги (які, втім, були за розміром наче справжні енциклопедії) з історії та культури Філіппін, на титульному листку стояло його ім'я як автора. За склом вітрин можна було побачити медалі, які він отримав під час антияпонського партизанського опору, котрий очолював. Він був некоронованим королем усіх Філіппін. Імельда, його дружина, відзначалася великим потягом до всіляких розкошів. Коли вони відвідували Сингапур, перш ніж поїхати на саміт до Балі, то не змогли обійтися без спецефектів: прибули на двох DC8[2], кожний на своєму.

Маркос не бачив в Китаєві загрози безпосередньому майбутньому на відміну від Японії, можливості збройного нападу з боку якої він не виключав. Він все ще добре пам'ятав, які жахи довелося пережити імперській армії в Манілі. Наші погляди щодо в'єтнамського вторгнення та окупації Камбоджі були абсолютно протилежними. Навіть засуджуючи для проформи в'єтнамську окупацію, він не вбачав тут потенційної загрози для Філіппін – між ними було Південно-Китайське море та американський військовий флот як гарантія безпеки. Зрозуміло, що в Маркоса були причини не виявляти активності з камбоджійського питання. Мало того, його все більше починало хвилювати загострення ситуації в самій його країні.

Маркос, який правив країною в умовах воєнного стану, свого часу ув'язнив лідера опозиції Беніньйо (Ніноя) Аквіно, про якого казали, що за харизматичністю і здатністю впливати на людей він був рівний Маркосові. Потім він звільнив Аквіно та дозволив йому поїхати до США. Коли економічна ситуація на Філіппінах погіршилася, Аквіно оголосив про свій намір повернутися. Пані Маркос у відповідь через пресу зробила кілька завуальованих погроз. Коли літак із Тайпею з Аквіно на борту приземлився в аеропорту Маніли в серпні 1983 року, Аквіно було застрелено в момент, коли він

2 Реактивні літаки з чотирма двигунами, які вироблялися в період 1959–72 років – Прим. перекл

сходив по трапу. Ціла юрба іноземних кореспондентів і тележурналістів, які летіли разом із ним, виявилася недостатнім захистом. Міжнародна спільнота була настільки розгнівана цим убивством, що іноземні банки як один відмовилися припинили виплату Філіппінам (які на той момент уже заборгували 25 мільярдів американських доларів і були нездатні сплачувати по них відсотки) позик. Над головою Маркоса розірвалася фінансова бомба. Він відправив свого міністра торгівлі та промисловості Боббі Онпіня попросити позичити 300–500 мільйонів американських доларів на покриття відсотків по кредитах. Я подивився йому просто в очі та сказав: «Ми ніколи більше не побачимо цих грошей». Потім я додав, що всім відомо, що Маркос має серйозне захворювання та через виснажливу хворобу вже не може обходитись без ліків. Країні був потрібний сильний і здоровий лідер, а не чергові позики.

Незабаром після того, в лютому 1984 року, ми з Маркосом зустрілися в Брунеї на святкуванні Дня незалежності султанату. Мене вразили зміни, які відбулися з його зовнішністю: хоч він і не виглядав таким опухлим, як по телевізору, проте обличчя його було таким темним, наче вкрите густою засмагою. Він важко дихав, вимовляючи слова, голос звучав слабко, а очі були тьмяні; на голові істотно поменшало волосся. Виглядав він украй хворим. Під стіною виділеного йому бунгало повсякчас чергувала машина швидкої допомоги з усім необхідним обладнанням і командою філіппінських лікарів. Маркос багато часу присвятив тому, щоб розповісти мені небувалу історію вбивства Аквіно.

Як тільки наші помічники вийшли, я перейшов відразу до суті: сказав, що жодний банк більше не стане позичати йому гроші. Банки хотіли знати, хто займе його місце, якби з ним щось сталося; всім було очевидно, що здоров'я він більше не має. Сингапурські банки надали філіппінцям позику у 8 мільярдів американських доларів з 25 мільярдів їхнього загального боргу. Реальність наводила на серйозні роздуми: імовірність отримати свої гроші назад у найближчі 20 років була менше ніж малою. За його розрахунками, цей термін становив тільки вісім років. Я заявив, що банки хотіли бачити на чолі Філіппін сильного лідера, здатного відновити стабільність, а американці сподівалися, що наступні травневі вибори виявлять когось, хто зможе відіграти цю роль. Коли я запитав, кого він сам назвав би як кандидата на такі вибори, прозвучало ім'я тодішнього прем'єр-міністра: Сезар Вірата. Мені стало не до дипломатії, я відкрито пояснив, що Вірата ніяк не підходить на цю посаду, бо він, хоч і є першокласним адміністратором, політик нульовий; мало того, з-поміж усіх його колег можна було виокремити лише одного з видатними політичними здібностями – міністра оборони Хуана Енріле, але він був в опалі. Помовчавши, Маркос визнав, що, дійсно, більшої проблеми, як знайти йому наступника, в країні не існує. Якби він знайшов таку людину,

проблему було б розв'язано. Коли я йшов, він сказав: «Ви – справжній друг». Я не зрозумів його. Це була дивна зустріч.

Завдяки турботам медиків Маркосу вдавалося якось животіти. У січні наступного року зі мною в Сингапурі зустрівся Сезар Вірата – наївний і простий, у політиці він здавався дитинчам. Він сказав, що існує велика ймовірність того, що кандидатом на посаду президента буде названо пані Імельду Маркос. Я поцікавився, як таке може бути, коли є інші, досить авторитетні кандидати, зокрема Хуан Енріле та Блас Опле, міністр праці. З відповіді Вірати стало зрозуміло, що тут мав значення «грошовий потік»: вона була здатна заплатити за голоси, необхідні для того, щоб її кандидатуру висунула партія, більше ніж інші кандидати, а тому мала великий шанс виграти вибори. Він додав, що якщо вона стане кандидатом, то опозиція висуне проти неї пані Корі Аквіно, щоб таким чином зіграти на почуттях людей. За його словами, через недостатню політичну стабільність економіка й далі деградувала.

Розв'язка ситуації настала в лютому 1986 року, коли Маркос провів президентські вибори, які, за його словами, він виграв. Корі Аквіно, кандидат від опозиції, була незгодна й розпочала кампанію громадської непокори. Міністр оборони Хуан Енріле перейшов до табору опозиції й публічно визнав, що результати виборів сфальсифіковано; його твердження підтримав голова поліцейських сил Філіппін генерал-лейтенант Фідель Рамос. Масова демонстрація «влади народу» на вулицях Маніли призвела до скинення диктатури, свідком якого стала вся планета. Останнім приниженням для Маркоса та його дружини став день 25 лютого 1986 року, коли вони вдвох на гелікоптерах американських повітряних сил були евакуйовані з палацу Малаканьянг до військової бази Кларк, звідки їх літаком перевезли на Гавайї. Така мелодрама «а-ля Голівуд» могла статися лише на Філіппінах.

На хвилі тріумфу президентом обрали пані Аквіно. Я сподівався, що ця чесна й побожна жінка допоможе Філіппінам відновити міжнародну повагу та повернути країну на шлях розвитку. Ми зустрілися з нею в червні того року, через три місяці після подій. Щира й благочестива католичка, вона бажала країні найкращого, сподіваючись зробити тут те, що, як вона вважала, зробив би її чоловік, якби був живий, тобто відновити на Філіппінах демократію. Демократія, на її думку, мала б розв'язати їхні економічні та соціальні проблеми. За обідом пані Аквіно посадила поруч зі мною голову конституційної комісії, верховного суддю Сесилію Муноз-Пальма. Я запитав цю освічену пані, які уроки, що їх її комісія винесла з досвіду останніх 40 років (відтоді, як у 1946 році Філіппіни стали незалежними), стануть для неї провідними при створенні проекту конституції. Вона без вагання відповіла: «Ми жодним чином не повинні обмежувати демократію або робити для когось виняток. Наша мета – гарантувати, що жод-

ний диктатор не матиме ніколи змоги відмінити нашу конституцію». Я запитав її, чи не було між американською моделлю поділу влади та культурою й звичками філіппінців нестиковки, через яку президенти до Маркоса й мали проблеми? На її думку, відповідь була очевидною: ні.

До проблем пані Аквіно додавалися численні спроби державних переворотів, армія і поліція перетворились на фігури політичної шахівниці. Перед самітом керівників країн АСЕАН, який мав відбутися в грудні 1987 року, черговий раз надійшли відомості про можливий переворот. Якби не надійна рука допомоги президента Сухарто, самміт, можливо, було б відкладено, що підірвало б довіру до уряду Аквіно. Філіппінський уряд погодився з тим, що відповідальність за безпеку варто поділити між ним та іншими урядами АСЕАН, зокрема з урядом Індонезії. Генерал Бенні Моердані, довірений помічник президента Сухарто, взяв на себе керівництво заходами безпеки. Він поставив посередині Манільської затоки військовий корабель із гелікоптерами та загоном «командос» напоготові, які б могли врятувати керівників урядів АСЕАН у разі спроби державного перевороту, якщо такий стався б під час самміту. Мене втаємничили в плани рятувальної операції. В їх ефективності я сумнівався, проте вирішив погодитися, сподіваючись, що така демонстрація сили налякає лідерів заколоту. Нас усіх обмежили у свободі пересування: заборонили виходити за межі готелю «Plaza», розташованого на березі моря обабіч Манільської затоки; з будь-якої точки готелю ми могли бачити індонезійський корабель, що стояв там на якорі. Готель охоронявся так, що не проскочила б і миша. Самміт пройшов без будь-яких неприємних несподіванок. Ми всі сподівались, що така демонстрація солідарної підтримки на користь уряду пані Аквіно саме в час, коли відбувалося багато спроб дестабілізувати ситуацію, вгамує країну.

Ми помилилися: спроби заколотів чинились і надалі, що відвертало від країни інвестиції, яких вона потребувала, наче повітря, щоб дати людям роботу. Це не могло не викликати жаль, бо на Філіппінах було так багато здібних людей, які отримали освіту як у самій країні, так і в Сполучених Штатах. Багато робітників на Філіппінах володіли англійською – принаймні в Манілі. Не існувало жодних об'єктивних причин, які заважали б Філіппінам стати однією з найуспішніших країн АСЕАН. У 1950–60 роках це була найрозвиненіша держава серед них, бо Америка щедрою рукою допомагала Філіппінам відбудовуватися після Другої світової війни. Насправді цій країні не вистачало того цементу, який робить окремих громадян суспільством. Люди, котрі очолювали країну (еліта метисів), так само відчужено ставилися до її сільських жителів, як метиси Латинської Америки до батраків, що працюють на їхніх фазендах. Насправді в країні існувало два суспільства: ті, хто знаходився зверху, розкошували,

наче боги, тоді як селяни скніли, і то в той час на Філіппінах – ледве-ледве. Самі вони не мали землі та працювали на цукрових і кокосових плантаціях. Оскільки Церква засуджувала засоби контрацепції, у сільських родинах було багато дітей, що у свою чергу спричиняло зростання бідності.

Було очевидно, що Філіппіни ніколи не оклигають, якщо не отримають суттєвої допомоги з США. Джордж Шульц, державний секретар, ставився до цієї країни зі співчуттям і прагнув допомогти, але дав мені зрозуміти, що Сполучені Штати швидше б щось робили, якби АСЕАН підтримала їх, надавши певні кошти зі свого боку. США не бажало йти цим шляхом і перетворювати філіппінську проблему на свою особисту. Шульц хотів, щоб АСЕАН відігравала в цій справі значнішу роль, бо завдяки цьому президентові було б легше отримати в Конгресі необхідні голоси. Я переконав Шульца розпочати програму допомоги в 1988 році, перш ніж закінчився другий термін перебування на посаді президента Рейгана. Він так і зробив; відбулися дві наради з приводу Ініціативи багатосторонньої допомоги (Програма допомоги Філіппінам): перша в Токіо 1989 року, у результаті якої було зібрано 3,5 мільярди американських доларів, та друга в Гонконгу в 1991 році, вже за адміністрації Буша; у результаті наради Філіппіни отримали від її учасників 14 мільярдів американських доларів. Проте стабільності на Філіппінах через це не побільшало, що стало приводом для сумнівів країн-донорів: а чи не відкласти реалізацію проектів.

Наступник пані Аквіно, Фідель Рамос, якого вона підтримувала, виявився людиною практичнішою; йому вдалося трохи стабілізувати країну. У листопаді 1992 року я відвідав його. У промові, зверненій до 18-ої Філіппінської конференції бізнесменів та підприємців я зазначив: «Я не вірю в те, що демократія обов'язково веде до розвитку. Я вірю в те, що країні, щоб розвиватися, треба більше, ніж демократію, зміцнювати в себе дисципліну». У приватній розмові президент Рамос сказав, що згодний зі мною в тому, що британський державний устрій парламентського типу є ефективнішим, бо партія більшості в законодавчій владі є також і урядом. Публічно, однак, Рамос мав дотримуватись іншої думки.

Він дуже добре усвідомлював, які труднощі несе в собі управління устроєм, у якому на американський манер жорстко поділено гілки влади. Сенат на той момент уже відкинув пропозицію пані Аквіно зберегти в країні американські військово-морські бази. Преса на Філіппінах мала повну свободу слова, але це не означало, що вона була здатна стримати корупцію. Окремих представників ЗМІ можна було купити, так само як багатьох суддів. Очевидно, країна десь звернула на хибний шлях. Мільйони філіппінських чоловіків і жінок були змушені їхати звідти, щоб в іншому місці шукати роботи, яка б відповідала їхньому високому рівню освіти. Філіппінські фахівці,

яких ми брали на роботу в Сингапурі, виявилися не гіршими за наших власних. Скажу навіть більше: філіппінські архітектори, художники й музиканти вирізняються більшим талантом, ніж наші. Сотні тисяч їх переїхали на Гавайї і взагалі до Америки. Це було проблемою, розв'язання якої не стало простішим від того, що законодавці на Філіппінах розробили місцеву адаптовану версію американської конституції.

Відмінність полягає в самій культурі філіппінського народу. Це культура м'яка за характером і здатна легко вибачати. Тільки на Філіппінах можна було говорити про всенародний похорон лідера на кшталт Фердинанда Маркоса, який грабував країну протягом понад 20 років. Попри те що країні було повернуто лише незначну частину награбованого, його дружині й дітям дозволили повернутися та зайнятися політикою. Надаючи значну фінансову підтримку кандидатам на пост президента та різні крісла в конгресі, вони знову вийшли на політичну й громадську сцену після виборів 1998 року, коли до влади повернувся президент Джозеф Естрада. Генерал Фабіан Вер, головнокомандувач Маркоса, який відповідав за безпеку в країні тоді, коли було вбито Аквіно, втік із Філіппін разом з Маркосом 1986 року. Коли він помер у Бангкоку, уряд Естради прибув на його похорон, щоб віддати генеральські воїнські почесті. Одна з філіппінських газет, «Today», написала 22 листопада 1998 року: «Вер, Маркос та решта сановної фамілії на два десятки років прирекли країну на брехню, тортури й грабування. Але, здається, у найближчі десять років кумоньки Маркоса і його найближча рідня процідяться назад до країни, один за одним, кожний із них викликаючи огиду в громадськості і одночасно демонструючи, що в нас не існує нічого й нікого, здатного протистояти таємним грошовим потокам та тиску впливових лап». Деякі філіппінці пишуть і говорять із великим запалом. Які б гори вони були здатні перевернути, якби лише прихилили на свій бік еліту країни й спонукали її до дій!

У середині 50-их років, коли я ще займався правничою практикою та з'являвся у брунейських судах, Бруней був ідилічно-спокійним султанатом. Його султан сер Омар Алі Сайфуддін запрошував мене вже як прем'єр-міністра разом із нашим головою штату Юсофом Ішаком на святкування свого дня народження в серпні 1960 року. Він був дуже спокійним, із приємною манерою спілкування та привабливою приязною усмішкою. Друзів у нього було мало, бо майже кожний із його оточення тим чи іншим чином прагнув отримати від нього грошей. У 1962–63 роках ми зустрічалися кілька разів у Лондоні, коли я їздив туди на перемовини стосовно умов створення Малайзії. Перспектива стати одним зі штатів Малайзії ніколи не викликала в нього ентузіазму, краще сказати – непокоїла. Більшість прибутків від нафти стали б у такому разі над-

ходити до федерального уряду, а він не був певний, що після входження до Малайзії Тунку продовжуватиме обдаровувати його своєю ласкою так само, як до того: тоді він став би просто одним із багатьох султанів Малайзії. Я навів йому свої аргументи, чому Сингапур хоче вступити до Малайзії, проте на його рішення впливати не став. У нього були свої радники, але він не квапився з політичним рішенням та, як виявилося з часом, мав рацію. Британці залишалися там із 1963 року до лютого 1984-ого, коли вони надали Брунеєві незалежність.

Під час одного зі своїх візитів до Сингапуру, коли ми вже відокремилися від Малайзії, сер Омар широко всміхнувся (його вуса весело злетіли догори, а очі засвітилися) й сказав: «Отепер ви, як Бруней. І для вас так буде краще». Справді так, у нас були певні спільні інтереси, бо ми були маленькими країнами в оточенні могутніх сусідів. Я не зазіхав на його багатство і ніколи не позичав у нього грошей. Поради я давав тільки тоді, коли він у мене їх просив. Він мені довіряв.

У 1967 році, коли Малайзія вирішила розпустити спільний валютний комітет, його члени (Малайзія, Бруней та Сингапур) домовились, що наші нові валюти можна буде за номіналом обмінювати одна на іншу. Коли в 1973 році цю домовленість було розірвано, старий султан вирішив зберегти її відносно сингапурської валюти. На відміну від інших султанів нашого регіону султан Брунею був дуже ощадливим; він прищепив Брунеєві відчуття фінансової дисципліни та розпочав акумулювати величезні активи, якими управляли лондонські інвестиційні агенції.

Коли британський уряд почав тиснути на нього, спонукаючи провести реформу конституції, щоб зробити суспільство демократичнішим, він – щоб затягнути час – відрікся від престолу на користь свого старшого сина Хассанала Болкіаха, який тоді ще навчався у Сандхерсті. Він чимало часу присвятив тому, щоб ретельно обдумати способи утримати британців у Брунеї в ролі захисного щита, повністю відмовившись мати щось спільне з Індонезією чи Малайзією. Індонезійцям він не довіряв, через те що вони підтримували Азахарі, лідера Народної партії Брунею, який у грудні 1962 року підняв повстання. До малайзійців він ставився обережно, бо малайзійські службовці, направлені працювати до Брунею наприкінці 50-их–початку 60-их, ставились до його брунейських підданих зверхньо, наче до родичів із далекого села. Свого часу я вчинив обачливо, коли не став надсилати на довготермінову роботу до Брунею нікого з Сингапуру, а коли нарешті таки люди туди поїхали, то особисто пересвідчився в тому, що їм належним чином пояснили, як треба себе поводити з брунейцями – ввічливо та шанобливо.

На приватній зустрічі в березні 1979 року я зробив спробу переконати сера Омара, колишнього султана, або Сері-Бегавана, як його стали називати, після того як він

відрікся від престолу, зробити перші кроки для вступу до АСЕАН, перш ніж Бруней стане незалежним у 1984 році. Я тоді повідомив йому, що президент Індонезії Сухарто та прем'єр-міністр Малайзії Хусейн Онн обидва налаштовані до Брунею дружньо. Він погодився поміркувати над отриманням Брунеєм статусу спостерігача в АСЕАН, але з цього нічого не вийшло. Я пояснив йому, як сильно змінився світ. Сер Омар тримався за свою глибоко приховану впевненість, що британці ніколи не залишать його без підтримки. Він не хотів визнавати, що Велика Британія сьогодні – це вже не та стара Британія, яку він знав і в яку вірив, і що в неї вже не було кораблів чи літаків, щоб прийти на порятунок Брунею.

Після того як прем'єр-міністром Великої Британії стала пані Тетчер, британські міністри у розмовах зі мною часто порушували питання Брунею. Її уряд прагнув покінчити з протекторатом, для чого переконував султана провести вибори, стати більш сучасною монархією та нарешті перетворитися на незалежну країну. Я робив все, що було в моїх силах, щоб переконати Сері-Бегавана – сера Омара та султана зробити крок назустріч майбутньому, але переконати їх було неможливо. Врешті-решт британський уряд дійшов висновку, що – буде в Брунеї представницький уряд чи ні – ця країна має взяти на себе відповідальність за власне майбутнє. Британія могла забезпечити їй захист проти зовнішніх нападів, залишивши там батальйон гурків, але за них Бруней мав платити. У 1979 році, незабаром після того, як Пітер Каррінгтон став міністром закордонних справ, я навів йому масу аргументів на користь того, що з британськими офіцерами, які хотіли подовжити своє перебування в Брунеї, варто було триматися жорсткої лінії, бо фактично вони не давали брунейським офіційним особам (які майже всі здобули освіту у Великій Британії) отримати досвід, необхідний для подальшого управління власною країною. Після цієї розмови британська політика в Брунеї зазнала значних змін, завдяки чому в 1984 році, коли Бруней здобув незалежність, майже на всіх найвищих посадах стояли місцеві жителі.

У 1980 році я порушив питання можливого членства Брунею в АСЕАН (після набуття ним незалежності) в розмові з президентом Сухарто. Той сказав, що якщо Бруней вирішить приєднатися, він це тільки вітатиме. Потім я переконав султана відійти від поглядів його батька стосовно невеликого значення АСЕАН; я запропонував йому відвідати президента Сухарто та інших лідерів країн АСЕАН, що він нарешті зробив у квітні 1981 року. Сухарто тепло приймав його в Джакарті, після чого султан відвідав Малайзію і Таїланд. Коли в 1984 році Бруней вступив до АСЕАН, це дало йому багатопланові гарантії безпеки та полегшило для султана спілкування з сусідніми країнами.

З моменту набуття незалежності Бруней живе мирно й спокійно. Султан став почуватися впевненіше, принц Мохамед перетворився на досвідченого міністра закор-

донних справ, а найвищі посадовці країни отримали широкий доступ на міжнародні конференції й виросли професійно. Сері-Бегавана, який помер 1986 року, ці результати однозначно б потішили.

Дружба, що зародилась між батьком султана та мною, знайшла своє продовження у стосунках між теперішнім султаном, його братами та міністрами й прем'єр-міністром Сингапуру Гохом і його колегами. Це стосунки, побудовані на повній довірі між нашими країнами.

Червень 1988 року. У Куала-Лумпурі досягнуто основної домовленості з прем'єр-міністром Махатхіром стосовно будування дамби Лінгуй на ріці Джохор. (SPH/Straits Times)

Травень 1990 року. З Маргарет Тетчер та її онуком у Чекерсі під час мого останнього офіційного візиту. «Хто б міг уявити, що нам обом суджено піти з найвищих посад у своїх країнах майже одного дня?» (пізніше, в листопаді того року). (SPH/Zaobao)

Квітень 1965 року. Вітання на французький манер під час зустрічі з принцом Нородомом Сіануком у його палаці.

19. В'єтнам, М'янма та Камбоджа: шукаємо компромісів у сучасному світі

29 жовтня 1977 року в'єтнамський пасажирський літак DC3 (перероблений із «Дакоти»[1]), який виконував внутрішній рейс, було захоплено; його змусили летіти до Сингапуру. Ми нічого не змогли вдіяти – літак приземлився на військовому аеродромі Селетар, після чого ми дозволили в'єтнамцям надіслати новий екіпаж, який би забрав із собою літак (що його ми заправили пальним, здійснивши його перевірку й ремонт), старий екіпаж та решту пасажирів. Проти захоплювачів літака було висунуто звинувачення, а потім засуджено їх до 14 років тюрми.

В'єтнам так ніколи і не заплатив нам за пальне, ремонт і запчастини, а натомість вилив на нас зливу вимог повернути захоплювачів або «не ображатися» на наслідки. Ми змушені були зайняти жорстку позицію, щоб не дати себе залякати – інакше проблемам не було б кінця. Формування стосунків Сингапуру з В'єтнамом, який об'єднався 1975 року, розпочалося з мертвої точки.

В'єтнамці виявилися великими майстрами в маніпулюванні країнами АСЕАН, страхи і прагнення яких вони досконало вивчили. По радіо та в газетах в'єтнамці висловлювалися дуже різко; їхні лідери були, на мою думку, нестерпні. Переповнені почуттям власної значущості, вони вважали себе мало не пруссаками Південно-Східної Азії. Так, це правда, що вони сильно постраждали, прийнявши на себе кару у вигляді американських технологій, та вистояли й перемогли лише завдяки власній витривалості й майстерній пропаганді (бо вони діяли через американські ЗМІ). Вони були певні, що справляться з будь-якою силою у світі, навіть із Китаєм, якби той спробував втрутитися в справи в'єтнамців. До нас, азійської «дрібноти», вони відчували лише презирство. Вони оголосили, що встановлюватимуть дипломатичні стосунки з країнами-членами АСЕАН окремо та відмовилися мати справу з АСЕАН як організацією. Їхні газети критикували розміщення американських військових баз на Філіппінах і в Таїланді і заявляли, що Китай та Сингапур пов'язує таємна змова.

У 1976 році, коли негаразди в стосунках із Китаєм дуже сильно загострилися, в'єтнамці надіслали до країн АСЕАН дипломатичні місії. Заступник їхнього міністра закордонних справ Фан Хін, відвідуючи країни регіону, приїхав туди з посланням миру.

1 Літаки «Douglas Dakota», також відомі під назвою «C-47 Skytrain», були військовими літаками, розробленими на основі конструкції цивільного літака «Douglas DC-3». – Прим перекл.

Спочатку Сингапур було виключено з його планів; утім, потім він змінив плани й завітав до нас у липні 1976 року. За його словами, В'єтнам не мав наміру втручатись у справи інших країн. Він проводив границю між народом та урядом Соціалістичної Республіки В'єтнам. Народ В'єтнаму підтримував почесну справу народів Південно-Східної Азії, які боролися за незалежність, під якою в той момент розуміли насильницький прихід до влади комуністів. Уряд же В'єтнаму хотів встановити з цими країнами двосторонні стосунки. Я зауважив, що вся ця дипломатична софістика не позбавляє нас сумнівів у тому, що така політика подвійного стандарту все ж таки є втручанням у справи інших. Натякаючи на те, що В'єтнамові надає підтримку Радянський Союз, я сказав: великі держави усвідомлюють, наскільки небезпечно сходитись одна з одною у відкритому бою, а тому використовують треті країни, на які поширюють свій вплив. На відміну від цих країн усі розбіжності між країнами АСЕАН розв'язувалися всередині їхнього кола, через що як США, так і СРСР не мали змоги з них скористатися.

Роком пізніше прем'єр-міністр В'єтнаму Фам Ван Донг також спочатку не включив Сингапур у план візитів до країн регіону, можливо, для того щоб вселити в нас відчуття страху. Нас це аж ніяк не зачепило – на той момент вони не могли нам зашкодити. Він приїхав 16 жовтня 1978 року. Мені він видався самовпевненим і неприємним. Взагалі в'єтнамці були чудовими постановниками спектаклів: спочатку до нас приїхав Фан Хін, щоб продемонструвати солодку посмішку комуністичного Китаю, а потім з'явився Фам Ван Донг, вже літня людина (йому було 72), щоб продемонструвати свою залізну непохитність. Під час обговорення, яке тривало дві з половиною години, ми обмінювалися люб'язностями та евфемізмами. Справжня дискусія – відкрита й щира – розпочалася вже в машині по дорозі до аеропорту.

Я розпочав розмову з того, що вітаю бажання В'єтнаму співпрацювати з нами заради миру, стабільності та процвітання, проте якщо послухати радіо «Ханой» і почитати «Nhan Dan», в'єтнамську газету, то в такому бажанні виникають певні сумніви. Все, що я чув і бачив з того боку, мало відтінок загрози. Донг заявив, що В'єтнам є соціалістичною країною, а він сам – комуністом, його доктриною був марксизм-ленінізм. До Сингапуру він приїхав, щоб виступити як прем'єр-міністр Соціалістичної Республіки В'єтнам. В'єтнам відчував необхідність зробити свій внесок у справу революції і встановлення спокою в Південно-Східній Азії та у світі загалом, але це не повинно було турбувати Сингапур. В'єтнам – це країна з населенням 50 мільйонів, талановита й розумна нація, її земля багата на природні ресурси. Як США, так і Японія твердили, що В'єтнам має потенціал могутньої економічної держави і що йому, Сполученим Штатам та Японії варто встановлювати й зміцнювати економічні й торговельні стосунки між собою.

Після такого самовпевненого вступу у відповідь на мої запитання він заявив, що Пекін своєю пропагандою спонукав від 140 000 до 150 000 етнічних китайців, які мешкали на півночі В'єтнаму, залишити країну та перетнути кордон, повернувшись на етнічну батьківщину. В'єтнамці ніяк не могли зрозуміти, чому це сталося. Корінна причина полягала в політиці Китаю стосовно В'єтнаму, після того як він переміг американців. Китай продовжував свою експансію проти В'єтнаму. Пекін скористався кхмерськими лідерами, щоб здійснити напади на в'єтнамські території, де їхніми руками він коїв страшні звірства. Китай через своє посольство в Ханої підбивав хоа[2] покинути В'єтнам, щоб потім у Китаї вони пройшли спеціальний курс навчання для диверсантів і повернулись до В'єтнаму. Китайці, які проживали за межами етнічної батьківщини, ніколи про неї не забували; їхні почуття були глибокими й викликали повагу. Саме ці почуття використовував Пекін у своїх цілях.

Я спитав, чи, на його думку, проводитиме Китай таку саму політику в Сингапурі, якщо ми дозволимо відкрити тут китайське посольство. Як на нього, ні, бо Китай не мав на меті повернути у свої межі всіх китайців; краще було залишити їх там, де вони є, та використовувати як знаряддя в досягненні своїх цілей. Багатозначно дивлячись мені в очі, він заявив, що етнічні китайці будь-де стоятимуть за інтереси Китаю, так само як в'єтнамці, навіть якщо вони живуть за кордоном, завжди підтримуватимуть В'єтнам.

Потім він перейшов до економічних питань і дуже сильно здивував мене, заявивши, що Сингапур має змогу зробити свій внесок у справу відбудови В'єтнаму. Коли я ввічливо заперечив, що ми розраховуємо отримувати за свої товари й послуги певну платню, він прямо заявив, що в'єтнамська економіка є занадто слабкою в цей момент, а її торговельні можливості обмеженими. Того ж вечора, коли ми разом ішли на обід, він знову заявив, що В'єтнам не має змоги торгувати, але потребує допомоги; оскільки Сингапур нажився на в'єтнамській війні, продаючи американцям військові боєприпаси, нашим обов'язком було тепер йому допомогти. Я просто онімів від такого нахабства і войовничого запалу.

Проїжджаючи наступного дня неподалік від морського берега, він помітив багато кораблів, що стояли на якорі. Знову прозвучало звинувачення, що ми, мовляв, непомірно нажилися на в'єтнамській війні та побудували Сингапур за їхній рахунок, а тому це наш прямий обов'язок – допомогти в'єтнамцям. Я не вірив своїм вухам і ніяк не міг второпати, чому це на нас лягав обов'язок допомагати їм, бо вони збідніли через війну, яку розпочав не Сингапур і в якій ми ніяк не були замішані. Я нагадав йому, що основні «боєприпаси», які постачали американцям у В'єтнамі, були паливно-мастильні матеріали від американських і британських нафтових компаній, а заробили ми на них дуже мало. Він поди-

2 Хоа – етнічні китайці, які проживають на території В'єтнаму. – Прим. перекл

вився на мене скептично. Я сказав, що ми були готові торгувати, але не надавати безплатної допомоги, що йому мало сподобалося. Розсталися ми ввічливо, але холодно.

Через 12 років, у 1990 році, на Світовому економічному форумі в Давосі Во Ван Кієт, тодішній перший віце-голова ради міністрів В'єтнаму, попросив про зустріч зі мною. Він висловив сподівання, що ми могли б забути про значні розбіжності в політиці наших країн та розпочати співпрацю. Я у свою чергу пожалкував, що так багато часу було втрачено через їхню окупацію Камбоджі з грудня 1978-ого. Поки цей конфлікт не буде полагоджено, будь-які зв'язки між нашими урядами неможливі. Кієт повідомив мені, що в них були чудові можливості для співпраці і що він вже видав іноземним компаніям понад 100 інвестиційних дозволів, але я відповів, що не має значення – 100 їх чи 1000, економіка В'єтнаму не матиме жодних перспектив до того моменту, поки Сполучені Штати не дадуть наказ Світовому банкові видавати В'єтнаму позики під невеликий відсоток, на які останній зможе розпочати відбудову країни, та поки найбільші американські банки не дійдуть висновку, що ризики, з ним пов'язані, не є помірними. Проте, щойно в'єтнамські війська буде виведено з Камбоджі, ми відразу ж розпочнемо з тієї сторінки, на якій зупинилися в 1978 році.

У жовтні 1997 року В'єтнам та всі сторони-учасниці паризьких переговорів підписали угоду про всебічне політичне врегулювання. Через тиждень Во Ван Кієт, тепер уже прем'єр-міністр В'єтнаму, відвідав Сингапур. Хоч я прем'єр-міністром уже не був, ми зустрілися за обідом, який на його честь давав Гох Чок Тун, який змінив мене на посаді прем'єра. Коли під час обіду виникла пауза, він підвівся, підійшов до мене, потиснув мені руку (цей жест дуже сильно нагадував комуністичні обійми) та запитав, чи зможу я допомогти В'єтнамові. Я запитав, яким чином? Якщо погоджуся стати їхнім радником з економічних питань. У мене відібрало мову. Не забуваймо, що я був мішенню їхніх скажених атак із самого початку окупації Камбоджі. Оговтавшись від здивування, я сказав, що весь мій досвід обмежується керуванням країною-містом, що в мене немає досвіду керування такою великою країною, як В'єтнам, населення якого становить 60 мільйонів людей; країною, економіка якої знищена багаторічною війною і комуністичною системою, що її зараз потрібно трансформувати в ринкову. Він наполягав і навіть написав мені після того два листи.

Після обміну листами я погодився відвідати В'єтнам, проте не як радник, а просто щоб провести «мозковий штурм»: пошукати способів переходу до вільної ринкової економіки. Коли я приїхав до Ханою у квітні 1992 року, на мене чекало діаметрально протилежне ставлення. У пишно прикрашеному залі для конференцій, у центрі якого стояв бюст Хо Ши Міна, я провів цілий день із Во Ван Кієтом та його командою міністрів і найвищих посадовців. Вони сформулювали п'ять запитань, першим із яких було: на яких товарах

має зосередитися В'єтнам у своєму процесі модернізації, на яких ринках і партнерах. Я відповів, що самі ці запитання свідчать про спосіб мислення, сформований багатьма роками впливу центрального планування, бо вони вважають, що існують певні товари, ринки або партнери, здатні принести з собою трансформацію економіки. Я запропонував їм вивчити досвід Тайваню та Південної Кореї, які перетворили свою економіку з сільськогосподарської на промислову. З огляду на цей досвід стратегічно правильно було б використати Південний В'єтнам, особливо місто Хошимін (колишній Сайгон), як своєрідну енергетичну базу для розвитку цілої країни. Північні території перебували в лабетах комунізму протягом 40 років, проте на півдні цей термін був коротший – 16 років. Люди Південного В'єтнаму знали, що таке вільна ринкова економіка, для них не становило б труднощів трансформувати стару систему. Найкращим каталізатором тут могли стати емігранти – біженці з В'єтнаму, які виїхали після 1975 року й досягли успіхів у бізнесі в Америці, Західній Європі, Австралії та Новій Зеландії. Я запропонував запросити цих людей повернутися й дати новий поштовх економіці південних територій; я був упевнений, що вони захочуть повернутися, щоб допомогти своїм родинам і друзям.

У мене склалося враження, що Кієтові ця пропозиція сподобалася. Сам він походив із півдня, але були інші, серйозніші, лідери, які хотіли, щоб країна розвивалася рівномірно як на півдні, так і на півночі. Нехай про це не говорилося, але було зрозуміло, чого бояться присутні: новоприбулі колишні емігранти могли повернутися з руйнівними ідеями та навіть зв'язками з іноземними агенціями на кшталт ЦРУ. Після десятиріч партизанської війни та житті в підпіллі вони ладні були підозрювати кожну людину.

На останню зустріч зі мною Кієт прилетів до Хошиміна з Ханою. Він просив мене приїздити раз на рік, наголосивши, що я виявився справжнім другом їхньої країни, бо давав чесні й щирі поради, хоч інколи чути їх було боляче. Я пообіцяв повернутись через два роки, а тим часом до них мали приїхати команди фахівців, які б вивчили недоліки наявної у В'єтнамі інфраструктури і підготували рекомендації стосовно модернізації морського порту, аеропорту, шляхів, мостів, телекомунікаційної та енергетичної мережі.

На думку наших посадовців, в'єтнамцям я був потрібний, щоб ближче підібратися до АСЕАН та відчувати себе впевненіше у безпосередніх стосунках із Китаєм. Голос Сингапуру як опонента В'єтнаму завжди звучав найгучніше, тому якби вони нормалізували стосунки з нами, то мали б шанси збільшити довіру інвесторів до себе. Ми вирішили забути минуле й допомогти їм якнайкраще пристосувати країну до ринкової економіки, щоб В'єтнам став достойним партнером по АСЕАН.

Під час перебування в Ханої я попросив організувати мені зустріч із Фам Ван Донгом. Хоч він уже був у відставці, але прийняв мене в будинку уряду – кам'яній споруді 1920-их років, яку колись використовували як свій офіс французькі губернатори. Він зустрів мене

біля головного входу на верхньому сходовому майданчику. Було видно, як важко йому це дається, але він стояв просто, чекаючи на мене, а потім пройшов до свого крісла, яке стояло трохи далі. На поверсі відключили кондиціонери, бо він терпіти не міг холоду. Хоч виглядав дуже старим і кволим, але говорив твердо й рішуче. Він пригадав нашу зустріч у Сингапурі і сказав, що ті часи вже минули і краще про них забути; В'єтнам відкриває нову сторінку своєї історії. Він подякував мені за дружнє ставлення до В'єтнаму та згоду допомогти. Тепер його слова свідчили про нову людину – у них звучала гіркота й покірність долі; переді мною був не той пихатий і зарозумілий політик, що приїздив до Сингапуру в 1978 році. Бачачи, яким твердим залишився він навіть у своїй поразці, я подумки дякував Дену Сяопіну, що той покарав в'єтнамців. Якби вони залишилися тими самими непереможними «пруссаками Південно-Східної Азії», знести їх було б неможливо.

В'єтнамські лідери справили на мене велике враження. Манера спілкування Кієта була дуже спокійною, але спогади про його минуле як борця комуністичного підпілля свідчили, що такий спокій є лише оболонкою. Усі вони були грізними опонентами, рішучість та непереборний дух яких вражали.

У записці, яку я підготував для Кабінету міністрів, йшлося про жахливий стан В'єтнаму, хоч минуло вже шість років із часу, як вони оголосили про радикальну зміну політичного курсу. У 1975 році місто Хошимін стояло нарівні з Бангкоком; тепер, у 1992 році, воно відставало від нього щонайменше на 20 років. Я відчув, що народ В'єтнаму втратив віру у своїх лідерів, а самі лідери – віру в систему. Але все одно, це був народ енергійний і розумний, основна культура якого була не комуністичною, а конфуціанською. На мою думку, за 20–30 років вони могли підняти країну до світового рівня. Кожна зустріч починалася й закінчувалася з точністю до хвилини – їхні лідери були людьми серйозними.

Як Кієт, так і колишній секретар Комуністичної партії Нгуєн Ван Лінь, із яким ми познайомилися в Хошиміні, стверджували (окремо один від одного), що змушені були перевиховувати свої кадри, які мали тепер засвоїти принципи ринкової економіки та звільнитися від помилкових марксистських ідей. Один представник іноземного банку в Хошиміні розповів мені, що через серйозний відплив інтелекту з країни установи та організації страждали від нестачі кваліфікованих і здібних фахівців. У В'єтнамі всіх іноземців уважали потенційними ворогами, про діяльність яких в'єтнамські працівники повинні були доповідати «куди треба». На його думку, вони таким чином готувались до майбутньої війни.

Проте в багатьох аспектах поведінки комуністичне минуле В'єтнаму давалося взнаки. Так, після ранкових і пообідніх обговорень першого дня добитися від Кієта якоїсь однозначної реакції виявилося неможливо. Відразу після цих двох нарад мене привезли на зустріч до генерального секретаря Комуністичної партії До Муоя, якого за ті 20 хвилин, що збігли з моменту мого розставання з прем'єр-міністром, уже встигли корот-

ко поінформувати про результати наших двох зустрічей. Мабуть, уже після моєї зустрічі з До Муоєм були прийняті певні рішення, бо того ж вечора під час промови за урочистим обідом Кієт торкнувся теми, яку раніше порушував я, так і не добившись від нього позитивної чи негативної відповіді; йшлося про те, що В'єтнамові немає сенсу будувати багато міжнародних аеропортів та морських портів, а варто зосередитись на будуванні одного великого міжнародного аеропорту та одного великого міжнародного морського порту, які можна було б включити у світову мережу аеропортів і морських портів.

Крім того, ми обговорювали тему державних підприємств, які виявилися нерентабельними. Лідери В'єтнаму хотіли або провести приватизацію цих підприємств, або продати їх працівникам та іншим охочим. Я пояснив, що в такий спосіб вони не отримають надзвичайно важливої для них речі – ефективного менеджменту. Сингапурська авіакомпанія «Singapore Airlines» на 100% належала державі, але вона була ефективною і прибутковою, бо мусила конкурувати з міжнародними авіалініями. Ми не виділяли їй субсидій; якби вона виявилася збитковою, її було б закрито. Я порадив провести приватизацію державних підприємств, залучивши іноземні корпорації, – це дозволило б отримати професійних менеджерів та іноземні інвестиції на розвиток нових технологій. Суттєвою умовою економічного розвитку була зміна системи управління. На мою думку, щоб навчитися добре керувати, в'єтнамцям потрібно було співпрацювати з іноземцями. Приватизація, проведена без залучення іноземців, такого результату дати не могла.

Команда фахівців, призначених для дослідження в'єтнамських інфраструктур, після свого відвідання країни у вересні 1992 року надала звіт, прийнятий в'єтнамським урядом. Ми сформували фонд розміром у 10 мільйонів американських доларів, так званий «Фонд допомоги Індокитаю»; це були кошти, виділені на спеціальну освіту їхніх адміністративних посадовців.

У жовтні 1993 року до Сингапуру прилетів До Муой. Висока якість будівель та інфраструктури справила на нього велике враження. Коли він відвідав мережу супермаркетів «Fairprice»[3] (власність НКПС), його, так само як свого часу російського прем'єр-міністра Рижкова (він був у нас у 1990 році), вразило розмаїття й кількість споживчих товарів, доступних для наших робітників. Коли через місяць я приїхав зі зворотнім візитом, то дізнався від його підлеглих, що він проінструктував усі урядові організації засвоювати досвід Сингапуру та, якщо це тільки можливо, віддавати преференцію проектам, запропонованим сингапурськими інвесторами. Але, попри велику кількість підписаних угод, наші інвестори з часом зрозуміли, що ці угоди не знаходять практичної реалізації – насправді офіційні особи найнижчої ланки використовували їх, щоб добиватися кращих пропозиції від інших бізнесменів.

3 Буквально «справедлива ціна». – Прим. перекл.

До Муой був найважливішою особою у В'єтнамі. Кремезний, із великим обличчям та широким носом, темним кольором шкіри й прямим волоссям зі скісним проділом, він виглядав дуже охайним. На відміну від Кієта, який носив піджачні костюми, До Муой одягався у в'єтнамську версію костюму Мао. Він не був ані рішучим прихильником реформи, як Кієт, ані впертим консерватором, як в'єтнамський президент генерал Ле Дук Ань. До Муой виконував роль балансира та арбітра між двома крилами партії.

Він розповів мені, що коли приїхав до Сингапуру, йому подарували дві мої книжки. Він узяв книжку моїх промов, перекладених із китайської на в'єтнамську, прочитав усі, підкреслив важливі моменти, які стосувалися економіки, та відправив усім міністрам і центральним партійним фігурам, щоб вони це прочитали. Спав він мало, з півночі до третьої години ранку, потім півгодини присвячував фізичним вправам, а відтак читав до пів на восьму, коли розпочинав роботу. Працівники нашого посольства повідомляли, що книжку моїх промов, перекладених на в'єтнамську, бачили в продажу. Питання купівлі авторських прав в'єтнамці обійшли мовчки.

Коли він запитав мене, яким чином В'єтнам може збільшити приплив інвестицій, я запропонував позбутись старих звичок, засвоєних ще за часів партизанської війни. Згідно з їхньою системою всі проекти розвитку, схвалені на півдні органами влади міста Хошимін, повинні були також пройти схвалення на півночі ханойськими посадовцями, які мало що знали про умови роботи на півдні. Це було марнування часу. Крім того, проєкти, ухвалені урядом Ханою, часто блокувалися вже місцевими органами влади через те, що ще від партизанських часів у них збереглася пріоритетність влади місцевого головнокомандувача військ.

Він із болем говорив про сумне минуле В'єтнаму: 1000 років боротьби проти Китаю, потім 100 років проти французького колоніалізму та імперіалізму, відтак після Другої світової війни – боротьба за власну незалежність. В'єтнамці змушені були боротися проти японців, французів, американців, а пізніше – проти полпотівської кліки. Він оминув напад Китаю 1979 року. Протягом 140 років в'єтнамці вели успішні війни за звільнення власної країни. Рани, які залишила війна, були глибокі, промисловість нерозвиненою, технології відсталими, а інфраструктура жалюгідною. Я висловив йому своє співчуття, сказавши, що ця війна стала трагедією для обох сторін: Сполучених Штатів та В'єтнаму. Він, зітхнувши, відповів, що якби не війна, В'єтнам був би такою ж розвинутою сучасною країною, як Сингапур.

Я запевнив його, що В'єтнам мав потенціал досягнути навіть більшого, ніж Сингапур. Я не бачив жодних причин, котрі могли б призвести до порушення спокою та стабільності, які встановилися в Східній Азії, особливо беручи до уваги уроки, які ми вивчили за останні 40 років, що у війні програють усі. У двох великих війнах, у Кореї та

В'єтнамі, і в партизанській війні в Камбоджі переможців не було – самі жертви. До Муой сумно кивнув у відповідь.

Об'єктивно кажучи, в'єтнамцям вдалося досягнути прогресу. У результаті розширених контактів з іноземцями, більшої кількості інформації стосовно ринкової економіки міністри та офіційні особи країни стали краще розуміти принципи функціонування вільного ринку. Пожвавлення руху на вулицях, більше магазинів та іноземних підприємців, більше готелів – все це було ознаками майбутнього процвітання, які було вже видно в Хошиміні та Ханої.

Під час наступного мого візиту до В'єтнаму в березні 1995 року перший заступник прем'єр-міністра Фан Ван Хай завів мову про економічні реформи. Про нього казали, що він прагне якнайшвидшого просування вперед. Тоді я вже знав, що на наших інвесторів у В'єтнамі чекала купа проблем, тому сказав Хаєві, що якщо він хоче зробити країну привабливою для інвесторів, треба зробити все, щоб тут комфортно почували себе перші з них. Якщо вони вже привели свої активи на в'єтнамську землю, варто всіляко допомагати їм добитися успіху. Ставитися до людей, які вклали кошти в нерухомість у В'єтнамі, наче до полонених, було найнадійнішим способом злякати решту потенційних інвесторів. Чиновники у В'єтнамі ставились до інвесторів так, наче мали справу з американськими солдатами, а їхнім єдиним завданням було завести цих ворогів у засаду і знищити. Натомість до інвесторів треба було ставитись як до найдорожчих друзів, яким варто показати шлях через бюрократичні лабіринти з усіма їхніми пастками та безвихідними кутами.

Я навів кілька прикладів тих труднощів, які спіткали наших інвесторів. Одна сингапурська компанія будувала в Ханої готель. Мешканці близько 30 розташованих довкола будинків скаржилися на шум та вібрацію. Компанія погодилася виплачувати кожній родині компенсацію за моральний збиток у розмірі 48 американських доларів на місяць. Як тільки було досягнуто цієї домовленості, ще 200 власників будинків зажадали аналогічної компенсації. Тоді компанія вирішила використати інший метод закладки паль, який не давав шуму або вібрацій, але тут втрутилися в справу органи влади – вони не дали дозволу на використання нових способів роботи, бо компанія мала дозвіл лише на обладнання старого ґатунку.

Ще один приклад: компанія «Singapore Telecom» підписала пробну угоду терміном дії 1 рік з управлінням пошти й телекомунікацій міста Хошиміна; в угоді йшлося про надання послуг пошукового персонального радіовиклику. Передбачалося, що через один рік угоду буде переглянуто з наміром надати в'єтнамцям ліцензію на десять років. Після того як «Singapore Telecom» витратила на систему радіовиклику 1 мільйон американських доларів, хошимінське управління пошти й телекомунікацій запро-

нувало викупити цю систему. Я сказав прем'єр-міністрові Кієту, що йшлося лише про один мільйон доларів, невеликі гроші, але важливий був сам принцип. Якщо в'єтнамці порушували свої обов'язки з угод, це могло послабити довіру до них із боку сингапурських бізнесменів. На мою думку, саме особисте втручання Кієта допомогло розібратися з проектом, але все одно не обійшлося без подальшого внесення змін у початкову угоду, та ще досі кілька розбіжностей по ній залишаються нерозв'язаними.

Як показала реакція іноземних інвесторів, моє послання дійшло до в'єтнамських посадовців, бо вони стали простягати руку допомоги іноземцям. Президент однієї великої німецької компанії, який відвідував Сингапур після перебування у В'єтнамі, розповідав мені, що його забезпечили послугами консультанта. Я вдоволено всміхнувся.

Правляча верхівка країни, як і раніше, боялася, що, після того як В'єтнам відкрив свої двері міжнародній спільноті, туди може проникнути різноманітне соціальне зло, що вони можуть втратити контроль над політичною ситуацією, а тому гальмували процеси лібералізації. На відміну від Китаю, де більшість мерів і губернаторів провінцій були людьми молодими та з вищою освітою, фігури, які стояли при владі у в'єтнамських містах і провінціях, – усі були колишніми командирами партизанських загонів. Вони здригалися від думки про те, що сталося в Москві та з Радянським Союзом, і не схвалювали соціально небезпечних явищ, які заразили міста на китайському узбережжі. Не за це вони боролися.

У 1993 році я запропонував Кієтові, щоб він та його команда пересунули всіх цих партизанських генералів на важливі дорадчі посади й дозволили молодим людям, переважно зорієнтованим на Захід, зайнятися щоденним адмініструванням. Країні були потрібні люди, які розуміють ринкову економіку і вміють формувати стосунки з іноземними інвесторами. Проте ветерани, які пройшли війну та виграли її, задавали в країні тон і бажали будувати її на свій розсуд. На мою думку, коли влада перейде в руки до молодшого покоління, в'єтнамську економіку чекатиме швидший прогрес. У вересні 1997 року ми вже спостерігали важливі зміни політичного керівництва країною: віце-прем'єр Фан Ван Хай зайняв крісло прем'єр-міністра, заступивши Кієта, а віце-прем'єр Тран Дук Луонг замінив на посаді президента генерала Ле Дук Аня. Це були кроки, звернені на молодше покоління, яке більше подорожує й бачить реальний світ і яке доволі добре знає, як далеко відстає В'єтнам від своїх сусідів.

У листопаді 1997 року я відвідав місто Хошимін, де зустрівся з молодим лідером – мером міста й секретарем міського партійного комітету Труонг Тан Сангом. Країна на той час перебувала в «підвішеному» стані: наші інвестори в Хошиміні та іноземні банки не знали, що їм робити з останнім законодавчим нововведенням, яким було заборонено переводити в'єтнамську валюту, донги, в іноземні валюти. Як вони мали випла-

чувати свої позики закордонним банкам, переказувати гроші за кордон, виплачувати відсотки по кредитах, узятих у закордонних банків, щоб вкласти ці гроші у в'єтнамські підприємства? Як вони взагалі мали в таких умовах працювати? Міністерство торгівлі та промисловості було цілком проти такого кроку, бо розуміло, що це відштовхне інвесторів, але нічого не могло вдіяти. Центральний банк В'єтнаму й Міністерство фінансів були стурбовані валютною кризою, яка вдарила по регіону низьким рівнем державних резервів у іноземних валютах.

У Ханої я пояснив Фан Ван Хаю, яку небезпеку несли в собі такі несподівані зміни. Крім цього, спостерігалося ще чимало негативних моментів. Так, «Singapore Telecom» тільки знайшла з в'єтнамцями спільну мову у справі послуг радіовиклику, як на неї чекали нові проблеми; цього разу вони стосувались мобільного телефонного зв'язку. В'єтнамська телекомунікаційна компанія, порушуючи всі свої попередні обіцянки, не бажала видавати сингапурцям ліцензію. В'єтнамці воліли керувати бізнесом самі. У розмові я зауважив, що Сингапур мав іти тим шляхом, яким ішов увесь світ, – тобто приватизувати сферу телекомунікацій, підприємства якої мали витримувати міжнародну конкуренцію. А єдиним способом витримати цю надзвичайно жорстку конкуренцію було працювати як приватна компанія, іноземні партнери котрої постачають останні технології. Він зрозумів мене, так само як Тран Дук Луонг, із яким ми спілкувалися з приводу цього самого питання.

Ще один раз мене повезли на зустріч із До Муоєм. Як і в попередні рази, це була плідна дискусія. Проте я маю побоювання, що її вплив знову буде обмеженим. В'єтнамцям потрібен ще якийсь час, щоб урешті-решт позбутися гамівних сорочок – спадщини комуністичного минулого, та почати гнучке й вільне просування вперед. Але коли вони це зроблять, я майже не маю сумнівів, що вони швидко досягнуть вершин. У цьому мене переконує майстерність, із якою в'єтнамці використовували радянську зброю, винахідливість, із якою вони справлялися з нестатками постачання у воєнні часи, та досягнення в'єтнамських емігрантів у Америці та Франції.

Мій перший приїзд до Рангуну (Янгону) відбувся у квітні 1962 року. Прем'єр-міністр Бірми (назва М'янми до 1989 року) У Ну ще перед тим, у 1958 році, звернувся до генерала Не Віна з проханням очолити країну, бо його обраний всенародно уряд був нездатний справитися з громадською непокорою та повстаннями серед сили-силенної національних меншостей, які населяли країну. Після 18 місяців військового правління були проведені загальні вибори, а коли партію У Ну знову обрали, Не Він повернув йому владу. На жаль, за короткий час У Ну знову спіткали труднощі, через що в березні 1962 року Не Він перебрав владу до своїх рук – саме перед моїм візитом.

На відміну від Коломбо, який я відвідав 1956 року, Рангун здавався занедбаним і зубожілим містом. Він побував під японською окупацією, і хоч його не зачепило найгірше, коли британці пробивалися назад із Бенгалії, місто все одно зазнало значних збитків. Не Він тепло приймав мене й Чу в себе вдома. Мене охопив сум, коли я побачив навколо цього будинку зброю і танки – очевидно, він не хотів ризикувати. Основною метою мого візиту було спростувати поширювану президентом Індонезії пропаганду, що Малайзія нібито є змовою неоколоніалістів. Під час обіду Не Він вислухав мої пояснення, проте він був не дуже уважний – очевидно, набагато більше його хвилювало збереження законності та правопорядку у власній країні, придушення заколотів та утримання Бірми як цілісного територіального об'єднання.

Він жив у середніх розмірів бунгало в одному з передмість. Не Він видався мені приязною людиною, як і його дружина Хін Мей Тан (Кітті), колишня медична сестра та дуже моторна пані. Обоє вони розмовляли англійською, обоє були добре освічені. До війни Бірма була однією з найзаможніших країн Південно-Східної Азії, яка експортувала рис та інші харчові продукти. На жаль, демократична система правління в цій країні виявилась неефективною. Населення належало до різних народностей і розмовляло різними мовами. Держава хоч якось трималася купи лише тому, що колись британці спромоглися об'єднати низку різних народів та народців, що мешкали в різних частинах цієї гористої країни.

«Бірманський шлях до соціалізму» – таким був девіз Не Віна для Соціалістичної Республіки Бірманського Союзу. Політика його була простою: покладатися лише на власні сили та позбавитися індійців і китайців, які прийшли до Бірми ще з британцями. Китайці почали виїжджати звідти ще за правління У Ну, багато з них оселялися в Таїланді й Сингапурі. Індійці, яких британці свого часу набирали на державну службу, були численніші, але і їх потроху вичавлювали з країни.

Наступний мій візит до Рангуну відбувся в травні 1965 року, після того, як я побував на конференції азійських соціалістів у Бомбею. Не Вінові сподобалася та частина моєї промови на конференції, де я сказав: «Якщо ми станемо дивитися на азійські проблеми бідності й відставання крізь рожеві окуляри соціалістів Західної Європи, давайте відразу готуватися до поразки». Тоді я ще не усвідомлював, як рішуче він був налаштований на те, щоб бути абсолютно незалежним від довколишнього світу, щоб відмежуватися від нього та повернутися до романтичної ідилії минулого – часів, коли Бірма була багатою й самодостатньою.

Мені не забути розмови, що відбулася в мене того разу зі служником готелю «Strand Hotel» – індійцем, якому вже було далеко за 50, із сивіючими волоссям і бородою. Він приніс мені сніданок, я звернув увагу на його скорботний і розгублений вигляд, на що він сказав: «Сер, сьогодні мій останній день роботи, завтра мене вже тут не буде». Він не знав, чи зможе його помічник-бірманець подати мені такий самий сніданок: чай по-

англійськи з молоком і цукром, тостами та яєчнею. Коли я запитав, чому він хоче поїхати, він відповів: «Я мушу їхати. Я народився та все моє життя прожив тут, але уряд хоче, щоб всі індійці виїхали геть. Мені дозволили взяти з собою лише маленьку суму грошей та особисті речі, більше нічого». Куди він збирався виїхати? – «До Індії». – Чи були в нього там рідні? – «Ні». До Бірми разом із британцями приїхали ще його діди й бабусі, а тепер бірманський уряд хотів відправити його назад. Відносно мого сніданку він мав рацію – наступного дня таця виглядала зовсім не такою охайною, а тости були не такі хрусткі.

По обіді того дня Не Він грав зі мною в гольф у колишньому гольф-клубі «British Rangoon Golf Club». Та гра запам'яталась мені на все життя: по обидва боки доріжок та біля кожного з чотирьох гравців стояли військові з автоматами, які контролювали ситуацію довкола. У моменти, коли він не тримав у руках ключки, Не Він натягав на голову сталеву каску. Я довго вагався, перш ніж спитати навіщо. Один із гравців, його міністр, ледве чутно промурмотів щось про загрозу замаху.

Коли Не Він відвідав Сингапур у 1968 році і ми відправилися грати в гольф, він уже не так піклувався про свою безпеку й не надягав сталевої каски. Коли він приїхав наступного разу, у 1974 році, я запропонував, щоб ми скоординували нашу політику таким чином, щоб спонукати США, Китай і Радянський Союз зберегти їхню присутність у регіоні, бо тоді тут створювався б певний баланс. Його це ніякою мірою не зацікавило: на його думку, такі справи варто було залишити на розсуд самих супердержав.

Останній раз я побував у Рангуні в січні 1986 року. Нова дружина Не Віна була лікарем, добре освіченою й набагато молодшою від Кітті, яка померла. Не Він чудово пам'ятав усі події, які відбувалися 15–30 років тому. Під час вечері я зрозумів із його слів, що, попри 20 років економічної стагнації в Бірмі, він так само, як раніше (якщо не більше), не довіряв іноземним державам. Я чимало почув про те, що Бірма опинилась в ізоляції й була змушена боротися з елементами за її межами, які прагнули якомога більше заробити за її рахунок.

Видовище Рангуну, ще занедбанішого, ніж у 1965 році, було сумним. Жодної нової будівлі або дороги, на кожному кроці будинки, які потребували ремонту, й величезні вибоїни на дорогах. Переважна більшість із небагатьох авт, які я побачив, це були авта 1950–60 років виробництва. І жодний із його міністрів не міг нічого зробити – він своєю політикою цього не допускав. Єдина англомовна газета була тонесеньким таблоїдом, хоч єдина бірманська газета недалеко від неї пішла за розмірами. Люди, які чекали своєї черги поряд зі знаменитою пагодою Шве-Дагон, виглядали зубожілими й обірваними. Навіть із машини я бачив, що в магазинах нічого купити.

Коли його прем'єр-міністр Маунг Маунг Ха відвідав Сингапур у вересні 1986 року, я спробував зацікавити його туризмом, розповівши про статтю, яку знайшов у «Singapore

American» (виданні, яке друкувала наша громада американців): в ній двоє вчителів з американської школи (розташованої в Сингапурі) описували свою подорож до Рангуну, Мандалаю та Пагану. Частину своєї подорожі вони здійснили пішки і відгукувалися про цей досвід як про чарівний. Я запропонував йому відкрити Бірму для іноземців, побудувати там готелі й організувати авіарейси з Рангуну до Мандалаю та Пагану. Це залучило б до країни широкі маси туристів і дало б змогу багато заробити. Він спокійно вислухав мене, але промовчав. Після того нічого не відбулося. Не Він волів бачити Бірму без іноземців.

Тільки в 1993 році, зустрівшись у Сингапурі з генерал-лейтенантом Хін Ньюнтом, однією з центральних фігур країни, я побачив нарешті когось, здатного зреагувати на мої слова не тільки тому, що Не Він нарешті змінив своє ставлення до певних питань. Мабуть, Не Він розповідав йому про наші давні дружні стосунки, бо він терпляче вислухав усі мої пояснення стосовно того, що М'янма повинна вдатися до заходів, що уможливили б її адаптацію до світу, яким він став по холодній війні, що їм треба відкрити свою економіку для зовнішнього впливу та розвивати країну в цілому. Я згадав Китай і В'єтнам як два приклади країн, що колись були закриті, але зараз розвивали туризм і залучали іноземних інвесторів, із допомогою яких створювали нові робочі місця й національне багатство.

Хін Ньюнт тоді відповідав за розвідку і був провідною фігурою в хунті РВДЗП (Ради з відновлення державної законності та правопорядку). Я попросив його обміркувати іншу політику стосовно Аунг Сан Суу Кий – доньки бірманського героя й першого прем'єр-міністра країни Аунг Сана. Вона колись вийшла заміж за англійця, але потім повернулася до М'янми, щоб очолити рух проти військового уряду. Не можна було вічно тримати її в тюрмі, хоч вона була й залишилася б для місцевого уряду вічним джерелом проблем.

М'янма повинна була покращити життя своїх жителів, залучити до урядових установ здібних фахівців із досвідом роботи за кордоном. Уряд, який складається з військових офіцерів, навряд чи спроможний задати економіці правильний вектор. Я запропонував, щоб Хін Ньюнт продумав способи, як Сингапур міг би надати М'янмі економічну допомогу. Сингапур міг би підтримати М'янму на міжнародній арені, якби це призвело до повернення країни в нормальний стан, що означало відмову від наявної системи. Мій стенографіст, один із працівників Міністерства закордонних справ, який займався М'янмою, боявся, що на такі слова надійде різка реакція, і був дуже здивований коли наприкінці цієї дискусії Хін Ньюнт подякував мені за «цінну пораду».

Коли в червні 1995 року Сингапур відвідав генерал Тхан Шве, прем'єр-міністр М'янми та голова РВДЗП, я запропонував, щоб він поїхав до Індонезії, де можна було побачити на власні очі прогрес країни, яка перейшла від військового правління (що його очолював генерал Сухарто) до республіки, де президента обирає народ. Індонезійська

конституція відводила армії важливу роль в управлінні країною: військові були представлені в законодавчих органах, а вся система в цілому називалася «dwi-fungsi» («двофункційна»). Індонезійська армія, за конституцією країни, мала забезпечувати її безпеку й цілісність. Вибори президента і членів законодавчого органу відбувалися що п'ять років. Якщо М'янма хотіла бути подібною до інших країн Південно-Східної Азії, вона мала рухатися в цьому напрямку.

Я завітав до Не Віна, коли він приїздив до Сингапуру на лікування за рік до того, у 1994-ому. Він розповідав мені тоді, якого спокою та ясності розуму йому вдається досягти завдяки регулярній медитації. Протягом двох років після того, як він пішов з уряду в 1988 році, через напрямок, у якому прямувала країна, його мучили болісні переживання. Відтак у 1990 році він почав читати про медитаційні практики, а тепер проводив по багато годин щодня – вранці, вдень та ввечері – в мовчазних медитаціях. Однозначно, він виглядав набагато краще, ніж та хвора людина, що спілкувалася зі мною в Рангуні 1986 року.

Наступного разу він приїхав до Сингапуру в 1997 році, щоб побачитись зі своїми лікарями. У віці 86 років він виглядав навіть краще, ніж під час нашої останньої зустрічі. Цього разу він говорив тільки про медитації і понадавав мені масу порад стосовно того, як мені покращити цей аспект життя. Я спитав, чи не хвилюється він, коли хворіють дорогі йому люди – діти чи онуки. Так, відповів він, хвилюється, але він може цю емоцію опанувати, пригасити її та забути про ці страждання, занурившись у медитацію. Хіба не хвилювався він, коли його старі генерали звертались до нього за порадою? «Ні», – прозвучало у відповідь. Коли до нього зверталися з такими запитаннями, він попросив більше ніколи не говорити з ним про роботу, бо він відкинув турботи цього світу. Однак, як повідомляли мені дипломати, він, як і раніше, зберігав авторитет і повагу серед військових і мав на них вплив.

Захід, особливо Сполучені Штати, був певний, що економічні санкції можуть змусити уряд передати владу в руки Аунг Сан Суу Кий, яка отримала Нобелівську премію миру 1991 року. На мою думку, це було малоймовірно. З того моменту, як Не Він прийшов до влади в 1962 році, єдиним інструментом управління країною стала армія. Військових лідерів можна переконати, щоб вони поділилися владою, і таким чином поступово перетворити уряд із військового на цивільний. Проте, як на мене, без армії М'янмою управляти неможливо, а тому (якщо тут уряд дійсно стане цивільним) США або ООН варто бути готовими – як вони зробили це в Боснії – ввести до країни свій військовий контингент, щоб не дати їй розпастися на дрібні клаптики. Заходові досить важко примиритися з конструктивним втручанням у справи М'янми країн АСЕАН; і те що лідери АСЕАН оголосили про прийняття М'янми до організації в липні 1997 року, спричинило певне замішання. Але чи може хтось запропонувати інший спосіб підштовхнути розвиток цієї країни, щоб вона нарешті відкрилася для зовнішнього світу й стала змінюватися? У

Камбоджі сили ООН, які наглядали за виборами, виявилися нездатними поставити на високу урядову посаду переможця, бо де-факто уряд, який очолював Хун Сен, контролював армію, поліцію та адміністрацію.

На мою думку, генерали змушені будуть поступово пристосуватися до форми правління, яка існує в сусідніх країнах-членах АСЕАН. І що ширшими будуть контакти військової правлячої верхівки з міжнародною спільнотою, то скоріше це станеться.

Камбоджа завжди спливає в моїй пам'яті як оаза миру й процвітання в пошматованому війною Індокитаї 60-их. Уперше ми з Чу приїхали до Пномпеню, столиці Камбоджі, 1962 року. Принц Нородом Сіанук особисто зустрічав нас в аеропорту, де на нашу честь вишикувалася почесна гвардія, а коли ми йшли до машини, перед нами на червону доріжку кидали квіткові пелюстки танцівниці, одягнуті в національні строї. Пномпень нагадав мені тоді містечко десь у французькій провінції: спокійне, тихе й мирне, з широкими бульварами, обабіч яких – наче на Єлисейських полях у Парижі – були висаджені дерева, та боковими дорогами, уздовж яких так само кидали густу тінь дерева. Там навіть була монументальна арка – кхмерська версія Тріумфальної арки, розташована на перехресті основних шляхів, на так званій Пляс де л'Ендепенданс – Площі незалежності. Нас оселили в Пале дю Гувернеман, колишній резиденції французького генерал-губернатора, неподалік від ріки Меконг. Сам Сіанук жив у старому палаці. Він розважав нас, організувавши на нашу честь пишний банкет, а потім на власному літаку російського виробництва повіз дивитися Ангкор-Ват[4].

Сіанук був видатною особистістю: надзвичайно розумний, повний енергії, він відрізнявся «joie de vivre» – життєрадісністю. За зовнішнім виглядом і поведінкою він нагадував освіченого французького джентльмена з усіма відповідними жестами й вишуканими манерами; навіть англійською він розмовляв із французьким акцентом. Він був середнього зросту, трохи повний, із широким обличчям, на якому вирізнялися ніздрі – вони робили його обличчя подібним до кам'яних скульптур, що прикрашають храми довкола Ангкор-Ват. Господарем він був пречудовим, дуже гостинним: завдяки йому кожні відвідини перетворювалися на видатну подію, приємні спогади про яку надовго залишалися в пам'яті. Прийоми, на яких подавалися страви високої французької кухні в супроводі найкращих французьких вин та надзвичайно гарного столового срібла, були справжнім святом їди. Пам'ятаю, ми приїхали до його палацу в столиці провінції Батамбанг, вхід до якого відразу ж нагадав мені про входи французьких шато. Щойно ми під'їхали, у вітальному жесті піднялися шаблі камбоджійської гвардії, яка в начище-

4 Ангкор-Ват («місто-храм») – гігантський храмовий комплекс, присвячений богові Вішну, розташований серед руїн древньої столиці держави кхмерів, міста Ангкора. Займає площу у 2 км², являє собою найбільшу культову споруду на Землі, побудований в епоху короля Сурьявармана II (1112–1152). – Прим перекл.

них до блиску чорних наполеонівських ботфортах та шоломах була подібна на гвардію гномів. Холи й банкетна зала вражали розкішшю убранства та прохолодою, створюваною кондиціонерами. У палаці грали два оркестри: західний і камбоджійський. На нас очікували іноземні дипломати, взагалі, це був прийом, достойний королів.

Принц був людиною настрою та дуже чутливим до будь-якої критики. На кожну газетну статтю, у якій був хоч маленький натяк на критику, він обов'язково відповідав іншою статтею. Політика для нього полягала у двох словах – «преса» й «публічність». Коли в результаті державного перевороту 1970 року він залишився без трону, то заявив, що шукав порятунку в Пекіні, бо боявся за своє життя. На мою думку, якби він тоді повернувся до Камбоджі, жодний солдатів на насмілився б у нього вистрелити. Для своєї країни він був не просто королем, він був божеством, яке охороняло Камбоджу як оазу миру та заможності посеред спустошеного війною Індокитаю, обережно зберігаючи рівновагу між комуністами й Заходом. Він шукав дружби та захисту китайців, одночасно через Францію підтримуючи зв'язки з Заходом. Коли він, замість того щоб повернутися до Камбоджі та покарати заколотників, залишився в Пекіні, це стало кінцем старої Камбоджі.

Я знову зустрівся з ним, коли він приїхав до Сингапуру у вересні 1981 року на перемовини щодо формування коаліції з червоними кхмерами. Переді мною постав інший Сіанук. Він встиг уже побувати в Пномпені, де був ув'язнений червоними кхмерами; пережив багато нещасть, став свідком того, як багато його дітей і онуків вбив Пол Пот, і навчився справді боятись за власне життя. Колишній світський жевжик Сіанук зник: не стало характерного сміху й голосу, тембр якого був таким дзвінким, коли він хвилювався, не стало манірних жестів – все забрало з собою минуле. Він був живим утіленням трагедії, символом того, що сталося з його країною та народом. Китайці врятували його буквально перед тим, як в'єтнамці захопили Пномпень на початку 1979 року. Він з'явився в Раді безпеки ООН, щоб виступити там із засудженням в'єтнамського вторгнення, та став міжнародним символом камбоджійського опору. Протягом довгих років він не міг простити того, що зробили з ним і його країною, та твердо опирався будь-якому утворенню коаліційного уряду з червоними кхмерами.

Після того як червоні кхмери окупували Пномпень, камбоджійці, або кампучійці, як вони самі стали себе називати за часів режиму Пол Пота, не відігравали активної ролі в регіоні. Їхній прем'єр-міністр Ієнг Сарі приїхав до мене з візитом у березні 1977 року. Це була людина зі спокійною манерою спілкування, круглим обличчям, на якому понад усе в око впадали щоки; здавалося, що перед вами найм'якіша, найдобріша людина, ніжній турботі якої можна сміливо довірити немовля. Він був шваґром і довіреним помічником Пол Пота, лідера червоних кхмерів, за наказом якого було вбито від одного до двох мільйонів камбоджійців, притому що загальна чисельність населення стано-

вила сім мільйонів. Його жертвами стали найосвіченіші, найталановитіші та найкращі люди Камбоджі. У розмові зі мною він ніяк не торкнувся питання цього геноциду, а сам я вирішив його не порушувати. Думаю, він все одно став би відхрещуватися від нього, як це робили всі червоні кхмери у своїх радіопередачах. Ієнг Сарі був реалістом. Він хотів від нас торговельних зв'язків – бартерної торгівлі. Йому були потрібні запасні частини для заводів, насоси для іригації земель та підвісні мотори для моторних човнів. В обмін він пропонував рибу з Тонле-Сап, озера на території Камбоджі, яке кожного року розливалося й славилося своєю рибою. Бартерна торгівля між нашими країнами виявилась не дуже успішною (через їхні проблеми з логістикою), тому наші контакти – як торговельні, так і будь-які інші – майже зійшли нанівець.

Стосунки між В'єтнамом і Камбоджею погіршувалися, в міру того як на кордоні одна за одною спалахували сутички. У 1978 році В'єтнам напав на Камбоджу, а в січні 1979 року захопив її. Відтоді в моїй свідомості Камбоджа незмінно асоціювалася з нашою діяльністю в ООН та за її межами, спрямованою на те, щоб прихилити на свій бік достатньо голосів, щоб не дати в'єтнамському урядові маріонеток скористатися з місця Камбоджі в ООН; а також з тією підтримкою, що її ми надавали камбоджійським силам опору, які проводили свої операції з тайсько-камбоджійського кордону.

У період з 1981 по 1991 рік я кілька разів зустрічався з сином Сіанука, принцом Ранарідхом. Його батько поставив його на чолі роялістських військових підрозділів, які було розташовано поблизу тайського кордону з Камбоджею. Ранарідх був майже повною копією батька в тому, що стосувалося голосу, вишуканих манер, виразу обличчя та жестів. Від природи він мав темнішу шкіру й був менший на зріст, мав урівноваженіший темперамент; події не так сильно впливали на його настрій, як на настрій Сіанука, але в усьому іншому він був викапаний батько. Так само як і батько, Ранарідх вільно володів французькою та вивчав право в університеті Ліону, перш ніж очолити роялістські сили.

Коли я приїздив з інспекційними відвідинами до їхнього тренувального табору на північному сході Таїланду у 80-их, то помітив, що там бракувало гарної організації і воїнського духу. На жаль, це було все, на що виявився здатним Ранарідх, бо як він, так і його генерали й офіцери більше часу проводили в Бангкоку, ніж у таборі. З огляду на те, що ми підтримували їх зброєю та радіообладнанням, я відчув певне розчарування. Після підписання угоди 1991 року гору взяли важливіші за нас «донори». Ранарідх став прем'єр-міністром (Хун Сен був його заступником), коли в 1993 році його партія виграла вибори, організовані ООН. Коли ми зустрілися в серпні того ж року в Сингапурі, я попередив його, що коаліція є справою ризикованою. Військо, поліція й адміністрація належали Хун Сену. Якщо Ранарідх хотів вижити, він повинен був прихилити на свій бік частину офіцерського складу армії та поліції, а також кількох губернаторів провінцій. Називати-

ся першим прем'єр-міністром і призначити на посаду міністра оборони свою людину нічого не давало, якщо всі офіцери та всі війська залишалися вірними Хун Сену. Можливо, він не поставився до моїх слів серйозно: напевно, вважав, що його королівська кров забезпечить йому підтримку народу; він переоцінював свою незамінність.

Я зустрічався з Хун Сеном у Сингапурі в грудні того ж таки року. Це була людина зовсім іншого ґатунку: він пережив усі страхіття, чинені червоними кхмерами, які його загартували й зробили незламним. Це був прем'єр-міністр, призначений в'єтнамцями у 80-их, який, як виявилося, мав доволі політичного хисту, щоб встановити між ними та собою дистанцію, і таким чином стати прийнятним для американців і Західної Європи. Після зустрічі з ним у мене залишилося враження незламної сили та безжалісності. Він розумів ту владу, яку отримує людина, коли тримає в руках зброю, та не збирався цією владою ділитися. Як тільки вплив червоних кхмерів почав слабнути і Ранарідх вже більше не міг об'єднатися з ними, щоб кинути йому виклик, Хун Сен усунув його (це сталося в 1997 році) та взяв ситуацію під свій повний контроль, хоч формально залишався заступником прем'єр-міністра. Після виборів 1993 року королем знову став Сіанук, але слабке здоров'я та необхідність часто їздити до Пекіну, де він лікувався від раку, не дали йому можливості утримати у своїх руках кермо влади, яке повністю опинилося в Хун Сена і його армії.

Камбоджа нині – наче фарфорова ваза, розбита на міріади скалок. Зібрати їх усі докупи можна, але цей процес, попри те що повільний, вимагатиме ще й великих зусиль. І як і кожна ваза, яку склеїли, вона вже не зможе витримати великого навантаження. Пол Пот винищив 90 % інтелігенції та кваліфікованих фахівців Камбоджі. Сьогодні в країні просто немає повноцінної системи керування. За довгий час люди так звикли до беззаконня, що тепер уже не підкоряються новоствореним законам; єдине, чого вони бояться, це зброя.

Народ Камбоджі програв. Країна лежить у руїнах, убито майже всіх освічених жителів, а економіку сплюндровано. Через державний заколот, що його вчинив Хун Сен, вступ Камбоджі до АСЕАН було відкладено в часі, а коли нарешті вона увійшла сюди у квітні 1999 року, то тільки тому, що жодна країна не хотіла витрачати 2 мільярди американських доларів на чергову операцію ООН з організації прозорих виборів. Камбоджа протягом 27 років перебуває у стані війни, з самого перевороту 1970 року під проводом Лон Нола. Теперішні лідери країни – результат жорсткої невпинної боротьби, опонентів у якій або знищують, або нейтралізують. Вони абсолютно безжалісні і не щадять нікого, не маючи жодних людських почуттів. Сама історія стала для Камбоджі жорстокою мачухою.

20. АСЕАН: жахливий початок – багатообіцяюче майбутнє

АСЕАН було створено в серпні 1967 року в умовах великої нестабільності в регіоні. Міністри закордонних справ Індонезії, Малайзії, Філіппін, Сингапуру і Таїланду зустрілися в Бангкоку, де підписали декларацію. Це був час, коли війна з В'єтнаму перекинулася на Камбоджу, а весь регіон охопили комуністичні заколоти й повстання. Я не покладав великої надії на величні цілі, висловлені цим об'єднанням: прискорювати економічне зростання, соціальний прогрес та культурний розвиток; боротися за справу миру й стабільності; співпрацювати у сфері сільського господарства та промисловості й розвивати торговельні зв'язки. Утім, невисловленою залишилася основна мета: згуртуватися та зміцнити власні позиції перед хтозна-яким прийдешнім, яке мало настати після виведення з регіону британських та, можливо, навіть американських військ. Індонезія прагнула переконати Малайзію і Сингапур у тому, що закінчення ери Сукарно поклало край і його агресивній політиці, відтепер наміри країни були мирними. Таїланд хотів, щоб його почали асоціювати з некомуністичними сусідами, які були членами руху неприєднання до будь-яких блоків. Філіппінам потрібен був форум, щоб реалізувати свої претензії стосовно Північного Борнео. Сингапур прагнув розуміння й підтримки з боку своїх сусідів у справі зміцнення стабільності й безпеки в регіоні.

Ми спромоглися досягти справжнього розуміння та спрямувати свою діяльність за певним курсом лише через десять років; саме стільки часу знадобилося лідерам країн і офіційним особам, щоб краще перезнайомитися та оцінити переваги й недоліки один одного. У нас був спільний ворог – комуністична загроза у вигляді партизанських виступів, які підтримували Північний В'єтнам, Китай та Радянський Союз. Щоб протистояти комуністам, нам були потрібні стабільність і зростання, бо тільки таким чином ми могли знищити соціальне та економічне середовище, сприятливе для поширення комуністичної зарази й революцій. Америка та Захід були готові нам допомогти.

Для успіху АСЕАН вирішальним став внесок президента Сухарто. Після кількох невдалих спроб, здійснених занадто активними індонезійськими чиновниками, Сухарто сформулював нарешті підхід, діаметрально протилежний підходу Індії до країн-членів SAARC (South Asian Association for Regional Cooperation; Південноазійська асоціація регіонального співробітництва). Коли Індонезію очолив Сухарто, вона перестала розігрувати з себе верховного вождя: більше не наполягала на своїй позиції, а брала до уваги

політику й інтереси інших членів організації. Саме завдяки цьому решта стала ставитись до Індонезії як до першої серед рівних.

Незважаючи на те що АСЕАН проголосила своєю метою сприяння економічному, соціальному й культурному розвиткові, всі усвідомлювали, що прогрес у сфері економічної співпраці буде повільним. Більшою мірою нас пов'язували між собою політичні цілі, прагнення стабільності та безпечного існування. АСЕАН дійсно дала всім своїм членам бажане відчуття стабільності й безпеки, однак, як і очікувалося, в матеріальному аспекті прогрес виявлявся слабо. Звертаючись до п'ятої наради міністрів закордонних справ країн-членів АСЕАН, яка відбулася в Сингапурі у квітні 1972 року, я вирішив звернути увагу присутніх на розрив між кількістю заявлених та фактично реалізованих проектів. Щороку в АСЕАН висувалося від 100 до 200 рекомендацій, але лише 10–20 з них ставали реальністю.

У квітні 1975 року Сайгон було здано комуністам. Це ще більше загострило відчуття небезпеки в регіоні, пов'язаної з підривною діяльністю та повстаннями комуністів. Щоб зменшити незадоволення серед жителів своїх країн, лідери АСЕАН повинні були активніше займатися економічним розвитком. На двосторонній нараді у вересні 1975 року, у якій брали участь ми з Сухарто (вона відбулася на Балі), я намагався переконати його погодитися сформулювати економічні цілі для АСЕАН уже на першому самміті, який мала приймати Індонезія. Крім того, я виступав за лібералізацію торговельної політики, розпочати яку пропонував з 10-відсоткового зниження країнами-членами АСЕАН тарифів із певних товарних одиниць, що могло б стати першим кроком на шляху до формування зони вільної торгівлі. У мене склалося враження, що він поділяв мої погляди. Щоб самміт був успішним, ми домовилися зосередитись на питаннях, які б демонстрували нашу солідарність, і тимчасово відкласти обговорення розбіжностей.

Алі Моертопо, близький помічник Сухарто, пізніше розповідав К.К. Лі, нашому послові, що після зустрічі президента зі мною його технократи стали відраджувати президента від вільної торгівлі. Їх лякала така перспектива, бо вона несла з собою необхідність конкурувати на загальних засадах, що могло перетворити Індонезію на звалище товарів інших країн АСЕАН і зменшувало шанси на успішну індустріалізацію Індонезії.

У політичному аспекті самміт АСЕАН, проведений у лютому 1976 року на Балі, був успішним. Країни АСЕАН продемонстрували свою солідарність у період великого політичного напруження в регіоні. Те, що він пройшов у Індонезії, давало останній додаткове очко: оскільки самміт проходив на самому початку кризи, спричиненої окупацією Східного Тімору, він покращував міжнародне становище президента Сухарто. На жаль, Сухарто не почувався комфортно на цих формальних нарадах у рамках самміту. Розмовляючи лише на «Bahasa Indonesia», Сухарто не мав змоги брати

участі у вільному обміні думками, коли всі говорили англійською. Він віддавав перевагу двостороннім зустрічам, під час яких міг говорити на «Bahasa Indonesia», відкрито демонструючи всі свої емоції та (це вже було наприкінці 80-их) інколи вставляючи англійське слово чи фразу, щоб краще донести свої ідеї до співрозмовника. Наступний самміт відбувся наступного року (1977) в Куала-Лумпурі. Знову я побачив, що він почувається незручно, а тому наступний самміт пройшов лише через 10 років, у Манілі. Коли ж 1992 року настала черга Сингапуру приймати самміт, я вже пішов із посади прем'єр-міністра та не був на ньому присутній.

Нам не вдалося домовитись про зниження торговельних тарифів між нашими країнами, але регулярні й часті зустрічі сприяли покращенню особистих та робочих стосунків між міністрами й посадовцями країн АСЕАН. Такі стосунки допомагали їм розв'язувати двосторонні проблеми неформальним шляхом, не доводячи справу до відома третіх сторін. Урядові посадовці та міністри країн-учасниць разом виробили стиль роботи, коли розбіжності, навіть якщо їх не вдавалося розв'язати, можна було обійти мовчанкою, а на перше місце винести питання ефективної співпраці. Під час цих зустрічей учасники грали в гольф: між ударами по м'ячу вони мали змогу висловити свої ідеї та пропозиції, а якщо їх відхиляли, це не викликало такого незадоволення, як на формальних засіданнях. Крім того, присутні на саммітах по обіді проводили «хорові збори»: кожний міністр повинен був обов'язково запропонувати увазі товариства якусь популярну пісеньку своєї країни. Міністри Сингапуру на таких заходах ніяковіли й конфузилися, вони ж бо не звикли робити такого вдома. Філіппінці, тайці та індонезійці, навпаки, почувалися як у своїй тарілці, бо спів був обов'язковим номером у їхніх передвиборчих виступах. Можливо, західним дипломатам такі розваги здались би дитячими й безглуздими, але насправді вони допомагали зламати кригу між людьми, які, хоч і були близькі географічно, насправді були розділені більше ніж століттям приналежності різним колоніальним імперіям. Завдяки таким регулярним консультаціям і зустрічам, на яких справи та відпочинок відігравали однаково важливу роль, нам вдалося розвинути навички співпраці й пошуку компромісів. Посадовці, які приїздили на наради АСЕАН, у першу чергу прагнули уникнути конфронтації, шукаючи в ідеалі консенсусу. Там, де це було неможливо, вони домовлялись про компроміс, або хоча б давали обіцянку співпрацювати.

Коли йшлося про стосунки між АСЕАН і розвиненими країнами, співпраця складалася сама собою. Перемовини з американцями, європейськими країнами (ЄЕС) та японцями навчили нас цінувати таке поняття, як гарно скоординована політика. Зі свого боку ці розвинуті в промисловому аспекті країни хотіли мати з нами справу як з об'єднанням. Вони хотіли якось підбадьорити АСЕАН у тій раціональній та стриманій

позиції, якої вона дотримувалась на міжнародних форумах, бо сама така позиція забезпечувала найкращі практичні результати. Згадані вище країні хотіли б, щоб інші регіональні блоки країн, які розвивалися, наслідували прагматичний підхід АСЕАН.

Одним із прикладів цінності АСЕАН для її членів став випадок, коли Австралія спробувала змінити свої правила цивільної авіації. У жовтні 1978 року Австралія оголосила про введення нових Правил міжнародної цивільної авіації (ПМЦА), які дозволяли літати безпосередньо між пунктами призначення в Австралії та Великій Британії і за супернизькими тарифами лише компаніям «Qantas» та «British Airways». Авіалінії країн, де робилися зупинки на дозаправку (як-от Сингапуру та інших азійських столиць), із цих рейсів виключалися. Спеціальні низькі тарифи були спрямовані на те, щоб пасажири перестали робити транзитні зупинки протягом своєї подорожі. Крім того, австралійці планували скоротити навантаження авіаліній азійських країн-посередників і скоротити кількість польотів компанії «Singapore Airlines» між Сингапуром і Австралією та Великою Британією. Австралійці планували відкликати дозвіл, виданий компанії «Thai International» на перевезення пасажирів із Сингапуру (проміжний пункт) до Австралії. Це важливе питання вони хотіли обговорювати з кожною країною АСЕАН окремо, але міністри економіки зайняли спільну позицію проти такого проведення переговорів. Щоб завадити реалізації цих планів, наші партнери по АСЕАН попросили дати їм час на обмірковування довготермінових наслідків наведених вище змін, які закрили б азійським авіалініям вихід на провідні повітряні магістралі, залишивши нам лише низькоприбуткові внутрішні рейси. Потім ми з'ясували, якими є інтереси кожної з учасниць АСЕАН, щоб мати змогу сформулювати спільну позицію.

Я дійшов висновку, що «Боїнг 747» на шляху з Австралії до Європи змушений буде зупинятися в Сингапурі, Куала-Лумпурі чи Бангкоку (якщо летітиме до Лондона). Джакарта знаходилася занадто близько від Австралії, а Коломбо – занадто далеко; обидві зупинки не підходили з економічного погляду. Ми поставили собі завдання перетягнути на свій бік малайзійців і тайців, тому я видав своїм підлеглим наказ зробити першим та другим доволі поступок, щоб вони приєднались до нас у цій боротьбі.

У січні 1979 року я написав тайському прем'єр-міністрові генералу Крянсаку, пояснюючи, що цей крок Австралії носить «відверто протекціоністський» характер, що вони хотіли скористатися розбіжностями в позиціях наших країн, спокушаючи одних та залякуючи інших. Він підтримав мене. З генералом Крянсаком ми були в близьких стосунках. Крім того, ми зробили достатньо поступок «Malaysian Airlines», щоб Малайзія була зацікавлена підтримати спільні позиції АСЕАН.

Спочатку австралійці майже добилися успіху, намагаючись ізолювати Сингапур та налаштовуючи азійські країни одну проти одної. Проте солідарність країн АСЕАН великою

мірою виявилася після наради, на якій міністр транспорту Австралії доволі різко висловився на адресу цивільних авіаліній азійських країн. Інформація про це дійшла до доктора Махатхіра, який у той момент був заступником прем'єр-міністра Малайзії та міністром торгівлі й промисловості. Він все ще не відійшов від останньої поїздки до Австралії разом із прем'єр-міністром Туном Разаком, під час якої їх «дістали» настирливі протестувальники. Тож Махатхір вирішив зайняти стосовно австралійців жорсткішу позицію. З двостороннього диспуту між Сингапуром та Австралією конфлікт із ПМЦА перейшов на новий рівень – боротьби між Австралією й АСЕАН. Преса по обидва боки барикад обмінювалася різкими зауваженнями. Роздратовані безцеремонністю австралійців, індонезійці заявили, що, якщо Австралія наполягатиме на ПМЦА, вони заборонять австралійським літакам літати повітряним простором їхньої країни. Для розв'язання проблеми до Сингапуру прибув міністр закордонних справ Австралії Ендрю Пікок. У результаті перемовин Австралія погодилася дозволити «Singapore Airlines» зберегти наявний пасажиропотік та рейси на Австралію і дозволила іншим країнам АСЕАН збільшити навантаження відповідних авіаліній. Це стало уроком щодо переваг солідарності для всіх нас.

Черговим випробуванням на солідарність країн АСЕАН у період з 1978 по 1991 рік стала окупація В'єтнамом Камбоджі. Після того як в'єтнамці напали на Камбоджу 25 грудня 1978 року, Раджа, тоді міністр закордонних справ, ініціював скликання позачергової наради міністрів закордонних справ АСЕАН, яка відбулася у Бангкоку 12 січня 1979 року. У спільній заяві присутні засудили напад і закликали до виведення з Камбоджі всіх іноземних військових підрозділів. Ситуація загострилася, коли в'єтнамці стали просуватися по Камбоджі до тайського кордону. На щастя, китайська каральна експедиція проти В'єтнаму, організована в лютому 1979 року, стабілізувала ситуацію. Відтепер постало питання: як не дати режимові Хенг Самріна, який встановили в Пномпені в'єтнамці, позбавити уряд Пол Пота (тобто уряд червоних кхмерів) крісла в ООН. Звичайно, масовий геноцид проти власного народу, проведений полпотівцями, викликав до червоних кхмерів огиду в усьому світі, але, якщо ми хотіли не дати в'єтнамцям отримати міжнародного визнання їхнього маріонеткового режиму, ми не мали іншого вибору, як підтримати уряд червоних кхмерів.

Раджа був хрестоносцем від Бога: в'єтнамське вторгнення до Камбоджі дало йому нову справу, за яку варто було боротися. Він писав вражаючі дипломатичні ноти, які ми розсилали країнам, не приєднаним до блоків. У цих нотах детально розповідалося про те, що великий В'єтнам ніколи не вгамується; ця «Пруссія Південно-Східної Азії» прагне стерти з лиця землі слабку й мирну Камбоджу, меншу за нього в десять разів. Раджа мав природний хист прихиляти до себе людей; ані нахабний, ані занадто сми-

ренний, він викликав повагу своєю привітністю, теплом і очевидною щирістю. Завдяки його зусиллям Томмі Коху в Нью-Йорку та послам і офіційним посадовцям з інших країн було набагато легше зібрати в ООН та інших міжнародних організаціях голоси проти В'єтнаму. На особливу увагу заслуговує те, що він зробив це, не вступаючи у конфлікт із Мохтаром Кусумаатмадья, індонезійським міністром закордонних справ, який мав від свого президента наказ не підтримувати ізоляції В'єтнаму. Сухарто хотів, щоб могутній В'єтнам блокував будь-яке просування Китаю на південь. Раджа разом із Тенгку Ритхаудином, малайзійським міністром закордонних справ, переконав Мохтара хоча б не протистояти політиці Таїланду і не послаблювати солідарних позицій АСЕАН. Ізоляція В'єтнаму перетворилася на сагу тривалістю в десять років, одним із головних героїв якої став Раджа.

Несподівано через рік, 24 грудня 1979 року, Радянський Союз вторгся до Афганістану. Ця подія стала поворотним моментом в історії. Як сказав президент Картер, полуда впала з його очей. Уряд США ще більше ополчився проти СРСР і В'єтнаму. Крім того, ця подія вплинула на ставлення до ситуації наших двох мусульманських сусідів – Індонезії та Малайзії. Як президент Сухарто, так і прем'єр-міністр Махатхір ще більше зміцнили свою жорстку позицію щодо Радянського Союзу. Вони з недовірою ставились до справжніх намірів СРСР та його подальших дій стосовно В'єтнаму. Індія потрапила в ізоляцію як єдина азійська країна, яка визнала режим Хенг Самріна.

Звіти нашої розвідки, підтверджені тайцями, доводили, що в'єтнамська окупаційна армія з 170 000 солдатів контролювала всі значні населені пункти Камбоджі й переважну частину сільської місцевості. Сили режиму Хенг Самріна кількістю всього в 30 000 були деморалізовані та потерпали через недостатнє військове забезпечення. Звіти, які розповідали про зростання опору місцевого населення проти в'єтнамської окупації, не могли не викликати в нас оптимізму. Сили червоних кхмерів перебазувалися до гористих західних областей неподалік від тайського кордону. Некомуністичні групи опору, які боролися з червоними кхмерами під проводом командирів, що зберігали вірність старому урядові Лон Нола, також влилися в боротьбу проти в'єтнамців. Наші офіційні особи докладали чимало зусиль, щоб Сіанук і Сон Сан, його колишній прем'єр-міністр, погодилися сформувати коаліційний уряд із червоними кхмерами. Але вони обидва занадто боялися та ненавиділи червоних кхмерів.

Стосунки між Сон Саном і Сіануком були стосунками простого смертного та принца. На зустрічі з його прихильниками в Сингапурі 1981 року один із наших представників сказав Сон Сану, що Сіанук хотів би негайно з ними побачитися. Уся делегація занервувала, охоплена благоговійним страхом, і не могла не зробити цього негайно, хоч Сіанук уже більше не тримав у руках влади.

Знадобився ще цілий рік, щоб Сіанук і Сон Сан погодилися, переконані китайцями, тайцями і нами, зустрітися в Куала-Лумпурі та підписати формальну угоду про створення коаліційного уряду демократичної Кампучії. Тайці й китайці переконали всі три сторони погодитися поставити президентом принца Сіанука, Кхіеу Самфана – віце-президентом та Сон Сана – прем'єр-міністром коаліційного уряду. Я зробив усе, щоб угода була підписана в Куала-Лумпурі, не в Пекіні, бо в останньому випадку міжнародна спільнота могла б подумати, що за спиною цієї коаліції стоять китайці, а тоді було б важко отримати широку підтримку справи в ООН. На мою думку, було важливо, щоб в'єтнамці побачили єдність АСЕАН з питання коаліційного уряду демократичної Кампучії, щоб вони усвідомили, що це не проект суто Таїланду й Сингапуру. Газалі Шафі, талановитий міністр закордонних справ Малайзії, горів бажанням відіграти тут активну роль. Мені вдалося переконати прем'єр-міністра Махатхіра підтримати угоду. Після того як у Куала-Лумпурі угоду про формування коаліційного уряду було підписано, індонезійці вже не могли б дезавуювати її, не ризикуючи залишитися в ізоляції від інших країн АСЕАН. І дійсно, тепер Мохтар Кусумаатмадья погодився з тим, що АСЕАН має підтримувати некомуністичну третю силу.

Сильною стороною Сіанука був хист до пропаганди та дипломатичного маневрування. Фактично сила була на боці лідерів червоних кхмерів, отже, як тільки вони вирвалися з міжнародної ізоляції, утворивши коаліційний уряд із Сіануком та Сон Саном, то відразу стали нарощувати сили. Китайці забезпечували їх достатньою кількістю зброї й грошима. Крім того, певні прибутки приносили шахти з видобутку дорогоцінних каменів та лісопильні підприємства, розташовані на кордоні з Таїландом.

Для в'єтнамців формування коаліційного уряду стало не дуже радісною звісткою. На це вони відреагували серією уїдливих виступів, у яких описували коаліцію як «монстра, зачатого китайськими експансіоністами та американськими імперіалістами». В'єтнамський міністр закордонних справ неодноразово проголошував, що ситуація в Камбоджі перегляду не підлягає, так само як не підлягає перемовинам. Китайці обурилися такими заявами, їх підтримала Америка. Як ми й сподівалися, міжнародна підтримка коаліційного уряду зростала і одночасно танули будь-які надії на визнання в'єтнамського маріонеткового режиму Хенг Самріна.

Якщо раніше країни третього світу захоплювалися В'єтнамом як державою героїв, що перемогли американців у 1975 році та захопили Сайгон, то після вторгнення до Камбоджі В'єтнам перетворився на злочинця міжнародного масштабу, який нахабно напав на свого слабкого сусіда. В'єтнамці вв'язалися до партизанської війни, виграти яку вони, як і колись американці, на їхній власній території, були не в змозі. Вони зі своєї власної волі загрузли в Камбоджі ще на сім років, аж поки у вересні 1989 року не вивели звідти свої військові підрозділи, але все одно продовжували втручатися в політику сусіда ще до

жовтня 1991 року, коли було підписано Паризьку мирну угоду. Три роки ми присвятили тому, щоб згладити суперечності між самими камбоджійцями та зняти протиріччя з цього питання між позиціями Китаю, Таїланду, Сингапуру та Малайзії й Індонезії, а також задовольнити американців, щоб вони не підтримували червоних кхмерів у їхньому прагненні повернути собі владу.

Раджа і я багато зробили для того, щоб США не втратили інтересу до нашого регіону. Немає значення, про чию адміністрацію йшлося: президента Картера з державним секретарем Сайрусом Венсом чи президента Рейгана з секретарем Джорджем Шульцем: що ті, що інші не хотіли братися за провідну роль – просто не хотіли вв'язуватися в ще одну партизанську війну в материковій Азії. Ми спромоглися вмовити їх надати помірну допомогу, спочатку гуманітарного характеру, а потім у вигляді зброї, двом силам некомуністичного руху опору. А ось у чому американці дійсно допомогли, то це зібрати голоси в ООН проти В'єтнаму.

Томмі Кох, наш постійний представник в ООН, відіграв визначальну роль у лобіюванні та зборі голосів. Під час генеральної асамблеї ООН 1982 року Сіанук як президент новосформованого коаліційного уряду звернувся до членів ООН із закликом відновити незалежність Камбоджі та її суверенітет. У відповідь присутні проголосували з великим відривом (загальною кількістю 105 країн) за демократичну Кампучію. Кожного року залучуючи на свій бік все більше країн, ми зробили так, що в'єтнамці опинилися в дедалі серйознішій ізоляції.

У 1979 році Ден Сяопін, атакувавши В'єтнам, поставив бар'єр будь-яким планам нападів на Таїланд. За незалежність Таїланду заплатили кров'ю китайців. У 1980 році Чжао Цзян розповів мені в Пекіні, що своєю «протидією, спрямованою на захист себе» від В'єтнаму, в 1979 році Китай змусив В'єтнам перекинути близько 60% своїх найкращих військ на китайсько-в'єтнамський кордон. Якби всіх цих людей відправили воювати до Камбоджі, сказав він тоді, наступну міжнародну конференцію було б присвячено питанню мирного врегулювання стосунків Таїланду (а не Камбоджі) з В'єтнамом. Однак Чжао, хоч і не промовивши цього, все ж таки визнавав, що самостійно Китай не був здатний розв'язати проблеми Камбоджі. Йому були потрібні США та АСЕАН, щоб прихилити на свій бік міжнародну спільноту.

У Вашингтоні в червні 1981 року, на зустрічі один-на-один із президентом Рейганом я завів мову про Радянський Союз, який спричиняє чимало проблем у Південно-Східній Азії. Я запевнив його, що Ден Сяопін сказав, що Китай не бажає мати довкола себе держави-сателіти і готовий прийняти будь-кого, хто виграє вільні вибори в Камбоджі. Мої слова забезпечили мені підтримку Рейгана, який був категорично проти в'єтнамців та їхнього маріонеткового режиму.

Під час зустрічі (в листопаді 1971 року в Сингапурі) з Джоном Голдриджем, помічником державного секретаря з регіону Східної Азії та Океанії, я висловив припущення, що, хто б не виграв вибори, організовані ООН у Камбоджі, йому потрібно дозволити взяти владу в свої руки і що, можливо, цією кандидатурою стане Хенг Самрін. На що він пристрасно заперечив: «Я не впевнений у тому, що всі з цим погодяться. Такий уряд буде занадто близький до Радянського Союзу». Вираз його обличчя, інтонації й жести не залишили в мене сумнівів, що перемога Хенга Самріна є неприйнятною як для американців, так і для китайців. У серпні 1982 року офіційні посадовці з Державного департаменту США і ЦРУ розповіли представникам нашої місії, що США збирається виділити на підтримку некомуністичної групи опору в Камбоджі суму в 4 мільйони американських доларів – суто на продукти харчування та медикаменти, щоб таким чином зробити свій внесок у справу, за яку бореться АСЕАН. Це був скромний початок, але важливий був сам факт. Адміністрація Рейгана потроху справлялася з пост-в'єтнамським синдромом і була вже готова надавати допомогу некомуністичним силам опору, навіть якщо її допомога виявилась не дуже значною. Ініціатива США призвела до того, що Малайзія вирішила постачати камбоджійцям навчальні матеріали та уніформи. Сингапур надав як допомогу першу партію з кількох сотень автоматів «АК-47», ручних гранат, амуніції і зв'язкового спорядження.

Завдяки своїм зв'язкам у Великій Британії ми найняли британських технічних спеціалістів та журналістів, щоб ті навчили 14 камбоджійців із Національно-визвольного фронту кхмерського народу (НВФКН) передавати радіопослання на коротких хвилях із Сингапуру, а пізніше робити це в середньому хвильовому діапазоні з радіостанції, розташованої на тайському кордоні. Вони навчилися працювати з переносними японськими радіопередавачами на 25 кіловат. Разом із Таїландом та Малайзією Сингапур проводив військову підготовку бійців для партизанських загонів. У 1983–84 роках уперше за увесь час сили опору, очолювані червоними кхмерами, продовжили свою боротьбу після початку сухого сезону, не відійшовши традиційно до Таїланду.

Під час зустрічі з державним секретарем США Джорджем Шульцем у Сингапурі в липні 1984 року я висловив прохання до США переглянути політику стосовно обсягів допомоги, яка до того часу була дуже обмеженою; така політика значною мірою відповідала інтересам Китаю. Ми у свою чергу забезпечували червоним кхмерам і Китаю політичну підтримку, домогтися якої самостійно вони були нездатні. Завдяки військовій допомозі Китаю червоні кхмери вже стали найсильнішими в цьому протистоянні. Я наголосив, що США треба інвестувати в некомуністів, щоб ті мали змогу нарощувати міць, особливо після того як вони довели наявність в себе воєнного хисту, а також з огляду на те, що некомуністи користувалися в камбоджійського на-

роду більшою підтримкою, ніж червоні кхмери. Шульц погодився зі мною, що спробувати було варто, але зазначив, що допомога США не повинна переходити певних меж, бо інакше буде важко отримати голоси на її користь під час щорічного голосування в Конгресі. Він добре знав, чим дихає Конгрес.

Шульц мав рацію: Конгрес не погодився б підтримувати програму допомоги, якби вона вимагала значних коштів. Наш представник у групі, створеній спільно Таїландом, Малайзією, Сингапуром і США, яка регулярно збиралася в Бангкоку, щоб координувати програму дій у Камбоджі, оцінював загальні розміри виділених США коштів на допомогу некомуністичним угрупуванням приблизно в 150 мільйонів доларів, із боку Сингапуру – в 55 мільонів, Малайзії – 10 мільйонів і Таїланду в кілька мільйонів, витрачених на навчальні матеріали, амуніцію, харчові продукти й поточні витрати. Порівняно з коштами, виділеними Китаєм: 100 мільйонів на некомуністичні угрупування Сон Сана й Сіанука та в десять разів більше на червоних кхмерів, наші спільні кошти виглядали мізерно.

Як виявилося, Радянський Союз стікав у цей час кров'ю, одночасно воюючи в Афганістані та надаючи допомогу В'єтнаму, Ефіопії, Анголі й Кубі. Коли наприкінці 80-их Союз припинив надання допомоги, В'єтнам опинився в скрутному економічному становищі. У 1988 році рівень інфляції там перевищував 1000%, народ голодував. В'єтнамці змушені були піти з Камбоджі. Стара в'єтнамська гвардія нарешті поступилася перед лідерами, які хотіли владнати камбоджійське питання з Китаєм та відкрити економіку країни міжнародному впливові, щоб врятувати її від колапсу. У липні 1988 року вони оголосили про виведення з Камбоджі свого контингенту чисельністю в 50 000 осіб.

Конгресмен США Стівен Соларц, який відповідав за Азійсько-Тихоокеанський регіон у комітеті Палати представників із закордонних питань, зустрівся зі мною в Сингапурі та передав пропозицію, щоб один із військових підрозділів ООН заповнив нішу влади та провів вибори. Я висловився за реалізацію цієї ідеї. Коли офіційно цю пропозицію висунув міністр закордонних справ Австралії Гарет Еванс, Сингапур та інші країни АСЕАН її підтримали. Після того як у Парижі 23 жовтня 1991 року було підписано кінцеву угоду, ООН відправила до Камбоджі перший загін миротворців; наступним кроком стало формування перехідного уряду ООН у Камбоджі. У листопаді 1991 року з Пекіну до Пномпеню повернувся Сіанук у супроводі Хун Сена, який зайняв місце Хенг Самріна.

Перехідний уряд у Камбоджі став миротворчою місією, яка обійшлася ООН дорожче за будь яку іншу: вона коштувала понад 2 мільярди американських доларів, які пішли на утримання 20 000 цивільних службовців та солдатів. У травні 1993 року було проведено вибори, і то успішно: партія Сіанука, яку очолив його син принц Ранарідх, отримала більшість депутатських місць: 58 до 51, що їх отримав Хун Сен. Але американці

змінили свою позицію стосовно маріонеткового уряду в'єтнамців: мабуть, їх задовольняло те, що Хун Сен хотів бути незалежним від В'єтнаму, а тому були готові дати йому можливість стати при владі. ООН не мала ані сили, ані бажання вдаватися до серйозних дій, які б привели Ранарідха до влади. Для цього знадобилося б роззброїти війська Хун Сена та виступити проти червоних кхмерів. Тоді ООН вирішила домогтися компромісу: Ранарідх номінально став прем'єр-міністром, але реальна влада залишилася в руках його заступника Хун Сена, який контролював армію, поліцію та адміністрацію.

Перехідний уряд ООН почав виїжджати в листопаді 1993 року, після того як виконав свою обмежену місію – провів вибори з мінімальною кількістю убитих. Після цього Сингапурові залишилося лише спостерігати за драмою, яка розігралася в Камбоджі. Сильні світу цього стали розв'язувати питання між собою. Китай був єдиною країною, яка надавала підтримку червоним кхмерам. Китайський прем'єр Лі Пен розповідав мені в жовтні 1990 року в Пекіні, що, хоч червоні кхмери наробили багато помилок у минулому, за певні речі їм варто подякувати. Іншими словами, вони заслуговували на місце в уряді. Проте, щойно Радянський Союз домовився з американцями закінчити війну у В'єтнамі, переставши надавати йому військову допомогу, особливо паливо, вплив Китаю на перебіг подій значно зменшився.

Коли в'єтнамці залишили Камбоджу, солідарність у АСЕАН дещо ослабла. Тайський прем'єр-міністр Чатичай Чуньхаван хотів скористатися з економічних можливостей, які виникали у зв'язку з відбудовою В'єтнаму, встановивши торговельні зв'язки з ним та почавши інвестувати туди кошти. Він наполіг на своєму, не взявши до уваги слів свого міністра закордонних справ Сиддхі Саветсіли, який твердив, що час для поступок ще не настав. Коли Таїланд змінив свої позиції, слідом за ним не забарилися індонезійці. Вони мріяли про те, що сильний В'єтнам, Лаос і Камбоджа перетворяться на блок, який із часом стане на заваді будь-якій загрозі китайського проникнення або впливу.

Сингапур надіслав до Камбоджі поліцейський контингент, який мав допомогти сформованому перехідному урядові ООН. Під час описуваного конфлікту знайшлося небагато країн, які хотіли простягнути руку допомоги некомуністичним силам. Ми були серед них; наша допомога у вигляді зброї, амуніції та обладнання плюс політичні й дипломатичні зусилля стали помітним внеском у кінцевий результат справи. Утім, ми добре усвідомлювали обмеженість свого впливу, тому й вирішили підтримати рішення ООН щодо тимчасового уряду та проведення прозорих виборів. Обидві ці мети тією чи іншою мірою було досягнуто. Повна влада над країною залишилася в руках Хун Сена, його армії, поліції й адміністраторів. Принц Ранарідх та міністри його FUNCINPEC (Роялістського національного об'єднаного фронту) забезпечили Хун Сену та колишнім пров'єтнамськи налаштованим комуністам повагу з боку міжнародної спільноти, без

якої вони не отримали б матеріальної допомоги. Червоні кхмери цілком програли свою війну, такою великою була відраза міжнародної спільноти до Пол Пота та його геноциду. В'єтнаму так і не вдалося зробити Камбоджу своїм сателітом, незважаючи на те що він заплатив за це велику ціну і витратив 13 років на досягнення своєї мети.

Ми витратили чимало часу й ресурсів, щоб завадити реалізації в'єтнамських планів у Камбоджі, бо в наших інтересах було зробити так, щоб усі побачили: агресор, нападаючи, нічого не виграє. Справді, досвід Індонезії в Східному Тіморі, за який вона дорого заплатила, також це переконливо доводить. Після 24 років окупації Індонезія врешті-решт була змушена забратися геть, коли у вересні 1999 року там під наглядом ООН відбувся всенародний референдум.

У середині 80-их АСЕАН вже закріпила за собою репутацію об'єднання цілком прагматичних країн третього світу, які виглядали регіоном, що найактивніше розвивається. Відкривши свою економіку для торгівлі та іноземних інвестицій, як нам це порадили Світовий банк і Міжнародний валютний фонд, країни АСЕАН досягли 6–8-відсоткового економічного зростання, темпи якого не спадали понад десять років. Такий активний розвиток зробив країни АСЕАН привабливими партнерами як з економічного, так і з політичного боку. Між АСЕАН та Австралією і Новою Зеландією розпочався ефективний діалог, до якого потім підключилися Японія, Америка та Західна Європа. У міру того як АСЕАН перетворювалася на згуртоване об'єднання, що солідарно висловлювалося з найважливіших питань, усе більше країн хотіли взяти участь у її щорічних нарадах, щоб у ролі партнерів по діалогу обсудити політичні та економічні проблеми.

Спільна загроза для країн АСЕАН – комунізм, який утвердився в Північному В'єтнамі, Китаї та Радянському Союзі, – сприяла їхньому згуртуванню. Після падіння комуністичної ідеї АСЕАН знадобилася нова спільна мета, яка б об'єднувала її як організацію. Коли в січні 1992 року відбувся четвертий самміт АСЕАН (у Сингапурі), її учасниці були готові співпрацювати заради зони вільної торгівлі. Уже перед тим Сингапур упродовж багатьох років все більше підкреслював важливість економічної співпраці, яка б доповнювала політичний аспект спільної діяльності. Проте, на жаль, наші зусилля залишалися безплідними, бо пропозиції тіснішої економічної співпраці сприймалися країнами АСЕАН із недовірою. З огляду на те, що наша економіка була розвинутішою та відкритішою для світу і майже повністю вільною від тарифних та інших бар'єрів, що обмежують торгівлю, решта країн боялися, що ми несправедливо отримали більше переваг, ніж вони.

Наприкінці 80-их, після того як Китай, а потім Індія відкрили двері міжнародній спільноті, що привело до масштабного інвестування в їхню економіку, лідери АСЕАН змінили свої погляди. Прем'єр-міністр Таїланду в 1992 році Ананд Пан'ярачун може по-

хвалитися не лише успіхами на посаді міністра закордонних справ Таїланду, але й великими досягненнями у сфері бізнесу. Він добре розуміє важливість торгівлі та інвестицій у сучасному світі, де країни дуже залежать одна від одної. Щоб уникнути підозріливого ставлення до Сингапуру, я порадив прем'єр-міністрові Гоху домовитись з Анандом, щоб саме він виступив з ініціативою створення Азійської зони вільної торгівлі (АЗВТ). Ананд чудово впорався зі своєю роллю і домігся того, що на самміті АСЕАН у Сингапурі було досягнуто домовленості відкрити АЗВТ у 2008 році. Через якийсь час на пропозицію міністрів економіки АСЕАН цю дату було пересунуто на ближчий термін – 2003 рік.

АЗВТ стала поворотним пунктом в історії становлення АСЕАН. Створюючи АСЕАН, країни, що, як і раніше, ревно відстоювали власний суверенітет, прагнули побудувати стосунки на інших засадах і навчитися розв'язувати політичні проблеми, перш ніж ті переростуть у конфлікти. Створення АЗВТ, сподіваємося, приведе до більшої інтеграції економік Південно-Східної Азії.

На самміті 1992 року в Сингапурі лідери АСЕАН вирішили, що її щорічні наради для міністрів мають перетворитися на форум для обговорення питань політики й безпеки. З часом ця ініціатива переросла в проведення щорічних конференцій регіонального форуму АСЕАН із партнерами Асоціації по діалогу (США, Японією, Австралією, Канадою, Новою Зеландією, Республікою Корея та Європейським Союзом), а також з участю Китаю, Росії та Індії. Це дає змогу потенційним супротивникам обговорювати в ході мирного обговорення делікатні питання, як-от наприклад долю островів Спратлі[1]. Фактично це стало докорінною зміною в політиці, бо тепер світові супердержави не виключено, а запрошено до обговорення питань безпеки в регіоні.

А тим часом АСЕАН має пристосовуватись до нових умов, які виникли з розширенням списку членів Асоціації. У 1995 році до неї увійшов В'єтнам, у 1997 – М'янма та Лаос, у 1999 році – Камбоджа. Ці чотири країни ще мають пройти певний шлях, перш ніж вийдуть на один рівень розвитку зі старшими членами організації та завоюють довіру як достойні партнери для діалогу з боку США та Європейського Союзу.

1 Острови Спратлі лежать у Південному Китайському морі та належать до Південно-Азійської рифової групи, включають до свого складу понад 100 маленьких островів чи рифів Їх оточують морські ділянки, цікаві з погляду промислової рибної ловлі та видобутку нафти й газу На всю групу островів пред'являє права КНР, Тайвань і В'єтнам; на частину островів пред'являють права Малайзія та Філіппіни. – Прим перекл

21. Східна Азія: криза 1997–98 років

Несподівана скрута, у якій опинилася економіка країн АСЕАН 1997 року, підірвала і їхній авторитет, і здатність відіграти важливу роль у міжнародній економіці. Президента Індонезії Сухарто, чиєю заслугою була відбудова країни (завдяки цьому він став видатною фігурою в міжнародній спільноті), змусили піти з посади. Авторитет прем'єр-міністра Малайзії Махатхіра підірвали західні ЗМІ, які великими літерами надрукували його звинувачення проти валютних спекулянтів та євреїв, зокрема, Джорджа Сороса. Прем'єр-міністрові Таїланду Чуан Лікпаю ще був потрібний час, щоб завоювати певну репутацію на світовій політичній арені. Що ж сталося?

У березні 1997 року Ричард Ху, наш міністр фінансів, повідомив Кабінету про прохання тайців захистити їхній бат, який атакували певні фінансові сили. Ми одностайно висловилися за те, що робити цього не варто. Однак тайці звернулися до нього з тим самим проханням ще раз, цього разу запропонувавши використати їхні власні фонди. Вони не хотіли, щоб ринкові стало відомо, що бати купує тільки центральний банк Таїланду. Управління монетарної політики Сингапуру погодилося, але попередило, що успіху це не принесе. Коли атаки на бат припинилися, тайці подумали, що мали рацію вони, а не ми, хоч ми й попередили, що це ще не кінець, атаки неодмінно відновляться. Так і сталося, вже в травні. 2 липня, витративши 23 мільярди американських доларів із державних резервів, центральний банк Таїланду здався. Він увів для бата плаваючий курс, що призвело до зниження його вартості на 15%. Боржники Таїланду кинулися скуповувати долари, що спричинило подальше падіння тайської валюти. У той момент ми ще не усвідомлювали, що це були перші ознаки кризи, яка далі нищівною хвилею накрила цілу Східну Азію.

Валюти Таїланду, Індонезії, Малайзії та Філіппін були жорстко прив'язані до американського долара. Відсоткові ставки в доларах були значно нижчі, ніж ставки в місцевих валютах. Коли американський долар слабшав, експортні товари цих країн дешевшали, отже, обсяг експорту зростав, що було цим країнам вигідно. Коли ж у середині 1995 року американський долар зміцнився, експорт із Таїланду подорожчав, його обсяги знизилися. Таїландські компанії брали позики в доларах, покладаючись на те, що, коли прийде час виплачувати борги, ставка обміну залишатиметься більш-менш на тому ж самому рівні. Якби курс обміну вже в той момент був плаваючим, тоді ці компанії зважили б на ризик можливого падіння вартості бата та, можливо, нижчі відсоткові ставки на по-

зики в доларах не видавалися б їм такими спокусливими. Крім того, іноземні кредитори не були б такими впевненими в здатності боржників виплатити позики, якби щось несподівано трапилося з обмінними курсами валют.

Керівники кількох американських банків, філії яких знаходилися в Сингапурі, в 1996 році зустрілися зі мною, щоб обговорити рекомендації, адресовані центральним банкам Таїланду та інших країн АСЕАН. На їхню думку, було дуже небезпечно намагатися контролювати курси обміну та відсоткові ставки в ситуації, коли рух капіталу вже ніщо не обмежувало. Вони рекомендували встановити гнучкіші курси обміну. Керівники центральних банків не стали дослухатися до цього попередження, пасивне сальдо поточних операцій зростало.

Уже 1995 року Таїланд мав доволі високе пасивне сальдо поточних операцій, бо обсяги імпорту в нього перевищували обсяги експорту. Не вдаючись до якихось заходів, вони ризикували тим, що, коли настане час виплачувати позики закордонним кредиторам, у них просто не вистачило б іноземної валюти. Отже, валютні дилери почали продавати бат, бо вже передбачали труднощі, які чекатимуть на центробанк Таїланду, коли він підтримуватиме тайський бат, курс якого на той момент у відношенні до американського долара був ще відносно високим. Як тільки стало зрозуміло, що торговці, які грали на пониження, мали рацію, до них приєдналися поважні компанії з керування фондами, які, не обмежившись тайським батом, почали розпродавати валюти Малайзії, Індонезії, Філіппін. Щойно центральні банки цих країн відмінили фіксований курс цих валют до американського долара, їхня вартість відразу ж пішла вниз.

На відміну від них сингапурський долар не був прив'язаний до американського, він залежав від кошика валют наших основних торговельних партнерів. До середини 90-их сингапурський долар стабільно показував зміцнення порівняно з американським; відсоткові ставки в сингапурських доларах були набагато нижчі, ніж ставки в американських. Оскільки сингапурським компаніям позичати кошти в доларах було невигідно, їхня заборгованість у цій валюті була, відповідно, набагато меншою.

Прем'єр-міністр Таїланду Чаваліт Йонгчайют, мій старий товариш ще з тих часів, коли він був генералом тайської армії, попросив прем'єр-міністра Гох Чок Туна про надання позики в 1 мільярд американських доларів. Гох виніс це прохання на обговорення Кабінету, який вирішив, що варто погодитися, але тільки за умови, що спочатку Таїланд звернеться по допомогу до Міжнародного валютного фонду. Таїланд звернувся.

Криза поширювалася регіоном; у липні малайзійський прем'єр-міністр Махатхір у своєму виступі поклав відповідальність за спекуляції на Джорджа Сороса. Відтак банк «Negara Malaysia» оголосив про введення обмежень на обмін малайзійського ринґіту на іноземні валюти. Щоб утримати під контролем зниження біржових курсів, фондова

біржа Куала-Лумпуру запровадила нові правила; тепер продавці повинні були протягом одного дня з моменту продажу підготувати сертифікати, які засвідчували їхнє право власності на фізичні акції. Крім того, відповідно до нових правил установлювались обмеження на продаж акцій сотні найприбутковіших компаній, які значились у переліку індексів фондової біржі. Компанії з керування фондами шаленими темпами позбувались валюти та акцій Малайзії й усіх країн АСЕАН.

У вересні 1997 року на міжнародній нараді представників МВФ і Світового банку, яка відбулася в Гонконгу, Махатхір сказав: «Торгівля валютою не є необхідною; мало того, вона є непродуктивною й абсолютно аморальною. Її треба припинити. Її треба поставити поза законом». Відгуком на ці слова став черговий обвал усіх валют та акцій АСЕАН.

Таїланд та Індонезія прийняли пакети допомоги від МВФ, а разом із ними виставлені умови. Проте тайці, після того як у серпні 1997 року підписали угоду з МВФ, не стали реалізовувати на практиці вказані в угоді зміни: посилити контроль за грошовою масою в обігу, підняти відсоткові ставки та привести в порядок банківську систему, зокрема закрити 58 фінансових компаній-банкрутів. Багатопартійний коаліційний уряд Чаваліта був нездатний провести такі болісні реформи. Політичні лідери всіх тайських партій – як в уряді, так і в опозиції – були тісно пов'язані з банками й представниками бізнесу, чиєї підтримки вони потребували для збору коштів. У листопаді Чаваліт втратив вотум довіри й пішов у відставку. У січні 1998 року в Бангкоку він пояснював мені, що багато тайських банкірів переконували його захистити бат і що він, будучи солдатом, а не професійним фінансистом, скористався з їхніх порад. Мабуть, його друзі забули його повідомити, що взяли позику на 40 мільярдів американських доларів і не мали бажання платити більше батів за ті позичені долари.

Повернімось назад: де ж вони помилилися? На початку 90-их років економіки Таїланду, Індонезії та Кореї вже працювали на повну потужність. Багато з новітніх інвестицій було спрямовано на проекти сумнівної цінності. Охоплені ейфорією, країни не звернули уваги на базисні та структурні недоліки своїх економік.

Дуже ймовірно, що доля цих держав склалася б інакше, якби вони не так швидко лібералізували свій рахунок капіталу[1]. У цьому разі вони мали б час побудувати систему для моніторингу, перевірки й контролю потоку капіталу, що не належав до категорії прямих іноземних інвестицій, а така система у свою чергу гарантувала б, що цей капітал спрямовано на справді продуктивні проекти. Фактично ж, більша частина капіталу була інвестована в акції та нерухомість, офісні будівлі та кондомініуми. Ці акції і нерухомість далі використовувались як застава при отриманні позик, сприяючи накачуванню «мильного пузиря» активів країн. Позикодавці, хоч і усвідомлювали цей недолік си-

1 Закладена до бюджету сума, яку можна витрачати тільки на певні цілі. – Прим. перекл

стеми, вважали, що це невід'ємна риса бізнесу в країнах, які розвиваються. Дехто з них навіть уважав присутність бізнес-партнерів, пов'язаних із політикою, безперечною гарантію уряду щодо позик і далі продовжував цю гру.

Міністри фінансів «великої сімки» тиснули на ці країни, щоб вони якомога швидше лібералізували свої фінансові ринки та вільний рух капіталу. На жаль, вони не пояснили центральним банкам і міністрам фінансів країн, що розвивалися, всі ризики, притаманні сьогоднішнім глобальним фінансовим ринкам, коли величезні кошти можна ввести до країни, лише один раз натиснувши кнопку на клавіатурі, і так само легко звідти вивести. Лібералізацію, якщо можна так сказати, варто було б впроваджувати меншими дозами, орієнтуючись на рівень компетентності фахівців і рівень фінансових систем країн регіону. Цим країнам варто було передбачити певні запобіжники – контрольні пристрої, що допомогли б впоратися з будь-яким несподіваним припливом чи відпливом коштів.

Хоч економічна ситуація в кожній країні складалася по-різному, втрата довіри міжнародних інвесторів ударила по регіону в цілому. Те, що починалося як класичний ринковий бум (кошти текли до Східної Азії рікою), перетворилося на класичну ринкову паніку, коли інвестори гарячково рятували свої гроші з регіону.

У січні 1997 року «Hanbo» – південнокорейський «chaebol», тобто конгломерат, збанкрутував через гучний скандал, пов'язаний із корупцією, до якої був причетний син президента Кім Йон Сама. Поширились чутки, що багато інших банків та конгломератів-«chaebol» мали рильце в пушку – вартість південнокорейської вони відразу впала. Центробанк Кореї захищав свою валюту, аж поки в нього не закінчилися резерви. Це сталося в листопаді; відтак він звернувся по допомогу до МВФ. У наступні кілька тижнів усю Східну Азію, в тому числі Гонконг, Сингапур і Тайвань, змело фінансовим тайфуном.

Валюта Гонконгу залишалася прив'язаною до американського долара, починаючи з 1983 року. Через кризу країна була змушена підняти власні відсоткові ставки набагато вище за ставки в доларах, щоб такою «ризиковою премією» спонукати людей утримувати в себе гонконгські долари. Високі відсоткові ставки боляче вдарили по фондовому ринку та ринку нерухомості. Гонконг втратив свою конкурентноздатність, бо дешевші валюти його сусідів вдарили по індустрії туризму й перевезень, готелі спорожніли. Гонконг мав рацію, захищаючи свій фіксований курс під час цієї кризи, бо намагався зберегти довіру міжнародних інвесторів до цієї території, яка лише нещодавно знову стала китайською, але коли криза продовжилася, проблеми Гонконгу загострилися ще більше.

Відмінності між економічними кризами Східної Азії та Латинської Америки в першу чергу відбивають фундаментальні відмінності в культурі й соціальних цінностях відповідних регіонів. На відміну від латиноамериканців східноазійські уряди не до-

пускали перевитрат. Не всі тут необережно інвестували в ексцентричні проекти або незаконно переводили позичені гроші зі своїх країн, щоб грати на фондових біржах Нью-Йорка чи Лондона. Уряди Східної Азії мали добре збалансовані бюджети, низький рівень інфляції та багато десятиріч високого рівня стабільного зростання. Проблема передусім виникла не через уряди, а через корпорації приватного сектору, які в останні кілька років перед кризою понабирали занадто багато короткотермінових позик та необдумано інвестували кошти на довгий термін у нерухомість і промислові підприємства, які для економіки фактично були зайвими.

Західні критики відносять цей колапс на рахунок того, що вони називають «азійськими цінностями»: кумівства, «guanxi» – особистих зв'язків, корупції, незаконних методів ділової практики. Немає жодних сумнівів у тому, що ці явища чимало сприяли загостренню кризи та вилилися в куди серйозніші збитки. Але чи були вони першопричинами? Відповідь тут однозначно «ні», бо ці негативні моменти були від початку притаманні місцевій культурі ще тоді, коли «азійське чудо» тільки зароджувалося, тобто на початку 60-их, понад 30 років тому. Але тільки в останні роки кілька країн, які розвиваються, понабирали надмірну кількість позик, що врешті-решт і призвело до проблем. Проте не варто забувати, що саме надмірне позичання, можливо, й не призвело б до такого економічного обвалу, якби не жалюгідно відсталі системи з слабкими банками, невідповідний рівень нагляду та недалекоглядна валютна політика. Системі бракувало прозорості. Тож важко було вчасно викрити негативні культурні звички й непродумані дії, що суттєво погіршило ситуацію.

Західні критики неодноразово засуджували корупцію, непотизм та кумівство, властиві для азійських країн, як доказ недосконалості «азійських цінностей». В Азії існує багато різних систем цінностей: індуїстська, мусульманська, буддистська, конфуціанська. Особисто я можу говорити лише про останню. Корупція і непотизм є тим явищем, коли люди неправильно інтерпретують такі конфуціанські цінності, як обов'язок допомагати родині й друзям; насправді конфуціанство передбачає, що допомога має надаватися за рахунок особистих, а не офіційних ресурсів людини. Чи не занадто часто офіційні посадовці користуються посадою, щоб робити послуги членам родини й друзям, тим самим підриваючи чесність органів влади. Там, де існують прозорі системи визначення й стримування таких зловживань владою та привілеями, як-от у Сингапурі та Гонконгу (обох колишніх колоніях Великої Британії), ці зловживання спостерігаються рідко. Сингапур вийшов з економічної кризи з набагато меншими втратами, ніж інші, бо тут немає корупції або кумівства, які б впливали на розподіл ресурсів, а офіційні посадовці виступають у ролі рефері, а не учасників ринку. На жаль, у тих країнах, що їх спіткали великі збитки, занадто багато політиків та офіційних посадовців сприймали владу і покладену на них

відповідальність не як обов'язок працювати на благо суспільства, а як можливість збагатитися. Що ще більше загострило ситуацію, то це небажання багатьох політичних діячів та їхніх підлеглих прийняти вердикт ринку. Упродовж тривалого часу вони ганили спекулянтів і змовників, які зруйнували цінності країни. Таке небажання взяти на себе відповідальність за наслідки власних дій відштовхнула багатьох інвесторів.

Жодний із лідерів не усвідомлював, яку велику роль на глобальному фінансовому ринку насправді відігравало майже моментальне сполучення між основними фінансовими центрами світу – Нью-Йорком, Лондоном, Токіо та їхніми представниками в Східній Азії. Приплив коштів із промислових країн несе з собою не лише переваги у вигляді високих темпів зростання, а також ризик несподіваного відпливу цих коштів. У кожній столиці – Бангкоку, Джакарті, Куала-Лумпурі, Сеулі – представлені сотні міжнародних банків, у яких працюють люди, що зросли як частина місцевої громади. Будь-який неправильний крок уряду негайно піддається аналізу, а інформація про це поширюється по всьому світу. Сухарто ж діяв, не взявши цього факту до уваги, наче він все ще жив у 60-их, коли фінансові ринки були ізольованішими один від одного, а час реагування набагато повільніший.

Чи було «азійське чудо» насправді міражем? Десятиріччями до кризи компанії з нашого регіону позичали гроші в міжнародних банків, їхні країни констатували високі темпи економічного зростання, низький рівень інфляції та продумано сформовані бюджети. Консервативні сільськогосподарські громади допомагали зберегти стабільність, заощадити кошти та залучити інвестиції з розвинених країн. Люди цих країн звикли багато працювати й скромно жити, що дозволяє їм заощаджувати 30–40 відсотків від прибутку, який потім інвестується в інфраструктуру. Вони зосереджуються на освіті та оволодінні фаховими знаннями. У цих країнах є багато винахідливих підприємців, а також прагматичні уряди, які багато думають про потреби бізнесу. Економічні передумови в цьому регіоні завжди несли в собі великий потенціал. У 1999 році, після дворічної кризи склалося враження, що одужання нарешті розпочалося. Через високий рівень заощаджень відсоткові ставки трималися на низькому рівні, що забезпечувало також швидке відновлення цін. До іноземних компаній із керування інвестиціями повернувся колишній оптимізм; вони знову прийшли на фондові біржі регіону, сприяючи зростанню курсів валют. Можливо, це призведе до того, що кілька країн знизять темпи реструктуризації банківської та корпоративної сфери, що, проте, може стати причиною збитків у разі можливої подальшої кризи.

Для всіх лідерів країн Південно-Східної Азії несподівана скрута, яку зазнали валюти їхніх країн, фондові ринки та вартість нерухомості, стала справжнім психологічним шоком. Їм знадобиться певний час, щоб країни повернулися до нормального життя. Але

це неодмінно станеться, і тоді потреба об'єднатися, щоб збільшити вагу країн Південно-Східної Азії під час перемовин із такими супердержавами, як Китай, Японія та США, ще більше зміцнить зв'язки всередині АСЕАН. Лідери США та Європи знову почнуть надавати нам свою підтримку й мудрі поради, але не забуваймо: потрібен певний час, щоб вони знову повірили в компетентність регіональних лідерів.

Лідери АСЕАН використають пережиту кризу як урок, щоб збудувати міцніші фінансові й банківські системи, з продуманими правилами та з жорстким наглядом. До регіону з часом повернуться інвестори, бо фактори, які сприяють високому економічному зростанню, залишаться в силі ще 10–20 років. Навряд чи нашим країнам удасться повністю позбутися кумівства й корупції, але при наявності відповідних законів та нагляду надмірні їх вияви можна буде подолати. На мою думку, малоймовірно, що така криза станеться в найближчому майбутньому, поки залишатимуться в пам'яті біль і лиха цієї. Я певний, що не пізніше, як за десять років п'ять держав-старійшин АСЕАН знову наберуть властиві їм темпи розвитку, а на чолі їх стануть нові лідери, котрі бачили жорстокі наслідки непродуманої політики, та зможуть змінити ситуацію і завоювати повагу й авторитет.

Існує ще один, фундаментальніший, урок, якого нас має навчити ця криза. Для глобальної економіки, що в ній правила гри встановлюють американці і європейці (через ВТО та інші міжнародні організації), є марнотратством вкладати капітал без уваги на ринкові тенденції, як це зробили японці й корейці. Щоб мати змогу профінансувати експансію японських картелів-«zaibatsus» та корейських конгломератів-«chaebols» на закордонні ринки, відповідні уряди забрали у своїх людей левову частку їхніх заощаджень. Ці кошти уряди направляли через свої банки конкретним конгломератам, щоб захопити ринкову частку певних продуктів, що часто позбавляло відповідні галузі конкурентноздатності. Раніше, коли ці країни тільки наздоганяли розвинуті держави, визначити найперспективніші галузі було легко – в них вони інвестували кошти. Сьогодні, коли ці країни вже йдуть нарівні з Заходом, заздалегідь визначити переможців не так просто. Як і всі інші, вони змушені будуть розподіляти ресурси, орієнтуючись на сигнали, що їх посилає ринок. Було б помилкою думати, що японці та корейці втратили притаманну їм внутрішню силу. Якщо судити з їхніх колишніх досягнень, вони швидко відновлять структуру й навчаться працювати, думаючи насамперед про прибутковість та рівень рентабельності капіталу.

22. Сингапур у Британській співдружності націй

Коли ми стали незалежними, те, що Сингапур буде членом Британської співдружності націй, було для мене очевидним. Уряд підтримував цю ідею, Тунку ж нібито горів бажанням виділити нам на це гроші. У той момент я не знав, що Пакистан від початку чинив опір нашому вступові туди; він уважав, що Малайзія налаштована занадто проіндійськи в конфлікті, який точився між Індією та Пакистаном через штат Кашмір. Арнольд Сміт, генеральний секретар Співдружності, у своїх мемуарах писав, що ворожість Пакистану до Малайзії було перенесено і на уряд Сингапуру, який виявив співчуття до позиції Індії. Однак Сміт переконав Пакистан утриматися й не опиратися вступові Сингапуру. У жовтні 1965 року Сингапур став 22-им членом Співдружності. Членство в цій організації нам давало чимало. Країні, яка нещодавно здобула незалежність, воно забезпечувало зв'язки з низкою аналогічних урядів, лідери й посадовці яких поділяли наші основні погляди. Усі уряди були англомовними, користувалися британськими методами цивільного управління та мали законодавчі, судові й освітні системи британського типу.

Незабаром після нашого вступу прем'єр-міністр Нігерії сер Абубакар Тафава Балева скликав конференцію прем'єр-міністрів країн Співдружності, яка відбулася 11 січня 1966 року в Лагосі; основною метою конференції було обговорити Односторонню декларацію незалежності Родезії. Тоді Родезія була самоврядною колонією, в якій проживала біла меншість кількістю в 225 000 жителів, що контролювали 4 мільйони чорношкірих африканців. Я вирішив поїхати.

У літаку «BOAC» («British Overseas Airways Corporation»), який летів сім годин із Лондона до Лагосу, перебували ще кілька прем'єр-міністрів та президентів менших країн Співдружності. Між нами зав'язалася розмова. Здається, більше за інших співрозмовників мені запам'ятався архиєпископ Макаріос, президент острова Кіпр. Як архиєпископ Грецької Православної Церкви, він був одягнутий у довгу чорну шовкову рясу та високу чорну митру. Опинившись на борту літака, він зняв рясу й митру, що перетворило його на абсолютно іншу людину: невисокого лисого чоловіка з вусами та пишною бородою. Він сидів навпроти мене через прохід, отже, я мав змогу добре його роздивитися. У Лагосі, поки літак під'їжджав до терміналу, я наче заворожений спостерігав, як він надягає рясу та приводить себе в порядок. Він ретельно й уважно розчесав вуса й бороду, потім підвівся, одягнув поверх білої ряси чорну, на неї – золотий ланцюг з великим медальйоном, а відтак обережно натягнув митру. Помічник обмахнув рясу щіткою, щоб її поверхня залишалася

бездоганно чорною, та простягнув йому особисті речі; тільки після цього Його Святість архиєпископ Макаріос був нарешті готовий велично зійти сходами перед телекамерами, які очікували на прибулих в аеропорту. Навряд чи існував якийсь інший політик, який би так добре усвідомлював роль стосунків із громадськістю. Решта прем'єр-міністрів затрималися й дали йому дорогу – він був не тільки президентом, але й архиєпископом.

В аеропорту на нас чекала вітальна делегація, яка по черзі нас привітала; після цього нас на повній швидкості повезли до Лагосу. Місто виглядало так, наче його оточив ворог. Уздовж усієї дороги до готелю «Federal Palace» стояли поліція та солдати, сам готель було обнесено стовпами з натягнутими на них колючими дротами, за якими стояли на варті військові. Протягом дводенної конференції за територію готелю не вийшов жоден із присутніх лідерів.

Увечері перед початком зустрічі сер Абубакар Тафава Балева, з яким я познайомився ще за два роки перед тим, давав у готелі банкет. Мене з Раджею посадили навпроти огрядного нігерійця Чіфа Фестуса, їхнього міністра фінансів, розмова з яким закарбувалася в моїй пам'яті. Він сказав, що збирається скоро піти у відставку. За його словами, він уже достатньо зробив для своєї країни, а тепер мусив потурбуватися про свій бізнес – взуттєву фабрику. Як міністр фінансів він увів податок на імпортоване взуття, щоб дати можливість Нігерії самій його виробляти. Раджа та я не могли повірити власним вухам. Чіф Фестус мав гарний апетит, про що свідчила, зокрема, його шароподібна фігура, елегантно задрапірована в різнокольорові нігерійські шати з золотим орнаментом і підібраною до них ошатною феською. Того дня я засинав абсолютно певний того, що переді мною – зовсім інші люди, які грають за абсолютно відмінними від наших правилами.

11 січня своєю промовою конференцію відкривав прем'єр-міністр Абубакар. Це був високий, худорлявий чоловік, із поставою, яка свідчила про велике внутрішнє достоїнство й те, що він добре усвідомлював свою владу та авторитет; він говорив повільно, ретельно добираючи слова. Одягнутий у стрій північно-нігерійського племені «хауса», він виглядав африканським вождем до кінчиків пальців. Як він повідомив, цю позачергову конференцію було скликано для обговорення декларації про незалежність, яку незаконно видала Родезія, що вимагало певних дій із боку британців. Відтак слово взяв віце-президент Замбії Ройбен Каманга, а за ним – Гарольд Вільсон. З його слів стало очевидно, що Вільсон не має змоги і не збирається використовувати проти незаконного незалежного режиму Яна Сміта збройні сили. У політичному аспекті це коштувало б йому підтримки широких британські кіл, а також нанесло би економічні збитки Родезії та сусіднім африканським країнам.

Я виступав на другий день. Написаної промови в мене не було, лише кілька конспективних нотаток, які я зробив, поки виступали прем'єр-міністр Абубакар та інші.

Я запропонував підійти до справи з глобальнішої, філософської позиції. Триста років тому, сказав я, британці поставили собі за мету підкорити Північну Америку, Австралію та Нову Зеландію й колонізувати більшу частину Азії й Африки. Вони висадились у найпривабливіших для себе областях Азії та Африки, де стали поводитися, наче завойовники й господарі. Проте зараз, у 1966 році, британський прем'єр-міністр розмовляв із головами урядів колишніх колонізованих територій як з рівними. Ці стосунки, підкреслив я, постійно змінювалися, постійно розвивалися. Посилаючись на слова сера Альберта Маргая, прем'єр-міністра Сьєрра-Леоне, який сказав, що тільки африканець може справді непокоїтись за долю Родезії, я не погодився з ним: ця проблема хвилювала не лише африканців. Усі присутні тут були зацікавленими сторонами, усіх турбувала ситуація, що виникла. Сингапур сильно залежав від Британії в оборонному сенсі. Якби Велика Британія підтримала незаконне захоплення влади Яном Смітом, я опинився б у скрутному становищі.

Я дозволив собі не погодитися з доктором Мільтоном Оботе, прем'єр-міністром Уганди, який твердив, що Британія не виявляє бажання втрутитися силами європейців у справи Родезії або змусити ООН накласти на Родезію санкції, бо британці намислили собі диявольський план – дати Янові Сміту час, щоб він зміцнив свій режим. Я зазначив, що поділяти людей на білих поселенців та іммігрантів – не дуже вдала ідея, що відгонить расизмом. Так само, як і багато людей у Канаді, Австралії та Новій Зеландії, я був поселенцем. Якби всі поселенці виявилися расистами, тоді наш світ, можна сказати, був би в неабиякій скруті. До проблем, пов'язаних із переселеннями людей, існувало два альтернативних підходи: або погодитися з тим, що всі люди мають рівні права, або повернутися до часів, коли сильні правили слабкими. Вимагаючи компенсації за злочинні дії минулого, вчинені проти них, люди неєвропеоїдної раси мало чим допомагали собі вижити. Кардинальною проблемою Африки, на мою думку, була не Родезія, а міжрасові відносини в Південній Африці.

Я висловив невіру в те, що Британія не хоче покінчити з режимом Сміта, бо, виживши, цей режим загрожував авторитету Заходу в очах усіх неєвпропейців планети. Застосувавши силу проти слабкої меншості в Родезії, Вільсон ризикував наразитися на нерозуміння британського електорату. На мою думку, британський уряд поводився в цій ситуації чесно, а його небажання порушувати це питання в ООН пояснювалося тим, що Британія не хотіла, щоб 130 членів ООН визначали долю майбутнього Родезії, після того як буде повалено режим Яна Сміта. Велика Британія повинна була виграти час, бо цього потребували її економічні інтереси в Південній Африці та Родезії. Крім того, в інтересах як африканців, так і європейців було запобігти ослабленню родезійської економіки. Після того як буде розв'язано проблеми в Південній Африці, залишиться

масштабніша проблема: як навчити різні раси жити разом у світі, який із кожним днем у міру розвитку технологій стає все тіснішим.

Я співчував африканцям, але також бачив труднощі, що чекали на британського прем'єр-міністра, якби його змусили надіслати британські війська для придушення повстання британських поселенців, які кілька десятків років, починаючи з 1923 року, жили в режимі повного самоврядування. Отже, перед усіма присутніми на конференції поставало запитання: яким чином можна якомога швидше добитися того, щоб у Родезії до влади прийшла більшість?

Однією з переваг таких нарад лідерів Співдружності було те, що, незалежно від розмірів країни, яку представляв лідер, його оцінювали за його особистими заслугами. Багато хто читав підготовлені заздалегідь промови. У промові я не тільки зачитав свої нотатки, але й згадав про те, що тільки-но почув. Я говорив від щирого серця і висловлював свої думки без евфемізмів, якими грішать завчасно підготовлені тексти. Це була моя перша промова в колі прем'єр-міністрів Співдружності, і я відчував, що мої колеги за круглим столом сприйняли її позитивно.

Пізніше Вільсон написав у своїх мемуарах, що «справляло сильне враження те, як кожний африканський лідер, дещо повторюючи попередніх, у черговий раз намагався переконати присутніх, що він є більшим африканцем, ніж його сусід. Представники країн Азії, Карибського басейну та Кіпру в тон їм засуджували білих родезійців. А потім слово узяв Лі Куан Ю з Сингапуру: у своїй імпровізованій промові, яка тривала близько сорока хвилин, він продемонстрував таку ораторську майстерність, яку я рідко бачив на конференціях Співдружності, хоч відвідав їх багато».

Візит до Лагосу зміцнив мою дружбу з Гарольдом Вільсоном. Я зумів допомогти африканцям, але в дечому зарадив і британцям. За межами конференц-залу Вільсон привітав мене та висловив сподівання, що я приїздитиму й на інші конференції Співдружності. Він украй потребував, щоб на цих конференціях був хтось, хто б різко контрастував зі «складними» лідерами, які робили довгі й уїдливі промови. Конференція закінчилася через два дні призначенням двох комісій, які мали розглянути наслідки санкцій та спеціальні потреби Замбії, яка просила підтримки Співдружності.

Коли ми вирушили до нашої наступної зупинки – Аккри, столиці Гани, уздовж дороги до аеропорту стояло навіть більше солдатів та поліції, бо ситуація в Лагосі за чотири дні, що ми там пробули, дещо загострилася.

Через три дні після прибуття до Аккри наші господарі повідомили, що в Лагосі стався кривавий політичний злочин: убито прем'єр-міністра Абубакара та Чіфа Фестуса. Переворот очолив армійський майор зі Східної Нігерії (де знайшли нафту), який належав до племені «ібо»; у результаті заколоту загинули багато мусульман-«хауса» з

північної Нігерії. Як заявив майор, він «хотів позбутися зіпсованих та корумпованих міністрів і політичних партій». Після перевороту країну очолив генерал-майор Дж.Т.У. Агій-Айронс, але ненадовго – в Нігерії перевороти не були рідкістю.

Кваме Нкруму, президента Гани, ця звістка не дуже потішила. У нього був подібний досвід: за два роки перед тим, незадовго до мого візиту в січні 1964 року, він ледве-ледве врятувався від замаху. У 1966 році «Осаг'єфо» («Спаситель»), як називали в країні Нкруму, достатньо одужав після поранень, щоб дати на мою честь обід, на якому були присутні окремі з його старших міністрів і талановитий молодий ректор місцевого університету. Цьому чоловікові на ім'я Абрахам було лише 30 років; він був найкращим серед випускників факультету класичних мов в Оксфорді, а також членом ради коледжу Всіх душ[1]. Нкрумах дуже ним пишався. На мене талановитий ректор справив враження, проте було цікаво: навіщо в сільськогосподарській країні найздібніша людина, найкраща серед найкращих здобувала диплом із класичних мов: латинської й грецької?

Після нашого прибуття до Аккри першою особою, що піднялася до літака привітати мене, був Кобо Едусей, міністр у справах президента. Він набув лихої слави як корумпований міністр, який купив для себе золоте ліжко; цю історію довго мусувала міжнародна преса. Щоб уникнути таких скандалів у подальшому, Нкрумах обмежив міністерські повноваження Кобо обов'язками з організації прийомів для високих гостей. На другий вечір мого перебування в Аккрі він повіз мене до нічного клубу, який знаходився там же, з гордістю оголосивши, що є власником клубу та що всім без винятку високопоставленим особам дуже подобається проводити там час.

Крім того, ми побували на дамбі на річці Вольта, приблизно в трьох годинах їзди від міста. По дорозі до дамби нашу варту очолювала машина, на якій було встановлено гучномовці, – з них линула характерна африканська музика. Я вловив англійські слова приспіву однієї з пісень: «Робота – це чудово». Ми спостерігали, як із хатинок обабіч дороги з'являються малі діти, та, підтанцьовуючи з природною грацією, наближаються до дороги, щоб помахати нам рукою. Я зачаровано спостерігав за їхніми пластичними, здавалося, гутаперчевими тілами.

Я був другим гостем, який потрапив на надзвичайно гарну яхту, яку у зібраному вигляді привезли з Майямі. Мені сказали, що її перевезли залізницею та спустили на воду в озеро. На борту яхти нас розважали Кобо Едусей і міністр закордонних справ Гани Алекс Квезон Сакей, людина, яка, очевидно, здобула гарну освіту й мала що сказати. Під час прогулянки озером, попиваючи коктейлі та куштуючи канапки на палубі, Раджа запитав Кробо, де був пошитий його чудовий костюм для сафарі, на що той відповів: «У

1 Повна назва коледжу, заснованого у 1438 році королем Генріхом VI та архиєпископом Кентерберійским, – the College of the Souls of the Faithful People Depatred, of Oxford (Коледж померлих віруючих душ Оксфорду) – Прим. перекл

моїй швацькій майстерні в Кумасі. Треба, щоб ви колись туди приїхали, і я замовлю для вас костюм на кшталт цього». Потім він перевів мову на інші свої справи. Починав він із посади поштового клерка, який отримував на тиждень 30 бобів (4 американських долари); зараз у нього були два сини, які здобули освіту в Женеві (Швейцарія). Людина, сказав він, повинна ставити собі високі цілі. Відчувалося, що Квезону Сакею, особі глибоко проникливій, колишньому президентові Генеральної асамблеї ООН, ця розмова видавалася недоречною; було помітно, як йому незручно. Він робив героїчні зусилля, щоб спрямувати бесіду в інше річище, втім, марно: Кробо, який ощасливлював нас однією веселою історією за другою, не так легко було збити з обраного курсу. Мені було цікаво, як далі складуться долі цих двох країн, що на той момент були двома найяскравішими зірками надії на африканському небосхилі; вони першими здобули незалежність: Гана в 1957 році, а незабаром після неї й Нігерія.

Місяць по тому, 24 лютого, в той самий момент, коли Нкруму вітали почесним салютом із 21 рушниці в Пекіні (Китай), в Аккрі відбувався державний переворот. Коли армійські лідери арештовували провідних діячів уряду Нкруми, люди танцювали на вулицях від радості. Алекс Квезон Сакей та Кробо Едусей були разом із Нкрумою в Пекіні. Коли вони повернулися на батьківщину, то потрапили в попереднє ув'язнення. Мої побоювання відносно подальшої долі народу Гани виправдалися: незважаючи на те що там були розташовані багаті плантації какао, золотодобувні шахти та дамба на ріці Вольта, яка могла забезпечити величезну кількість електроенергії, економіка Гани захиріла і так і не вибралася з ями, попри увесь потенціал, який вона демонструвала 1957 року, в момент отримання незалежності.

Прочитані новини засмутили мене. Більше я до Гани не їздив. Через двадцять років, уже у 80-их, ми з Квейзоном Сакеєм зустрілися в Сингапурі. Він розповів, що був ув'язнений, а потім, під час одного з численних державних переворотів, його випустили. До Сингапуру він приїхав на переговори від імені нігерійського уряду: хотів купувати в нас у кредит пальмову олію, гроші за яку уряд обіцяв повернути після проведення в країні виборів. Я сказав, що це була приватна комерційна справа і так її й потрібно розглядати. На життя він заробляв, користуючись своїм знайомством з африканськими лідерами сусідніх країн. Гана, сказав він, стояла в розрусі. Я поцікавився тим, як склалася доля молодого ректора університету Абрахама, на що Квезон Сакей відповів, що той постригся в ченці до одного монастиря в Каліфорнії. На мене це навіяло смуток. Якщо найрозумніші й найталановитіші складали зброю та шукали порятунку в монастирі, і то не в Африці, а в Каліфорнії, шлях до одужання, мабуть, був дуже довгим і складним.

Ситуація в Африці особисто в мене не викликала оптимізму. Менше ніж через 10 років після здобуття незалежності, в 1957 році, в Нігерії відбувся державний перево-

рот, а в Гані державний заколот відбувся – і провалився. Тоді в мене виникла думка, що племінні зв'язки для африканців значать набагато більше, ніж приналежність до країни, нації. Особливо це стосувалося Нігерії, де північні мусульмани-«хауса» та християни і язичники, що мешкали на півдні, здавалося, перебували на різних полюсах планети. Так само як у Малайзії, британці передали владу, зокрема армію й поліцію, мусульманам. У Гані, де не було такого різкого поділу між північчю та півднем, проблема стояла не так гостро, але трайбалізм був абсолютно очевидний. Крім того, на відміну від, скажімо, Індії в Гані не було багаторічних традицій навчання й виховання урядових кадрів.

Наступна конференція відбулась у Лондоні у вересні 1966 року; там я познайомився з багатьма прем'єр-міністрами, які не відвідували позачергової конференції в Лагосі. Два тижні, проведені в Лондоні, дозволили мені консолідувати позиції Сингапуру в очах британської громадськості та підтримати вже віддавна дружні стосунки з Вільсоном і провідними фігурами його уряду, а також лідерами Консервативної партії.

Центральним питанням цієї конференції (як, утім, і всіх інших конференцій аж до 1979 року, коли його нарешті було розв'язано на конференції в столиці Замбії, місті Лусака) стала Родезія. Африканські лідери однозначно налаштувалися підтримати своїх братів у Родезії, що, крім іншого, давало їм можливість підвищити своє реноме в очах власних країн. Мало того, фокусуючи увагу всіх мешканців «Чорного континенту» на Односторонній декларації незалежності Родезії, вдавалося відволікти її від нагальної економічної та соціальної скрути. З-поміж білих лідерів Співдружності найліберальнішим (набагато більше від решти) виявився Лестер Пірсон із Канади: він дуже співчував справі африканців та малозабезпечених.

У своєму виступі я говорив про проблеми в Південно-Східній Азії. Зокрема, я зауважив, що В'єтнам став місцем зіткнення двох ворожих ідеологій, жодна з яких не збиралася поступатися, хоча й знала, що перемога тієї чи іншої сторони в будь-якому разі призведе до програшу всього регіону. Коли я заявив, що австралійська та новозеландська армії перебувають у Південному В'єтнамі не тільки для того, щоб захищати демократію і свободу в'єтнамців (вони захищали власні стратегічні інтереси), Гарольд Холт, австралійський прем'єр-міністр, вочевидь став почуватися некомфортно. Проте, коли я сказав, що їхні інтереси також включали виживання моєї країни, він швидко відновив рівновагу та погодився з моєю думкою. На конференції я зайняв незалежну позицію, щоб усім відразу стало зрозуміло: я не маріонетка британців, австралійців чи новозеландців, війська яких захищали Сингапур. Я відверто визнав, що виведення американського контингенту стане катастрофою для всього регіону, не тільки для Сингапуру. Я намагався висловлюватись якнайзрозуміліше, тому мої слова в багатьох присутніх

знайшли підтримку, хоч африканські лідери були переважно налаштовані проти американського втручання. Після мого виступу авторитет Сингапуру серед африканських та азійських лідерів зріс.

На наступній конференції, яка відбулася в січні 1969 року так само в Лондоні, Вільсон, який на ній головував, попросив мене відкрити дискусію з питання співпраці в рамках Співдружності. Перед тим як перейти власне до суті справи, я критично висловився щодо мізерності допомоги, яку Захід виділяв країнам, які розвиваються, а потім перейшов до пояснення глибших причин невдач останніх. Щоб об'єднати свої народи в боротьбі за свободу, сказав я, перше покоління лідерів антиколоніального націоналістичного руху збудувало в уяві людей картинки процвітання, реалізувати яке вони самі були нездатні. Вибух народжуваності збільшив навантаження і на без того скромні ресурси. Після того як зі здобуттям незалежності влада перейшла до етнічної більшості кожної з країн, стало важко зберігати міжетнічний мир, який раніше існував завдяки тиску згори, з боку колоніальної влади. Та еліта, яка була популярною до незалежності, тепер мала доводити всім законність своїх претензій на владу, а беручи до уваги необхідність конкурувати з іншими партіями, вона часто виявлялася нездатною протистояти спокусі зіграти на етнічних, мовних чи релігійних питаннях. Країни страждали, бо етнічні меншості – переважно це стосувалося індійців у Африці – були змушені їхати з них, вичавлювані міжнаціональними заколотами або новими законами. Досить часто ці вигнанці були власниками магазинів, які по сумісництву виконували функції сільських банкірів, бо добре знали, кому можна довірити позику, а кому ні. Цю роль були неспроможні виконувати ані місцеві адміністратори, ані Корпус миру США чи чиновники Британської добровольчої служби. Прошарок фахівців виявився таким тонким, що нові держави швидко деградували до стану суспільств, які легко піддаються тенденціям дестабілізації, бо їх більше не тримає в цупких лещатах країна-сюзерен, а своєї дисциплінованої адміністрації в них немає. У таких умовах корупція розцвітала й швидко перетворювалася на спосіб життя. Збройні перевороти ще гірше загострювали ситуацію. Але найгірше було те, що більшість урядів віддавали перевагу плановій економіці, що придушувало вільний розвиток підприємництва. На щастя, Малайзія і Сингапур цим гріхом не страждали, а тому продовжували розвиватися. У своїй книзі «The Labour Government 1964–70» («Лейбористський уряд, 1964–70») Гарольд Вільсон пригадував, що я описав «із брутальною реалістичністю економічні проблеми країн, які нещодавно отримали незалежність... Присутні одностайно визнали, що ця розповідь вражає, бо є пронизливою інтерпретацією світу, яким він став після розвалу імперії; вона була найпереконливішим аналізом ситуації, який тільки могла почути конференція».

Вільсон запропонував проводити конференції один раз на два роки, по черзі в Лондоні та одній із країн Співдружності. Він горів бажанням провести наступну конференцію в Сингапурі, на що інші лідери з готовністю погодилися. Я був радий цій новій нагоді, бо для Сингапуру було корисно опинитися в центрі уваги всього світу. Ми мали ще два роки на підготовку, а отже, всі можливості заявити про себе, як про оазу ефективності й раціонального підходу в третьому світі.

Наші гості з усієї Співдружності прибули до Сингапуру в січні 1971 року і побачили чисте й зелене місто, приязно й тепло налаштованих людей, швидке й ввічливе обслуговування. Готелі, магазини, таксі й ресторани – всі намагалися справити найкраще враження. Кожний закуток було приведено до ладу. Родини прокомуністично налаштованих політичних в'язнів провели антиурядову демонстрацію під стінами конференц-холу НКПС, де відбувалася зустріч лідерів Співдружності. Коли поліція, не застосовуючи сили, змусила їх розійтися, в британській пресі з'явилися кілька статей, які заявляли (втім, не дуже голосно), що потрібно було дозволити цим людям продовжувати демонстрацію. Урядові особи, які відповідали за безпеку делегатів, мали іншу думку.

Тед Хіт, незабаром після того як став прем'єр-міністром, оголосив, що Британія збирається відновити постачання зброї в Південну Африку, що його раніше припинив лейбористський уряд. Африканських чорношкірих лідерів ця заява розлютила, і багато з них почали погрожувати вийти зі Співдружності, якщо Велика Британія наполягатиме на своєму. Коли Хіт прибув до Сингапуру і ми з ним поспілкувались, він погодився оголосити, що Британія буде рада обговорити збройні постачання до Південної Африки як окреме питання порядку денного. Після проведення двох закритих засідань вдалося домовитись про створення комісії, яка мала розглянути питання постачання військово-морської зброї та підготувати з нього звіт для генерального секретаря.

Було видно, що Хіт почувається незатишно в такому багатонаціональному оточенні, в країні третього світу. Для нього це був перший досвід таких конференцій. Африканські лідери вперто намагалися змусити його відчути себе ізольованим. Дещо скований, під обов'язковою охороною, він відрізнявся від Гарольда Вільсона – втіленої сердечності з люлькою в зубах. Він був вочевидь не у своїй тарілці, говорив із сильним оксфордським акцентом і легко злостився у відповідь на провокації. На щастя, він добре мене знав і був певен, що я забезпечу йому справедливу можливість висловитися.

На роль першого промовця я запросив сера Сереце Кхама, президента Ботсвани, який був відомий мені поміркованістю своїх поглядів, урівноваженістю та уважністю до інших. Сам він був онуком правителя Ботсвани, а коли навчався в Оксфорді, то одружився з англійкою. Південноафриканський уряд протягом багатьох років успішно

тиснув на британський, щоб не дати йому зайняти провідне місце в країні, через одну причину: його міжрасовий шлюб часто брали на кпини, бо там були заборонені статеві стосунки між чорною й білою расою. У своїй промові він сказав, що Велика Британія повинна дбати про власні національні інтереси, а рішення продавати зброю може тільки зашкодити Співдружності. Це був виважений і переконливий виступ.

Джуліус Ньєрере, президент Танзанії, у своїй промові більше говорив про високі етичні норми та про те, що Південна Африка опинилася за межами Співдружності через несумісність її ідеології з багаторасовим складом Співдружності. Він «наполегливо» просив Велику Британію не допомагати Південній Африці та не змушувати африканські країни до різких протидій. Попри наші очікування, його виступ виявився коротким. Як він сказав, він уже має свою думку про Хіта і вважає недоречним щось проповідувати перед ним. Ньєрере був африканським лідером, якого я поважав більше за всіх інших; він від початку нашого знайомства справив на мене враження людини чесної й щирої. Своєму наступникові він передав владу в цілковитій відповідності до конституції, що вберегло Танзанію від хаосу, у який поринула Уганда.

Президент Малаві Гастінгс Банда сказав, що жодний африканський лідер насправді не збирається покидати Співдружності. Силою цього питання не розв'язати; борці за свободу намагалися йти цим шляхом із 1964 року, і чого вони добилися? Замість того щоб вдаватися до сили, ізоляції та бойкоту, він закликав до контакту й діалогу між чорними та білими. Попри те що африканські лідери відкрито засудили його позицію, він ані на йоту від неї не відступив. Я намагався якось стримати фонтан його красномовства, але, увійшовши в раж, він був нестримний. Це був ще той персонаж, із чорними окулярами на носі, навіть у приміщенні і після заходу сонця, та повногрудою африканською панянкою в ролі супутниці. Незважаючи на Банди, його промова виявилася запальною. У найважливіші її моменти він розмахував білим носовичком, що справляло на декого в залі ефект більший, ніж помах червоної хустки на розлюченого бика. Я так і не зрозумів, яку реакцію в Хіта викликала ця промова: здивувала чи порадувала.

Відповідь Хіта була обґрунтованою: продажі зброї для військових дій на морі, адресовані Південній Африці, були насамперед питанням оборонної політики і не мали нічого спільного з апартеїдом. Економіка Британії залежала від свободи переміщення товарів і, зокрема, вільного переміщення морем. Половина її нафти та чверть усіх товарів проходили морською магістраллю довкола мису Ігольного. Радянський Союз являв собою загрозу для морських шляхів. (16 січня, за чотири дні до промови Хіта з питань збройних постачань до Південної Африки, два радянських військових кораблі, крейсер та есмінець, приблизно о другій годині дня демонстративно проплили повз Сингапур шляхом із Південно-Китайського моря до Індійського океану.)

Відтак в дискусію різко втрутився президент Замбії Кеннет Каунда, який попередив, що британські національні інтереси стосуються не тільки Південної Африки або Індійського океану, але й багатьох інших частин африканського континенту. Розповідаючи про численні жорстокості, які чинили проти африканців білі поселенці, він несподівано схлипнув і приклав до очей білого носовичка, якого тримав пальцями за один кутик. Ті, хто бачив цей жест уперше, були зворушені, але така театральна демонстрація смутку відбувалася майже на кожній конференції Співдружності, щоразу коли мова заходила про домінування білої нації над африканцями. З часом цей трюк став обов'язковим номером його програми.

Виступ президента Уганди Мільтона Оботе відрізнявся від виступів Раунди та Ньєрере. Коли він заговорив про Родезію, Намібію й Південну Африку, його слова зазвучали ненавистю й отрутою. У виразі його обличчя та блискові очей було щось, що видалося мені лиховісним. Під час перерви йому повідомили, що в Уганді відбувся державний переворот, владу захопив генерал Іді Амін. Звістка його знищила. Скрута, у якій він опинився, ще більше підкреслила нестабільність великої кількості африканських урядів.

Останнім промовцем із питання Південної Африки був прем'єр-міністр Фіджі Рату сер Камісесе Мара. Красивий здоровань зростом під два метри, він виглядав як гравець у регбі, яким і справді займався. Його позиція виявилась нереалістичною: він сподівався, що прем'єр-міністр британського уряду заборонить продавати зброю Південній Африці. Перестати продавати зброю було все одно що зняти верхній шар лушпиння цибулі – за ним був ще один, бо тоді зброю стали б продавати французи, і ще один, бо це робили б італійці. На такій тверезій ноті ми закінчили засідання о четвертій годині ночі.

Я добре пам'ятав, як комуністи з профспілок утримували мене довгими годинами на жорстких дерев'яних лавах без спинок. Лише після того як усі мої змучені прихильники-некомуністи йшли з зали засідань і ми залишалися в меншості, комуністи оголошували про проведення голосування. Лідери Співдружності сиділи в зручних кріслах, але терморегулятор розладнався, і в ці перші ранкові години кондиціонер подавав до зали занадто холодне повітря. Закрити засідання зараз означало б дати можливість усім поновити сили й підготуватися до подальших довгих баталій. Тому я вирішив не перериватися й довести справу до кінця – всі залишилися в залі. Кожний промовець з Африки був задоволений, що його вислухали; кожному дали змогу висловитись, щоб потім присутні могли це обдумати у себе в номерах.

Коли ж за кілька годин дискусію з питання «безпеки в Індійському океані»було поновлено, африканські лідери на неї не з'явилися і роботу вдалося закінчити швидко. За невеликим винятком (коли я просив когось із присутніх міністрів зайняти моє місце голови при обговоренні незначних питань), я був присутній на всіх 13 засіданнях, із

14 по 22 січня. Вислуховувати всі ті промови, що повторювалися та інколи були переливанням із пустого в порожнє, стало справжнім випробовуванням. Відтоді я завжди співчуваю головам міжнародних конференцій, куди делегати приїздять із заготовленими промовами та наміром виголосити їх, не зважаючи на все те, що вже було висловлено до них.

Хоч конференція обговорила всі питання, винесені на порядок денний, преса зосередилась переважно на суперечці стосовно збройних постачань до Південної Африки.

У приватній розмові, яка відбулася між нами під час одного з коктейлів, Хіт висловив своє розчарування тим фактом, що було розголошено (і надруковано) багато конфіденційної інформації, яку голови урядів мали б залишити між собою. Прем'єр-міністр Канади П'єр Трюдо погодився з цим, висловивши жаль із того приводу, що африканські лідери, очевидно, приставали на дипломатичні методи ООН. Я сказав, що цього явища було не уникнути: лідери третього світу впливали один на одного, зустрічаючись на багатьох міжнародних конференціях, де фразерство й гіперболи вже стали офіційним стилем виступів. Крім того, додав я, хоч усім лідерам першого після здобуття незалежності покоління була властива харизма на трибуні, підлегла їм адміністрація рідко коли реалізовувала на практиці те, про що керівники заявляли зі сцени.

Як голова, я мав змогу краще зрозуміти закулісний механізм конференції країн Співдружності. Результат конференції визначали не виступи, а неформальні двосторонні зустрічі між лідерами країн. Арнольд Сміт, який у 1962 році давав мені обід у Москві, коли працював там послом Канади, пробув генеральним секретарем Співдружності понад п'ять років. Тому йому були добре відомі й особистості лідерів країн-членів, і їхні позиції. Під час приватної зустрічі разом ми довели до відома африканських лідерів, що їм нічого сподіватися на те, що Тед Хіт здасть свої позиції, коли на нього звернено увагу всіх світових ЗМІ. Потім ми провели дві закриті наради для лідерів країн Співдружності, щоб отримати згоду на ухвальну резолюцію з компромісів, про які домовився Сміт. Такі формальні резолюції, що їх приймала конференція в повному складі, завжди укладалися на менших нарадах. Наприкінці зустрічі, під завісу театральної дії, генеральний секретар таки змусив лідерів країн третього світу усвідомити, що основною засадою, на якій трималася Співдружність, була економічна, соціальна та культурна співпраця, фінансування якої залежало в першу чергу від розвинених країн-старійшин Співдружності – Британії, Канади, Австралії й Нової Зеландії. Співпраця в рамках Співдружності могла закінчитися, якщо донори побачать, що співвідношення «затрати-прибутки» є для них невигідним. Із великим тактом і дипломатичністю Сміт переконав африканців та азійців не випробовувати на міцність стосунків із Британією. Сонні Рамфал, міністр закордонних справ Гайани, який у 1975 році прийняв посаду від

Сміта, продемонстрував навіть більший хист у цьому: дав змогу лідерам країн «третього світу» виступати в їхніх улюблених конференц-спектаклях, забезпечивши одночасно фінансовим донорам достатньо вигод у відповідних взаєминах.

На кожній конференції багато часу припадало на обговорення питань Родезії та апартеїду. Коли, пишучи цю книгу, я став пригадувати, що хвилювало лідерів Співдружності в той час, то, крім цих двох питань мені, як правило, нічого не спадало на думку, аж поки я не проглянув протоколи засідань. Проте кожного разу під час нарад і обговорень траплявся якийсь епізод, що надовго западав у серце. Так, найбільшою згадкою, яку я виніс із конференції Співдружності, проведеної в Оттаві 1973 року, був образ голови, прем'єр-міністра П'єра Трюдо, французького канадця, який абсолютно вільно і дуже виразно спілкувався двома мовами. Він розповідав мені, що його мати була ірландкою, а батько французом. Трюдо мав не лише гострий розум, але й гострий язик. Пам'ятаю, як захоплено я спостерігав за тим, як він проводить прес-конференцію. Коли він переходив з англійської на французьку, змінювався навіть вираз його обличчя та жести – вони ставали «французькими». Переді мною був справжнісінький білінгв, канадець, який виріс одночасно у двох культурах. Він співчував знедоленим і завжди з готовністю простягав їм руку допомоги, але так само був і жорстким, коли відмовив у канадських стипендіях сингапурським студентам, бо побачив, що ми вже можемо платити за їхнє навчання самі.

Ще одна особа, що запам'яталася мені під час зустрічі в Оттаві, був прем'єр-міністр шейх Муджибур Рахман, герой, який постав проти Пакистану й привів Східний Пакистан до незалежності, фактично породивши нову країну – Бангладеш. До Оттави він прибув не абияк – на власному літаку. Коли я приземлився, то побачив на злітному полі «боїнг-707», прикрашений емблемами Бангладеш. Коли я їхав додому, літак стояв на тому самому місці; він простояв там вісім днів, не принісши й цента прибутку. Коли я їхав із готелю до аеропорту, там вантажилися два величезних «вени» – всі пакунки були призначені для літака Бангладеш. Під час конференції Муджибур Рахман звернувся з проханням про надання його країні матеріальної допомоги. Будь-яка фірма, яка займається паблик-рилейшнз, порадила б йому не залишати свого особистого літака на авіапарковці стояти без діла цілих вісім днів. Тоді серед лідерів країн «третього світу» була поширена мода подорожувати на власних літаках. За конференц-столом усі лідери були рівні, але ті, які очолювали країни-надваговики, демонстрували, що є ще «рівнішими» – вони прибували великими приватними швидкісними літаками: британці своїми «VC 10» та «Comet», а канадці – «боїнгами». Австралійці приєдналися до цієї групи обраних у 1979 році, після того як уряд Малкольма Фрейзера купив «боїнг-707» для Королівських повітряних сил Австралії. Африканські президенти, країни яких на той момент були в порівняно гар-

ному стані, також мали особистий авіатранспорт. Мені завжди було цікаво, чому вони не хотіли справити на світ враження своєю нібито бідністю та крайньою потребою в гуманітарній допомозі. Наш постійний представник в ООН у Нью-Йорку якось пояснював мені, що, чим бідніша країна, тим більший «кадилак» наймають для її лідера. На відміну від них я завжди демонстрував таку чесноту, як скромність, прибуваючи на конференції звичайним комерційним рейсом, що допомогло Сингапурові впродовж багатьох років зберегти статус країни третього світу. В будь-якому разі в середині 90-их Світовий банк уже перестав звертати увагу на наші прохання не переводити Сингапур до категорії «країна, що розвивається, з високим рівнем прибутку» – моя скромність під час подорожей більше не справляла на них жодного враження. Тоді ми втратили всі поступки, що їх банк робить для країн, які розвиваються.

У квітні 1975 року на конференції в Кінгстоні (Ямайка) головував – із великим хизуванням – прем'єр-міністр Майкл Менлі, світлошкірий уродженець Вест-Індії. Говорив він дуже пишномовно, але мені його погляди видались занадто ідеалістичними. Він висловлювався на користь «перерозподілу світового багатства». Його країна за своїми природними умовами вже була багатою: острів у 2000 квадратних миль, із кількома горами в центрі, з ґрунтом та кліматом, ідеальними для вирощування кави й інших субтропічних культур. Вони мали чудові курорти, що їх будували американці, щоб використовувати для зимових відпусток. Культура цього острова була культурою «вічної відпустки»: тамтешні жителі співали завжди, коли не спали, говорили, наче з книжки читали, танцювали, поки не падали з ніг, і не знали обмежень щодо спиртного. Поняття «важка праця» залишилося для них в минулому разом із рабством.

Якось у неділю по обіді, коли ми з Чу вийшли за межі готельної території, обнесеної колючим дротом, щоб пройтися містом, біля нас різко загальмувало авто, водій якого закричав: «Пане Лі, пане Лі, почекайте на мене». Це був якийсь місцевий житель, китаєць за національністю; він говорив на карибському діалекті англійської. «Ви не повинні про нас забувати. Нам дуже важко зараз живеться». Він простягнув мені свою візитку, де була зазначена його професія – агент із продажу нерухомості. Виявилося, що багато фахівців і бізнесменів поїхали з Ямайки до Америки та Канади, доручивши йому продати свої будинки й офіси. Він побачив мене по ямайському телебаченню і дуже хотів поговорити зі мною. Ямайці з фаховою освітою (китайці, індійці та навіть чорношкірі) відчували, що під керуванням уряду Майкла Менлі, який був лівим соціалістом, країна не має майбутнього. Політика, яку провадив уряд, була руйнівною. Я запитав, що він збирається робити? Він не має професійної освіти, а тому не може виїхати, хоч потім, коли він продасть усі ці великі будинки і можливостей для бізнесу поменшає, можливо, він і поїде. Я побажав йому удачі і постарався якомога швидше закінчити розмову, бо в рухах

моїх чорношкірих ямайських охоронців помітив ознаки зростаючої агресії. Після цієї зустрічі я з більшим розумінням читав новини про Ямайку.

Щоб вшанувати «срібний ювілей» королеви (1977 року виповнилося 25 років, як вона займала трон[2]) чергову конференцію було проведено в Лондоні. Ця конференція продемонструвала зовсім інші стосунки між членами Співдружності. Економіка Великої Британії втратила свою міць; навіть більше: у 1976 році Деніс Хілі попросив у МВФ допомоги в розв'язанні певних труднощів. Пам'ятаю, ми з Чу стояли в черзі за архиепископом Макаріосом із Кіпру, щоб підписатися в книзі відвідувачів на Давнинг-стрит, 10, перш ніж потім через сад за будинком пройти на майданчик, звідки гості спостерігали за урочистим парадом на честь дня народження королеви. Його святість не скористався з ручки, яку запропонував йому британський воррент-офіцер, а дістав свою, поставив підпис і пішов. Підписуючись, я сказав цьому офіцерові: «Архиепископ підписався червоним». «Таким червоним, як його руки після кровопролиття, що він учинив», – відповів той, бо, як виявилося, він служив на Кіпрі в ті криваві роки, коли британська армія була змушена подавляти кіпріотських націоналістів, рішуче налаштованих вигнати британців з острова та добитися «enosis» – єднання з Грецією.

У 1979 році я втретє побував у Лусаці. Перший раз я був там 1964 року, під час мого африканського туру, коли я відвідав 17 столиць; другий раз – 1970-го, коли там проводився самміт держав, які не приєднуються до жодних блоків. Порівняно з 1970 роком Замбія стала занепадати. Нас приймали в Урядовому домі, де я зупинявся в 1964 році як гість останнього губернатора. Резиденція втратила свою колишню пишність. У вольєрах майже не залишилося оленів та екзотичних птахів, та й сам великий будинок уже не виглядав, «як лялечка», – зазвичай будівлі британського колоніального уряду виглядали бездоганно. Нас поселили в тих самих шале, що й у 1970 році, розташованих довкола конференц-холу, який для Замбії побудувала Югославія, – також член руху за неприєднання до політичних блоків. Було добре помітно, що з 1970 року конференц-холом та шале не часто користувалися; їх лише трохи підновили й умеблювали дорогими іспанськими меблями.

Харчування, яким забезпечували гостей у шале, було справжньою катастрофою. Кухарями працювали недавні студенти. Так, увесь репертуар нашого кухаря обмежувався яєчнею з беконом або вареним яйцем «в мішечок» на сніданок, біфштексом на обід та біфштексом на вечерю. А от лікерів і вин подавали багато – набагато більше, ніж нам було потрібно.

У країні панував дефіцит буквально на все. Магазини стояли порожні. Імпортних туалетних приналежностей було не знайти, а вибір місцевих товарів виявився вкрай обмеженим. Чу бачила, як жінки вишиковувалися в черги за найнеобхіднішими товарами.

2 Королева Єлизавета II зійшла на трон 6 лютого 1952 року. – Прим. перекл

Єдиний сувенір, який вона змогла купити, це було яйце з малахіту – нагадування про те, що Замбія є країною одного товару – міді, ціна на яку не встигала за цінами на нафту й інші товари. Іноземної валюти в них не було, а власна валюта дуже швидко слабшала. Головною турботою прем'єр-міністра Кеннета Каунди була політика, точніше, протистояння чорних політиків білим, а не економічне зростання Замбії. Він залишався на посаді президента до 90-их, коли (на честь собі!) провів прозорі вибори, які програв. Після того як на посаду президента прийшов інший, доля замбійців не покращилася.

Із конференції, яка відбувалася в жовтні 1981 року в Мельбурні, мені найбільше запам'ятався індієць, із яким я познайомився в кімнаті, де можна було освіжитися напоями. У цій кімнаті нас виявилось лише двоє; я запитав, чи не є він членом індійської делегації. Ні, він був керівником делегації Уганди і представляв президента Мільтона Обота, який не мав змоги приїхати. Мене це здивувало (Іді Амін переслідував індійців близько десяти років, через що переважна більшість їх покинула Уганду), тому я запитав його, чи він повернувся до країни. Ні, після того як вони поїхали за Іді Аміна, його родина оселилася в Лондоні, а сам він обіймав посаду верховного комісару Уганди в Лондоні. Я запитав, як склалася доля спікера угандійського парламенту, який у січні 1964 року приймав мене й мою делегацію в палаті парламенту в Кампалі. Пам'ятаю, це був сикх у тюрбані, який дуже пишався тим, що будівля парламенту має кам'яний фасад. Так збіглося, що колишній спікер мав прилетіти до Мельбурну наступного дня на зустріч із ним. Виявилось, що його змусили поїхати з Уганди; він оселився в Дарвіні, де став мировим суддею. Ці новини не могли не засмучувати. Уганда могла б багато чого досягти з такими людьми, і не тільки на спікерській посаді; вони могли б дати угандійській економіці великий поштовх, як це зробили сикхи в багатьох інших країнах, зокрема в Сингапурі. Він був одним із багатьох постраждалих від державного перевороту 1971 року, коли Іді Амін зайняв місце Мільтона Обота, поки той перебував у Сингапурі.

Через два роки в Делі, під час вечері на честь королеви я сидів поруч із місіс Обот. Вона додала ще кілька деталей до картини угандійської трагедії, розповівши, як після перевороту 1971 року разом із трьома дітьми намагалася втекти з Кампали до Найробі. Їх відправили назад. Вони втекли знову і були змушені кілька років провести у вигнанні в Дар-Ес-Саламі. Вона повернулася до Уганди 1980 року, через рік після того, як скинули Іді Аміна. Мільтон Обот, який знову став президентом, помітно змінився: в його поведінці тепер домінували смуток та якась покірність долі. Розмова з його дружиною дала мені змогу усвідомити масштаби угандійської катастрофи. Вона розповіла, що люди в країні теж змінилися, вони більше не хотіли працювати, щоб заробити собі на життя. Після дев'яти років звірств, беззаконня й порочного існування за Іді Аміна люди просто крали все, що хотіли. Вони втратили всі звички цивілізованих людей. Її розповідь пригада-

лася мені, коли наш поліцейський контингент, який був у складі військ ООН, звітував про своє перебування в Камбоджі в 1991–93 роках. Не виключено, що в Камбоджі після 20-их років хаосу все було навіть гірше.

У листопаді 1983 року пані Тетчер обговорювала питання Гонконгу. Ден Сяопін жорстко наполягав на поверненні Гонконгу, але вона намагалася переконати його дозволити продовжити термін його оренди. Він дав чітко зрозуміти, що це абсолютно неприйнятно; Гонконг має знову увійти до складу суверенного Китаю в 1997 році. Що сам я думав із цього приводу? Вона порушила це питання, бо губернатор повідомив їй про те, що наближається кінець терміну оренди Нової Території[3]. Я запитав пані Тетчер, як далеко вона готова зайти у відстоюванні своїх позицій з огляду на те, що виживання британського Гонконгу безпосередньо залежало від ставлення Китаю. Готової відповіді на це запитання в неї не було. На мою думку, існувало мало шансів, що Китай погодиться на подовження оренди, бо занадто багато в плані міжнародної репутації країни було поставлено на карту. У випадку з Макао португальці просто продовжували управляти територією, не порушуючи цього питання в розмові з Пекіном. За її словами, губернатор сказав їй, що він не має законного права подовжувати оренду після 1997 року, ось чому вона вирішила торкнутися цього питання.

Перш ніж поїхати з Делі, я висловив свою думку: у пані Тетчер було замало козирів. Найкращою стратегією стало б передати ініціативу в руки китайців: сказати Денові, що Гонконг зможе вижити та процвітати, тільки якщо цього захоче Китай. Колонія Гонконгу, сам острів і півострів Каулун були нездатні вижити без Нової Території, яку було віддано в оренду. Ось чому з практичного погляду не було жодного сенсу дотримуватися позиції, через яку Британія могла залишити за собою колонію без Нової Території. Набагато краще було б домогтися таких умов для Гонконгу, за яких він отримав би можливість процвітати й надалі, але під китайським прапором.

Я з нетерпінням чекав конференції в Насау на Багамських островах, яка мала пройти в жовтні 1985 року. За Багамами закріпилася репутація чи не найкращого місця відпочинку для багатих американців. Потім я прочитав у британських газетах, що на Багамах не були рідкістю наркотики та насильницькі злочини. Лондонська «Sunday Times» надрукувала, що до криміналітету був причетний і прем'єр-міністр сер Ліндон Піндлінг. Відповіді на цю статтю у вигляді судового позову за наклеп не надійшло. Усі присутні на конференції лідери були запрошені на королівську яхту «Британія» на урочисту вечерю, на яку Піндлинг запропонував привезти нас із відповідних готелів на човнах.

3 Гонконг (Сянган) разом із частиною острова Цзюлун став британською колонією 1842 року відповідно до Нанкінської угоди, підписаної після завершення Опіумної війни між Великою Британією та Китаєм (1841–42). У 1898 році Велика Британія на 99 років взяла в Китаю в оренду північну частину острова Цзюлун і низку островів, які стали так званою Новою Територією. У 1984 році Британія погодилась передати Китаю всю колонію Гонконг у день завершення терміну оренди Нової Території – Прим ред

Я вирішив поїхати машиною. Поряд із пристанню, біля якої стояла королівська яхта, ми пройшли повз юрби демонстрантів із плакатами, які засуджували Піндлінга; на кількох із них було написано: «Chief is a Thief» – «Прем'єр – крадій». Щоб добратися до яхти човном, прем'єр та інші гості витратили набагато більше часу, ніж ми, подорожуючи автом. Може, через те що море було неспокійним або через те що човен виявився повільним, вони змусили королеву чекати на них близько години. Як завжди, королева була дуже люб'язна і прокоментувала ситуацію стримано, але вона, очевидно, не звикла чекати на когось. Вона сказала мені, що страви переварені. З основною стравою насправді так і було, проте десерт подали чудовий.

Одного дня я обідав разом із президентом Шрі-Ланки Джуніусом Джайевардене та верховним суддею Багамів. Верховний суддя розповідав нам про дуже поширену в країні звичку вживання кокаїну й величезні гроші, що їх заробляли наркодилери. Наркотики незаконно провозили до країни з Південної Америки маленькими літаками. З мовчазного потурання митної служби та інших офіційних посадовців потім наркотики морем або повітрям переправляли до США. Під час усіх цих транзитних операцій певна частка наркотиків осідала серед місцевого населення – достатньо, щоб багатьом зруйнувати родини. До наркобізнесу були причетні дехто з міністрів уряду. Покидаючи Насау, я усвідомив, що позбувся ілюзій стосовно того, що хоч десь у світі існують райські острови.

Остання конференція Співдружності, яку я відвідав, відбулася в Куала-Лумпурі в жовтні 1989 року. Як і попередня конференція, що пройшла в жовтні 1987 року у Ванкувері, ця відбулась без жодних видатних подій і «гарячих» питань. Я провів довгий вечір на острові Лангкаві, де під час «банкету» (неформального «паті» для делегатів конференції, організованого в одному з курортних готелів) мав змогу поспілкуватися з прем'єр-міністром Бхутто та її чоловіком Асифом Задарі, які багато розповіли мені про політику й культуру Пакистану. Пані прем'єр-міністр виглядала молодо, мала свіжий колір обличчя й тонко виліплені, фотогенічні риси. Її чоловік був балакучим ділком без жодних комплексів. Анітрохи не соромлячись, він розповідав мені, що готовий розглядати угоди будь-якого характеру, стосовно будь-чого – заробляти гроші було для нього основним сенсом життя, і не має жодного значення, яким саме чином він це робитиме. Він займався торгівлею фруктами та іншими експортованими товарами, нерухомістю і чим тільки ще. Я пообіцяв представити його кільком імпортерам фруктів, які могли б купувати в нього манго; я виконав цю обіцянку в 1995 році, коли він приїхав до Сингапуру, супроводжуючи свою дружину. Він був ще той пройдисвіт, утім, із хистом прихиляв до себе людей. Проте, на мою думку, він був нездатний вбити її [Бхутто] брата, у чому його звинуватив пакистанський уряд, після того як Бхутто позбавили президентського крісла.

Ця конференція стала для мене останньою, бо я вже збирався йти з посади прем'єр-міністра в 1990 році. Перша конференція, на яку я потрапив у 1962 році, відбулася, як на мене, в іншій епосі та абсолютно відмінному колі лідерів. У той момент Співдружність була клубом із досить обмеженою кількістю членів, яких зв'язували історія і стосунки, що їх вони успадкували від Британії та старих домініонів. У 1989 році країни-члени Співдружності, як і раніше, були зв'язані політично та економічно з країнами, які нещодавно отримали незалежність, і всі вони користувалися тарифними привілеями Співдружності, а Велика Британія була їхнім основним партнером у торгівлі. Коли свого часу прем'єр-міністр Гарольд Макміллан, людина, вихована імперією, яка належала ще до того покоління, що воювало на Західному фронті під час Першої світової війни, ініціював входження Британії до Європи, старі домініони страшенно переполошилися. Їм здавалося, що їх покинули після того, як вони вірно боролися пліч-о-пліч з Британією у двох світових війнах. Сер Роберт Мензис, австралійський прем'єр-міністр, своїм переконливим виступом розвіяв заяви Макміллана стосовно того, що Британія збирається зберегти тісні стосунки з іншими країнами і після того, як вступить до Європейської економічної спільноти.

«Я управляю федерацією. Я знаю, за якими принципами існують федерації», – заявив він. На його думку, федерації є або доцентровими – в цьому разі країни зближуються між собою дедалі більше, як це відбувається в Австралії, або відцентровими – тоді країни дедалі більше відходять одна від одної, аж поки стосунки між ними зовсім розірвуться. Стосунки у федераціях ніколи не є статичними. Будь-яка інша динаміка в таких об'єднаннях, на його думку, була неможливою. Якщо Велика Британія вступала до ЄЕС, її зв'язки зі Співдружністю мали ослабнути та з часом були приречені на повну атрофію. Коли сьогодні я оглядаюсь на події минулих 40 років, то розумію, яким слушним виявилося пророкування Мензиса.

Британія та європейські країни зблизились між собою. Навіть країнам-старійшинам Співдружності, попри давню дружбу, що більше нагадує родинні стосунки між ними, вже більше не властиві ті глибокі емоційні зв'язки, як у 60-их. Долі цих країн, розділених морями й океанами, склались по-різному. Навіть через двадцять п'ять років, у 1998-у, британці все ще не могли визначитися одностайно, чи хочуть вони увійти до євро-зони та (чого багато хто боїться й не хоче) прийняти на себе владу всеєвропейського уряду.

Уже в 1989 році, коли на конференцію прибули лідери понад 40 країн, на ній не було колишнього відчуття спільних цінностей. Це був клуб, члени якого з'являлися та зникали несподівано, зметені хвилею виборів або державних переворотів, і вони навіть не мали часу сказати «до побачення». Більшість «гарячих» тем, винесених на обговорення – новий міжнародний економічний порядок, діалог між півднем і північчю,

співпраця серед південних країн, Родезія, апартеїд, – насправді були ефемерними; сьогодні це вже історія. Незважаючи на це, кожна конференція дозволяла досягати певних результатів. Так, будь-який лідер міг винести важливе для нього питання на загальне обговорення інших лідерів і таким чином спонукати винну сторону зайняти оборонну позицію, як це сталося, коли Індія підтримувала в'єтнамську окупацію Камбоджі. Коли їй поставили це питання простовіч, пані Ганді не могла та (на свою честь) не стала захищати позицію Індії. Це справило враження на інших лідерів і вплинуло на їхні позиції з цієї проблеми. Відвідування таких конференцій мало певну цінність. Але особисто я побачив їх занадто багато, для мене настав час рухатися далі.

Під час конференцій Співдружності кожному голові уряду дарувалася аудієнція з королевою як головою Співдружності. Єдиним винятком став 1971 рік, конференція в Сингапурі, коли з якихось причин уряд Хіта вирішив, що королеві немає потреби бути присутньою на ній. Уперше я побачив її у вересні 1966 року. Дивовижно, як майстерно королева вміла створювати невимушену атмосферу між собою та гостями, не роблячи для цього помітних зусиль; це була майстерність, відточена роками тренувань і досвіду. Вона була люб'язною, приязною та щиро цікавилася Сингапуром, бо її дядько лорд Луїс Маунтбаттен розповідав їй про часи, коли він служив на посаді головнокомандувача сил союзників у Південно-Східній Азії.

Коли я побачив її в Лондоні у січні 1969 року, вона висловила свій жаль із того приводу, що британці відкликали свої збройні частини з Сингапуру. Те, що таким чином закінчувався важливий розділ британської історії, очевидно, викликало в неї смуток. У 1972 році вона приїздила до Сингапуру, щоб компенсувати свою відсутність на конференції в 1971-у. Я організував їй поїздку по всіх місцях, про які їй розповідав лорд Маунтбаттен, зокрема відвідини холу Міської ради, де він приймав капітуляцію японців, Істани, де він зупинявся, та цвинтар Кранджі, де поховані солдати Співдружності. Мене здивувало те, що багатьом сингапурцям було цікаво побачити королеву, – обабіч дороги, якою вона їхала, збиралися величезні юрби. Кожного разу, коли королева виходила з авта, люди оточували її тісним кільцем. Її особистий секретар Філіп Мур, який у 60-ті служив у Сингапурі на посаді заступника верховного комісара Об'єднаного Королівства, попросив мене передати офіцерам безпеки прохання не стримувати натовп, бо люди поводились дуже приязно. Королева почувала себе в нас дуже невимушено, поїздка вочевидь її тішила.

Щоб відзначити свій візит, королева нагородила мене званням кавалера І ступеня ордена Святого Михайла та Святого Георгія. Ще раніше Гарольд Вільсон (коли обіймав посаду прем'єр-міністра) рекомендував мене в кавалери ордену Кавалерів пошани, включивши в новорічний перелік нагороджуваних 1970 року. Те, що королева визнала

достойним такої високої нагороди молоду людину (мені тоді було 47 років), було досить незвичайно. Перш ніж мені виповнилося 50, я отримав дві британські нагороди, що їх дуже цінували люди, які виросли в колишній Британській імперії. Довгорічні зв'язки з Великою Британією сприяли формуванню певних цінностей. Крім того, я отримав нагороди від президента Єгипту Насера, імператора Японії Хірохіто, президента Індонезії Сухарто, президента Кореї Пак Чон Хі та принца Камбоджі Сіанука, хоч, варто визнати, для мене вони несуть дещо інше емоційне навантаження. Я вирішив не писати перед своїм ім'ям титулу «сер», який отримав разом із британськими орденами, бо вважав це за недоречне, проте був дуже радий отримати ці дві нагороди, такі жадані для багатьох британців, навіть якщо вони вже не відкривали двері у високий світ британської знаті, як це було за часів імперії.

23. Нові зв'язки з Великою Британією

24 вересня 1975 року барабани й волинки шотландського полку «Гордон Хайлендерз» зазвучали в Сингапурі востаннє. Вони грали прощальний марш на честь корабля ВМС Великобританії «Mermaid», який останнім виходив із військово-морської бази Сембаванг. Це був маленький, усього на 2500 тон, фрегат – дрібнота порівняно з есмінцями та авіаносцями королівського флоту, які тут колись базувалися. Останній із британських військових підрозділів вийшов із Сингапуру невдовзі після того. Виведення британських військ означало закінчення 150 років британського політичного й військового впливу на наш регіон.

У регіоні превалювала економічна сила США, Японії, Німеччини та Європейської економічної спільноти. Для нас це означало необхідність формувати стосунки з цими поки чужими для нас державами з нуля. Для мене особисто процес пристосування виявився досить важким. Проживши все життя в тісній взаємодії з британцями, я добре знав це суспільство та його лідерів. Слухати «BBC World Service» і читати британські газети увійшло в нас у звичку. У мене було чимало друзів та знайомих як у Лейбористській, так і Консервативній партії. З британцями мені було легко налагоджувати контакти й знаходити спільні інтереси. Коли вони пішли, переді мною постала необхідність ближче познайомитися з американськими лідерами, з відмінними від звичних нам стилем та стандартами їхніх ЗМІ, а також вивчити, бодай трохи, американське суспільство, яке виявилось набагато більшим і розмаїтішим. Зробити те саме щодо японців, французів і німців було навіть складніше, бо ми, по-перше, не володіли їхньою мовою, а по-друге, не розуміли їхніх звичаїв.

Хоч наші старі зв'язки з Британією не були втрачені навіть тоді, коли Сингапур наводив мости та будував стосунки з цими важливими новими центрами багатства й влади, все одно було сумно спостерігати, як у світовій економіці Велику Британію поступово відтісняють Японія, Німеччина і Франція. Крім того, відбудову країни гальмували британські профспілки, які у своїй діяльності керувалися класовим антагонізмом, а не звичайною економічною несправедливістю. На мою думку, чи не найбільшою перешкодою, яка заважала Британії пристосуватися до нового стану (коли імперію було зруйновано), стало її власне суспільство, у свідомості якого глибоко утвердилися класові відмінності. Британці не надто поспішали відмовитися від бар'єрів, які поділяли різні класи. По смерті імперії зберегти свої позиції провідної європейської нації Велика Британія

змогла б, лише якби нею правили б найдостойніші, а не правлячий клас, який відрізнявся від робочого своїм акцентом, поведінкою та звичками і був тісно пронизаний зв'язками, що об'єднували людей у закриті кола ще зі шкільних або студентських часів. Акіо Моріта, який у 1991 році працював на посаді голови правління компанії «Sony», розповідав мені, що «Sony» було дуже важко знайти в Британії інженерів для своїх британських заводів, готових зійти «з неба» на виробничу лінію. Японські інженери завжди розпочинають свою кар'єру з самого низу, щоб краще зрозуміти психологію людей, які далі працюватимуть під їхнім керівництвом. Британські інженери, зауважив він, воліли сидіти у власних кабінетах. Розуміючи ці недоліки системи, пані Тетчер, прийшовши на посаду прем'єр-міністра, доклала багато зусиль, щоб усунути класові бар'єри та встановити в країні меритократію. Джон Мейджор, її наступник, говорив про «безкласову» Британію. «Нові лейбористи» Тоні Блера бажають бачити Велику Британію взагалі без класової свідомості.

Ще гірше було те, що курс на створення «держави загального добробуту», який у 40-их роках оголосили лейбористи, а потім у рамках двопартійної політики підтримали консерватори, виїла в людях бажання вдосконалювати свої вміння й добиватися успіху, що не могло не зашкодити економіці. Більшість лідерів у обох основних партіях та навіть лідери Ліберальної партії усвідомлювали підривний ефект політики «загального добробуту», але жодний не торкався цієї проблеми, аж поки прем'єр-міністром не стала Маргарет Тетчер.

У міру того як коло міжнародного впливу Британії звужувалося, здавалось, аналогічний процес відбувався зі світоглядом нового покоління британських парламентарів і міністрів. Дехто з наших старих друзів – командувачів британської армії, які брали участь в останній світовій війні, а потім служили в Сингапурі, захищаючи нас від Конфронтації Сукарно, порівнював старе покоління британських лідерів з дубами, які широко розкидають над землею своє віття і так само далеко під землею своє коріння. Молодших лідерів вони описували як дуби-бонсай, здавалося б, такі самі дуби, тільки в мініатюрі, бо їхня коренева система є занадто малою.

Британії було важко пристосуватися до нового розкладу сил у світі. Лише коли до влади прийшла Консервативна партія на чолі з Маргарет Тетчер (а потім – Джоном Мейджором), цю тенденцію невпинного погіршення вдалося зупинити. Лише тоді в британських підприємців з'явилося більше впевненості в собі, і вони з поновленою енергією спрямували свої зусилля на Південно-Східну Азію та зокрема на Сингапур. Лейбористська партія повернулася до влади 1997 року, але від економічних принципів вільного ринку вона не відмовилася. Вона ставить собі за мету скоротити урядову частку ВВП (валового внутрішнього продукту), заохочувати розвиток експорту, торгівлі та інвестицій за кордон, щоб створювати робочі місця в Британії. Тріумф Маргарет Тетчер

і Консервативної партії полягав у тому, що їм вдалося повернути на 180 градусів ставлення британців до життя, і саме вони змусили Лейбористську партію перетворитися зі «старих» на «нових лейбористів».

Звичаї та зв'язки, яким не один рік, не так легко змінити. Наші студенти, як і раніше, їдуть здобувати вищу освіту до Британії. У міру того як шар середнього класу в Сингапурі зростає, його представники все частіше відправляють своїх дітей до британських університетів. На початку 90-их у британських університетах і вузах навчалося близько 5 000 сингапурських студентів. Випускники Оксфорда й Кембриджа, як і раніше, є важливою складовою сингапурської еліти. Таке культурне «відставання» – запізніла реакція на обставини, які вже змінилися, пояснюється історичною привабливістю Великої Британії. Після того як британці вивели своїх військових, єдиною могутньою державою в Східній Азії залишилася Америка. Нам було вкрай необхідно, щоб частина наших найкращих студентів здобула освіту там, щоб ми краще могли зрозуміти американців і встановити перші зв'язки з майбутніми лідерами країни, які на той момент були просто студентами найпрестижніших вузів. Але навіть на початок 90-их кількість наших студентів у Сполучених Штатах складала тільки дві третини від студентів, які навчалися в Британії.

Історично склалося так, що наша система освіти побудована на зразок британської, а це її певною мірою обмежує. Наявний у Сингапурі поділ на професії базується на британській системі професійних асоціацій: лікарі, правники, бухгалтери, архітектори, інженери і так далі. Професійні зв'язки пронизують усі ешелони нашого суспільства. Однак, варто зауважити, в окремих сферах, як наприклад медицина, американці значно випередили британців (можливо, тому, що США витрачає на охорону здоров'я близько 14% ВВП, тоді як Британія – вдвічі менше). Поступово нам удалося зміцнити зв'язки з американськими медичними закладами, в тому числі навчальними, хоч основний курс навчання наші майбутні лікарі все одно проходять у Британії. Те саме стосується інших професій.

У роки правління Маргарет Тетчер, у 80-ті, торговельні стосунки між Сингапуром і Британією відчутно зросли. А коли вона зняла обмеження з переміщення капіталу, збільшився обсяг британських інвестицій у сингапурські підприємства. Британці інвестували кошти в зовсім інші галузі: продукти з високою додатковою вартістю, якот фармацевтика, електроніка та авіабудівництво. На початок 90-их Британія знову ввійшла до четвірки основних наших інвесторів, посівши четверте місце після США, Японії і Нідерландів. Сингапурські інвестиції, розміщені за межами нашої країни, як правило, не виходили за межі Південно-Східної Азії, але значна кількість наших приватних підприємців інвестували у Велику Британію, зокрема в туризм. Одна з наших

найбільших компаній придбала британську готельну мережу, а урядова інвестиційна корпорація «Government Investment Corporation» купила ще одну мережу, до якої входять понад 100 готелів. Основою таких рішень стала певність, що британська туристична індустрія надалі розвиватиметься, незважаючи на проблеми, спричинені бомбовими атаками ІРА[1]. Як і раніше, щоденних авіарейсів туди набагато більше, ніж до інших європейських столиць.

Коли британці оголосили про виведення своїх збройних сил у 1968 році, в пресі (зокрема в «Illustrated London News») з'явилися статті, які пророкували нам сутужне майбутнє; у цих статтях пунктом, який пов'язував Сингапур із Європою, залишається Лондон; кількість контингенту порівнюється з відступом римських легіонів із Британії, коли Європу накрили «темні віки»[2]. Але це порівняння було некоректним. Сучасні засоби спілкування й транспорт привели до Сингапуру більше британців, ніж за часів імперії. Сьогодні в Сингапурі британська громада є меншою тільки за громади американців та японців. Нині в нас працює більше британських шкіл, які забезпечують навчання дітей із близько 10 000 британських родин, ніж їх було, коли ми були колонією. Сотні британців приїздять до Сингапуру сьогодні вже з власної ініціативи, щоб працювати тут інженерами, архітекторами й техніками; вони їдуть уже не як експатріанти і не живуть більше в огороджених районах, а на загальних умовах і в таких самих квартирах, що й сингапурці. Рівень заробітної платні в Сингапурі став дорівнювати британському. Багато британських банківських і фінансових установ відкрили свої філії в Сингапурі, як тільки він перетворився на один із найважливіших міжнародних фінансових центрів. Увесь економічний та політичний пейзаж змінився так, що його годі впізнати.

У 1982 році місто Лондон зробило мене своїм почесним громадянином – честь, яку я, колишній британський підданий, оцінив дуже високо. Мене вразило те, як ретельно було складено перелік запрошених на церемонію гостей: тут були всі британські міністри та губернатори, які мали справи зі мною з питань Сингапуру. Крім того, мене попросили надати перелік особистих друзів, яких я би хотів запросити. Я мав велику радість побачити в залі лондонської ратуші колишніх прем'єр-міністрів, міністрів, головнокомандувачів, останнього губернатора Сингапуру та ще багатьох моїх британських друзів, які прийшли розділити зі мною урочистість моменту. Там, зокрема, були присутні Гарольд Макміллан, Джим Каллаген, Гарольд Вільсон, Алек Дуглас-Хьюм, Алан

---

1 Ірландська республіканська армія (Irish Republican Army, IRA) Її було засновано 1919 року, в 1970 році вона розкололася на офіційну Ірландську республіканську армію (Official Irish Republican Army) та тимчасову Ірландську республіканську армію (Provisional Irish Republican Army), що дотримувалася вузько націоналістичної лінії та політики терору. – Прим ред

2 Так раніше називали період раннього Середньовіччя – перші століття після падіння Римської імперії (476), для якого були характерні культурно-економічний занепад і соціально-політична нестабільність. Відносна політична стабілізація розпочалася в Європі в VII–VIII століттях «Темний» період європейської історії завершився наприкінці X століття – Прим ред

Леннокс-Бойд і Дункан Сандіс. Зустріч навіяла на мене ностальгію. Відповідаючи на вітальну адресу, я сказав:

> «Коли я був школярем, 50 років тому, в Сингапурі мої вчителі вважали за істину, яка не потребує доказів, те, що Лондон є центром всесвіту. Це був центр фінансової й банківської індустрії і так само центр мистецтв, театру, літератури, музики, культури. Це був центр тяжіння нашого світу... і таким він виявився у вересні 1939 року, коли британський уряд вирішив не виконати свою обіцянку, дану польському народові, через рік після того, як він не виконав обіцянки, даної чехам. Цим самим було спущено курок Другої світової війни, і у світі розпочалися незворотні зміни...».

Традиційну частину церемонії – поїздку з Вестмінстеру до ратуші в кареті, запряженій кіньми, було анульовано з огляду на страйк трамвайних працівників, через який на вулицях утворились затори. Проблеми промислового сектору продовжували непокоїти Британію. Вирішальна сутичка Маргарет Тетчер із шахтарською профспілкою ще належала майбутньому.

Тривалий час перебування на посаді та історичні зв'язки з Британією дали мені змогу добре познайомитися з людьми, які один за одним обіймали посаду прем'єр-міністра Великобританії, починаючи з Гарольда Макміллана й закінчуючи Тоні Блером.

Гарольд Макміллан належав до покоління мого батька: такий собі вельможа епохи короля Едварда[3], вдавано апатичний і великодушний, коли справа торкалася молодих представників колоній, яким тоді був я. Сер Алек Дуглас-Хьюм був з-поміж них найкращим – справжній джентльмен, один раз побачити якого на екрані телевізора було достатньо, щоб зрозуміти, яким тонким знавцем геополітики він є. Можливо, він і рахував на рахувальних паличках (як він публічно признавався), але його тверезому розумові могли позаздрити багато міністрів-інтелектуалів як з уряду, так і з тіньового кабінету.

У політичному аспекті найбільший хист мав Гарольд Вільсон. Мені дуже пощастило, що ми стали друзями ще тоді, коли він не був прем'єр-міністром. Свого часу мені вдалося переконати його залишити британські війська на східних від Суецу територіях на кілька років більше, ніж це спочатку планувалося. Ці кілька років відіграли велику роль, бо забезпечили британську присутність (нехай і невелику, проте таки присутність) у Сингапурі до середини 1975 року, що дало нам можливість владнати стосунки з

3 Ідеться про правління короля Едварда VII (1901–10), його вступ на престол знаменував завершення «вікторіанської ери» – періоду правління королеви Вікторії (1837–1901), під час якого Велика Британія перетворилась на провідну індустріальну державу світу; для цього періоду були характерні досить суворі моральні принципи, від яких відійшов Едвард VII, зокрема, він повернув британському двору блиск і пишність – Прим ред

Індонезією, не вдаючись до поспішних кроків, про які ми пізніше могли б шкодувати. Я особисто зобов'язаний Вільсонові за його незламну підтримку, коли ми були в складі Малайзії, та після того, як ми звідти вийшли, про що я вже розповідав у першій книзі спогадів. Проблеми, які він змушений був розв'язувати у Великій Британії, мали глибокі корені: рівень освіти та професійної майстерності, який дедалі більше падав, зниження продуктивності, через те що профспілки не хотіли співпрацювати з менеджментом. У 60–70-их роках у Лейбористській партії першою скрипкою були профспілки, тому вона виявилась неспроможною розв'язати ці фундаментальні проблеми. Через це складалося враження, що Вільсон здатний лише на половинчасті рішення. Насправді ж, щоб не втратити авторитету у власній партії, він був змушений робити політичні «зигзаги», через що здавався спостерігачам хитруном, який усіляко заплутує свої наміри.

Тед Хіт був повною його протилежністю – абсолютно надійний і послідовний. Уперше я побачив його як міністра в уряді Макміллана, де він відповідав за перемовини стосовно входження Великої Британії до Європи; вже тоді я прихилив його на бік Сингапуру. Справжніми друзями ми стали, коли він посів місце лідера опозиції – коли Вільсон виграв вибори 1964 року. Нерідко, коли я приїздив до Лондона, він запрошував мене на обід до своєї квартири в Олбані, щоб поговорити про Британію, Європу, Америку та Співдружність. На його думку, Європа для майбутнього Британії важила більше, ніж Америка і Співдружність. Одного разу прийнявши рішення щодо політичного курсу, він потім не допускав жодних від нього відхилень, жодних сумнівів, а в Європу він вірив ще тоді, коли не був прем'єр-міністром. Якби мене спитали, з ким би з британських прем'єр-міністрів і міністрів (із тих, із ким я був знайомий особисто), я пішов би «в розвідку», я обрав би Теда Хіта. Ця людина завжди йшла до кінця в досягненні мети, яку собі поставила. На жаль, він не вмів викликати в людях такі почуття, скажімо, як ентузіазм. Спілкуючись один-на-один, він жвавішав, говорив із запалом, але перед телевізійною камерою дерев'янів – величезний недолік у нашу еру електронних медіа-засобів. Із Тедом Хітом ми залишилися добрими друзями, інколи зустрічаючись у Лондоні, Сингапурі та на міжнародних форумах, як-от у Давосі.

Коли в 1948 році Джим Каллаген виступав із промовою перед лейбористським клубом Кембриджського університету, я був серед студентської авдиторії. Нам його представили як головного старшину[4], який зумів досягнути посади молодшого міністра[5]. Говорив він переконливо й цікаво. Особисто ми познайомилися в середині 50-их, коли

4 Найвище старшинське звання у британських ВМС. – Прим. перекл.
5 У британському уряді обіймає посади парламентського секретаря, парламентського заступника міністра (фактично першого заступника) в таких великих міністерствах, як Міністерство закордонних справ та у справах Співдружності, Міністерство внутрішніх справ. – Прим. перекл

я приїздив до Лондона на конституційні перемовини; відтак – підтримували зв'язок роками. Оскільки прем'єр-міністром він став доволі несподівано (коли Вільсон пішов у відставку в березні 1976 року), до того ж коли був вже не таким молодим, то власної політичної програми він не мав. Насправді, Велика Британія опинилася в таких скрутних економічних обставинах, що змушена була звернутися до МВФ. Отже, політичну програму йому скинули «згори».

До Джима Каллагена, вже коли він був прем'єр-міністром, я звертався з проханням стосовно Брунею, чиї закордонні справи контролювала Британія: я хотів отримати дозвіл на військові навчання наших частин у джунглях Брунею. Британське Міністерство закордонних справ та у справах Співдружності затягнуло тоді розв'язання цього питання, намагаючись уникнути втручання в делікатні оборонні стосунки між Сингапуром і Малайзією. Я заперечував, що Британія все одно скоро зніме з себе обов'язки контролера і ми доб'ємося можливості створити в джунглях свій військовий полігон. Чому, запитував я, було не дозволити це ще тоді, коли Бруней перебував під опікою Британії, – в такому разі наші військові навчання автоматично ставали частиною політичного пейзажу, коли Бруней отримає свою незалежність? Каллаген погодився, і наприкінці 1976 року ми заснували в джунглях Брунею свій полігон.

Зіткнувшись із нескінченними економічними проблемами, включаючи, зокрема, безробіття, Лейбористський уряд Каллагена взяв курс на протекціонізм. У квітні 1977 року Джордж Томсон, який на той момент уже отримав титул довічного пера[6], пішовши з міністерської посади, приїхав до мене як особистий дипломатичний посланець Каллагена, щоб запитати, чи маю я намір порушувати питання двосторонніх стосунків із британськими лідерами під час червневої конференції Співдружності. Я відповів, що вважаю недоречним виносити на обговорення взаємні скарги тоді, коли королева святкуватиме свою двадцять п'яту річницю правління, але висловив свій протест із приводу того, що британці через німців переконали ЄЕС заборонити ввіз до Європи кишенькових калькуляторів та чорно-білих телевізорів виробництва Сингапуру. Перед тим як ЄЕС прийняв це обмеження, британці з нами й словом не перекинулися. Я зауважив, що наші кишенькові калькулятори були вироблені за прогресивною американською технологією і за функціональністю та якістю обійшли британські. Те, що їх імпорт із Сингапуру було припинено, могло означати лише одне – самі британці платять за ті ж самі калькулятори більше, купуючи їх в Америки. Те саме стосувалося чорно-білих телевізорів, які виробляли в Сингапурі японські компанії. Пізніше ці торгівельні перешкоди було знято, бо насправді вони аж ніяк не сприяли створенню в Британії нових робочих місць.

6 Довічний пер – особа, яка отримала титул барона, що дає право бути членом палати лордів, але не передається в спадок. – Прим. перекл.

Якось Каллаген запитав мене: «Що за люди ці японці? Вони працюють, наче мурахи, їхній експорт постійно зростає, але вони нічого не імпортують». У нього все ще зберігався західний стереотип щодо Японії, який виник через нелюдську поведінку японців під час Другої світової війни. Він їх не розумів. У японських інвестиціях він (на відміну від своєї наступниці пані Тетчер) не бачив способу знову підняти промисловість Великої Британії; його більше цікавили африканські країни, Індія та інші члени Співдружності. У центрі його світогляду була монархія та імперія. Під час нарад голів урядів Співдружності він давав африканським лідерам повну можливість висловитися, особливо коли йшлося про питання Родезії й південноафриканського апартеїду. Він був типовим лідером Лейбористської партії, який вийшов із робітничого класу, а тому на рівні інтуїції був налаштований захищати пригноблених та утискуваних. Однак коли йшлося про прийняття важких рішень – наприклад, необхідності змусити його лейбористський уряд реалізувати жорсткі умови МВФ, які Британія отримала в довісок до рятувального пакету під час стерлінгової кризи, – він був досить практичним і непохитним.

Сильний бік Каллагена полягав у його підході до проблем: «нікуди не лізти, поки все нормально працює». Він не шукав якихось супероригінальних рішень простих проблем і був надзвичайно лояльним щодо профспілок, хоч саме вони змусили його уряд піти у відставку.

У жовтні 1970 року на одній із урочистих вечерь на Давнинг-стрит, 10 Маргарет Тетчер сиділа поруч зі мною. Тоді в уряді Теда Хіта вона була міністром освіти, і ми розмовляли про те, якої шкоди зазнала Британія з заміною класичних[7] шкіл на єдині середні[8]. Через цю реформу талановиті учні втратили можливість отримати знання найвищої якості, решта ж при цьому нічогісінько не вигравала.

Коли вона була лідером опозиції, я поцікавився в Джорджа Томаса, тоді спікера палати громад, що він про неї думає. З валлійським акцентом він сказав ось що: «Вона любить Британію до нестями і зробить для неї все, що треба. Вона хоче перевернути країну з голови на ноги, і, як на мене, вона єдина має достатньо волі, щоб це зробити». Коли ж я те саме запитання поставив Джимові Каллагену, то почув: «Вона єдина особа в штанях на лаві міністрів». Такі погляди, висловлені лейбористським спікером та лейбористським прем'єр-міністром, тільки зміцнили мою впевненість, що вона дійсно була «політиком за переконанням».

Коли Тетчер виграла вибори в травні 1979 року, я підняв за неї келих. Вона відстоювала вільну конкуренцію на вільному ринку. Ще коли вона була в опозиції, я

7 Школа для дітей віком від 11 до 16 або 18 років; державна, має академічну спрямованість; програма передбачає вивчення класичних мов. – Прим. перекл.

8 Державна школа, яка об'єднує три типи шкіл· класичну, середню сучасну й технічну, учні вступають туди без відбіркових екзаменів («eleven-plus») та навчаються за загальною програмою до 13–15 років, а потім – за спеціальною програмою залежно від схильностей. – Прим. перекл

кілька разів зустрічався з нею в Лондоні, а також під час її зупинок у Сингапурі (зазвичай на шляху до Австралії та Нової Зеландії). У червні 1979 року, через місяць після її обрання прем'єр-міністром, між нами відбулась годинна дискусія перед обідом на Давнинг-стрит, 10. Вона буквально фонтанувала ідеями. У липні 1980 року пані Тетчер письмово звернулася до мене як лідер Консервативної партії з запрошенням виступити з гостьовою промовою на партійній конференції в Брайтоні, яка мала відбутися в жовтні. Уперше в історії на таку конференцію запросили когось із Співдружності. Я відповів, що, на жаль, не можу прийняти цю честь через давні зв'язки з Лейбористською партією, які сформувалися ще в дні мого студентства у Британії в 40-их.

Вона була наполеглива, сповнена рішучості та ентузіазму, впевнена, що зможе реалізувати власну внутрішню економічну політику, але водночас і на хвилину не тішила себе ілюзіями стосовно труднощів, що на неї чекають із боку профспілок. Отже, коли в березні 1984 року розпочалися шахтарські страйки, я зрозумів, що в цій битві вона піде до кінця. Проте я не очікував, що жорстокі сутички між страйкарями та поліцією триватимуть цілий рік – жодний із її попередників такого б не витримав.

У квітні 1985 року пані Тетчер приїхала до Сингапуру з офіційним візитом. Виголошуючи за вечерею тост на її честь, я поздоровив її з тим, що їй вдалося позбавити британську систему надмірів «загального добробуту»:

> «Майже сорок років після Другої світової війни британські уряди, здавалося, вважали, що формування національного багатства – це процес автоматичний, а от розподіл його справді вимагає уваги й винахідливості. Отже, уряди розробляли засоби, один за інший оригінальніший, щоб перерозподілити кошти від більше до менше успішних членів суспільства. У такій ситуації прем'єр-міністрові потрібні сталеві нерви, щоб сказати виборцям правду: що ті, хто фактично створює багатство, є цінними членами суспільства, які заслуговують на повагу, а також право залишити собі найкращу частку винагороди, отриманої за хист і працю... Ми скористалися з тієї переваги, яку нам залишила Британія: англійська мова, судова система, парламентський уряд та адміністративна система без корупції. Проте нам вистачило мудрості не піти шляхом "держави загального добробуту". Ми бачили, як великий народ сам із власної волі перетворюється на посередність, бо намагається всіх наділити порівну».

Пані Тетчер увічливо відповіла мені в тому самому дусі:

> «Мені до вподоби думка, що колись ви навчались у Британії. Тепер ми вчимося у вас... Хист, ініціативність, готовність ризикувати та наполегливість, упевненість у собі та

енергійність перетворили Сингапур на приклад для інших націй – приклад, який однозначно демонструє, що неможливо пожинати плоди, не доклавши спершу для їх створення максимум зусиль».

Вибух емоцій, які моя промова викликала у Френка Добсона, міністра охорони тіньового лейбористського Кабінету, дуже точно відбили кілька пролейбористських британських газет, що вийшли наступного дня : «Краще б панові Лі взагалі було не розкривати свого дурного рота». Депутат парламенту від Лейбористської партії Ален Адамс до цього додавав: «Якщо ми візьмемо його державу як приклад, наша країна скотиться до 1870 року, коли люди працювали майже цілодобово в напівпідвалах, не маючи чим дихати, і практично нічого не отримували в платню». Ці емоційні виплески були типовими для «старих лейбористів», які не встигали (втім, і не прагнули встигнути) за прогресом суспільства. У 1985 році ВВП на одного сингапурця становив 26 000 американських доларів; порівняйте з 19 700 на одного британця. Наш робітник заробляв більше за британського. Крім того, в нього була власна домівка та більші заощадження (в Центральному страховому фонді та на рахунках у банку «POSBank»), ніж у британського робітника.

Коли пані Тетчер у листопаді 1990 року пішла у відставку, вона надіслала мені цього прощального листа:

«Уявіть, яким несподіваним буває життя: хто б міг собі подумати, що ми з Вами підемо з найвищої посади в наших країнах майже одного дня, після того як багато років пропрацювали разом. Сьогодні, коли я йду, я просто хочу сказати, як багато дала мені співпраця з Вами, і ще раз висловити своє захоплення справою, яку Ви обстоювали все життя. Одне є безсумнівним: наради голів урядів Співдружності без нас із Вами стануть набагато нуднішими».

Я значно більше співпрацював із Маргарет Тетчер, ніж з іншими прем'єр-міністрами, бо вона залишалася на посаді протягом трьох термінів. З усіх прем'єр-міністрів, на мою думку, вона дарувала Великій Британії найбільшу надію. Її сильними сторонами завжди були пристрасна віра у свою країну та залізна воля в досягненні своєї мети – переходу Британії від економічної деградації до прогресу. Вона була впевнена, що вільне підприємництво та вільний ринок є передумовами формування вільного суспільства. Як доводять чимало прикладів, її політична інтуїція досить часто спрямовувала її правильним шляхом, хоч інколи вона була занадто впевненою в собі й у власній правоті. Слабкою її стороною було те, що Британія з її вічною класовою свідомістю ніколи не по-

дарувала пані Тетчер того факту, що вона була «донькою бакалійника». Може викликати тільки сум те, що на позиції британського істеблішменту тоді ще впливали ці класові упередження, хоч варто зауважити, що в 1990 році, коли пані Тетчер пішла з посади, британці вже певною мірою їх позбулися.

Однак Тетчер виявилася здатною викликати велику антипатію з боку прем'єр-міністрів старих білих домініонів. На зустрічі голів урядів Співдружності, яка відбулася на Багамах 1985 року, прем'єр-міністри Канади й Австралії Брайан Малруні та Боб Хок допікали їй, змушуючи погодитися на економічні санкції проти Південної Африки. Усі вступні промови на конференції того року, за винятком промови пані Тетчер, критикували апартеїд у Південній Африці. Маргарет Тетчер була єдиною, хто чинив опір накладанню на Преторію подальших санкцій, закликаючи натомість до діалогу. Її рішучість у протистоянні такій ізоляції викликала в мене повагу. Вона не дала себе залякати і не скорилася перед грубою силою інших. На жаль, як довела історія, вона стояла не на тому боці барикад.

Джон Мейджор був канцлером казначейства, коли разом із Маргарет Тетчер приїздив на нараду голів урядів Співдружності, що відбувалась в Куала-Лумпурі в жовтні 1989 року. Наступна наша зустріч відбулася в травні 1996 року на Давнинг-стрит, 10. Вступивши на посаду, він узяв на себе важкий тягар: щоб підтримати його на виборах, Маргарет Тетчер скористалася всією своєю вагою лідера Консервативної партії та прем'єр-міністра, а отже, очікувала, що він продовжуватиме реалізовувати її політику в Європі. Великий вплив, який вона мала в партії, значно ускладнював йому життя. ЗМІ також від початку не жалували його і не робили жодних послаблень, пророкуючи політичне забуття вже через кілька місяців. Тому не дивно, що, хоч економіка й розвивалася нормальними темпами, він програв «новим лейбористам» у травні 1997 року.

Уперше зустрівшись із Тоні Блером (тоді лідером опозиції) в Лондоні в травні 1995 року, пам'ятаю, я був вражений його юнацькою енергійністю. Він був на рік молодший за мого сина Луна. Керівник його апарату Джонатан Пауелл ледве встигав за ним записувати. Блер хотів знати мою думку про фактори, які пояснювали різні темпи економічного розвитку в Східній Азії та Британії і Європі. Я запропонував, щоб ще до виборів він відвідав Східну Азію і оцінив увесь масштаб трансформацій, бо потім, коли він займе високу посаду, йому буде не до цього.

У наступному січні він відвідав Японію, Австралію, потім Сингапур, де зустрівся з нашими лідерами профспілок і побачив переваги, які лідерам удалося досягти для членів спілок. Його зацікавила наша система пенсійних рахунків (пенсій за віком) – Центральний страховий фонд (ЦСФ), який також забезпечував кошти на придбання житла та

медичне обслуговування. Він не робив секрету з того, що був глибоко віруючим християнином, і з того, що саме релігійні переконання зробили його соціалістом (чи, як він додав, коли я скоса подивився на нього, соціал-демократом). Мені сподобалося те, що він мав доволі неупередженості, щоб повторити це «чи соціал-демократом», попри те що для «старих лейбористів» така фраза звучала анафемою. Його «новий лейборизм» не був позерством. Він запитав мене, якими є їхні перспективи, якщо до влади прийде лейбористський уряд. Я сказав, що, на мою думку, на них чекають важкі часи: якщо лейбористи стануть при владі, буде дуже важко переконати старих лейбористів прийняти його політику. Лейбористська партія є набагато старшою за нього, а тому навряд чи легко піддалася б новим віянням.

Через кілька днів після візиту Блера Кріс Сміт, тіньовий міністр соціального забезпечення, приїхав, щоб вивчити наш досвід, а ще через кілька місяців прибув Пітер Мендельсон, близький помічник Тоні Блера, щоб більше дізнатись про нашу програму медичного страхування «Medisave», взагалі медичне страхування Сингапуру та інші функції ЦСФ. Блер справив на мене глибоке враження: я зрозумів, що це був серйозний політик, який хотів більше знати про досягнення Східної Азії й причини нашого успіху. Коли ми знову зустрілися в Лондоні восени того ж року за вечерею, на мене чекала нескінченна череда запитань.

Підкреслена стриманість, яку він та його партія демонстрували після дивовижної перемоги на парламентських виборах у травні 1997 року, свідчила про його високу самодисципліну. Я переглядав його урочисту промову після перемоги та входини до нової резиденції – Давнинг-стрит, 10 по телебаченню. Ця внутрішня дисципліна вплинула і на його команду, вплинула позитивно. Через місяць після його перемоги я був у Лондоні, ми проговорили близько години, не витрачаючи часу на всілякі там люб'язності. Відчувалося, що всі його думки спрямовані на завдання, які він поставив перед урядом у своїх передвиборних обіцянках. Він був трохи змучений; на щастя, той факт, що він став прем'єр-міністром у такому молодому віці, не викликав у нього надмірного захоплення самим собою. Ми розмовляли про Китай та передачу Гонконгу Китаю, яка мала вже незабаром – наприкінці червня – відбутися. Людина доволі практична, він не мав бажання ганити Кріса Паттена[9] за втрачені можливості, натомість сконцентрувався на довготерміновому майбутньому китайсько-британських зв'язків. Як я і очікував, він поїхав на церемонію передачі територій і провів переговори з президентом Цзян Цземінем.

Коли ми зустрілися наступного разу (в травні 1998 року) на Давнинг-стрит, 10, вся його увага була притягнута до нагальних питань, особливо до мирних переговорів із Північною Ірландією. Він знайшов час, щоб обговорити цілу низку інших питань, але

9 Останній, 28-ий, губернатор Гонконгу, який займав посаду з 1992 по 1997 рік. – Прим перекл

не двосторонні проблеми – бо таких не існувало. Життя змінилося, змінилася ситуація: Сингапур уже не залежав від Великої Британії у своїй обороні й безпеці так сильно, як від США, Австралії та Нової Зеландії. Моє покоління можна назвати «англо-центрованим», тоді як покоління мого сина вже є «американо-центрованим». Лун та його ровесники повинні вивчити й зрозуміти США. Багато з них пройшли навчання у військових навчальних закладах США та здобули другу вищу освіту в американських коледжах (наприклад, Гарварді й Стенфорді). Я жив у світі «пакс Британіка»; покоління Луна має навчитися жити у світі «пакс Американа»[10].

10 Зовнішньополітична ідеологія, яка передбачає домінування у світі США. Вислів використовувала певна частина преси відразу після Другої світової війни в 1945 році з огляду на монопольне володіння США ядерною бомбою, завдяки чому США вважало себе в праві нав'язувати загальний мир на власних умовах. – Прим. перекл.

24. Стосунки з Австралією та Новою Зеландією

Несподіване вторгнення Японії в грудні 1941 року кардинально вплинуло на те, як Австралія надалі стала сприймати Сингапур. Близько 18 000 її солдатів, що не мали жодного бойового досвіду, разом із 70 000 британців та індійців були змушені воювати без відповідного прикриття з повітря з імперською армією Японії, яка вже пройшла чимало битв. Коли в лютому 1942 року Сингапур здався, близько 2 000 австралійців було вбито, понад 1 000 поранено і майже 15 000 потрапили в полон.

Більше третини військовополонених померли від поганого харчування, хвороб і незадовільного ставлення, особливо багато їх спочиває вздовж сумнозвісної бірманської залізниці. Надгробні пам'ятники на військовому цвинтарі Кранджі в Сингапурі – це мовчазні свідки жертви, принесеної солдатами Співдружності монархії та країні. Полон тисяч австралійських солдатів, захоплених японською імперською армією в Сингапурі, назавжди закарбувався в пам'яті народу Австралії. Ця трагедія за своїм масштабом поступається тільки нещастям, яких австралійці зазнали в битві за Дарданелли під час Першої світової війни. До того ж не забуваймо, що Сингапур розташований ближче до Австралії і має для неї більше стратегічне значення. Це пояснює, чому після закінчення Другої світової Австралія поновила старі зв'язки з Великою Британією і її війська повернулися до Сингапуру, щоб допомогти нам справитися з комуністичною навалою в Малайї.

Австралійський контингент залишався в Малайї, аж поки британці не оголосили про свій вихід із території східніше від Суецу. Я доклав чимало зусиль, щоб переконати прем'єр-міністра Австралії Джона Гортона залишитися в Малайї. Приїхавши до Лондона в січні 1969 року на нараду прем'єр-міністрів Співдружності, Гортон провів попереднє засідання з міністром оборони Британії Денісом Хілі, прем'єр-міністром Нової Зеландії Кейтом Холіоуком, Тунку та мною, щоб обговорити нові оборонні домовленості з Малайзією і Сингапуром. Напруження Гортона впадало всім в око: він перестрибував з одного питання на інше, інколи його зраджував навіть голос, узагалі, було очевидно, що він не хоче брати на себе відповідальності, що, як він розумів, впаде переважно на плечі австралійців, бо британці збиралися покинути регіон.

Ми домовились відкласти рішення до нашої наступної зустрічі в Канберрі в червні того ж року. На жаль, у травні в Куала-Лумпурі розпочалися масові міжнаціональні заворушення, що поставило під загрозу подальшу участь Австралії в оборонних домовленостях Малайзії та Сингапуру. Вище я вже описував, яким чином нам вдалося розв'язати

ситуацію. Попри сумніви Гортона, ми в грудні 1971 року погодились підписати оборонну домовленість п'яти держав (ОДПД). Міністр оборони Малькольм Фрезер, сміливіший за Гортона, був проти того, щоб відступати через міжнаціональні конфлікти в Куала-Лумпурі. Врешті-решт Гортон вирішив вивести з Малайї свої сили до 1971 року, передислоковувавши їх до Сингапуру. Австралійці боялися, що сили, які вони мали, можуть виявитись недостатніми для виконання їхніх зобов'язань. Вони знали, що крім них, у Сингапурі залишиться тільки малий контингент із Нової Зеландії. Єдине, що їх заспокоювало, це допомога з боку США, оговорена в угоді, підписаній між Австралією, Новою Зеландією та Америкою.

Від самого початку в нас були близькі стосунки як з австралійським, так і з новозеландським урядами, бо наші погляди щодо безпеки в регіоні, ситуація в якому занадто загострилася через в'єтнамську війну, збігалися. Між мною та Гарольдом Холтом, а пізніше його наступниками – Джоном Гортоном і Вільямом Мак-Махоном встановилися теплі дружні стосунки. У 1972 році в Новій Зеландії та Австралії до влади прийшли лейбористи. Прем'єр-міністр Норман Кірк підходив до питань безпеки дуже серйозно і вирішив не міняти позиції Нової Зеландії з питання оборони. Проте підхід прем'єр-міністра Австралії Гофа Вітлема такою однозначністю у виконанні оборонних зобов'язань щодо В'єтнаму та Малайї/Сингапуру не відзначався. Він вирішив вивести розташовані в Сингапурі війська з ОДУД невдовзі після своєї перемоги на виборах у 1972 році.

У 70-их, коли ми вперше попросили Австралію дозволити використати її навчальні полігони для тренування наших військ, нам не пішли назустріч на відміну від Нової Зеландії, яка з готовністю погодилася. Свою політику Австралія змінила 1980 року, дозволивши нам провести наземні навчання, до яких у 1981 році додалися тренування військово-повітряних сил на одній з австралійських баз. Коли на початку 90-их років прем'єр-міністром Австралії став лейборист Пол Кітінг, він пішов ще далі, дозволивши нам розширити навчання сингапурських збройних сил в Австралії. Коаліційний (ліберально-націоналістичний) уряд Джона Говарда продовжив іти цим курсом. Геостратегічні цілі Австралії подібні до цілей Сингапуру. Як вони, так і ми бачимо присутність американських військових у регіоні як життєво важливу умову збереження рівноваги сил в азійсько-тихоокеанському регіоні, як гарантію безпеки та стабільності, без якої було б неможливе швидке економічне зростання регіону. Порівняно зі згодою в такому важливому аспекті наші незгоди щодо торгівлі й інших питань виглядали справді несуттєво.

Я витратив не один рік на те, щоб переконати Малькольма Фрейзера відкрити австралійську економіку для міжнародної конкуренції, щоб вона стала рівноправним учасником економіки регіону. Я неодноразово пояснював як йому самому, так і міністрові за-

кордонних справ Ендрю Пікоку, що коли Австралія активно включилися до розв'язання питань оборони й безпеки, а також до програм допомоги, її роль у регіоні зросте, однак протекціоністська політика австралійців фактично відрізала їх від економік сусідніх країн, які швидко розвивалися, але не мали жодної можливості ввозити до Австралії навіть найпростіші вироби через її квоти й високі тарифи. Хоч вони і погоджувалися з моїми аргументами, але з політичного погляду, на жаль, Фрейзер не мав достатньо сил, щоб протистояти своїм профспілкам або виробникам, бо і перші, і другі були зацікавлені в протекціонізмі.

На регіональній нараді голів урядів країн Азії та Тихоокеанського регіону в 1980 році у Нью-Делі Фрейзер оголосив «хрестовий похід» проти протекціоністської політики ЄЕС, яка перебивала австралійські постачання сільськогосподарської продукції. Я вирішив застерегти його, що навряд чи він отримає достатню підтримку від країн, які розвиваються, бо вони раніше вже були свідками того, як сама ж Австралія вдавалася до аналогічної політики, намагаючись захистити свої неконкурентоспроможні підприємства. Мало того, значення Австралії для країн АСЕАН дедалі меншало, бо щоразу, коли вони мали приймати рішення з важливих питань, Австралія ніяк не фігурувала в їхніх балансових звітах.

Подальші уряди Австралії спромоглися зблизити свою країну з Азією. Пол Кітинг, який зайняв крісло прем'єра після Боба Хоука, був певний, що з економічного погляду Австралія має інтегруватися в Азію, і особисто проводив політику зближення. Людина неабиякого інтелекту, яка добре розуміла економіку та мала непогану політичну інтуїцію, він багато років працював скарбником (міністром фінансів) в уряді Боба Хоука. Але його можливості на посаді прем'єр-міністра лейбористського уряду були сильно обмежені впливом австралійських профспілок на його партію.

Ще одним міністром, який докладав значних зусиль, щоб зблизитися з Азією, був Гарет Еванс. Він мав гострий розум, ще гостріший язик (якщо його зачіпали) та добре серце. Займаючи в урядах Хоука й Кітінга посаду міністра закордонних справ, Еванс радикально змінив зовнішньополітичний курс Австралії. Він поставив собі мету: зробити Австралію рівноправним гравцем в економічному просторі Азії і таким чином посилити її економічний розвиток. Він не хотів, щоб Австралія залишалася всього лише експортером сировини до Японії, тоді як японці робили машини й електронні прилади в Австралії, використовуючи японські ж технології. Еванс встановив близькі стосунки з міністрами закордонних справ країн АСЕАН, що, мабуть, змусило докласти великих зусиль, якщо врахувати абсолютно різні звичаї наших країн. В АСЕАН серйозні розбіжності поглядів часто розв'язувалися не за столом переговорів, а між ударами м'яча під час гольфу. Що ж, задля цього він був готовий тренуватись і вдень, і вночі.

У перші роки правління уряду Хоука я думав, що його політика зближення з Азією є просто черговим ходом у піаркампанії. Коли Кітінг продовжив цей політичний курс, я дійшов висновку, що Австралія, мабуть, і справді кардинально змінює свою політику. Австралійці переглянули припущення, з яких виходили, та інакше оцінили ситуацію. Можливо, вони й були боковою гілкою Британії та Європи; втім, уже усвідомлювали, що їхнє майбутнє пов'язане з Азією. Вони побачили, що найкраще їхню економіку доповнюють економіки країн Східної Азії. Ці країни – Японія, Південна Корея, Китай, Тайвань та АСЕАН – могли бути споживачами сільськогосподарської продукції Австралії, її мінеральної сировини; крім того, її широкі простори, поля для гольфу, курорти й пляжі є чудовим місцем відпочинку. Америка, хоч і була могутнім союзником у питаннях політики та безпеки, перетворювалася на конкурента, коли йшлося про експорт сільськогосподарської продукції.

На конференції в Сиднеї, яку організував журнал «Australian Financial Review» у квітні 1994 року, Гарет Еванс, міністр закордонних справ, запросив мене публічно висловитись із приводу Австралії. Я впіймав його на слові. Австралія, сказав я, є «країною-везунчиком, якій, проте, заважає її власне багатство». Для Австралії властивий високий рівень споживання, низький рівень заощаджень і конкуренції, значне пасивне сальдо поточних операцій і значна заборгованість, а більшість її експорту складається з мінеральної сировини і сільськогосподарської продукції. На мою думку, якщо австралійці хотіли завершити реструктуризацію своєї економіки й конкурувати на рівних, їм потрібно було вдатися до реформ.

Редактори «Financial Review», які мене запросили, широко опублікували мої щирі коментарі. Таблоїди кипіли гнівом. Вони були частиною проблеми. Річ у тім, що популярні засоби масової інформації Австралії, зокрема телесеріали виробництва «Australian Broadcasting Corporation» (1991 року), зображали економічні досягнення Східної Азії як «результат рабської праці пригнічених, змушених працювати в нелюдських умовах людей, а прибутки як такі, що отримані за рахунок секс-туризму й репресивних державних машин». Вони повністю ігнорували той факт, що все більше жителів Тайваню поверталися на батьківщину після навчання й праці в США і привозили з собою американські технології і знання, щоб потім використати їх для створення власної Кремнієвої долини в Тайвані.

Я дав відсіч їхнім ЗМІ на зустрічі Австралійського національного прес-клубу в Канберрі. Я звинуватив австралійські ЗМІ в тому, що вони (можливо, умисно) не інформували австралійців про масштабний перехід від відсталої сільськогосподарської економіки до високорозвиненого промислового суспільства, що відбувся в регіоні населенням у два мільярди осіб. У цих країнах, включаючи Китай, щороку з'являлися

мільйони нових інженерів і вчених. Науково-дослідницька діяльність дозволила японцям запустити на земну орбіту супутники та розгорнути експерименти в галузі генної інженерії. Але про це австралійські ЗМІ нічого не писали. На відміну від них американські ЗМІ широко публікували дані про індустріалізацію й високі темпи зростання в Східній Азії. Добре поінформованими були академічні кола Австралії, але не пересічні громадяни. Через це незнання будь-якому австралійському урядові було важко прихилити народ на користь змін у політиці стосовно економічних питань та імміграції.

Питання, чи справді доля Австралії пов'язана з Азією, несподівано загострилося під час кризи в Східному Тіморі. На курок було натиснуто 27 січня 1999 року, коли індонезійський прем'єр-міністр закордонних справ Алі Алатас після наради Кабінету міністрів, де головував президент Хабібі, зробив цілком несподівану заяву; цією заявою проголошувалося проведення «всенародної консультації» серед жителів Східного Тімору, яка мала визначити, чи хочуть вони прийняти автономію на спеціальних умовах, чи бажають стати незалежними. Ця публічна заява кардинально змінила подальшу долю Східного Тімору і мала довготермінові наслідки для Індонезії й Австралії. Як усім було відомо, в Александра Доунера, австралійського міністра закордонних справ, та прем'єра Джона Говарда були досить невимушені стосунки з президентом Хабібі. На відміну від Сухарто Хабібі володів англійською і був відкритий для впливу інших людей, зокрема в питанні Східного Тімору.

Австралійські лідери прагнули позбутися скалки під назвою «Східний Тімор», яка добряче допікала їм, ускладнюючи стосунки з Індонезією. Отже, вони запропонували Хабібі «рішення за типом Нової Каледонії». (Нагадаю, що у випадку з Новою Календонією французи запропонували провести там у 1998 році референдум і визначити: продовжувати залишатися заморською територією Франції чи отримати незалежність після 15-річного підготовчого періоду.) Президент розповів Ма Боу Таню (див. розділ 17) про те, що австралійський посол Джон Мак-Карті обговорював із ним «рішення за типом Нової Каледонії». Хабібі нібито ще перед тим говорив Мак-Карті, що не погодиться надати Східному Тімору перехідний період тривалістю в 15 років, бо йому не подобалася ідея весь цей час надавати майбутній незалежній державі економічну підтримку. Якби східнотіморці відмовилися від автономії, то залишилися б напризволяще: Індонезія не збиралася грати стосовно них роль «багатого дядечка». За словами Хабібі, після тих розмов Говард надіслав йому листа, де викладалися ідеї самого Хабабі, після чого останній 21 січня 1999 року накидав нашвидкуруч наказ своїм головним міністрам підготувати рекомендації щодо того, чи варто передати на розгляд MPR (Народної консультативної асамблеї) питання: надавати чи не надавати Східному Тімору дозвіл відокремитись від Індонезії. До наказу він доклав листа Говарда, у якому робився наголос на тому факті,

що громадська думка Східного Тімору наполягала на акті самовизначення. Хабібі знадобилося менше тижня, щоб прийняти рішення на користь автономії чи незалежності Східного Тімору. Вже у травні в Нью-Йорку Індонезія, Португалія та ООН підписали угоду про проведення голосування 8 серпня 1999 року. У червні Рада безпеки ООН прийняла резолюцію, якою створювала UNAMNET (UN Assistance Mission to East Timor – Місію ООН допомоги Східному Тімору).

Проте в лютому 1999 року, незабаром після сенсаційної заяви Алі Алатаса, індонезійці почали озброювати по-екстремістськи налаштовані добровольчі об'єднання, які були проти виходу Східного Тімору з Індонезії. Убивства та залякування тих, хто прагнув незалежності, стали буденною річчю. Попри всілякі труднощі, 30 серпня UNAMNET провела голосування, на яке прийшло майже все доросле населення. Коли ж 4 вересня було оголошено результати референдуму: майже 80% людей проголосували за незалежність – розверзлося пекло. Влада вдалася до методичного знищування господарства Східного Тімору та силою перевезла 250 000 його мешканців до Західного Тімору; решта втекла в гори.

Після тижня, протягом якого на нього шалено тиснула вся світова громадськість, Хабібі зрештою запросив міжнародні миротворчі сили відновити в Тіморі порядок. Рада безпеки ООН прийняла резолюцію, якою дозволила залучити до дій у Східному Тіморі інтернаціональні сили (так звані InterFET – International force to East Timor). Зрозуміло, очолити цей інтернаціональний загін мала Австралія, бо найближчою до Тімора базою став Дарвін. Австралійці отримали ще одну нагоду переконатися в тому, якими емоційними є їхні сусіди-індонезійці.

На публіці індонезійці твердили, що віддають перевагу військам АСЕАН, але в приватних розмовах нижчі рівні TNI (Tentara Nasional Indonesia – Національна армія Індонезії) з цим не погоджувалися, натякаючи на те, що всяке може трапитись. Міністр оборони США оголосив, що може надіслати тільки допоміжну групу, яка забезпечуватиме зв'язок і логістику, але не бойові підрозділи. Ці військові підрозділи змушена була надати Австралія. Австралія побоювалася, що у світової громадськості складеться неправильне уявлення про розв'язання конфлікту силами 4000 білих солдатів, яких підтримуватиме 1000 здебільшого білих новозеландців, тому й стала шукати підтримки з боку АСЕАН. На зустрічі країн АТЕС (Азійсько-Тихоокеанської економічної співпраці), яка відбулась в Окленді у вересні, прем'єр-міністр Джон Говард попросив Сингапур взяти участь у розв'язанні конфлікту; прем'єр-міністр Гох погодився. Отже, Сингапур узяв на себе зобов'язання забезпечити команду медичної служби, військових спостерігачів, офіцерів зв'язку, підтримку логістики та два танкодесантних кораблі – 270 осіб із загального населення в три мільйони.

Через день після того як Рада безпеки ООН дала дозвіл на створення InterFET, до Дарвіна прибула команда збройних сил Сингапуру. Керівник нашої місії полковник Нео Кянь Хон полетів до Ділі разом із командиром InterFET генерал-майором Пітером Косгроувом, щоб зустрітися там із представниками індонезійського командування операцією з відновлення порядку в Східному Тіморі. Отже, коли до Ділі 20 вересня прибула перша хвиля сил InterFET, у команді Косгроува вже були представники Сингапуру.

Австралійський щотижневик «Bulletin» від 28 вересня 1999 року повідомляв: «Згідно з доктриною Говарда (цей термін запровадив сам прем'єр), Австралія є "заступником" глобального поліцейського США з миротворчих питань у нашому регіоні». На цю статтю в «Bulletin» надійшла негайна різка відповідь з боку заступника прем'єр-міністра Малайзії Абдулли Бадані: «Жодна країна не має потреби вдавати з себе лідера, командира або чийогось заступника. Їм [австралійцям] начхати на наші почуття». Офіційний представник Міністерства закордонних справ Таїланду висловився дипломатичніше, зазначивши, що австралійцям було недоречно призначати самих себе на посаду заступників американців у питаннях захисту безпеки в регіоні. Скандал потроху згас, після того як Говард у парламенті заявив, що Австралія не відіграє ані ролі заступника США, ані будь-якої іншої країни і що слово «заступник» вигадав сам журналіст «Bulletin».

Ще більше загострив ситуацію прем'єр-міністр Малайзії Махатхір: приїхавши на Генеральну асамблею ООН в Нью-Йорку, він вирішив покритикувати австралійські війська за «доволі важку руку»; це, на його думку, виявлялося в тому, як вони приставляли свою зброю до голів підозрюваних у екстремізмі. Він додав: «Індонезія до останнього дня вкладала у Східний Тімор багато грошей, а тому міжнародна спільнота має дозволити Індонезії реалізувати тут принципи демократії та довести жителям території, що вони тільки виграють від об'єднання з Індонезією». Лідер Східного Тімору Хосе Рамос-Хорта (лауреат Нобелівської премії миру, яку він поділив з єпископом Карлосом Бело) відповів, що «успіхи Малайзії в захисті прав жителів Східного Тімору дуже далекі від ідеалу. Жодна людина тут не захоче співпрацювати з малайзійським командиром. Можливі навіть масові акції громадської непокори».

Таким чином Рамос-Хорта хотів продемонструвати свою відмову від зробленої раніше генеральним секретарем ООН пропозиції поставити на чолі миротворчого загону, який мав зайняти місце InterFET у січні 2000 року, когось із малайзійців. Він додав: «Східний Тімор не хоче бути частиною АСЕАН. Ми хочемо бути частиною Південно-тихоокеанського форуму». Східнотіморці вирішили, що Австралія є найнадійнішим серед усіх їхніх сусідів.

Таким чином Австралія виявилася втягнутою в конфлікт зі Східним Тімором. Під час Другої світової війни, коли на цій території австралійські війська воювали з японцями,

їм допомагало місцеве населення, яке японці потім жорстоко за це покарали. Почуття вини австралійців було тим більшим, що прем'єр-міністр Гоф Вітлем під час кількох зустрічей із Сухарто мовчки погоджувався, якщо не підтримував уголос, намір останнього зайняти та анексувати Східний Тімор. (Як стверджують індонезійці, Вітлем підмовив Сухарто.) На голосуванні щодо резолюції ООН з питання Східного Тімору в 1976 році Австралія голосувала за Індонезію. Сингапур тоді утримався від голосування. Коли за окупацією 1975 року розпочалися репресії, бійці руху опору Східного Тімору розмістили свої бази в Австралії. Протягом 24 років це болюче питання кипіло, наче вариво на тихому вогні, нерозв'язаним.

Пол Кітинг під час зустрічі зі мною у вересні 1999 року висловив упевнене припущення, що Австралію буде втягнуто в затяжний конфлікт з Індонезією. Він також додав, що лист Говарда до Хабібі, найімовірніше, зведе нанівець усі його (Кітінга) власні зусилля з побудови гарних стосунків з Індонезією (зокрема його основне досягнення: угоду про безпеку, підписану з Сухарто 1995 року). Як він і передбачав, індонезійці розірвали угоду 16 вересня 1999 року, через день після того, як Рада безпеки ООН ухвалила створення InterFET.

На розвиток подій у Східному Тіморі впливали австралійські ЗМІ та громадські настрої, португальський уряд, який добився того, що ЄС став тиснути на Індонезію на кожній міжнародній конференції; а також американські ЗМІ, неурядові організації й певні сили в Конгресі. Спущені з повідка, вони не відставали від Індонезії, наче мисливські собаки від здобичі, накидаючись за будь-якої нагоди, тобто міжнародного форуму. Хабібі здавалося, що він зможе уникнути переслідування, висунувши пропозицію про референдум. По суті ні Австралія, ні Європейський Союз, ні США не просили надати Східному Тімору незалежність – вони цього не бажали. Хабібі не усвідомлював, що індонезійські націоналісти йому ніколи не простять цю пропозицію референдуму, бо єдиним його результатом могла бути лише незалежність.

Мудро це було чи ні – пропонувати Східному Тімору можливість самовизначення, Австралія у будь-якому разі вчинила правильно, очоливши InterFET у Східному Тіморі, щоб покласти край усім чиненим там звірствам. Хоч жодний із лідерів АСЕАН не висловився на підтримку Австралії, коли до Східного Тімору входили війська InterFET, усі добре розуміли, що Австралія намагається врятувати ситуацію, щоб та не стала ще гіршою. З погляду політичного та економічного Австралія дорого заплатила за цю операцію – жодна інша країна в регіоні за неї б не взялася. Якби Австралія не вдалася до цих дій після ролі, яку вона відіграла в референдумі за незалежність, вона напевно викликала б осуд своїх сусідів. Як показали подальші події, спокійний і твердий стиль командування генерал-майора Косгроува, який очолив InterFET, заслужив на повагу багатьох лідерів регіону.

Як цього можна було очікувати, юрби індонезійців щодня проводили демонстрації під вікнами австралійського посольства в Джакарті. Громадяни Австралії, що працювали в різних містах Індонезії, були змушені поспішно евакуюватися.

Я, наче загіпнотизований, спостерігав за тим, як розвивається криза в Східному Тіморі. Говард та Доунер у своїй політиці відштовхувалися від відповідей Хабібі. Хабібі прагнув переконати індонезійський народ переобрати його на посаду президента, демонструючи, що важливі міжнародні фігури, як-от Джон Говард, є про нього високої думки як про демократа і реформатора. Австралійські лідери не взяли до уваги суттєвих факторів, яким мав протистояти Хабібі: понад 5 000 могил індонезійських солдатів в Східному Тіморі; великі плантації кави та інших культур, що їх роздали раніше найвищим чинам TNI; страх командування TNI, що здобуття Східним Тімором незалежності може загострити сепаратистські настрої в Ачеху та інших провінціях. Хабібі ніяк не міг би відпустити Східний Тімор без серйозних наслідків для всього регіону.

Я очікував, що добровольчі воєнізовані угруповання захочуть тим чи іншим (краще сказати, будь-яким) чином вплинути на голосування, але я й уявити собі не міг, що вони стануть методично руйнувати країну впродовж тих двох тижнів, що збігли між оголошенням результатів референдуму і прибуттям сил InterFET. TNI не було жодного сенсу дозволяти їм робити таке, але тоді в Східному Тіморі відбувалося багато речей, які не мали жодного сенсу; саме тому Сингапур, як і колеги по АСЕАН, зайняв позицію невтручання в східнотіморську проблему.

Абдуррахман Вахід, борючись за посаду президента, заявив 13 жовтня, що Австралія «ходить «по-маленькому» просто нам в обличчя», та запропонував заморозити стосунки з нею. Через десять днів після того, як його обрали президентом, він заявив: «Якщо Австралії потрібно, щоб нація в 210 мільйонів осіб її прийняла, що ж, ми приймемо [їх] з відкритим серцем. Якщо ж вони хочуть відокремитись від нас, що ж, немає проблем». Австралійський посол доклав багато зусиль, щоб пом'якшити різкі виступи з обох боків, проте знадобиться ще певний час, перш ніж стосунки стануть такими, якими вони були до кризи.

Для австралійців участь у конфлікті з однією з країн АСЕАН став хрещенням вогнем. Можливо, прем'єр-міністр Джон Говард недооцінював небезпеку, про яку потрібно завжди пам'ятати, маючи справу з президентами на кшталт Хабібі – сьогодні вони тут, завтра вже ні; але коли настав вирішальний момент, він діяв так, як мав би діяти прем'єр Австралії. Активно підтримуваний австралійськими ЗМІ і громадськістю, він відправив свої війська, щоб ті стали в перших рядах миротворчого контингенту в Східному Тіморі, незважаючи на те що індонезійські екстремісти усіляко залякували австралійських солдатів. Ці події підтвердили очевидне: доля Австралії більше пов'язана з Азією, ніж з Британією чи Європою.

Уперше з Гофом Вітлемом, який уже був прем'єр-міністром Австралії, я зустрівся 1973 року на нараді голів урядів країн Співдружності в Оттаві. Вітлем був гарним чоловіком і добре це усвідомлював. Жвавий і на розум, і на вдачу, він був людиною запальною та імпульсивною. Із гордістю він розповідав лідерам, які зібралися на нараду, про те, що змінив імміграційні правила Австралії, знявши з них попередні обмеження, і відтепер громадяни країн АСЕАН, закінчуючи університети Австралії, не повинні будуть обов'язково повертатись додому. Я жорстко розкритикував його за цю «політику нового образу», зауваживши, що він приймав до своєї країни тільки компетентних фахівців, що, таким чином, призводило до відтоку інтелекту з Сингапуру та сусідніх, бідніших країн-членів АСЕАН. Мої слова розлютили його.

Крім того, з театральними жестами він оголосив про зміну політичного курсу Австралії: відтепер вона збиралася стати «гарним сусідом» усьому регіонові і «гарним другом» для країн Африки та Азії. Я привселюдно висловив сумнів у справжності цих намірів, навівши приклади: обмеження на імпорт сорочок до Австралії та кількості рейсів для «Singapore Airlines». Він поставився до моєї критики як до особистої образи; подальші зауваження з його боку стали відверто грубими. За столом переговорів він був новачком; я ж зустрівся там зі старими друзями: Тедом Хітом (Велика Британія), П'єром Трюдо (Канада), Норманом Кірком (Нова Зеландія), Джуліусом Н'єрере (Танзанія) та Ерролом Барроу (Барбадос). Вони підтримали мою позицію. Одним із наслідків цього стало те, що прем'єр-міністр Нової Зеландії Норман Кірк, якому надали підтримку Західний Самоа, острова Тонга й Фіджі, виступив від імені всього південно-тихоокеанського регіону.

Відтак Вітлем вирішив атакувати мене, заявивши через пресу, що населення Сингапуру переважно китайське, а тому радянські кораблі не зможуть заходити сюди. Радянський Союз негайно ж відправив до Сингапуру на ремонт чотири свої плавбази, щоб перевірити, ким ми є: сингапурцями чи китайцями. Я, також через пресу, відповів йому, що краще б не дратувати Радянський Союз, бо наступного разу він надішле ракетний міноносець або ядерну субмарину.

Повернувшись до Сингапуру з Токіо, я дізнався, що представник Австралії в ООН попросив верховного комісара ООН у справах біженців домогтися від нас дозволу на в'їзд (під приводом гуманітарної допомоги) для 8 000 в'єтнамських біженців, які прибули до Сингапуру на багатьох човнах, але їм не давали висадитися. Наступного дня, 24 травня 1973 року, я запросив до себе верховного комісара Австралії в Сингапурі, щоб повідомити йому, що з боку Австралії це є виявом ворожості. Як тільки ці люди висадилися б у Сингапурі, ми вже ні за що не змогли б їх позбутися. Він пояснив, що з 8 000 осіб, які перебували на

човнах, австралійці були готові прийняти 65, які отримали освіту в Австралії. Проте, щоб відібрати цих 65 або 100 осіб, що їх Австралія була готова прийняти, потрібно було висадити в Сингапурі всі 8 000. Я запитав: а що станеться з рештою, які, зійшовши на берег, однозначно відмовляться повертатися на човни? Він пробубонів у відповідь щось незрозуміле. Я заявив, що його дії демонструють недружні наміри австралійського уряду стосовно Сингапуру. На одному з прийомів у Канберрі його прем'єр-міністр дорікнув заступникові нашого верховного комісара в Австралії за цю проблему з біженцями. Оскільки Вітлем у цій ситуації точно не був постраждалим, я був готовий розповісти всьому світові про його закулісні інтриги та продемонструвати, яким достоту «вірним» білим другом африканців і азійців він є. Посол Австралії був мокрий від поту, наче миша, – в такому сутужному становищі він опинився. Ми не дозволили біженцям висадитись на берег, прийнявши тільки 150 рибаків та їхні родини. Решта відпливли до Індонезії, дехто до Австралії.

Це був період важкого випробовування дружніх стосунків між Австралією та Сингапуром. Виведення американських військ із В'єтнаму та переговори щодо подальшої долі в'єтнамців стали болісним досвідом для всіх сторін. На щастя, в листопаді 1975 року генерал-губернатор Австралії зняв Вітлема з посади за якісь порушення конституційних процедур і призначив на його місце Малькольма Фрезера, який мав сформувати тимчасовий уряд, що провів би загальні вибори. Ці вибори Фрейзер виграв із великим успіхом.

Малькольм Фрейзер був здорованем навіть для такої «габаритної» нації, як австралійці. Я мав змогу добре вивчити його, коли він займав посаду міністра оборони в уряді Гортона. Коли в середині січня 1976 року ми зустрілися в Куала-Лумпурі на похороні Туна Разака; я скористався з цієї нагоди, щоб обсудити проблему розміщених у півострівній Малайзії та Сингапурі військових підрозділів. Він сказав, що не може бути навіть мови про виведення військ. Фрейзер прийняв рішення залишити тут, у Баттеруорті, кілька ескадрилій літаків «Mirage» та «Orion». Його практичний підхід до безпеки й стабільності в регіоні, а також рішучість, з якою він був налаштований не здавати своїх позицій, заспокоїли мене.

У 1982 році Фрейзер зустрівся з прем'єр-міністром Махатхіром (я повністю підтримував намір такого обговорення), який повідомив йому, що міністр закордонних справ В'єтнаму Нгуєн Ко Тач відкрито заявив, що збирається дозволити Радянському Союзові в разі потреби розмістити свої війська на базах у В'єтнамі, а отже, з боку Малайзії було б глупством ліквідувати іноземні бази на своїй території. Малайзія виявила цілковиту згоду, якби австралійці висловили бажання залишитися, але якби вони захотіли піти, то тут Малайзія вже нічого не могла вдіяти. Фрейзер був задоволений результатами розмови і залишив свої літаки в Баттеруорті.

Фрейзер за своїми поглядами був більше консерватором, але він так і не зумів знешкодити негативні наслідки рішень Вітлема, який протягом менше як три роки перебування на найвищій посаді необдумано запровадив політику соціального забезпечення та безкоштовної медичної допомоги, що з того часу завжди була тягарем на шиї австралійського бюджету. Ми з Фрейзером стали друзями й ними залишилися, попри мою незгоду з його протекціоністською економічною політикою. Він не хотів відкривати австралійську економіку для зовнішнього впливу, що йшло на користь австралійцям як робітникам, але шкодило їм як споживачам. Лише наприкінці 80-их і в 90-их настав час, коли лейбористський уряд не мав іншого виходу, як поступово відкрити економіку країни для імпорту та дозволити відмерти нерентабельним галузям промисловості.

Коли в березні 1983 року Лейбористська партія виграла загальні вибори в Австралії, я побоювався, що на нас можуть знову чекати проблеми, вже одного разу пережиті з Вітлемом. На щастя, Боб Хоук був зовсім на нього не подібний, а лейбористські лідери зробили висновки з перегинів, на які грішив Вітлем. Хоук думав про народ і бажав йому добра, але кожного разу, коли він забирав щось у робітників в одному секторі, то повертав те саме у вигляді субсидій в іншому. Боб Хоук став другим у Австралії прем'єр-міністром за терміном, на який він залишався при владі. Він умів гарно викладати свої думки та обстоювати їх, а також завжди думав про те, як той чи інший виступ виглядатиме по телебаченню.

Одну з двох ескадрилій літаків «Mirage» він відкликав; щодо другої рішення було відкладене до березня 1984 року, коли він вирішив поступово вивести решту літаків у період з 1986 до 1988 років. Мені вдалося переконати його не відмовлятися від регулярних переміщень до Сингапуру з Дарвіну літаків F18, загальний час перебування яких у нас склав 16 тижнів на рік. Цієї угоди Австралія дотримується до сьогодні. Залишивши свої збройні сили в Баттеруорті до 1988 року, австралійці посилили безпеку Малайзії та Сингапуру, забезпечивши нам понад 30 років стабільності й прогресу. Після міжнаціональних конфліктів, які сталися в Сингапурі 1964 року та в Куала-Лумпурі 1969-го, австралійці завжди боялися бути втягнутими до непорозумінь між Сингапуром і Малайзією або до конфліктів між Індонезією та Малайзією чи Сингапуром. Ще до 1988 року австралійці переглянули свою оборонну стратегію: вони вже не оцінювали ризик таких катастроф як високий, і тому вважали за доцільне зі стратегічних та політичних міркувань залишити свою військову присутність у регіоні, продовжуючи дотримуватись Оборонної угоди п'яти держав.

Повертаючись до минулого, можна сказати, що з усіх прем'єр-міністрів Австралії

найбільше враження на мене справив Боб Мензіс, можливо, через те що тоді я був молодшим і чуйнішим. Я став свідком його віртуозної вистави на нараді прем'єр-міністрів Співдружності у вересні 1962 року в Лондоні. Він і досі стоїть у мене перед очима – саме такий, як тоді: велична постава, могутній голос, який лунає по всій залі, масивна голова й широкі плечі, де-не-де посивіле волосся, настовбурчені брови та виразне обличчя – кров із молоком. Він був утіленням впевненості і влади покоління, вірного монархії та імперії. Коли, незважаючи на всі його зусилля відмовити, Велика Британія вирішила приєднатись до Спільного ринку, він зрозумів, що світ зазнав незворотних змін, що родинні почуття та зв'язки нездатні відмінити геополітичної реальності та глобалізації економіки, яка відбувалася у світі, де вмирала Британська імперія.

Ще одним австралійським лідером, якого важко забути, був Пол Гаслук, міністр закордонних справ (1964–69), який пізніше став генерал-губернатором (1969–74). Це була людина шляхетна, зі спокійним голосом, спостережлива, начитана та завжди в курсі подій. Я познайомився з ним під час мого першого візиту до Австралії в 1965 році, коли він входив до складу Кабінету Мензіса. Потім, коли Сингапур був змушений боротися проти Індонезії під час Конфронтації, та ще пізніше, після виведення британських військ, ми зустрічалися частіше. Упевненою й майстерною рукою він скеровував зовнішню політику Австралії. Він не хотів залишати без підтримки Малайзію та Сингапур, але одночасно намагався не зачепити почуттів індонезійців, щоб у тих не склалося враження, «нібито проти них намислили змову», як він відкрито мені признався. Його цінності: у першу чергу важливість родини, освіти та працелюбності – добре характеризували довоєнне покоління австралійців, коли вони ще не стали вважати себе «країною, якій поталанило».

Як і у випадку з Австралією, зв'язки Сингапура з Новою Зеландією від початку формувались через Велику Британію. Оскільки Нова Зеландія розташована далі від Азії, під час Другої світової війни новозеландці не так сильно боялися японського вторгнення і менш підозріливо ставились до азійців. Свою частку в'єтнамських біженців вони прийняли, причому потік людей, який виливався на їхні береги з човнів, очевидно, нервував їх менше, ніж нас. Це ставлення зазнало змін на початку 90-их, коли новозеландцям довелося пережити хвилю масової міграції азійців.

Перший раз приїхавши до Нової Зеландії у квітні 1965 року, я був здивований тим, як сильно звичаї і манери там нагадували британські. Я зупинявся в маленьких готельчиках, де покоївки носили фартушки, як у Британії відразу після війни, та приносили до номеру «ранковий чай» ще до сніданку. Акцент, із яким там розмовляли, був ближчий до британських акцентів. Люди поводилися ввічливіше й стриманіше, здавалося, там було менше панібратства, властивого австралійцям. Різко контрастуючи з вкритою брунат-

ним пилом Австралією, Нова Зеландія вражала зеленим кольором трави й дерев. Чимало десятиліть молодші сини джентрі[1], які нічого не отримували від батьків у спадок, їхали з Англії до Нової Зеландії, де їм давали у власність величезні клапті землі, на яких вони розводили овець на шерсть, іншу худобу й вирощували зерно для далекої батьківщини. Це було достойне життя, із доволі високим рівнем. У Новій Зеландії розробили продуману систему соціальних виплат, які забезпечили людям один із найвищих рівнів життя та його якість, якщо порівнювати з іншими країнами до Другої світової. Після війни, коли ціни на їжу виросли, бо її не вистачало, новозеландці розбагатіли.

На жаль, вони довше, ніж треба трималися за своє аграрне суспільство. Австралійці розвивали промисловість; новозеландці ж надалі обробляли землю. Ось чому талановиті й амбіційні молоді люди стали масово їхати до Австралії, Британії та Америки. У 80-их Нова Зеландія змінила курс, щоб розвивати економіку в спосіб, який би забезпечив доволі цікавих можливостей для талановитої молоді, щоб вона не емігрувала. Крім того, тепер уряд вітав переселення сюди іммігрантів з Азії, які мали гарну освіту; із властивим їм підприємницьким духом азійці стали розвивати туристичний ринок Нової Зеландії, і незабаром сюди, щоб помилуватися чарівною природою, почали їздити туристи з усього світу. Нова політика мала на меті зробити Нову Зеландію гідним конкурентом на світовому ринку, хоч, треба сказати, її запровадили дещо запізно.

Серед прем'єр-міністрів Нової Зеландії на цій посаді чи не найдовше залишався Кейт Холіоук. Я познайомився з ним в аеропорту Сингапуру 1964 року, коли ми ще входили до Малайзії. Це був огрядний чоловік із сильним голосом, який виходив звідкись із глибини його бочкоподібних грудей. Абсолютно приземлений, він був фермером і цим пишався. Він не претендував на роль великого інтелектуала, але був справжнім господарем, що, мабуть, і забезпечило йому перемогу на чотирьох загальних виборах підряд: він займав посаду прем'єра з 1960 по 1972 рік. Мені він був до душі, я поважав його за цілісність натури. Коли на нього пробували тиснути, він завжди залишався холоднокровним та непорушно стояв на своєму.

Після того як Джордж Томсон, у той момент міністр закордонних справ та у справах Співдружності, зустрівся зі мною в Сингапурі, щоб повідомити рішення Вільсона вивести британський контингент, я зателефонував Холіоуку. Стояв листопад – літо в Новій Зеландії. Він сказав, що, на його думку, британці вже не передумають – він уже пробував їх переконати. Побажавши мені удачі в намаганні домогтися відстрочки, він закінчив розмову фразою: «Я зараз відпочиваю у своєму будинку за містом, на озері Таупо[2]. Стоїть

1 Джентрі – дрібне та середнє дворянство, зазвичай без титулів – Прим перекл.
2 Найбільше озеро в Новій Зеландії та найбільша прісноводна водойма в Південно-Тихоокеанському регіоні. Утворене 27 000 років тому в результаті виверження величезного вулкану, це озеро є унікальною пам'яткою природи, яка щороку притягує 1,2 мільйона туристів – Прим перекл.

такий чудовий сонячний день, такий спокійний. Може б ви приїхали сюди відпочити? Вам потрібно зробити перерву в роботі». Він зовсім інакше відчував небезпеку – у далекому південному куті Тихого океану все здавалося інакшим. Через кілька років я скористався з його запрошення. Його вілла «Хука Лодж» на озері Таупо виявилася достоту спокійним місцем.

Коли прем'єр-міністром Нової Зеландії став лейборист Норман Кірк, перша наша зустріч відбулась на конференції Співдружності 1973 року в Оттаві. Він відразу видався мені людиною щирою й прямою, не схильною до пустих балачок. Повертаючись додому в грудні 1973 року, він завітав до Сингапуру. В один із днів його перебування тут, уже надвечір ми сиділи на передній веранді Шрі-Темасеку, обмінюючись думками стосовно майбутнього. Складалося враження, що в'єтнамська війна нарешті доходить кінця, нехай і безславного. Я поцікавився, як він, людина що не живе в нашому регіоні, бачить Сингапур та його перспективи щодо стабільності й прогресу та звідки, на його думку, нам може загрожувати небезпека. Відповідь була прямою й лаконічною, по суті: Нова Зеландія була «чужою серед своїх» – багата, біла, демократична; Сингапур був «своїм серед чужих» – повністю західне місто, демократична держава в центрі Південно-Східної Азії, від якої він, проте, сильно відрізнявся. Найбільшою небезпекою для нього був власний успіх, бо він робив Сингапур занадто помітним.

Ми легко порозумілися з ним; коли через кілька місяців, у серпні 1974 року, він помер, мені стало важко на серці. Більше ніж через двадцять років після його слів, коли на зустрічі «Азія-Європа» (Бангкок, 1996 рік) Австралія та Нова Зеландія хотіли сісти за стіл разом з усіма азійськими державами, прем'єр-міністр Махатхір виступив проти, заявивши, що вони не є частиною Азії. Ця реакція не мала під собою якогось логічного обґрунтування, та, на щастя, більшість інших лідерів із його заявою не погодилися. Я сподіваюсь, що незабаром настане той час, коли логіка географії та економіка візьме гору над давніми стереотипами, і Австралія з Новою Зеландією увійдуть до АЗЕН (Азійсько-Європейської наради).

У грудні 1975 року вибори виграв Роберт Малдун, він залишався в цьому кріслі до 1984 року. Це був огрядний чоловік із масивною лисою головою; обличчя свідчило про готовність у будь-який момент вступити в полеміку, якщо не у сварку. Він не барився, коли треба було обмінятися словесними ударами з австралійськими колегами-супротивниками Малькольмом Фрейзером і Бобом Хоуком та нагадати їм, що Австралії варто рахуватися з Новою Зеландією і не сприймати особливі стосунки між країнами як щось відвічне та довічне.

Він хотів відокремити спорт від політики і вперто захищав команду Нової Зеландії з регбі під назвою «All Blacks» («Усі чорні»), коли її засудили за гру з командою Південної

Африки, а саму Нову Зеландію за те, що вона прийняла в себе південноафриканську команду з регбі. На його здивування, така ініціатива викликала хвилю протестів у самій Новій Зеландії. Протягом наступних кількох років я спостерігав за тим, як він із кожним наступним засіданням на конференціях Співдружності дедалі більше усвідомлює, що Новій Зеландії загрожуватиме міжнародна ізоляція, якщо він і далі продовжуватиме свою політику. Ось чому, після того як він невтомно захищав свої позиції на нараді голів держав Співдружності в Лондоні 1977 року, він погодився підписати декларацію, яка оголошувала Південній Африці спортивний бойкот через апартеїд у ній. Ця справа не була варта зламаних списів. Він не приховував своїх почуттів. У 1979 році він був одним із небагатьох на нараді Співдружності в Лусаці, хто співчував позиції пані Тетчер із питань Родезії та Південної Африки. Проте він раніше за Маргарет Тетчер зрозумів, що потік історії йде проти домінування білих у Африці. На відміну від Вітлема Малдун ніколи не робив із себе білого «афро-азійця», він натомість сконцентрував свій час і ресурси на Південно-Тихоокеанських островах. За фахом він був дипломованим бухгалтером, йому легко було розбиратися в дрібних деталях та засвоювати цифри. Аналізуючи економічні проблеми, він показував себе абсолютним раціоналістом, але коли справа доходила до практичного запровадження політики, демонстрував щось цілком протилежне. Коли ціни на сільськогосподарську продукцію почали падати, він став надавати своїм фермерам підтримку; коли скрута ж прийшла у промисловий сектор, він так само вдався до протекціоністських заходів.

На долю його наступника, лейбориста Девіда Ланге, випала реалізація важких заходів з обмеження й зниження розмірів субсидій, які надзвичайно боляче вдарили по тих, хто їх отримував. Девід Ланге був видатною особистістю; невеликий на зріст, але завширшки таки чималий. Невимушений у спілкуванні, він мав гострий розум і гарну пам'ять. Незабаром після перемоги у виборах 1984 року, він, прямуючи до Африки (з метою домовитись про збільшення обсягу торгівлі), завітав до мене в Сингапур. Пам'ятаю, я висловив сумніви з приводу того, що він чогось доб'ється; він трохи порозпікав мене за такий песимізм, але пізніше визнав, що все-таки я мав рацію. Він мав гарне почуття гумору та заразливий сміх.

Коли 1972 року австралійці оголосили, що збираються вивести з Малайзії свій батальйон вже у 1973 році, новозеландці вирішили залишитися й залишалися тут ще протягом 17 років, до 1989-го. Через свою вперту натуру новозеландці заслужили прізвисько «Гурки Південної Океанії». Однак у липні 1984 року політичний курс новозеландців було кардинально змінено в той самий день, коли вони обрали Ланге та його Лейбористську партію. Лейбористи вирішили, що ядерний Тихий океан їм не потрібний, і зайняли антиядерну позицію. Вони були готові поставити під загрозу АНЗЮС – Тихоокеанський

пакт про безпеку, підписаний із США, відмовившись дати дозвіл будь-яким атомоходам чи тим, які мають на собі ядерну зброю, переміщуватися в територіальних водах Нової Зеландії або ставати в її портах, таким чином фактично блокувавши американський військово-морський флот. Ця зміна політичного курсу шокувала весь світ, так сильно він відрізнявся від звичного ставлення. Коли ми з Ланге зустрілися в Сингапурі у жовтні того ж року, я розповів йому, що атомоходи часто проходили Малаккською та Сингапурською протоками, що ми усвідомлювали ризики, пов'язані з аварією ядерної установки, але присутність американського ВМФ забезпечила нам 30 років стабільності. Його це не переконало. Для нього та його партії світ без ядерної зброї був єдиним способом гарантувати своїм дітям майбутнє.

У 1986 році в Канберрі Боб Хоук попросив мене переконати Ланге, що АНЗЮС найкращим чином відповідає їхнім довготерміновим інтересам. Коли я відвідав Веллінгтон, я знову навів Ланге аргументи на користь того, що його антиядерна політика є занадто великою пересторогою, але це не змусило його змінити свою думку. На відміну від Ланге Джим Болджер, на той момент лідер опозиції, погоджувався зі мною, що маленькі країни, як-от Сингапур та Нова Зеландія, повинні мати можливість маневрувати, а їх прогрес неможливий без того, щоб США і далі не продовжували забезпечувати рівновагу у світі. Він додав: «Антиядерні позиції Нової Зеландії тільки прискорять її знищення». Але коли в 1990 році він сам став прем'єр-міністром, громадська думка не дозволила йому переглянути цю політику. Новозеландці вирішили на певний період забути про турботи цього світу.

Як прем'єру-лейбористу, Ланге була властива природна потреба захищати знедолених. Однак, виявилося, його можна було вмовити ініціювати економічні реформи та відкрити країну світовим ринковим рушіям; це можна було зробити, зокрема, тому, що його міністр фінансів Роджер Дуглас був переконаним прихильником вільного ринку і схилив прем'єра на свої позиції ще під час першого терміну того при владі. Однак уже в другий термін Ланге під тиском Кабінету й колег по партії відмовився від найнепопулярніших реформ. Ця відстрочка лише подовжила агонію фермерів, виробників та споживачів Нової Зеландії.

У грудні 1984 року Ланге без жодних попередніх консультацій оголосив про відміну Загальної програми преференцій (ЗПП), яка розповсюджувалася на наш експорт. Нова Зеландія зробила цей крок раніше за Америку та Європейський Союз. Коли наш міністр закордонних справ пояснив йому, що, хоч наші збитки через припинення ЗПП у Новій Зеландії є майже незначними, ми дуже серйозно постраждаємо, якщо її приклад наслідуватимуть американці чи європейці. Ланге погодився з аргументом і відновив дію ЗПП.

Не маючи великих запасів золота, алмазів, вугілля, урану та інших копалин, які забез-

печують австралійцям комфортне життя, новозеландці відрізняються від них і за типом мислення, бо не вважають себе «країною, якій поталанило». Коли в 1980-их роках ціни на експортні продукти харчування впали, Ланге та Дуглас знизили мінімальні ціни, що їх гарантує уряд фермерам, і таким чином зробили Нову Зеландію конкурентноздатнішою. Авторитет прем'єр-міністра Джима Болджера помітно зріс, коли в 1990 році, після повернення до влади його Національної партії він повернувся до курсу лібералізації економіки.

За своє життя я жодного разу не чув, щоб хтось із лідерів Нової Зеландії вступив із кимось у конфлікт, навіть Боб Малдун, який під час суперечок міг поводитись доволі агресивно. Як свідчить мій досвід, на новозеландців завжди можна покластися в тому, що вони дотримаються своїх обіцянок.

25. Легенди та лідери Південної Азії

Ще будучи студентом, я захоплювався Неру та його метою збудувати світське багатонаціональне суспільство. Як і більшість націоналістів із британських колоній, я читав його книги, написані в тривалі роки ув'язнення в британських тюрмах, особливо його листи до доньки. Написані вони були дуже красиво, його погляди й почуття зачепили глибинні струни моєї душі. Разом з іншими демократ-соціалістами в 50-их я замислювався над тим, хто – Індія чи Китай – стане зразком прогресу для інших країн. Я хотів, щоб виграла демократична Індія, а комуністичний Китай програв. Але незважаючи на таке велике досягнення, як «зелена революція»[1], темпи демографічного розвитку не дали Індії підвищити рівень життя та його якість.

Уперше я приїхав у Делі в квітні 1962 року вже як прем'єр-міністр. Мене привезли додому до Пандіта Джавахарлала Неру, де мені було призначено зустріч із ним. Раніше в його будинку розміщувалася резиденція одного з британських військових чинів: два поверхи, широкі веранди, просторий доглянутий парк навколо. Наша зустріч тривала півгодини.

За обідом ми сиділи вздовж довгого стола, можливо, також успадкованого від британців. Перед кожним гостем лежала велика срібна таця, на яку він накладав, що собі хотів, із величезної кількості тарелів із рисом, індійським хлібом «чапаті», соусів, свіжих та маринованих овочів, м'яса, риби, а також приправ, – все це гостям підносили слуги. Незвичайним було те, що всі їли руками, ми з Чу до цього зовсім не звикли. Тоді як присутні їли акуратно, елегантно притримуючи їжу кінчиками пальців, у нас все падало крізь пальці, а соус стікав, здавалося, чи не до ліктів. Ми вимастилися і почували себе не дуже комфортно. Коли ж усім гостям подали срібні посудинки з водою, де плавали шматочки лайма, щоб можна було вимити руки від жиру, перш ніж переходити до надзвичайно смачних солодощів, я відчув полегшення. Неру, який сидів навпроти, помітив, що ми почуваємося незручно. Я пояснив, що ми, крім китайських паличок для їжі, звикли також користуватися виделками й ложками. На щастя, під час інших обідів та вечерь у Делі для нас завжди клали столові прибори.

Те, про що я розповідав Неру, зацікавило його. Отже, наступного дня мене запросили ще на одну зустріч; цього разу мені було відведено 90 хвилин. Я описав демографічну ситуацію, що існувала в Сингапурі та Малайї на той момент, і окреслив уплив, який мали

1 Програма модернізації сільського господарства Індії, реалізована в 1960-их–70-их роках. – Прим ред

комуністи на китайське населення цих двох країн через величезний успіх, якого вони досягли в трансформуванні корумпованого суспільства Китаю, що занепадало, в новий Китай – дисциплінований, чесний і динамічний, хоч і занадто регламентований. Утім, на мою думку, комунізм був абсолютно неприйнятний для Південно-Східної Азії. Крім того, здобуття Сингапуром незалежності стало б катастрофою, оскільки це неодмінно викликало б ворожість сусідів – малайців у Малайї, яванців та інших національних груп в Індонезії. Я висловив думку, що найкращим розв'язанням проблеми було об'єднати Сингапур із Малайєю та територіями Борнео, бо Тунку не хотів приймати до федерації тільки Сингапур: тоді б кількість голосів китайців зрівнялася б за кількістю із голосами малайців. Неру був приємно здивований тим, що познайомився з китайцем, рішуче налаштованим не віддати Сингапур під контроль комуністів та вплив Пекіну.

Наступного разу ми зустрілися з Неру 1964 року в Делі, куди я заїхав по дорозі додому після мого туру Африкою. Від колишнього Неру залишилася тінь: утомлений, він ледве говорив, м'язи більше не тримали постави, він глибоко відкинувся на дивані під час розмови, на якій, утім, був майже нездатний зосередитись. Напад китайців через Гімалаї став ударом по його сподіваннях зміцнити колись солідарність країн Африки та Азії. З цієї зустрічі я пішов із серцем, сповненим жалю. Він помер через кілька місяців по тому, в травні.

Завдяки моїм зустрічам із Неру в 1960 році я мав змогу познайомитися з його донькою Індірою Ганді. Коли Сингапур став незалежним, ми попросили індійський уряд допомогти нам отримати дозвіл на вступ до деяких афро-азійських організацій; їхні дипломатичні місії забезпечили нам допомогу в стількох питаннях, що годі було й сподіватися. Через рік я відвідав Індію, щоб подякувати пані Ганді та зацікавити її уряд перспективами співробітництва в Південно-Східній Азії. Молода, енергійна й оптимістично налаштована, Індіра Ганді зустріла мене в аеропорту з почесною вартою, після чого разом зі мною поїхала до колишнього палацу віце-короля Індії, який тепер називали Раштрапат-Бхаван.

Перш ніж закінчилося моє триденне перебування в Індії (в 1966 році), я мав змогу високо оцінити щирість та приязність пані Ганді. Вона розповіла, як важко керувати країною, спираючись на Кабінет міністрів, який обирала не вона. Міністри тягнули країну кожен у свій бік. Хоч вона і опинилася на посаді завдяки провідникам партії Індійський національний конгрес, котрі намагались цинічно використати імідж Неру на наступних виборах; тоді я подумав: якщо вона переможе на виборах, здобувши переважну більшість голосів, то правитиме країною, тому що повністю на це заслуговуватиме.

Я зі смутком спостерігав за поступовим зубожінням Індії; це було помітно навіть у Раштрапат-Бхаван. Посуд і столові прибори виглядали жахливо: під час однієї вечері ту-

пий ніж буквально вистрибнув мені з руки, майже поціливши в обличчя. Кондиціонери, які Індія виробляла вже багато років, страшенно ревіли й ледве ганяли повітря. Слуги, одягнуті в біло-червоні несвіжі лівреї, після першого ж вечора забрали зі столиків біля ліжок традиційний лікер для гостей. Більшість днів тижня в Делі діяв «сухий закон». Якось повертаючись до Раштрапат-Бхаван із прийому, який давав тут наш верховний комісар, мої два ад'ютанти-індуси в парадних уніформах увійшли зі мною до ліфту, тримаючи руки за спиною. Виходячи, я помітив, що вони тримали якісь пляшки. У відповідь на моє запитання мій секретар розповів мені, що це були пляшки з віскі. На прийомах нашої дипломатичної місії була традиція дарувати найшанованішим гостям по пляшці віскі «Johny Walker Scotch», а кожний із ад'ютантів отримав по дві. Купити таке віскі в Індії було неможливо через заборону його імпорту. В Індії розгорталася драма лицемірства під назвою «загальний егалітаризм»: політичні лідери носили одяг із тканин, зроблених на домашніх ткацьких станках, щоб зовнішньо не відрізнятися від найбідніших верств, тим часом накопичуючи собі багатства. Звичайно, це підривало мораль найвищих посадовців і військової еліти.

Кілька днів перебування в Раштрапат-Бхаван та мої зустрічі з правлячою верхівкою Індії на прийомах і з різних інших нагод стали для мене чимось на кшталт відра холодної води на голову. Під час перших візитів, у 1959 та 1962 роках, коли країною правив Неру, Індія, як мені здалося, демонструвала величезний потенціал суспільства, яке досить швидко досягне процвітання. Наприкінці 70-их я дійшов висновку, що через свій розмір вона може стати великою військовою державою, але ніколи не процвітатиме економічно, бо її душить бюрократія.

Індійські офіційні особи були найбільше зацікавлені в підписанні з Сингапуром спільного комюніке, в якому б говорилося, що Сингапур поділяє «велику стурбованість щодо загрози світу в цілому та Південно-Східній Азії, зокрема тієї, яка виникає через затягування конфлікту у В'єтнамі». Індійська політика неприєднання орієнтувалася на Радянський Союз; це була ціна, яку вони платили за регулярне постачання зброї та військові технології.

Пані Ганді відвідала Сингапур через два роки, у травні 1968-ого. Наша розмова стосувалася багатьох питань; із певних моментів я зробив висновок, що Індія не має коштів та засобів для поширення свого впливу в Південно-Східній Азії. Незважаючи на це, під час мого візиту до Індії 1970 року я запитав її, чи збирається Індія розширювати свої військово-морські інтереси в Південно-Східній Азії. Їхній міністр Сваран Сингх, який також був присутній на зустрічі, втрутився в розмову, заявивши, що Індія зацікавлена в зміцненні економічних стосунків, але найбільший її інтерес полягає в тому, щоб тримати відкритими морські шляхи вздовж західних берегів Індостану. Я відчув, що

найболючішим місцем в обороні Індії є Пакистан і що вона дуже боїться команди в можливому складі США-Китай-Пакистан.

Коли в 1977 році посаду прем'єра Індії посів Морарджи Десаї, я досить швидко встановив із ним контакт. Ми познайомились ще 1969 року, коли він був заступником прем'єр-міністра Індії. Під час конференції Співдружності, яка відбулася в Лондоні в червні 1977 року, мене запросили пообідати разом із ним у резиденції посла Індії в Лондоні. Йому вже було за 70, він був вегетаріанцем, їв тільки сирі горіхи, фрукти та овочі і жодної їжі після термічної обробки. Того дня він харчувався лише ізюмом і горіхами. Шоколадні цукерки, яких перед ним було покладено чимало, так і залишилися неторкнутими. Виявилось, що посол Індії нічого не знав про сувору дієту прем'єра. Мені розповіли, що навіть молоко він пив тільки парне, відразу з-під корови; молоко з пляшки було для нього вже неприпустиме. Справді, наступного року на регіональній конференції Співдружності в Сиднеї австралійський прем'єр-міністр Малкольм Фрейзер тримав десь неподалік дійну корову. Пам'ятаю, Десаї запевняв мене, що від свого дієтичного харчування він отримує доволі поживних речовин та що вегетаріанці довго живуть. Свою правоту він довів, доживши до 99 років. Він був майже позбавлений почуття гумору, але мав гарну пам'ять і дещо незвичайні ідеї. У грудні 1978 року в машині, яка везла нас з аеропорту Делі до Раштрапат-Бхаван, він сказав, що тисячі років тому індійці подорожували в космосі та відвідували небесні тіла, до яких сьогодні американці запускали свої космічні кораблі. Мабуть, у мене на обличчі з'явився скептичний вираз, бо він із жаром додав: «Повірте, це правда. Це можливо через реінкарнацію. Це записано в нашій "Бхагавад-Гіті"».

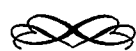
Індіра Ганді програла вибори 1977 року, але в 1980 році повернулась до влади. Коли я зустрів її на регіональній нараді голів урядів Співдружності в Делі у вересні 1980 року, її запал вже дещо згас: в основних напрямках своєї політики Індія ніяк не могла зрушити з місця. Її альянс із Радянським Союзом стояв на перешкоді тіснішій співпраці з США та Європою. Ці фактори разом із системою, в якій домінували нерентабельні державні підприємства, а приватний сектор при тому залишався нерозвиненим, не кажучи вже про брак значних іноземних інвестицій, не дозволяли Індії нормально рухатися далі, їй залишалося лише кульгати. Неабияким досягненням було вже те, що вдавалося хоч якось прогодувати своє величезне населення, яке зростало швидше, ніж у Китаї.

Коли 1980 року Індія вголос виправдала в'єтнамську окупацію Камбоджі тим, що визнала встановлений в'єтнамцями режим, з друзів ми перетворились на супротивників. Із центрального питання, яке визначало мир та стабільність у Південно-Східній Азії, ми зайняли протилежні позиції. На регіональній нараді голів урядів Співдружності, яка відбулася того року в Нью-Делі, Індіра Ганді у своїй вступній промові як голова

конференції заявила, що не бачить сенсу в тому, щоб міжнародна спільнота засуджувала військове вторгнення на територію сусідньої держави. Я спокійно виставив на обговорення протилежну думку: окупація в'єтнамцями Камбоджі, так само як окупація Радянським Союзом Афганістану, встановлюють прецедент для створення нової доктрини – відкритої інтервенції військових сил на територію іншої держави, яка виходить за рамки Статуту ООН. Між нашими офіційними особами точились безперервні суперечки щодо проекту відповідного комюніке. Проект, який зрештою було ухвалено, жодним словом не згадував ні Радянський Союз, ані В'єтнам як агресорів, а закликав знайти політичне рішення, яке б дозволило Афганістанові й Камбоджі знову стати незалежними та суверенними державами. У заключних словах своєї промови вона обіцяла, що Індія візьме на себе обов'язок вплинути на громадську думку людей (у Москві), щоб з Афганістану було виведено військовий контингент. Що ж стосується Камбоджі, то Індія визнала режим, через те що він контролював усі основні частини країни, а це було «однією зі стандартних норм для політичного визнання».

Коли вона надіслала мені письмове запрошення на сьомий саміт неприєднаних країн, який передбачалося провести в Делі у березні 1983 року, я відмовився, написавши: «Прагнучи справжньої єдності, рух неприєднання не може заплющити очі на нещодавнє порушення основних принципів національної незалежності, цілісності та суверенітету, особливо коли це стосується країн-членів руху...».

Проте на конференцію країн Співдружності (загальну, а не регіональну), яка відбулася в Делі дещо пізніше – в листопаді 1983 року, я поїхав. Ми знову сперечалися з приводу Камбоджі. Проте, незважаючи на цей спаринг, ворожості між нами не було: давалися взнаки довгі роки зв'язків та особистих добрих стосунків.

Індіра Ганді була найжорсткішою з усіх жінок-прем'єрів, що я зустрічав у своєму житті. Попри зовнішню її жіночність, характер у неї був залізний. Як політичний лідер Ганді виявилась рішучішою і безжаліснішою, ніж Маргарет Тетчер, пані Бандаранаіке[2] чи Беназір Бхутто. В неї було вродливе, хоч і дещо чоловіче, обличчя з орлиним носом та сила-силенна чорного волосся, яке перерізала сива прядка з-над лобу. Одягнута вона завжди була в елегантне сарі. Інколи вона вдавалася до жіночих хитрощів, наприклад, кокетливо усміхалася чоловікам під час світської бесіди, але, як тільки розмова переходила в суперечку, ставала відчутна сталь всередині її – подібно до будь-якого кремлівського лідера. Вона відрізнялася від батька – Неру був людиною ідей, концепцій, які він не один рік шліфував, щоб зробити бездоганними: секуляризму, багатокультурності,

2 Сирімаво Бандаранаіке – прем'єр-міністр Шрі-Ланки в 1965–70, 1970–77, 1994–2000 роках, перша у світі жінка-прем'єр – Прим перекл

прискореної індустріалізації країни за рахунок важкої промисловості за прикладом Радянського Союзу. Мав він рацію чи ні, але він був мислителем.

Вона була практична й прагматична, її турбував насамперед механізм влади: як взяти владу до рук та як користуватися нею. Сумним розділом у багаторічному правлінні Індіри Ганді було відходження від секуляризму. Вона, щоб отримати голоси індусів Північної Індії (де розмовляли на хінді), свідомо чи ні – сприяла піднесенню індуїстського шовінізму та допустила, щоб він став серйозною силою в індійській політиці. Це призвело до відновлення сутичок між індуїстами та мусульманами й руйнування стародавньої мечеті в Айодх'ї, а також створення партії «Бхаратія Джаната Парті»[3] (BJP) – партії індуїстських шовіністів як єдиної керівної партії в парламенті в 1996 та знову в 1998 роках. Вона перетворювалась на справжню тигрицю при щонайменшому натяку на загрозу для єдності Індії. Усі сикхські громади спалахнули обуренням, коли вона наказала військам увійти до священного міста сикхів Амрітсар. Спостерігаючи за тим, як ця дія розгнівала сикхів у Сингапурі, я подумав, що з політичної погляду вона матиме катастрофічні наслідки: Ганді осквернила найбільшу святиню сикхської релігії. Проте її саму релігійні почуття хвилювали мало; її цікавила тільки влада над країною, яку вона була рішуче налаштована зберегти у своїх руках. За це бажання вона заплатила власним життям, коли 1984 року її вбили власні охоронці-сикхи.

Через розбіжності в нашій політиці з питання Камбоджі я звів до нуля свої контакти з Індією аж до березня 1988 року, коли зробив спробу відновити стосунки з її сином Радживом Ганді, тоді прем'єр-міністром. Під час зустрічі, на якій був присутній заступник його міністра закордонних справ Натвар Сингх (людина гострого розуму та великого хисту пояснювати доволі заплутану політичну позицію Індії), Раджив запропонував, щоб США встановило з В'єтнамом дипломатичні стосунки й припинило дію економічних санкцій, бо, на його думку, В'єтнам мав намір вивести з Камбоджі свої сили та зосередитись на відбудові власної економіки. Він знав так само добре, як і ми, про серйозність економічної скрути у В'єтнамі. Я відповів, що В'єтнам мав заплатити за окупацію Камбоджі, але висловив надію, що через кілька років перед нами постане інший В'єтнам – такий, із яким Сингапур зможе співпрацювати і який стане для нас бажаним економічним партнером. Я дав зрозуміти, що як тільки ситуацію в Камбоджі буде розв'язано, Індія та Сингапур знову потиснуть один одному руки. Так і сталося.

Після обговорення політичних питань Раджив Ганді та його дружина Соня запросили Чу і мене на приватний обід до своєї резиденції. На мою думку, Раджив був у політиці невинним немовлям, яке несподівано саме для себе опинилося серед мінного

3 Bharatiya Janata Party – Індійська народна партія, одна з двох провідних націоналістичних партій сучасної Індії, належить до партій правого спектру, її часто характеризують як партію «індуїстського націоналізму». – Прим. перекл

поля. Через те що його мати вбили в її власному будинку, Раджива посилено охороняли навіть у приватному житті. Він зауважив, що спочатку це його дратувало, але потім він навчився жити з цим. Як на мене, навіть ставши прем'єр-міністром, він так і залишився авіапілотом, не дуже здатним до хитрих політичних маневрів. Під час наших дискусій він часто звертався до Натвара Сингха. Пам'ятаю, мені тоді стало цікаво дізнатися, хто є для нього провідною зіркою в хащах індійською політики; в одному не було сумнівів: охочих повести його за руку своїм шляхом знайшлося б чимало.

Тільки сповнений добрих намірів прем'єр-міністр міг надіслати індійські війська на Шрі-Ланку для придушення повстання тамілів на півострові Джафна. Повсталі були нащадками тих тамілів, які понад 1000 років тому залишили Індію, а отже, вже помітно відрізнялися від індійських тамілів. Індійські солдати пролили на Шрі-Ланці кров, але, коли вони звідти пішли, бої тривали. У 1991 році молода тамільська жінка з Джафни підійшла до Раджива на передвиборчому мітингу неподалік від Мадрасу, нібито щоб повісити йому на шию гірлянду, та підірвала себе разом із ним бомбою. Це було несправедливо. Насправді він мав добрі наміри.

У 1992 році уряд меншості Нарасимха Рао, сформований партією Індійський національний конгрес, був змушений радикально змінити економічну політику Індії, щоб задовольнити вимоги МВФ, виставлені фондом при наданні фінансової допомоги. Рао добре поладив з нашим прем'єр-міністром Гох Чок Туном, коли вони зустрілися на конференції країн неприєднання в Джакарті 1992 року, де він переконав Гоха відвідати Індію з делегацією сингапурських бізнесменів. Індійський міністр фінансів Манмохан Сингх і міністр торгівлі П.Чідамбарам відвідали Сингапур, щоб розповісти мені про зміни в індійській політиці та зацікавити сингапурських інвесторів. Обидва міністри не піддавали жодним сумнівам того, що економічний розвиток Індії треба прискорити, а також знали, що для цього потрібно зробити. Проблема полягала лише в тому, як реалізувати це на практиці: опозиція панічно боялася вільного підприємництва, вільних ринків, вільної торгівлі та інвестицій.

У вересні 1994 року Рао відвідав Сингапур, щоб, зокрема, обговорити зі мною інтеграцію Індії у світову економіку. Найбільшою перепоною, сказав я тоді, є менталітет індійських цивільних службовців, а точніше, їх вороже ставлення до іноземців, які, на думку індійців, мали лише одну мету: експлуатувати Індію, а цього ніяк не можна було допустити. Якщо Рао хотів, щоб до Індії інвестиції потекли таким самим широким потоком, як до Китаю, індійським чиновникам потрібно було змінити свій підхід, зрозуміти, що їхнім завданням є полегшувати, а не обмежувати діяльність інвесторів. Він запросив мене відвідати Індію, щоб провести круглий стіл із найвищими чиновниками країни.

У січні 1996 року я відвідав Делі, де мав змогу поспілкуватися з його цивільними службовцями, з якими ми зустрілись у Міжнародному індійському центрі, а також із бізнесменами з їхніх трьох торговельних палат; основною темою розмови стали бар'єри на шляху Індії до ефективного економічного розвитку. Під час окремої зустрічі віч-на-віч із Рао, він визнав, що страхи індійців, які виникли сотні років тому стосовно того, що наслідком економічних реформ може стати несправедливий розподіл багатства, помітно ускладнювали процес подальших змін. Він витратив великі кошти на благо народу, але у відповідь отримав лише звинувачення з боку опозиції в тому, що він продає власну країну або використовує її як заставу. На його думку, основними соціальними проблемами були низький темп будівництва житлового фонду, на який не вистачало коштів, і високий рівень народжуваності. Він хотів би, щоб прем'єр-міністр Сингапуру допоміг йому в реалізації програми будування житла. Я був змушений дещо розчарувати його, бо він, дивлячись на власні успіхи, покладав занадто великі сподівання на нашу здатність розв'язати житлову проблему Індії. Сингапур міг допомогти Індії з плануванням програми, але ресурси для її запровадженням вони мали шукати самі.

Коли я вперше зустрівся з Рао у 80-их, він був міністром закордонних справ в уряді пані Ганді. Він належав до покоління борців за незалежність; йому було майже 80, і невдовзі він мав би піти у відставку. Коли 1991 року в розпал передвиборчої кампанії було вбито Раджива Ганді, партія Індійський національний конгрес вирішила, що на чолі країни має стати Рао. Завдяки солідарній підтримці виборців його партія отримала найбільшу кількість мандатів, хоч і не досягла більшості. Рао став прем'єр-міністром та в перші два з п'яти років свого правління займався запровадженням радикальних економічних реформ; однак не варто забувати про те, що він уже не був молодим та енергійним – темпи реформ виявились повільними. Стрімкий поштовх індійській економіці дав Манмохан Сингх, міністр фінансів уряду Рао, що – яка іронія долі! – починав свою кар'єру як спеціаліст із центрального планування. Рао не мав достатньо ваги, щоб переконати індійський народ підтримати ці реформи, незважаючи на опір обструктивної опозиції.

На мою думку, малоймовірно, що Індія швидко стане багатою країною. Адже її економіка зростає повільно, населення ж – швидко. Перш ніж вона займе важливі позиції в економіці Південно-Східної Азії, їй потрібно розв'язати свої економічні та соціальні проблеми. В інтересах АСЕАН створити умови для зміцнення Індії та збереження миру й стабільності в Індійському океані, принаймні в тій його частині, яка примикає до Південно-Східної Азії.

В Індії живе дуже багато видатних учених, які працюють в усіх галузях науки, але з певних причин ця країна допустила зниження високих стандартів, які тут існували за британців. Той факт, що сьогодні екзаменаційні вимоги до тих, хто вступає до най-

кращих шкіл та університетів, професійних навчальних закладів та Цивільної служби Індії (ЦСІ), набагато послабшали, свідчить про те, що меритократія втрачає своє значення для індійського уряду. Махінації під час екзаменів у Індії цвітуть буйним квітом. Університети виділяють певні квоти навчальних місць для депутатів власного штату, які передають ці місця своїм виборцям, нерідко за матеріальну «подяку».

За британців до ЦСІ приймали «créme de la créme» – «найкращих із найкращих» з усієї Індії. Щоб отримати роботу в цій елітній британській службі, індієць мав продемонструвати доволі видатні здібності. Під час одного з моїх візитів у 60-их роках мене поселили в палаці Раштрапаті Бхаван, куди одного ранку перед партією у гольф приїхали на сніданок двоє службовців із ЦСІ, які служили там ще тоді, коли ЦСІ не трансформували в ІАС (Індійську адміністративну службу). Ці люди справляли велике враження. Один із них пояснив мені, яким чином кілька сотень службовців ЦСІ були спроможні управляти 450 мільйонами індійців у британській Індії, і робити це гарно. Пам'ятаю, він із ностальгією відгукувався про здібності та моральні якості людей, яких відбирали до ЦСІ, і шкодував за тим, що вступні іспити, які колись відбувались тільки англійською, відтепер можна було складати або англійською, або на хінді. Під тиском популістів вимоги до кандидатів було знижено, що призвело, зокрема, до погіршення комунікаційної структури в самій службі.

Це було поступове зниження рівня колись елітної служби, яка фактично стала жертвою переймів, що супроводжували соціальну й економічну революцію; воно спричинило зниження самого рівня життя. Коли Індією правили британці, її жителі звикли до певного комфорту. Генерали, адмірали, маршали повітряних військових сил та старші посадовці ЦСІ грали тоді в гольф. В Індії 1960–70-их років гарних (читай – імпортних) м'ячиків для гольфу було не купити, бо їх імпорт заборонили. Колись мене повезли на екскурсію до гольф-клубу міста Делі. Наш посол в Індії порадив мені привезти кілька ящиків м'ячиків для гольфу, щоб подарувати їх членами правління клубу. Це була нерадісна картинка: дорослі люди, які займали високі посади в країні, жадібно накинулися на ящики та цілими жменями пхали їх у свої мішки з приладдям для гольфу.

Справді, м'ячики для гольфу були на вагу золота: хлопчики, які збирали їх під час гри, були готові увірватися до будь-якої домівки та могли навіть поводитися брутально, щоб отримати чи повернути м'ячик. Якось у 1965 році граючи на полі колишнього бомбейського королівського гольф-клубу, я сильно вдарив по м'ячу, і він зник з поля зору; через секунду ми почули дзвінкий удар – він вдарив по оцинкованому даху одного з найближчих будинків. Хлопчик, який підносив мені м'ячі, зник; я подумав, для того щоб знайти постраждалого господаря. Але ні: разом із ним на полі з'явився якийсь малюк із моїм м'ячиком, щоб домовитись про ціну, за яку я міг отримати його назад. Із сумом спостерігав

я за тим, як хлопці з обслуговувального персоналу збирали пластикові та дерев'яні мітки для м'ячів, щоб потім, загостривши їхні кінці, знову встановити на полі. У кімнатах для переодягання були служники (чоловіки), які надягали на гравців і знімали з них шкарпетки й туфлі. В Індії було багато робочих рук; роботи для них було мало.

Можливо, вада крилася в самій системі. Індія змарнувала десятки років на державне планування й контроль, за які її оплутали та просякли бюрократія і корупція. Децентралізація, на мою думку, дала би змогу зрости й досягти процвітання більшій кількості центрів, подібних до Бангалора та Бомбею. Ще одна причина – це, можливо, кастова система суспільства. Касти є ворогом меритократії: кожна каста вимагає своєї квоти в усіх закладах – ідеться про роботу в ЦСІ чи вступ до університету. А третя можлива причина, як на мене, – це безкінечні конфлікти та війни з Пакистаном, від яких жодна з двох країн однозначно не багатіє.

Делі, який я бачив у 60-ті, був великим, розгалуженим містом із великою кількістю незабудованого простору, чистим повітрям і майже відсутніми бідними районами самозаселенців. У 1990-их Делі став хаосом, промисловим звалищем. Був січень, повітря гидко смерділо димом від спалюваного на електростанціях та в будинках вугілля. Бідні халупи громадились одна на одну. Заради безпеки індійський уряд розпорядився поставити цілий підрозділ солдатів перед готелем «Sheraton», в якому я зупинився. Це цілком перекрило дорожній рух. Делі вже не був тією просторою столицею, яка колись сподобалась мені.

На момент, коли партія Національний індійський конгрес програла вибори 1996 року, в країні вже сформувалася коаліція з 13 партій, куди входили, зокрема, кілька комуністичних. Вони об'єдналися довкола спільної справи – не пропустити до влади партію націоналістично налаштованих індуїстів BJP. Індійська демократія забула про колись важливий для неї принцип – секуляризм, світську владу. У таких умовах подальша лібералізація економіки помітно ускладнювалася. Але була ще й інша, серйозніша, проблема, яка так і залишилася нерозв'язаною. Прем'єр-міністр Індер Кумар Гуджрал в одному зі своїх публічних виступів послався на висновки одного дослідження, які доводять: Індія є другою за корумпованістю країною Азії. У 1997 році, звертаючись до Конфедерації індійської промисловості, він сказав: «Коли мені говорять, що Індія належить до десятки найкорумпованіших країн світу, мені стає так соромно, що я не можу підвести очі». Індія є нацією, яка не змогла реалізувати власний великий потенціал; її цілина ще чекає на дбайливого господаря.

Уперше я потрапив до Шрі-Ланки в квітні 1956 року, прямуючи до Лондона. Я зупинився в готелі «Galle Face», який за часів британців вважався першокласним готелем і був

розташований біля моря. Я гуляв містом Коломбо, милуючись громадськими будівлями, багато з яких зберегли кам'яні фасади, що їх не зачепила війна. Оскільки Маунтбаттен розмістив свою команду (по регіону Південно-Східної Азії) в Канді, Цейлон мав більше ресурсів та кращу інфраструктуру, ніж Сингапур.

Того самого року вибори виграв лідер новоствореної Партії свободи Шрі-Ланки Соломон Уест Ріджвей Діас Бандаранаіке, який став прем'єр-міністром. Виборцям він пообіцяв зробити сингальську мову національною, а офіційною релігією країни – буддизм. Соломон Бандаранаіке був темношкірим «пукка сахиб»: він отримав освіту в англійській школі, а сам народився в родині християн. Із часом він прихилився до нейтивізму[4] та прийняв буддизм, а також став завзятим прихильником сингальської мови. Його прихід до влади означав перший крок до деградації Цейлону.

Тодішній голова ради міністрів Сингапуру Лім Ю Хок запросив мене до себе на вечерю, організовану на честь пана Бандаранаіке. Охайно та зі смаком одягнений невеликого зросту чоловік, який цікаво й змістовно говорив, Бандаранаіке вочевидь був трохи в ейфорії, отримавши мандат від сингальської більшості: він багато говорив про свої амбітні плани повернути суспільство Цейлону до його коренів. Це була реакція проти суспільства «темношкірих сахибів» – політичної еліти, яка, успадкувавши владу, копіювала британців в усьому, у найдрібніших звичках. Сер Джон Котелавала, прем'єр-міністр, який обіймав посаду до Бандаранаіке, щора́нку виїжджав на прогулянку верхи. Здавалося, Бандаранаіке нітрохи не хвилювало те, що, зробивши сингальську національною мовою, він зачіпав права тамілів півострова Джафна та інших національних меншостей або релігійні почуття тамілів-індуїстів, маврів-мусульман і бюргерів-християн (нащадків голландських поселенців і місцевих жителів), які вони могли переживати в разі оголошення буддизму офіційною релігією держави. Колись він був президентом дискусійної спілки Оксфордського університету й говорив так, начебто все ще виступав на дебатах. Отже, мене не здивувало, коли через три роки на нього вчинив замах буддистський монах. На мою думку, доля тут зіграла з ним злий жарт: його вбив буддистський монах, незадоволений повільним просуванням країни до релігійної реформи (перетворення буддизму на офіційну релігію).

Наступні вибори, що відбулися по його смерті, виграла його вдова Сирімаво Бандаранаіке – за неї віддали свої голоси виборці, які їй співчували. Можливо, її промови були не такими гарними, як чоловікові, але як політичний лідер вона виявилась набагато сильнішою. Коли я познайомився з нею на Цейлоні в серпні 1970 року, то побачив перед собою рішучу жінку, котра всім серцем вірила в концепцію неприєднання. Цейлон виступав за виведення американських військ із Південного В'єтнаму, Лаосу й Камбоджі

4 Теорія, згідно з якою громадяни, які народились у певній країні, мають перевагу над іммігрантами. – Прим. перекл.

та за створення в Індійському океані зони, вільної від ядерної зброї та конфліктів світових держав. Як людина молодша за неї, я терпляче пояснив відмінність між нашими політичними цілями та її, а також те, що Сингапур може серйозно постраждати, якщо Південний В'єтнам потрапить до лап комуністів, що ця біда загрожує також Камбоджі, Лаосу й Таїланду. У такому разі ці країни стали б воротами, через які комунізм міг би проникнути до Малайзії, а це мало б для Сингапура важкі наслідки. Ми не мали змоги підтримувати її амбіційні ідеологічні заяви, коли сама її концепція загрожувала нашому майбутньому. Інші великі держави регіону, Китай і Японія, з часом збільшили б свої військово-морські сили. Ось чому, пояснював я, Сингапур уважав за необхідне залишатися членом ОДПД: так нам було безпечніше.

Її племінник Фелікс Бандаранаіке виконував при пані Бандаранаіке функції «éminence grise»[5] і тягнув її за ниточки в зовнішній політиці. Здібний від природи, але без глибоких знань у будь-якій сфері, він заявляв, що добре божество географії та історії подарувало Цейлонові мир і безпеку, бо завдяки своєму положенню та могутнім друзям він міг витрачати на оборону не більше 2,5% державного бюджету. Цікаво, що б він сказав, коли б дізнався, що наприкінці 80-их більше половини цього бюджету витрачалося на зброю та війська, які воювали проти тамільських повстанців на півострові Джафна.

Цейлон був країною-членом Співдружності, побудованою за британською моделлю. Переходу до незалежності передувала ретельна підготовка. Після війни це була гарна, середніх розмірів країна, в якій проживало менше 10 мільйонів людей. Там був доволі високий стандарт освіти, завдяки двом університетам (у Коломбо та Канді), де викладання велося англійською; державна адміністрація, в якій працювали переважно місцеві жителі, і досвід представницької системи врядування, який країна набула, починаючи з 1930-их років, коли було проведено перші вибори до міської ради. Коли 1948 року Цейлон став незалежним, він був класичною моделлю поступового еволюційного розвитку до цього стану.

На жаль, все виявилося марним. Під час моїх подальших візитів я спостерігав за тим, як значний потенціал перспективної країни залишається невикористаним. Голосування за принципом «одна особа – один голос» не розв'язувало проблеми. Національна більшість – сингальці, яких у країні було вісім мільйонів, при голосуванні в будь-якому разі брали гору над двома мільйонами тамілів із Джафни, які вже постраждали через перехід від державної англійської мови до державної сингальської. Не маючи своєї офіційної релігії, сингальці зробили такою буддизм. Тамільські індуїсти відчули себе ображеними.

5 «Сірий кардинал» (франц) – Прим перекл

У жовтні 1966 року, повертаючись із конференції прем'єр-міністрів у Лондоні, я відвідав Коломбо, щоб зустрітися там із прем'єр-міністром Дадлі Сенанаяке. Спілкуватися з цим уже літнім чоловіком було приємно, хоч вражав його фаталізм – здавалося, руки в нього опустилися назавжди. Коли ми грали в гольф на колишньому полі королівського гольф-клубу, він вибачився за те, що на полі де-не-де стояли якісь халупки, а вздовж доріжок паслися кози й корови. Він сказав, що це є неминучі наслідки демократії та виборів; він ніяк не міг пояснити виборцям, навіщо потрібно зберегти ці відкриті зелені простори посеред міста. Потім він відправив мене поїздом до Нувара-Елії, колись чудового місцевого курорту. Мене ця поїздка чимало навчила – переконливий урок про те, що може статися з країною після набуття незалежності. Їжа, яку подали в поїзді в спеціальному контейнері, була неїстівна, якщо не сказати гірше. Краб, який був там, уже смердів. Я негайно пішов до туалету, мене знудило – мабуть, це врятувало мені життя. У Нувара-Елії я зупинився в колишній гірській резиденції британського губернатора, яка називалася «The Lodge» – «Будинок мисливця». Там царював повний занепад. Колись, мабуть, цей будинок добре доглядали, розводили в садку троянди (кілька кущів ще залишалися). Сьогодні садок більше нагадував англійський ліс, ніж сад або парк. Резиденція була розташована на висоті 5000 футів над рівнем моря, там стояла приємна прохолода. Я грав у гольф на колись чудовому полі; як і на полі в Коломбо, тут виросли халупи та паслися кози й корови.

За вечерею мудрий, із сумними очима, немолодий сингалець пояснив, що те, що сталося, було неминучим у системі з народними виборами. Сингальці хотіли домінувати над іншими націями; вони хотіли прибрати від британців у свої руки керування чайними й кокосовими плантаціями та потіснити тамілів, які обіймали найвищі адміністративні посади в країні. Перехід до сингальської мови як офіційної перетворився на трагедію державного масштабу, за що народ дорого заплатив: потрібно було все перекласти з англійської на сингальську та тамільську – процес повільний і невдячний. В університетах навчання провадилося трьома мовами: сингальською для більшості населення, тамільською для тамілів із півострова Джафна та англійською для бюргерів. В університеті Канді я запитав ректора, якими великими є шанси трьох інженерів, що отримали освіту трьома різними мовами, побудувати один гарний міст. Він був бюргером та носив краватку Оксфордського університету, щоб відразу було зрозуміло – його найвищий науковий ступінь є «справжнім». Прозвучала відповідь: «Це, сер, політичне питання, на нього мають відповідати міністри». Я запитав, як розв'язано проблему з книжками. Виявилося, що основні підручники перекладалися з англійської на сингальську й тамільську мови, але вихід із друку перекладних видань завжди на три-чотири перевидання не встигав за англійськими підручниками.

Чайні плантації були в жалюгідному стані. Місцеві жителі, ставши на керівні посади, виявилися не такими здібними управлінцями, як їхні британські попередники. Без суворої дисципліни збирачі чаю рвали не тільки молоденькі пагінчики, але й доросле листя, з якого не можна виготовити гарного чаю. Кокосові плантації на острові також постраждали. Це, сказав старий сингалець, була ціна, яку люди змушені заплатити, щоб навчитися управляти країною.

Я не був потім на Цейлоні багато років, аж поки 1978 року не познайомився з її новообраним прем'єр-міністром Джуніусом Ричардом Джайевардене; сталося це на регіональній нараді голів урядів Співдружності, яка відбувалася в Сиднеї. У 1972 році прем'єр-міністр пані Бандаранаіке вже змінила назву країни Цейлон на Шрі-Ланка і оголосила її республікою, але це мало що змінило. Вироблюваний на Шрі-Ланці чай ще й досі продається як цейлонський.

Як і Соломон Бандаранаіке, Джайевардене народився в християнській родині, відтак перейшов до буддизму та прихилився до нейтивізму, щоб стати ближчим до народу. У свої роки (йому перевалило за 70) він уже пізнав ціну політичної слави й падінь, причому останніх явно було більше, і став дивитись на зниження стандартів на Шрі-Ланці по-філософськи. Своєю стратегічною метою він ставив відійти від соціалістичної політики Шрі-Ланки, яка призвела до її банкрутства. Познайомившись зі мною в Сиднеї, він потім приїхав до Сингапуру, щоб, за його словами, зацікавити нас у перспективах розвитку його країни. На мене справила враження його практичність, і я погодився відвідати Шрі-Ланку в квітні 1978 року. Під час зустрічі в Сингапурі він сказав, що збирається запропонувати тамілам Джафни автономію. У той момент я не усвідомлював, що не можна дозволяти сингальцям домінувати над тамілами, оскільки це може призвести до громадянської війни, як це й сталося 1983 року, коли було зруйновано всяку надію на процвітання Шрі-Ланки на багато років уперед, якщо не поколінь.

Він мав кілька слабких місць. По-перше, він хотів заснувати на Шрі-Ланці авіакомпанію, бо, на його думку, це був символ прогресу. У «Singapore Airlines» працював гарний командир екіпажу родом зі Шрі-Ланки. Він поцікавився, чи відпустимо ми його? Звичайно, відповів я, проте чи зможе пілот літака керувати авіалінією? Він хотів, щоб «Singapore Airlines» допомогла йому, ми погодились. Я рекомендував йому не ставити питання авіалінії на перше місце, бо створити та зробити її ефективною можна було лише силами численних талановитих і досвідчених адміністраторів, яких країна більше потребувала у сфері іригації, сільського господарства, житлового будівництва, розвитку промисловості та ще багатьох інших проектах. Авіалінія була для уряду справою престижу, втім, насправді не мала для країни великої цінності. Але він наполягав, тому ми допомогли їм створити компанію, яка через шість місяців уже розпочала свою

роботу. Для цього ми направили 80 працівників «Singapore Airlines», які приїздили туди працювати на термін від трьох місяців до двох років, допомагали ланкійцям через нашу міжнародну мережу торговельних представників, створювали для них закордонні представництва та місцеві тренувальні центри, навчали персонал тощо. Але, на жаль, із боку Шрі-Ланки в авіакомпанії не було керівників зі здоровим глуздом. Коли пілот, про якого вже була мова, – тепер він був головою правління нової авіалінії – вирішив купити два літаки, які вже були в ужитку, незважаючи на нашу незгоду, ми вирішили, що час «умивати руки». Як тільки парк авіазасобів збільшився вп'ятеро, незважаючи на те що компанія мала від'ємний грошовий потік, їй не вистачало кваліфікованих кадрів, обслуговування було неякісним, а пасажирів недостатньо – компанія була приречена. Її кінець виявився закономірним.

Наше самолюбство тішило те, що ланкійці прагнуть будувати свою країну, беручи приклад із Сингапуру. Вони оголосили, що хочуть організувати в себе зони дорожнього руху з обмеженим доступом, щоб таким чином скоротити кількість машин у місті, але ця ініціатива провалилася. У 1982 році вони розпочали програму з будування житла, в основу якої лягла наша програма, але не зібрали на неї потрібних коштів. Вони створили зону вільної торгівлі, лише трохи меншу за сингапурську, і це започаткування могло б стати успішним, якби не «тамільські тигри», чиї терористичні атаки налякали інвесторів.

Проте найбільшою помилкою, яку зробив Джайевардене, був розподіл відновлених територій у посушливій зоні острову. За допомогою інших країн він відновив стародавню систему іригації, яка базувалася на «чанах» (резервуарах), в яких можна було зберігати воду, що подавалася з гір, де часто падали дощі. Він немудро передав ці землі сингальцям, а не тамілам, які споконвічно займалися сільським господарством у цій посушливій зоні. Коли їх витіснили з належної їм землі, вони заснували організацію «Тамільські тигри». Особистий секретар Джайевардене, який був тамілом із Джафни, але вірний своєму прем'єрові, розповідав мені, що це виявилось кардинальною помилкою. Війна, яка розпочалася після такого розподілу землі, згубила 50 000 людей і ще більшій кількості зруйнувала життя; багато політичних і громадських лідерів було вбито. Минуло вже понад 15 років, і поки що не має й найменших ознак того, що війна наближається до кінця.

Джайевардене пішов із посади 1988 року абсолютно виснажений політикою. Він більше не був здатний розв'язувати проблеми. Ранасінге Премадаса, який заступив його на посаді, був сингальським шовіністом. Він хотів, щоб Індія вивела свої війська з країни, – не дуже доцільне рішення, бо індійці виконували в Шрі-Ланці брудну роботу. Коли ж вони таки пішли, Премадаса опинився ще в гіршому становищі. Він спробував вступити у переговори з «тамільськими тиграми» і зазнав невдачі, бо не бажав іти на поступки.

Кілька разів ми зустрічалися в Сингапурі після того, як він уже став президентом. Я намагався переконати його, що цей конфлікт неможливо розв'язати силою зброї. Єдиним способом тут був політичний розв'язок, який уважали би справедливим таміли Джафни та решта міжнародної спільноти. За умов політичного розв'язання конфлікту Тамільський об'єднаний фронт звільнення – помірне конституційне крило руху тамілів за самоврядування – не зміг би його відкинути. Я доводив, що його метою має стати придушення терористів через позбавлення їх народної підтримки, а для цього потрібно було запропонувати тамілам автономію, щоб вони самі нею управляли шляхом голосування. Він був переконаний, що зможе всіх їх знищити. У 1991–92 роках за його наказами армія Шрі-Ланки виступила проти «тамільських тигрів»; усі битви закінчились поразками. У 1993 році, під час першотравневого параду до Премадаси, який ішов у вуличній процесії, наблизився терорист-смертник із бомбою на поясі. Загинув президент, загинуло ще багато людей. Його наступниця на президентській посаді, донька пані Бандаранаіке Чандріка Кумаратунга, пробувала різні способи: і мирні перемовини, і військові дії. Вона захопила півострів Джафна, але не змогла впоратися з «тамільськими тиграми». Війна триває. Дуже шкода, що ця країна, чия прадавня назва «Serendip» дала англійський мові слово «serendipity», тобто «далекоглядність», сьогодні втілює в собі поняття болю, жалю, безнадії та конфлікту.

Дипломатичні стосунки з Пакистаном ми встановили 1968 року, але протягом багатьох років між нами майже не було ані торгівлі, ані будь-яких інших контактів. Нас розділяли різні позиції в зовнішній політиці, аж поки в 1980-і роки, з виникненням конфліктів у Афганістані та Камбоджі (обидва профінансував Радянський Союз) ми не пристали на одну позицію.

Президент Зія-уль-Хак відвідав Сингапур у 1982 році, під час серії політичних візитів до країн Південно-Східної Азії. За його словами, єдиною метою візиту до Сингапуру було зустрітися зі мною як особою, що створила Сингапур таким, яким він є сьогодні. Я відповів стандартно, що сучасний Сингапур є плодом роботи команди. Під час зустрічі ми торкнулися, зокрема, індо-пакистанських стосунків. Стосунки Сингапуру з Індією в той момент були напруженими через розбіжності поглядів щодо Камбоджі. Я погодився з Зія-уль-Хаком, що підставою війни в Афганістані стала політика й цілі, які переслідував Радянський Союз.

Він запросив мене відвідати Пакистан, що я й зробив у березні 1988 року. Мене зустрічали з помпою, як свого часу (1974 року) це робив президент Маркос. Щойно наш чартерний літак перетнув кордон між Індією та Пакистаном поблизу Лахору, біля нас з'явились чотири винищувачі F-16, які ескортували нас до Ісламабаду. В аеропорті біля

трапу стіною вишикувалася почесна гвардія, прозвучав урочистий салют із 19 знарядь; на нас чекали танцюристи, одягнуті в національні костюми, та сотні дітей, що розмахували прапорами. Мене приємно здивувало те, що Ісламабад був помітно чистіший і доглянутіший за Делі, принаймні у центрі міста не було сміття, халуп та людей, які б жили просто неба. Умови й обслуговування в резиденції для державних гостей та готелях також були ліпшими.

Зія-уль-Хак був чоловіком могутньої статури, з прямим чорним волоссям, ретельно зачесаним набік, густими вусами, гучним голосом і впевненою поведінкою військового. Він був правовірним мусульманином, а тому увесь офіцерський склад пакистанської армії, як і решта країни, були змушені дотримуватись «сухого закону». Як його гостям нам запропонували лише місцеве пиво, і то суто в резиденції для гостей. За вечерею Зія-уль-Хак виступив з імпровізованою промовою, нагородивши мене компліментами, і не тільки за те, яким став Сингапур, але й – особливо – за те, як я протистояв західній пресі. Виявилось, що він уважно стежив за суперечкою між західними та сингапурськими ЗМІ і вболівав за нас. Його самого не раз жорстоко критикували в західних газетах і журналах, і те, що ми не давали покласти себе на лопатки, дуже його тішило. Він нагородив мене пакистанським орденом «Великого лідера» («Нішан-і-Куейд-і-Азам»).

На прес-конференції перед відльотом я похвалив президента Зія-уль-Хака за мужність, із якою він узяв на себе клопіт із транспортування військових запасів афганцям. Я сказав тоді, що якби він виявився іншим за характером, боязкішим лідером, який би прагнув відсторонитися, то наш світ був би однозначно гіршим. На жаль, через кілька місяців, перш ніж ми мали змогу розвинути стосунки, Зія-уль-Хак загинув у підозрілій авіакатастрофі.

У зв'язках із Пакистаном розпочався черговий період застою, який закінчився лише з приходом на посаду прем'єра Наваза Шаріфа (в листопаді 1990 року). Це був огрядний чоловік середнього зросту, хоч на фоні своїх співвітчизників він виглядав низеньким, і вже лисий, хоч йому ще не минуло 50 років. На відміну від сімейства Бхутто Наваз Шаріф походив не з еліти феодалів-землевласників, а з середнього класу – він народився в сім'ї комерсанта в Лахорі. У період, коли Пакистаном правили військові, зокрема Зія-уль-Хак, він займався тим, що створював і розвивав компанії з виробництва сталі, цукру та текстилю. У 1991 році він двічі приїздив до Сингапуру: в березні неофіційно, щоб вивчити фактори, які сприяли нашому економічному прогресу; та в грудні, щоб запросити мене відвідати його країну й порадитись щодо інтеграції Пакистану в світову економіку. Пакистан, сказав він, уже вступив на шлях реформ, а Сингапур служить йому за приклад.

Він здивував мене, в доброму сенсі цього слова, тим, що прагнув змін: він хотів, щоб Пакистан більше орієнтувався на ринкову економіку. Я погодився приїхати наступного

року. На моє прохання він надіслав до мене для детального обговорення ситуації генерального секретаря Міністерства фінансів Саїда Квреші. Ми провели три зустрічі, кожна по три години, під час яких обговорили факти й цифри, які він надіслав мені перед тим. Незабаром стало очевидним, що перед пакистанським урядом стояли надзвичайно складні, майже нерозв'язні проблеми. Вони мали дуже низьку податкову базу: так, податок на прибуток становив усього 2% від валового внутрішнього продукту. Переважна кількість угод на продажу землі не документувалися, а уникнення податків стало звичайною практикою. Держава виділяла субсидії на сільське господарство, залізницю та сталеплавильну галузь. 44% бюджету йшло на оборонні витрати, ще 35% – на обслуговування боргу, а 21% залишався на керування країною. Не дивно, що дефіцит бюджету складав 8–10% від ВВП, а інфляція становила не один десяток процентів. МВФ уже звертав увагу пакистанського уряду на ці цифри – вони багато про що свідчили. Рішення, яких потребувала країна, були очевидні, але як реалізувати їх у країні без освіченого електорату, в якій закон творить на власний розсуд жменька землевласників, що контролюють голоси своїх неписьменних орендарів-селян? Цей фактор робив земельну та податкову реформу майже неможливими. Корупція просякла всі рівні суспільства, кожен, хто тільки міг, крав державну власність, винятком не була навіть електроенергія.

Починаючи з 28 лютого 1992 року я прожив у Пакистані цілий тиждень. У цей час я провів дві наради з прем'єр-міністром Навазом Шаріфом і основними міністрами Кабінету, зокрема міністром фінансів та економіки Сартаджом Азізом, невиправним оптимістом. Після повернення я надіслав Навазу Шаріфу звіт, приклавши до нього власноруч написаного листа, в якому перелічив дії, до яких йому, на мій погляд, варто було вдатися.

Він був людина дії, просто сповнений енергії. Співчуваючи скрутному життю таксистів, він знизив для них податки, незважаючи на те що такий крок був несправедливий стосовно інших покупців машин. Завдяки попередньому досвіду в бізнесі він дійшов висновку, що вільне підприємництво здатне впоратися з проблемою сповільненого економічного зростання, і горів бажанням провести приватизацію державних підприємств. Проте в Пакистані ніхто не продавав підприємств шляхом відкритого тендеру. Особисті «дружні стосунки», особливо в політичних колах, визначали, хто і яку ціну за що отримає. Він завжди вірив у те, що вихід зі скрутної ситуації існує, варто лише його пошукати. Проблема полягала, однак, у тому, що він не мав ані часу, ані терпіння, щоб всебічно та глибоко дослідити проблему, перш ніж приймати рішення на користь того чи іншого кроку. Зрештою, на мою думку, він був більшою мірою здатний управляти країною, ніж Беназір Бхутто – центральна фігура опозиції, яка пізніше посіла місце Наваза Шаріфа. Про бізнес (із протекцією чи без) він знав більше за неї або її чоловіка Азіф Задарі.

На шляху додому я зупинився в Карачі, щоб зустрітися там із Беназір Бхутто. Про Наваза Шаріфа та президента Гулам Ахмед Хана вона не могли говорити без злоби. Вона сказала, що до її партії ставилися несправедливо; уряд робив спроби дискредитувати її саму та партію, переслідуючи її колег і чоловіка. Уряд, на її думку, був маріонеткою, що танцювала під дудку корумпованих поліцейських чинів, а країною правила трійця: військові, президент і прем'єр-міністр. Крім того, вона заявила, що ініціатива теперішніх спрямованих на дерегулювання економіки реформ походила від неї та що саме вона провела закон про приватизацію.

Наваз Шаріф приїхав до Сингапуру в грудні 1992 року, повертаючись додому з Японії. Він висловив бажання, щоб я приїхав до Пакистану та оцінив прогрес, досягнутий у запровадженні моїх рекомендацій. На той момент уже 60% намічених підприємств були приватизовані, що збільшило приплив іноземних інвестицій. Ми знову домовились про те, щоб до мене приїхав на детальні обговорення Саїд Квреші. З його розповідей я зрозумів, що багато моїх рекомендацій фактично не були реалізовані. Насправді сталося те, чого я боявся. Перш ніж я зміг поїхати до Ісламабаду з черговим візитом, конфронтація між президентом Ханом та прем'єр-міністром Навазом Шарфом загострилася настільки, що вони обидва змушені були піти у відставку, а в країні розпочалась нова передвиборча кампанія. Цього разу гору взяла Беназір Бхутто.

Незабаром після виборів я зустрів Беназір Бхутто в Давосі; це сталося в січні 1994 року. Вона мала піднесений настрій і була сповнена ідей щодо майбутніх звершень. Вона висловила побажання, щоб Сингапур узяв участь у проекті будування автомагістралі з Пакистану до Центральної Азії через Афганістан; я попросив надати нам детальну пропозицію, щоб ми її вивчили. Крім того, вона хотіла, щоб ми оцінили життєздатність нерентабельних підприємств у Пакистані та взяли їх під своє керування. З її чоловіка ідеї лилися ще щедріше: він збирався побудувати поблизу Карачі острів, щоб створити там порт безмитної торгівлі та вільну торговельну зону з казино. З економічного погляду це було повним глупством. Пакистан мав так багато невикористаної землі, навіщо було ще й острів будувати? Їхній підхід був дуже простий: Сингапур досягнув успіху, мав багато грошей, а отже, міг інвестувати в Пакистан і зробити його успішним.

У березні 1995 року Бхутто разом із чоловіком відвідали Сингапур. Вона сказала, що взяла до уваги всі мої поради, висловлені в Давосі, та запевнила, що всі її пропозиції були добре обмірковані. Вона пропонувала Сингапуру перенести до Пакистану всі трудоємні галузі промисловості. Я сказав, що спочатку вона має переконати в доцільності цього наших бізнесменів. Якщо інвестор кожного вечора по телебаченню бачить, як мусульмани безжалісно вбивають таких самих мусульман у Карачі, як вони кидають на своїх співвітчизників бомби, він, мабуть, ставить собі запитання: навіщо це мені? Я не поїхав

більше до Пакистану. Її звільнив у 1996 році Легарі – президент, якого вона власноруч призначила на посаду. Наступні вибори в лютому 1997 року виграв Наваз Шаріф і повернувся на посаду прем'єр-міністра.

Серйозні економічні та політичні проблеми Пакистану не зникли. Занадто велика частина бюджету йшла на оборонні потреби. Політики з двох основних партій, як і раніше, жорстоко воювали замість того, щоб працювати. Азіфа Алі Задарі звинуватили у вбивстві брата його дружини Муртази Бхутто. Крім того, і дружину, і чоловіка Бхутто звинуватили в корупційних діях та викраденні великих сум грошей, деякі сліди яких вели до Швейцарії.

На додаток до всіх проблем Пакистану в травні 1998 року Індія здійснила кілька ядерних вибухів, а через два тижні Пакистан провів свої власні випробовування. Обидві країни були економічно виснажені, Пакистан навіть більше за Індію. Коли я зустрівся з прем'єр-міністром Пакистану Навазом Шаріфом під час його візиту до Сингапуру в травні 1999 року, він запевнив мене, що за місяць перед тим провів дуже результативні переговори з прем'єр-міністром Індії Ваджпаї і що жодна з двох сторін не збирається використовувати ракети з ядерними боєголовками. Він насмілився навіть висловити припущення, що, оскільки тепер обидві країни мають ядерну зброю, тотальна війна між ними вже є неможливою. Щиро сподіваюсь, що так воно й буде.

Пакистанці – люди витривалі; серед них вистачає талановитих і добре освічених осіб, тому вони мають усі шанси побудувати сучасну сильну державу. На жаль, безкінечне перетягування канату з Індією виснажило ресурси Пакистану та зупинило його розвиток.

26. Слідом за Великою Британією – до Європи

На моє ставлення до європейців насправді сильно вплинуло те, як до них ставилися в 1950–60 роках британці. Європейські країни видавались мені «не такими», ще й дивакуватими – не такими солідарними, як країни Співдружності, не з такими міцними конституційними традиціями, як у Британії. Французи, на мою думку, були схильні до повстань, революцій і нехтування конституціями; німці ж тяжіли до застосування сили для розв'язання політичних суперечок. Але щойно 1962 року Гарольд Макміллан, тодішній прем'єр-міністр Великої Британії, подав прохання про вступ до Європейської економічної спільноти (ЄЕС, сьогодні – Європейський Союз) і отримав відмову, я зрозумів, що подання другої чи третьої заявки, яку буде врешті-решт прийнято, є суто питанням часу. Після того, як Британія 1968 року оголосила про виведення свого контингенту з територій на схід від Суецу, прем'єр-міністр Гарольд Вільсон не забарився з відповідною пропозицією президентові Шарлю де Голлю. Спроба знову не була успішною, але сам її факт підкреслив, якою важливою для Британії є Європа.

Британія прагнула опинитися в ЄЕС, бо це допомогло б їй посилити на той момент мляві темпи економічного зростання порівняно з Німеччиною, Францією, країнами Бенілюксу та навіть Італії (всі ці країни були членами ЄЕС). Зрозуміло, більший за обсягами ринок стимулював розвиток економіки. Я хотів побудувати зв'язки з цією новою Європою, щоб Сингапур не опинився на вулиці перед зачиненими дверима, коли Британія ввійде до Спільноти.

Як це буває в більшості бюрократичних організацій, принципи, що їх проголошують зверху, ще не гарантують гладеньких стосунків на нижчих рівнях. Я на власному досвіді усвідомив, що таке протекціоністська політика «європейської фортеці», коли в 70-ті наш експорт туди сильно обмежили. У жовтні 1977 року я поїхав до Брюсселю, щоб зустрітися з президентом Європейської комісії Роєм Дженкінсом, з яким підтримував зв'язок, починаючи з 60-их років, коли він був канцлером казначейства Великої Британії. Ще перед тим я писав йому, що через застосування до Сингапуру положень їхньої Загальної програми преференцій (ЗПП, правила якої обмежували обсяги безмитного імпорту країн, які розвивалися) нам стало важче експортувати електронні калькулятори, парасолі, проектори та фанеру. Незадовго до того з'явилися труднощі навіть з експортом свіжих орхідей, бо це не подобалося італійським і голландським квітникарям. Я додав, що ще міг очікувати проблеми з текстилем та парасолями, але з

електронними калькуляторами і свіжими орхідеями – ні. Дженкінс поставився до мене зі співчуттям та пообіцяв зайнятися цим питанням, але з парасолями нічого не міг зробити. Десь я почув (не знаю, чи це була правда), що в Європі парасолі виробляли у виборчому окрузі Жискара д'Естена.

Разом з іншими членами комісії я обговорював способи уникнути продукування в нас тих виробів, які для країн ЄЕС могли виявитися важливими через наявний там високий рівень безробіття. На своє велике розчарування я зрозумів, що перелік є нескінченним. Будь-яка країна-член ЄЕС, яка мала хоч якийсь вплив на Брюссель, відчувши найменший тиск, відразу зверталася туди за захистом і неодмінно його отримувала. Хоч при цьому ЄЕС не визнавала себе як найбільш протекціоністське з усіх міжнародних торговельних об'єднань. Щоб довести свою думку, я навів приклади компаній «Philips» та «Siemens»: ці дві чи не найвідоміші європейські транснаціональні корпорації мали більше труднощів із ввозом калькуляторів, вироблених їхніми ж підприємствами в Сингапурі, до Європи, ніж до Америки та Азії.

Під час обговорень я порушив два питання: по-перше, щоб із Сингапуру не квапилися знімати привілеїв, прописаних у ЗПП, що їх він на той момент мав як країна, що розвивається (нас вважали вже достатньо розвинутими, щоб відмінити привілеї); та, по-друге, що система селективного обмеження імпорту навряд чи була здатна ефективно розв'язати проблеми ЄЕС. Я намагався переконати Дженкінса як президента ЄЕС, що йому потрібно формалізувати перспективні стосунки між ЄЕС та АСЕАН, підписавши угоду про економічну кооперацію та що якби він особисто відвідав країни АСЕАН, то Європейська комісія на таку стратегію подивилася б зовсім іншими очима. Замість себе він відправив віконта Давіньйона, члена Європейської комісії в питаннях промисловості. Самого Дженкінса ідея поїхати на схід не зацікавила – він був невисокої думки про перспективи цього регіону. Врешті-решт, у 1980 році завдяки допомозі міністра закордонних справ Німеччини Ханса-Дітриха Геншера АСЕАН таки вмовила ЄЕС підписати угоду про створення Об'єднаного комітету з кооперації, який мав стимулювати й наглядати за розвитком відповідної діяльності. Попри це, країни АСЕАН все одно страждали через нескінченні труднощі, пов'язані з протекціонізмом на користь чималої кількості членів цієї організації. Впроваджені там субсидії для аграріїв і спеціальні тарифи на сільськогосподарську продукцію стали причиною зниження обсягів експорту пальмової олії; правила техніки безпеки та охорони праці, використання екологічних ярликів[1], інші трудові й екологічні стандарти сприяли зниженню експорту з АСЕАН по багатьох інших позиціях. У 1986 році, після чергового

1 Особлива марка, якою ЄС нагороджує виробників, чиї вироби значно перевищують за екологічними якостями аналоги інших виробників. – Прим перекл

перегляду привілеїв ЗПП для країн, що розвиваються, ЄЕС увела квоту на постачання кулькових підшипників сингапурського виробництва.

Європейські транснаціональні корпорації були менш гнучкими й динамічними, ніж американські та японські. Вони не використовували шансів глобально інтегрувати виробництво й продукували різні компоненти одного й того самого виробу в різних країнах. Такою була ситуація у 80-их; в 90-их вона майже не змінилася.

Щоб встановити зв'язки з французами, які фактично були локомотивом, що рухав ЄЕС у травні 1969 року, я домовився про зустріч із президентом де Голлем, яким я віддавна захоплювався як видатним лідером: його біографія справила на мене величезне враження, навіть попри те що я читав її англійською, а не мовою оригіналу. Буквально перед моїм приїздом на вулиці вийшли французькі студенти, які вимагали конституційних реформ та більше місць в університетах; вони фактично поставили під сумнів законність влади де Голля. Візит було відкладено. Де Голль скликав референдум, програв його та пішов у відставку. Я так ніколи й не познайомився особисто з цією рішучою, високою, незламною людиною, яка знову змусила французів пишатися собою і своєю країною.

Натомість я познайомився з його наступником Жоржем Помпіду, з яким ми зустрілися вперше у вересні 1970 року. Він був людиною приязною та комунікабельною, яка вочевидь отримувала задоволення від обміну думками з гостем із далекого дивного місця під назвою Сингапур. Він не один раз підкреслив, що Франція – це більше, ніж країна високої моди, екзотичних парфумів і чудових вин. Він хотів, щоб високоякісні хімікати, високотехнологічне обладнання, інженерія та авіабудування стали важливими компонентами образу Франції 70-х. Помпіду був дещо схильний до філософствування й затягнув розмову ще на 20 хвилин питаннями стосовно ставлення країн АСЕАН до золота: чи мало б воно таку саму високу ціну, чи накопичували б його люди, якби одного дня золото перетворилося на звичайний товар, переставши бути забезпеченням грошей? Я однозначно дотримувався думки, що так. Тисячоліття історичного досвіду, протягом яких китайці бачили голод і спустошення, спричинені посухами, потопами, війнами та іншими катастрофами, навчили їх цінувати золото – незнищенне і завжди бажане. У правильності такого підходу запевняли три з половиною роки японської окупації Сингапуру. Я сказав йому, що за один «тахіл» (трошки менше ніж одна унція, тобто 28,3 грами) золота, хоч би якою високою не була гіперінфляція, можна годувати родину цілий місяць, а також купувати для неї ліки та інші необхідні товари. Моя розповідь, здається, підтвердила його власну думку. Я сказав, що прагнення золота є предковічним інстинктом людини. Його перекладач князь Андроніков, емігрант із Росії, переклав «предковічний» як «primitif», на що я запроте-

стував: «Ні, предковічний, тобто такий що йде від зародження цивілізації». Перекладач холодно подивився на мене і сказав: «Так, французькою "предковічний" звучить як "primitif"». Я відчув себе так, наче мене покарали, але за діло.

Валері Жіскар д'Естена обрали президентом у травні 1974 року, він змінив на цій посаді Помпіду. Я був тоді в Парижі у своїх справах із неофіційним візитом, але він прийняв мене вже через кілька днів після свого обрання. Це була результативна зустріч, яка відбулася в Єлисейському палаці й тривала понад годину. На відміну від Помпіду, який володів англійською, але наполягав на тому, щоб розмова велася французькою, президент Жіскар користувався англійською. Високий, із видовженим обличчям римського патриція та витягнутим лисим черепом, він говорив із сильним французьким акцентом, ретельно і з великою точністю добираючи слова.

Його підхід був характерний для всієї французької нації: раціональний, логічний, методичний. Чому Сингапур розвивається, а інші країни ні; чого бракує цим останнім? Я міг тільки сказати, що, на мою думку, тут були три основні причини: по-перше, стабільність і згуртованість суспільства; по-друге, притаманне нашій культурі прагнення добиватися найвищих результатів та економні й працьовиті люди, які завжди вкладають гроші в майбутнє, мають значні заощадження на «чорний день» і для наступного покоління; і по-третє, глибока шана до освіти та знань. Така повна, на мою думку, відповідь, йому, очевидно, видалась неповною.

Інтереси прем'єр-міністра Жака Ширака, з яким ми також зустрілися, вражали своєю відмінністю: він не став витрачати часу на філософську дискусію щодо того, що відбувається в Азії, а хотів знати, що ще можна зробити для співпраці між Францією та Сингапуром. Я спробував зацікавити його не тільки Сингапуром, але регіоном у цілому, до якого Сингапур міг би стати сходинкою. Мені знадобилося ще десять років, прихід до влади іншого президента та зміна кількох прем'єр-міністрів, щоб запевнити французький уряд і підприємців в тому, що Південно-Східна Азія є перспективною частиною світу, в яку є сенс вкладати гроші.

У 1976 році прем'єр-міністра Жака Ширака змінив викладач економіки Раймон Барр – огрядний чоловік середнього зросту; він сподобався мені вмінням уважно слухати. Він уболівав за створення спільних із французькими підприємств та інвестиції за кордон. Барр підтримав мою пропозицію перетворити Сингапур на центр технічного обслуговування і сказав, що Франція могла б співпрацювати з нами в галузі продажів та надання послуг у нашому регіоні. Він запропонував підписати п'ятирічну угоду між Сингапуром і Францією про двосторонню кооперацію в галузі торгівлі, інвестицій, технічної допомоги й культури, встановивши конкретні цілі такої співпраці. Раймон Барр був людиною практичною, здатною розв'язувати проблеми методично та

невпинно йти до потрібного результату. На жаль, французькі промисловики були неготові до такої ініціативи. Я виступав перед ними у Французькій національній федерації роботодавців (ФНФР). Наприкінці годинної дискусії спікер з їхнього боку заявив пресі, що інвестори усвідомлюють можливості, які розгортаються в сьогочасному Сингапурі, але мало хто з них готовий підвестися та поїхати туди, бо «це занадто далеко і країна є англомовною». Він також додав, що Франція не може бути всюди і що вона спрямовує свої зусилля на Африку. Справді так: у фокусі уваги французів була франкомовна Африка. Навіть коли йшлося про Азію, вони в першу чергу думали про В'єтнам, бо вважали, що там, як і раніше, люди розмовлятимуть французькою і ставитимуться до них прихильніше. І тільки в середині 1980-их років, коли президент-соціаліст Міттеран та його прем'єр-міністр, голліст за переконаннями, Жак Ширак, обидва вирішили, що Африка ще не такою мірою готова до розвитку, як Азія, мої зусилля принесли свої плоди.

У липні 1981 року по дорозі до Лондона, куди мене запросили на весілля до принца Чарльза, я зробив зупинку в Парижі, сподіваючись зустрітися з новим президентом Франсуа Міттераном. Але на набережній д'Орсе – у французькому Міністерстві закордонних справ – номенклатура думала інакше і пропозицію зустрічі не ухвалила. Мені повідомили, що президент зайнятий, але він також буде на весіллі, отже, зможе зустрітися зі мною в Лондоні, в резиденції французького посла. Щоб пом'якшити відмову, прем'єр-міністр П'єр Моруа запросив мене на обід.

Коли я покидав Париж, моя машина, яку супроводжував поліцейський ескорт від самого готелю до аеропорту Шарля де Голля, на великій швидкості пронеслася по вулицях, забитих транспортом. Стояв чудовий літній день. Швидкісні автостради, обсаджені деревами, та схили вздовж них, покриті яскравою зеленню, тішили око. Потім я побачив аеропорт Шарля де Голля – сучасний, добре спланований механізм. Відтак я прилетів до Хітроу, де панував хаос; через лабіринт доріг і доріжок нарешті дістався приміщення для VIP-гостей, звідти вибрався на обідрані та неприбрані вулиці, неохайні транспортні розв'язки з порослими бадиллям схилами і нарешті до готелю «Knightsbridge». Контраст між Парижем і Лондоном вражав.

Подумки я повернувся до свого першого приїзду до Парижу, куди ми з Чу поїхали 1948 року. Тоді Париж був брудним, зубожілим після окупації містом; хіба його можна було порівняти з Лондоном, на якому – нехай і так! – залишилися сліди від бомбувань, але охайним і чепурним Лондоном, містом упевнених у собі людей, гордих тим, що вони вистояли битву проти фашизму та врятували людство від тиранії. Пам'ятаю я також і хаос, який панував у Парижі в травні 1958 року, саме перед тим, як Шарль де Голль повернувся на посаду президента, щоб створити П'яту республіку. Через

свого міністра культури Малро він вичистив Париж, зішкріб із нього воєнну кіптяву та перетворив на місто вогнів. Ці політичні лідери відновили у французах гордість та вдихнули в їхні серця нові надії, поки в Лондоні політики не могли розібратися між собою, а британська економіка кульгала від однієї кризи до іншої. На мою думку, революційні зміни, які відбулися у Франції, мали свої переваги порівняно з розміреним і поступовим конституційним розвитком Британії. Поки британці проводили численні наради з питань побудови нових аеропортів неподалік Лондона, зокрема Станстеда та Гетвіка, все без жодного результату, бо кожного разу на шляху планувальників ставали місцеві жителі, рішуче налаштовані не дати зруйнувати красоти певної місцинки, задля якої вся нація повинна була пожертвувати своїм прогресом. Навіть після правління Тетчер Хітроу залишився як давній пам'ятник, що символізує брак сміливості та новітнього мислення.

З усіх французьких лідерів, із якими мені довелося познайомитися, найбільший хист до оцінки політичних тенденцій і природи різних суспільств мав, на мою думку, президент Міттеран. Він говорив про загрозу, яку являла собою агресивна інтервенція Радянського Союзу до Афганістану. Він погодився з думкою, що Радянський Союз досяг успіху у В'єтнамі та на Близькому Сході, особливо в Сирії, хоч його вплив в інших місцях планети сходив нанівець. Росіяни роздавали багато зброї, але мали мало друзів. Міттеран був упевнений, що, об'єднавшись, Захід має шанс відновити загальну рівновагу сил.

Під час перших двох років на посаді президента, поки П'єр Моруа був прем'єр-міністром, Міттеран ішов стандартним курсом соціалістів: знижував відсоткові ставки, роздавав кредити, щоб подолати безробіття, та націоналізовував основні галузі промисловості й банки. Французька економіка потерпала. Яким би літнім він не був (йому перевалило за 70), світогляд Міттерана ще не закостенів. Він змінив прем'єр-міністра й політичний курс: перейшов до гнучкішої економічної політики, яка дозволяла контролювати грошову масу та інфляцію і давала змогу відновити стабільне, хоч і не дуже помітне, зростання. Одним з основних досягнень його 14-літнього перебування у кріслі президента було те, що він «виховав» французьких соціалістів та перетворив їх на партію уряду.

У вересні 1986 року, коли його «Конкорд» зупинявся на дозаправлення в аеропорту Чангі, ми мали предметнішу дискусію, яка тривала близько години. За протоколом, мені не обов'язково було з ним зустрічатися, але я розумів, що Міттеран є фігурою серйозною – «щогловим», який далеко бачив. Під час зустрічі він сказав, що, на його думку, Радянська імперія перебуває в такому стані, що одного невеликого зіткнення буде достатньо, щоб Центральна Європа відкололася від СРСР, та що в основі сили Радянського Союзу лежала сприятлива для нього розкладка сил. Сприятлива раніше, але, як

доводить історія, рано чи пізно ваги починають хитатися – ідеологічний вплив СРСР ішов на спад. Третє покоління комуністів вірило, що вони можуть використати собі на благо досвід західного світу, і це не могло не послаблювати радянську систему.

Він від щирого серця погодився зі мною в тому, що Європа відігравала б на міжнародній арені набагато важливішу роль, якби була здатна говорити одностайно. Це було його великою мрією – згуртовані 320 мільйонів європейців, які тримають у руках величезні технічні можливості. На його думку, англійська та французька мови могли стати рівноправними мовами європейського спілкування. На жаль, уніфікація була апріорі процесом повільним. Якби йшлося про виживання, так, Європа безсумнівно об'єдналася би відразу в один кулак. З іншого боку, Європа завжди опиратиметься американській цивілізації, бо не хоче бути поглинутою; вона до останку боротиметься за свою самобутність. Ми говорили про те, як швидко проникає американський спосіб життя – фаст-фуди, поп-музика й кіно – в європейську реальність.

Він запитав мене про ситуацію в Камбоджі, яка, на його думку, здавалося, застигла на місці. З цим я не погодився, бо на той момент уже бачив причини для оптимізму – комунізм у регіоні опинився під контролем, після того як досяг свого апогею в момент, коли Північний В'єтнам захопив Сайгон. Із того часу вакуум, який насправді стояв за комуністичною системою, в'єтнамське вторгнення та окупація Камбоджі, тотальне зубожіння самого В'єтнаму – зруйнували ідеалістичний образ, який колись малювали адепти комунізму. Міттеран із подивом дізнався від мене, що рівень життя у В'єтнамі був таким жахливо низьким, що для тамтешніх жителів отримати посилку з продуктами харчування від рідних з Америки чи Франції було справжнім святом. В'єтнамці, сказав я, зробили серйозну стратегічну помилку, вступивши в протиборство з Китаєм. Поки В'єтнам окупував Камбоджу, можна було забути про його економічний прогрес, а в цей самий час країни АСЕАН не стояли на місці. В'єтнам уже тоді на одне покоління відставав від АСЕАН, а коли вони знайдуть спосіб зняти з себе тягар Камбоджі, який майже неспроможні нести далі, вони відставатимуть на два покоління, сказав я.

Черговий раз ми зустрілися з Міттераном у травні 1990 року, під час мого офіційного візиту до Франції. Він вийшов на сходинки Єлисейського палацу, щоб привітати мене, – честь, на яку звернув мою увагу наш посол. Він знову висловив подив із невдачі в'єтнамців, що, як на нього, були «сміливими, винахідливими й творчими людьми». Я додав, що в'єтнамці знають, на що вони справді здатні, бо мають перед очима тайців, які, хоч не такі працьовиті й організовані, але добилися більшого успіху; отже, в'єтнамці повинні зрозуміти, що проблема не в народі – проблема в системі. Для того щоб система запрацювала належним чином, потрібно, щоб на її чолі змінилося покоління. Чи міг би, на мою думку, у В'єтнамі сформуватися політичний рух серед рядового населення,

здатний перевернути систему, як це сталося в Східній Європі? Мені так не здавалося, бо В'єтнам мав тривалі традиції імператорської влади та сильних лідерів.

Міттеран повернувся до питання колапсу Радянської імперії і з якоюсь несьогосвітньою прозорливістю проказав, що ще повернуться «всі ті націоналістичні течії й рухи, які так довго залишалися придушеними».

Найталановитішим, на мою думку, французьким прем'єр-міністром був Едуар Балладюр, який очолював голлістський уряд за президента-соціаліста Міттерана. З ним ми кілька разів зустрічалися ще до його вступу на посаду. Його радник із дипломатичних питань, із яким Балладюр мав дружні стосунки, був колись послом у Сингапурі; від нього я знав, що Балладюр є різнобічно обдарованою людиною. Ось чому, мабуть, мене здивували його дещо дивні теорії стосовно торгівлі. У своєму робочому кабінеті в присутності стенографістів він розвивав теорію, що лібералізація як етап руху до вільної торгівлі може відбуватися тільки між країнами, подібними за своїми соціальними та економічними структурами, бо інакше відмінності між ними можуть призвести до перекосів і недобросовісної конкуренції. Як зразок він навів французьку текстильну галузь, на яку через 10–15 років чекала загибель через конкуренцію з боку китайських, тайванських та південнокорейських текстильників. Я не погодився з ним і заперечив, що жодна країна в сучасному світі не може захищати будь-яку свою галузь промисловості, не заплативши за це високої ціни. Компанії зазнавали процесу глобалізації, що була незворотним результатом технічного прогресу, і особливо прогресу в галузі міжнародних комунікацій. Фірми брали матеріали в одній країні, використовували робочі руки з іншої, будували заводи в третій, а продавали товари в четвертій.

Незважаючи на згоду з моїми міркуваннями «взагалі», він не міг не захищати протекціоністської позиції через страх втратити робочі місця у разі, якщо компанії переноситимуть свої виробничі підприємства за межі Франції. Погодившись, що конкуренція має бути чесною і добросовісною, Балладюр додав, що конкуренція з боку, наприклад, японських автовиробників є нечесною, оскільки вони мають певні переваги. Таке пояснення з вуст людини однозначно розумної видалося мені ексцентричним і дивним.

Схожу концепцію виклав мені Жак Ширак, коли як мер Парижу приїхав із візитом до Сингапуру наприкінці 1993 року. Він читав мою промову на форумі, що його організувала газета «Асахі» в жовтні того року, коли був у Токіо. За його словами, моє твердження, що Європа запроваджує протекціоністську політику, є повним абсурдом. Європа була найвідкритішим ринком у світі, з найнижчими тарифами. А от справжніми протекціоністами, на його думку, були Японія та США. Несправедливо, сказав він, звинувачувати Францію чи Європейську комісію в тому, що вони блокували Уругвайський

раунд переговорів, лише через те, що ті відмовилися відступити від принципів Єдиної сільськогосподарської політики ЄС. Я висунув контраргумент: якщо у світі не буде вільної торгівлі, то нам доцільно готуватися до чергової війни. Китайці збудували свою древню імперію, бо їм потрібно було встановити порядок над великими захопленими територіями й народами, які там проживали, щоб у межах цієї імперії вільно обмінюватися товарами й послугами. Якщо весь глобус буде поділено на різні імперії, як це було перед Першою світовою війною, війна ставала логічним наслідком боротьби за більшу кількість сировини, ринків та більше багатство.

Відтак ми перейшли до обговорення французької аграрної галузі та Уругвайського раунду. Колись я слухав по Бі-бі-сі передачу щодо сутужного становища французьких фермерів і того, як сильно постраждало французьке сільське господарство. Але це, на мою думку, було зворотнім боком медалі під назвою «технологічна революція». Неможливо довічно тримати над французькими фермерами протекціоністську парасольку, захищаючи їхнє життя від змін. Ширак парирував, що Франція мусить захищати своє сільське господарство, але він хотів би, щоб я знав, що він поділяє мої погляди щодо вільної торгівлі. Щоб захистити довгочасні інтереси Франції, іншого шляху, крім вільної торгівлі, не існувало, саме тому Франція була найменш протекціоністською з усіх членів ЄЕС.

Щоб довести свою правоту, я процитував колишнього генерального директора ГАТТ Артура Данкеля, думці якого можна було довіряти: він твердив, що Франція займає протекціоністські позиції. Генеральний директор ГАТТ Пітер Сазерленд також дотримувався цієї думки. Ширак перебив мене, заявивши, що Сазерленду він не довіряє. Коли я сказав, що Сазерлендові довіряє президент ЄЕС Жак Делор, Ширак моментально зреагував: Делорові він тим більше не довіряє!

Потім він сказав, що все одно ми не зможемо переконати один одного, а тому нам краще погодитися в тому, що наші думки розбігаються. Врешті-решт він все-таки змінив позицію уряду Балладюра таким чином, що стало можливим завершити Уругвайський раунд підписанням угоди. З моменту нашого знайомства 1974 року ми з Шираком стали друзями і могли вільно й щиро висловлюватися, не боячись образити один одного.

Мене вразило те, як сильно цікавилися Китаєм та Східною Азією Ширак і канцлер Німеччини Гельмут Коль. Обговоривши це питання з прем'єр-міністром Гох Чок Туном, я запропонував, щоб він ініціював проведення регулярних круглих столів між лідерами Європейського Союзу (ЄС) та Східної Азії. Американці мали змогу проводити аналогічні регулярні обговорення зі Східною Азією через АПЕК, а з ЄС – через багато інших організацій. Проте між собою ЄС і Східна Азія офіційних зустрічей не проводили, хоч це могло б стимулювати торгівлю, інвестиції та культурний обмін. Гох порушив цю тему в

розмові з французьким прем'єр-міністром Едуаром Балладюром, і вже в лютому 1996 року в Бангкоку пройшла перша конференція лідерів країн Азії та Європи. Відвідавши азійські країни на шляху до конференції або після неї, багато європейських лідерів усвідомили, як далеко просунулася промислова трансформація Східної Азії, й вирішили, що конче потрібно проводити такі наради один раз на два роки.

Перше моє знайомство з німцями відбулося в квітні 1956 року в аеропорту Франкфурту. Літак британської міжнародної авіакомпанії «Argonaut» зробив посадку в Римі, де я з задоволенням дослухався до надзвичайно мелодійних оголошень, які лилися з гучномовців, що їх, на жаль, нерідко перебивали візки розслаблених італійських розносників, які страшенно торохкотіли. Прибувши за кілька годин до Франкфурту, я звернув увагу на те, що повітря стало помітно прохолоднішим та бадьористим – схожим на безапеляційне «Achtung, Achtung»[2], що тут линуло з гучномовців. Німецькі оголошення звучали рішуче та настирливо, і такими самими виглядали німецькі розносники, які швидко проходили то тут, то там у своїх справах. Це нагадало мені про відмінності між німецькою й італійською армією, описані в депешах із воєнних фронтів Другої світової. Я читав їх у звітах агенцій новин країн-союзників, коли редагував їхні каблограми під час японської окупації.

У вересні 1970 року я відвідав Віллі Брандта – у той момент він обіймав посаду німецького канцлера. Раніше ми зустрічалися в Брюсселі 1964 року, під час святкування сотої річниці Соціалістичного інтернаціоналу. Після моєї промови на тому мітингу він підійшов до мене, щоб висловити своє співчуття з приводу міжнаціональних сутичок, які відбулися в Сингапурі через підбурювання прихильників центрального уряду, що хотів залякати китайців. Він запросив мене приїхати до нього в гості. На мою думку, Сингапур був подібний до Західного Берліна, проте не мав переваги у вигляді Федеральної Республіки Німеччина, яка забезпечувала Берлін фінансами. Як колишній мер Берліна, він розумів мої труднощі. З усіх європейських лідерів саме Віллі Брандт, мені здається, найбільше співчував складній долі Сингапуру. Я намагався переконати його не скидати Південно-Східну Азію з рахунків, бо, я був певний, ми зможемо перемогти комуністичних інсургентів, які загрожують великій кількості країн регіону. Брандт був привабливим чоловіком – високий, із широкими плечима, приязним вродливим обличчям та приємним голосом. У своїх діях він більше керувався інтуїцією, ніж логікою. Можливо, він навмисно дозволяв, щоб серце диктувало розумові. Він був соціалістом старої школи – завжди стояв за рівноправ'я, рівні можливості та рівні винагороди.

2 «Увага, увага!» (нім.). – Прим перекл.

Гельмут Шмідт, який прийшов на місце Брандта 1974 року, був людиною здорового глузду і великим практиком, із визначеними поглядами з усіх найважливіших питань. Він із презирством ставився до лавірування лідерів країн, які розвиваються, у питаннях стосунків між Заходом і Сходом, коли вони боялися промовити слово критики на адресу Радянського Союзу. Побувавши на посадах міністра оборони та міністра фінансів, на посаді канцлера він виявив глибоке розуміння питань економіки, оборони й міжнародної стратегії.

Разом із дружиною Локі він відвідав Сингапур у жовтні 1978 року. За ті три дні, що вони провели в нас, ми мали змогу добре оцінити один одного та дійти висновку, що між нами є багато спільного. Коли ми записували телевізійне інтерв'ю для однієї німецької телестанції, ведучий був здивований тим, наскільки сходилися наші думки й твердження з багатьох питань.

Я запропонував Шмідтові сформувати німецько-сингапурський інститут, який би навчав новітніх виробничих та інформаційних технологій, маючи намір таким чином допомогти німецьким підприємцям ефективніше провадити бізнес у нашому регіоні. Він погодився. Цей інститут виявився дуже гарною ідеєю: звідси німецькі підприємці брали технічні кадри, які вміли працювати за німецькими стандартами. Пізніше Сингапур став приймати на навчання до цього інституту працівників з інших країн третього світу.

Після мого візиту до Бонна й Берліна наступної осені я написав для свого Кабінету записку:

> «Берлін виглядає заможнішим, ніж у 1970 році, під час мого останнього візиту. Проте йому бракує боннської невимушеності й духу свободи. Здається, що комуністи накинули на людей Західного Берліна удавку, якою перетискають артерію життя, – не так сильно, щоб викликати протести чи писати про це в газетах великими літерами, але достатньо, щоб забезпечити постійне прикре нагадування: жителі Західного Берліна є заручниками. Коли я проходив повз російський воєнний меморіал, який зображає радянських воїнів, мені спало на думку, що ці самі люди продають зброю, яка спричиняє великі страждання в Індокитаї та загрожує Таїланду. Без цього потоку зброї не було б ані в'єтнамських військ у Камбоджі, ані камбоджійських біженців у Таїланді... Наше спасіння в тому, що їхня система абсолютно, жахливо не пристосована до того, щоб забезпечувати людей необхідними товарами та послугами. Радянський режим збіднив дух цих людей та їхнє життя у всіх аспектах, крім здатності воювати. Якість життя, нижча ніж в інших країнах, поступово ставатиме очевидною для всіх, включаючи сам радянський народ. Якщо Захід не дасть СРСР можливості скористатися з його військової переваги, то вже у 90-их роках радянська система опиниться на краю кризи».

Так і сталося.

Наступного разу ми зустрілися зі Шмідтом у Бонні в січні 1980 року, вже після того, як радянські війська вторглися до Афганістану. Я входив до групи лідерів, зокрема Генрі Кіссинджера, Теда Хіта й Джорджа Шульца, котра обговорювала багато різних питань. Ми одностайно висловили думку, що необхідно будь-якою ціною протистояти Радянському Союзові, а народ Афганістану потрібно підтримати.

Шмідт пішов із посади в 1982 році, тому що його Соціал-демократична партія (СПД) не підтримувала політики, яка, на його думку, була необхідною умовою відновлення фінансової дисципліни. Проте активного політичного життя він не покинув: писав до газети «Die Zeit», очолював конференції Ради взаємодії – групи колишніх лідерів міжнародного рівня, які щорічно зустрічалися, щоб обговорити в абсолютно об'єктивний та відкритий спосіб питання перспективного міжнародного розвитку. Я став членом цієї групи після того, як 1990 року пішов із посади прем'єр-міністра.

Наступник Шмідта, Генріх Коль, був справжнім велетнем – мабуть, найвищим та найширшим лідером з усіх тогочасних політиків. Під час мого візиту до Бонна в травні 1990 року він переконливо говорив про об'єднання Німеччини, до якого вже було недалеко. Цього об'єднання було не уникнути, сказав він, і воно мало відбутися в контексті Європейського Союзу. Він був упевнений у своїй справі та оптимістично вважав, що зможе впоратися з витратами й проблемами, пов'язаними з об'єднанням. Будь-які твердження про «європейську фортецю» він відкидав геть. За його словами, Німеччина не стала б миритися з протекціонізмом, а ще він був упевнений, що німецька промисловість здатна конкурувати з японською.

Я висловив стурбованість з приводу того, що об'єднання Німеччини вимагатиме такої кількості ресурсів, енергії та роботи, що мало що залишиться для Азійсько-Тихоокеанського регіону; у відповідь він запевнив мене, що не втратить інтересу до Східної Азії. Коль добре усвідомлював, що об'єднана Німеччина, у якій близько 20 мільйонів східних німців додадуться до 60 мільйонів західних, здатна навести страх на всіх своїх сусідів. За його словами, всі хотіли, щоб об'єднана Німеччина залишилася в НАТО, і, хоч не завжди мотиви цих людей були «дружніми», кінцевий наслідок був позитивний: «Об'єднання Європи та об'єднання Німеччини є двома сторонами однієї медалі».

Такими ж однозначними були його думки щодо Китаю. У Федеральній Республіці Німеччина було багато «dummkoepfe» – бовдурів, які хотіли ізолювати Китай через Тяньаньмень. Як на нього, це був неправильний підхід; а от із політикою Сингапуру, який намагався зацікавити Китай, він був згодний. Китай хотів мати хоч якийсь уплив у Європі, особливо в Німеччині, що приймала більше китайських студентів, ніж будь-яка інша країна Європи; це були ті студенти, які визначатимуть майбутній розвиток Китаю.

На відміну від французів, німецькі промислові підприємства і банки брали активну участь у житті Сингапуру та регіону взагалі вже від початку 70-их, задовго до того, як до цих країн виявив інтерес канцлер Коль. Після голландців німці були найбільшим єдиним європейським інвестором у Сингапурі та нашим найбільшим торговельним партнером у Європі. Коль відвідував Сингапур у лютому 1993 року, через два з половиною роки після об'єднання Німеччини. Він визнав, що інтеграція Східної Німеччини із Західною поглинула набагато більше бюджетних коштів, ніж він очікував. Однак із ним приїхали понад 40 німецьких промисловців. Я доклав максимум зусиль, щоб переконати його не залишати Східної Азії американцям та японцям. Німеччина, відповів Коль, була готова співпрацювати з іншими країнами; сам він прагнув розвивати економічні й культурні зв'язки з нашим регіоном. Він запросив мене до Німеччини зі зворотнім візитом та висловив бажання, щоб сингапурські й німецькі підприємці разом інвестували в Китай, В'єтнам та інші ринки Східної Азії. (Я був у нього в травні 1994 року, щоб поінформувати про перебіг подій.) Крім того, він говорив про Росію, про те, що Європейський Союз не ставиться до московських лідерів із тією пошаною, з якою мав би. Росіяни, за його словами, є гордими людьми, а таке ставлення їх принижує та ображає. Якщо порушити тут міру, він був певний, російські націоналісти й мілітаристи знову прийдуть до влади і «все знову повернеться на круги своя».

Коли в листопаді 1995 року Коль знову відвідав Сингапур, цього разу він також заговорив про свою стурбованість стосунками з росіянами. Його партнери в Європі не розуміли, що Росія відіграє центральну роль у збереженні миру в Європі. Європейські лідери мали б допомогти Росії стати сильнішою та демократичнішою державою, а не повертатися до диктаторства й експансіонізму. Європа потребувала Росії, яка була противагою Китаю. Саме з цих причин Німеччина стала основним фінансовим донором: у 1989 році вона виділила 52 мільярди американських доларів, більше половини всієї суми, зібраної за кордоном для Росії. На американців Коль більше не покладав надій – вони думали лише про свої внутрішні справи. Республіканці були «такі ж самі, якщо не гірші». У рік, коли в Америці тривала передвиборча кампанія, до Європи не навідався жодний кандидат від Республіканської партії, попри те що за часів холодної війни вони обов'язково туди приїздили.

Коль хотів почути мою особисту оцінку міжнародного стану, щоб порівняти її з офіційними звітами стосовно Китаю, Японії, В'єтнаму, Індонезії, Малайзії, Індії, Пакистану, Бангладеш та Філіппін. Я говорив йому все, що думав, не прикрашуючи нічого. Коли я говорив, що та чи інша країна є безнадійною, найчастіше чув від нього фразу, що він також не вважає за доцільне туди інвестувати. Людиною він був тверезомислячою, і наші погляди з різних питань часто збігались.

У червні 1996 року Коль повіз нас із Чу на гелікоптері за Рейн, до Шпеер – містечка з пречудовим собором XI сторіччя на його рідній землі Рейнланд-Пфальц, яка лежить у самому серці Європи. До мене він уже запрошував у цю сентиментальну подорож до винеробного району Рейнланду Міттерана, Горбачова, Тетчер. В улюбленому ресторані Коля «Deidesheim Hof» на нас чекала його дружина; ми спробували деякі з його улюблених страв. Під час вечері він розважав мене розповідями про свої зустрічі з лідерами Східної Азії: про тих, хто йому сподобався, і кількох доволі уїдливих у спілкуванні. Сухарто, на його думку, був людиною без особливих претензій, із ним вони стали близькими друзями. Коль встигнув побувати в Сухарто вдома ще тоді, коли не був канцлером. Він розповідав, як чекав на нього в залі, милуючись рибами в акваріумі, коли до нього підійшов якийсь чоловік у светрі та саронгу; разом вони спостерігали за рибами, потроху зав'язалася розмова. Посол Німеччини, який супроводжував Коля на цю зустріч, не звернув на це уваги. Тільки через певний час Коль усвідомив, що це був сам президент. Сухарто запросив його залишитися на обід, і вони провели за розмовою близько чотирьох годин. За іншої нагоди Сухарто повіз його на власну ферму дивитися на худобу, після чого Коль організував відправку до Індонезії племінного бика. Коли вони побачились з Сухарто наступного разу, той потиснув йому руку й щиро подякував: бик справився зі своєю роботою пречудово.

Поки ми їздили по Шпеер – усі разом, і не в комфортабельних лімузинах, а в мінівені «volkswagen» – я зрозумів найголовніше: зміст для Коля був набагато важливішим за форму. Коли я, вже в Сингапурі, запросив його на обід, він прибув у екскурсійному автобусі, щоб, за його власними словами, краще побачити місто.

Не можна сказати, що Гельмут Шмідт та Гельмут Коль були найкращими друзями, а тому німецькі ЗМІ були заінтриговані, коли я добре поладив з обома. На запитання, як мені це вдається, я відповів, що для мене найважливіше – знайти спільну мову з лідером Німеччини, хто б ним не був, і що я зберігаю нейтралітет, не прихиляючись до жодної зі сторін. Коля досить часто порівнювали зі Шмідтом, його безпосереднім попередником, і не завжди на користь Коля. Шмідт був інтелектуалом; він часто пропонував якісь цікаві й новітні ідеї, детально пояснюючи їх у «Die Zeit» уже після того, як пішов із посади канцлера. Коля на відміну від нього ЗМІ описували як нудного й нецікавого, через що чимало людей його недооцінювали. Коли він тільки ступив на посаду, ніхто не очікував, що він пробуде на ній більше за всіх інших канцлерів, починаючи з Бісмарка. Ближче познайомившись із ним, я зрозумів, що цей огрядний велетень, на перший погляд незграбний, насправді має світлий розум і гостре політичне чуття. Попри свою зовнішність, він мав сильний характер, був рішучий та наполегливий у досягненні своїх цілей. Бачення величної Німеччини майбутнього дало йому змогу примиритися з Німеччиною мину-

лого, і він був рішуче налаштований на те, щоб не допустити повторення цього минулого. Звідси його відданість справі побудови Європейського валютного союзу, яка, на думку Коля, була справою війни та миру. Він був абсолютно впевнений, що євро як валюта зробить процес європейської інтеграції незворотнім.

Коль програв вибори у вересні 1998 року. Я впевнений, що в історію він увійде як видатний діяч Німеччини, що об'єднав її, але також і всієї Європи, як людина, що прагнула зробити Німеччину частиною Європи без кордонів, щоб таким чином запобігти повторенню руйнівних війн минулого сторіччя. Він зміцнив французько-німецькі стосунки та забезпечив умови для успішного введення євро з 1 січня 1999 року, попри весь скептицизм і протидію європейських політиків та широкої громадськості. У перший рік свого існування євро виявився слабшим за долар, але, якщо ця тенденція врешті-решт переломиться, внесок Коля до справи побудови європейської єдності набере історичного значення. І навіть відкрите визнання того, що він управляв таємними грошовими пожертвуваннями на користь його партії, які треба було задекларувати, не може зменшити його внеску в побудову сьогочасної Німеччини та Європейського Союзу.

Французькі лідери вразили мене рівнем свого інтелекту й талановитістю політичного аналізу. Вони майстерніше за німців подали себе на міжнародній сцені, скориставшись при цьому ресурсами німців у європейській спільноті. На мою думку, об'єднана Німеччина з часом захоче переглянути таку розстановку сил, але поки що канцлер Коль занадто добре усвідомлював страхи, які можуть виникнути у світової спільноти, якщо тільки в когось складеться враження, що Німеччина починає тиснути своїм впливом на інші країни.

Мабуть, основним бар'єром на шляху до об'єднання Європи та тіснішої співпраці є відсутність однієї мови спілкування. Шмідт розмовляв із Жіскаром англійською та розповідав мені потім, що їм вдалося добре порозумітися. Міттеран і Ширак спілкувались із Колем через перекладача. Для мене завжди було важко стежити за ходом думок іншої людини, коли між нами стояв перекладач. Шмідт, Жіскар та Ширак – усі вони розмовляли зі мною англійською, завдяки чому мені краще вдавалося зрозуміти зміст того, про що йшлося, ніж у спілкуванні з Міттераном і Колем, які говорили через перекладачів. Коли я чекав, поки мені перекладуть те, що вони сказали, мені було важче читати мову їхніх жестів. Коли людина говорить англійською, нехай навіть із неправильною граматикою, без яскравих ідіоматичних висловів, я все одно краще відчуваю, як ця людина мислить. Її паузи й вагання під час розмови інколи змінюють зміст висловлювання; будь-який перекладач уважав би своїм обов'язком згладити ці паузи та передати мені суть думки без

цих дрібних «зморщечок», які, проте, теж мають значення. Допоки європейці не домовляться про спільну мову спілкування, вони не досягнуть тієї узгодженості й переваг, що ними користується Америка. В усіх країнах ЄС англійську викладають як другу мову, але жодна з них не готова забути про рідну мову заради англійської чи будь-якої іншої. Ось чому інженерів та менеджерів ЄС буде не так легко замінити під час виконання значних проектів, як це можна зробити з американцями.

Прагнення французів зробити свою мову однією з основних мов міжнародної дипломатії з часом поступилося перед доводами практичності. Вже наприкінці 80-их французькі промовці почали виступати на міжнародних конференціях англійською, бо хотіли досягнути ширшого впливу на міжнародну авдиторію. Сьогодні, коли існує Інтернет, ігнорування англійської мови, яка в ньому домінує, може коштувати занадто дорого. У 1990-ті роки стало вже звичним чути, як французькі й німецькі лідери виступають під час дискусій англійською мовою.

27. Радянський Союз: імперія-карткова хатка

Я перебував у Джесселтоні (тепер це Кота-Кінабалу), неподалік від джунглів британського Північного Борнео, куди поїхав у одній судовій справі, коли в жовтні 1957 року, наче бомба, вибухнула звістка: росіяни запустили в космос супутник. Це стало видовищною демонстрацією переваги радянських технологій. Я завжди серйозно ставився до викликів радянської комуністичної системи. В Азії СРСР поводився доволі агресивно та разом із комуністичним Китаєм забезпечував «пальним» партизанські повстання по всьому регіону. Коли ж у квітні 1961 року вони відправили до космосу людину, радянська комуністична загроза, на мою думку, стала ще актуальнішою. Прогрес у космічних технологіях, здавалося, підтверджував правоту СРСР, який проголошував, що історія на його боці.

Мені було цікаво дізнатися, що вони являють собою як народ; отже, я скористався з можливості відвідати Москву у вересні 1962 року, приїхавши туди після конференції країн Співдружності в Лондоні. Для мене провели стандартну офіційну екскурсію Москвою, зокрема повезли на вечірню виставу до Великого театру, де вперше після свого повернення в Росію оркестром диригував Стравинський, – давали балет «Петрушка». Представники офіційної влади ізолювали мене від людей на вулицях, у магазинах та готелях, і я не мав змоги порозмовляти з жодною людиною, крім них самих.

Я довго перебував під враженням, яке на мене справила Москва та її чиновництво, – такою суворою, безбарвною і безвідрадною вона мені видалася. Я побачив там і «бабушку», саме таку, про яку читав у книжках: огрядна пані, яка сиділа біля ліфта на моєму поверсі готелю «Національ» (найкращому готелі в Москві, де зупинився також Стравинський), основною роботою якої було там сидіти. Мені подали величезний сніданок: ікра, копчений осетр, кавалки буженини та м'яса, хліб білий і чорний, масло, кава, чай, горілка й коньяк – усе це виставили на стіл, накритий скатертиною з темного бархату. Коли я повернувся до номеру ввечері після вистави, стіл так і стояв неприбраний. Та, як мене й попереджали, ні у ванні, ні в раковині для вмивання не було корків. Я спеціально привіз із собою гумового м'ячика, щоб затикати раковину. Проте для її отвору він виявився замалим, але для ванної, на щастя, підійшов. Машини «чайка» (з салоном середнього розміру) були просто жахливими. Чиновник, який супроводжував мене, працював у Міністерстві культури у відділі Південно-Східної Азії, а найвищий посадовець, із яким мені довелося познайомитись, був заступник міністра іноземних

справ Кузнєцов. У Москві, як мені здавалося, загроза висіла в самому повітрі, але можливо, в мене просто розгулялася уява.

Те, що СРСР був великою державою, не було перебільшенням. Тож я став заохочувати свого сина Луна до вивчення російської мови, аргументуючи це тим, що він любив математику, а отже, йому цікаво було б читати статті багатьох видатних російських учених. Я вважав дуже ймовірним, що Росія відіграє величезну роль у житті моїх дітей. Лун п'ять років вивчав російську мову з чеським професором-емігрантом, який викладав у нашому університеті Наньянг; професора змінив кореспондент ТАРС, а потім молоді росіяни, які приїздили до університету вивчати китайську. Врешті-решт його знання відшліфував британський дипломат – завдяки йому Лун зміг на «відмінно» скласти екзамен першого рівня складності.

У 1968 році Сингапур встановив із Росією повноцінні дипломатичні стосунки, але контакти між нашими країнами були зведені до мінімуму. В них не було нічого, що ми хотіли б купувати, крім улову радянських трейлерів, які ловили рибу в Індійському та Тихому океанах. Із однією з наших компаній вони створили спільне підприємство з заготівлі виловленої риби; крім того, вони ремонтували в наших доках свої кораблі та брали у нас провізію. Проте СРСР був зацікавлений у Сингапурі, бо ми мали стратегічно вигідне положення, – я зрозумів це, коли в січні 1969 року мене змусили зробити в Москві транзитну зупинку.

Ми разом із Чу летіли до Лондона на літаку «Scandinavian Airlines System» через Бангкок, Ташкент і Копенгаген, коли пілот оголосив, що літак не зможе приземлитися в Ташкенті через погодні умови, а натомість сідатиме в Москві. Коли ми пролітали над Ташкентом, небо там мені видалося ясним. У московському аеропорту на нас чекали представники їхнього Міністерства закордонних справ на чолі з Іллею Софроновим, послом, якого вже було призначено, але він ще не встиг вручити вірчих грамот. Вечір був доволі морозний; Чу послизнулася та трохи не впала на вкритому льодом льотному полі; ми були геть не готові до таких умов. Мій секретар тремтів від холоду, хоч у кімнаті для високопоставлених гостей загрівся коньяком. Увесь цей спектакль було поставлено з однією метою: щоб я познайомився з людиною, яка мала поїхати до Сингапуру як їхній перший посол. Крім того, це був простий спосіб справити на мене враження розміром, могуттю та впливом держави. Сафронов, який розмовляв мандаринською, раніше працював у Китаї; було очевидно, що його основне завдання – досконало вивчити потенційний вплив Китаю на Сингапур. Незабаром після того як він прибув до Сингапуру, він передав мені запрошення від прем'єр-міністра Олексія Косигіна[1] відвідати Радянський Союз.

1 Голова Ради Міністрів СРСР (1964–80). – Прим. перекл.

Коли у вересні 1970 року я прибув до Москви на літаку «Аерофлоту» рейсом із Каїру, було вже за північ, але на аеродромі, залитому світлом прожекторів, на мене чекала почесна гвардія з височенних російських солдатів. Вони рухались, наче роботи, а коли я сказав їм, як мені підказали, російською мовою «здравствуйте», вони в унісон вигукнули мені щось у відповідь. Огляд почесної гвардії закінчився тим, що вона промарширувала дуже близько від мене, – така демонстрація агресії й сили дійсно могла настрахати. Все це робилося, щоб справити враження, і вони його таки на мене справили.

Мене запросили до Кремля для розмови з огрядним Миколою Підгорним[2], після чого на нас чекав обід. Він говорив про культурні та економічні стосунки між нашими країнами, які поступово покращувалися. Людина, характер якої було неможливо визначити в такому спілкуванні, він не справив на мене жодного враження. Наступного дня нас на літаку відвезли до Сочі, де, дозволивши відпочити на дачі для гостей, розташованій у двох милях від Чорного моря, покрученою й нерівною дорогою привезли до великої вілли в Піцунді, де на нас чекав серйозний, але не можна сказати, що вороже налаштований прем'єр-міністр. Косигін із гордістю демонстрував нам переваги своєї дачі, звернувши особливу увагу на басейн у домі з внутрішнім підігрівом; до басейну вели великі розсувні двері, які відчинялися від натискання на кнопку.

Косигін із великою цікавістю розпитував про обставини нашого відокремлення від Малайзії. Він запитав, чи дійсно «Сингапур усіма силами намагався прижитися у Федерації». Я запевнив його, що ми доклали всіх можливих і неможливих зусиль, але на заваді стали суттєві розходження в наших політичних поглядах із національних питань та стратегії національного розвитку. Він також поцікавився, чи правда, що ідея створення федерації з Малайзією все ще є актуальною. Я згадав про географічні й родинні зв'язки між нашими двома країнами, але сказав, що після міжнаціональних сутичок у Куала-Лумпурі в 1969 році я не думаю, що є сенс говорити про повторне входження до Федерації – занадто вже багато підозр викликав Сингапур у лідерів Малайзії. Потім Косигін поставив запитання стосовно підтримки комуністів (тобто маоїстів) у Сингапурі, на яке я відповів, що у 1961–62 роках їх підтримувало близько 33% населення, але сьогодні вже не більше 15%.

Із його жестів та запитань щодо впливу Пекіну на сингапурців із китайською освітою мені стало зрозуміло, що, на його думку, незалежний Сингапур не являє для СРСР особливого інтересу. Він багатозначно згадав про наші заводи з ремонту військової техніки, якими користувалися американські літаки та кораблі, а також про те, що до нас приїздили відпочивати американські чиновники, які служили й працювали у В'єтнамі. Я заперечив, що наші ремонтні заводи готові співпрацювати з будь-якою країною, якщо вона готова їм платити. Він був зацікавлений у використанні наших верфей (маючи на

2 Голова Президії Верховної Ради СРСР (1965–77). – Прим перекл

увазі верфі, які раніше належали британському флоту), висловив надію на розширення двосторонніх стосунків у політичній та економічній сферах. Він був готовий відправляти до нас на ремонт будь-які радянські кораблі, у тому числі військові. Крім того, він пообіцяв, що до Сингапуру задля обговорення перспектив покращення торгівлі прибуде заступник міністра іноземної торгівлі.

Косигін справив на мене враження людини доволі тонкої та сповненої гідності. Він не став торкатися радянської пропозиції створити в Азії спільну систему колективної безпеки, яку в Москві висунув Підгорний. Оскільки я не виявив ентузіазму з цього питання, Косигін просто сказав, що їхня країна є одночасно європейською та азійською, отже, їхній інтерес до Південно-Східної Азії природній, хоч дехто і відмовляє їм у праві називати себе азійцями.

Під час мого візиту більшою мірою розмовляв (і вивчав ґрунт) працівник Міністерства закордонних справ, який супроводжував мене, Михайло Капіца (він спеціалізувався на Китаї). Гостинність росіян вражала. У літаку, яким ми летіли з Москви до Сочі, нам подали ікру, копченого осетра, горілку й коньяк, хоч минуло ще не так багато часу від сніданку. Коли я сказав, що ще за британців звик пити вранці тільки чай, алкоголь та їжу відразу ж прибрали. Міністр, який супроводжував мене з їхнього боку, сказав, що також віддає перевагу чаєві, якому він виголосив справжню оду.

Дуже велике враження на мене справив меморіал у Волгограді (під час Другої світової війни – Сталінград), створений щоб вшанувати пам'ять героїчних захисників міста під час облоги. Коли я був редактором каблограм в окупованому японцями Сингапурі, я читав повідомлення військових кореспондентів під час тієї довгої битви в 1943–44 роках. Величні настінні барельєфи закарбували численні подвиги російських солдатів і цивільних під час цієї осади. Майже таке саме незабутнє враження справляли меморіал героям війни та військовий цвинтар у Ленінграді (сьогодні це Санкт-Петербург). Це були мужні, непохитні і витривалі люди, які прийняли на себе жорстокий удар німецького Вермахту, потім використали його зброю проти нього самого і зрештою прогнали ворогів назад до Берліна.

Проте, хоч якими б дружніми та гостинними вони не були, Чу і я підозрювали, що в наших кімнатах були поставлені «жучки». Після вечері в перший день нашого перебування в Москві вона сказала в нашій спальні на гостьовій дачі: «Дивно, мені приділили так багато уваги. Мабуть, вони думають, що я маю на тебе великий вплив. А от на Раджу вони майже не звернули уваги». Наступного дня наші господарі приділили набагато більше уваги Раджаратнамові, нашому міністрові закордонних справ, натомість Чу – набагато менше. Зміна в їхній поведінці була такою очевидною, що мені навіть спало на думку, що вони хотіли, щоб ми знали про прослуховування. Протягом решти подорожі навіть у туалеті, я відчував, що вони ледве не намагаються прочитати мої думки.

Після 1970-го року між нашими країнами більше не відбувалося контактів на високому рівні, за винятком чотирьох візитів із боку заступника міністра закордонних справ СРСР Н.П.Фірюбіна, який відвідував Сингапур у період 1974–80 років. Я неодноразово дорікав йому за те, що його країна не підтримує АСЕАН, хоч навіть материковий Китай уголос заявив про свою підтримку. СРСР ставився до АСЕАН підозріливо, бо вбачав у нас проамериканську організацію. Фірюбін був людиною дуже розумною та приємною у спілкуванні, але він не мав впливу на політику. Коли ми востаннє зустрілися в квітні 1980 року, він зробив спробу трохи відбілити репутацію СРСР, зіпсовану підтримкою В'єтнаму під час окупації Камбоджі та вторгненням до Афганістану. За його словами, Радянський Союз хотів розрядити відносини з рештою світу – доказом цього стали нещодавні візити в'єтнамських лідерів до столиць Південно-Східної Азії. В'єтнам прагнув розгорнути обговорення щодо створення зони миру, свободи й процвітання. Радянський Союз підтримував бажання В'єтнаму і був готовий зробити все необхідне задля збереження миру, безпеки та взаємної довіри. Моя відповідь різко відрізнялася від поглядів Фірюбіна, і я свого ставлення не приховував: якщо їм потрібний мир, нехай змусять В'єтнам, агресивна політика якого настрахала всі країни Південно-Східної Азії, забратися з Камбоджі. Я особливо підкреслив той факт, що вторгнення СРСР до Афганістану в грудні 1979 року перелякало всі країни Південно-Східної Азії, викликавши в них недовіру щодо намірів Радянського Союзу.

Приблизно в той самий час ми дізналися, що службовець-шифрувальник нашого посольства в Москві був скомпрометований якоюсь росіянкою, котрій він передавав розшифровані послання посла. Мабуть, у СРСР це було стандартним підходом до всіх посольств, належали вони дружнім державам чи навпаки. Взагалі мене ця новина спантеличила: незрозуміло було, що вони сподівалися дізнатися з послань нашого посольства, якщо єдиним наміром Сингапуру було обходити проблеми в стосунках із ними.

Після вторгнення В'єтнаму до Камбоджі російська пропаганда оголосила Сингапурові війну, проголосивши 25 мільйонів китайців, які жили за межами КНР, «голосом» Китаю, небезпечною «п'ятою колонною» в тих країнах, де вони проживають. Я нагадав Фірюбіну, що Радянський Союз має своє посольство в Сингапурі, Китай же не має, та що йому відомо: я засуджую намагання китайського уряду звертатися до заморських китайців, що проживають у регіоні, через голови відповідних урядів Південно-Східної Азії. Однак не можна забувати, що агресія В'єтнаму й окупація ним Камбоджі послабили страх перед Китаєм як тайців, так і інших народів. Отже, Радянський Союз повинен був прийняти рішення стосовно докорінної зміни своєї зовнішньої політики. Що менше він втручатиметься у справи Південно-Східної Азії, то обмеженішими будуть можливості Китаю підібратися до цих країн ближче.

Після вторгнення радянських військ до Афганістану ми приєднались до бойкоту Олімпійських ігор 1980 року, які проходили в Москві, заморозили програму культурного обміну та унеможливили приїзди їхніх делегацій із економічних питань. Крім того, ми відмовили в ремонті (та навіть у заправці) їхніх військових і допоміжних кораблів на наших цивільних верфях і перестали надавати дозвіл на переліт над нашою територією, а також технічні засоби для обслуговування радянських літаків, що летіли до Індонезії, на проміжних посадках.

Стосунки між нашими країнами залишалися прохолодними майже десять років, аж поки Горбачов не оголосив гласність і перебудову. Коли в лютому 1990 року Сингапур відвідав прем'єр-міністр СРСР Микола Рижков, він представляв уже зовсім інший уряд і країну. У ньому не було й сліду самовпевненості та помпезності лідера великої держави. Мені повідомили, що він звернувся до заступника прем'єр-міністра Он Тен Чеона з проханням надати позику в 50 мільйонів американських доларів на придбання споживчих товарів сингапурських виробників. Я не погодився та наказав Он Тен Чеону не реагувати на прохання. Мабуть, на той час, коли прем'єр-міністр Радянського Союзу звернувся з проханням до крихітного Сингапуру надати позику в 50 мільйонів, він повинен був уже вичерпати кредит довіри в усіх великих країн. Боргові зобов'язання Радянського Союзу нічогісінько не вартували.

Рижкова повезли показати супермаркет НКПС «Fairprice». Коли того ж вечора я давав на його честь урочисту вечерю в Істані, він висловив своє здивування тим, що наші робітники могли дозволити собі купити широкий асортимент м'ясних продуктів, фруктів та овочів, привезених з усього світу. Через те що СРСР у той момент уже потерпав від дефіциту продуктів харчування, його думки постійно повертались до побаченого в супермаркеті.

Рижков виявився людиною приємною у спілкуванні і дружньо налаштованою. Він визнав, що введення Сталіним централізованої економіки та ізоляція Радянського Союзу в умовах автократії завдали країні великої шкоди. Його уряд, за словами самого Рижкова, докорінно змінив курс. Тепер, побачивши, як тісно взаємопов'язаний світ, вони вирішили якомога швидше інтегруватися в міжнародні економічні стосунки, незважаючи на те, якою є політична система власної країни.

Він запросив мене відвідати Радянський Союз, що я зробив у вересні того ж року. Цього разу вітальна церемонія в московському аеропорту була зовсім іншою. Почесна гвардія вже не складалася з близнюків зростом метр дев'яносто – солдати були і високі, і низькі, і середнього зросту, і так само оркестр був досить різношерстим. Гвардія та оркестр уже тепер не вражали військовою точністю годинникового механізму. Радянський Союз більше не намагався вселити у своїх гостей почуття благоговіння.

Рижков запізнився на зустріч зі мною, за що довго вибачався. Виявилось, його затримала у Верховній Раді необхідність знайти компроміс між двома протилежними програмами рішень стосовно переходу радянської економіки до відкритої ринкової системи. Рижков не приховував свого глибокого розчарування радянською системою та збентеження впровадженням ринкової системи. За його словами, радянський уряд із великою цікавістю спостерігав за Сингапуром, бо зараз вони самі розпочинали реформи в напрямку ринкової економіки, а видатні зміни, яких досяг Сингапур, були їм дуже до душі. Крім нашого прикладу, вони вивчали досвід ще багатьох країн, щоб використати позитивні моменти в управлінні власною економікою. Я подумав тоді: як же це страшно, коли така величезна країна, як Радянський Союз, починає говорити про запозичення в інших країн досвіду ринкової економіки, коли їй залишився лише невеликий крок до повного розпаду.

Мою зустріч із Михайлом Горбачовим відкладали кілька разів, бо він був дуже зайнятий у серії інтенсивних дискусій щодо наступного кроку в переході до ринкової економіки. Радянські чиновники вибачалися, я сказав нашому послові, щоб він не турбувався. Ми стали свідками розвалу імперії. Моє становище було вигіднішим. Адже я вже бачив кінець іншої імперії, Британської, в лютому 1942 року, коли японці захопили Сингапур. Нарешті мене привели до його кабінету в Кремлі, куди він прийшов на півгодини для зустрічі зі мною. У цей момент усі формальності було відкладено набік – наші делегації зустрілися у вузькому складі: він із керівником свого кабінету та одним перекладачем, я – зі своїм заступником Гох Чок Туном і міністром закордонних справ Вон Кань Сеном.

Він був непевний щодо того, які кроки повинен учинити для розв'язання нерозв'язних проблем. Я подумав, що фатальною помилкою з його боку було проголосити гласність раніше за перебудову та що Ден Сяопін був мудріший, коли зробив навпаки. Горбачов виглядав стриманим і спокійним, у його словах про те, що кожна нація є унікальною та жодна країна не має права володіти іншою за рахунок військової переваги, прозвучала щира переконаність. Ситуацію з Радянським Союзом він прокоментував так: у країні розпочалася перебудова, і зараз вони стояли перед переломним вибором політичних та економічних реформ і того, яким шляхом СРСР піде далі. Радянський Союз розпочав свою перебудову 1917 року, але тоді вона пішла не тим курсом, яким повинна була. Зараз він робив спробу ще раз повернути країну на шлях реформ. Він розумів, що Сингапур розпочав свою «перебудову» за багато років перед тим, і високо цінував перспективний розвиток наших двосторонніх відносин.

Я сказав тоді, що, на мою думку, чудом є те, що трансформація Радянського Союзу відбувається так мирно. Якби наступні три-п'ять років країна прожила без насильства, можна сказати, що це був би великий тріумф Горбачова. Я схвалив його рішення не

використовувати військових для розв'язання своїх проблем, оскільки це могло б стати початком світової катастрофи. Він відповів, що незалежно від того, на якому етапі економічного чи культурного прогресу стоїть країна, жодний народ не має права твердити, що він є кращим за інший, бо кожний народ – унікальний.

Ідучи з Кремля, я розмірковував над тим, як така достойна людина змогла піднятися на верхівку такої порочної системи. Інший на його місці, який не мав моральних якостей Горбачова, майже напевно спробував би розрубати гордіїв вузол СРСР, застосувавши величезний військовий потенціал країни, що зашкодило б не тільки їй, але й усьому світові такою мірою, що годі й уявити. США та взагалі всім нам сильно в цьому випадку пощастило.

Під час дискусій із лідерами Китаю я усвідомив, що вони сприймають Горбачова зовсім інакше – як людину, що послухалась підступного заклику своїх ворогів. На думку китайських лідерів, йому треба було бути пильним, коли ворожі ЗМІ співають йому дифірамби. Натомість він повірив їхнім лестощам та, оголосивши гласність, став причиною розпаду цілої країни – зіграв на руку ворогам. Ось чому, коли американська преса назвала віце-прем'єра Чжу Жунцзи «китайським Горбачовим», Чжу швиденько дистанціювався від будь-чого, що могло нагадувати про Горбачова. Натомість найкращою похвалою для нього, як і для інших китайських лідерів, було почути про свою подібність до Ден Сяопіна з його соціалістичним реалізмом, що полягав у твердженні: чорний кіт чи білий, але він все одно ловить мишей. Мало хто з китайців, лідерів або звичайних людей, співчував Горбачову, коли від нього відмовився власний народ, віддавши за нього менше ніж 1% голосів під час президентських виборів у Радянському Союзі 1996 року. На їхню думку, він зруйнував Радянську імперію успішніше, ніж це зробило б ЦРУ.

Розпад Радянського Союзу ніяк не вплинув на Сингапур, бо економічні стосунки між нами були дуже обмежені. Першою ознакою розпаду радянської системи стали нерегулярні приходи риболовецького флоту СРСР. Капітани кораблів продавали рибу де завгодно, інколи у відкритому морі, щоб платити за роботу команді й верфям за ремонт кораблів там, де це робили дешевше, ніж у Сингапурі. Центральна влада з Москви нічого не могла тут вдіяти. «Аерофлот» – радянська авіакомпанія – переживав аналогічну скруту. Не маючи твердої валюти, щоб платити за авіаційне пальне, він був змушений жебрати бодай-якісь гроші у відділенні московського «Народного банку» в Сингапурі, щоб долетіти назад до Москви.

Попри хаос, який все посилювався, літаки «Аерофлоту» прилітали до Сингапуру забиті російськими туристами, котрі скуповували електронні товари, що їх можна було перепродати в кілька разів дорожче на батьківщині, якщо тільки пройдеш московську митницю. Такі туристичні подорожі росіянам приносили чималі бариші. Збігло неба-

гато часу, і до Сингапуру почали їздити переважно російські жінки – Росією ширилися чутки, що все, що їм треба, це купити собі авіаквиток та оплатити таксі до свого готелю, а там вже клієнти-чоловіки забезпечать їм фінансові можливості для оплати електронних товарів, які вони забирали з собою наприкінці короткого перебування тут. Наш посол у Москві, людина доброчесна, не схвалював такий туризм і добивався від радянського Міністерства внутрішніх справ не видавати таким жінкам паспорти. На жаль, потік цих скорохвацьких молодичок – російських підприємців-любителів – не зменшувався.

Під час візиту до Радянського Союзу у вересні 1970 року, коли я зустрічався з прем'єром Косигіним на його чорноморській дачі, радянські лідери видались мені надміру впевненими в собі та в тому, що їм належить майбутнє. Спостерігати, як цей колос, що колись перебував під щільним контролем, здригається, виривається з-під керма та розсипається, було видовищем, яке наводило страх. Мабуть, щось подібне відбувалось у Китаї в останні десятиріччя династії Цин. Відмінність полягає лише в тому, що Росія має ядерну зброю – останній, проте переконливий аргумент для хижаків, які б ласо відкусили її шматок. До того ж усім, хто вважає, що росіяни більше ніколи не будуть могутньою нацією, не завадить пригадати, що тут, попри недолугу економіку з центральним плануванням, виросли талановиті наукові працівники в ядерній та аерокосмічній галузях, шахові гросмейстери й олімпійські чемпіони. На відміну від комуністичної системи росіян не можна викидати на смітник історії.

28. Америка: центральна фігура антикомунізму

Наприкінці серпня 1965 року, за кілька днів до відокремлення від Малайзії – великої травми для Сингапуру, в мене несподівано виникла особиста проблема. У Чу виявили небезпечну патологію, яка потребувала хірургічного втручання. Гінеколог Чу, доктор Бенджамін Щеарс, порадив звернутися до американського фахівця, який був найкращим у своїй галузі. Я намагався вмовити його приїхати, але він не погоджувався, пропонуючи натомість Чу приїхати до Швейцарії, де він планував робити ще якусь операцію. Я звернувся по допомогу до генерального консула США та через нього – до американського уряду, але все марно: вони або не могли, або не хотіли нам допомогти. Тоді я звернувся до британців із проханням допомогти зв'язатися з їхнім найкращим фахівцем у цій галузі, ім'я якого мені назвав Шеарс. Лікар погодився й негайно вилетів до Сингапуру, зрозумівши, що я не хочу, щоб Чу летіла на складну операцію сама тоді, коли я ніяк не міг залишити Сингапур. Цей випадок ще більше посилив в мені інтуїтивне відчуття, що мені буде важко працювати з американцями, яких я не знав так добре, як британців.

Я був розлючений, давалася взнаки нервова напруга. Під час одного телевізійного інтерв'ю для закордонних журналістів, яке відбувалося через кілька днів після описуваних подій, я накинувся на американців із жорсткою критикою. Я висловив своє незадоволення з приводу того, що американський уряд виявився нездатним допомогти переконати американського лікаря приїхати до Сингапуру, щоб прооперувати дуже дорогу для мене людину. Потім я вперше публічно розповів історію про те, як за чотири роки перед цим один з агентів ЦРУ намагався підкупити офіцера нашого Спеціального відділу (служби внутрішньої розвідки).

У 1961 році ЦРУ запропонувала цьому офіцерові фантастичну платню та гарантувало, що, якби його діяльність розкрили або в нього почалися б проблеми, ЦРУ забрав би його разом із родиною до Америки, де забезпечило б йому нормальне майбутнє. Пропозиція американців була такою привабливою, що цей офіцер попросив три дні на обмірковування, перш ніж вирішив розповісти про все своєму начальникові Ричарду Коррідону. Коррідон відразу ж повідомив про все мені, а я наказав влаштувати пастку. Він так і зробив: трьох американців було піймано на «місці злочину» в якійсь квартирі на Орендж-Гроув-роуд, де вони саме збиралися провести тест на детекторі брехні, щоб перевірити чесність намірів нашого офіцера. Один із присутніх американців – працівник консульства США – відразу ж заявив про свою дипломатичну недоторканість;

решта двоє були офіцерами ЦРУ; один мешкав у Бангкоку, інший – у Куала-Лумпурі. Коли їх піймали, доказів злочину вистачало, щоб засадити їх до в'язниці на 12 років. Генеральний консул США, який нічого не знав про акцію, пішов у відставку.

Обсудивши справу з Кеном Сві, Чань Чаєм, Раджею та Пан Бунем, я сказав вповноваженому представникові Великої Британії лордові Селкірку, що ми відпустимо цих людей і не станемо розголошувати, як безглуздо вони попалися, за умови, що американці передадуть урядові Сингапуру сто мільйонів американських доларів на економічний розвиток. Вони натомість запропонували один мільйон доларів, і не урядові Сингапуру, а ПНД – небачений плювок в обличчя! Американці купували й продавали стількох лідерів у В'єтнамі та інших країнах, що вважали, що можуть робити це де завгодно. Ми були змушені відпустити того американця, який мав дипломатичну недоторканість, але видали наказ про утримання в ув'язненні двох офіцерів ЦРУ протягом одного року, згідно з Постановою про надзвичайний стан. Через місяць після того, як Селкірк неодноразово звертався до нас із наполегливими проханнями, ми випустили їх і попередили, що більше такого не терпітимемо. Ми сподівалися, що попередження подіє, але побоювалися, що насправді це буде не так.

У відповідь на те, що я оприлюднив цю інформацію, Державний департамент США навідріз відмовився від будь-яких спроб підкупити наших службовців, а моє твердження прокоментував як «невдалу й марну спробу підірвати репутацію США, яка грає на руку індонезійцям». «Американці безглуздо відмовляються визнати очевидне», – відповів я, опублікувавши подробиці справи та лист від 15 квітня 1961 року, підписаний Діном Раском:

> «Пане Прем'єр-міністре,
> Мене глибоко засмутила новина про те, що певні працівники урядових служб США виявились причетними до незаконної діяльності в Сингапурі, докази чого надав ваш уряд. Я хотів би, щоб Ви знали, що я дуже жалкую через те, що цей неприємний інцидент може затьмарити дружні стосунки між нашими урядами. Нова адміністрація має намір детально розглянути цю справу, щоб проаналізувати дії вищезгаданих працівників та піддати їх дисциплінарному покаранню.
>
> *Щиро Ваш Дін Раск».*

Моє ставлення до Америки та американців в 1961 році підсумоване в моїх інструкціях до Коррідона: «Проведіть детальне розслідування цієї справи, кожного її аспекту. Перегорніть її до останнього камінчика, аж поки не дійдете до самої суті. Але, прошу вас, пам'ятайте, що ми маємо справу не з ворогом, а з безмежним безглуздям друга».

Оприлюднюючи цей інцидент у серпні 1965 року, я мав на меті не лише вилити на американців мій гнів за те, що вони не допомогли мені, але й продемонструвати Заходові: якщо британці покинуть Сингапур, тут не буде американських баз, а ми «підемо спільним шляхом з Австралією та Новою Зеландією». Я не хотів, щоб британські війська покидали нас. Крім того, я боявся, що після нашого несподіваного відокремлення від Малайзії Британія захоче вивести свій контингент відразу після закінчення Конфронтації з Індонезією.

Американці викликали в мені подвійні почуття. Я захоплювався їхньою здатністю реалізовувати свої наміри, але одночасно поділяв погляд тогочасного британського істеблішменту, який вважав, що американці, талановиті й зухвалі, посідають величезні багатства, проте часто неправильно ними розпоряджаються. Американці вірили, що для розв'язання якоїсь проблеми треба лише виділити на це достатньо ресурсів, що було абсолютною помилкою. На думку багатьох американських лідерів, расову, релігійну й мовну нетерпимість, сперечання та ворожість, які існували не одне сторіччя, можна подолати, якщо витратити достатньо грошей. (Дехто з американців ще й досі в це вірить. Тільки цим я пояснюю їхні спроби побудувати мирні багатонаціональні та багаторелігійні суспільства в Боснії й Косово.)

Їхні методи боротьби з комунізмом в Азії не справили на мене великого впливу. Американська безпринципність повною мірою виявилася на прикладі Нго Дін Дьєма, лідера націоналістів Південного В'єтнаму, якого Америка підтримувала лише доти, доки він гнув їхню лінію. Коли вона відвернулася від нього, Нго Дін Дьєма вбили власні генерали. Можливо, наміри американців були гарні, але рука – важкою, до того ж їм не вистачало інтуїтивного розуміння плину історії. Крім того, я дещо побоювався того, що вони вважатимуть усіх етнічних китайців імовірними пособниками комуністів лише тому, що Китай був комуністичним.

Попри це, Америка була єдиною країною у світі, котра мала достатньо сили та рішучості протидіяти цьому невпинному потокові історії й боротися з ерозією, яка роз'їдала людські душі й не давала їм чинити опір комуністам. Ось чому я хотів, щоб британці, австралійці та новозеландці відіграли роль буфера. Якби Сингапур спіткала доля Сайгона або Маніли, життя б для нас значно ускладнилося. Велика Британія без сторонньої допомоги не мала доволі сил у Малайзії та Сингапурі, щоб завадити розповсюдженню комуністичного впливу в Південно-Східній Азії. Саме американці зупинили китайських і в'єтнамських комуністів, не давши їм поширити партизанські повстання на Камбоджу і Таїланд. США підтримувало президента Сукарно в Індонезії до того моменту, поки комуністи у вересні 1965 року не здійснили спробу державного перевороту. Крім США, жодна країна не була здатна стати такою ефективною перепоною на шляху поширення комунізму.

Те, що американці були готові протидіяти комуністичній загрозі, звідки б з вона не походила та чого б це не коштувало, дозволяло мені зітхнути з полегшою. Оскільки американці були рішуче налаштовані проти комуністів та готові боротися з ними, Неру, Насер і Сукарно могли собі дозволити не приєднуватися до жодних блоків. Насправді це була дуже зручна політична позиція; я прийняв її, спершу навіть не усвідомивши, що вона є розкішшю, за яку платять американці. Якби вони не стояли в перших рядах антикомуністичного фронту разом із британцями, європейцями, австралійцями й новозеландцями, стримуючи поширення впливу російських та китайських комуністів, Сингапур навряд чи мав би змогу взагалі критикувати Росію й Китай.

Я чітко висловив свою підтримку американському вторгненню до В'єтнаму. У травні 1965 року, коли Сингапур ще був частиною Малайзії, я виступав із промовою перед лівоцентристською авдиторією на конференції азійських соціалістичних лідерів у Бомбеї. Тоді як індійці, дотримуючись нейтралітету, критикували дії американців у В'єтнамі, я заявив, що «як азійці ми повинні захистити право в'єтнамського народу на самовизначення та свободу від будь-якого навіть натяку на владу європейців. Як соціал-демократи ми наполягаємо на тому, що Південний В'єтнам має право не жити під тиском чужої воєнної сили та організованого терору, і, врешті-решт, не під владою комуністів. Отже, нам треба знайти формулу, яка уможливить відновлення свободи вибору для Південного В'єтнаму, що на цей момент є обмеженою й полягає лише в альтернативі: комуністичне ярмо або постійні військові операції американців».

У багатьох своїх промовах я підкреслював, що уряди Південно-Східної Азії повинні скористатися часом, який для нас виграли американці, здійснивши вторгнення до В'єтнаму, щоб розв'язати проблеми бідності, безробіття та соціальної нерівності в наших суспільствах. Тоді я ще не знав, що помічник державного секретаря США у справах Східної Азії Вільям Банді читає мої промови. Уперше ми зустрілися в березні 1966 року, в моєму кабінеті. Він запевнив мене, що США не має наміру відігравати в нашому регіоні активної ролі і не бажає зберігати в Малайзії військову присутність. Вони вже й так зав'язли по вуха у в'єтнамській війні і не мали жодного бажання допустити, щоб це сталося ще в якихось азійських країнах.

Американці хотіли, щоб британці залишилися в Малайзії, бо, зрештою, для цього існували історичні передумови, а також через «поділ праці». Вони б із задоволенням залишили основне політичне кермо британцям, які були єдиною європейською державою, здатною впоратись із цим завданням. Звичайно, якби Малайзія звернулася до них по економічну допомогу, вони були б раді допомогти, втім, не дуже б це афішували.

Під час зустрічі з Вільямом Банді я спитав його, як США поставиться до гіпотетичного міжнаціонального конфлікту між Сингапуром та Малайзією, якщо його інспірують

комуністи. Він переконливо твердив, що США хотіло б зберегти в цьому разі нейтралітет. Я у свою чергу наполягав на тому, що не треба вважати всю китайську діаспору якоюсь монолітною групою, що нею з материка управляють комуністи. Якщо американці вбачатимуть в усіх китайцях Південно-Східної Азії потенційних агентів континентального Китаю, вони не матимуть іншого вибору, як стати китайськими шовіністами. Коли він поставив запитання щодо В'єтнаму, я відповів, що тут критичну роль відіграє воля боротися, якої, на жаль, США не має. Народ Південного В'єтнаму потрібно було якось переконати, що в нього є перспектива виграти цю війну.

На початку 1966 року ми підписали угоду, яка дозволяла американським військовим, що служили у В'єтнамі, приїздити до Сингапуру на відпочинок. Перша партія американців (близько сотні) приїхала в березні 1966 року на п'ять днів, на які їм були надані квартири в одному з приміських будинків. Надалі вони прилітали з Сайгону тричі на тиждень цивільними чартерними рейсами компанії «Pan American». На рік їх прилітало приблизно 20 000, що складало 7% від усієї кількості туристів на той час. Грошей ми на цьому майже не заробляли, але нашою метою було, не дуже рекламуючи себе, надати підтримку діям Америки у В'єтнамі.

Наступного разу ми зустрілися з Банді в березні 1967 року. Я відчував, що можу йому довіряти: переді мною була людина відкрита й пряма. Він не бажав ні на кого справляти враження і не звертав уваги на свій одяг – я помітив на ньому порвані шкарпетки. Від нього віяло спокійною впевненістю. Він знав, що я наполегливо працюю над тим, щоб британці залишилися в Сингапурі; це відповідало інтересам американців. Він запевнив мене, що США не збирається залишати поле битви у В'єтнамі і що сьогочасні результати надихають: знешкоджено вже 20 000 в'єтконговців. Він був певен, що республіканці, які в той момент опинились в опозиції, не мали альтернативи. Можливо, проблеми ускладнюватися, але президент Джонсон був налаштований рішуче й не збирався здаватися, бо Америка свято вірила: її дії у В'єтнамі є найкращим внеском у справу підтримання стабільності в Південно-Східній Азії.

Банді запросив мене приїхати з неформальним візитом до Вашингтону наприкінці осені, коли там уже не буде юрби гостей, які зазвичай приїздили на щорічне відкриття сесії ООН. Під час цього візиту я отримав би змогу познайомитися та поспілкуватися з людьми, які робили політику США, та представниками ширшого кола – американського істеблішменту. Я відповів, що тоді, коли британці скорочують військову присутність у Сингапурі, мій візит до Америки може виглядати так, наче мене налякали.

У липні 1967 року він написав мені, та, посилаючись на повідомлення з Лондона, зауважив, що я «мабуть, наніс серйозний удар по членах парламенту від Лейбористської партії, які не мали адекватного уявлення про реальне життя в Південно-Східній Азії».

Крім того, він із задоволенням відгукнувся про мій короткий, але рішучий виступ в одному з телевізійних інтерв'ю на Бі-бі-сі, у якому я визнав надзвичайну важливість того, що американці роблять у В'єтнамі. Преса так негативно ставилась до в'єтнамської кампанії, що вони були дуже раді, коли якась країна – не їхній сателіт – уголос заявила про свою підтримку цієї непопулярної політики. У своєму листі він пропонував мені приїхати з офіційним візитом. Раджа був незадоволений тим, що його змусили оприлюднити звістку щодо мого майбутнього візиту до Америки незабаром після публікації британським Міністерством оборони «Білої книги». На його думку, це доводило, що ми не почувалися певно, але я все одно вирішив поїхати. Я був упевнений, що Білл Банді має серйозні причини наполегливо запрошувати мене до Вашингтону того ж таки року.

До тієї подорожі я був у Америці лише один раз, у 1962 році, коли виступав перед комісією ООН із деколонізації в Нью-Йорку. До 1967 року Сингапур не мав у Вашингтоні свого представництва, а тому я був змушений негайно шукати джерела інформації, звідки можна було дізнатися про спосіб мислення та настрої у Вашингтоні, про ценральні фігури американської політичної арени. З цією метою я звернувся до верховних комісарів Британії, Австралії та Нової Зеландії. Я написав Льюїсу Херену, моєму доброму другові ще з 50-их, який на той момент працював кореспондентом лондонської «Times» у Вашингтоні. З усіх даних, що мені вдалося отримати, його думка виявилась найціннішою. Він писав: «Для такої наддержави, як Сполучені Штати, всі країни, за винятком Радянського Союзу й Китаю, є дрібнотою. Думаю, ви погодитесь зі мною, якщо я скажу, що для США Сингапур є "дрібною рибкою"». За межами відділу у справах Східної Азії та Океанії Держдепартаменту мало хто звертає на нього увагу». Однак він заспокоїв мене тим, що я маю репутацію «людини розсудливої, раціональної та послідовної», що пов'язано насамперед із моєю позицією стосовно В'єтнаму. Про скандал з арештом працівників ЦРУ в Америці вже мало хто пам'ятав. «Американська проблема має три виміри: адміністрація президента, Конгрес і преса. Останні двоє, як правило, не ускладнюючи собі життя, дивляться на все через призму стосунків між Сходом і Заходом. Хто ви – комуніст чи прихильник США? Адміністрація президента – це зовсім інша річ. Хоч там доволі своїх простаків, але є й першокласні професіонали. Серед тих із них, хто не входить до кабінету, я б назвав Вільяма Банді та Роберта Барнетта, одного з заступників Банді, визнаного експерта з китайських питань, а також Волта Ростоу, довіреного помічника президента у справах національної безпеки». Серед тих, із ким мені ще варто було зустрітися, він назвав Еверела Харрімена, надзвичайного та вповноваженого посла, та Майка Менсфілда, лідера сенатської більшості – «людину добре поінформовану й дуже впливову, хоч про це не всім відомо».

Він у кількох словах дав характеристику Джонсона – найкращу з усіх, що я мав перед знайомством із президентом. «Дивний чоловік, завжди обирає обхідний шлях, любить маніпулювати, інколи може бути безжалісним. Попри ці мої слова, повірте, я є одним із його небагатьох прихильників. У його грудях палає вогонь у старому, біблійному, розумінні цього слова. Він бажає своїй країні добра, особливо прагнучи цього для бідних та негрів... Щодо Раска та Мак-Намари, ви можете їм довіряти. Обидва є людьми чесними й доволі гарними – порядними в старомодному розумінні цього слова».

У жовтні 1967 року я прилетів в аеропорт Кеннеді (Нью-Йорк), звідки мене повезли до Вільямсбурга, де поселили в одному з відреставрованих будинків зі старовинними меблями ще з тих часів, коли Вільямсбург був столицею Віргінії. Нас разом із Чу повезли на екскурсію в колясці, запряженій кіньми, якими правив чорношкірий візник, одягнутий у костюм тієї ж епохи. Місто виявилось таким собі історичним Дісней-лендом. Наступного дня нас на гелікоптері доставили до Білого дому. Референт із протоколу попросив мене потиснути президентові Джонсонові ліву руку, бо права була в нього загіпсована. Приземлившись на галявині перед Білим домом, де вишикувалась для вітання почесна гвардія, я як справжній бойскаут потиснув Джонсонові ліву руку.

Джонсон говорив пишними словами, описуючи мене як «патріота, неперевершеного політичного лідера й державного діяча нової Азії», а Сингапур як «яскравий приклад того, чого можна досягти не тільки в Азії, але й в Африці та Латинській Америці, якщо тільки люди працею заслуговують собі право на свободу й гідність». Така пишномовність мене спантеличила – надто сильно вона відрізнялась від британського підходу. У відповідь я опосередковано похвалив його діяльність у В'єтнамі, але поцікавився, чи дійсно американці вірять у те, що зможуть передати нащадкам чудовий новий світ, якщо не відстоюватимуть своєї справи (у В'єтнамі) до останку.

Негайно після вітальної церемонії Джонсон провів зі мною зустріч один на один. Це був велетень-техасець із гучним голосом, поряд із яким я почувався гномом. Хоч Джонсон був заклопотаний своїми проблемами та не в дуже гарному гуморі, він висловив бажання вислухати мою думку. Виявилось, для нього було полегшенням дізнатися, що в Південно-Східній Азії, неподалік від В'єтнаму, є лідери, які поділяють його погляди, симпатизують і потай підтримують те, що він робить, щоб зупинити комуністів від уярмлення Південного В'єтнаму та їх подальшої експансії за його кордон.

Джонсон говорив дуже прямо. Чи можна було, на мою думку, виграти цю війну? Чи правильно він діє? Я відповів, що так, але цю війну неможливо виграти у воєнному розумінні слова. Він міг би, на мою думку, запобігти перемозі комуністів, забезпечивши таким чином умови для появи в'єтнамських лідерів, довкола яких зможе згуртува-

тися народ. У цьому сенсі це була б перемога, бо тоді уряд мав би підтримку народу і був би некомуністичним. Я не мав сумнівів, що при вільному голосуванні люди проголосують проти комуністів. Мої слова поліпшили Джонсонові настрій, нехай і ненадовго.

Увечері того ж дня, під час вечері в Білому домі Джонсон відповів на моє запитання стосовно того, наскільки рішуче американці налаштовані залишатися у В'єтнамі: «Так, Америка рішуче налаштована на те, щоб довести цю боротьбу до кінця... Я не можу стверджувати це відкритіше або з більшою певністю, ніж зараз. У вашій частині світу є прислів'я, яке дуже добре відображає нашу рішучість: ви називаєте це «їздити верхи на тигрі». Ви вже «їздили верхи на тигрі». Ми також неодмінно це зробимо».

Після вечері кілька сенаторів запросили мене на балкон, що виходить на галявину перед Білим домом. Високий, блідий і худий Майк Менсфілд, демократ зі штату Монтана та лідер сенатської більшості, поставив мені запитання в лоб: яке, на мою думку, значення мало вбивство Дьєма – позитивне чи негативне? Негативне, відповів я. У країні не було лідера, здатного його замінити. Як на мене, можна було придумати інший спосіб спонукати Дьєма змінити політику або метод правління. Усунення його в насильницький спосіб призвело до порушення стабільності та, що ще гірше, непевності стосовно шансів на життя будь-якого лідера, який відстоюватиме інтереси В'єтнаму і відмовиться йти за вказівками американців. Він стиснув губи і сказав: «Так, справді шкода». Він запитав мене, як запропонував би розв'язати тепер проблему я, на що я відповів, що легкого розв'язку вона не має, перестрілкою при світлі білого дня тут нічого не вдієш. Це довга, важка праця, ефекту якої швидко ніхто не побачить. Вистояти війну у В'єтнамі та не дати перемогти комуністам, поки не з'являться нові в'єтнамські лідери, це вже було б перемогою, але вона означала залишитися у В'єтнамі надовго. Із виразу його обличчя я зрозумів, що американцям буде важко з цим погодитись.

Дін Раск, державний секретар, був людиною спокійною й вдумливою; він виглядав радше як академік, ніж політик. Я висловив сподівання, що наступний американський президент, який виграє вибори, зробить це в спосіб, який переконає Ханой у тому, що американському народові достане терпіння й рішучості довести війну до кінця. Якщо Америка відступить, цей потік повернеться проти всіх країн некомуністичного спрямування. Таїланд у такому разі перейде на інший бік, а на Малайзію чекатиме м'ясорубка партизанських повстань. Відтак, коли там до влади прийдуть братерські комуністичні партії, комуністи переріжуть горло Сингапурові. Для перемоги комунізму китайській армії зовсім не обов'язково маршируватм Південно-Східною Азією.

Віце-президент Губерт Гамфрі говорив простовіч: він був переконаний, що, за винятком меншості («голубів» чи «яструбів»), 70–80% сенату підтримує політику президента у В'єтнамі. Опозицію становило покоління американців, яке виросло впродовж 22 років,

що минули після Другої світової війни, те покоління, яке не бачило справжньої війни або економічних труднощів. Вони були ядром опозиції в університетах. Ось чому важливо, щоб такі люди, як я, які не належали до жодного політичного блоку і мали репутацію політично незалежних лідерів, виступили перед широким загалом та зупинили руйнування громадської думки в Сполучених Штатах. Губерт Гамфрі боявся, що, якщо такі люди як я, не підтримають Джонсона, його знищать в Америці – не у В'єтнамі. Гамфрі викликав у мене симпатію як досвідчений політик, але як далеко він готовий піти – ось у чому я сумнівався.

Роберт Мак-Намара, міністр оборони, мав яскраві очі, активну життєву позицію та багато енергії. Він уважав, що цілі США й Сингапуру цілком збігаються; обом країнам потрібно, щоб британці залишились у Сингапурі. Американцям було б не до вподоби, якби справа виглядала так, нібито США воювало у В'єтнамі лише з власної ініціативи. За його словами, придбання Великою Британією американських літаків «F-111» доводило її міцні зв'язки з Америкою та намір виконувати британські зобов'язання в Південно-Східній Азії. Все це прозвучало в жовтні 1967 року, за місяць до того, як Велика Британія оголосила про девальвацію фунту стерлінгів і вирішила вивести свій контингент із територій на схід від Суецу.

Основною темою обговорень, які я мав з комітетом Конгресу закордонних справ та комітетом Сенату з іноземних стосунків, була війна у В'єтнамі. Мої відповіді не дуже втішили їх. Вони б хотіли почути про шляхи розв'язання проблеми, які можна було б реалізувати протягом максимум одного року, до наступних президентських виборів, але я не міг нічого їм запропонувати.

У Гарварді я виступив перед студентською авдиторією, а також познайомився з професором Ричардом Нойштадтом, директором Гарвардського інституту політики і фахівцем із американського президентства. Я ще раніше звертався до Білла Банді з проханням організувати для мене коротку робочу відпустку, щоб я мав змогу познайомитись з американцями та їхньою системою. Я усвідомлював, що мені треба зрозуміти їх. Сильні та слабкі сторони цього народу відрізнялись від британських. Їм належав величезний континент. У США не було вузького кола осіб, які визначають політику, згуртованого навколо Вашингтона або Нью-Йорка, як у британців у Лондоні. Ті, хто приймає рішення, в Америці були розкидані по понад 50 штатах, для кожного з яких властиві свої інтереси й тенденції. Банді влаштував для мене зустріч із Нойштадтом, який у свою чергу пообіцяв організувати для мене курс в Інституті політики строком у один навчальний семестр, спланувавши його на осінь 1968 року.

Моє перебування в США аж ніяк не було спокійним та розміреним – я безперервно виступав перед ЗМІ й різними авдиторіями: Азійською спілкою, Радою з закордонних

стосунків у Нью-Йорку, студентами Гарвардського та Сент-Луїського університетів, Радою з закордонних стосунків у Чикаго, пресою та телебаченням у Лос-Анджелесі. Навіть на Гонолулу, де мене поселили в будинку головнокомандувача збройних сил США в Тихому океані, я був змушений виступати. Тільки на курорті Мауна-Кеа, на великому острові Гавайїв я отримав змогу відпочити: цілий день грав у гольф та спостерігав за скатами-манта вночі після вечері.

Звіти, які надходили з наших представництв у Вашингтоні, Канберрі та Веллінгтоні, виглядали непогано, але Кен Сві й Раджа були стурбовані тим, що я заговорив занадто проамерикански, захищаючи втручання Джонсона у В'єтнам. Це могло віддалити від нас рядовий китайськомовний електорат. Вони радили мені повернутись до нейтральнішої позиції. Повернувшись до Сингапуру, я обговорив із ними це питання та змінив свої позиції на більш критичні, при тому однозначно висловлюючи підтримку американській присутності у В'єтнамі. Я був певний, що нанести політичний удар по політиці США у В'єтнамі означало б зашкодити президентові Джонсону та його позиціям в Америці. Я був неготовий робити те, що могло завдати шкоди Сингапуру.

Мій візит до Америки, який тривав 10 днів, залишив кілька яскравих вражень. Як я повідомив моїм колегам по Кабінету, наші стосунки з США були поверхневими на відміну від стосунків з Британією. Американці мислили цифрами й масштабами. У Південно-Східній Азії малайзійці та сингапурці були нічим порівняно з індонезійцями.

Після мого приїзду події набули несподіваного й кардинального повороту. Британці оголосили про девальвацію фунту стерлінгів, а трохи пізніше, в січні 1968 року, – про дострокове виведення свого контингенту ще до 1971 року. Через два тижні північнов'єтнамські військові загони розгорнули свій новорічний наступ, увірвавшись у понад сто великих та малих міст, зокрема Сайгон. Телевізійні повідомлення про цю військову операцію шокували американську публіку. Хоч фактично ця операція зазнала поразки, ЗМІ запевнили американців, що для них настала лиха година і що війна для них закінчилась поразкою. Ще через два місяці, 31 березня, Джонсон оголосив: «Я не намагатимусь уникнути висунення мене з боку моєї партії на посаду президента і не прийму його». З того моменту Америка, причавлена розпачем, стала чекати на нового президента, який би зумів вивести війська з В'єтнаму, зберігши при цьому обличчя.

З жовтня по грудень 1968 року я, як і планувалося, поїхав у робочу відпустку до університету Британської Колумбії (УБК) та Гарварду, залишивши свої обов'язки на Кена Сві. В УБК я провів кілька тижнів. Там, у викладацькому клубі, де я жив як гість, я дивився по телебаченню передвиборчу кампанію в Америці. Після перемоги Ніксона я прилетів із Ванкувера до Оттави, щоб зустрітися з П'єром Трюдо, який став прем'єрміністром того ж року, дещо раніше. Потім я перемістився до Бостону та Гарварду, куди

мене запросили до Інституту політики, прикріпленого до Урядової школи імені Джона Ф. Кеннеді як лектора.

В Еліот-гаузі Гарварду, де я проживав разом із 200 студентами та 10 викладачами, я пройшов курс занурення в американську культуру. Нойштадт організував для мене цілу низку зустрічей з американськими вченими з найрізноманітніших галузей, переважно спеціалістів з американського урядування та політики, розвитку економіки, мотивації й продуктивності. Мої дні були повністю заповнені: ранкові дискусії з однією групою, робочий обід з іншою, семінари по обіді та вечері, бесіди з видатними вченими. Потрапивши на щорічний футбольний матч університетських команд Гарварду та Йеля з яскравими дівчатами з груп підтримки, я отримав нагоду відчути смак американського юнацького запалу. Мене вражала ефективність організації мого перебування в США. Приставлений до мене в помічники студент-випускник відшуковував необхідні мені матеріали або домовлявся про зустрічі, які я хотів би провести на додаток до вже влаштованих. Секретна служба[1] США, яка, відповідаючи за мою цілодобову безпеку, організувала свій оперативний центр у професорській кімнаті, певною мірою порушила звиклий ритм життя в Еліот-гаузі. Вечеряв я в холі разом зі студентами, викладачами та майстром[2] Аланом Хаймертом. Пам'ятаю, мене вразила невимушеність стосунків між вчителями й студентами. Студенти були надзвичайно розумні; один із викладачів признався мені, що, щоб сперечатися з декотрими з них, треба мати неабияку мужність і нерви.

Наукові працівники університету Кембридж у штаті Массачусетс відрізнялися від своїх колег у британському Кембриджі. Якщо британські викладачі в 1940–60 роки, ізольовані від бурхливої діяльності, що кипіла в Лондоні та Вестмінстері, були щасливі, залишаючись у своїй «вежі зі слонової кістки», американські викладачі, навпаки, підвищували свій статус тим, що їх асоціювали з урядом. За часів адміністрації Кеннеді багато університетських викладачів перебували в постійних роз'їздах між Бостоном, Нью-Йорком і Вашингтоном. Сильна сторона британських викладачів того періоду полягала в глибоких знаннях минулого, але не сьогодення або майбутнього, що вимагало б від них побудови гіпотез і прогнозів. Між ними та бізнесом і промисловістю не було безпосередньої взаємодії, яку забезпечувала Гарвардська бізнес-школа. Американці на відміну від британців не обмежувались критичним розглядом минулого – вони досліджували теперішнє, щоб прогнозувати майбутнє, саме це є сильною стороною американської вищої освіти. Саме американські «розумні голови» перевели футурологію в ранг поважного предмету під назвою «дослідження майбутнього».

1 Федеральна агенція в структурі Міністерства фінансів, яка відповідає, зокрема, за безпеку іноземних урядових гостей під час їх перебування в США. – Прим. перекл.
2 Титул голови коледжу в деяких університетах англомовних країн – Прим. перекл.

Найбільшим моїм набутком за час цієї робочої відпустки були не знання; це були знайомства та дружні стосунки, які я побудував із вченими, котрі не тільки добре орієнтувалися в справах сучасності, але також мали доступ до нервових центрів американського уряду й бізнесу. Для Гарварду я був дивиною – азійський політик, який узяв робочу відпустку, щоб «підзарядити батареї» та поповнити знання у вищій школі у віці 45 років, після того як 10 років пробув на найвищій посаді у своїй країні. Для мене з готовністю організовували вечері, за якими я знайомився з такими цікавими людьми, як наприклад, економіст Джон Кеннет Гелбрейт, спеціаліст із Японії, та колишній посол США в цій країні Едвін Райшауер, спеціаліст із Китаю Джон Фейрбенк, викладач політології Массачусетського політехнічного інституту Люсьен Пай, яка досліджувала партизанський комуністичний рух у Малайї в 1950-і роки, та викладач Массачусетського політехнічного інституту Пол Самюельсон, відомий своїм підручником з економіки, який пояснив мені, чому американці продовжують зберігати такі низькорентабельні галузі промисловості, як текстильна. Але найцікавішими, мабуть, були дискусії з Реєм Верноном із Гарвардської бізнес-школи. Те, що він розповів мені про функціонування сучасної економіки Гонконгу і Тайваню, мало таку велику практичну цінність, що після того я кожні кілька років приїздив до нього, щоб поповнити свої знання.

Я мав змогу познайомитись ще з багатьма новітніми концепціями та надзвичайно розумними людьми, які, проте, не завжди мали рацію. Інколи вони були занадто політкоректні. Гарвард був однозначно ліберальний. Жодний учений не був готовий уголос висловити або визнати, що між певними народами, культурами та релігіями існують притаманні їм від природи відмінності. Вони дотримувались думки, що всі людські істоти створені рівними між собою і будь-яке суспільство, щоб досягнути успіху, лише потребує «правильної» економічної політики та «правильних» урядових закладів. Всі ці люди були дуже розумні; тож мені було важко повірити в щирість того, що вони проголошували.

Викладачі Гарвардського університету, з якими я зустрічався за обіднім столом, мали гострий розум і язик; вони спонукали до роздумів, хоч я й не завжди з ними погоджувався. Найсаркастичнішим з-поміж них, на мою думку, виявився Гелбрейт. Якось за вечерею був присутній Генрі Кіссинджер. Мені здається, те, що на цій вечері, де багато ліберально налаштованих американців суворо критикували в'єтнамську війну, я зайняв протилежну позицію та пояснював, що ставлення Америки має визначальну роль для майбутнього некомуністичної Південно-Східної Азії, було виявом моєї інтуїтивної далекоглядності. Кіссинджер, виправдовуючи американську інтервенцію, підбирав слова дуже обережно. В оточенні «голубів», він намагався не виглядати «яструбом». Повільно промовляючи слова англійською з дуже помітним німецьким акцентом, він створив у мене враження людини, що не звикла захоплюватися модними ідеями-одноденками.

Незабаром після того адміністративна служба Ніксона оголосила про призначення Кіссинджера радником із питань національної безпеки. На той момент він уже покинув Гарвард. Перш ніж повернутися додому в грудні, я зустрівся з ним у Нью-Йорку, щоб ще раз висловити свою підтримку політичній стратегії США у В'єтнамі та запевнити, що стати на заваді комуністам і не дати їм перемогти було повністю в силах Америки.

Я хотів побачитися з президентом Джонсоном. Білл Банді, почувши про це, був здивований, що я маю бажання побачити президента-«підбиту качку», а не новообраного президента. Я сказав, що Ніксонові потрібен час, щоб владнати справи зі складом своєї адміністрації та робочим графіком, і що я зможу приїхати на зустріч із ним пізніше, коли він уже призвичаїться до нової посади. Джонсон, якого я побачив тепер, виглядав нещасним і понурим. Він сказав мені, що вклав у В'єтнам все, що мав. Два його зяті були військовими та служили у В'єтнамі. Жодна людина не могла б зробити для цієї країни більше. На жаль, зустріч зі мною нічим не могла його втішити.

Наступний мій візит до Америки відбувся в 1969 році. До президента Ніксона я завітав 12 травня. Ми познайомились із ним двома роками раніше, в квітні 1967-го, коли він відвідав країни Південно-Східної Азії, щоб підготуватись до президентських виборів наступного року. Це був серйозний мислитель, який багато знав про Азію та світ узагалі. Він завжди хотів бачити цілісну картинку. Понад годину сидячи у себе в кабінеті, я відповідав на його запитання. Культурна революція саме тоді сягнула піку свого розвитку, отже, він запитав мене, чим, на мою думку, вона закінчиться. Я сказав, що єдиним нашим джерелом інформації були розповіді старших людей, яким ми дозволяли відвідати родичів у китайських провінціях Гуандун та Фуцзянь (на південно-східному узбережжі Китаю). Наскільки ми могли зрозуміти, Мао хотів переробити Китай. Як найперший китайський імператор Цинь Шіхуанді, який свого часу спалив усі книжки, щоб стерти з пам'яті народу те, що було раніше, Мао хотів знищити спогади про старий Китай, щоб на чистому полотні малювати новий. Проте Мао не розумів, що малює на старій китайській мозаїці: прийдешні дощі змиють фарби, і на світ знову проглянуть її кольори. Мао мав у розпорядженні лише одне життя, в нього не було часу або влади знищити 4 000 років китайської історії, традицій, культури та літератури. Навіть якби спалити всі книги, в народній пам'яті залишаться прислів'я й приказки. Мао був приречений на невдачу. (Багато років по тому, вже на пенсії, Ніксон процитував те, що я колись сказав у одній зі своїх книг. Він також процитував мої слова щодо японців, коли я сказав, що вони мають достатньо життєвої енергії та здібностей, щоб стати більше ніж виробниками та продавцями транзисторних радіоприймачів. Тільки тоді я дізнався, що Ніксон, як і я, мав звичку робити після серйозних дискусій нотатки.)

На запитання щодо антагонізму між США та Китаєм я відповів, що, на мою думку, у цього антагонізму немає якогось природного або незмінного джерела. Природним ворогом Китаю був Радянський Союз, бо вони мали 4 000 миль спільного кордону, який за останні 100 років СРСР не один раз посував, і звичайно, не на користь Китаю. Між цими двома країнами були старі порахунки, які ще чекали свого часу. Кордон між Америкою та Китаєм був штучною лінією, проведеною по водній поверхні через Тайванську протоку. Лінія ця була ефемерною, я не сумнівався, що час зітре її.

Зустрівшись зі мною у Вашингтоні 1969 року, Ніксон знову порушив питання Китаю. Відповіді, які я йому дав, не сильно відрізнялись від попередніх. У той момент я ще не знав, що він уже розмірковує над тим, як використати Китай для покращення позицій Америки в протистоянні з Радянським Союзом.

Під час цієї розмови ми знову говорили переважно про В'єтнам. Америка, за його словами, була великою, багатою, могутньою нацією, яка дозволила втягнути себе в партизанську війну у В'єтнамі – країні бідній, слаборозвиненій, із практично відсутніми технологіями. Америка вже витратила мільярди доларів на війну, яка коштувала їй 32 600 солдатів, що загинули, та ще 200 000 покалічених. Враховуючи такі величезні жертви, не дивно, що американський народ і члени Конгресу втрачали терпець. Із кожним днем громадська думка все більше тиснула на уряд і президента, вимагаючи якнайскорішого виведення військ із В'єтнаму. Попри цей тиск, він мав зважити на вплив такої акції на народ Південного В'єтнаму, його уряд та армію, на сусідів В'єтнаму по Південно-Східній Азії, на союзників Америки – Австралію, Нову Зеландію, Філіппіни, Південну Корею і Таїланд, та на весь світ узагалі. Основним питанням тут була віра в зобов'язання, що їх узяли на себе США. Незважаючи на тиск із боку американської громадської думки в Конгресі, президент повинен був гарантувати цій проблемі якнайкраще розв'язання. Я зрозумів, що він хотів би закінчити війну у В'єтнамі, до цього його змушувала внутрішня опозиція, але не збирався ставати першим американським президентом, який програв війну. Він хотів вийти з неї достойно.

Я висловив своє здивування тим, що американці втрачають міжнародну довіру. Передчасне завершення в'єтнамської війни могло б мати небезпечні та непередбачувані наслідки не тільки у В'єтнамі, але також у сусідніх країнах, особливо в Таїланді, який повністю поклався на підтримку США. Будь-які кроки з виведення американських військ треба було добре продумати й робити їх поступово; щоб солдати Південного В'єтнаму брали активнішу участь у воєнних діях, їх потрібно було підштовхнути до цього. Розв'язати цю ситуацію можна було б, спонукавши групу відданих південно-в'єтнамських лідерів самостійно розібратися зі своїми проблемами, зі самозреченням та цілеспрямованістю, що їх уже продемонстрував В'єтконг. Я був упевнений, що Південний В'єтнам доцільніше

змоделювати за зразком Південної Кореї, де було розміщено близько 30 000 – 50 000 американських солдатів, які давали південнокорейським збройним силам змогу рік за роком нарощувати військову міць. Щоб досягти успіху при такому виведенні військ, до свідомості Ханою та В'єтконга треба було довести послання: Америка має доволі часу для повільного, поступового виведення своїх військ, і ніхто не тиснутиме на президента, перетворюючи виведення військ на втечу, поспішну та безладну. Фактично, в той момент Ханой провадив у Вашингтоні війну, а йому несвідомо допомагали в цьому багато членів Конгресу, яких накручувала преса. На мою думку, США повинні були в цій ситуації допомогти Південному В'єтнаму боротися за самого себе, але так, щоб якби ця боротьба закінчилася поразкою, то тут не було б вини США, за умови, звичайно, що вони мали досить часу та обладнання; іншими словами, цю війну потрібно було з американсько-в'єтнамської зробити в'єтнамсько-в'єтнамською. Ніксона мої слова зацікавили. Наша зустріч, на яку було відведено півгодини, затягнулася до години з чвертю. Він хотів почути ще аргументи на користь можливості вийти з війни в спосіб, який не означатиме його особистої поразки. На мою думку, такий спосіб існував. Це його підбадьорило.

Коли ми зустрілися наступного разу, 5 листопада 1970 року, він видався мені втомленим передвиборчою кампанією (перед проміжними виборами), яка потребувала багато його уваги та енергії. Спочатку він коротко виклав можливі способи розв'язання в'єтнамської ситуації, потім перейшов до Китаю. Я запропонував, щоб він відкрив двері та вікна Америки для Китаю й почав торгувати з ним товарами нестратегічного значення. Тепер, коли дві третини членів ООН підтримували входження Китаю до організації, не можна було допускати, щоб в США бачили опонента, який це входження блокує. На мою думку, не можна було дозволити собі опускати руки через негативне ставлення Мао. І знову я повторив: США не мають із Китаєм спільного кордону на відміну від Росії.

На окремій зустрічі в іншому крилі Білого дому Генрі Кіссинджер запитав мене, чи справді росіяни збираються скористатися з верфі на військово-морській базі в Сингапурі. Як я й розраховував, він прочув від Теда Хіта про зацікавленість Косигіна в тому, щоб використати цю військово-морську базу після виведення британського контингенту. Ще раніше цю звістку розповів Хітові я, щоб у такий спосіб відмовити його від поспішного згортання цієї бази. У відповідь на це запитання я запевнив Кіссинджера, що не збираюся приймати такого рішення, не поінформувавши спершу британців та його самого. Цей крок із боку росіян дав мені в руки вигідну карту. Я сподівався, що тепер уже американці вмовлятимуть австралійців залишитися в Сингапурі. Мене влаштовувала Оборонна домовленість п'яти держав: Британії, Австралії, Нової Зеландії та Малайзії з Сингапуром. Я був своєрідним супутником на орбіті Австралії й Нової Зеландії, а вони у свою чергу оберталися довкола США – на щастя для Сингапуру. «А також на щастя для

США», – додав Кіссинджер. Я сказав, що оскільки Сингапур не отримував від США допомоги, я мав змогу виступати як об'єктивна сторона, як представник країни Південно-Східної Азії, що стоїть поза будь-якими політичними блоками. Кіссинджер погодився, що для обох наших сторін така позиція була найкращою.

А тим часом Кіссинджер уже встановив контакт із пекінськими лідерами, скориставшись для цього допомогою Пакистану. У 1971 році він таємно відвідав Пекін, щоб підготувати ґрунт для візиту Ніксона, запланованого на лютий 1972 року. Коли в січні 1972 року Ніксон оприлюднив цю звістку, вона прогриміла на весь світ. Мені було не дуже до вподоби те, що він зробив таку заяву, не повідомивши цю інформацію спочатку своїм союзникам у Азії – ані японцям, ані урядові Республіки Китай, іншому їхньому союзникові на Тайвані. Цей візит став достоту «тижнем, який змінив світ», як зауважив Ніксон.

Коли я наступного разу відвідав Америку, в квітні 1973 року, воєнна ситуація у В'єтнамі виглядала малоперспективною. Війна й надалі вбивала людей, перемоги було не видно, а Конгрес США тиснув на адміністрацію президента, щоб повністю вивести американські війська з Південно-Східної Азії. Нас із Чу запросив на обід до свого будинку в Джорджтауні Роберт Мак-Намара, тоді президент Світового банку, та його дружина. Засмучений і напружений Мак-Намара сказав, що окремі звіти давали привід уважати, що Ніксон причетний до прикриття Вотергейту, а тому ситуація могла дуже сильно загостритись. У мене виникло відчуття, що в нас попереду великі труднощі – як у Ніксона, так і в Південно-Східної Азії.

Коли я прибув до Білого дому вранці 10 квітня, президент чекав на мене на ґанку, щоб привітати. Він говорив тепло й приязно і доклав чимало зусиль, щоб довести мені, як високо він цінує мою постійну публічну підтримку його одинокої позиції щодо В'єтнаму й Камбоджі. Щоб дати змогу фотографам зробити гарні фото, він провів мене до розарію при Білому домі, а звідти до саду з карликовими яблунями, які саме буяли цвітом. Увійшовши до Білого дому, він сказав, що не вбачає в Китаї якоїсь безпосередньої небезпеки; міццю, вартою того, щоб з нею рахуватись, він міг стати щойно через 10–15 років, коли значно просунеться у своїй ядерній програмі. Він запитав мене, якої я думки про В'єтнам та умови припинення вогню, за яких США пообіцяли допомогу у відбудові Північного В'єтнаму. Я відповів, що в цих обставинах таке полагодження справи є найкращим, воно з найбільшою ймовірністю могло втримати Північний В'єтнам незалежним від Китаю та Росії. Без виділення Америкою якихось коштів на відбудову країни шанси на те, що Північний В'єтнам повернеться до Китаю та Росії, різко зростали.

Попри те що мав багато справ, бо був щойно переобраний на посаду президента, а також через скандал в Вотергейті, Ніксон дав у Білому домі вечерю на мою честь.

Урочисті вечері в Білому домі завжди супроводжуються одним ритуалом, призначеним підкреслити велич президента. Ми з Чу зійшли по сходах Білого дому разом із президентом та його дружиною в супроводі кількох ад'ютантів в одностроях із багатьма медалями й золотими аксельбантами. Ми на хвильку затримались на нижньому майданчику, і в цей момент загриміли фанфари, притягнувши до нас погляди всіх присутніх. Поки ми спускалися останнім прольотом, у залі стояла тиша – всі гості дивились на нас. Потім ми стали в одну лінію: президент, пані Ніксон, я та Чу, щоб привітати гостей. Ритуал був той самий, що й у 1967 році, коли вечерю давав Ліндон Джонсон, але стиль Ніксона помітно відрізнявся. Він кожному з ентузіазмом потискав руку та говорив вітальні слова: «Радий знову Вас бачити», «Дуже радий бачити Вас», «Як приємно, що Ви прийшли». Між цими вітаннями він ще інколи вставляв кілька слів – похвалу або коментар із приводу конкретного гостя, якому я саме потиснув руку. Посеред усієї процедури він сказав набік, так що я почув: «Треба завжди бути дуже уважним до слів вітання, не можна казати «Радий познайомитись», бо, можливо, ви з цією людиною раніше зустрічались. Ваші слова покажуть, що ви її не впізнали, вона образиться. Треба завжди користуватись нейтральною фразою на кшталт: «Радий бачити Вас», «Як приємно Вас бачити», «Як приємно, що Ви прийшли». А якщо ви впізнали людину, краще сказати: «О, як же давно ми не бачилися, радий знову з Вами зустрітися». Він був професіоналом, але мало розмовляв на світські теми й ніколи не розповідав анекдотів на відміну від Рональда Рейгана, який щедро приправляв розмову всілякими байками, щоб зробити атмосферу невимушеною.

Маршалл Грін, заступник державного секретаря у справах Південної Азії і Тихоокеанського регіону, запитав мене, якої думки я дотримуюсь щодо американських ініціатив стосовно Китаю, маючи на увазі візит Ніксона туди в лютому 1972 року. Я відповів, що ініціатива була однозначно правильною, хоч дещо несподіваною. Якби не це, я думаю, її позитивні результати були б ще кращі. Цей фактор несподіваності став причиною того, що в Японії та країнах Південної Азії виникли певні побоювання стосовно того, що великі держави здатні несподівано міняти напрямок своєї політики, через що дрібніші країни одного дня можуть опинитися в протистоянні по небажаний для себе бік.

Грін пояснив, що японцям було дуже важко зберігати секрети, вони навіть самі про це говорили. Він підкреслив, що нові стосунки з Китаєм ніяк не вплинули на стосунки Америки з будь-якою іншою країною в регіоні. На самому початку ініціативи Тайвань виглядав дещо стурбованим, аж поки не стало очевидно, що США не збирається порушувати зобов'язань по своїх угодах. Південна Корея також спочатку була схвильована, але тепер там усвідомили, що її стосунки з США зовсім не змінилися. У двох словах: стосунки з Китайською Народною Республікою вдалося нормалізувати, не утискаючи інтересів жодної іншої держави. Кінцевий результат виявився задовільним – більша стабільність для всієї Азії.

Поширення контактів із західною цивілізацією та прихід новітніх технологій, заявив я, неодмінно мали вплинути на Китай, який буде нездатний зберегти свою теперішню ізоляцію від всього світу. Я навів приклад: через повну ізоляцію китайського народу від зовнішнього світу їхня команда з настільного тенісу, приїхавши до Сингапуру, не підтримувала в розмові жодних тем, крім тенісу. На мою думку, як тільки китайська економіка зможе забезпечувати трохи більше ніж «товари першої необхідності», на китайців чекатимуть ті самі проблеми, що в цей момент мав СРСР. Китайці тоді захочуть вибирати серед доступних їм товарів, а щойно тільки в них з'явиться вибір, про егалітарну ревність можна буде забути.

Грін запевнив мене, що США серйозно планує й надалі грати важливу роль політичного стабілізатора в Азії. «Ми зберігатимемо наші сили в цій зоні та будемо дотримуватися своїх зобов'язань по угодах». Це мені нагадало про запевнення Гарольда Вільсона та Деніса Хілі, які колись гарантували, що, британський контингент надовго залишиться в Сингапурі. Проте мене втішала думка, що, оскільки позиції Америки як світової держави, на відміну від Британії, ніколи не залежали від колоніальної імперії, США не підпадає під дію тих самих економічних чинників, що змусили британців покинути Азію.

Коли 9 серпня 1974 року Ніксон пішов у відставку, щоб уникнути імпічменту після Вотергейтського скандалу, я боявся насамперед за Південний В'єтнам. Перше ніж піти, Ніксон підписав закон, що встановлював верхній ліміт коштів на американську військову допомогу Південному В'єтнаму (на найближчі 11 місяців) у розмірі одного мільярда американських доларів. Буквально через кілька днів після його відставки Палата представників проголосувала за те, щоб цю суму зрізати до 700 мільйонів доларів. Сокира швидко опускалася на плаху, на якій лежала голова президента Тхієу[3].

25 квітня 1975 року Тхієу залишив Сайгон. 30 квітня, коли містом уже крокували північно-в'єтнамські загони, з даху американської амбасади злетів гелікоптер. Цей момент потрапив у кадр одного з військових кореспондентів і розійшовся по всьому світу: охоплений панікою південний в'єтнамець висить, причепившись до шасі американського гелікоптера. Пізніше того ж таки дня танки Північного В'єтнаму підійшли до президентського палацу та урочисто знесли ворота, що до нього вели.

Хоч американська інтервенція у В'єтнамі зазнала поразки, вона забезпечила виграш у часі решті країн Південно-Східної Азії. У 1965 році, коли основна маса американських військ перебазувалася до Південного В'єтнаму, Таїланд, Малайзія та Філіппіни вже потерпали від збройних повстань комуністичних інсургентів; комуністичне підпілля активно діяло також у Сингапурі. Індонезія, яка ще не прийшла до тями після невдалої комуністичної революції, провадила Конфронтацію – неоголошену війну проти

3 Нгуєн Ван Тхієу, голова Південного В'єтнаму в період 1965-75 років – Прим. перекл.

Малайзії та Сингапуру. Філіппінці заявили права на штат Сабах у Східній Малайзії. Рівень життя був низьким, а економічне зростання млявим. Дії американців дозволили некомуністичній Південно-Східній Азії навести порядок у власних домівках. У 1975 році ці країни вже були в кращій формі і могли протистояти комуністам. Якби не це втручання США, воля регіону до протистояння швидко б розтанула і вся Південно-Східна Азія, найімовірніше, була б комуністичною. Ринкові економіки країн АСЕАН, що нині процвітають, зародилися саме в роки в'єтнамської війни.

У ті кілька тижнів, що передували падінню Сайгону, величезна армада човнів та човників, набитих біженцями, прямувала курсом через Південне Китайське море; багато з них направлялися до Сингапуру. Чимало з них були озброєні. Кен Сві, який тоді тимчасово обіймав посаду прем'єр-міністра, надіслав мені до Вашингтону надзвичайне повідомлення про те, що кількість біженців у близько сотні човнів уже досягла кількох тисяч. Він хотів, щоб ми прийняли негайне політичне рішення щодо них. Я негайно відповів, що їм треба відмовити у висадці та змусити їх звернутися до країн, які мають більше вільного місця, щоб прийняти біженців. Масштабна операція – виконання мого наказу – розгорнулася 6 травня. Збройні сили Сингапуру ремонтували, встановлювали необхідне обладнання, надавали пальне та провізію й знову відправляли в море – це все для 64 кораблів, на яких перебувало загалом понад 8 000 біженців. Багато з капітанів цих кораблів навмисно ушкодили двигуни, щоб їх не відправили геть.

Поки відбувалась ця операція, опівдні 8 травня 1975 року я приїхав на зустріч із президентом Джеральдом Фордом. Наше знайомство відбулося через вісім днів після падіння Сайгона. З ним був Кіссинджер, державний секретар. Форд виглядав стурбованим, але не зневіреним. Він запитав мене, як відреагував наш регіон на падіння В'єтнаму. Я розповів, що незадовго до падіння Сайгона, у квітні, був у Бангкоку; тайці нервувалися, так само нервувались індонезійці. Сухарто був спокійний і твердо тримав кермо влади в руках. Я сказав, що втручання Конгресу, яке фактично поклало край бомбуванню комуністів, стало однією з причин падіння Південного В'єтнаму. Якби не Вотергейт, якби бомбування тривало, збройні загони Південного В'єтнаму не були б деморалізовані і результат війни, на мою думку, був би інакший. Долю південно-в'єтнамського уряду було визначено в той момент, коли Конгрес прийняв рішення про завершення бомбування та скорочення американської допомоги.

Форд запитав, куди, на мою думку, треба було перевести американські війська. Я відповів, що треба спочатку почекати, поки осяде пил, і подивитися, як розгортатимуться події в Лаосі, Камбоджі та В'єтнамі. Мені здавалося, що Комуністична партія Лаосу «Патет Лао» візьме країну під свій контроль, а її у свою чергу контролюватиме В'єтнам. У Камбоджі червоні кхмери тисячами убивали антикомуністів. (Тоді я й гадки не мав,

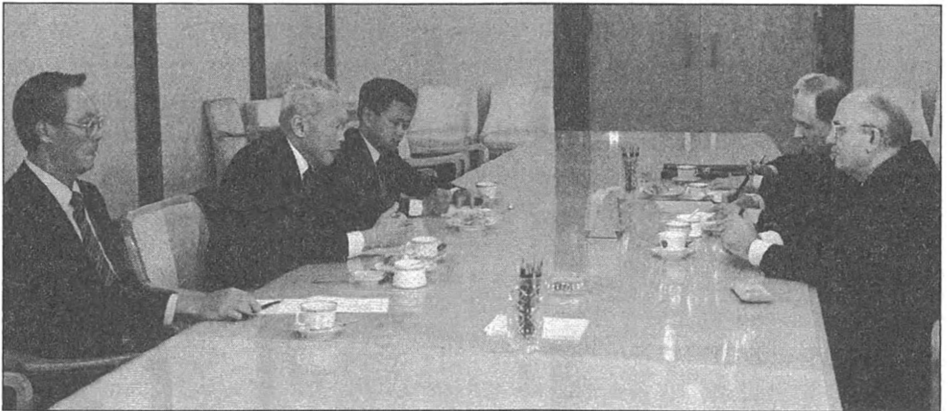
як жорстоко й поголовно вони вбиватимуть, знищуючи всіх, хто мав освіту або не був учасником їхньої селянської революції.) Таїланд, на мою думку, мав залучити на свій бік Китайську Народну Республіку, щоб заручитися захистом від вторгнення в'єтнамських комуністів. Кіссинджер запитав, чи, на мою думку, КНР допомагатиме Таїландові. Так, відповів я. Я вважав, що потрібно зберігати рівновагу та подивитися, як розвиватимуться події. Якби сталося так, що на наступних виборах прийшов до влади президент, подібний до Мак-Говерна, який дав би шлях комуністам, ситуація в регіоні могла стати безнадійною.

Тогочасні ЗМІ часто зображали Форда як капустяну голову – колишнього гравця в американський футбол, який дістав у голову забагато ударів. Як на мене, це була прозорлива людина, зі здоровим глуздом та великим умінням правильно оцінювати людей, із якими він мав справу. Його приязність у стосунках була щирою, а невимушена атмосфера в його присутності виникала ніби сама собою. Після вечері, коли я вибачився й попросив провести мене до туалету, він наполіг на тому, щоб провести мене до своїх персональних апартаментів. Ми піднялися на ліфті, за нами слідом ішли охоронці з секретної служби. Там у величезній ванній кімнаті я побачив широкий вибір спортивних тренажерів найновіших моделей; на раковинах для вмивання стояли туалетні набори й приладдя для гоління. Я й уявити собі не міг, щоб лідер якоїсь європейської країни, Японії або країни третього світу запросив мене у свою приватну ванну кімнату освіжитись. Він був просто приязною людиною, радою бачити мене у себе в гостях і вдячною за те, що в Південно-Східній Азії був бодай хтось, хто підтримував Америку тоді, коли її акції різко впали після поспішної евакуації з Сайгону. Він не ставив собі за мету справити на мене велике враження, але він його справив: переді мною була людина, що на неї можна покластись.

1969 рік. У Білому домі разом із президентом Ричардом Ніксоном та його радником із питань національної безпеки Генрі Кіссинджером. Разом зі мною наш посол Е.С. Монтейро. (LKY)

Серпень 1982 року. Зустріч із друзями – президентом США Рональдом Рейганом та державним секретарем Джорджем Шульцем. (White House)

Листопад 1990 року. Разом із президентом Франсуа Міттераном біля дверей Єлисейського палацу, Париж. (SPH)

Вересень 1990 року. Гох Чок Тун, Вон Кань Сен та я під час зустрічі зі стривоженим президентом Михайлом Горбачовим у Кремлі. (SPH/Straits Times)

29. Стратегічна угода з США

Коли в президентське крісло після Джеральда Форда сів Джиммі Картер, політичний акцент у зовнішній та оборонній політиці США зазнав різкої зміни. Картера більше зацікавила Африка, ніж Азія. Він оголосив про скорочення військового контингенту США в Кореї, спричинивши там неабияке занепокоєння друзів та союзників Америки в Азії. На думку Картера, американці були втомлені війною у В'єтнамі й хотіли забути Азію. Він зосередився на примиренні американців європеоїдної та негроїдної рас. Крім того, в собі він бачив особу, здатну збудувати мости через широку ріку, що відокремлює чорношкірих і білошкірих жителів південної Африки. Свою основну увагу він спрямував не на оборону та безпеку, а на захист прав людини. Азійські лідери змушені були взяти себе в руки, вичікуючи чотири важкі роки, якими ж будуть результати його намірів.

Коли ми познайомились у жовтні 1977 року, я побачив, що він розподілив час до останньої секунди: 5 хвилин на фотографування, 10 хвилин на зустріч один на один, за якою 45 хвилин було відведено на обговорення питань між двома делегаціями. Він справді дотримався цього графіку з майже досекундною точністю. Мене здивувала тема, якої він торкнувся під час десятихвилинної зустрічі тет-а-тет: навіщо Сингапурові потрібна високотехнологічна зброя, як-от ракети «земля-повітря» типу «I-Hawk» («Improved Hawk»)? У переліку питань, наданому мені раніше, цього не було. Жодний президент ще не цікавився в мене зброєю, невелику кількість якої ми закуповували, крім устаткування суто для оборонних цілей. Одним із важливих пунктів у запропонованому Картером порядку денному було припинення гонки озброєння, особливо високотехнологічного, а «I-Hawk» для Південно-Східної Азії вважалася високотехнологічною зброєю. На його запитання я відповів, що Сингапур є містом із високою компактністю проживання, а отже – привабливою ціллю, якій треба забезпечити надійний захист. Наші ракети «bloodhound» уже застаріли, сказав я, але якщо для Картера є проблематичним продати нам кілька «I-Hawk», то я можу звернутися до британців по ракети «Rapier»; великої різниці для нас тут не було. Щоб припинити пустопорожню розмову на цю тему, я сказав, що ми навіть не будемо висувати пропозицію їх купити. Через два роки вони таки продали нам кілька ракет, але після того, як у справу втрутився посол США в Сингапурі, демократ і колишній губернатор Північної Дакоти, а також прихильник Картера.

Зустріч офіційних делегацій тривала 45 хвилин і ні секундою більше. За п'ятнадцять хвилин до кінця зустрічі Картер витягнув із кишені довжелезний перелік питань, щоб

перевірити, чи всі вони були обговорені. Якби я не перечитав протокол того засідання, я б навряд чи пригадав, про що тоді йшлося. Усі питання, на мою думку, були несуттєві й не пов'язані між собою. Його попередники – Джонсон, Ніксон та Форд – завжди говорили про картину в цілому, про загальну ситуацію в Азії – Японії, Південній Кореї, Тайвані, потім переходили до комуністичних країн (Китаю і В'єтнаму), а відтак до союзників США – Таїланду та Філіппін.

Із приводу цих питань Картер не промовив ні слова, але я все одно вирішив кількома штрихами змалювати перед ним загальну картину, якою важливою є Америка для стабільності й прогресу в нашому регіоні і що відхід від наявних позицій може послабити довіру до США некомуністичних країн, які є їхніми друзями. Я не впевнений, чи він мене справді почув. Якби я не зустрівся з Ричардом Холбруком, заступником державного секретаря в питаннях Східної Азії та Тихоокеанського регіону, в травні того року в Сингапурі, сумніваюсь, чи відбулося б взагалі це знайомство з Картером. Холбрукові потрібен був хтось із нашого регіону, хто притягнув би увагу президента до Азії, і він подумав, що я добре надаюсь на цю роль.

Коли я покидав Білий дім, він подарував мені примірник своєї автобіографії, яку вони популяризували під час передвиборчої кампанії, – книгу в зеленій шкіряній палітурці під назвою «Чому не бути найкращим?» («Why not the Best?»). Книга була вже підписана: «Моєму доброму другові Лі Куан Ю. Джиммі Картер». Подарунок мені полестив, але здивувало те, що мене записали в «добрі друзі» ще до особистого знайомства. Мабуть, такий подарунок і напис були стандартним ходом його передвиборчої кампанії.

Я переглянув книжку, намагаючись знайти щось, що допоможе мені краще зрозуміти Картера. Я знайшов те, що шукав. Він походив із «біблійного поясу»[1], був «відродженим християнином», тобто глибоко віруючим протестантом. У моїй пам'яті застрягли два випадки з його книги. Якось відправляючи його до недільної школи, батько дав йому монетку. Коли він повернувся, то поклав на тумбочку біля свого ліжка дві монетки. Коли їх побачив батько, Картерові добряче дісталося. Він більше ніколи не крав! Мені стало дивно: яким чином, на його думку, це мало сприяти йому в передвиборчій боротьбі? Другий випадок, що мені запам'ятався, це коли адмірал Рікоувер проводив із ним співбесіду, перш ніж прийняти на службу на ядерну субмарину. Рікоувер запитав, яке місце займав Картер за успіхами в навчанні на своєму курсі у Військово-морській академії Аннаполісу, на що той із гордістю сказав – 59-е. Рікоувер запитав: «Це максимум того, на що ви здатні?» – «Так, сер», – відповів Картер, але потім виправився: «Ні, сер, це не все, я не завжди докладав максимум зусиль», і почув інше запитання: «Чому ж ні?».

1 «Біблійний пояс» – територія на Півдні та Середньому Заході США, де переважно живуть послідовники протестантського фундаменталізму. Біблія ще й досі є основною настільною книгою в численних фермерських родинах. – Прим перекл.

Картер писав, що він здригнувся від цього запитання, воно перевернуло все його життя, саме тому й книжку він назвав: «Чому не бути найкращим?» («Why not the Best?»). Картер вирішив надалі жити за цим принципом. Одного дня я бачив по телебаченню, як він ледве не вмирав, добігаючи останні метри марафону. Ним рухало амбіційне бажання бути найкращим, зробити максимум можливого, незважаючи на свій фізичний стан у конкретний момент.

Потім ми ще один раз зустрічалися в жовтні 1978 року, але ця зустріч була короткою. Мене приймав тоді віце-президент Волтер Мондейл, а Картер зайшов на кілька хвилин, щоб сфотографуватися для преси. Ми ледве обмінялись кількома словами; його, як і раніше, мало цікавила Азія. Наше щастя, що його радники переконали його не виводити американські війська з Кореї.

Однією з найбільших перемог Картера було те, що він добився від президента Єгипту Анвара Садата та прем'єр-міністра Ізраїлю Менахема Бегіна, щоб ті завершили війну між своїми країнами. Мене здивувало, що він добре пам'ятав кожний колодязь, кожний паркан або огорожу на кордоні між тими двома країнами. Мені це нагадало систему оцінки працівників компанії «Shell» – «якості гелікоптера», тобто здатність сприймати картину в цілості, одночасно фокусуючись на важливих деталях. Картер не оминав увагою жодної.

У 1979 році Картер таки звернув свою увагу на Азію – цьому сприяли три значні події, що стались ближче до закінчення його терміну на посаді. По-перше, наприкінці січня його відвідав Ден Сяопін, щоб установити дипломатичні стосунки та попередити про намір Китаю покарати В'єтнам за окупацію Камбоджі. По-друге, Картер порадив шахові Ірану покинути рідну країну через реальну загрозу народного повстання. Замість демократичного уряду, який би захищав права, до влади прийшли віддані прихильники Аятоли. По-третє, 24 грудня Радянський Союз вторгся до Афганістану, щоб підтримати там комуністичний режим, нездатний вижити самостійно. Картер був так сильно шокований, що заявив: «Із моїх очей впала полуда». Виявилось, він ніколи такого не міг подумати на Радянський Союз. А він же ж обіймав Брежнєва у Відні 1979 року, після підписання угоди SALT про обмеження стратегічного озброєння та вважав радянських лідерів людьми розумними й здатними відповідно реагувати на щирі жести миру.

Радник Картера з національної безпеки Збігнєв Бжезинський виявився у цьому центрі влади чи не єдиною фігурою, що вселяла оптимізм. Він був здатний до широкого стратегічного мислення, добре розумів цінність Китаю в збереженні загальної рівноваги в протистоянні з Радянським Союзом та його роль запобіжника, що не дає В'єтнамові стати занадто гнучким інструментом у руках СРСР. Він був здатний голосно заявити про свої погляди на будь-якому форумі, і то так, що його чули всі, але мав доволі мудрості,

щоб провадити зовнішню політику свого президента, а не свою власну. Допомога з боку США та багатьох мусульманських країн забезпечувала зброю, гроші й бійців для афганських груп опору, зміцнюючи їх у протиборстві з Радянським Союзом, сили якого, колись могутні, вичерпувались.

Холбрукові вдалось пом'якшити початкові наміри Картера відмовитися від більшої частини зобов'язань у Азії, особливо в Кореї, звідки він після в'єтнамських втрат хотів забрати 40 000 американських солдатів. У грудні 1980 року, перш ніж Холбрук пішов зі своєї посади, я писав йому: «...Тоді коли багато фігур у адміністрації президента, Конгресі та ЗМІ хотіли б забути про Південно-Східну Азію, Ви невпинно працювали над відновленням довіри до міці й намірів США. Сьогодні майбутнє здається мені вже не таким загрозливим, як 1977 року, коли ми з Вами познайомилися».

Картер був гарною й богобоязною людиною, можливо, занадто гарною для посади президента. Американці, голосуючи за нього, насправді голосували проти Вотергейта і явищ, пов'язаних з останнім. Проте через чотири роки благочестивих розмірковувань щодо недуг Америки, вони були ладні обнімати Рональда Рейгана, який оптимістичніше дивився на характер американців та їхнє майбутнє та вів їх за собою цілих два президентських терміни. Рейган не будував якихось складних концепцій, він висловлювався просто й був сильним та успішним лідером. Його прихід до влади був везінням і для Америки, і для цілого світу. Добре, що в листопаді 1980 року американці проголосували за голлівудського актора, а не за фермера, що вирощував арахіс.

Ми познайомились із Рейганом ще в жовтні 1971 року, коли він, тоді губернатор штату Каліфорнія, відвідав Сингапур. Він привіз мені листа від президента Ніксона, який народився в Каліфорнії. Рекомендаційний лист від нього мав означати, що Рейган відіграв центральну роль у передвиборчій кампанії Ніксона. За 30 хвилин обговорення, що відбулося перед обідом, я зрозумів, що переді мною людина з міцними переконаннями, рішучий антикомуніст. Він говорив про в'єтнамську війну і те, що Радянський Союз є джерелом клопоту для цілого світу. На обіді, на якому були присутні його дружина, син, а також особистий помічник Майк Дівер, він продовжував говорити про радянську загрозу. Тема його так цікавила, що він захотів продовжити обговорення після обіду. Його дружина й син поїхали, а я запросив Рейгана назад до свого кабінету, де ми ще близько години обговорювали стратегічні питання стосовно Радянського Союзу й Китаю. Окремі його міркування мене просто шокували. Він сказав, що під час облоги Берліна США не варто було надавати росіянам боєпостачання, а навпаки, потрібно було піти на них танками та вимагати відкрити дорогу на Берлін, згідно з умовами чотиристоронньої угоди стосовно Західного Берліна. Якби вони тоді не відкрили дорогу, потрібно було

оголосити їм війну. Позиція Рейгана щодо міжрасових стосунків виявились для мене повною несподіванкою.

Через десять років, у березні 1981 року, колишній президент Джеральд Форд приїхав до Сингапуру, щоб повідомити мені, що президент Рейган, інавгурація якого відбулася в січні, хотів би побачити мене, причому негайно. У червні я отримав друге повідомлення від нього з проханням приїхати і вирішив зробити це. Коли 19 червня десь опівдні я приїхав до Білого дому, Рейган чекав на мене на ґанку того крила, де знаходився його робочий кабінет, і тепло мене привітав. Наша зустріч один на один до обіду тривала 20 хвилин. Він хотів обговорити ситуацію в Тайвані та Китаї.

Я сказав тоді Рейганові, що, на мою думку, в інтересах Америки було зробити так, щоб успішний Тайвань завжди являв собою контраст з умовами життя на материку. Це мало б далекосяжний уплив на всю світову громадськість, бо цей контраст не залишився б поза увагою представників ЗМІ та високопосадовців, які відвідували б обидві країни. Потім він поцікавився, чи дійсно президент Цзян Цзін-го потребував літаків нового покоління. Цзян тиснув на адміністрацію президента в той момент, коли це могло похитнути позиції Рейгана. Сам Рейган надзвичайно гостро критикував Китайську Народну Республіку (КНР) під час своєї передвиборчої кампанії; усім було відомо, що він беззастережно підтримує Тайвань. Я знав, що будь-яка різка зміна в політичному курсі далася б йому нелегко. Проте дозволити продаж до Тайваню літаків нового покоління означало б підняти ставки порівняно з Китаєм. Я повідомив Рейганові мою думку, що безпосередньої загрози для Тайваню з материка не існувало та що наявні там літаки «F-5» відповідали оборонним потребам країни. Китай не нарощував свого озброєння. Ден Сяопін хотів отримати для свого народу, деморалізованого й зголоднілого після творчих зусиль, що їх він ціле десятиріччя спрямовував на Культурну революцію, мало що – лише більше споживчих товарів. Повітряний флот Тайваню можна було модернізувати трохи пізніше, не обов'язково зараз.

За обідом до нас приєдналися основні радники президента: Каспар Вайнбергер (питання оборони), Білл Кейсі (ЦРУ), Джим Бейкер (головнокомандувач штабу), Майк Дівер та Ричард Аллен, радник із питань національної безпеки. Основним питанням, яке розглядалося, був Китай: його стосунки з Тайванем та Радянським Союзом.

Він поцікавився, якою я думки про те, що КНР вступила в переговори з Радянським Союзом стосовно проблем спільного кордону відразу після того, як Пекін відвідав державний секретар Александр Хейг. На мою думку, такий маневр із боку китайців мав продемонструвати США, що Китай у них ще не лежить у кишені. Але я дуже сумнівався в тому, що Китай і Радянський Союз, беручи до уваги давній та глибокий антагонізм між ними, далеко просунуться у згаданих перемовинах. Обидві ці країни були «апостолами-

євангелистами» комунізму, а свої маневри спрямовували на те, щоб притягнути на свій бік якомога більше країн третього світу. Крім того, Ден мав якимось чином дійти згоди з тими фігурами у своєму оточенні, хто не хотів надто близько підходити до Америки. Думаю, Ден був доволі рішуче налаштований на реалізацію власної політики, у якій оборонна стаття опинилась чи не на останньому місці, тоді як споживчі товари, що їх сильно потребував китайський народ, – на першому.

Щодо громадського неспокою в Польщі Рейган зауважив, що росіян, мабуть, турбує надмірне розширення сфери їхнього впливу. Я відповів, що вони готові піти на економічні труднощі, тільки б зберегти свою «імперію, яка простягається на всю Євразію». При слові «імперія» Рейган прислухався й наказав Ричардові Аллену частіше використовувати це слово в описах радянської сфери інтересів. Уже наступна промова Рейгана була присвячена «Радянській імперії зла».

В останні 10 хвилин зустрічі, під час дискусії один на один після обіду він попросив мене передати президентові Цзяну послання: не тиснути в цей момент на продажу високотехнологічної зброї, оскільки для нього, Рейгана, це був нелегкий період. Він попросив мене запевнити Цзяна, що не підведе його. Рейган знав, що ми з Цзяном були доволі близькі і я зможу пом'якшити розчарування від змісту цього послання. Зустрівшись із Цзяном за кілька днів, я передав йому слова Рейгана з приводу того, що час для купівлі Тайванем високотехнологічної зброї та зокрема літаків несприятливий. Цзян запитав мене, чому саме його добрий друг Рейган не може простягнути йому руку допомоги, на що я відповів своєю здогадкою: Америці зараз потрібна КНР, щоб зберегти міжнародну рівновагу сил у протистоянні з СРСР. Оскільки Західна Європа і Японія не мали аж ніякого бажання витрачати на озброєння суми, які хотіла б бачити Америка, Рейган розмірковував над питанням, чи не доцільніше модернізувати військовий комплекс Китаю шляхом дрібних ін'єкцій технологій, які, беручи до уваги величезні людські ресурси останнього, означали б посилення тиску на Радянський Союз. Цзян кивнув, погодившись із такою здогадкою. Він зрозумів, що Рейган мав вагомі причини так робити, і попросив мене переказати йому: «Я розумію вас». Цзян був задоволений. Він довіряв Рейганові.

Як і Цзян, Рейган у своїй діях часто керувався інтуїцією. Він або довіряв людині, або ні. Крім того, йому було властива глибока вірність своїм друзям та своїй справі. Його радники, зокрема його перший державний секретар Ал Хейг, ще раніше говорили йому про важливу роль комуністичного Китаю в масштабній стратегії протистояння Радянському Союзові. Він прийняв цей аналіз, але самі китайські комуністи не викликали в нього довіри. Насправді він успадкував стосунки з Китаєм від попередників і знав, що мусить їх зберегти.

Цього разу з Вашингтону я поїхав більш заспокоєний і впевнений, ніж тоді, коли президентом був Картер. Рейганові був властивий природний оптимізм, який він вселяв у всіх оточуючих, і всі починали вірити в те, що досягнення будь-якої мети – річ реальна. Він завжди концентрувався на позитивному боці справи й був готовий обстоювати свої переконання. Але ще важливіше було те, що він умів повести за собою американський народ, часто в піку ЗМІ. Коли я написав йому, щоб подякувати за обід, то отримав доволі довгого листа у відповідь, де було, зокрема, написано: «Я хочу, щоб стосунки США з Пекіном покращилися, й багато працюватиму задля цього, але в жодному разі не утискуючи інтересів наших старих друзів у Тайвані. Крім того, я не хочу, щоб ви, наші партнери в Південно-Східній Азії, вважали, що стосунки з Китаєм є для нас більшим пріоритетом, ніж стосунки з вами». Коли його адміністрація оголосила про рішення щодо продажу американської зброї до Тайваню, в переліку не було передових літаків-винищувачів, що пояснили «відсутністю військової необхідності в літаках такого типу».

Через десять місяців після цього, у квітні 1982 року, віце-президент Джордж Буш зустрівся зі мною в Сингапурі, коли летів до Китаю. Він хотів більше дізнатися про мої міркування щодо проблеми «Китай–Тайвань». Я відповів, що ця проблема є вкрай складною і, як мені здається, китайці не вірять, що її можна розв'язати самим його візитом, але при цьому вони надають дуже великого значення дотриманню формальностей. На мою думку, в КНР уже напевно дуже добре вивчили характер Рейгана та його думки. Там знали, що він часто буває на Тайвані, знали про його дружбу з президентом Цзян Цзін-го. Оскільки Рейган був тим, ким він був, для китайців форма виявилась не менше важливою за зміст. Вони розуміли, що ще довго не отримають Тайвань назад, але в будь-якому разі самий принцип, що Тайвань є частиною Китаю, в жодному разі не можна було порушувати, інакше чекай на біду. Я був упевнений, що Денові потрібна Америка. Він побував там у січні 1979 року, щоб домовитись про нормалізацію стосунків; у разі конфлікту з Радянським Союзом він потребував підтримки Америки або принаймні її нейтральної позиції. Крім того, Ден знав, що в особі Рейгана має справу з дуже наполегливим лідером.

Буш запитав, чи є в КНР внутрішня опозиція стосункам країни з США. На мою думку, на нормалізацію стосунків Китаю з Америкою дав дозвіл сам Мао, отже, мало хто спромігся б відкрито протистояти гарним стосункам між обома країнами. Ден не тільки нормалізував ці стосунки, а навіть пішов далі – розпочав інтеграцію країни в міжнародну економіку, що не могло не мати довготермінових наслідків. Сини китайських лідерів навчалися в США, як і багато інших китайців. Відтоку інтелекту було не уникнути, можливо, він становив би 20% або й більше, але ті, хто повернувся до Китаю, принесли б з собою свіжі ідеї. Китайці розуміли, що ризикують, відкриваючи свої двері світові, і тому їхнє рішення багато про що свідчило. Вони були готові до того, що студенти повернуть-

ся з радикальними ідеями і принесуть з собою зародки реформ. Найбільша складність полягала в тому, що Рейган, борючись за крісло президента, робив дуже серйозні заяви на підтримку Тайваню. Мало того, він повторював їх навіть після того, як у серпні 1980 року Джордж побував у Пекіні, щоб донести до китайців позицію США та прихилити їх на свій бік тоді, коли ця позиція щодо Тайваню поступово трансформувалася. Проте я все одно вважав, що для китайців дуже багато означає таке поняття, як вірність. Вони знали: людина, яка зрадила їхніх друзів, зрадить і їх самих. Їм було б дивно бачити, що США складає зброю під їхнім тиском щодо тайванського питання. Те, що вони насправді хотіли почути від США, це підтвердження принципу існування цілісного Китаю. Буш запевнив мене, що Рейган не збирається задкувати й визнавати дві окремі держави та надсилати туди двох окремих послів.

Я запропонував, щоб США запросили прем'єр-міністра Китаю Чжао Цзіяна відвідати Вашингтон, а потім Рейган зі зворотнім візитом приїхав до Пекіну, щоб викласти свою позицію саме таким чином, як її описав Буш. Американці мали, на мою думку, переконати Пекін у однозначності своєї політики щодо Китаю. Щоб цього досягти, Рейган мав зустрітися з Деном та запевнити його, що саме такою є основна позиція США. Буш погоджувався з тим, що Рейган може це довести досить переконливо. У Китаю та США є багато спільного, додав Буш. Ставлення Рейгана до Радянського Союзу «є надзвичайно настороженим і нагадує параноїдальне», що ще більше посилили події в Польщі та Афганістані. Рейган не любив комунізму, але розумів стратегічну цінність стосунків із Китаєм.

Коли я прилетів до Вашингтону наступного разу в липні 1982 року, посаду державного секретаря займав уже не Ал Хейг, а Джордж Шульц. Із ним ми познайомилися ще на початку 70-их, коли він був секретарем скарбниці в уряді президента Ніксона, і ще тоді заприятелювали. Заслугою Хейга стало те, що він викував «стратегічний консенсус» проти Радянського Союзу та домігся угоди про поступове скорочення обсягів постачання зброї до Тайваню. Тепер Шульц мав викласти всі ці обіцянки у словесній формі. Він поставив мені кілька запитань. Я відповів, що, на мою думку, якщо йшлося про використання ваги Китаю проти Радянського Союзу, було мало сенсу в тому, щоб залишити Тайвань беззахисним, віддавши його, таким чином, на волю Китаю; Китай у будь-якому разі протистоятиме СРСР. На думку Шульца, роль Китаю в цьому протистоянні була скромнішою. Він відстоював застосування продуманішої та поміркованішої політики, яка б не вимагала від США порушення зобов'язань стосовно давнього союзника.

Цього разу Рейган також запросив мене на десятихвилинне обговорення один на один, без стенографістів. Ми говорили про двосторонні стосунки «Китай–Тайвань», та «Китай–Радянський Союз». Я сказав, що йому зовсім не обов'язково продавати тайванців,

навіть якщо йому потрібна вага Китаю в боротьбі проти СРСР. Ці дві цілі, на мою думку, не виключали одна одну; їх можна було досягти одночасно, за умови мудрого підходу.

Він знав, що я зустрічався з найвищим китайським керівництвом як на материку, так і на Тайвані. Так само йому було відомо, що я, хоч і є антикомуністом, але реально дивлюсь на життя. Саме тому він вирішив спитати моєї думки щодо своєї ідеї. Я сказав йому, що сьогодні доцільніше відкласти розв'язання тайванського питання як такого, що його наше покоління розв'язати не може, як свого часу Ден запропонував це японцям відносно територіального конфлікту з приводу островів Сенкаку/Дяою. Я запропонував, щоб Рейган пояснив Пекіну, що він сам є таким давнім другом Тайваню, що просто не може отак узяти й відмовитись від цих стосунків. Він запитав, чи варто йому відвідати Китай. Сам він був не дуже схильний їхати туди і вважав, що, поїхавши, муситиме завітати також до Тайваню. Почути таке для мене було майже шоком. Я відрадив його від візиту на Тайвань, особливо відразу після Китаю. Як я раніше вже казав Бушеві, Рейганові, на мою думку, перш ніж їхати до Китаю, варто було спочатку запросити до Вашингтону або прем'єр-міністра Чжао Цзіяна, або генерального секретаря Ху Яобана. Лише після того як один із них чи навіть обоє приїдуть до США з офіційним візитом, для Рейгана стане можливим поїхати до Китаю зі зворотнім.

Пізніше Рейган написав мені ось що: «Наша бесіда, що відбулася 21 липня, була для мене надзвичайно корисною. Я очікував, що отримаю від вас мудру гадку та доцільну пораду, і мої очікування виправдалися. Ваша відкритість та об'єктивність достоту доводять усю силу нашої дружби, яку я так високо ціную».

На початку 1984 року прем'єр Чжао відвідав Вашингтон і наголосив, що Китай прагне тісніших економічних стосунків із США. У травні Рейган поїхав до Китаю. Незабаром після того Пол Волфовіц, помічник Шульца, приїхав до Сингапуру з метою поінформувати мене стосовно візиту Рейгана та обговорити певні аспекти цього візиту, які американцям виявилось важко зрозуміти. Це була ефективна зустріч, яка далеко просунула економічне співробітництво між двома країнами. Зіткнувшись із опором китайців, Рейган все-таки не відступив із глобальних питань. Ден наголосив на тому, що Тайвань є тим вузлом у стосунках «США–КНР», який потрібно негайно розв'язати. На мою думку, було добре, що Ден отримав можливість краще познайомитися з Рейганом і відчути його політичну твердість. Китайцям треба було усвідомити, що вони мають якось уживатися з Рейганом, і то не один президентський термін, а два. Рейган і справді виграв наступні вибори.

Після повторного обрання Рейгана Шульц запропонував мені приїхати з офіційним візитом до Вашингтону на початку жовтня 1985 року. Рейган виглядав дуже добре – моложавий, густа шевелюра та міцний голос, які анітрохи не змінились за чотири роки на

найвищій посаді, попри навіть кулю, яка пройшла в сантиметрі від серця. Розум Рейгана був не пристосований зосереджувались на дрібних деталях. Насправді він чітко дав зрозуміти, що не хоче займатися цими деталями, щоб це не викривило цілісної картини. Його сильними сторонами були послідовність і чітке бачення своєї мети. Він добре знав, чого бажає, та досягав цього, оточуючи себе здібними людьми, які поділяли його спосіб мислення й були успішними кожний у своїй галузі. Крім того, він випромінював упевненість та оптимізм. Вісім років, які він залишався на посаді президента, були гарними роками для Америка та всього світу. Його програма «Зоряні війни» стала таким викликом президентові Горбачову й Радянському Союзові, на який вони виявились нездатними гідно відповісти. Він зробив великий внесок у руйнування Радянського Союзу.

Як і раніше, під час зустрічей сам на сам він прагнув дізнатися, якої я думки про Китай і Тайвань. За його словами, він намагався дотримуватись дуже обережного курсу, щоб не зашкодити стосункам із жодною з двох країн. КНР він чітко пояснив, що США не збирається здавати Тайвань: «США було другом обох країн і ним збирається залишитися». Потім він попросив мене переконати президента Цзяна, щоб Тайвань залишився членом Азійського банку розвитку (АБР), коли його назва з «Тайбей, Тайвань» зміниться на «Тайбей, Китай» – після того як КНР вступить до АБР. Цзян уже раніше вголос заявляв про вихід з АБР, а Конгрес погрожував утримати американський внесок, якщо Тайвань у такий специфічний спосіб «попросять геть». Трохи пізніше в Тайбеї мені довелося чимало попотіти, поки я пояснив наміри Рейгана Цзянові, але зрештою здоровий глузд переміг. У січні 1986 року КНР стала членом АБР, а Тайвань було перейменовано в «Тайбей, Китай».

Рейган під час свого візиту до Китаю (за рік перед тим) звернув увагу на те, що китайці стали усвідомлювати: народові потрібно дати можливість створити собі кращі умови життя. Я відповів, що це було заслугою США: цього вони досягли, забезпечивши Тайваню вільний приток капіталу, технологій, знань, товарів і послуг. Я був упевнений, що Ден читав про стрімкий економічний розвиток Тайваню і, мабуть, дивувався, як це люди, яких він вважав збіговиськом «розманіжених, корумпованих та нікудишніх бандитів», змогли досягти такого прогресу. Ден, дуже ймовірно, дійшов висновку, що саме США допомогли цим «бандитам» своїм капіталом, технологіями й ноу-хау, і, будьте певні, він хотів би, щоб ця формула процвітання поширилась і на Китай. Ден розумів: Америка може надати безцінну допомогу в модернізації КНР.

Під час мого візиту мені надали честь виступити на спільному засіданні Конгресу США. Законодавці наймогутнішої у світі держави дарували свій час лідерові малесенького острова. Томмі Кох, наш посол, доповідав мені, що ініціатива запросити мене, яку висловив спікер Тіп О'Ніл, походила від Рейгана й Шульца. Я присвятив свій виступ про-

блемі, яка на той момент була гарячим питанням порядку денного США – протекціонізм із метою збереження робочих місць та контроль зовнішньоторгового дефіциту, що невпинно зростав, у стосунках із країнами Східної Азії, економіка яких лише розвивається. За 20 хвилин виступу я спробував пояснити, чому вільна торгівля є дійсно питанням війни чи миру у світі.

Кожна країна переживає період піднесення та період занепаду. Я відстоював думку, що якщо якась нація перебуває на піднесенні, має надлишок енергії, а їй не дозволяють експортувати свої товари й послуги, єдиною альтернативою для неї стає розширення за рахунок чужих територій, асиміляція населення захоплених земель та інтеграція з метою створення більшого економічного організму. Саме тому існували країни, які творили імперії, що їх вони контролювали як єдиний торговельний блок. Це був освячений віками спосіб розвитку. Проте Друга світова війна змусила світ відійти від нього. Генеральна угода з митних тарифів і торгівлі (GATT), МВФ, Світовий банк і нові правила забезпечили Німеччині можливість процвітати й динамічно розвиватися, незважаючи на величезну кількість німців, що повертались зі Сходу в країну, тепер значно меншу за розмірами. Те ж саме стосувалося японців, які мусили покинути Корею, Китай, Тайвань і Південно-Східну Азію та навчитися компактно жити на не дуже просторих японських островах. Німці і японці довели, що це можливо – залишатися в межах своїх кордонів та зростати завдяки торгівлі й інвестиціям. Вони співпрацювали й конкурували з іншими націями і змогли досягти процвітання без війни. Але якщо заблокувати торгівлю товарами й послугами, тоді Китай майже напевно повернеться до історичного способу розв'язання проблеми: менші територіальні об'єднання підуть війною одне на одне, щоб здобути контроль над більшими територіями та людьми, аж поки не стануть однією колосальною континентальною імперією. Можливо, мій суворий, раціональний виклад переконав законодавців у плані логіки, але в плані емоцій багато з них не могли його сприйняти.

Ще однією проблемою, яку Рейган порушив під час наших дискусій, стали Філіппіни. З того самого моменту, коли лідера опозиції Беніньйо Аквіно застрелили, коли він сходив трапом літака, повертаючись із США у серпні 1983 року, президент Філіппін Маркос не мав спокійного життя. Він був добрим другом Рейгана та його політичним прибічником. Коли Шульц обговорював зі мною це питання раніше, я зауважив, що сьогодні Маркос уже з розв'язання проблеми перетворився на власне проблему. Шульц попросив мене відкрито поговорити про це з Рейганом, який був дуже засмучений перспективою залишити свого давнього друга без підтримки. Отже, так обережно, як тільки можна, я описав Рейганові, як змінився Маркос: із молодого політика, який на початку 60-их проголосив «хрестовий похід» проти комуністів, він перетворився на

підтоптаного царька, що потурає забаганкам своїм, своєї дружини, численних кумів та друзів, віддавши їм, а точніше їхнім монополіям, країну на поталу і заганяючи уряд у страшенні борги. Кредитний рейтинг Філіппін і філіппінського уряду був нижче нікуди. Така моя оцінка, звичайно, дуже не сподобалась Рейганові. Я сказав, що зараз перед нами стоїть вимога знайти спосіб, у який Маркос зміг би «елегантно» піти з посади, звільнивши місце новому урядові, що зможе розчистити ці «авгієві стайні». Він вирішив надіслати до Маркоса емісара, який би висловив стурбованість США з приводу ситуації, що невпинно погіршується.

Філіппіни зірвались 15 лютого 1986 року, в той день, коли Маркоса після його повторного обрання президентом звинуватили в підтасуванні результатів виборів. Американський посол Степлтон Рой отримав інструкцію звернутися до мене, щоб дізнатись мою думку з цього приводу. Я сказав, що Сполучені Штати повинні мати справу з Маркосом, незалежно від того чи обрали його згідно з конституцією, чи ні, але при цьому не можна налаштовувати проти себе основну масу філіппінців, багато з яких проголосували за пані Аквіно. Я вважав, що Америка не має права миритися з підтасованими виборами, натомість потрібно натиснути на Маркоса, але не для того, щоб він визнав свою вину, а щоб призначив нові вибори. Пані Аквіно, на мою думку, потрібно підтримати, бо вона була «динамічною» політичною фігурою та спрямовувала свою силу на добро. Не можна допустити, щоб вона впала у відчай.

Наступного дня, 16 лютого, пані Аквіно проголосила свою перемогу й оголосила програму національного ненасильницького руху протесту, за допомогою якого сподівалася скинути режим Маркоса. У єдиному пориві п'ять сусідів Філіппін – країн АСЕАН – одночасно видали такі ж заяви, у яких висловили стурбованість із приводу критичної ситуації на Філіппінах, яка може призвести до кровопролиття та громадянської війни, й закликали до мирного розв'язання конфлікту.

Я тоді сказав послу Рою, що Маркос повинен розуміти: перед ним відкриті двері, він вільний іти. Якщо б він відчув, що йому нікуди йти, то, можливо, став би боротися за місце під сонцем. 25 лютого Рой повідомив мені, що його уряд згоден із моїми думками та запитує, чи не погоджуся я взяти на себе завдання узгодити спільний підхід до АСЕАН, яке б запропонувало Маркосові притулок. Раджа, наш міністр закордонних справ, сказав, що вмовити на це всіх п'ятьох членів АСЕАН буде важко. Я негайно надіслав Маркосові – через нашого посла в Манілі – запрошення до Сингапуру. Це була пропозиція, завдяки якій (коли б він її прийняв) можна було б послабити напругу в ситуації, що вже стала загрозливою. У той самий час Рейган надіслав йому приватне послання, в якому просив не застосовувати силу й повідомляв, що домовився про надання Маркосові, його рідним і помічникам притулку на Гавайях. Маркос погодився поїхати на Гавайї, віддав-

ши їм перевагу перед Сингапуром. Того самого дня, 25 лютого, пані Аквіно пройшла інавгурацію як новий президент Філіппін.

Через кілька днів після того, як Маркос прибув до Гонолулу, його багаж, зокрема кілька кейсів із новенькими банкнотами-песо, перевіряли американські митники. Він відчув у цій перевірці небезпеку й надіслав мені повідомлення, що хотів би приїхати до Сингапуру. Пані Аквіно, яка в той момент уже зайняла посаду президента, не погодилась. Маркос залишився на Гавайях; на нього чекала черга судових позовів.

Чи не єдиною проблемою, яку США мало з президентом Аквіно, було відновлення оренди військово-морських баз на Філіппінах. Вона заявляла про свою категоричну незгоду з тим, щоб американський контингент залишався тут надалі, сподіваючись отримати від них більше поступок. Така позиція з часом ударила по ній самій. Коли вона врешті-решт прийшла до згоди з США, сенат Філіппін відмовився ратифікувати цю угоду. Сенатори заявили, що американські військово-морські бази придушують у філіппінцях почуття національної самосвідомості.

У січні 1989 року до мене в Сингапур прибув після серії дискусій із президентом Аквіно, проведених у Манілі, сенатор Ричард Лугар, провідний лідер республіканців у сенатському комітеті з закордонних стосунків, особливою сферою інтересів якого була оборона. Він запитав мене, чи не зможемо ми допомогти, якщо Сполучені Штати будуть змушені залишити Субік-бей. Я відповів, що ми можемо запропонувати США свої бази, але попередив, що весь Сингапур за розміром менший за американську військово-морську базу Субік-бей. У нас просто ніде розмістити американських солдатів. Я намагався переконати його, що американські бази треба залишити на Філіппінах, додавши, що Сингапур публічно запропонує США скористатися з наших баз, якщо завдяки цьому філіппінський уряд буде почуватися не таким ізольованим від інших країн і з більшою готовністю піде американцям назустріч.

Наш посол у Манілі порушив це питання в розмові з міністром закордонних справ Філіппін Раулем Манглапусом, який зауважив, що тільки вітатиме таку публічну заяву. Я попросив заступника нашого міністра закордонних справ Джорджа Ео в серпні 1989 року заявити, що ми готові надати американським збройним частинам можливість активно використовувати наші бази. Після цієї заяви Манглапус відповів, що «Сингапур треба виділити з-поміж інших країн та високо оцінити його рішучу позицію». Пізніше сама президент Аквіно визнала, що моє ставлення до ситуації чимало допомогло.

Малайзія та Індонезія великого ентузіазму не демонстрували. Малайзійський міністр оборони Рітхаудин сказав, що Сингапурові краще не ставити під загрозу статус-кво в регіоні, дозволяючи іншим державам збільшувати тут свою присутність. Міністр

закордонних справ Індонезії Алі Алатас сподівався, що Сингапур і надалі підтримуватиме ідею створення в Південно-Східній Азії зони, вільної від ядерної зброї, додаючи, що Індонезія протистоятиме пропозиції, якщо йтиметься про створення нової бази.

На урочистому мітингу з приводу Дня Нації 20 серпня 1989 року я у виступі, що його транслювали телеканали, заявив, що в нас не буде ніяких нових баз із великою кількістю американських військ. У Сингапурі для цього немає місця. Ми пропонували скористатися з уже наявних баз, які повинні були залишитись під контролем сингапурського уряду; ці бази не будуть американськими. Я, як і Індонезія, був за створення зони без ядерної зброї, або, за висловом Малайзії, зони миру, свободи й нейтралітету. Однак не варто було себе дурити: якщо на островах Спратлі знайдуть нафту та газ, ця зона ніколи не стане зоною миру. Крім того, в промові я заявив, що раніше, того ж серпня зустрічався з президентом Сухарто та прем'єр-міністром Махатхіром у Брунеї, щоб детально поінформувати їх щодо розмірів та характеру моєї пропозиції.

Уряд США прийняв її. Перебуваючи в Токіо на коронуванні імператора Акіхіто, я 13 листопада 1990 року, за два тижні до того, як покинути посаду прем'єр-міністра, підписав із віце-президентом Деном Куейлом меморандум про порозуміння. Як довели подальші події, цей меморандум мав і для США, і для Сингапуру більшу цінність, ніж очікувала кожна зі сторін. Коли у вересні 1991 року американці залишили свої бази на Філіппінах, Сингапур став їхньою точкою опори в Південно-Східній Азії.

Ставлення країн нашого регіону до того, що американські військові отримали доступ до сингапурських баз, кардинально змінилося після того, як Китай 1992 року опублікував карти, на яких острови Спратлі були позначені як китайська територія. Три країни АСЕАН (Малайзія, Бруней та Філіппіни) також заявили права на ці острови. У листопаді того ж року Алі Алатас заявив, що для Індонезії більше не становить труднощів усвідомити переваги перебування американського контингенту на базах у Сингапурі.

Із Джорджем Бушем ми познайомились у червні 1981 року, коли він був віце-президентом Рейгана. Наші чудові стосунки нітрохи не змінилися, коли він зайняв президентське крісло. Я знав його як надзвичайно приязну та приємну в спілкуванні людину. Ще в 1982 році, дізнавшись, що я збираюся приїхати до Вашингтону, щоб зустрітися з Рейганом, він надіслав мені запрошення провести кілька днів на його заміській віллі в Кеннебанкпорті (штат Мен), де він проводив літню відпустку. Я подякував йому, проте відмовився, пояснивши, що хочу побути зі своєю донькою Лін, яка в той момент працювала в Бостоні, у центральній лікарні Массачусетсу. Він надіслав ще одного листа, де запрошував нас приїхати разом, і то однозначно й наполегливо. Отже, ми провели вік-енд усі разом. Лін та я бігали за ним підтюпцем у супроводі кількох охоронців із секретної служби. Ми вільно

обговорювали різноманітні політичні питання і взагалі дуже гарно провели час. Барбара Буш була такою ж приязною, як і її чоловік, – комунікабельна, гостинна й тепла жінка, без якихось там претензій. Як і чоловік, вона була щиро радо тому, що до них на вік-енд приїхали друзі, й зробила все, щоб ми почували себе бажаними гостями.

Після того як 1990 року Ірак окупував Кувейт, Сполучені Штати, щоб наростити свої сили в Персидській затоці, змушені були в короткий строк перемістити туди близько півмільйона людей. У той момент меморандум про порозуміння ще не був підписаний, але ми дозволили літакам і військовим кораблям США, що перевозили через Тихий океан людей та різні боєприпаси до затоки, зробити в Сингапурі транзитну зупинку. Крім того, ми надіслали до Саудівської Аравії свою команду медиків, щоб продемонструвати підтримку діям у затоці. Індонезія та Малайзія зберігали нейтралітет. Їхні мусульманські більшості хотіли, щоб ці країни висловили солідарність і співчуття Саддамові Хусейну та іракцям.

Ми зустрілися з президентом Бушем у Білому домі 21 січня 1991 року, в той момент, коли операція «Буря в пустелі» просувалася до свого видовищного завершення: американські, британські і французькі війська оточували армію іракців. Ми провели вечір у його приватних апартаментах у компанії Брента Скаукрофта, радника Буша з питань національної безпеки, обговорюючи загальні аспекти арабо-ізраїльскої ситуації. Я привітав його з успіхом, досягнутим у створенні широкої коаліції військових сил, що підтримували цю операцію, зокрема приналежних до арабських країн: Єгипту, Сирії, Марокко та самої затоки. Однак я водночас попередив, що мусульманський світ пристав на бік Саддама Хусейна, навіть якщо той був політично неправий. Ізраїльтяни продовжували будувати нові поселення на Західному березі Йордану, тим самим налаштовуючи проти себе арабів і мусульман. Союзники та друзі Америки були стурбовані. Цей шлях не міг не призвести до вибуху, хоч і невідомо було, коли він станеться. Я переконував американців у тому, щоб вони підтримали таке рішення на Близькому Сході, яке було б справедливим для обох сторін: палестинців та ізраїльтян; тим самим американці довели б, що вони не підтримують останніх, праві ті чи ні.

Наступного разу ми зустрілися в січні 1992 року: Буш зупинився в Сингапурі на шляху до Австралії та Японії. Його проблеми з Китаєм значно загострилися після повстання на Тяньаньмминь 4 червня 1989 року. У цей рік відбувалась передвиборча кампанія; на Буша тиснули з усіх боків, зокрема, й ліберали з його власної Республіканської партії. Подальше дотримання Бушевого політичного курсу щодо Китаю було неможливим без того, щоб останній не пішов на поступки: наприклад, випустив з ув'язнення лідерів протестуючих, заарештованих на Тяньаньмень, пішов назустріч у сфері розширення ядерних озброєнь, стратегічних ракет і торгівлі. Бушеві ставало дедалі важче утриму-

вати своє вето на резолюцію Конгресу стосовно відміни для Китаю статусу держави найбільшого сприяння. Оскільки до Сингапуру збирався приїхати президент Ян Шанкунь, Буш хотів, щоб я попросив його піти на односторонню ініціативу: випустити в'язнів, щоб довести примирення.

Через два дні, зустрівшись із президентом Яном, я переказав йому послання. У відповідь Ян зауважив, що тиск США з питань захисту людських прав був лише приводом, щоб нав'язати Китаєві їхню політичну систему та американські цінності – свободу й демократію. Для китайців таке було неприйнятним.

Коли Буш у листопаді того ж року програв вибори Біллові Клинтонові, я зрозумів, що на нас чекає нове ставлення й новий стиль взаємодії. Клінтон обіцяв усім «таку Америку, яка не стане бавитися з тиранами, від Багдаду до Пекіну». Багато прибічників Клінтона діяли так, наче Китай був країною третього світу, що їй США надавало гуманітарну допомогу, а тому він мав доволі легко прогинатися під дипломатичними та економічними важелями. Майбутнє не виглядало райдужним – ні для Китаю, ні для Америки.

30. Новий порядок денний Америки

Історію стосунків Сингапуру з США можна розділити на дві епохи, дуже відмінні одна від одної: під час та після холодної війни. Коли Радянський Союз являв собою загрозу для Америки та всього світу, ми мали гарні стосунки з адміністраціями демократів і республіканців, починаючи з Джонсона в 60-ті і закінчуючи Бушем у 1990-ті. Наші стратегічні інтереси повністю збігались. Сполучені Штати були проти Радянського Союзу та комуністичного Китаю. Так само проти них були й ми. Мало того, ми всіма силами підтримували американську військову присутність у Східній Азії.

Падіння Берлінської стіни в 1989 році позначило початок кінця холодної війни, але наслідки цієї геополітичної трансформації стали відчутними тільки тоді, коли президентом став Клінтон, приблизно з 1993 року. З того моменту, коли в Білому домі з'явилося покоління, що виросло в період антив'єтнамської кампанії, питання прав людини й демократії, раніше лише другорядні, стали першочерговими питаннями. Уряд США підтримував Російську Федерацію, очолювану президентом Єльциним, яка, за його словами, прямувала до демократії. США говорило про Росію як про свого друга й союзника, а про Китай – як про потенційного суперника. Сперечатися з США щодо Росії не мало сенсу, попри всі наші сумніви в її демократичному майбутньому. Однак ми вирішили дистанціюватися від ворожої риторики американців, спрямованої в бік Китаю. Ми побоювалися, що, говорячи про Китай та ставлячись до нього так, наче він є ворогом, можна його у ворога й перетворити. Ми не хотіли, щоб це сталося; жодна з країн Південно-Східної Азії не мала бажання налаштовувати проти себе Китай. Це був період, коли Америка прагнула скоротити свою присутність у Південно-Східній Азії, а від Сингапуру вона вже мала не так багато користі, як раніше.

Багато хто в Америці вважав, що з падінням комунізму в Радянському Союзі китайська комуністична система довго не протягне і що моральним обов'язком Америки є наблизити її кінець. Існувало два підходи до ситуації: одному віддавав перевагу президент Буш, який виступав за створення умов для поступової трансформації через процес конструктивної співпраці; іншому – Конгрес США, що обстоював накладання санкцій і застосування політичного й економічного тиску з питань прав людини та політичних реформ. Після подій на площі Тяньаньмень Буш наклав на Китай певні санкції, але незабаром на нього почали тиснути, щоб він зняв статус режиму найбільшого сприяння з китайських товарів, що їх імпортували до Америки. Конгрес видавав резолюції щодо

позбавлення Китаю режиму найбільшого сприяння, поки він не покращить у себе ситуацію з правами людини. Буш накладав на ці резолюції вето, і так воно собі йшло, перетворившись у щорічний ритуал.

Наприклад, Патриція Деріан, заступник державного секретаря з гуманітарних питань і прав людини в адміністрації президента Картера, зустрічалася зі мною в січні 1978 року, щоб переконати мене заборонити в нашій країні ув'язнення без судового розгляду. Тоді я сказав їй, що під час кожних виборів проти цього закону виступає опозиція і кожного разу переважна більшість електорату голосує за нас і за наш закон. Сингапур є суспільством, побудованим на конфуціанських засадах, отже, інтереси громади в нас стояли вище за інтереси окремих осіб. Моїм першочерговим завданням, сказав я, було забезпечити нашим людям добробут. Я не мав іншого вибору, бо мав справу з комуністами, які підривали нашу владу, а знайти свідків, що виступили б проти них у суді, виявилось неможливо. Якби я поступився, запровадивши зміни відповідно до директив пані Деріан, на Сингапур чекала б біда. Чи могло США для порятунку Сингапуру зробити щось більше, ніж робило для біженців, які на човнах покидали Південний В'єтнам, пливучи назустріч піратській загрозі та капризній погоді в Південно-Китайському морі? Якби США надало Сингапурові статус Пуерто-Ріко й гарантувало таким чином його майбутнє, я б погодився реалізувати ці директиви. У цьому разі, розвались Сингапур на скалки, їх підбирало б США. Деріан так рознервувалася через моє рішуче «ні», що попросила дозволу закурити, незважаючи на те що наш посол попередив її про мою алергію на тютюновий дим. Оскільки вона вочевидь більше не могла без нікотину, я змилостивився над нею та повів нагору, на відкриту веранду, де кілька затяжок допомогли їй справитись із нервами. Її аргументація, проте, переконливішою не стала. Через двадцять років посол Джон Холдридж, присутній на цій зустрічі в 1978 році, написав у своїй мемуарах:

> «Лі Куан Ю, який, як я сам чув кілька разів, називає себе «реліктом вікторіанської епохи», одночасно залишається й затятим прихильником конфуціанства, це я можу сказати однозначно. Він та його послідовники намагались і намагаються прищепити молодому поколінню Сингапуру конфуціанські цінності. Деріан, з іншого боку, є ветераном руху за права людини, що має свої корені на американському півдні: вона звикла до частих сутичок між демонстрантами, які борються за громадські права, та місцевими органами влади, до боротьби, яка відображує основну концепцію «свобод людини», втілену в американській конституції. Для неї виявились цілком неприйнятними міркування Лі стосовно того, що добробут суспільства є пріоритетним порівняно з правами окремих його членів та що єдине, що повинні зробити в'язні в Сингапурі, щоб вийти на волю, це відмовитись від насильства. Ці двоє, проговорив-

ши добрих дві години, більшу частину цього часу один одного не чули, їм обом так і не вдалося зрозуміти позицію опонента».

Оскільки наші країни мали однакові проблеми стратегічного характеру, ми вирішили не доводити до відома громадськості цю суперечку.

Ще одна подія, яку я хотів би згадати як приклад, сталася в червні 1988 року, коли ми попросили, щоб із Сингапуру відкликали одного з дипломатів американського посольства, що втручався в наші внутрішні справи. Він підмовив одного з колишніх найвищих чиновників Міністерства юстиції об'єднати довкола себе правників, незадоволених наявною державною системою, щоб вони разом із ним під час виборів, які наближалися, виступили проти ПНД. Крім того, він домовився, щоб цей чиновник зустрівся з його безпосереднім керівником у Держдепартаменті США у Вашингтоні і отримав від останнього гарантії, що в разі потреби йому буде надано політичний притулок. Держдепартамент заперечував ці звинувачення та як помсту зажадав, щоб ми відкликали одного з новоприбулих своїх дипломатів. На дебатах у парламенті я запропонував, щоб цю справу розглянула компетентна нейтральна міжнародна комісія з трьох експертів. Якби ця комісія дійшла висновку, що дії американського дипломата були звичайною, законною дипломатичною діяльністю, сингапурський уряд був готовий відкликати свій протест і вибачитися. Речник Держдепартаменту схвально сприйняв моє твердження, що Сингапур хоче покласти край цій сварі, але щодо моєї пропозиції відповіді не дав. Далі цього справа не пішла.

Питання, які стали для американців пріоритетними в 90-тих, стосувалися прав людини й демократії і протиставлення цінностей – західних східним. Американці тиснули на японців, щоб ті поставили свої програми фінансової допомоги в залежність від рівня демократії та дотримання прав людини в країнах, які отримували цю допомогу. «Asahi Shimbun», ліберальна японська газета, яка виступала проти війни і за демократію, запросила мене взяти участь у форумі, що відбувався в Токіо в травні 1991 року. Форум було присвячено правам людини й демократії, на ньому мали виступати видатні японські та американські лідери, підхід яких значною мірою визначав думку громадськості. У своїй промові я сказав, що минуло 50 років з того моменту, коли Британія і Франція надали незалежність понад 40 британським колоніям та 25 французьким, причому всі колонії прийняли конституції західного типу. На жаль, як в Азії, так і в Африці досягнення цих колишніх колоній, попри існування конституцій, не вражали. Навіть Америка не змогла залишити на Філіппінах, що до 1945 року понад 50 років пробули під її «крилом», успішної демократії. Ось чому я доходив висновку, що, перш ніж суспільство стане ефективно функціонувати як демократична політична система, народ повинен досягнути

високого рівня освіти й економічного розвитку, мати широку верству середнього класу, а його життя має перестати бути боротьбою за виживання.

Наступного року на форумі «Asahi Shimbun» знову обговорювали демократію та права людини і їх уплив на економічний розвиток. У своєму виступі я сказав, що оскільки різні суспільства протягом тисяч років розвивалися окремо одне від одного, їм було не уникнути відмінностей в ідеалах та нормах. Ось чому не можна, на мою думку, наполягати на тому, щоб американські чи європейські стандарти прав людини кінця XX століття були прийняті по всій планеті. Однак не будемо забувати, що з появою супутникового телебачення будь-якому урядові ставало все важче приховувати жорстокі дії стосовно власного народу. Я впевнений, сказав я, що повільно, але невпинно міжнародна спільнота знайде ту рівновагу між невтручанням у внутрішні справи іншої країни та моральним правом наполягати на цивілізованішому та гуманнішому ставленні урядів до відповідних народів. Зважаючи на те, що всі суспільства стають дедалі відкритішими, вони поступово прийдуть до спільного світового стандарту: що є прийнятним, а що ні. Негуманні, жорстокі та варварські методи стануть предметом засуду. (У ситуації з Косово шість років по тому, хоч НАТО і переважна більшість країн-членів ООН не могли змиритися з безчинствами президента Мілошевича, твореними стосовно косівських албанців, вони так і не дійшли одностайної думки щодо того, чи є це достатнім обґрунтуванням для вторгнення без санкції Ради безпеки ООН. Росія, Китай та Індія – три країни, населення яких складає 40% усього людства, засудили бомбардування Сербії, проведені НАТО в 1999 році.)

Одне інтерв'ю, яке я дав поважному американському виданню «Foreign Affairs», опубліковане в лютому 1994 року, призвело до вибуху емоцій серед американців, що цікавилися дебатами «Азійські цінності проти західних». У своїх відповідях я уникав терміну «азійські цінності» (бо їх існує чимало, і всі вони різні), натомість я посилався на конфуціанські цінності – цінності, що домінують у культурах Китаю, Кореї, Японії та В'єтнаму – країн, які користувались китайською ієрогліфічною системою письма і на яких сильно вплинула конфуціанська література. Крім того, у країнах Південно-Східної Азії проживають близько 20 мільйонів етнічних китайців, які сповідують конфуціанські цінності, відмінні від цінностей індуїстських, мусульманських чи буддистських, що також не є рідкістю у Південній та Південно-Східній Азії.

Як такої азійської моделі не існує, втім, конфуціанське суспільство Східної Азії та ліберальні суспільства Заходу розділяє прірва. У конфуціанських суспільствах вважають, що окрема людина існує в контексті родини й роду, друзів і громади і що уряд не може й не повинен брати на себе роль родини. Багато хто на Заході вірить, що уряд може виконувати функції родини, тоді коли вона сама виявляється неефективною, як

це буває з матерями-одиначками. У Східній Азії такий підхід вважають недоцільним. Сингапур залежить від сили та впливу родини, що допомагає зберігати в суспільстві порядок, підтримувати культуру бережливості, працьовитості, шанобливого ставлення до батьків і старших людей, преклоніння перед освітою. Саме ці цінності роблять народ продуктивним і допомагають йому економічно зростати.

Я наголосив на тому, що свобода може існувати тільки в організованій державі, а не там, де царюють суперечки й анархія. Основна мета східних суспільств – така суспільна організація, в якій кожний член може максимально користуватися свободою. Певні прошарки сучасного американського суспільства є абсолютно неприйнятними для азійців, бо вони являють собою розпад громадського суспільства – про це свідчать вільне застосування зброї, наркотики, злочинне насильство, безпритульні та брутальна поведінка в громадських місцях. Америці краще не намагатися нав'язувати без розбору свою систему іншим суспільствам, де вона навряд чи спрацює.

Людині потрібне моральне відчуття, що правильно, а що ні. Існує така річ, як зло, але люди не стають злими лише через те, що є жертвами суспільства. В інтерв'ю для «Foreign Affairs» я сказав, що багато соціальних бід США є результатом руйнування моральних засад суспільства та зниження особистої відповідальності. Декілька американських інтелектуалів-лібералів висунули теорію, що їхнє суспільство вже розвинулося до тієї стадії, коли кожний окремий член став би багатшим, якби йому дозволили робити те, що він хоче. Поява такої теорії сприяла тому, що американці дедалі більше відходили від моральних та етичних суспільних засад.

Під час холодної війни це інтерв'ю пройшло б непоміченим як звичайне абстрактне розумування. Тепер, коли наші країни вже не об'єднувало спільне протистояння комунізмові, мої міркування пролили світло на глибокі відмінності між американським та азійським ставленням до злочину й покарання, а також до ролі уряду.

Дехто в Америці дійшов висновку, що я сформував таку позицію тільки після того, як Китай почав економічно процвітати завдяки політиці «відкритих дверей». Насправді основою мого світогляду став досвід, що я його отримав ще на початку 50-их, коли усвідомив культурну безодню між сингапурцями з китайською освітою та англійською освітою. Люди, які змалечку всотали китайські цінності, були дисциплінованішими, ввічливішими та шанобливішими до старших. Результат – закономірний: суспільство, в якому більше порядку. Коли такі цінності стали слабнути під впливом англійської освіти, це призвело до зниження життєвого потенціалу й дисципліни та більш непередбачуваної поведінки. Ще гірше було те, що населенню з англійською освітою зазвичай не вистачало впевненості, бо воно розмовляло не своєю рідною мовою. Трагічні сутички між учнями китайських середніх шкіл, очолюваних комуністами, та моїм уря-

дом змусили нас усвідомити ці суттєві відмінності в культурі та ідеалах, представлених двома різними системами цінностей.

Американські вчені-ліберали почали критикувати нас за ставлення до західної преси, яка продавалась також і в Сингапурі. Ми не йшли їхнім шляхом у розвитку й прогресі, хоч, як вони вважали, коли країна будує в себе вільну ринкову економіку, швидко просуваючись уперед, то мала б ставати дедалі подібнішою до Америки – демократичної й вільної, без жодних обмежень щодо преси. Оскільки ми не відповідали їхнім стандартам, американські ліберали не погоджувались із тим, що наш уряд, нехай за нього вже багато разів віддавали свої голоси сингапурці, може бути успішним.

Жодний із критиків виявився нездатним звинуватити уряд Сингапуру в корумпованості, непотизмі та аморальності. Багато років уже в 90-их організації, що спеціалізуються на оцінці бізнес-ризиків, як наприклад гонконгська «Political and Economic Risk Consultancy», неодноразово відзначали Сингапур як найменш корумповану азійську країну. «Transparency International» із штаб-квартирою в Берліні оцінювала Сингапур як країну, що посідає сьоме у світі місце за низьким рівнем корумпованості (обійшовши Велику Британію, Німеччину й США). Сингапур був та є відмінним від «бананових» республік, що їх американці звикли іменувати «авторитарними». Щоб продемонструвати свою незгоду з нашою системою, американська преса описує Сингапур «чистим, наче після дезінфекції». Сингапур, який виявився ефективним, вона називає «бездушно ефективним».

Гарвардський професор політології Самюел Гантингтон у своєму звертанні в Тайбеї у серпні 1995 року порівняв сингапурську модель із демократичною моделлю суспільства на Тайвані. Він процитував одну зі статей «New York Times», яка підбивала відмінності між «чистим і рабським» Сингапуром та «брудним і вільним» Тайванем. У висновку виступу прозвучало: «Свобода і творчий підхід, що стали наслідком діяльності президента Лі тут, на Тайвані, переживуть його. Чесність та ефективність, що їх він прищепив у Сингапурі, найімовірніше, підуть у могилу разом із ним. За певних умов авторитарна влада здатна досягти результатів за короткий проміжок часу, але, як свідчить досвід, тільки демократія здатна забезпечити чесний та ефективний уряд у довгостроковій перспективі».

Американці і європейці мали всі підстави тріумфувати, адже вони успішно доклали руку до розвалу Радянського Союзу, тиснувши на нього на підставі Гельсінкських угод із питань прав людини й демократії. Проте, сподіваючись повторити цей процес у Китаї, вони обманювали самі себе. На відміну від росіян китайці не прийняли культурні норми Заходу як такі, що є ліпшими за їхні власні і що їх потрібно відтворити в себе.

Якось під час вечері в Сингапурі у березні 1992 року колишній канцлер Німеччини Гельмут Шмідт запитав мене, чи зможе колись Китай стати таким самим демократич-

ним і так само дотримуватись прав людини, як Захід. Чу, що сиділа поруч зі Шмідтом, розсміялась при самій думці, що 1,2 мільярда китайців, 30% яких є неписьменними, голосуватимуть за президента. Шмідт звернув увагу на те, що це було спонтанною реакцією Чу на саму абсурдність такої ідеї. Я відповів, що Китай за свою більше ніж чотиритисячолітню історію переважно був країною правлячих династій, у проміжки між якими державу розривала на клапті анархія, іноземні загарбники, воєначальники та диктатори. Китайський народ не знає, що таке уряд, засади якого – рахування голосів, а не рубання голів. Будь-яке просування до представницького уряду має бути поступовим. Майже всі країни третього світу були колишніми колоніями, які після десятиріч колоніального правління, що не знали виборів і демократії, отримали демократичні конституції на кшталт тих, що мали їхні колишні господарі. Проте власне британський, французький, бельгійський, португальський, голландський та американський інститути демократії не з'явилися в один день: щоб розвинути їх, знадобилось 200 років.

Історія вчить нас, що для ліберальної демократії потрібні: економічний розвиток, освіта, значний прошарок середнього класу й політичні інститути, які підтримують свободу слова та права людини. Потрібне громадянське суспільство, в основі якого – спільні цінності, які спонукають людей із відмінними, нерідко протилежними поглядами з готовністю співпрацювати один з одним. У громадянському суспільстві між родиною та державою лежить ціла низка інститутів, до яких належать громадяни: добровільні асоціації, що захищають конкретні інтереси спільнот, релігійні інституції, профспілки, професійні організації та інші органи самодопомоги.

Демократія спрацьовує там, де культурі притаманно доволі терпимості й готовності пристосовуватись, що спонукає меншість прийняти право більшості чинити на власний розсуд до наступних виборів і терпляче й мирно чекати своєї черги сформувати уряд, прихиляючи на свій бік усе більше голосів. Там, де демократію спробували прищепити людям, яких сама національна традиція навчає битися до останку, як наприклад у Південній Кореї, вона провалилася. У Південній Кореї люди б'ються на вулицях незалежно від того, чи мають вони військового диктатора, чи демократично обраного президента. Свари в законодавчому органі Тайваню – Юані, та рукопашна між людьми на вулицях – все це є відображенням культурних відмінностей. Кожний народ розвиває свою більше або менше представницьку форму уряду, яка найкраще відповідає його звичаям та культурі.

У 1994 році, незабаром після розпаду Радянського Союзу, коли американці були ще впевнені в собі, вони спробували встановити – одним махом – демократію на Гаїті, відновивши на посаді скинутого, хоч колись законно обраного президента. Через п'ять років американці тихенько пішли собі з Гаїті, визнавши, нехай пошепки та в приватних

колах, свою поразку. У своїй статті в «New York Times» американський журналіст Боб Шакочіс запитував: «Що ж насправді було не так? Якщо на хвилинку забути про вину гаїтянських лідерів, вашингтонські політики, можливо, визнають, що демократизація «в штучних умовах» – процедура ризикована. Гаїтянська демократія, народжена передчасно, не зможе вижити без справжньої багатопартійної системи, існування якої неможливе без упевненого в собі середнього класу, який, у свою чергу, може з'явитися тільки в умовах розвинутої економіки, а її основний чинник – це надійні лідери, сильні та мудрі такою мірою, щоб вивести країну зі «ступора», у який вона падає». Зважаючи на те, що американська адміністрація не визнала своєї невдачі на Гаїті публічно, як і її причини, це, на мою думку, не останній раз, коли вона припустилася такої помилки.

Під час нашої дискусії зі Шмідтом у березні 1992 року я наголосив на тому, що ситуація з правами людини є зовсім іншою річчю. Розвиток технологій перетворив усю планету на глобальне село, в якому всі бачать ті самі жорсткості по телебаченню, щойно вони відбуваються. Усі народи та уряди хочуть, щоб їх поважали й цінували інші, а тому вони повинні поступово відійти від поведінки, яка псує їм репутацію. Наступного разу, коли Шмідт полетів до Китаю, я звернув увагу, що він більше тиснув на дотримання загальних прав людини, а не демократії. Пізніше Шмідт написав у своїй газеті «Die Zeit», що Китай не може в один момент перетворитися на демократію, але що Захід повинен наполягати на тому, щоб рівень дотримання прав людини там став прийнятним.

Зацікавленість Америки, Заходу і навіть Японії в поширенні Азією демократії й прав людини насправді випливає з їхньої стурбованості щодо результатів діяльності Китаю, а зовсім не Тайваню, Південної Кореї, Гонконгу чи Сингапуру. Америка хотіла, щоб ці «тигри» Східної Азії були для Китаю зразками вільних суспільств, які мають квітучу економіку, бо там є демократичні політичні інститути. «New York Times» у статті, яку Хантингтон процитував 1995 року, вказувала, що Тайвань і Сингапур є найуспішнішими китайськими суспільствами за всі 5 000 років китайської цивілізації та що або один, або другий із часом, можливо, стане зразком, за яким буде побудовано континентальний Китай майбутнього. Насправді це не так. Китай ітиме своїм унікальним шляхом. Він відбиратиме та застосовуватиме ті якості й методи роботи уряду, які вважатиме цінними та відповідними до бачення власного майбутнього. Китайському народові притаманний глибокий і незмінний страх перед «luan» – «хаосом». Пам'ятаючи про величезні розміри своєї держави, їхні лідери є надзвичайно обережними, і тому стануть дбайливо випробовувати, пристосовувати та адаптувати нові якості системи, перш ніж запровадити їх.

Боротьба між США та Китаєм у питаннях демократії й прав людини сконцентрувалась на поверненні Китаю від Британії Гонконгові. Гонконг є одним з економічних важелів,

за допомогою яких США може впливати на Китай. Незадоволення США, викликане тим, що Гонконг має окреме від Китаю управління, може призвести до того, що вони скоротять окремі експорті квоти та інші привілеї, якими користується Гонконг. Доля шести мільйонів жителів Гонконгу ніяк не вплине на Америку чи світ, а ось доля 1,2 мільярди китайців у Китаї (які, за прогнозами, у 2030 році налічуватимуть уже 1,5 мільярди) визначатиме баланс сил у світі. Американці вступили в суперечку щодо «демократії» в Гонконгу на одному боці з Китаєм більше для того, щоб впливати на майбутнє Китаю, ніж Гонконгу. Аналогічно американські ліберали критикують Сингапур не через те, що їх турбує демократія та дотримання прав людини для наших трьох мільйонів населення, а через те, що вони вважають, що ми подаємо Китаю «не той» приклад.

У період з 1993 по 1997 роки політика Клінтона стосовно Китаю кардинально змінилася, що стало наслідком кризи, яку спричинили проведення китайцями випробовувань ракет у Тайванській протоці в березні 1996 року, у відповідь на яке США надіслало дві групи авіаносців у води східніше від Тайваню. Опинившись у глухому куті, обидві країни були змушені переглянути свої позиції. Завдяки інтенсивним дискусіям між керівниками служб безпеки їм зрештою вдалося стабілізувати стосунки. Президент Дзян Дземін у жовтні 1997 року здійснив успішний візит до Вашингтону, а в червні 1998 року президент Клінтон наніс зворотній візит; тоді його приємно здивувала готовність Дзяна відповісти взаємністю на телевізійну прес-конференцію в прямому ефірі, проведену у Вашингтоні. Прибувши до Гонконгу на своєму шляху додому, він сказав, що президент Дзян Дземін є «людиною видатного інтелекту, вражаючої життєвої сили й мужності. Він має одну якість, що надзвичайно важлива в цей момент нашої історії: гарну уяву. В нього є бачення, він може уявити собі майбутнє, відмінне від сьогодення».

Проте вже через кілька місяців стосунки охололи: сенатська комісія, що розслідувала просочення секретної інформації стосовно ядерних ракет, подала так звану доповідь Кокса, яка звинувачувала Китай у шпигунстві. Коли певні дані з цієї доповіді поширилися Конгресом, ставлення до Китаю стало різко ворожим, таким ворожим, що президент Клінтон визнав за доцільне не укладати угоди ВТО з китайським прем'єром Чжу Жунцзи у Вашингтоні, підписання якої було намічене на квітень 1999 року. Ще за два тижні, в травні, американські бомби впали на дах китайського посольства в Белграді – трагічна помилка. Стосунки зіпсувалися вкрай. Отакі «американські гірки» у відносинах між найсильнішою у світі державою і державою, що претендує на це місце, порушили спокій усієї Азії.

Певного позитивного прогресу в цій галузі вдалося досягти в листопаді 1999 року, коли дві країни домовились про умови, на яких Китай міг увійти до ВТО. Членство Китаю здатне значною мірою розширити його економічні зв'язки, що базуються на низці

встановлених правил із США та іншими країнами-членами. На мою думку, це має привести до побудови взаємно вигідних стосунків.

Час від часу з американськими адміністраціями різних президентів буває важко мати справу, як це було, наприклад, у перший термін Клінтона (1993–96). Після інциденту з Майклом Феєм Сингапур несподівано став особою «нон ґрата», бо ми не підкорялися директивам американських лібералів щодо того, як стати демократичною та розвинутою країною. Проте наші стосунки знову потеплішали після валютної кризи липня 1997 року. Сполучені Штати побачили в Сингапурі корисного співрозмовника. Сингапур виявився єдиною країною в нашому регіоні, яка завдяки правовим нормам і банківським регулятивним правилам, що забезпечують жорсткий контроль банківської діяльності, змогла вистояти в умовах масового відтоку капіталу з зони. На зустрічі АПЕК у Ванкувері в листопаді 1997 року президент Клінтон прийняв пропозицію прем'єр-міністра Гох Чок Туна провести спеціальну нараду країн, що постраждали, та країн «великої сімки», щоб обговорити згадану економічну кризу та допомогти їм навести лад у банківських системах і відновити довіру інвесторів. Перша нарада міністрів фінансів (там були присутні міністри 22 країн) відбулась у Вашингтоні в квітні 1998 року.

Оскільки в Індонезії криза поглиблювалась, між казначейством США, чиновниками Держдепартаменту та нашими представниками відбувались закриті консультації, бо всі ми були зацікавлені зупинити обвал індонезійської рупії. Перш ніж надіслати заступника міністра фінансів США Леррі Саммерса на зустріч із президентом Сухарто в січні 1998 року, президент Клінтон зателефонував прем'єр-міністрові Гоху. У березні 1998 року Клінтон надіслав у ролі свого особистого представника колишнього віцепрезидента Мондейла, щоб той пояснив Сухарто всю серйозність ситуації. Усі їхні намагання виявились марними, бо Сухарто так ніколи й не зрозумів, якою вразливою стала Індонезія, через те що він лібералізував рух капіталу та допустив, щоб індонезійські компанії позичили в іноземних банків 80 мільярдів американських доларів.

Серед цієї кризи Сингапур продовжував лібералізувати свій фінансовий сектор. Заходи, що їх ми запроваджували, витікали з наших власних переконань, але вони збігались із рекомендаціями МВФ та Міністерства фінансів США стосовно шляхів розвитку вільного фінансового ринку. Американці схвально відгукувалися щодо наших дій, уважаючи нас зразком вільної, нічим не стискуваної економіки.

На мою думку, в стосунках між Сингапуром і Сполученими Штатами завжди існуватимуть злети й падіння, бо ми не завжди користуємося їхньою формулою та діємо за їхньою моделлю прогресу. Сингапур – це щільно заселений малесенький острівець, розташований у дуже неспокійному регіоні; ним не можна керувати так, як Америкою.

Проте все це незначні відмінності в думках, значення яких не можна й порівняти з перевагами, отриманими завдяки присутності США в Азії, що забезпечує тут безпеку й стабільність, а також умови для економічного зростання. Америка ще більше прискорила це зростання, відкривши свої ринки для експорту з країн некомуністичного блоку. Якби свого часу війну виграла Японія, ми всі потрапили б у рабське ярмо. Якби США не вступило в Другу світову війну, а британці залишались основною силою в Азії, Сингапур та регіон в цілому ні за що не досягнув би такої швидкої індустріалізації, оскільки Велика Британія не дозволяла своїм колоніям розвивати промисловість.

Коли Китай втрутився у війну в Кореї, загрожуючи миру й стабільності в Східній Азії, американці гнали війська Північної Кореї та Китаю, аж поки не встановили рівновагу на 38-ій паралелі. Вони допомогли відбудувати Японію, надавши свою допомогу та інвестиції, і уможливили індустріалізацію Південної Кореї й Тайваню. Сполучені Штати ціною своєї крові та коштів, витрачених у В'єтнамі в 1965–75 роках, стримали комуністичну пошесть. Американські компанії прийшли до Південно-Східної Азії, щоб побудувати тут ремонтні заводи, які мали підтримати сили США у В'єтнамі. Вони також побудували виробництва, що не мали відношення до в'єтнамської війни, та стали експортувати їх продукцію до Америки. Все це дало поштовх індустріалізації Південно-Східної Азії і зокрема Сингапуру.

Щедрість Америки виростала з притаманної їй упевненості, що вона може давати і має багато чого, щоб дати. На жаль, наприкінці 80-их ця впевненість ослабла, зіткнувшись із зовнішньоторговим та бюджетним дефіцитом. Щоб упоратись із ним, Америка зажадала, щоб Японія та інші «нові індустріальні країни» відкрили свої ринки, підняли вартість своїх валют, імпортували більше американських товарів і сплачували авторські гонорари за інтелектуальну власність.

Після розпаду Радянського Союзу американці стали такими ж затятими проповідниками своїх догм, як колись були комуністи. Вони хочуть поширити демократію і боротьбу за права людини по всьому світу, єдиним винятком є країни, де американцям можуть завадити, наприклад, у багатих нафтою країнах Аравійського півострова. Але навіть попри все це, США все одно поводиться найвеликодушніше з усіх великих держав, принаймні не так деспотично, як будь-яка з новітніх великих держав. Отже, якими б не були відмінності між нами, яким би не було тертя, всі некомуністичні країни Східної Азії воліють, щоб у балансі сил у регіоні домінувало США.

Моє обережне ставлення до американців у 1960-ті роки було спричинене тим, що вони поводились так, наче їхнє багатство здатне розв'язати всі проблеми. Багато їхніх чиновників тоді були зарозумілі та недосвідчені, але виявилось, що працювати з ними

легше, ніж я сподівався. Щоб мати з ними справу, мені не потрібні були перекладачі, вони також легко розуміли мене. Якби я виголошував свої промови тільки китайською або малайською, Білл Банді, заступник державного секретаря в питаннях Східної Азії, ніколи б не прочитав їх та не ініціював побудову стосунків Сингапуру з наступними президентськими адміністраціями, починаючи з першої – президента Джонсона в жовтні 1967 року. Мені пощастило, бо я зумів добре порозумітися з більшістю президентів США та їхніми основними помічниками, особливо з державними секретарями. З кількома ми зберегли дружні стосунки навіть після того, як вони пішли з посади. Працюючи разом над спільними цілями, ми вчилися довіряти один одному й ставали добрими друзями.

На жаль, політичні процеси а Америці можуть вибити з колії будь-кого з її друзів. За 25 років я двічі спостерігав процедуру імпічменту американських президентів: Ніксона в 1974 році та Клінтона в 1999-у. На щастя, власне стан Союзу[1] помітно не постраждав. Таким же суттєвим джерелом стурбованості є швидкість, з якою міняється політика Вашингтону: вона напряму залежить від швидкості, з якою змінюються там центральні гравці. Така непередбачуваність не дозволяє прогнозувати розвиток стосунків. За словами дружніх нам дипломатів у Вашингтоні, ці нові особи з'являються зі свіжими ідеями та діють як змивний механізм у туалетному бачку, не дозволяючи правлячій еліті консолідуватись та «закостеніти». На мою думку, тільки така багата держава, як Америка, що твердо стоїть на ногах, може функціонувати з описаною системою.

Незважаючи на прозорість американських політичних процесів, жодна країна не знає, як зреагує Америка в разі кризи у своїй частині світу. Якби я був боснійцем або косівцем, я ніколи б не повірив, що американці втрутяться в балканську ситуацію. Але вони взяли і втрутились, і не задля того, щоб захистити якісь фундаментальні інтереси американської нації, а заради того, щоб підтримати права людини та покласти край злочинам проти людськості, твореним суверенним урядом стосовно власних співгромадян. Чи є така політика життєздатною? Чи можна її застосовувати ще десь у світі? Наприклад, у Руанді (Африка) вона зазнала поразки. Ось чому американські друзі час від часу нагадують мені, що в зовнішній політиці ними часто керують не міркування стратегічних національних інтересів, а американська преса й телебачення.

Незважаючи на багато помилок і недоліків, Америка досягла успіху, притому визначного. У 1970–80 роки в її промисловому секторі спостерігався занепад, так само як у промисловості Японії й Німеччини, але в 90-тих цей сектор відродився з несподіваною енергійністю. Американські корпорації очолюють світові рейтинги з використання комп'ютерів та інформаційних технологій. Скориставшись із цифрової революції, вони реструктуризовали свої підприємства та підвищили продуктивність до небачених

1 Термін, що його ввів Франклін Д. Рузвельт у 1935 році. – Прим. перекл.

раніш висот, утримуючи притому на низькому рівні інфляцію, нарощуючи прибутки та залишаючись попереду в конкурентній боротьбі з європейцями та японцями. Їхня сила – в їхніх здібностях, що їх дбайливо розвивають в університетах, дослідницьких центрах і науково-дослідницьких лабораторіях транснаціональних корпорацій. Крім того, вони залучують до себе найталановитіших фахівців з усього світу, зокрема з Індії та Китаю, які працюють у нових галузях, що сьогодні стрімко розвиваються, як-от у Кремнієвій долині. Жодна європейська або азійська країна не здатна збирати таланти по всьому світу з такою легкістю. Це дає Америці цінну перевагу – щось подібне до магніту, який притягує до неї найкращих і найталановитіших осіб з усієї планети.

Європейцям знадобився певний час, щоб усвідомити першість американської вільної ринкової економіки, а особливо її корпоративної філософії, яка спрямовує всю увагу на підвищення прибутку від акціонерного капіталу. Американські керівники виробничого сектору і сфери обслуговування невтомно шукають способів підвищити акціонерну вартість через покращення продуктивності й конкурентноздатності. Ціною, яку мусить платити за систему «високі результати – висока винагорода» американське суспільство, є його розшарованість, більша ніж у європейського або японського суспільств. У цих двох суспільствах немає еквіваленту для американського низького класу[2]. У європейській корпоративній культурі велике значення надається соціальному єднанню та гармонії. Для німецьких компаній, наприклад, властиво мати представників профспілок у правліннях. Проте ціна цього – нижчий рівень прибутку на капітал та нижча вартість акцій. Для японців властиво працювати на одну компанію все своє життя, у них дуже цінується лояльність до роботодавців і лояльність роботодавців до працівників. Цей підхід має зворотний бік – роздуті штати та втрата конкурентноздатності.

Якби там не було, у 90-тих багато європейських компаній зареєструвалися на нью-йоркській фондовій біржі, що вимагало від них концентрації уваги на квартальних прибутках та акціонерній вартості. Те, що європейці прийняли американські стандарти корпоративного управління, має служити похвалою останнім.

Поки світом керує економіка, а Америка залишається на чолі інновацій і технологій, ні Європейський Союз, ні Японія чи Китай не змусять США посупитися своїм теперішнім першим місцем.

---

2 Ізгої американського суспільства· люмпени, волоцюги, старці, мешканці нічліжок та ін Велика їх кількість походить із негритянських та пуерто-риканських гетто – Прим. перекл.

31. Японія: перше чудо Азії

За останні 60 років моє ставлення до японців мінялося кілька разів. До Першої світової війни я знав їх як увічливих та люб'язних продавців і дантистів. Японці в Сингапурі були охайною та дисциплінованою громадою, можливо, трохи замкнутою. Ось чому я був ніяк не готовий до звірств, що їх чинили японці, починаючи з лютого 1942 року, коли вони захопили Сингапур. Навіть важко повірити, які вони були жорстокі. Серед них траплялися винятки, але систематична навмисно брутальна поведінка їхнього військового уряду перетворювала всіх на безжалісне стадо. Три з половиною роки, які ми не прожили, а поневірялися, були сповнені втрат і жаху. На окупованих японцями територіях у Південно-Східній Азії загинуло тисячі й тисячі людей. Військовополонених – британців, голландців, індійців та австралійців – або гноїли, або вимотували працею до смерті.

Несподівано 15 серпня 1945 року надійшов наказ імператора здаватися. З панів та господарів японці перетворились на зразкових військовополонених, добросовісних і працьовитих, які розчищали місто, ставлячись до своєї нової ролі серйозно і старанно. Потім вони зникли зі сцени. Я читав про їхні труднощі там, далеко за морем, де вони відбудовували Японію.

У 1960-ті роки якісні електротовари японського виробництва потоком полилися до Сингапуру. На початку 70-их японці вже відновили сили та включилися до конкурентної боротьби. Добре знання текстильної галузі, нафтохімічної, електронної промисловості, вправність у продукуванні телевізорів, магнітофонів і фотоапаратів плюс сучасні методи менеджменту й маркетингу перетворили їх на передову індустріальну державу. У міру того як зростала їхня сила, вони все менше прогинались перед іншими.

Для мене та людей мого покоління найглибші, найсильніші враження від японців є жах років окупації. Ці спогади нічим не витравити. З того часу я познайомився з багатьма японцями – міністрами, дипломатами, бізнесменами, видавцями, письменниками і вченими, з якими мене пов'язують різні стосунки. Деякі з них стали моїми щирими приятелями. Вони добре освічені, чимало знають і є дуже гуманними. Сьогодні я знаюся на людях набагато краще, ніж у юності. Через страх і ненависть, які залишили в моїй пам'яті роки окупації, я відчував колись зловтіху, читаючи про голод і страждання в спалених і розбомблених японських містах. Це почуття поступово перетворилося на повагу й захоплення, бо я бачив, як вони наполегливо й методично взялися за відбудову Японії з попелу поразки. З великою майстерністю вони обійшли більшість вимог військової

адміністрації генерала Мак-Артура і зберегли багато визначальних властивостей, які зробили сильною стару Японію. Певну кількість їх було засуджено й страчено за злочини на війні. Більшість змогла себе реабілітувати та – як справжні демократи – виграти вибори і стати міністрами. Інші продовжили жити в новій ролі чиновників-патріотів, що присвятили себе перетворенню Японії в мирну, а не мілітаристську державу; і все ж таки жодного разу ця держава не розкаялася і не вибачилась за все скоєне.

Перший раз я зіткнувся з японцями після війни, під час розгляду справи з масового холоднокровного вбивства, яке вони скоїли в 1942 році, після захоплення Сингапуру. Випадково в лютому 1962 року, під час земляних робіт у Сиглапі, передмісті на східному кінці острова, була знайдена спільна могила, повна кісток. Таких поховань знайшли 40, вони воскресили спогади про «Сук Чін» – операцію, що відбулася приблизно двадцятьма роками раніше, коли в перші два тижні після захоплення Сингапуру японська «Kempeitai» оточила і знищила від 50 000 до 100 000 молодих китайських чоловіків. Потрібно було, щоб те, як я порушую це питання перед японським урядом, привернуло увагу. Тож я вирішив власними очима подивитись на Японію, яка повернулася до життя. У травні 1962 року відбувся мій перший візит до Японії, яка тоді ще не повністю відновилася після спустошливої війни.

Японське Міністерство закордонних справ розмістило нас у готелі «Imperial», у будівлі, проект якої колись розробив американський архітектор Френк Ллойд Райт (пізніше його знесли). Це була елегантна, простора будівля, всього в кілька поверхів, яка, виглядаючи західною, все таки була дуже японською. З вікон мого «люксу» можна було побачити панораму старого Токіо, який я уявляв собі чарівним містом. Новий гамірний Токіо виявляв ознаки пробудженої до життя економіки, але організований він був безладно (якщо взагалі організований), бо його поспіхом відбудовували з попелу, що залишився після пожеж: місто горіло, коли американці бомбували його зі своїх B-29. Японці заплатили високу ціну за таку поспішну і недбайливу реконструкцію міста. Дорожня інфраструктура була непродуманою, вулиці – вузькими й безладними, вони вже тоді були заторені, і ситуація обіцяла значно погіршитися, бо кількість авт зростала. Можна сказати, що японці, яким властиве відчуття прекрасного, збудували непривабливе місто, не скориставшись із можливості побудувати ефективну й елегантну столицю, хоч це цілком було в їхніх силах.

Під час цієї подорожі я зрозумів: гольф, ця престижна гра, є національною пристрастю. Одного дня міністр закордонних справ Косака повіз мене грати в гольф до клубу «300 Club» – одного з найдорожчих клубів Японії, що налічував близько 300 членів; це були суто представники політичної та бізнес-еліти країни. Ці «найкращі з найкращих» грали імпортними (американськими) ключками та м'ячиками. Ключ-

ки, зроблені в Японії, мали гіршу якість: вони не так зручно лягали в руку і були не такими «чутливими», що відбивалось на точності удару. Я тоді подумав, що ці ключки є максимумом, на який здатні їхні технології та здібності відтворювати найкращі зразки, аж ні – через 20 років японські ключки вже були одними з найкращих, і найдорожчих у світі.

Єдиним важливим питанням, що його ми обговорювали з прем'єр-міністром Хаято Ікеда, був «кровний борг», тобто компенсація за скоєне японцями в роки війни. Він висловив своє «щире співчуття» – жодного слова перепрошення – з приводу того, що сталося. За його словами, японський народ хотів би компенсувати «зло, вчинене душам покійних»; він сподівався, що події минулого не перешкоджатимуть розвиткові дружніх стосунків між народами Японії та Сингапуру. Утім, питання компенсації так і залишилося відкритим. Вони намагалися уникнути створення прецеденту, після якого Японію залили б вимоги від інших жертв. Сам прем'єр-міністр і його підлеглі були дуже ввічливі, вони прагнули розв'язати проблему в наших стосунках, перш ніж у них з'явиться гіркий присмак минувшини. Зрештою «кровний борг» нам повернули, але вже після отримання Сингапуром незалежності, в жовтні 1966 року; розмір компенсації становив 50 мільйонів американських доларів, половину з яких нам віддали ґрантами, а іншу – позиками. Мені особисто гарні стосунки між Сингапуром і Японією були потрібні, щоб залучити до нас інвестиції японських промисловців.

Попри те що мій візит до Токіо в квітні 1967 року не був офіційним, японський прем'єр-міністр Ейсаку Сато запросив мене на зустріч. Він знав, що я не намагався в справі компенсації вичавити з ситуації все можливе, і подякував мені за розв'язок питання «останків». Він прийняв моє запрошення до Сингапуру та вже у вересні приїхав до нас із дружиною. Ейсаку Сато був першим японським прем'єр-міністром, що побував у Сингапурі після війни.

Сато виглядав дуже серйозним, дуже поважним, але лише доти, доки його обличчя не розпливалося в дружній усмішці. Коли ж він сміявся, то завжди голосно й від щирого серця. Виглядом Сато нагадував воїна-самурая: середнього зросту, широкоплечий, його фізична сила та затятий характер читалися як у фігурі, так і в обличчі. Якось за вечерею Чу спитала його, чи це правда, що він має самурайські корені. Він із гордістю відповів: так, як і його дружина. Говорив Сато глибоким голосом і ніколи не кидав слів на вітер. На кожні три речення Такео Мікі, його міністра закордонних справ, Сато вимовляв одне, набагато інформативніше. Серед повоєнних японських лідерів він займав почесне місце, як перший із них, хто отримав Нобелівську премію миру.

Нам було комфортно разом. Після нашої зустрічі в Токіо він зрозумів, що я не налаштований проти японців, а хочу натомість із ними співпрацювати, щоб індустріалізувати

Сингапур. Єдиною його фразою, що стосувалася японської окупації, стала ось ця: «В історії Азії були часи, коли з нами трапилося чимало бід і нещасть», – шедевр лаконічності!

Мій зворотний візит відбувся через рік, у жовтні 1968-го. Японський протокол розписував усе до найдрібніших деталей; так, він, зокрема, визначав, що під час церемонії зустрічі та розставання (в аеропорту) я маю бути вбраний у темний костюм, чорний капелюх-гомбург[1] і сірі рукавички. Японці не мислили себе без офіційного європейського дрес-коду.

Японські офіційні особи й міністри, в тому числі сам прем'єр, очікували, що я почну просити про допомогу, – саме тоді в новинах з'явилися повідомлення про виведення британського контингенту з Сингапуру. Добре усвідомлюючи важливість і нагальність цієї проблеми, вони були надзвичайно здивовані, коли я на відміну від лідерів інших колишніх колоній не став просити допомоги. З дискусій із Сато та Мікі я дійшов висновку, що вони бачать у Сингапурі з його зручним та сучасним портом, непоганою інфраструктурою корисну відправну точку для власної економічної діяльності в Південно-Східній Азії. Проте необхідною передумовою були наші гарні стосунки з Індонезією і Малайзією.

Крім того, Сато офіційно подякував мені за нещодавній успішний візит до Сингапуру крон-принца Акихіто та принцеси Мічико. Щоб розважити їх, я запросив обох на вечерю і провів на дах Істани, звідки показав Південний Хрест – сузір'я, якого на небі Японії просто не видно. Оскільки обидва вільно володіли англійською, бесіда наша текла легко й невимушено. Коли ми з Чу кілька разів по тому приїздили до Токіо, принц і принцеса нас завжди гостинно запрошували до себе.

Оскільки це був офіційний візит, нас запросили на обід до свого палацу імператор та імператриця Японії. Головну будівлю палацу тоді ще не відновили після бомбувань, тому прийом відбувся в одній із прибудівель. Нас провели до салону для малювання з прегарними килимами й небагатьма простенькими, але вишуканими меблями: столами і стільцями, в тому числі кількома столиками ексклюзивної ручної роботи, на яких стояли різноманітні сувеніри. Зустріч лице в лице з цим напівбожеством стала одним із видатних моментів мого життя. Протягом трьох із половиною років японської окупації в Сингапурі він був для нас богом. Коли я працював у 1942–44 роках на японців, перебираючи каблограми, я не один раз був змушений глибоко, з пошаною схилитися в бік імператорського палацу за кількома морями. І ось тепер перед нами з Чу стояв імператор – низенький чоловік, худорлявий і трохи зсутулений. Він виглядав найвищою мірою беззахисно. У реальності він виявився людиною приязною та люб'язною, розмовляв майже пошепки. Імператриця була огряд-

1 Чоловічий фетровий капелюх із вузькими, трохи загнутими крисами та поздовжньою вм'ятиною на м'якій тулії, названий так за назвою міста Гамбург, де вперше почали виробляти ці капелюхи. – Прим перекл.

ніша за нього, мала приємне кругле обличчя та м'яку манеру спілкування. Чиновники з протоколу розташували нас для урочистої фотографії. Потім ми посідали, розмова точилася про те про се, лише в сприятливий момент він висловив свій жаль із приводу всіх страждань, що їх сингапурці зазнали під час війни. У відповідь я лише кивнув, нічого не сказавши. Я був неготовий відповідати на такі репліки і вважав за доцільне промовчати.

Колишнє преклоніння японців перед імператором, на мою думку, сьогодні, коли королівську династію більше ніхто не вважає нащадками бога, вже було б дуже важко відновити. Нині ні для кого не таємниця, що являє собою трон. Сидіти й розмовляти про всілякі дріб'язки за обіднім столом з імператором, колишнім напівбожеством, – в цей момент мої старі вірування були зруйновані вщент. Мені було цікаво, що думає про свого імператора Сато, який сидів поруч увесь обід, адже він належав до покоління, яке молилося на імператора.

Ми з Чу бували в гостях у імператора та імператриці ще з кількох нагод. Останнє, що я вчинив на посаді прем'єра, була поїздка на похорон імператора в лютому 1989 року. Провідні політичні лідери, громадські діячі з усього світу в цей день зібралися в Токіо, щоб віддати шану голові розвинутої держави, яка в лічені десятиріччя постала з попелу. Похорон проводили за урочистою традиційною церемонією. В імператорському саду Синдзюк спеціально для цього похорону звели – без жодного цвяха, з чудової білої смереки – вишуканий синтоїстський храм. Ми сиділи під тентом обличчям до храму, до кісток пронизувані вітром із Сибіру. Усі присутні були вбрані в темні костюми, пальта, теплі кашне та рукавички або ж у національне вбрання своєї батьківщини. Дві з половиною години, проведені на похороні, ми потерпали від жахливого, неймовірного холоду. До організації похорону японці підійшли дуже старанно. Неподалік від тенту був розташований закритий теплий павільйон, де можна було випити чогось гарячого, попоїсти; там також були туалети з сидіннями з підігрівом. Кожному з гостей видали теплі килимки під ноги та спеціальні пакети, які починали нагріватися, щойно з них зривали пластикову обгортку (тоді їхня оболонка вступала в хімічну реакцію з киснем). Я поклав такі маленькі пакетики собі в туфлі, а більші – по одному до кожної кишені, в піджак, штани й пальто. Бідна Чу – в її китайському платті не було жодної кишені. Я побачив, як мій сусіда поклав собі на крісло кілька таких пакетів з автопідігрівом, щоб сидіти на теплому. Похорон виявився випробуванням суворішим за поклони імператорові з даху Катай-білдинг у Сингапурі. В юності, за часів окупації я й уявити собі не міг, що представлятиму Сингапур на похороні японського імператора разом із президентом США Джорджем Бушем та принцом Великої Британії Філіпом – представниками супердержав, на які 8 грудня 1941 року напала імператорська армія. Усі більші країни й багато менших, яким Японія допомагала, представляли їхні президенти або прем'єр-міністри, а поде-

куди – також і монархи. Світ зібрався, щоб вшанувати пам'ять імператора і віддати шану видатному успіхові Японії.

За останні 35 років я краще познайомився з Японією та її лідерами. Ми потребували їхньої допомоги, щоб індустріалізувати Сингапур. Вони ж, у свою чергу, бачили в Сингапурові стратегічно важливу базу в Південно-Східній Азії, звідки могли поширювати свою економічну діяльність у регіоні. Крім того, ми фактично «сиділи» на морській магістралі, якою їхні танкери везли нафту з Персидської затоки. Основні питання, що їх ми регулярно обговорювали з японськими прем'єр-міністрами, були: вільне проходження Малаккською протокою; японські інвестиції в Сингапурі та Південно-Східній Азії, безпека в регіоні, і зокрема роль у ній Китаю, та економічна співпраця в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

Право вільно проходити Малаккською протокою чи не найбільше хвилювало всіх японських лідерів, із якими я зустрічався в 1960–70 роки. Сато був першим, хто (в 1967 році) висловив стурбованість стосовно того, що великі танкери, можливо, не пройдуть деякими досить мілкими місцями протоки. Я відповів, що небезпеки можна уникнути, якщо належним чином позначити ці місця, наприклад буями, що світитимуться, або поставити там маяки. Якщо ж застосувати в протоці новітні технології, її можна буде поглибити, а буями позначити проходи. Мій позитивний підхід був йому до душі, бо морський доступ до сировини, особливо нафти, та до ринків виявився на той момент для Японії особливо актуальним. Саме ці проблеми спонукали її свого часу вступити в Другу світову: тоді вона мала доволі сили для військового удару. Після війни цієї сили Японії вже бракувало. Наступний прем'єр-міністр, Какуей Танака, також порушив це питання в травні 1973 року, коли я їздив до Токіо. Коли в розмові з ним я зауважив, що разом наші країни зможуть протистояти будь-яким спробам інших країн запровадити мито за проходження кораблів протокою, було помітно, що в нього відлягло від серця.

Через два роки, завітавши до прем'єра Такео Мікі, я почув від нього слова щирої подяки за допомогу у виправленні наслідків двох аварій, які сталися в Сингапурській протоці з японськими танкерами, – звістка про них стала для наших сусідів вибухом бомби. У січні того року «Showa Maru» наткнувся на рифи Буффало-Рок у кількох кілометрах від Сингапуру; розлита нафта утворила пляму близько 20 кілометрів довжиною. Прозвучали побоювання щодо екологічного забруднення берегових ліній Індонезії, Малайзії та Сингапуру. Керівництво нашого порту негайно відправило спеціально обладнані баржі, щоб ті утримали поширення нафтової плями і за допомогою спеціальних засобів прибрали її. Потім у квітні танкер «Kota Maru» зіштовхнувся з іншим неподалік від острова Сент-Джон, навіть ще ближче до Сингапуру, розколовшись при цьому навпіл. На щастя,

він уже йшов без нафтовантажу, тому екологічної біди не сталося. Попри все це, уряди Індонезії та Малайзії висунули вимогу запровадити митні збори з кораблів, за рахунок яких можна компенсувати збитки постраждалим державам, чиї території прилягають до протоки, а також обмежити тоннаж кораблів, що їм надають дозвіл на проходження Малаккською протокою. Для Японії це питання було таким важливим, що під час того візиту як заступник прем'єр-міністра Такео Фукуда, так і міністр закордонних справ Киїчі Міядзава окремо подякували мені за допомогу.

Для японського уряду більше, ніж для урядів інших країн, властиво поділяти країни, які розвиваються, на категорії залежно від економічної цінності останніх для Японії. Сингапур не має природних ресурсів, тому його цінність для японців дорівнювала й дорівнює нулю. Щоб змусити японців нам допомагати (наприклад, інвестиціями в нафтохімічну промисловість), ми повинні були постійно нагадувати їм, що їхні кораблі, які проходять через Малаккську протоку, матимуть проблеми зі збирачами мита, якщо Сингапур стане на бік Індонезії та Малайзії. Стурбованість японців щодо Малаккської протоки розвіялася тільки після ухвалення Конвенції ООН із морського права, яка в 1982 році встановила для всіх кораблів право вільно проходити міжнародними протоками.

Займаючи посаду прем'єра, я завжди багато зусиль спрямовував на залучення до Сингапуру японських інвестицій. Коли у вересні 1967 року Сингапур відвідав прем'єр-міністр Японії, я в присутності преси сказав йому, що сингапурці не мають жодних упереджень щодо японського капіталу, технологій, менеджерів і досвіду, за допомогою яких Японія збирається очолити рух Азії до індустріального прогресу. Під час зустрічі в «Keidanren» – японській асоціації великих промисловців я заявив, що ми вітатимемо розвиток будь-якої галузі промисловості, яка скористається з сприятливих умов у нас у плані зарплатні або вартості перевезень. Уже через рік наша Рада з житлово-господарського розвитку (РЖГР) відкрила в Токіо своє представництво, але, на жаль, на початку 70-их японці не були ще готові переводити свої виробництва за кордон. Вони будували виробничі потужності в самій Японії. Тільки у 80-тих, під тиском американців, які дедалі збільшували своє активне сальдо торговельного балансу, японці нарешті почали виробляти товар у Америці. А коли Європа закрила свої двері для японських товарів, вони стали продукувати й там, особливо в Британії, щоб мати таким чином змогу експортувати до ЄЕС.

Типовим прикладом того, як добре японці продумували свої інвестиції за кордоном, є компанія «Seico», що вирішила побудувати в Сингапурі годинниковий завод. Щоб переконати «Seico» заснувати в нас це підприємство, знадобилися три роки невтомних зусиль. Представник РЖГР Вон Мен Кван здобув освіту в японському університеті і добре знав японську мову й культуру. «Seico» була впевнена, що в Південно-Східній Азії не знайдеться

місця, де б існували допоміжні галузі промисловості та робоча сила, достатньо освічена й кваліфікована для точного машинобудування. Вон чимало попрацював, щоб переконати японців у тому, що, зважаючи на розвиток технологій, які вже досить скоро зроблять виробництво дешевих кварцових годинників у Японії нерентабельним, доцільно вже сьогодні придивитись до Сингапуру. Він власноруч «обробляв» директора «Seico» з розвитку технологій і виробництва. Після кількох візитів до Сингапуру представників компанії з метою ознайомитись із ситуацією, після багатьох техніко-економічних доповідей та сили-силенної запевнень, що ми надамо будь-яку потрібну допомогу, вони врешті-решт вирішили інвестувати. У 1971 році я розрізав червону стрічку на брамі фабрики «Seico». Нехай вони дуже довго продумували майбутні інвестиції, але, один раз вирішивши, вони зробили все, щоб гарантувати успіх справи. Дуже скоро в них не залишилося жодних сумнівів щодо рівня кваліфікації наших робітників, і вони розгорнули повноцінне виробництво точних приладів, промислової робототехніки та систем автоматизації виробництва.

У 1969 році ми задумали проект будівництва нафтопереробного комплексу. Спочатку я звернувся за підтримкою до Мікі, бо ми знали, що в Японії (не так, як у Європі та Америці) уряд відіграє важливу роль в інвестиційних рішеннях, часто його слово є вирішальним. У травні 1975 року я зустрічався з цього приводу з Норішіге Хасегавою, президентом корпорації «Sumimoto Chemical Corporation». Він був би радий, щоб його компанія взялася за проект, але, за його словами, уряд не підтримував проекту. Він попросив мене вмовити прем'єр-міністра Японії публічно гарантувати свою підтримку. Сам прем'єр-міністр Мікі не дуже хотів робити таку заяву, бо Індонезія, що мала нафтові родовища, також планувала розпочати будівництво аналогічного нафтопереробного підприємства. Я зі свого боку намагався переконати Мікі не допускати, щоб інші, багаті на природні ресурси країни, тиснули на Японію, не даючи їй інвестувати кошти найдоцільніше. Крім того, я нагадав Мікі про допомогу, яку надав Сингапур у виправленні наслідків двох аварій нафтових танкерів, і висловив сподівання, що він підтримає проект «Sumimoto». Тільки після цього він видав коротеньку заяву, де говорилося, що хоч цей проект стосується приватних інвестицій, але японський уряд дуже зацікавлений у ньому та готовий допомогти в його реалізації.

Минуло ще два роки, аж поки в травні 1977 наступник Мікі, Такео Фукуда, ухвалив двосторонній (Сингапур–Японія) проект із побудови нафтопереробного комплексу спільно з «Sumimoto» як лідером проекту з японського боку. Не скажи Фукуда свого слова, цей проект ніколи не вдалося б реалізувати. Тоді, в 1971 році, інвестиції більше ніж у 1 мільярд доларів здавались величезною сумою, а нафтоперероблення – занадто високотехнологічною та капіталоємною галуззю для Сингапуру.

Але навіть коли проект отримав офіційну ухвалу, щоб колеса закрутилися, знадоби-

лось ще втручання прем'єр-міністра Ясухіро Накасоне під час візиту останнього до Сингапуру 1983 року. Незабаром проект було продовжено при половинній участі сторін. Попри такий уповільнений початок у період надмірної товарної пропозиції, проект незабаром став прибутковим і навіть заклав основу для подальших значних інвестицій у продукти подальшого перероблення нафти.

Усі японські прем'єр-міністри, з якими я зустрічався, починаючи з Ікеди в 1962 році й закінчуючи Міядзавою в 1990-му, були людьми видатного інтелекту, і все одно в цьому шерегу, наче неогранений діамант, вирізнявся Какуей Танака, з яким я познайомився в травні 1973 року в Токіо. Він мав репутацію бульдозера, людини з комп'ютером замість мозку, будівельного підрядника, який пробив собі шлях із самого низу. Середнього зросту (як на японця), широкоплечий і кремезний, він був справжнім згустком енергії. Від інших японських прем'єрів його відрізняла прямолінійність та подеколи безцеремонність. Тоді як переважна більшість їх закінчила Тодай (Токійський університет, колись Імператорський університет Токіо) або інші престижні заклади, звідки їм був відкритий шлях до державних управлінських структур (піднявшись на найвищий щабель по службі, вони одночасно виходили в керівники Ліберально-демократичної партії (ЛДП)), Танака жодного дня не навчався в університеті, але його кваліфікація більше ніж відповідала його посаді.

Із розмов із цим японським лідером, готовим вільно і без жодних упереджень висловлювати свої думки, навіть із таких делікатних питань, як антияпонські настрої в Південно-Східній Азії, можна було позичити багато свіжих ідей. У той момент Японія мала проблеми з тайськими студентами в Бангкоку, які демонстраціями протестували проти економічної експлуатації. У розмові я висловив свою думку щодо цієї проблеми: недостатньо відправити міністра торгівлі та промисловості Накасоне заспокоювати тайців поплескуванням їх по плечу. Якщо Танака не хоче загострення ситуації, він має довести тайцям, індонезійцям і філіппінцям, що японці зацікавлені в набагато більшому, ніж видобуток чужої сировини, запропонувавши їм, наприклад, індустріалізацію. Той же аргумент я неодноразово наводив іншим прем'єр-міністрам, але, на жаль, марно.

Через вісім місяців, у січні 1974 року, я приймав Танаку в Сингапурі. Коли він зійшов по трапу з літака, я побачив перекошене обличчя: губи та щоку стягнуло на один бік. Дуже просто він розповів (так, наче розповідав про щось буденне): це було захворювання нервової системи, а щоб зняти симптоми, потрібен якийсь час. Він випромінював надзвичайну впевненість у собі.

Танака пішов із посади в 1974 році через скандальне звинувачення в хабарництві, яким нібито супроводжувалася купівля літаків «Locksheed». Попри це, він до самої смер-

ті (1993) залишався в ЛДП впливовою фігурою, ляльководом королів.

Такео Фукуда, попри його худорлявість, був чоловіком жилавим, із приємною зовнішністю та пустотливим виразом тонко виліпленого обличчя. Я зустрівся з ним у травні 1977 року, після того як він став прем'єром. Із попередніх зустрічей з ним (ще коли він був міністром) я знав, що він має гострий розум, гарну пам'ять та різнобічні інтереси. Якось, щоб довести, як сильно утиснено інтереси Японії, він витягнув з нагрудної кишені важкенького записника, щоб процитувати звідти розміри розширеної економічної зони (РЕЗ), порівнюючи їх з американськими. Він зберігав (у власній пам'яті чи в записнику) всі важливі факти й цифри, зокрема скільки квадратних миль РЕЗ мала кожна країна за морським правом. У серпні Фукуда відвідав Сингапур, повертаючись додому з самміту країн АСЕАН. Між нами відбулася півторагодинна «belly talk» – «розмова животів», так японці називають бесіду, призначену втихомирити та пом'якшити серце опонента. Наші міністри домовились заснувати спільний центр фахової освіти та про те, що внески, зроблені японськими фірмами для створення цього центру, не підлягатимуть сплаті податків. Натомість японці просили нас їх підтримати – їм був потрібний перехідний період у п'ять років, перш ніж для японських танкерів запровадять обмеження при проходженні Малаккською протокою по глибині під кілем (тобто осадці), що дорівнюватиме 3,5 метрам. Хоч Індонезія, Малайзія та Сингапур домовились впровадити це обмеження через 3,5 роки, я пообіцяв спробувати відтягнути цей термін. І нам це вдалося.

Потім у розмові з Фукудою я висловив заперечення проти того, що його чиновники називають Сингапур країною індустріалізованою, а не такою, що розвивається, через що ми не маємо права на позики під низькі відсотки. Я зауважив, що, якщо Японія ставитиметься до нас як до країни розвиненої, тоді як ми нею ще не стали, незабаром це робитимуть ЄЕС та США. Тоді ми втратимо право на Загальну схему преференцій та інші переваги раніше, ніж зможемо конкурувати на рівних засадах на світовому ринку. Фукуда зробив собі відповідний запис, і цей привід для розмови більше не виникав. Збігли роки, і лише в середині 80-их Європейська комісія в Брюсселі поставила під сумнів відповідність Сингапуру статусові країни, що розвивається. Фукуда, навіть полишивши японський парламент, усе одно залишався впливовою політичною фігурою. Його місце, звільнене в парламенті, виграв його син – такою глибокою й особистою була вірність японського електорату. Коли він 1995 року помер, у його особі Японія втратила прозорливого, досвідченого й мудрого лідера. Фукуда добре розумів проблеми глобального масштабу, які постали перед світом наприкінці XX століття, і усвідомлював, що Японія не може жити в ізоляції.

У жовтні 1979 року, після того як крісло прем'єра після Фукуди зайняв Масайосі Охіра, я прибув до Японії з офіційним візитом. Тепер японський протокол уже не так наполягав на чорному капелюсі-гомбурзі та сірих рукавичках. Нас поселили в Асакаса-палац – резиденції для урядових гостей. Імператор Хірохіто та імператриця запросили нас на обід, а прем'єр-міністр – на офіційну вечерю «в краватках».

Охіра мав широке усміхнене обличчя та пухкі щоки; щоб розсміятися, йому вистачало дрібниці. Випускник університету Хітоцубасі, який зробив кар'єру в Міністерстві фінансів, він був обережним і обдарованим лідером. Я привернув його увагу до вражаючого впливу на наших сусідів співпраці між Японією та Сингапуром у таких проектах, як спільні навчальні центри фахової освіти (зокрема центр комп'ютерних технологій), заснування факультету японського краєзнавства в Сингапурському університеті, та близькі зв'язки між інженерними факультетами нашого й одного з японських університетів. Увесь цей досвід наші сусіди дбайливо вивчали. Зважаючи на успіх Сингапуру, вони краще усвідомлювали цінність академічної й професійної освіти та з більшою готовністю співпрацювали з обома нашими країнами. Він погодився з моїм проханням допомогти в підготовці професійних кадрів у різних галузях, додавши, що це питання є близьким також і його серцю. Коли через рік Охіра несподівано помер, я втратив друга.

Дзенко Судзукі, який зайняв крісло Охіри, відвідав Сингапур та інші країни АСЕАН у січні 1981 року. Я спробував переконати його, що Японії потрібно приділяти АСЕАН особливу увагу, подібно до того як Європа приділяє її Африці за Ломейською конвенцією. Судзукі підкреслив свою згоду зі мною в цьому питанні. Він уже вирішив спершу відвідати країни АСЕАН, хоч традиційно перший візит японського прем'єр-міністра за кордон був до Вашингтону, а потім на самміт «великої сімки» в Оттаві. Японія є лояльним членом азійської спільноти, заявив він, та як її єдина високоіндустріалізована держава, має певні обов'язки перед Азією і планує крокувати в майбутнє разом із нею.

Така різка зміна в політичній позиції Японії вражала; я й уявити собі не міг, щоб японський прем'єр-міністр пішов на неї, не отримавши ухвали всемогутньої японської номенклатури. Щоб підкреслити свою спрямованість на Азію, він розповів про те, як Радянський Союз просив Японію допомогти економічно розвинути Сибір. Японія у відповідь заявила, що може надати економічну допомогу тільки за умови, що Радянський Союз змінить свою політику в Афганістані та В'єтнамі, хоч як там Союз умовляв не змішувати економіку з політикою. Я підтримав таке його ставлення; якщо Японія, Європа й Америка стануть допомагати Союзові покривати прорахунки його власної системи, він ніколи не спиниться й надалі буде джерелом проблем для всього світу. Без зовнішньої допомоги через 15–20 років, на мою думку, на Союз чекала скрута, навіть гірша за польську. Судзукі зі мною погодився.

Випускник Рибопромислового інституту, він був у цьому справжнім докою. Мені дуже сподобався обід, на який він запросив мене: я покуштував та почув багато чого цікавого, зокрема про риболовецьку промисловість Японії. Багато метафор, якими він користувався, були тим чи іншим чином пов'язані з рибою. Коли я висловив припущення, що Японії, на мою думку, доцільніше спрямувати зусилля на розвиток людських ресурсів, щоб зробити з жителів Південно-Східної Азії таких самих вмілих і продуктивних робітників, як японці, він погодився, сказавши: «Якщо дати людині рибу, її можна нагодувати лише раз; якщо навчити її ловити рибу...». Він був готовий виділити по 100 мільйонів доларів на створення навчального центру в кожній країні АСЕАН та одного – в Окінаві. Ключем до сучасної економіки, за його висловом, було навчання, а не ґранти чи кредити під низькі відсотки.

Оскільки більшість японських прем'єр-міністрів (після Сато) не залишалися на посаді більше ніж два роки, налагодити з ними глибокі особисті стосунки було важко. Зміни політиків у кріслах прем'єра та міністрів майже ніяк не впливали на темп економічного зростання – він залишався високим. Іноземні політичні спостерігачі відносили це на рахунок впливу й компетентності номенклатури. На мою думку, вони недооцінювали компетентність людей, які змінювали один одного в кріслах прем'єра та міністрів Кабінету. Всі вони формувались в одному середовищі керівництва ЛДП, всі були здібні, досвідчені та мали спільні погляди.

Ясухіро Накасоне, який змінив Судзукі, зумів затриматися в прем'єрському кріслі на п'ять років, починаючи з 1982-го. Він розмовляв англійською, але з дуже помітним японським акцентом. Його голосу, мабуть, краще відповідало слово «лунати», ніж «говорити» – таким сильним і виразним він був. Колись він служив лейтенантом (скарбником) у японському імператорському флоті, чим дуже пишався. Високий і кремезний як на японця (близько 180 сантиметрів на зріст), він мав високе чоло з залисинами і випромінював енергію й самодисципліну. Один раз на тиждень він протягом двох годин медитував у храмі, сидячи в позі «лотос» з абсолютно прямою спиною, й рекомендував мені також засвоїти цю звичку. Скориставшись із його поради та допомоги одного мого друга-лікаря, який був буддистом і здобув європейську освіту, я навчився це робити, щоправда, не більше ніж півгодини за раз. Пізніше така медитація стала для мене щоденною вправою; вона діє ефективніше за будь-які транквілізатори.

Накасоне не була властива скромність, притаманна більшості японських лідерів. Коли я приїхав до нього в березні 1973 року, він, вітаючи мене, сказав, що був безмежно щасливий усвідомити, що має надію зустрітися зі мною вже в кабінеті прем'єр-міністра. Його турбувало те, що він назвав «незначним збільшенням японських витрат на оборону». Очолюючи Міністерство оборони, він не приховував своїх позицій «яструба», про-

голошуючи, що Японія має бути готова оборонятися. Тепер у нього для цього з'явився привід: американський сенат прийняв резолюцію, що закликала Японію до збільшення оборонних витрат. Він хотів запевнити сусідів, які побоювались цього збільшення, що лише через те, що Японія нарощує свій оборонний потенціал – щоб мати при потребі змогу захистити три проливи (Соя, Цугару та Цусіма) довкола японських островів – вона ще не перетворюється на мілітаристську державу. Це, за його словами, було політикою попередніх Кабінетів, хоч про це ніхто не говорив уголос.

Коли він відвідав Сингапур у 1983 році, я розповів йому, що за 10 років перед тим у цьому самому кабінеті генерал Ічиджі Сугіта (на той момент уже відставний), який ще підполковником допомагав планувати вторгнення генерала Томоюкі Ямасіта до Малайї, вибачався переді мною за свою участь у тих подіях. У 1974–75 роках він разом зі своїми ще живими колегами-офіцерами повернувся сюди, щоб розповісти офіцерам збройних сил Сингапуру про події під час малайської кампанії, кінцевий наступ та захоплення Сингапуру. Багато чого відбулося в Істані з тих часів, коли генерал Ямасіта жив там за японської окупації. Я висловив думку, що не можна допускати, щоб минуле затьмарювало нам очі, натомість ми маємо працювати на майбутнє, вільне від будь-яких підозр. Він англійською висловив мені «щиросердну подяку» за таке ставлення.

Влада почала вислизати з рук ЛДП наприкінці 80-их. Система, яка ефективно працювала протягом 35 років, не витримувала під тиском внутрішніх і зовнішніх умов, що стали різко змінюватися. На ЛДП ополчилися преса й телебачення, звинувачуючи її в корумпованості. Майже щодня розкривались нові скандальні обставини. Японські ЗМІ вирішили, що настав час розколоти зручну партнерську «трійку»: політиків ЛДП, великих бізнесменів (особливо будівельних підрядників) та номенклатурну верхівку.

Нобору Такесіта, який змінив Накасоне на посаді прем'єр-міністра, був моторний невисокий чоловік, випускник університету Васеда (не Тодай). Спілкуючись, він ніколи не підвищував тону і не виходив за рамки формальностей. Часто усміхнене обличчя належало далекоглядному політичному діячеві, що зробив гарну кар'єру. Порівняно з Накасоне його стиль керування був обережнішим, але він умів дотримуватись слова.

Такесіта був прем'єром у той період, коли Японію охопили радість і надія, пов'язані зі сподіванням повернути Курильські острови. Горбачов потребував міжнародної фінансової допомоги. Японці були готові виявити щедрість, але за умови, що отримають назад від Радянського Союзу свої чотири острови або хоча б тверду обіцянку їх повернути. У Токіо під час похорону імператора Хірохіто в лютому 1989 року Такесіта розповів мені, що Радянський Союз навідріз відмовляється повернути ці території. Пізніше він надіслав мені листа з проханням «замовити слівце» підтримки під час візиту до Синга-

пуру радянського прем'єр-міністра Рижкова, який мав приїхати до нас на початку 1990 року. Якось я спитав прем'єр-міністра Такео Мікі, навіщо Радянському Союзові, який і так займає чималеньку частину Євразії, потрібні чотири острови неподалік від Камчатки. Обличчя Мікі потемніло, коли він із зачаєним гнівом і пристрастю став розповідати, що це просто є природною якістю росіян – зазіхати на чужу територію. Я спитав, що сталося з японськими мешканцями островів. Він з осудом прорік: «Усіх до єдиного японців зірвали з насиджених місць та відправили до Японії». Такесіта поділився із мною своїм пристрасним бажанням отримати назад ці чотири острови. Коли Рижков приїхав до Сингапуру, я порушив питання Курил, але його відповідь була абсолютно передбачувана: не може бути й мови про острови; вони радянські, крапка.

Під час дворічної каденції Такесіти спалахнув скандал, пов'язаний з однією рекрутинговою компанією під назвою «Recruit». Його близького помічника, «праву руку» звинуватили в тому, що він отримував кошти на партійні цілі, через що той наклав на себе руки, на превеликий жаль для Такесіти, який подав у відставку. Після серії скандалів громадськість стала вимагати, щоб посаду прем'єра зайняла людина з чистими руками та совістю. У 1989 році на цій хвилі, навіть попри те що він був керівником лише якоїсь дрібної партійної фракції ЛДП, прем'єром стає Тосікі Кайфу. Це була приємна людина, дуже комунікабельна; всім він був відомий як «Пан Чиста Совість». Хоч він не мав глибоких знань Міядзави, рішучості Накасоне чи борцівських здібностей Такесіти, Кайфу мав доволі здорового глузду, щоб управляти Японією. Під час дворічного терміну прем'єрства його спіткали проблеми, за які б радо взявся Накасоне з притаманною йому рішучістю. Американці хотіли, щоб Японія надіслала до Перської затоки свої війська для проведення операцій проти Іраку. Кайфу, проконсультувавшись з усіма лідерами фракцій, прийняв рішення не надсилати військ, а натомість заплатити 13 мільярдів американських доларів як внесок у цю операцію.

Захід тоді вже визнав економічну міць Японії та, починаючи з 1975 року – з Рамбуйє, став запрошувати японських лідерів на самміт «великої п'ятірки». Проте Японії виявилося не так легко ввійти в коло світових супердержав, і найсерйознішим бар'єром тут було ставлення японських лідерів до лихоліть, причиною яких вони стали під час Другої світової. Порівняно з західними німцями, які визнали та вибачилися за свої воєнні злочини, виплатили компенсацію жертвам і навчали молоде покоління німців історії воєнних злочинів, щоб воно не повторило цих помилок, японці з їхнім ставленням дуже програвали. Вони ще й досі – який контраст із німцями! – уникають прямої розмови на цю тему і не визнають провини. Можливо, вони не хочуть деморалізувати свій народ або образити своїх предків та імператора. Утім, якою б не була причина, всі наступні прем'єр-міністри від ЛДП ніколи не торкалися в розмовах і виступах минулої війни.

Кайфу вперше заговорив про свій осуд щодо минулого в пам'ятній промові, виголошеній у Сингапурі в травні 1990 року. Він висловив «щире розкаяння з приводу колишніх дій Японії, які стали причиною неймовірних страждань і горя багатьох і багатьох людей в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Японський народ рішуче налаштований більше ніколи не повторювати дій, що мали такі трагічні наслідки...». Це було щось на кшталт перепрошення. Він говорив щиро й переконливо.

Я спробував донести до Кайфу, наскільки відрізняється ставлення німців і японців до подій війни та їх відображення в документах. Коли німецькі банкіри і промисловці подавали мені свої резюме досвіду роботи, вони обов'язково вказували там, що робили під час Другої світової: воювали в Бельгії чи під Сталінградом, де їх узяли в полон радянські, британські або американські військові; вони вказували свій чин та отримані медалі. Проте в японських резюме період із 1937 по 1945 рік взагалі випускався, наче цих років і не було. Це був знак, що вони не мають бажання про це говорити. Тож не дивно, що між японцями та народами, з якими вони мали справу, постала стіна недовіри й підозр. Я запропонував Японії вивчити досвід японців у вихованні наступних поколінь на прикладі власної історії, щоб воно не повторило тих самих помилок. Кайфу відповів, що для нього мої зауваження є важливим джерелом для роздумів, наголосивши на тому, що Японія змінюється. Він був першим прем'єр-міністром після війни, – сказав він, – що не має досвіду служби в армії. У 1945 році він ще навчався в школі; у 1960-ті брав участь у процесах демократизації. Наша розмова надихнула його переглянути цілі шкільної освіти в країні та спосіб викладання в рамках шкільного курсу історії фактів Другої світової війни; крім того, перегляду потребували шкільні підручники. Він залишався на посаді так мало (перш ніж його змінив Киїчі Міядзава), що не мав часу реалізувати свої наміри.

Невисокий і жвавий, із запитальним виразом круглявого обличчя, Міядзава мав цікаві брови: вони збігалися в зморщечки, коли він інтенсивно над чимось розмірковував. Відтак, перш ніж дати відповідь – завжди обережну та ретельно продуману – він стискав губи у вузеньку смужку. На мою думку, він був більше вчений, ніж політик, і легко міг би викладати в Тодай, який він і закінчив, коли б вибрав академічну кар'єру. Натомість він віддав перевагу службі в Міністерстві фінансів.

У 1991 році в пресі з'явився мій вислів: дозволяти японцям переозброюватися, щоб потім вони взяли участь у миротворчих операціях ООН у Камбоджі, було все одно що «давати цукерки з лікером алкоголікові». На обіді з іншими лідерами ЛДП у Токіо незадовго до того, як він став прем'єр-міністром, Міядзава запитав мене, що я мав на увазі. Я відповів, що японський менталітет дуже важко змінити. У японців дуже глибоко сидить звичка завжди прагнути досконалості та, якщо вже щось робити, то на повну, про що б

не йшлося: ікебана, виготовлення самурайських мечів чи війна. На мою думку, Японія вже була нездатна повторити зроблене в 1931–45 роках, бо тепер уже Китай мав ядерну бомбу. Але якщо Японія хотіла брати на рівних участь у роботі Ради безпеки ООН, її сусіди мали відчути, що японцям можна довіряти й покладатися на них як на силу, що захищає мир. Міядзава запитав, чи вислів Кайфу «щире розкаяння» не є власне катарсисом? Я відповів, що це був гарний початок, але ще не вибачення.

Зайнявши крісло прем'єр-міністра, Міядзава у своєму ж першому виступі в японському парламенті (в січні 1992 року) висловив «жаль та сум, що йде з самого серця», з приводу нестерпних страждань і горя, які випали на долю Азійсько-Тихоокеанського регіону. На відміну від Накасоне, який був «яструбом», Міядзава виявився «голубом». Він завжди підтримував альянс США–Японія і був проти всякого переозброєння. Він вільно володів англійською, мав великий словниковий запас, що уможливлювало повноцінний та щирий обмін думками. Почувши думку або пропозицію, яку він не міг прийняти, Міядзава швидко виставляв контраргумент, але завжди підкреслено ввічливо. Ми були друзями багато років, перш ніж він став прем'єр-міністром.

Міядзаву турбувало, яким стане Китай через 10–20 років, бо темпи розвитку цієї країни лякали його. Як Сато в 1968-ому, Мікі в 1975-ому та Фукуда в 1977-ому, Міядзава велику частину обговорень присвячував Китаю. Навіть коли Китай був закритий для світу, а в його економіці спостерігалася стагнація, японські лідері й тоді приділяли цій країні ретельну увагу, яка набагато виросла з моменту, коли Ден Сяопін оголосив політику «відкритих дверей». Сусідній Китай, економіка якого зростала на 8–10% на рік, ставив під загрозу японську першість в Азії. Міядзаву турбувало те, що сильний Китай без обмежень і противаг демократичної системи й вільної преси може вплинути на безпеку Японії та Східної Азії. Більшість японських лідерів уважали, що їхні домовленості з США були гарантією безпеки на 20 років. Міядзаву та решту японських лідерів хвилювало, що буде далі. Не вимовлений уголос, їхній страх, утім, було легко зрозуміти: вони боялися, що одного дня американці виявляться нездатними втримати воєнне домінування в регіоні і неготовими захистити Японію. У них не було впевненості щодо того, куди схилиться Китай: до стабільності чи напруги?

Я обстоював думку, що краще витягнути китайців зі звичної їм мушлі, щоб вони стали частиною сучасного світу. Японії, на мою думку, варто було запрошувати найкращих китайських студентів навчатись до себе, щоб таким чином розвинути близькі стосунки між ними й молодим поколінням японців. Повернути найкращі, найсвітліші голови Китаю до США, Японії та Європи – ось спосіб, на мою думку, інтегрувати Китай у світову спільноту та спонукати його зрозуміти, що для того, щоб зростати й процвітати, потрібно підкорятися законам цієї спільноти. Якщо ж китайці залишатимуться в

ізоляції, вперто протидіючи своїми зусиллями економічним реформам і прогресу, вони неминуче стануть ворогом розвинених країн.

Більшість японських лідерів були впевнені, що, виникни сутичка, країни АСЕАН стануть на бік Японії, але вони були непевні щодо дій Сингапуру в такому разі. Вони усвідомлювали, що, попри мою етнічну приналежність до китайського народу, моя позиція й політика стосовно Китаю відбивають ставлення сингапурця, чиї інтереси лежать у Південно-Східній Азії, та що я не обов'язково підтримуватиму Китай у будь-якому конфлікті. Однак сингапурська більшість – етнічні китайці –інша річ: ніхто не був певний щодо того, як вона діятиме під тиском Китаю. Не думаю, що мені вдалося розвіяти їхні сумніви.

Під час перебування Міядзави на посаді прем'єр-міністра дуже впливова фракція, яку очолював молодий протеже Танаки – Ічіро Одзава, в умовах критично важливого голосування домоглася відставки уряду. На відміну від інших фракційних лідерів ЛДП Міядзава не належав до твердих і безжалісних політиків, здатних перегризти горло своїм же. На виборах, що відбулися потім, ЛДП втратила владу. Одним із результатів цього розколу ЛДП та втрати нею впливу на уряд було те, що Моріхіро Хосокава став першим прем'єр-міністром, який однозначно визнав агресію Японії під час Другої світової війни й вибачився за завдані страждання. Він не поділяв притаманних членам ЛДП поглядів щодо воєнних злочинів. Таке незграбне перепрошення з боку японського уряду відбулося тільки після того, як прем'єр-міністром став лідер однієї з другорядних партій.

Наступного року прем'єр-міністр Томіїті Мураяма (Соціал-демократична партія Японії) також вибачився і зробив це при зустрічі з кожним лідером країн АСЕАН під час візитів туди. Під час візиту до Сингапуру він публічно заявив, що Японія має прямо визнати свої минулі дії, які були діями агресора й колоніаліста. Під час святкування 50-ої річниці завершення Другої світової війни (1995 року) він знову висловив своє почуття глибокого розкаяння та від щирого серця попросив вибачення. Японія, сказав він, повинна замислитись над стражданнями, яких вона завдала азійцям. Мураяма став першим японським прем'єр-міністром, що поклав вінок до Сингапурського меморіалу загиблим у війні. Ми не просили його про це. Він зауважив, що зробив це, щоб зберегти в регіоні мир та стабільність. Свідомий прихованих антияпонських настроїв у регіоні, він розумів, що цей крок є необхідним для поглиблення політичної, культурної та економічної взаємодії. Перепрошення з боку двох прем'єр-міністрів, що не належали до ЛДП, – Хосокави та Мураями – дуже різко контрастували з позицією попередніх урядів, спонукаючи взяти під сумнів її правоту. Хоч сама ЛДП так і не вибачилася, вона все ж таки входила до складу коаліційного уряду Мураями, а він це зробив.

Коли Рютаро Хасімото, черговий лідер із ЛДП, став у 1996 році прем'єр-міністром, він у липні (у свій день народження) того ж року відвідав синтоїстське святилище Ясуку-

ні, перебуваючи там як приватна, а не офіційна особа. Він віддав шану душам померлих у війні, в тому числі генерала Хідекі Тойо, прем'єр-міністра, що правив країною під час Другої світової, та кількох інших воєнних злочинців, повішених за свої злочини. Відсутність послідовності в ставленні Японії залишає в цій справі великий знак запитання. Вони ніяк не просвітили свою молодь щодо лиха, яке скоїли в Азії. Під час святкування 52-ої річниці закінчення Другої світової війни (1997 рік) Хасімото висловив свій «надзвичайно глибокий жаль», а під час візиту до Пекіну у вересні 1997-го – «щире каяття». Однак перепрошення від нього ніхто з китайців та корейців не почув.

Я не розумію, чому японці так не хочуть визнати минуле, вибачитись за нього й рухатись далі. Є якась причина того, що вони не вибачаються. Вибачитись – означає визнати, що колись ти вчинив неправильно. Висловити жаль чи каяття – це просто висловити свої суб'єктивні почуття в конкретний момент існування. Вони заперечували різню, яка відбулась у Нанкіні; факти, що корейських, філіппінських, голландських та інших жінок викрадали або іншим чином примушували стати «жінками для втіхи» (евфемізм, який японці позначали сексуальне рабство) японських солдатів на воєнних фронтах; що вони проводили жорстокі біологічні експерименти на живих китайських, корейських, монгольських, російських та інших в'язнях у Маньчжурії. І тільки тоді, коли в їхніх власних архівах знаходили незаперечні свідчення цих злочинів, вони погоджувались – дуже неохоче – визнати, що це правда. Звичайно, це створювало сприятливі умови для зростання підозр щодо майбутніх намірів Японії.

Те ставлення, що його японці виявляють сьогодні, свідчить про їхню поведінку в подальшому. Якби вони більше соромились свого минулого, було б менше ймовірності, що воно повториться. Генерал Тойо, якого союзники стратили за воєнні злочини, сказав у своїй останній волі та заповіті, що японці потерпіли поразку лише через те, що їх зрадили вищі сили. Для країни з такими розмірами й населенням, Японія може стати дуже впливовою силою у війні високих технологій. Щоправда, у разі якщо конфлікт між Японією та Китаєм вийде за рамки звичайної зброї, становище Японії стане дуже невигідним. Це малоймовірно, але якщо все ж таки станеться, то не варто недооцінювати можливості Японії. Якщо японці відчують, що їм погрожують, що їх позбавляють засобів існування як нації, відсікаючи від нафти та інших надзвичайно важливих ресурсів, або закривають перед ними ринки експорту, я думаю, вони знову вступлять у жорстокий бій, як зробили це в 1941–45 роках.

Що б там не приховувало прийдешнє для Японії й Азії, щоб Японія грала свою роль новатора економіки та мала змогу брати участь у миротворчих заходах ООН, спершу потрібно, щоб всі забули цю справу з перепрошенням. Азія і Японія повинні рухатись далі. Нам потрібно більше довіряти один одному і мати більшу певність щодо сусідів.

32. Уроки, викладені Японією

Після Другої світової війни у верхівці японського суспільства було декілька людей, рішуче налаштованих відбудовувати Японію та наростити її промислові м'язи. Навіть окупаційні війська генерала Мак-Артура не змогли зруйнувати солідарності цих людей та розвіяти їхню рішучість. Коли в Корейську війну втрутився комуністичний Китай, американці змінили свою політику щодо Японії: тепер вони сприяли її відбудові. Японські лідери, усвідомлюючи, що їм надано шанс, трималися дуже скромно, якщо не запобігливо, поки країна наздоганяла Америку в текстильній, сталевій, кораблебудівельній, автомобільній і нафтопереробній промисловості, потім у виробництві електричних та електронних товарів, фотоапаратів і, зрештою, – комп'ютерів. Японії був притаманний елітаризм. Як і французькі grandes ecoles[1], японські колись імператорські університети, як також приватні вищі навчальні заклади відбирали найкращих та відшліфовували їхній талант. Потім цей талант торував собі шлях до верхівки державної номенклатури і керівництва корпорацій. Їхня еліта – як державні управлінці, так і лідери бізнесу – нічим не відрізняються від своїх колег в інших країнах. Проте «японське чудо» не є плодом праці лише одиниць на самій верхівці ієрархії. Японський народ у своїй масі поділяв рішучість довести, що він здатний добиватися високих результатів. На будь-якому рівні вони намагались досягти досконалості.

Для мене незабутнім прикладом того, як вони пишаються своєю роботою, став випадок, коли я наприкінці 70-их приїхав до Такамацу – міста на острові Сікоку. Японський посол організував на мою честь урочистий обід у найкращому готелі, хоч той був лише тризірковим. Їжа виявилась надзвичайно смачною. Коли надійшов час фруктів і десерту, у зал увійшов шеф-повар років тридцяти в бездоганно білому одязі, щоб продемонструвати своє вміння: гострим ножем він очищував хурму та соковиті груші. Це була вистава віртуоза. Я запитав, яку освіту він здобув. З'ясувалось, що він починав із чорної роботи на кухні: вимити посуд, почистити картоплю, нарізати овочі. Через п'ять років його підвищили до молодшого кухаря; за десять років він став шеф-поваром і дуже цим пишався. Саме те, що японці пишаються своєю роботою та прагнуть досягти досконалості у своєму фахові, працюючи кухарями, офіціантами чи покоївками, пояснює їхню високу продуктивність та майже повну відсутність браку, якщо йдеться про япон-

1 Grandes ecoles – спеціалізовані вищі навчальні заклади у Франції з дуже жорсткою системою відбору та обмеженою кількістю студентів. Традиційно серед їхніх випускників – державні та політичні діячі, відомі вчені та філософи. – Прим ред.

ське виробництво. Жодна нація в Азії не може з ними зрівнятися: ні китайці, ні корейці, ні в'єтнамці або жителі Південно-Східної Азії. Вони вважають себе особливим народом. Або ти народився японцем і потрапив у це чарівне коло, або ні. Цей міф робить японців дуже сильними на всіх рівнях: нації, корпорації чи команди на будь-якому робочому місці.

Так, дійсно, окремими якостями японців неможливо не захоплюватися. Їхня культура є унікальною, вони взаємодіють між собою так органічно, наче є кубиками з конструктору «Lego». У протистоянні один на один чимало китайців можуть зрівнятися з японцями, не важливо, у шахах чи грі під назвою «го». Але з групою японців, особливо коли це виробнича бригада на фабриці, змагатися дуже важко. Якось, вручаючи нагороду Нобуо Хідзакі, керуючому директору компанії «Nichison» у 80-тих, я попросив його порівняти сингапурських працівників з їхніми японськими колегами, бо вони працювали на однаковому обладнанні. За його оцінкою, японці були на 70% продуктивніші. Це пояснювалось кількома факторами: японські працівники були кваліфікованішими, мали різноманітніші вміння, були гнучкішими та легше адаптувалися до нових умов, менше стрибали з однієї роботи на іншу й менше прогулювали. Вони розуміли, що навчатися своєї професії, підвищувати фахові знання та навички треба впродовж цілого життя. Усі працівники вважали себе «сірими комірцями» – не «білими» і не «синіми». Інженерний персонал, бригадири й менеджмент середньої ланки завжди були готові, якщо треба, взятися за найбруднішу роботу. Я спитав, скільки потрібно років Сингапурові, щоб наздогнати японців? На його думку, 10–15. Проте далі в розмові Хідзакі сказав, що сингапурські працівники ніколи не стануть на 100% працювати так, як японці. Він навів дві причини цього: по-перше, японський працівник виконає роботу свого колеги, якщо той змушений відійти у якійсь нагальній справі; сингапурські працівники думають лише про власну частку роботи. По-друге, в Сингапурі існує чіткий поділ між рядовими працівниками та офісними кадрами, що відповідає британській моделі виробничої системи, у якій випускник політехнічного вузу або університету автоматично потрапляє на високий щабель – до офісного персоналу. У Японії це було не так.

Перебуваючи в Японії 1967 року, я відвідав у Йокогамі, на верфі кораблебудівельної компанії IHI («Ishikawajima-Harima Industries») нашого партнера в спільному підприємстві – верфях «Jurong Shipyards Ltd». Віце-президент доктор Сінто був огрядним, енергійним і дуже обдарованим, крім того, він виявився видатним інженером. Як і інші працівники, він був убраний в уніформу компанії. На ньому були резинові чоботи та захисна каска; такі самі він видав мені, перш ніж вийти на огляд верфі. Він знав кожний її дюйм і жваво пояснював мені те чи інше англійською мовою. Японські працівники були дисциплінованими, працелюбними, солідарними та продуктивними.

Коли ми повернулися до офісу, під час робочого обіду він пояснив мені відмінність між британським і японським менеджментом. Японські керівники та інженери починають свою кар'єру буквально від станка. Вони спершу повинні навчитися розуміти працівників найнижчого щабля, щоб потім ефективно очолювати їх, піднімаючись службовими сходами. Керівник британської верфі сидіть у своєму застеленому килимом кабінеті й ніколи не спускається до працівників на виробничому поверсі чи то у верфях. Це завдає шкоди і продуктивності, і настроям взагалі.

Пізніше того ж року я відвідав верфі компанії «Swan & Hunter» у Тайнсайді. Екскурсію по верфі для мене провів сер Джон Хантер. Контраст між двома підприємствами вражав. Сер Джон був вбраний у чудово скроєний костюм, начищені туфлі. Ми під'їхали разом «роллсройсом». Коли ми ступали на заляпану маслом підлогу у виробничому цеху, до наших підборів прилипав бруд – у Йокогамі я такого бруду не помітив. Коли ми вже сідали в «роллсройс», я завагався. Сер Джон туди не сів, він спочатку витер свої туфлі об підлогу і лише потім сів у машину, де витер залишки бруду об товстий бежевий килим. Він запропонував мені зробити те саме. Мабуть, я виглядав здивованим, бо він сказав: «Килим помиють, не турбуйтеся». Машина рушила, але не до офісу на робочий обід, а до готелю «Gosforth», звідки ми, гарно попоївши, відправились грати партію в гольф. Керівники британських підприємств жили таки непогано.

У травні 1975 року відбувся мій перший візит до Японії після нафтової кризи жовтня 1973 року. Я тоді вже багато читав і чув про всебічні заходи, до яких вдавалися японці, щоб зекономити енергію, а також про їхні успіхи в зниженні споживання нафти на одиницю обсягу промислового виробництва. Приїхавши, я пересвідчився в тому, що в усіх офісах та громадських будівлях, зокрема в найкращих готелях, було знижено споживання енергії. Того літа в моєму номері, обладнаному кондиціонером, було неможливо опустити температуру нижче 25°С, що стало для мене занадто великим випробовуванням; у номері виявилась табличка, яка просила гостей поставитись до незручностей із розумінням. Покоївки кожного разу, як тільки ми виходили з номерів, вимикали світло й кондиціонери.

Я попросив нашу Раду комунальних господарств вивчити досвід японців: як їм вдалося досягти таких великих успіхів в економії енергії? Звіт, що мені надали, свідчив, що японці до цієї справи поставились дуже серйозно, набагато серйозніше, ніж, наприклад, американці. Заводи, які споживали більше певної кількості електроенергії, призначали директорів з її економії, завданням яких було раціоналізувати використання енергії та щорічно надавати звіти про прогрес у цьому напрямку до Міністерства міжнародної торгівлі. У будівельній промисловості вдавались до спеціальних заходів, щоб завадити втраті тепла через зовнішні стіни та вікна. Виробники працювали над підвищенням

ефективності побутових приладів, як-от кондиціонерів, систем освітлення й нагріву води, і таким чином знижували споживання електроенергії. Те саме вони робили стосовно промислового обладнання, щодо економії енергії по кожному з комплексів якого вони повинні були регулярно звітувати.

Уряд створював податкові привілеї для тих, хто встановлював енергозберігальне обладнання, тоді як банки фінансували придбання та установку теплоізоляції, інших технічних засобів аналогічного призначення за спеціальними низькими відсотковими ставками. У 1978 році в Японії створили Центр з енергозберігання, метою якого було поширювати інформацію щодо технологій енергозберігання через виставки, аудити енергоспоживання підприємств та наукові дослідження. Що ж, за таких умов не дивно, що Японія досягла найнижчого рівня споживання електроенергії на одиницю обсягу промислового виробництва.

Я звернувся до наших міністерств із проханням запровадити аналогічні заходи скрізь, де це було доцільно. Завдяки цьому нам вдалося знизити витрати електроенергії, але до успіху японців все одно було далеко.

Наприкінці 70-их Японією, яка змогла відновитися після нафтової кризи, захоплювався весь світ. Там спостерігались високі темпи зростання, тоді як у Західній Європі й Америці вони сповільнилися. Численні статті та бестселери вихваляли достоїнства Японії, але все одно вони не могли розвіяти стереотипу: японці працюють, наче мурахи; мешкають у кролячих хатинках, закривають свої ринки та експортують нескінченним потоком сталь, авта, телевізори й електронні товари, які не мають дефектів.

Від японців я навчився того, як важливо нарощувати продуктивність через співпрацю між працівниками й менеджментом, що є справжнім змістом ефективної кадрової політики. У 1972 році ми заснували Національний комітет із продуктивності (НКП). Нам вдалося досягнути прогресу, особливо після того як Вон Квей Чеон, член парламенту від ПНД та керуючий директор спільного японсько-сингапурського підприємства з електронних виробів, просвітив мене щодо переваг менеджменту в японському стилі. Він допоміг нам заснувати Національну раду з продуктивності, до якої увійшли представники приватного сектору, що мали давати поради НКП. Я звернувся до Японського центру з продуктивності, щоб вони допомогли нам заснувати аналогічний у себе, та познайомився з його головою Кохеєм Госі – висохлим літнім (йому було добре за 70) чоловіком, доволі мовчазним. Людина дуже стримана, він ніби випромінював щирість і завзяття. Продуктивність, за його словами, була марафоном без фінішної лінії. За його допомогою ми за наступні 10 років збудували ефективну організацію з питань підвищення продуктивності, яка поступово привчила профспілки й менеджмент організацій співпрацювати над покращенням продуктивності.

Японські менеджери цілковито присвячують себе своїй роботі. У 1970-ті роки через помилку одного японського інженера в розрахунках витрат верф Джурона не отримала важливого підряду на будування нафтової цистерни. Він так глибоко відчував свою відповідальність за зниження прибутків компанії того року, що наклав на себе руки. Для нас це стало шоком. Неможливо було уявити, щоб хоч хтось із сингапурців так серйозно переживав за роботу.

У всіх більших містах, що їх я відвідував у Китаї та В'єтнамі, основні японські торговельні компанії мали своїх представників, які повинні були вивчати ринок: що там можна купити й продати в інших частинах світу та яких товарів потребували люди в цих місцях, що їх японці могли б привезти, причому не обов'язково з Японії. Вони день і ніч працювали, щоб зробити це гарно, що забезпечувало японським компаніям завжди свіжу інформацію. На відміну від них сингапурським компаніям завжди було важко знайти молодих ініціативних управлінців, які б погодились зносити тяготи життя в країнах, що розвиваються, як-от у Китаї та В'єтнамі.

Вимагаючи так багато від самих себе, японські компанії рідко коли знаходять сингапурських менеджерів, які б задовольняли їхні вимоги. На верфі «Jurong Shipyards Ltd.» через 20 років після того, як спільне підприємство розпочало роботу (у 1960-их), президент компанії, фінансовий директор і головний інженер все одно були японці. Майже всі транснаціональні корпорації в перші десять років із моменту початку своєї діяльності в Сингапурі призначали на посаду президента місцевого управлінця. Наші керівники та інженери знають, що отримати підвищення й визнання найважче в японських транснаціональних корпораціях.

Високі стандарти відповідальності, надійності, професіоналізму й компетентності, які сформували японці у своїй культурі, стали бар'єром між ними та рештою світу, який дуже важко обійти. Ситуація змінюється, але дуже поволі. У 90-ті одна з найбільших японських транснаціональних корпорацій «Nippon Electric Company» (NEC) призначила на посаду президента сингапурського керівника. На той момент це вже встигли зробити понад 80% американських компаній та 50% європейських. Відмінності японської культури є джерелом проблем для закордонних підрозділів японських компаній. Їхня корпоративна система нездатна легко інтегрувати неяпонців. Зважаючи на глобалізацію економіки, японці незабаром опиняться в невигідних умовах, якщо тільки вони не зміняться й не стануть подібнішими до американців та європейців і не зроблять свою корпоративну культуру відкритішою для іноземців.

Навіть проживши в Японії кілька десятиріч, сингапурські банкіри та бізнесмени, китайці за походженням, дуже рідко мають глибокі дружні стосунки зі своїми японсь-

кими партнерами, попри те що вільно розмовляють японською й дотримуються тамтешніх соціальних норм. Це доводить той факт, що на обіди та інші зустрічі їх запрошують завжди в публічні місця і ніколи додому.

Японці ніколи не мають справи з іноземними банками. Сингапурські банки в Японії залежать тільки від сингапурців та інших іноземців. Якщо японські фірми інвестують кошти в сингапурські проекти, то з ними разом сюди приходять усі допоміжні компанії, які забезпечують потреби японців, як-от: будують японські супермаркети, ресторани та інші елементи, що забезпечують їм можливість жити за кордоном, наче в Японії.

Будучи відрізаними від західних технологій та залежними від реверсивного інжинірингу[2], вони змушені важко працювати, щоб видертися на найвищі щаблі. Японці дуже важко розстаються зі своїми власними технологіями – в цьому не раз мали змогу переконатися Тайвань, Корея та вся Південно-Східна Азія. Їхнє багатство дісталося їм такою великою ціною, що вони тепер просто не мають бажання ділитися ним із марнотратними режимами країн третього світу, бо вважають, що їхні технології збагатять не народи цих країн, а одиниці – політичних лідерів. Чималим чудом уже є те, що завдяки американським переконуванням Японія стала найбільшим у світі фінансовим донором. Сингапурцям наше теперішнє багатство так само далося нелегко, тому я добре розумію почуття японців. Нам завжди було більше до душі надавати допомогу, навчаючи людей і допомагаючи їм розв'язувати технічні проблеми, а не надавати їм ґранти, які можуть використовуватись не завжди за призначенням.

У 1980 році офіційні представники нашого Міністерства торгівлі й промисловості нанесли візит своїм колегам у Японії із Міністерства міжнародної торгівлі та промисловості (ММТП), надзвичайній ефективності якого японці завдячують своїм післявоєнним прогресом. Звіт, який мені потім надали, багато що пояснював. Японці зосереджувались на своєму майбутньому. Вони відійшли від образу ідилічної Японії з вітрильниками та самураями; сьогодні на їхньому порядку денному стояли такі питання, як технології енергозбереження, пошук альтернативи нафті, стратегія, що дозволила б подолати протекціонізм, притаманний сталевій, автомобільній та електронній галузі, для чого потрібно було перейти до галузей, які передбачають творчий підхід до знань. Якщо до цього моменту весь їхній прогрес базувався на тому, щоб наздогнати передові країни, то тепер вони мали рухатись далі самостійно, створюючи нові технології та нові продукти. ММТП бачило Японію 80-их країною, чия економіка

2 Процес відкривання технологічних принципів приладу, об'єкту чи системи через аналіз структури, функцій або операцій, наприклад, із метою розкрити секрети фірми-конкурента Часто здійснюються спроби створити новий прилад чи програму на основі тих самих принципів, але без копіювання чогось з оригіналу. – Прим. перекл.

базується на високих технологіях, що йде шляхом неперервного придбання та застосування нових знань, які б служили на користь людей і суспільств.

Ось яку пораду дав ММТП нашим чиновникам у 1980 році: беручи до уваги географічне положення Сингапуру та його оточення, підготуватись до можливої ролі центру накопичення інформації й знань, щоб таким чином доповнити Токіо. На думку японців, щоб досягти успіху в такій ролі, треба щоб люди були надійні, щоб їм можна було довіряти. Ми дуже серйозно поставились до цієї рекомендації. Після ретельного дослідження умов, які необхідно створити для реалізації проекту такого інформаційного центру, ми подвоїли увагу до викладення в Сингапурі точних наук, математики та інформатики. Ми комп'ютеризували всю державну адміністрацію, щоб показати цим зразок приватному секторові. Ми встановили привілеї з виплати податку на прибуток, створивши таким чином умови для швидкого зниження ринкових цін на комп'ютери. Завдяки такому рішенню ми швидко вирвались уперед з-поміж своїх сусідів. Досягнутий прогрес підштовхнув нас до розроблення планів створення «інтелектуального острова», який би був повністю пронизаний комунікаційною сіткою з оптичного волокна й напряму зв'язаний з усіма основними інформаційними центрами – в Токіо, Нью-Йорку, Лондоні, Парижі та Франкфурті, а також із нашими сусідами (Куала-Лумпуром, Джакартою, Бангкоком і Манілою).

Під час зустрічей із представниками Японської торговельної палати в Сингапурі я дізнався, як японці постійно вливають у свої підприємства «свіжу кров», тобто інвестиції. Щоб мати змогу конкурувати по всьому світу, вони поставили собі за мету забезпечити своїй промисловості найновітніші технології. Але що вразило мене ще більше, це той акцент, який вони ставлять на вкладення коштів у людей, які працюють із цими машинами та керують компанією. Щоб гарантувати найефективніше використання суперсучасного обладнання, японці постійно підвищують кваліфікацію свого персоналу. Завдяки такій філософії вони гарантовано залишаються на чолі прогресу.

Офіційні особи ММТП пояснили мені, що основний потенціал будь-якого підприємства – це його люди. Ось чому вони інвестують у своїх працівників, які працюють на підприємствах усе життя. На відміну від них ми, сингапурці, є іммігрантами. Наші працівники звикли до британської системи, в якій працівники переходять до роботодавця, який краще платить.

Крім того, унікальним є спосіб, у який японці забезпечують своїм працівникам привілеї й винагороди: різноманітні фінансові допомоги, плата за понадчасову працю, бонуси та соціальний пакет. На відміну від стандартної сингапурської практики сума цих побічних (крім заробітної платні) виплат за своїм розміром перевищує зарплатню. Маючи такі високі додаткові винагородження, компанія, прибутки якої знизилися, може негайно ско-

ротити бонуси й фінансову допомогу, економлячи до 40–50 % від фонду заробітної платні, та знову повернутись до їх виплати пізніше, коли поновляться прибутки компанії.

За таких умов стає зрозумілим, чому люди з радістю працюють на одну компанію все своє життя. Менеджмент і працівники поділяють як високі прибутки, так і труднощі в скрутні роки, коли компанія не заробляє. Увесь персонал добре усвідомлює, що довготерміновий добробут компанії має важливе значення для того, щоб вони працювали там до пенсії. Компанії забезпечують своїм працівникам медичну допомогу, послуги стоматолога, житло, зокрема гуртожитки для неодружених і кредити на житло під дуже вигідні відсотки, можливості для сімейного відпочинку, освіту для дітей своїх працівників, урочисті заходи, коли людина вперше виходить на роботу та коли йде на пенсію, цінні подарунки, акції, а також премії в особистих нагодах (дні народження, похорон у родині тощо). Зв'язків, якими працівник поєднаний із компанією, багато, вони міцні. Звичайно, тільки великі компанії та державний сектор економіки може собі дозволити таку систему найму «на все життя». У випадку економічного спаду вони перекладають тягар скорочень та економії на плечі своїх постачальників – дрібніших компаній. Спочатку я хотів застосувати цю систему в Сингапурі, але потім, після дискусій із нашими роботодавцями, відмовився від цієї ідеї. Сингапурові не притаманна така сильна прив'язаність працівників до своїх компаній, як у Японії. Крім того, багато з наших великих роботодавців є американськими та європейськими транснаціональними корпораціями з властивими їм корпоративними культурами.

Я неодноразово робив спроби визначити ті сильні сторони японців, які ми могли б засвоїти, якби вони базувалися на якійсь системі або методі. За ті 50 років, що минули з мого першого знайомства з японцями-завойовниками, які окупували Сингапур, я брав участь у багатьох зустрічах із японськими інженерами, керівниками компаній, міністрами й впливовими представниками номенклатури. З часом я схилився до думки окремих західних психологів, що середній IQ японців, особливо в математиці, вищий за рівень американців і європейців.

Незважаючи на негативні враження, що в мене залишилися від японської окупації, від рис японського характеру, яких я навчився боятися, нині я поважаю їх та захоплююсь ними. Їхня солідарність, дисципліна, розум, працелюбність і готовність жертвувати собою заради своєї країни перетворюють японців на видатну і надзвичайно ефективну націю. Добре усвідомлюючи бідність своєї країни на природні ресурси, вони, я впевнений, і надалі робитимуть неможливе, щоб досягнути недосяжного.

Зважаючи на їхні культурні цінності, вони будуть серед переможців, яка б катастрофа не трапилась. Час від часу по цій країні наносять удари сили природи, удари, які немож-

ливо передбачити, – землетруси, тайфуни й цунамі. Ці сили природи беруть свою данину, інколи людьми, але потім японці знову збираються з силами та відбудовують країну. Зразком цього став не такий давній значний землетрус у Кобе. Порівняно з сутичками та мародерством, які відбувалися в Лос-Анджелесі 1992 року після землетрусу меншого за силою, реакція японців на землетрус у Кобе була реакцією стоїків. Жодних сутичок, ніякого мародерства. Японські компанії без жодних закликів виділяли ресурси, щоб забезпечити постраждалих їжею, дахом над головою і одягом; добровольчі організації виступили з ініціативою допомогти без жодного слова з боку уряду. Навіть якудза (японська мафія) зробила пожертвування у фонд відновлення після землетрусу. Рятувальні заходи, до яких вдався уряд, були повільними. Залізниці та автомагістралі були розбиті, телефонні лінії, лінії електро- і водопостачання знищені. Але попри це все, ніхто не заламував рук у відчаї, якими б жахливими не були втрати в родинах японців та скільки б власності не було зруйновано.

Відвідавши Кобе в листопаді 1996 року, я здивувався тому, як швидко там життя поверталось у нормальне річище. Вони спокійно сприйняли це стихійне лихо й розпочали звичайне життя з нової сторінки. Їхня культура дійсно відрізняється від нашої, але їм все одно доведеться змінюватися, щоб пристосуватись до різноманітного світу з його багатьма різними культурами.

Японська парадигма – «зрівнятись із Заходом», – здається, вже вичерпала свій потенціал. Її пік припав на кінець 80-их, коли капіталізація токійської фондової біржі зросла до рівня нью-йоркської, а вартість землі в Токіо перевищила ціни в Нью-Йорку. Проте коли в 1990 році «Bank of Japan» проколов цю «мильну бульбашку», в економічній сфері розпочався довгий період занепаду.

Тим часом у 90-ті американська економіка стала трансформуватися шляхом скорочення штатів, реструктуризації та використання всіх переваг цифрової революції, особливо ж Інтернету. Американська економіка тоді залишила далеко позаду японську і європейську. Сьогодні японці працюють над формулою своєї нової парадигми. Вона повинна охопити цифрову революцію; повинна робити особливий акцент на рівні рентабельності власного капіталу та концентруватися на акціонерній вартості, як це роблять американські корпорації. Що більше глобалізується економіка, то більше змушена відкривати Японія свій внутрішній ринок для іноземних товарів і послуг. Доведеться переглянути чимало випробуваних часом традицій, як наприклад одне місце роботи на все життя. Проте я бачив силу японських людей та якість їхньої освіти. Можливо, для Японії не властиво настільки, наскільки для Америки, заохочувати підприємців до створення нових підприємств, але їхнім молодим чоловікам і жінкам вистачає фантазії, творчого духу та інноваційних ідей. Через п'ять-десять років, будьте певні, японці знову виберуться на перші позиції.

33. Корея: на роздоріжжі

Не можу сказати, щоб мої спогади про корейців були найкращими. Перші корейці в моєму житті – це солдати в японській формі. Корейський підрозділ був одним із двох допоміжних підрозділів, що їх привезли з собою до Сингапуру японці; другий підрозділ був тайванський. Корейці виявились дуже деспотичними й не менш жорстокими за японських солдатів. Тайванських солдатів вони використовували як перекладачів, бо ті володіли хоккієнським діалектом – основним китайським діалектом Сингапуру.

Але динамічний розвиток корейської економіки після війни змусив мене змінити думку щодо корейців. Я відвідав цю країну в жовтні 1979 року; тоді президент Пак Чун Хі приймав мене у своїй офіційній резиденції – «Блакитному домі». Пак був на вигляд справжнім аскетом: маленький та жилавий, із гострим личком і вузьким носом. Свого часу він був серед тих, кого японці відібрали для проходження курсу військової науки. Напевно, він був одним із найкращих у своєму поколінні.

Пак Чун Хі прагнув тісних стосунків з АСЕАН і сподівався, що я зможу допомогти. За його словами, перспективи досягнення миру в Кореї були не дуже високими. Південна Корея більше не хотіла воювати, для неї на першому місці стояв мир, на другому – з'єднання. Північ прагнула цього з'єднання насильно. Я поцікавився, чи, на його думку, американці візьмуть на себе якісь зобов'язання й після 1981 року – дати, на яку президент Картер оголосив виведення звідти військових підрозділів США. Він відповів, що міністр оборони Браун (у адміністрації Картера) пообіцяв їм безпеку й після 1981 року та публічно запевнив у тому, що безпека Кореї є життєво важливою для Сполучених Штатів. Я зауважив у відповідь, що передвиборчі обіцянки Картера, дані в 1976 році, вивести американські війська з Кореї набули в американців популярності. Якби піднялася нова хвиля за виведення військ, Картер міг би й змінити свої наміри. Він погодився, зазначивши, що його самого непокоїла політика США, на яку сильно впливали чотирирічні виборчі цикли.

За вечерею того ж дня він був не дуже говіркий. Розмову в основному підтримувала його донька, років двадцяти з чимось, яка говорила англійською. Пак сказав, що за освітою він військовий офіцер та що його робота – дослухатися порад і рекомендацій фахівців, яких він сам призначив на міністерські і найвищі урядові посади, а також визначати політичний курс.

Його прем'єр-міністр Чой Кью Ха був людиною обдарованою; він здобув освіту у Японії. Його дружина, не менш розумна й освічена, вільно володіла японською. Вона та

її чоловік ще й досі читали романи та газети японською мовою. Корейська інтелігенція, як і тайванська, перебувала під сильним впливом японців, як я – під впливом британців. Пак пробув при владі 18 років і добився економічного процвітання країни, яку рухав уперед дисциплінований і згуртований народ, рішуче налаштований модернізувати економіку. Беручи за приклад японців, він ревно захищав внутрішній ринок та провадив агресивну експортну політику. Він заохочував, навіть змушував корейців економити кошти, відмовляючи їм у таких предметах розкоші, як кольорові телевізори, що їх експорт зростав із кожним днем. Мене вразили його могутня воля та незламна рішучість побудувати успішну Корею. Без Пака, на мою думку, Корея, мабуть, ніколи б не стала такою розвинутою в промисловому відношенні, як сьогодні. Через п'ять днів після того, як я поїхав із Кореї, Пака вбив його найближчий помічник, шеф корейської служби розвідки. Згідно з урядовою заявою, це був один із ходів змови, спрямованої на захоплення влади. Корейські ЗМІ повідомляли, що керівник розвідки, після того як Пак розкритикував його за невдачу в придушенні заколоту (студенти й робітники вступили в сутичку з поліцією в Пусані), боявся, що Пак зніме його з посади.

Мій візит до Кореї зміцнив мою певність, що корейці є людьми жорсткими й здатними витривало переносити навіть найбільшу скруту. Не одне військо завойовників, що змітали все на своєму шляху, рухаючись степами центральної Азії, зупинилися, так і не підкоривши їхній півострів. Корейці належать до групи монгольських народів, про що однозначно свідчать риси їхніх облич і фізичної будови; їх легко відрізнити від японців чи китайців. Горді своєю історією, вони привезли мене до Кенджу – древнього культурного центру, де знаходяться могили королів династії Сілла, прикрашені вишуканим декором із золота та дорогоцінних каменів.

Їхня ненависть до японців не знала меж; придушення японцями будь-яких спроб повстати залишили в корейській душі глибокі шрами. Вони зберігали в пам'яті японські навали за останні 500 років, із яких усі до останньої змогли відбити. Навіть серед найбільш «японізованих» представників корейської еліти, зокрема прем'єр-міністра Чоя та його дружини, які вільно розмовляли японською, добре зналися на японській літературі та культурі, відчувалася прихована антипатія до своїх колишніх правителів. Японці жорстоко пройшлись по корейцях, бо ті опиралися колонізації і їхньому правлінню. Крім того, корейці добру тисячу років протистояли китайському уярмленню, втім, до китайців не відчували такої глибокої антипатії, як до японців. Вони стали застосовувати китайське ієрогліфічне письмо, а разом із ним всотали вчення Конфуція.

Студенти з Кореї, які навчалися в американських університетах, довели, що вони є не менш обдарованими за японських чи китайських колег. Але навіть попри те що корейці є витривалішими (у тому числі в роботі), вони не можуть зрівнятися з япон-

цями в солідарності й відданості своїм компаніям. Протягом усього періоду, поки діяло воєнне положення, корейські працівники й профспілки ніяк себе не проявляли. Коли ж його відмінили, профспілки довели свій войовничий характер: саботаж, сидячі страйки та звичайні страйки стали буденною річчю. Вони вимагали більшої платні та ліпших умов, не зважаючи на те, що відбувається на їхніх експортних ринках. Корейським роботодавцям і профспілкам так і не довелося досягнути того рівня ефективної співпраці, що позитивно характеризує японські компанії і профспілки. Японські профспілки ніколи не робили шкоди конкурентноздатності компанії, якими б гострими не були суперечки з роботодавцем стосовно фінансових та інших аспектів.

Корейці є народом, який наводить страх. Під час бунтів вони діють організовано й майже так само дисципліновано, як спеціальні поліцейські підрозділи, що їм протистоять: поліціянти в цей момент нагадують гладіаторів у своїх шоломах із прозорими пластиковими заборолами й пластиковими ж щитами. Коли корейські робітники та студенти виходять на вулиці, виступаючи проти поліції, вони схожі на солдатів на полі бою. Страйкарі там сидять навпочіпки на землі, уважно слухаючи промови, й ритмічно підносять угору кулаки. Корейці – люди наполегливі і нездатні на компроміси, а якщо вони стають в опозицію до влади, то роблять це мужньо і агресивно.

У 1980-ті роки я двічі відвідував Південну Корею, щоб зустрітися там із двома президентами: Чон Ду Хваном та Ро Де У. З президентом Кім Йон Самом я зустрічався в Сингапурі 1996 року. Усіх чотирьох корейських лідерів, починаючи з Пака й закінчуючи Кімом, дуже хвилювала геополітична вразливість їхньої країни, затисненої між трьома величезними й могутніми сусідами: Китаєм, Росією та Японією.

Познайомившись із Чоном у Сеулі 1986 року, я був вражений тим, як сильно він боявся Північної Кореї і як його бентежила ця проблема. Я дивувався. Їхнє населення було вдвічі більшим за населення Північної Кореї. Вони були набагато заможнішими й мали доступ до найліпшої військової техніки, яка постачалася з Америки. Мабуть травматичний досвід комуністичної навали залишив глибокі шрами й невичерпний страх перед жорстокістю північних братів. Міністри закордонних справ Кореї, з якими я був знайомий, усі як один говорили із благоговійним страхом про військову міць і подвиги Північної Кореї, попри те що економіка останньої була в жалюгідному стані.

Ще одним питанням, яке часто фігурувало під час обговорень із лідерами Південної Кореї, була торгівля та інвестиції між новими промислово розвинутими країнами, до яких належали Південна Корея і Сингапур, із розвиненими країнами Європи й Америки. На обговореннях звучало, що, якщо ми, нові промислово розвинуті країни, не відкриємо свої ринки у відповідь на вільний доступ до ринків Америки та Європи, останні з цим ніколи не

змиряться, що дасть новий поштовх для розвитку протекціонізму. Чон погоджувався з тим, що нашим країнам варто лібералізувати свої ринки. Корея робила певні кроки в цьому напрямку, котрі планувалося реалізувати в дворічний термін. Я вказав на те, що навіть після такої лібералізації мито на імпортовані до Кореї товари все одно становитиме від 16–20%. Чон відповів, що Корея не є багатою країною, її прибуток на одиницю населення становить тільки 2 000 американських доларів – менше, ніж у Сингапурі, а треба ж ще зважити на зовнішній борг у 46,5 мільярдів доларів, не кажучи вже про тягар оборонних витрат.

Спілкуючись із представниками чотирьох основних бізнес-асоціацій Кореї за обідом у Сеулі в 1986 році, я пересвідчився, що вони не мають жодного бажання відкривати свої ринки. Через два роки на обіді в такому ж самому складі я заговорив про необхідність збільшити обсяг корейського імпорту, попереджаючи, що Південній Кореї та іншим новим промисловим країнам потрібно вступити в дискусію з розвинутими країнами-членами ОЕСР (Організації економічної співпраці й розвитку), щоб добитися зниження пасивного торговельного балансу. Цього разу я відчув більшу увагу до моїх слів – мабуть, вони вже стали усвідомлювати, що їхня позиція в довгостроковій перспективі може виявитись невигідною.

Під час президентства Чона час від часу відбувалися масові демонстрації та бунти, через які життя в Сеулі цілком завмирало. Наприкінці його перебування при владі ці вияви народного незадоволення набули характеру епідемії. Ро, його основному помічникові, вдалося за допомогою майстерної політики послабити напругу й зібрати підтримку, необхідну для перемоги на наступних президентських виборах.

Ро Де У був людиною спокійною й серйозною. Коли ми познайомились у липні 1986 року, він був міністром Кабінету Чона. Тоді він із великою повагою говорив про чесність сингапурського уряду. Його президент зробив кілька спроб викорінити корупцію, але це виявилося не такою легкою справою. Як нам це вдалось? Я пояснив нашу систему: по-перше, ефективний збір інформації; по-друге, об'єктивність, а не суб'єктивний підхід; по-третє, надійна підтримка з боку уряду всіх розслідувань, спрямованих проти корупції, та неодмінне покарання. Я зауважив, що оскільки його Демократична партія справедливості не є комуністичною, то, на мою думку, йому буде неможливо позбутися наявної номенклатури й почати з нової сторінки, але він все одно має використати для цього партійні сили. Поступово він міг би послабити вплив старших посадовців, ввести до управлінської системи молодих людей, ще не заражених корупцією, та забезпечити їм умови, щоб вони могли дотримуватися таких самих високих стандартів. Їм потрібно добре платити. Однак при цьому я наголосив, що все це буде марнуванням часу, якщо верхівка країни не поводитиметься бездоганно, а найвищі ешелони влади не буде вичищено, перш ніж справа дійде до найнижчих.

Наступного разу ми зустрілися з Ро в 1988 році, коли він уже був президентом. Він поцікавився, як мені вдається так довго залишатися при владі, раз за разом перемагаючи на виборах. Це можливо, відповів я, бо люди знають, що я не брешу й щиро прагну задовольнити їхні інтереси. Пересічні громадяни зазвичай не здатні вникнути в усі тонкощі економічної чи політичної проблеми, ось чому вони мають навчитися, кому їм треба довіряти. Щоб завоювати народну довіру, я жодного разу не сказав нічого, у що не вірив би сам, а тому люди поступово пересвідчилися в тому, що я є особою чесною й щирою. Це було моїм найціннішим активом. Крім того, це було сильною стороною президента Рейгана. Він мав гарних спічрайтерів, використовував промови, які вони для нього готували, але завжди викладав їхні ідеї своїми власними словами. Він не допускав, щоб зі сцени звучали слова не його, а спічрайтерів, і тому його промовам завжди була притаманна щирість та певність у своїй правоті. Я порадив Ро не змагатися з Кім Де Чжуном у красоті промов. Коли країну охопили масові демонстрації протесту й акції непокори (це сталось до виборів), Ро вже довів народові, що може зберігати холодний розум у моменти кризи й продемонстрував свою скромність. Це були його активи, на яких я радив йому далі будувати свій політичний образ.

Ро прихилив Кім Йон Сама, одного з двох основних лідерів опозиції, на бік своєї партії. Він створив умови для того, щоб Кім став першим цивільним президентом, якого народ обрав 1992 року. Очищення країни від корупції Кім зробив основним пунктом своєї передвиборчої кампанії. У перші тижні перебування на посаді він звільнив трьох міністрів Кабінету за різноманітні корупційні методи роботи, змістив кількох старших суддів, зняв із посад та посадив до в'язниці кількох найвищих армійських чинів. Армія мовчки проковтнула це. Кілька корейських делегацій – тележурналісти та представники друкованих ЗМІ – відвідали Сингапур, щоб зняти документальні фільми й зібрати матеріал для статей про антикорупційне законодавство й систему його застосування.

У 1996 році я зустрівся в Сингапурі з президентом Кім Йон Самом. Енергійний чоловік у гарно скроєному костюмі з гордістю розповідав мені, що щодня пробігає кілька кілометрів. Він сказав, що ми маємо спільні цінності, наприклад, визнаємо важливість родини як осередку суспільства та соціальних зв'язків, які мають підтримувати родину. Я додав, що найважливішим інтересом, який нас об'єднує, є стратегічна важливість присутності американських військ у Азії.

Ситуація в Північній Кореї, за словами Кіма, зазнала величезних змін. Кім описував її лідерів як безумців, здатних на будь-які ірраціональні дії. Армія Північної Кореї налічувала 1,1 мільйон людей, але їхня зброя була застарілою, постачання – недосконалим, а логістика – дуже вразливою.

Ступаючи на посаду, Кім заявляв, що не збирається повертатись до старих чвар. Проте, в міру того як зростала внутрішня напруга в його країні, він наприкінці 1995 року різко змінив свою політичну позицію та змусив Національну асамблею провести спеціальний закон, який скасовував закон про непритягнення до судової відповідальності за часовою давністю, що стосувався державного перевороту 1979 року, вбивств, підбурення до заколоту, корупції та інших злочинів, які мали відношення до кривавої бойні в Кванджу 1980 року, коли військові вбили кілька сотень цивільних демонстрантів. Два його попередники були заарештовані, проти них висунуто звинувачення. Для мене стало шоком, коли я побачив їх по телебаченню в судовій клітці – принижених, в арештантському вбранні, з наручниками на руках. За їхню участь у державному заколоті 1979 року й різанині в Кванджу 1980 року Чона засудили до страти, а Ро – до 22,5 років тюрми. Крім того, в обох було конфісковано майно за звинуваченням у хабарництві під час президентства. Після подання апеляції ці судові вироки було пом'якшено до довічного ув'язнення для Чона та 17 років для Ро.

Незабаром після того сам президент Кім Йон Сам став жертвою надзвичайно гучного скандалу, коли розкрилися факти корупції, пов'язані з діяльністю крупного «chaebol» – конгломерату «Hanbo Group», який збанкрутував, заборгувавши мільярди доларів кільком банкам, що їх контролював уряд. Проти сина Кіма висунули звинувачення в розкраданні 7 мільйонів доларів та засудили його до 3 років в'язниці з конфіскацією майна на суму 1,5 мільйони. Опозиція заявила, що сам Кім отримував хабарі від «Hanbo Group» та що він значною мірою перевищив ліміт витрат на власну передвиборчу кампанію. Президент Кім публічно попросив вибачення в усього народу, виступивши по телебаченню, але подробиці розкрити відмовився. Позиції діючого президента та його правлячої партії остаточно підірвала серія скандальних звинувачень у корупції й неправильному керуванні економікою, про які писали й говорили всі ЗМІ. Результатом цих скандалів стала економічна криза, через яку Південна Корея була змушена звернутись по допомогу до МВФ.

У грудні 1997 року вибори виграв Кім Де Чжун – ветеран корейської опозиції, який учетверте виставив свою кандидатуру на президентські вибори. Він створив передвиборчий альянс із Кім Чжон Пілом, першим керівником Центрального розвідувального управління Кореї (ЦРУК), який колись видав наказ про арешт свого нинішнього партнера.

Як видатний дисидент, Кім Де Чжун провів багато років у США, завдяки чому став поборником універсального застосування прав людини й демократичних принципів, незважаючи на відмінності культурних цінностей у конкретних випадках. Як лідер опозиції він колись у відповідь на інтерв'ю, яке в мене взяв Фарид Захарія, редактор «Foreign Affairs», написав статтю до цього журналу. Він не погоджувався з тим, що історія та культура визначають різні ставлення народів і різні стандарти діяльності уряду. «Foreign Affairs» запропонував мені відповісти на цю статтю, але я вирішив не роби-

ти цього. Відмінність у наших поглядах не зникне в результаті конфлікту; тільки сама історія, хід подій у подальші 50 років можуть розв'язати цю суперечку. Щоб побачити політичні, економічні, соціальні й культурні наслідки певної політики, потрібне щонайменше одне покоління. Це процес природного відбору, такий собі соціальний дарвінізм.

Обраний на посаду президента, Кім Де Чжун погодився амністувати двох колишніх президентів, які в той момент відбували ув'язнення за зраду, хабарництво та – у ситуації з Чоном – за вбивство. Їх звільнили в грудні 1997 року, а в лютому 1998 року вони були присутні на церемонії інавгурації президента. Після церемонії президент Кім Де Чжун потиснув їм обом руки в жесті «примирення й гармонії», як це назвав речник президента. Спектакль відбувався перед сорокатисячним натовпом. Чи відновив цей політичний спектакль довіру народу до урядової системи – ще й досі залишається запитанням без відповіді.

Політичні інститути Південної Кореї постраждали б набагато менше, якби за прикладом уряду Мандели в Південній Африці там було закрито всі старі рахунки. «Комісія з виправдання та примирення» в Африці простила всіх, хто чинив звірства за часів режиму апартеїду, якщо вони визнали свою попередню неправоту. Навіть якщо, можливо, справжнього примирення досягнути й не вдалося, завдяки діям комісії прірва між двома сторонами однозначно не поглибилась.

Показні суди над Чон Ду Хваном та Ро Де У не тільки зруйнували політичну кар'єру цих двох лідерів, але й підірвали репутацію тих людей, які допомагали створювати сучасну Корею, бо тепер народ, розчарований у діях політиків, ставився цинічно до будь-якої влади. Повинен пройти час, перш ніж у серцях корейців знову з'явиться пошана до своїх керівників. Чон і Ро грали за корейськими правилами гри того часу, за якими їх не можна було назвати злодіями. Ро дозволив, щоб влада перейшла в руки Кім Йон Сама лише під тиском американської громадської думки, яка протидіяла появі на першій посаді держави чергового військового. Корейські події стали прозорим (на жаль, оманливим) натяком для воєнних лідерів інших країн, що передавати владу цивільним політикам, які шукають народної підтримки, – річ небезпечна.

1999 року я був запрошений до Сеулу на конференцію Міжнародної консультативної ради (МКР), яку організовувала Корейська федерація промисловості. На форумі, що відбувся 22 жовтня, члени МКР провели дискусію з лідерами корейських «чеболів» – конгломератів, які є корейським аналогом японських «дзайбацу», промислово-фінансових монополій. В усіх основних галузях промисловості, де дзайбацу досягли успіху, в конкурентну боротьбу вв'язалися корейські «чеболи», що мали переваги у вигляді дешевшої робочої сили та невисоких витрат. Як і японські монополії, вони боролись за ринкову частку, ігноруючи грошові потоки й баланс прибутків та витрат. Як і в Японії, вся внутрішня

економіка Кореї, особливо високий рівень заощаджень їхніх робітників, забезпечували базу, що дозволяла «чеболам» отримувати капітал під низькі відсотки, який потім інвестувався в розвиток певних галузей.

Закінчення холодної війни привело до зміни зовнішніх умов. Як і Японія, Корея змушена була відкрити свій внутрішній ринок, особливо це стосувалося фінансових ринків. Їхні «чеболи» позичили близько 150 мільярдів доларів в іноземній валюті, щоб вкласти їх у прискорений розвиток промисловості в Кореї та за її межами – в Китаї, колишніх комуністичних країнах Східної Європи, Росії й центральноазійських республіках колишнього СРСР. За цими інвестиціями не стояла впевненість у отриманні прибутку на власний капітал, лише бажання агресивної експансії з метою захоплення ринкової частки. Коли ж виявилося, що «чеболи» нездатні виплатити відсотки по позиках, наприкінці 1997 року корейська валюта, вон, різко обвалилась. На допомогу прийшов МВФ. Через три тижні Кім Де Чжун виграв вибори, ставши президентом.

Тоді на форумі я сказав лідерам «чеболів», що Корея стоїть на роздоріжжі. Продовжувати на основі старої парадигми, позиченої в японців, було неможливо, бо самі японці тоді вже вперлися лобом у стіну. Корея і Японія тепер були частиною інтегрованої глобальної економічної й фінансової системи і повинні були дотримуватись правил, що їх встановили США та Європейський Союз для ВМФ, Світового банку й ВТО. А для цього вони мали бути конкурентноздатними в інвестиційному плані, завжди пам'ятати про баланс прибутків і витрат, як це робить будь-яка американська або європейська корпорація. Зараз перед ними постало питання: як звідти, де вони були, опинитися там, де їм треба бути, зберігаючи свою конкурентноспроможність. «Чеболи» виросли в надзвичайно диверсифіковані конгломерати, я ж пропонував їм зосередитись на тому, що вони вміють робити найкраще, перетворивши це на свій основний бізнес, і забути про все несуттєве. Ще один момент, про який не можна було забувати, якщо вони прагнули процвітання свого бізнесу: їм потрібні грамотні менеджери з підприємницькою жилкою.

Лідерам «чеболів» дуже сподобалося те, що, на мою думку, до обвалу економіки в Кореї призвела не конфуціанська культура, а їхня слабкість – неформальна система ведення бізнесу та нехтування рівнем прибутковості власного капіталу, а також балансом прибутків і витрат. Скруту ще більше погіршувала відсутність відкритих прозорих систем, рівних умов для всіх ринкових гравців і стандартних міжнародних методів обліку. Гонконг і Сингапур, так само конфуціанські суспільства, витримали фінансову бурю, бо і там, і там функціонували британські системи права, методи ведення бізнесу були прозорими, методи обліку відповідали міжнародними стандартам; відкриті тендери та юридично обов'язкові договори можна було отримати за рівних умов для всіх гравців, так само як банківські позики надавалися без порушення ринкових умов. Корейська

практика бізнесу нагадувала японську, вона більшою мірою базувалась на неформальних стосунках і меншою – на формальних правилах і законах. Лідери «чеболів», навіть розуміючи потребу в реструктуризації, неохоче погоджувалися на втрату родинного контролю над корпоративними імперіями, які вони збудували в останні сорок років, і передачу частки компаній, що до цих імперій входили, в руки менеджерів, які, у свою чергу, вже звикли передавати важливі підприємницькі рішення на розсуд засновників.

Після конференції МКР я завітав до президента Кім Де Чжуна в «Блакитному домі». Я побачив чоловіка вже за сімдесят, із широкими плечима, вищого за середній (для корейців його покоління) зріст. Він рухався повільно, кульгаючи – результат поранення, яке він отримав під час замаху на нього в 1971 році, що його вчинили, як казали, агенти ЦРУК. Вираз обличчя його здавався серйозним, навіть урочистим, аж поки він не усміхнувся. Наше обговорення стосувалось низки питань і розпочалося зі стосунків між Півднем та Північчю. Методично, один за одним, він торкався питань, які запланував собі обговорити. Насправді він хотів почути об'єктивну, нехай і критичну, думку щодо його діяльності, починаючи з так званої «сонячної політики». Основними цілями його політики було: по-перше, уникнути війни шляхом політики утримання; по-друге, об'єднати дві частини однієї країни, не завдаючи шкоди та не загрожуючи режимові Північної Кореї; по-третє, створити умови, у яких би дві сторони могли співпрацювати в економічному й бізнесовому аспекті на рівні приватних підприємств.

На мою думку, мало сенс допомогти Північній Кореї трансформуватися зсередини, для чого потрібно було передати їй технології, методи менеджменту й ноу-хау, а також заохотити країну до розвитку. Північна Корея завдяки цьому могла б підвищити свій рівень життя та не таким важким тягарем лежати на плечах Півдня. Однак ці зміни були неможливі без близького контакту між народами, особливо обміну інформацією та вченими між науковими центрами, університетами, а також зв'язків між особистостями, які формують громадську думку, бо саме вони є скульпторами ментальності народів.

Потім він поцікавився моїми міркуваннями стосовно відносин між Китаєм і Північною Кореєю. Як на мене, ті стосунки, що колись пов'язували старших лідерів, Ден Сяопіна та Кім Ір Сена, між Цзян Цземінем і Кім Чжон Іром не існували. Старше покоління билося плечем до плеча під час Корейської війни; серед нинішнього покоління лідерів такої близькості не було. Китай не був зацікавлений у війні та безладі на Корейському півострові. Фактично Китай хотів збереження статус-кво, який уможливлював торгівлю й інвестиції з боку Південної Кореї. Крім того, не в інтересах Китаю було об'єднання двох країн, бо в такому разі Китай втрачав козирну карту (Північну Корею) у грі проти США й Південної Кореї. Відчувалось, що Кім добре продумав усі свої запитання та відповіді на них; він просто хотів почути моє схвалення або, навпаки, критику своїх міркувань.

Позиція Кіма в питанні Східного Тімору мене вразила. Нещодавня криза та ера Інтернету, до якої ми вступили, за його словами, зблизила Північно-Східну й Південно-Східну Азію. Хоч Східний Тімор розташований географічно далеко від Південної Кореї, цей конфлікт опосередковано вплинув і на них. Для всіх країн Азії було б доцільно співпрацювати у форматі цілісної спільноти. Саме це міркування спонукало його надіслати війська (батальйон з 420 осіб) до Східного Тімору, хоч опозиція в Національній асамблеї висловилась проти такого рішення. Для цього існувала ще одна причина: 1950 року 16 країн прийшли на допомогу Південній Кореї, а сотні тисяч їхніх громадян загинули в битвах корейської війни. Південна Корея не виконала б свого кровного обов'язку, якби не допомогла ООН у Східному Тіморі. На мою думку, яку я висловив, об'єднання Північно-Східної та Південно-Східної Азії в один регіон було лише питанням часу. З кожним днем економіки цих двох сусідніх субрегіонів все щільніше прив'язувались одна до одної.

Корейські ЗМІ очікували, що ми станемо обговорювати відмінності в наших поглядах щодо азійських (читай: конфуціанських) цінностей, питань демократії і прав людини. Я сказав пресі, що цієї теми ми не торкались; нам обом вже було під 80 років, тому малоймовірно, що хтось із нас змінить свої погляди. Час доведе, хто з нас краще розумів конфуціанську культуру. В особі Кіма я побачив людину, чий характер загартували багато випробовувань. Він навчився контролювати свої емоції, щоб досягти найвищих цілей. Коли він перебував у Японії, його схопили люди ЦРУК; його катували, і можливо, вбили б, якби не втрутились американці. І все ж, щоб виграти вибори 1997 року, він увійшов до альянсу з колишнім директором ЦРУК, Кім Чжун Пілом, та зробив його прем'єр-міністром, коли вибори були виграні.

Одним з основних факторів, що спричинився до теперішніх політичних, економічних і соціальних труднощів Південної Кореї, було те, що перехід від воєнного положення до демократії «для всіх» став занадто різким. У Кореї не існувало сформованих традицій застосування закону для контролю громадських зібрань або правил регулювання діяльності профспілок, які б вимагали від останніх проведення таємного голосування, перш ніж розпочинати страйк чи вдаватись до інших дій протесту. У Сингапурі, коли ми прийшли до влади 1959 року, британці залишили нам цілу низку допоміжних законодавчих норм, що стосувались дрібних правопорушень. Отже, коли надзвичайне положення було відмінено, ми мали змогу тримати під контролем громадські протести, щоб вони не вийшли за межі допустимого й не порушили загальної законності й порядку. Якби корейці запроваджували демократизацію у своїй країні повільніше й спочатку забезпечили необхідні законодавчі норми, щоб керувати демонстраціями та акціями протесту, можливо, люди були б менш схильні виходити за рамки у своєму протесті, особливо у випадках гострих сутичок робітників і студентів із поліцією.

Мине ще якийсь час, перш ніж відновиться соціальний контакт між лідерами країни та її народом. Керівництву країни потрібно відновити певність народу в тому, що однакові правила діятимуть для всіх – більш і менш успішних у житті громадян, для більш та менш освічених, для пересічних робітників і управлінців. У гонитві за високими темпами зростання президенти Південної Кореї один за одним припускались політичної помилки: існування високих винагород для промисловців, менеджерів та інженерів порівняно зі звичайними працівниками, що в міру зростання ВВП поглиблювало прірву між великим капіталом перших і скрутним становищем других. Як тільки буде відновлено «суспільний договір»[1], корейці почнуть із поновленою енергією прокладати собі шлях до успішного майбутнього, бо вони є народом динамічним, працелюбним, рішучим і дуже обдарованим. Завзятість, притаманна їхній культурі, – це гарантія досягнення їхньої мети.

Після кількох невдалих спроб президенти Північної та Південної Кореї нарешті зустрілись на самміті у Пхеньяні 13 червня 2000 року. Прямий ефір, у який передавалися їхні зустрічі, здивував південних корейців. Лідер Північної Кореї Кім Чжон Ір, якого всі вважали злобним чудовиськом, у реальному житті виявився теплою, приязною людиною з гарним почуттям гумору. Південну Корею охопила хвиля ейфорії, якою заразились навіть найвпертіші скептики. Проте якісь-таки сумніви у серцях залишаються. Це була та сама людина, яка наказала вбити міністрів Південної Кореї під час церемонії покладення вінків у Рангуні у 1983 році та знищити авіалайнер Південної Кореї у 1987-ому, – чи не так?

Через кілька днів після згаданої зустрічі Пекін та Сеул відвідала державний секретар США Мадлен Олбрайт. У Сеулі вона запевнила присутніх, що сили США залишатимуться в Кореї. Проте, якщо «відлига» продовжуватиметься, за словами Олбрайт, треба очікувати, що Північ вимагатиме виведення американського контингенту, тоді як Південь прохатиме про підтримку. А якщо Північна Корея припинить своє нарощування ракетного потенціалу, вона тим самим зніме потребу в американській системі протиракетного захисту, призначеній захистити від ракетних атак із боку «норовистих» країн, як-от Північна Корея, але в жодному разі не Китай.

Я зустрічався з президентом Цзян Цземіном у Пекіні по обіді після того корейського самміту. Він був у піднесеному настрої, із задоволенням розповідаючи про те, як два лідери потиснули один одному руки; це транслювалося по телебаченню. Цзян мав підстави бути задоволеним: Кім Чжон Ір побував у нього в Пекіні (що саме по собі стало видатною подією), щоб обговорити це питання, за два тижні до славетної зустрічі.

1 У філософії Просвітництва, перш за все Локка й Руссо, це договір між членами суспільства про відмову від частини своїх «природних прав» в обмін на права, визначені й гарантовані законом; є передумовою виникнення держави. – Прим. перекл

34. Перехід Гонконгу – до чого?

Перший раз я приїхав до Гонконгу 1954 року на італійському круїзному лайнері «Asia». Корабель простояв у Гонконгу три доби; тож ми з Чу мали змогу побродити колонією пішки. Це було чарівне місто, побудоване на острові навпроти гавані, на березі якої з боку Цзюлуна розростались приміські райони. Ще красивішим місто робив пагорб висотою близько 1000 футів (трохи більше 300 метрів), розташований позаду міського центру; по ньому вгору вилися дороги, а обабіч їх стояли охайні будиночки.

Люди там були працьовиті, товари дешеві, обслуговування чудове. Якось уранці мене повели до кравця, де з мене зняли мірку і я замовив два костюми. По обіді я прийшов до майстерні на примірку, а вже ввечері обидва костюми доставили до моєї каюти – для Сингапуру така кравецька оперативність була недосяжною мрією. У той момент я ще не розумів, що тоді, коли комуністи «звільнили» континентальну частину країни в 1949 році, з потоком біженців із Китаю (близько 1–2 мільйони осіб), а точніше з Шанхаю та провінцій Чжецзян, Цзянсу й Гуандун, приїхало чимало найкращих підприємців, фахівців у різних галузях та інтелектуалів. Ці люди сформували інтелектуальний капітал, завдяки якому Гонконг із часом перетворився в одне з найдинамічніших міст у світі, звісно, не без допомоги, китайських робітників, які воліли покинути рідний Китай, аніж жити під владою комуністів.

Узагалі, для решти світу Гонконг і Сингапур є двома подібними китайськими містами приблизно однакового розміру. Як на мене, контрастів між ними не менше, ніж подібностей. Гонконг має вдвічі більше землі та населення на острові, півострові Цзюлун і Нових територіях. У 1949 році Гонконг опинився в набагато скрутнішому економічному й політичному оточенні, ніж ми, бо він повністю залежав від волі материка. Народновизвольна китайська армія могла ввірватися кожної миті, щойно їй це наказали б. І все ж, попри всі побоювання, попри непевність у завтрашньому дні, який міг обернутись найгіршим жахіттям, Гонконг вижив і почав процвітати.

Якими б у той момент не були перспективи Сингапуру, однозначно вони не були аж такими кепськими. Мене тоді надихав сам факт, що нам доводилося йти таким гострим лезом бритви, ухиляючись від тиску різноманітних сил, як це було з Гонконгом. Навіть після 1957 року, коли Малайя стала незалежною, Сингапур все одно був економічно й фізично пов'язаний із півостровом, люди пересувалися туди й назад, роблячи свій бізнес. І тільки 1965 року, коли нас вигнали з Малайзії, перед нами постало

таке ж саме сумне майбутнє, як і перед Гонконгом. Проте на відміну від нього в нас не було півтора мільйони біженців із материка. Можливо, якби в нас були ці люди, а серед них – найкращі підприємці, найбільш працьовиті, винахідливі й енергійні фахівці та робітники, ми мали б ще одну конкурентну перевагу. Фактично саме такий потік біженців у 1949 році прибув із материка на Тайвань, допомігши його розвиткові. Без цього в Тайвані не було б тих обдарованих управлінців, що очолювали Китай до 1949 року. Адміністрація, яку вони створили за допомогою американців, повністю змінила країну. Коли всі ці події відбувались у 1949 році, я ще не усвідомлював, яким важливим є талант, особливо підприємницький, і не розумів того, що талановиті й кваліфіковані фахівці є рушійною силою, що трансформує суспільство та сприяє його піднесенню.

Наступного разу я приїхав до Гонконгу в травні 1962 року. Якщо судити з будівель та магазинів, за вісім років він далеко просунувся вперед порівняно з Сингапуром. Після того як 1965 року ми отримали незалежність, я взяв собі за звичку майже кожного року приїздити до Гонконгу, щоб спостерігати, як там долають труднощі, та подивитися, який досвід ми могли там запозичити. Для мене Гонконг був джерелом натхнення, зразком того, на що здатне суспільство, яке завзято прямує до вершини успіху. Крім того, я хотів привернути до Сингапуру увагу деяких їхніх бізнесменів, особливо промисловців, щоб заснувати в нас текстильні та інші фабрики. Гонконгським ЗМІ мої зусилля були не до вподоби: вони неодноразово писали дуже критичні статті про Сингапур, намагаючись відмовити людей їхати туди.

У лютому 1970 року Гонконгський університет ушанував мене почесним званням доктора права. У своїй вітальній адресі я зазначив: «Як піонери модернізації, Гонконг і Сингапур можуть виступити каталізаторами, що прискорять трансформацію традиційних аграрних суспільств, які нас оточують...». Я також висловив сподівання, що «вони, можливо, стануть центрами поширення, і не тільки високотехнологічних товарів розвиненого світу, але й значно важливіших речей – соціальних цінностей та дисципліни, вмінь і знань». Минуло десять років, і мої сподівання перетворилися на реальність.

Після цього візиту до Гонконгу я написав до Ради з економічного розвитку Сингапуру, що, зважаючи на політичну нестабільність, пов'язану з китайською політикою й тим, що 1997 року закінчується 99-річний термін оренди Нових територій, якими управляє Британія, Сингапур міг би запросити до себе найкращих інтелектуалів та кваліфікованих робітників. Крім того, ми самі, коли б того потребував Гонконг, могли б позичити їм свої вміння й кошти.

Моє захоплення Гонконгом, його людьми, які після чергової невдачі вперто повертались до своєї цілі з завзяттям, що не згасало ні на мить. Вони не менше за Сингапур постраждали в 1970-ті роки від нафтової кризи, але адаптувалися до нових умов на-

багато швидше. Їхні магазини знижували ціни, їхні працівники погоджувались отримувати меншу платню. Ті нечисленні профспілки, що там існували, не зробили жодної спроби виступити проти сил ринку. У Сингапурі ми були змушені пом'якшувати удар, нанесений інфляцією та спадом виробництва, і захищати наших працівників від несподіваного зниження рівня життя, допомагаючи в розв'язанні проблем, які виникли в стосунках між менеджментом і профспілками.

Люди в Гонконгу покладались не на уряд, а на самих себе та свої родини. Вони тяжко працювали й шукали себе в бізнесі: пробували бути рознощиками їжі або виробляти якісь дрібні прикраси й аксесуари, виступати торговельними посередниками. Ними володіло бажання досягти успіху; зв'язки всередині родини та з далекою ріднею були дуже міцні. Задовго до того як Мільтон Фрідман[1] згадав Гонконг як зразок економіки вільного підприємця, я вже бачив переваги суспільства з низьким рівнем соціального забезпечення чи взагалі з його повною відсутністю. Те, що вони мали покладатись тільки на себе, підштовхувало жителів Гонконгу в їхньому прагненні успіху. Між колоніальним урядом і ними не існувало «суспільного договору». На відміну від сингапурців, вони не захищали себе чи свої колективні інтереси і, зрештою, не могли цього робити. Вони не були нацією в прямому розумінні цього слова – їм не дозволили стати нацією. Китай не допустив би, а британці ніколи не робили спроб до такого перетворення. У цьому полягала велика відмінність між Гонконгом і Сингапуром.

Ми ж повинні були бути нацією, а інакше б ми перестали існувати. Нам потрібно було субсидувати освіту, охорону здоров'я та будівництво житла, навіть якщо я намагався уникнути негативного ефекту цієї політики, що послаблювала життєву силу нації. Але жодний житель Сингапуру не зрівняється з жителем Гонконгу за вмотивованістю та енергійністю. У Гонконгу, якщо людина зазнає невдачі, вона звинувачує саму себе або свою нещасну долю, збирається з силами й робить нову спробу, сподіваючись, що доля змилується над нею. Сингапурці ставляться до уряду й життя інакше: вони хочуть мати надійне робоче місце й змогу не хвилюватись за майбутнє. Коли сингапурець зазнає невдачі, він схильний звинувачувати в цьому уряд, бо вважає, що обов'язок уряду – гарантувати покращення його життя. Він вимагає від уряду, щоб той не тільки забезпечив рівні умови всім гравцям на полі, але – наприкінці змагання – видав призи тим, хто не досягнув успіху. Сингапурці голосують за депутатів парламенту та міністрів і вимагають від них справедливого (на їхню думку) розподілу нагород.

Усе це якось у кількох словах виклав мені один підприємець із Гонконгу, який оселився в Сингапурі. Коли на початку 70-их років він заснував тут свої фабрики з виробництва

1 Мільтон Фрідман (США) (1912–2006) – один із найвпливовіших економістів другої половини XX століття, лауреат Нобелівської премії 1976 року – Прим ред

текстилю та одягу, то привіз із собою з Гонконгу менеджерів, а ще кількох найняв у Сингапурі. У 1994 році сингапурські менеджери все ще працювали на нього, гонконгські ж заснували свої власні підприємства і тепер конкурували з ним. Вони не бачили сенсу в тому, щоб, знаючи бізнес не гірше за нього, продовжувати на нього працювати. Все, що їм було потрібно, це невеликий капітал, і щойно він у них з'являвся, вони відправились у самостійне плавання. Сингапурцям не вистачає цього підприємницького запалу, готовності ризикувати, добиватися успіху та ставати самим собі босом. На щастя, в останні роки я спостерігаю певні зміни, що надають мені оптимізму. У той період, коли наш регіон переживав хвилю піднесення, чимало молодих фахівців і керівників спробували себе в самостійному бізнесі, почавши з посад менеджерів із пайовою участю в підприємстві, а відтак, коли вже знали всі ризики та набули впевненості, – самостійно.

Нам вдалося зацікавити й заохотити переїхати до Сингапуру кількох підприємців, що працювали в текстильній галузі, пошитті одягу, продукуванні пластмасових виробів та коштовностей, кількох різьбярів по нефриту й слоновій кістці, кількох майстрів-меблярів. У 60-ті роки та на початку 70-их ми з задоволенням приймали переселенців із Гонконгу, бо вони створювали робочі місця, а це було для нас, попри все інше, джерелом оптимізму. Проте найкращі фахівці не хотіли залишати Гонконг, бо там вони могли заробити більше, ніж у Сингапурі. Однак, як ми й сподівались, вони створювали в нас філії та відправляли своїх молодших синів керувати ними.

Після того як 1984 року була ухвалена Спільна декларація між Об'єднаним Королівством і Китаєм, яка визначала майбутнє колонії, я запросив групу визначних бізнесменів і фахівців приїхати до нас на святкування Дня Нації. Після цього візиту група гонконгських магнатів інвестувала понад 2 мільярди сингапурських доларів у будування найбільшого в Сингапурі виставкового центру «Suntec City», який, крім виставкової площі, вмістив у собі конференц-зал та бізнес-зону; саме там ми приймали першу конференцію міністрів країн СОТ в грудні 1996 року, через рік після завершення будівництва. Цей центр став одним із багатьох прикладів інвестицій, що їх гонконгський бізнес робив у міста тихоокеанського узбережжя, переважно в Північній Америці та Австралазії[2]. Гонконгські ЗМІ вважали, що Сингапур хоче переманити з Гонконгу вершки суспільства, найобдарованіших його представників. Проте насправді в наших інтересах було працювати й на успіх Гонконгу, після того як він повернувся під китайський суверенітет. «Атакувати» в цьому плані Гонконг, відібравши в нього найрозумніших та найталановитіших, можна лише один раз, а от Гонконг, який процвітає, буде служити постійним джерелом переваг для взаємного розвитку й бізнесу.

2 Австралазія – географічний термін для позначення Австралії, Нової Зеландії, Нової Гвінеї, Нової Британії та кількох невеликих островів, розташованих поряд із ними Уперше його вжив Шарль де Броссе в книзі «Histoire des navigations aux terres» («Історія морських подорожей у південні країни», 1756). – Прим. ред

Британські правителі в Гонконгу правили там у старих імперських традиціях: зарозумілі, вони завжди трималися осторонь місцевих жителів, яких коли не коли удостоювали своєї уваги, як, утім, і мене, адже я був китайцем. Попередні губернатори робили кар'єру, починаючи з найнижчих щаблів британської колоніальної служби, але 1971 року ситуація змінилась. Мюррей Маклехоуз розпочинав у британській дипломатичній службі, що була престижнішою за колоніальну. Перш ніж погодитись на призначення, він вирішив спочатку відвідати Сингапур. Гонконг поїдала корупція; він хотів дізнатися, яким чином ми спромоглися тримати її в себе під контролем. Крім того, він хотів побачити, які заходи ми запровадили у сфері освіти, особливо вищої політехнічної. У Гонконгу таких закладів не існувало; там майже нічого не виділялось на технічну освіту. Ще його цікавило наше житлове будівництво, бо він хотів би покращити житлову ситуацію в Гонконгу, перш ніж вона стане критичною.

Зазвичай британська адміністрація була адміністрацією некорумпованою; виняток становили тільки 10 років перед тим, як губернатором став Маклехоуз. У той момент корупція розвинулася настільки, що він змушений був вдатися до жорстких заходів, в основі яких лежало антикорупційне законодавство Сингапуру та практика його застосування. Звичайно, правила колоніального життя передбачали певні переваги для британської бізнес-громади. Такі банки, як «Hong Kong Bank», «Shanghai Bank» і «Chartered Bank», мали право на емісію банкнот. Британські торговельні підприємства, так звані «хонги» (великі торговельні компанії, які пізніше трансформувались у конгломерати), користувались привілеями, але поступово, в міру того як багато з них скупили гонконгські китайці, їх цих привілеїв позбавили.

Перш ніж на посаду губернатора призначили Девіда Вільсона (це сталось у 1987 році), він також приїхав до Сингапуру, щоб більше дізнатися про внутрішню організацію сингапурської громади, яка переважно складалась із китайців, та про те, як вона розв'язувала свої проблеми. Він також вийшов із дипломатичної служби, де був спеціалістом із Китаю. Вільсон цікавився досвідом Сингапуру щодо набуття незалежності. Я розповів йому, що умови для Сингапуру й Гонконгу в цьому плані відрізнялись. Ми були частиною Малайзії, а потім, самі того не бажаючи, стали незалежними й мусили самотужки турбуватися про свою подальшу долю. Спеціальний адміністративний район (САР) Гонконг із часом мав увійти до Китаю. Хто б не очолив виконавчу владу в Гонконгу, він повинен був розуміти Китай та навчитися взаємодіяти з його лідерами, захищаючи інтереси Гонконгу. Цей керівник ніколи б не мав у руках повної свободи влади.

До 1992 року британці, перш ніж оголосити публічно про важливі зміни, що їх вони передбачали зробити в політиці, завжди консультувалися з китайцями. Це робилося для того, щоб забезпечити плавний перехід, який самі британці називали «прямим

поїздом». Іншими словами, коли б наблизився момент переходу Гонконгу від британців під китайський суверенітет (у ніч з 30 червня на 1 липня 1997 року), країна б не мала міняти ані «двигуна», ані «вагонів». Після шоку, який на нього справили події на Тяньаньмень у 1989 році, британський уряд дійшов висновку, що має зробити ще щось, крім узгодженого з китайцями в підписаній 1984 року Спільній декларації. Британці хотіли заспокоїти свою совість, переконавшись, що зробили все можливе, щоб захистити звичне життя людей у Гонконгу, після того як він повернеться до Китаю.

Через шість тижнів після Тяньаньминю ми запропонували надати 25 000 гонконгських родин принциповий дозвіл на постійне проживання в Сингапурі з умовою, що вони переїдуть сюди лише в разі гострої необхідності. Термін дії такого дозволу становив п'ять років, і його можна було б подовжити ще на п'ять. Таке рішення не повинно б було переманювати з Гонконгу талановитих людей у період великої непевності. Але під стінами посольства Сингапуру в Гонконгу утворились величезні черги охочих мати формуляри на отримання дозволу, що ледве не призвело до заворушень. Зустрівшись у Гонконгу з губернатором Вільсоном у січні 1990 року, я запевнив його, що ми жодним чином не хотіли спричинити збитків Гонконгові, запропонувавши свої дозволи, та що ми готові поділитись своїми вміннями, надати кредити, якби Гонконгові це знадобилося, та навпаки, і на мою думку, кожна зі сторін могли б з користю для себе застосувати капітал, вміння й таланти іншої. Ми не очікували з боку гонконгців такої бурхливої реакції. Багато з тих, хто заповнив формуляри, не задовольнили критеріїв відбору, бо не мали необхідної освіти або вмінь. За один рік ми видали 50 000 дозволів на постійне проживання в Сингапурі, вдвічі більше, ніж планували спочатку. На 1997 рік із усіх цих людей тільки 8 500 переїхали до Сингапуру. Гонконг відійшов від шоку Тяньаньменю, справи там знову пішли непогано. Люди добре заробляли в Гонконгу – більше, ніж вони могли б заробити в Сингапурі чи деінде. Як свідчить статистика, чимало з тих, хто емігрував до Канади, Австралії або Нової Зеландії, пізніше повернулися працювати до Гонконгу, часто залишивши свої родини на чужині.

Кріс Паттен, як і його попередники Вільсон та Маклехоуз, зупинився в Сингапурі в липні 1992 року на шляху до Гонконгу, де мав зайняти посаду губернатора. Протягом годинної дискусії я зрозумів, що він хотів би вийти за межі домовленостей із китайцями, та запитав його: «Які у вас карти на руках? Що новенького?». Замість відповіді, він просто повторив моє запитання: «Що новенького?». Мене почали гризти підозри, що він обмірковує якісь ходи, щоб порушити попередні домовленості. Після розмови з Паттеном я мав зустрітися з гонконгськими журналістами, які спеціально заради цього прилетіли до Сингапуру. Щоб уникнути будь-якого викривлення інформації, я, замість провести конференцію, видав заяву: «На мою думку, якщо цілі, які він [Паттен] обере, лежать у сфері дії Спільної декларації та Основного закону, він матиме тверді засади, що

на них базуватиметься процес управління й розвитку... Найкращим чином його успіх визначатиме сама система, яку він залишить по собі в Гонконгу, а точніше, здатність цієї системи ефективно працювати після 1997 року».

У жовтні 1992 року після візиту до Китаю я завітав до Гонконгу. На той момент Паттен вже оголосив, що збирається розширити коло виборців, включивши до електорату функціональних виборчих округів, де були представлені бізнесмени та фахівці, також усіх робітників їхніх підприємств. Під час інтерв'ю з пресою я зауважив: «Пропозиції Паттена свідчать про винахідливість, із якою він намагається поглибити гонконгську демократію... Дуже оригінальний підхід. Ці пропозиції експлуатують "білі плями" Основного закону та Спільної декларації». До цього я додав: «План Паттена більше нагадує мені програму дій лідера націоналістичного руху, який мобілізує свій народ на боротьбу за незалежність від колоніальної влади, ніж напутнє слово колоніального губернатора, який от-от поїде». У приватній розмові, зустрівшись із ним у губернаторській резиденції, я вважав за доцільне попередити Паттена, що він знехтував значенням терміну «функціональний виборчий округ», який від початку передбачений лише для спеціалістів із фаховою освітою або бізнесменів, включивши туди всіх працівників, яких вони наймають на роботу.

У середині грудня я повернувся до Гонконгу, де мав прочитати лекцію в місцевому університеті. Паттен як номінальний голова університету вирішив її відвідати. У відповідь на запитання від авдиторії щодо запропонованих Паттеном реформ, я зачитав уривки з промов, що їх виголосили в палаті лордів два попередні губернатори, лорд Мюррей Маклехоуз і лорд Девід Вільсон, а також з інтерв'ю з сером Персі Кредоком – політичним радником Тетчер, який вів перемовини з китайцями. Із цих трьох уривків стало абсолютно очевидно, що обраний Паттеном курс дій суперечить тому, про що вела переговори британська команда та про що вона домовилась із китайським урядом. Я подумав, що є сенс висловити свою позицію в його присутності, щоб він міг на неї відповісти, якби захотів. Він не захотів.

Останні п'ять років колоніального правління Гонконгом Паттен провів, загрузнувши в суперечках із китайським урядом. Хід, зроблений Паттеном, викликав у китайців хвилю гніву. Якщо Британія ставить тепер питання так, то нехай; тоді вони взагалі готові забути про підписану домовленість. Китайський уряд оголосив, що він відмінить зміни, внесені Паттеном. У липні 1993 року китайці сформували робочу комісію, яка мала підготувати ґрунт для переходу Гонконгу, запланованого на 1 липня 1997 року. У серпні 1994 року постійний комітет Всекитайського зібрання народних представників проголосував за те, щоб замінити законодавчу раду, міські й регіональні ради, а також районні комітети. Губернатор і британський уряд у Лондоні не поставились до такого неприйняття їхньої політики серйозно. Паттен провів вибори у вересні 1995 року; він включив до них дев'ять нових функціональних округів та поширив коло виборців, до якого увійшло все

робітниче населення – 2,7 мільйони виборців. Китайські лідери заявили, що не збираються визнавати результатів голосування, що політичні структури, створювані британцями, не відповідають Основному законові та Спільній декларації, через що будуть розпущені, тоді як законодавчу раду буде відновлено. Губернатор, попри це все, вважав, що китайський уряд зрештою проковтне новації, бо не зробити цього означало б піти проти волі людей, а крім того, це мало б занадто високу міжнародну політичну ціну.

Позицію офіційної Британії з цього питання я зрозумів глибше після обговорення, яке відбулося між мною та Малкольмом Ріфкіндом, тоді заступником міністра оборони, а пізніше міністром закордонних справ, у травні 1993 року. Британці вважали, що їхнім обов'язком є забезпечити демократію в Гонконгу до 1997 року, і були певні, навіть без референдуму, що таким є бажання всієї колонії. Я зауважив, що найпалкішим бажанням багатьох жителів Гонконгу було не мати нічого спільного з Китаєм до кінця своїх днів. Оскільки це було неможливо, то, я в цьому щиро певен, найкращим виходом було (якщо Гонконг і надалі хотів залишатись квітучою країною) створити умови, в яких би адміністратори й потенційні лідери Гонконгу добре познайомились і порозумілись зі своїми колегами в Китаї та навчились захищати інтереси й потреби острова. За словами Рифкінда, британці намагались побудувати в Гонконгу надійну конституційну структуру, щоб Китаю потім важко було зруйнувати демократію. Фактично вони хотіли сформувати систему, яка б гарантувала свободи, що для Заходу були чимось само собою зрозумілим, як наприклад свободу від довільного арешту та право вільного переміщення. На думку британців, якби така система гарантій була добре захищена, Китаю було б набагато важче її зруйнувати. Я зауважив, що ця спроба буде безрезультатною. Голова виконавчої влади Гонконгу не мав іншого виходу, як пристосовуватись до інтересів Китаю. Залишилося лише чотири роки до переходу Гонконгу під китайський суверенітет – термін, занадто короткий для того, щоб прищепити народові Гонконгу демократичні цінності й культурну мотивацію, які від початку не були їм притаманні. Це було перетягування канату, в якому Британія просто була нездатна виграти.

Я дійшов висновку, що британці покладались на американців, сподіваючись, що ті виступлять проти Китаю під приводом захисту демократії й прав людини. Америка мала такий фактор регулювання, як зовнішньоторговельний дефіцит, який у 1992 році становив 20 мільярдів американських доларів, а в 1997 – 40 мільярдів. Ще одним важелем впливу було щорічне надання Китаю і, відповідно, експортованим ним товарам статусу нації найбільшого сприяння. Однак Китай теж мав важіль: він міг відмовитись співпрацювати у сфері нерозповсюдження ядерної зброї та ракетних технологій.

Західні ЗМІ хотіли через Гонконг демократизувати Китай або принаймні натиснути на Китай через введення в Гонконгу демократичних змін; це стало причиною їхньої підтримки односторонніх політичних реформ, які, нехай із затримкою, просував гу-

бернатор Паттен. Декому з політиків орендованих територій така поведінка ЗМІ навіть вселила думку, що їм можна поводитися так, наче Гонконг є незалежним.

Утім, набагато важливішим за всі ці політичні ходи, що їх робили, з одного боку, британці й американці, а з іншого – китайці, був шалений і ніким не очікуваний економічний розвиток Китаю. Після подій на Тяньаньмень 1989 року, які відштовхнули інвесторів із західних країн, до Китаю зі своїм капіталом прийшли китайські підприємці з Гонконгу, Макао і Тайваню. За три роки вони вже добились певного успіху, довівши таким чином решті скептичного світу, що «guanxi», або особисті стосунки – тобто спільна мова, однакова культура та відсутність необхідності діяти за правилами – здатні компенсувати недоліки правових норм. Ці китайські інвестори з-за моря досягли в Китаї таких великих успіхів, що в листопаді 1993 року на другій Міжнародній конвенції китайських підприємців, яка проходила в Гонконгу, я був змушений виступити з попередженням: якщо їхні інвестиції в Китай завдаватимуть збитків державам, що стали їм другою батьківщиною, стосунки цих підприємців з урядами відповідних країн можуть і погіршитись.

Фондовий ринок і ринок нерухомості після тяньаньменського шоку обвалились перед перспективою повернення колонії до Китаю. Але через вісім років Китай досягнув повного перевороту своєї економіки, і Гонконг із нетерпінням розглядав можливості подальшого зростання вже разом із процвітаючим Китаєм. У міру того як наближалося 1 липня 1997 року, гонконгські ринки нерухомості та цінних паперів стабільно зростали, демонструючи впевненість, яку ніхто собі й уявити не міг. Гонконгські бізнесмени, які вирішили залишитись (а їх було майже 100%), змирилися з реальністю, тобто з тим, що їхнє майбутнє залежить від гарних стосунків із Китаєм. Той факт, що в основному торгівля Китаю велася через територію Гонконгу, забезпечував останньому процвітання, принаймні до моменту, поки Шанхай та інші міста на узбережжі не побудують свої власні порти.

Я провів у Гонконгу тиждень, що передував передачі території Китаю, запланованої на 30 червня 1997 року, й зустрічався там із Дунь Цзянь-хуа. За шість місяців із моменту його призначення (яке ще не ухвалили спеціальним наказом) головою виконавчої влади спеціального адміністративного регіону Гонконг, він кардинально змінився. Людина дуже замкнута, яка все своє життя займалась родинним бізнесом – морськими перевезеннями, він несподівано опинився у фокусі уваги преси і був змушений відповідати на нескінченні запитання настирливих журналістів. Він погодився з думкою, що успіх Китаю є передумовою гонконгського. На мою думку, управляти Гонконгом на таких засадах було надзвичайно ефективно. Перебуваючи там, я пересвідчився, що бізнес-еліта та найкращі фахівці вже психологічно звикли до того, що мають перетворитись на спеціальний регіон Китаю. Так само до цього звикли китайськомовні мас-медіа Гонконгу. Утихомирились навіть найагресивніші з китайських газет, що належали одному бізнес-

мену-дисиденту, який ще раніше дозволяв собі поливати брудом та ображати прем'єр-міністра Лі Пена. Преса розуміла межі, за які не можна було виходити.

Губернатор Паттен, однак, не міг втихомиритись і продовжував «довбати» Пекін до останку. Британські лідери бойкотували церемонію присяги тимчасового законодавчого органу, заявивши, що це порушує Спільну декларацію. Китайських лідерів не запросили на прощальний банкет британців, але вони все одно туди не з'явилися б. Спочатку китайці висловили вимогу, щоб до Гонконгу впустили їхній військовий контингент в уніформах ще до прибуття Дзян Дземіня, який мав прибути на церемонію передачі територій опівночі 30 червня. Британці спершу відмовили, але потім дозволили загонові в близько 500 осіб із легким озброєнням прибути о 9 годині вечора. Коли китайці за день до цього терміну оголосили, що збираються надіслати близько 4 000 солдатів о 4 годині ранку 1 липня, губернатор, який покидав Гонконг, назвав це «жахливою новиною». Утім, це вже не мало ніякого значення. Суверенітет повертався Китаєві опівночі 30 червня, отже, о 4 годині ранку Гонконг уже був би китайською територією.

Уночі 1 липня після закінчення церемонії передачі я чув, як юрба через мегафони 10–15 хвилин вигукувала гасла. Пізніше я дізнався, що це були близько 3 000 демонстрантів, які пройшли порожніми вулицями в супроводі поліції. Мартін Лі, лідер Демократичної партії, з балкону Законодавчої ради звернувся до натовпу з закликом продовжити боротьбу за демократію. Однак це все одно не переросло б у революцію. За висновками міжнародних ЗМІ, цей протест був радше ритуальним.

Як не дивно, настрій жителів Гонконгу був доволі врівноважений. Люди прожили 13 років із моменту підписання Спільної декларації в 1984 році, які підготували їх до цієї події. Святкового настрою з приводу повернення Гонконгу в «рідні обійми» не було, але й не було очевидного суму через від'їзд британців; не чути було якихось теплих слів ані під час прощального параду, ані тоді, коли королівська яхта «Britannia» підняла якорі, щоб забрати з собою останнього гонконгського губернатора. Через Паттена останні п'ять років британського правління стали періодом безперервних чвар і гризні. Через нього зійшов із колії «прямий поїзд», на який погодились свого часу китайці, домовившись, що обрана в 1995 році Законодавча рада продовжить своє існування й після 1997 року; через нього в Гонконгу залишилась законодавча влада з менш ліберальним виборчим законодавством, воно могло б бути, якби він не реформував його в односторонньому порядку.

Прийнявши від британців управління Гонконгом, голова виконавчої ради Дун та його підлеглі відразу потрапили в полум'я східно-азійської фінансової кризи, хоч зрозуміли вони це лише в 1998 році. Таїланд оголосив девальвацію свого бата 2 липня, потім спрацював принцип доміно – почав валитись увесь регіон. Криза поширилась на Росію, відтак на Бразилію. Те, що гонконгський долар був прив'язаний до долара США, змусило Гонконг

підвищити свої відсоткові ставки, в результаті чого впали ціни на нерухомість, акції та інші цінні папери, а це у свою чергу призвело до економічного занепаду й безробіття. Незадоволення урядом зростало. Чималу роль тут відігравали очікування жителів Гонконгу, які змінилися: під владою колоніального уряду вони не сподівались ні на що, крім захисту від китайських комуністів. Коли ж на чолі спеціального адміністративного регіону стала китайська адміністрація, представлена своїми ж гонконгцями, вони стали вимагати набагато більше. Гонконг потерпав від пташиного грипу – рідкісного виду вірусу, який особливо загрожує старим людям і малим дітям. Мільйони птахів було забито, власники ферм вимагали компенсації та отримували її. Коли рибне господарство фермерів зазнало збитків через надто широке розповсюдження червоних водоростей, вони також звернулись по компенсацію і також отримали її. Потім збанкрутувала одна доволі крупна інвестиційна компанія; інвестори, які вклали гроші в її акції, також отримали компенсацію.

У Гонконгу, на конференції в червні 1999 року я побачив багато стурбованих людей, серед яких були мої давні друзі та кілька нових знайомих. Попри чіткий аналіз проблеми, який вони зробили, вони не бачили способів розв'язати її. Мені розповідали, що британці, розуміючи, як мало залишилось жити решткам їхньої імперії, послабили віжки в Гонконгу. Не бажаючи боротися з протестами й вступати в чергові суперечки, що напевно виникнули б у разі застосування непопулярних адміністративних заходів, британці здались на милість різних груп, що тиснули на них: наприклад, таксистів, які погрожували страйком, якщо уряд заборонить таксі з дизельними двигунами, щоб таким чином скоротити забруднення довколишнього середовища. Такі групи навчились протистояти важким політичним рішенням та домагатися їхнього скасування, лише погрожуючи посилити протест зі свого боку. Отже, коли Гонконг знову став частиною Китаю, новий голова виконавчої влади вже не мав у руках жодних політичних важелів, щоб протистояти цьому тискові. На відміну від британських губернаторів, які користувались підтримкою Законодавчої ради в обов'язковому порядку, Дун мав справу з радниками цього органу, жодний із яких не вважав за свій обов'язок підтримувати його політику. Секретарі його цивільної служби не мали виборчого мандату, який би підтримав їхню позицію в протистоянні з обраними членами Законодавчої ради.

Спроби Паттена посилити демократично обрану Законодавчу раду провалились. Законодавчу раду, обрану ще за колоніального правління, нова адміністрація розпустила. Серед представників освіченої еліти точаться суперечки щодо того, яким має бути шлях уперед та як можна змусити наявну систему працювати. Стара система, якою управляли британці, дедалі більше послаблюється й не витримує нової політичної ситуації. З одного боку опинилися прагматики: бізнесмени та фахівці, які мали бажання співпрацювати з урядом Пекіну й до

останку опирались політиці Паттена. З іншого боку опинилися науковці, ЗМІ та фахівці, які хотіли б побудувати надійний конституційний захист проти будь-яких жорстких дій із боку Пекіну та, прихиливши на свій бік міжнародну спільноту (особливо США), натиснути на Китай, щоб той не втручався у справи САР. Прагматики були неготові самі стати до політичної боротьби, натомість вони покладались на політиків, у здатність яких протистояти Пекінові, щоправда, мало вірили. Склалася ситуація, невигідна для Гонконгу в цілому. Мало хто був готовий зробити крок уперед, вийти з широкого загалу й повести за собою людей. Адже це означало б постати перед реальністю: прийняти те, що інтереси Гонконгу можна захистити й розвинути тільки за умови, що його лідери завоюють довіру лідерів Пекіну.

Народові Гонконгу потрібно буде знайти компроміс між інтересами різних секторів економіки, кожен із яких «тягне ковдру на себе»: роботодавці типу Лі Ка Шіна проти політиків, які заграють із профспілками та робітниками, фахівці й менеджери проти «білих комірців», що отримують невисоку платню; вони матимуть домовитись між собою, хто які податки платитиме, хто отримуватиме субсидії на оздоровчі цілі, житло й освіту. Потім, коли цей компроміс буде знайдено, перед гонконгцями постане найскладніше завдання: визначити свої колективні інтереси та боротися за них, але не як окрема незалежна держава, а як спеціальний адміністративний регіон Китаю. Це завдання чи не вдвічі ускладнюється, через те що люди Гонконгу не сприймають себе як китайців. Ті, хто народився в континентальному Китаї, під час перепису населення називають себе гонконгськими китайцями; ті ж, хто народився власне в колонії, називають себе гонконгцями. Коли уряд САР запропонував, щоб у всіх школах щодня піднімався національний прапор і звучав національний гімн, 85% батьків висловились проти. З іншого боку, у пам'ятній процесії, організованій для вшанування пам'яті загиблих на площі Тяньаньмень, взяло участь 50 000 людей – усі вони несли запалені свічки на знак скорботи. На мою думку, вони більше боялися того, що може статися з ними в Гонконгу, ніж повторення подій десятирічної давнини на площі. Але коли китайці в Китаї висловлювали обурення, протестуючи проти бомбування їхнього посольства в Белграді 1999 року, лише жменька жителів Гонконгу прийшла на символічну демонстрацію під стінами консульства США.

Одним із сумнівних рішень, до яких вдався Дун, було шукати підтримки Всекитайського зібрання народних представників (ВЗНП), щоб відмінити один із вироків Гонконгського суду останньої інстанції. Одна зі статей Основного закону давала право на в'їзд та проживання на території Гонконгу дітей, народжених у Китаї від резидентів Гонконгу. Суд стверджував, що діти (включаючи незаконних) резидентів Гонконгу і тих, хто народився в Китаї, а лише потім набув статусу постійного резидента Гонконгу, мали право на проживання тут. Коли ж уряд оприлюднив дані, що в результаті цього рішення понад півтора мільйона людей отримають право на в'їзд до Гонконгу, всі жителі були дуже стурбовані.

У березні 1999 року міністр юстиції Гонконгу звернувся з проханням розтлумачити цю статтю Основного закону постійній комісії ВЗНП у Пекіні. Постійна комісія обмежила право проживання лише дітьми щонайменше одного з батьків, який був резидентом Гонконгу в момент народження дитини. Правники, науковці та ЗМІ поставились до цього рішення критично, побоюючись, що в такий спосіб уряд створив прецедент, який надалі дозволить ВЗНП втручатися в судові процедури Гонконгу. Проте більшість людей підтримала заходи уряду, їх мало цікавили юридичні тонкощі.

21 жовтня 1999 року на четвертій щорічній лекції в Гонконгському інституті політичних досліджень – наукового центру, який виконує певні завдання уряду САР, я звернувся до проблем перехідного періоду, які виявилися складнішими, ніж будь-хто міг очікувати. Губернатор Паттен при підтримці американських та британських ЗМІ провів у країні прискорений курс впровадження демократичних принципів і прав людини, метою якого було закарбувати в головах людей засади свободи самовираження – зокрема в пресі – шляхом народних виборів із максимальним охопленням електорату через «Білль про права», який захищає основні свободи, а також принцип першості права та незалежності судової влади – і передати Китаю Гонконг, що був би налаштований безповоротно демократично. Багатьох у Гонконгу це змусило повірити, що економіка потурбується про себе сама, варто лише захистити демократію та права людини, а все інше піде як по нотах. Не вийшло, радше – все навпаки.

Громадяни Гонконгу (як і будь-якої іншої країни) зрозуміли, що першочергова їхня потреба – це жити, і жити заможно. Через те що стара система, при якій всі важко працювали, але й майже всі досягли успіху, більше не функціонувала, багато хто був у розпачі. Проте повернення до старої системи виявилось неможливим. Очікування та ставлення до реальності змінилися. Треба було йти вперед. Оскільки електоральна політика в Гонконгу не передбачала відповідальності політиків, тамтешня Законодавча рада була місцем, де можна похизуватись перед виборцями, щоб набрати голоси на наступних виборах. Яких би обіцянок не давали їхні політичні лідери, вони ніколи не зазнавали випробовування життям, бо політики не несли відповідальності за їх виконання.

Існували два шляхи вперед. По-перше, їхні законодавці мали б реальніше подивитися на життя й почати працювати в рамках спеціального адміністративного регіону, який входить до складу Китаю, давши чітко зрозуміти пекінським лідерам, що вони приймають першорядність національних інтересів Китаю. У такому разі Пекін, можливо, дозволив би, щоб після 2007 року після перегляду конституції, владу взяла в руки партія більшості. Другим шляхом було витіснити в процесі адміністративного «притирання» незгідних політиків. Гонконг іще мав час до 2007 року, щоб визначитись, який шлях

обрати. Колишній Гонконг уже став історією. Його майбутнє залежало від того, як діятиме народ, захищаючи свої колективні інтереси.

Протягом однієї години відповідаючи на безліч запитань авдиторії, що зібралася в Міжнародному центрі конвенцій (там були присутні 1 200 гонконгських політиків, бізнесменів та представників медіа-еліти), я вказав на очевидне: якщо Гонконг стане просто ще одним китайським містом, він не матиме для Китаю жодної цінності. Корисним для Китаю Гонконг буде тільки тоді, коли матиме міцні інституції, досвідчений менеджмент, передові фінансові ринки, правові норми, прозоре законодавство та адміністративні норми, рівні умови для всіх ринкових гравців, плюс космополітичну атмосферу, у якій англійська мова використовується як мова бізнесу. Бути корисним для Китаю означало б навчитися співпрацювати з китайськими посадовцями і зрозуміти їхні, відмінні від гонконгських, соціальні, економічні та політичні системи й менталітет. Проте не можна було допустити, щоб ці фактори вплинули на Гонконг, бо тоді він стане одним із сотень китайських міст. Гонконг мав зберегти свої відмінності, що робили його незамінним посередником між Китаєм і цілим світом, як за часів британського правління.

Я очікував, що, виклавши факти в такій жорсткій манері, викличу чимало критики з боку мас-медіа. Реакція авдиторії була позитивною; реакція преси наступного дня – доволі стриманою. Звіти, що з'явились у пресі, привернули увагу професійних асоціацій до необхідності обміркувати вибір, що стояв перед Гонконгом, бо він опинився в ситуації, кардинально відмінній від тієї, яку передбачав Кріс Паттен. Важкої ходи Китаю щось не було видно, тоді як тягар побоювань паралізував народ Гонконгу, не даючи йому рухатись уперед, до визначення й досягнення цілей, відповідних до нових умов. Під керуванням британських губернаторів жителі Гонконгу ніколи не відчували потреби діяти солідарно, як одна громада. За характером вони були великі індивідуалісти й сміливі підприємці, готові йти на серйозний ризик, щоб отримати значну винагороду для самих себе та своїх родин. Тепер перед ними постала серйозна альтернатива, що визначала майбутнє взагалі; вибір вони повинні зробити разом, як окрема підгрупа китайської нації.

На сьогодні бажання людей Гонконгу, які прагнуть більшої демократії, щоб захистити своє зручне життя, свій високий добробут та очікування лідерів Китаю, які хочуть, щоб Гонконг не тільки не був джерелом збитків, але й приносив користь, розділяє прірва. У подальші 47 років обидві сторони повинні зробити кроки назустріч один одному та об'єднатись на засадах спільних інтересів. Можливо, це буде не так уже й важко, як цього очікують жителі Гонконгу. Минуть два покоління, перш ніж вони зустрінуться – в рамках однієї країни, однієї системи. Якщо ті зміни, що відбулись за період в одне покоління з часу смерті голови Мао, йтимуть такими ж самими темпами, процес злиття, на мою думку, не спричинить великих незручностей.

35. Тайвань – інший Китай

Ізоляція, в якій опинився Тайвань, спонукала його розвивати зв'язки з Сингапуром ще від моменту, як ми здобули незалежність. Зі свого боку ми не мали великого бажання повністю залежати від ізраїльтян у плані військової підготовки наших солдатів. Перший етап обговорень розпочався 1967 року. Керівництво Тайваню надіслало представника високого рівня, який мав зустрітися з Кеном Сві, тоді міністром оборони, та мною. На початку грудня ми вже мали їхню пропозицію щодо створення військово-повітряних сил. Ми були дуже зацікавлені в тому, щоб тренувати своїх пілотів та офіцерів військово-морського флоту на Тайвані; ізраїльтяни були нездатні запропонувати нам такі можливості. Міністерство оборони Тайваню чимало нам допомагало, втім, час від часу натякаючи, що, якщо їхнє Міністерство закордонних справ щось пронюхає про таку оборонну допомогу, воно може виступити з вимогою дипломатичного визнання в тій чи іншій формі. Ми дали чітко зрозуміти, що в цьому аспекті ні на які поступки не підемо.

Коли все ж таки в Сингапурі 1969 року було відкрито тайванське «Торговельне представництво Китайської Республіки», то тільки після досягнення однозначної попередньої домовленості стосовно того, що цей обмін торговельними місіями не є визнанням держави або уряду наших країн. Ми не мали жодного бажання бути втягнутими в дебати щодо вимоги китайського уряду називатися єдиним урядом Китаю, включаючи Тайвань.

Коли підійшов момент голосувати за право Китайської Народної Республіки (КНР) вступити до ООН, ми проголосували за резолюцію надати Китаю членство, однак утрималися від голосування по резолюції, яка виключала з членів ООН Тайвань. Наша політика мала бути послідовною: існував «один Китай», а об'єднання КНР і Тайваню було внутрішнім питанням, яке вони мали розв'язати між собою.

Завдяки зв'язкам між тайванським Національним бюро безпеки та нашим Міністерством оборони нам вдалося отримати кількох тайванських інструкторів, а також техніків і механіків, які допомогли заснувати відділ технічної підтримки військово-повітряних сил Сингапуру. Коли директор їхнього Національного бюро безпеки запропонував мені відвідати Тайвань та зустрітися з їхнім прем'єром Цзян Цзін-го, сином президента Чан Кайші, в Тайбеї у березні 1973 року, я погодився. Прем'єр Цзян Цзін-го та його дружина-росіянка зустріли нас із Чу в аеропорту, привезли до «Grand Hotel» та провели до нашого номеру-люкс. Наступного дня разом із ним ми вилетіли його пер-

сональним «боїнгом-707» на авіабазу, де спеціально для нас були організовані показові повітряні бої та навчання. Потім усі разом ми поїхали на озеро Сан-Мун, один із тайванських курортів, де провели два дні, щоб краще познайомитися один з одним.

На обіді в Тайбеї я зустрівся з його міністром закордонних справ, міністром фінансів, міністром економіки, керівником генерального штабу й директором Національного бюро безпеки, а також познайомився з довіреними помічниками Цзян Цзін-го. Крім того, що ми швидко знайшли з ним спільну мову, наші стосунки базувалися ще й на спільному неприйнятті комунізму. Китайська комуністична партія була його смертельним ворогом, тоді як Малайська комуністична партія, тісно пов'язана з китайськими комуністами, – моїм. Ми боролись за спільну справу.

Він говорив англійською, часто затинаючись, а його мандаринську було важко зрозуміти через дуже помітний акцент, властивий народженим у Чжецзяні. Утім, він розумів мою англійську, а завдяки ще й моєму знанню мандаринської ми могли спілкуватись без перекладача, що виявилося дуже важливим для встановлення взаєморозуміння, яке пізніше вилилось у довірені стосунки. Я пояснив йому тоді геополітичну ситуацію в Південно-Східній Азії та те, що Сингапур уважають третім Китаєм після власне Китаю й Тайваню. Ми не могли заперечувати наших національних, культурних та мовних зв'язків, але сам факт, що ми були проти малайських комуністів, запевняв наших сусідів, що ми не станемо «троянським конем» комуністичного Китаю.

Наш торговий представник у Тайбеї пізніше доповідав, що в прем'єра склалося гарне враження про Сингапур і про мене, він був радий знайомству зі мною. Тут однозначно допомогло ще й те, що нас супроводжувала моя донька, тоді студентка-початківець медичного університету. Завдяки тому що вона здобула китайську освіту та вільно володіла мандаринською, її всі відразу сприйняли як китаянку, що визначило подальше ставлення Цзян Цзін-го до моєї дружини, доньки й мене самого та вплинуло на формування відношень між Сингапуром і Тайванем. Подальше листування між нами дозволило нам із Цзян Цзін-го стати близькими друзями.

Мій візит до Тайваню як тайванська, так і сінгапурська преса обійшли цілковитим мовчанням. Це було зроблено на моє прохання, щоб не привертати уваги міжнародної спільноти, яка могла б неправильно зрозуміти таку ініціативу.

Коли я відвідав Тайвань наступного разу, в грудні 1974 року, прем'єр Цзян приділив програмі мого перебування особливу увагу. Він наказав вишикувати військово-морські частини для урочистого показу, як на честь візиту голови держави, хоч публічно про це не говорилося. Крім того, він супроводжував мене в поїздках, призначених для перегляду успіхів його країни, зокрема великих будівельних проектів, як-от траси «Схід–Захід», що її будували в складних гірських умовах.

Під час цього другого візиту я торкнувся теми військових навчань наших збройних сил на Тайвані, бо в Сингапурі нам для цього бракувало місця. Цьому передували обговорення з його військовим штабом, що відбулись за кілька місяців до зустрічі. Він поставився до мого прохання з розумінням, і вже у квітні 1975 року ми досягли домовленості щодо навчань сингапурських збройних сил на Тайвані під кодовою назвою «Exercise Starlight» («Операція "Зоряне світло"»). Спочатку термін домовленості становив один рік; вона дозволила нам проводити навчання піхоти, артилерії, бронетанкових військ і спеціальних підрозділів по всій території Тайваню на полігонах, які використовували їхні власні збройні сили. Рахунки нам виставляли тільки за спожиті харчі та боєпостачання.

Цзян був світлошкірим і доволі огрядним, із круглим обличчям, на якому сиділи окуляри в товстій роговій оправі. Він не претендував на високий інтелект, але відзначався практичним підходом і добрим розумінням людей. Завдяки вмінню відразу бачити характер людини він оточив себе помічниками, що їм можна було довіряти, здатним давати об'єктивні поради навіть тоді, коли він, можливо, й не хотів би чути правди. Він говорив, завжди добре обдумавши свої слова, бо не любив давати марних обіцянок. Не маючи змоги вільно подорожувати за кордоном, у мені він знайшов додаткове джерело інформації про те, як ішли справи в Америці та решті світу. Він ставив точні, продумані запитання, які стосувалися змін на геополітичній сцені. До середини 80-их, коли Цзян вже почувався недобре, він завжди супроводжував мене під час три-чотириденнних поїздок Тайванем. Вільно обмінюючись зі мною думками, він мав змогу перевірити на мені свої оцінки й погляди стосовно політичних подій, які [погляди] він формував на основі надаваних йому звітів. Він дуже гостро переживав зовнішню ізоляцію своєї країни.

У період із 1973 по 1990 рік я бував на Тайвані один-два рази на рік, майже завжди роблячи транзитну зупинку в Гонконгу. Бачити економічний і соціальний прогрес китайців Тайваню, рівень якого вже сягав 8–10% на рік, було дуже повчально й давало чимало нових ідей. Відштовхнувшись від економіки з низькою зарплатнею та високою трудоємністю, яка базувалася на аграрній культурі та виробництві текстилю, одягу й спортивного взуття, вони наполегливо йшли до виробництва якісніших і дорожчих товарів. Спочатку вони продукували піратські передруки дорогих підручників із медицини, права та інших галузей, продаючи їх потім за смішними цінами. На початку 80-их вони вже видавали їх у рамках ліцензійних угод, на якісному папері і в твердих палітурках. На початку 90-их вони стали продукувати комп'ютерні чіпи, материнські плати, персональні комп'ютери, ноутбуки та інші високотехнологічні товари. Аналогічну «перекваліфікацію» економіки й підвищення рівня життя я спостерігав також у Гонконгу. Швидкий прогрес цих двох китайських громад, що, як і Сингапур, сильно залежали від морських перевезень, був для

мене постійним джерелом оптимізму. Я орієнтувався на дороговказ: якщо вони могли цього досягти, то й Сингапур це також зможе зробити.

Тайванські китайці, не скуті гамівною сорочкою комунізму й центрального планування, йшли вперед повним ходом. Тайвань, як і Гонконг, забезпечував своїм громадянам лише мінімальну соціальну підтримку. На початку 90-их, коли було проведено перші народні вибори, ситуація неминуче мала змінитися. Під тиском опозиції уряд був змушений запровадити медичне, пенсійне та соціальне забезпечення, що призвело до дефіциту бюджету. У 90-их тайванський уряд в умовах невпинної протидії опозиції доклав величезних зусиль, щоб увести податки, які мали збалансувати бюджет. На щастя, до сьогодні тайванські робітники вирізняються кращою мотивацією, ніж їхні західні колеги.

Цзян та його міністри дуже пишались прогресом Тайваню у сфері освіти. Кожна дитина отримувала принаймні неповну середню освіту, тобто закінчувала дев'ять класів, а на початку 90-их приблизно 30% молоді мало університетську освіту. Міністр фінансів Тайваню К.Т.Лі скаржився на відтік інтелекту. Починаючи з 1960-их років, із 4 500 випускників вузів, які щороку їхали до Америки завершити освіту, поверталися не більше 500. У міру того як Тайвань просувався по щаблях економічного рейтингу країн, Лі поставив собі за мету повернути назад хоча б декого з тих, хто поїхав, особливо спеціалістів, які працювали в найкращих дослідницьких лабораторіях та в транснаціональних корпораціях із виробництва електроніки. Неподалік від Тайбею він побудував науковий центр і виробничий майданчик, забезпечивши цих колишніх студентів, а нині перспективних спеціалістів позиками під низькі відсотки на заснування власного бізнесу в галузі напівпровідників. Це стало початком піднесення тайванської комп'ютерної галузі. Ці люди завдяки контактам з американською комп'ютерною індустрією змогли набути знань і досвіду, що дали можливість їм іти врівень з останніми інноваціями та успішно продавати свою продукцію. Їх підтримували також тайванські інженери й технічні спеціалісти, що здобули освіту на місці.

Разом із 2–3-мільйонним потоком біженців із Китаю, які прийшли слідом за армією генерала Чан Кайші, до Тайваню прибуло чимало інтелектуалів, талановитих адміністраторів, учених і підприємців. Вони стали тим каталізатором, що перетворив Тайвань на джерело енергії, яке посунуло всю економіку регіону.

Проте прибула на Тайвань еліта усвідомлювала, що в довготривалій перспективі їхні позиції перебувають під загрозою. Вони були меншістю – не більше 15%. Нехай поступово, але неминуче як адміністративна структура, так і керівництво армії, що від початку складались із китайських переселенців чи їхніх дітей, дедалі більше змішувались із тайванцями. Те, що ці останні, які складали 90% від усього населення, з часом переберуть на

себе політичну владу, було лише питанням часу. Цзян та його наближені помічники це добре розуміли. З-поміж тайванців вони обирали тих, кого вважали найнадійнішими – людей, здатних послідовно й наполегливо продовжувати їхню політику протистояння комуністам континентального Китаю, проте ніколи не заводячи мову про незалежний відокремлений Тайвань, щоб не наражатись на анафему комуністичного Китаю.

У середині 80-их підросле покоління освічених тайванців уже стало займати найвищі щаблі номенклатури. Ми замінили нашого торгового представника, який був родом із провінції Чжецзян (де народився і Цзян), на іншого, що володів місцевим діалектом «мінь» – одним із діалектів провінції Фуцзянь. Ми спостерігали за тим, як зростає новий Тайвань. Підтримуючи контакти з тайванськими чиновниками, пов'язаними з Гоміньданом, ми намагалися триматись подалі від тайванських дисидентів, які прагнули незалежності. Їхні організації стояли поза законом, кількох із них ув'язнили за звинуваченням у державній зраді.

У середині 80-их років я помітив, що здоров'я Цзяна раптом стало різко погіршуватись. Він уже не мав сил супроводжувати мене Тайванем. Із наших розмов я довідався, що на нього тиснуть американський конгрес та ЗМІ, наполягаючи на демократизації політичної системи Тайваню. Цзян скасував воєнний стан і розпочав цей процес. Його син Сяо-ву, торговий представник у Сингапурі, розповідав мені про плани батька. Я розповів Цзянові, що, для того щоб забезпечити безпеку Тайваню, він повинен гарантувати собі підтримку не тільки президента Рейгана, але також і американських ЗМІ та Конгресу, бо Рейган потребував підтримки їх обох. Збігло трохи часу, і Цзян дозволив неофіційній опозиції, яка до того стояла поза законом, взяти участь у виборах до Законодавчого зібрання.

Цзян помер у січні 1988 року. Він користувався величезною повагою населення Тайваню, що допомагало йому справлятися з силами, які звільнилися після недавнього скасування воєнного стану. Я був на його похороні, куди приїхали віддати шану пам'яті багато японських і американських лідерів, колишні прем'єр-міністри та високопосадовці міжнародного масштабу; були відсутні лише офіційні представники сьогоднішньої влади. Це був похорон у традиційному китайському стилі. Його тіло відвезли в тимчасове місце спочинку за межами Тайбею, де воно, як і тіло його батька, генералісимуса Чан Кайші, залишатиметься, поки не настане нагода поховати його в рідній провінції Чжецзян, на південь від Шанхаю.

Влада перейшла в руки віце-президента Лі Денхуея. Я ще раніше зустрічався з ним, коли він був спочатку мером Тайбея, а відтак губернатором провінції Тайвань. Час від часу ми грали з ним у гольф. Він був компетентним управлінцем, дуже працьовитим та шанобливим у ставленні до вищих за рангом, особливо до президента й міністрів КНР. У

ті часи він був скромним і приязним чиновником; високий, в окулярах, із сивіючим волоссям та широкою усмішкою. Перш ніж обрати його на посаду віце-президента в 1984 році, Цзян Цзін-го розглядав кандидатури кількох інших місцевих тайванських лідерів Гоміньдану, але вважав їх менш корисними. На мою думку, це мало свідчити про те, що Цзян був повністю впевнений у надійності Лі Денхуея і в тому, що той продовжуватиме його політику недопущення незалежного Тайваню.

Протягом кількох років президент Лі Денхуей ані на крок не відступав від визначеної Гоміньданом політики єдиного Китаю та недопущення незалежного Тайваню. Він поставив собі за мету прихилити на свій бік достатню кількість «старої гвардії» та декого з молоді – колишніх переселенців – Гоміньдану, щоб таким чином отримати повний контроль над партією. Усі центральні фігури, які дотримувались протилежних поглядів або давали небажані поради, він скоро прибрав; серед них опинився Хо Бейцун, прем'єр-міністр, і Фредрік Ченьфу, міністр закордонних справ, який відраджував його від візиту до Америки в 1995 році. Лі почав прискореними темпами демократизувати систему, ставлячи на визначальні пости більше місцевих (тайванців) і посилюючи свій вплив у Гоміньдані та країні в цілому. Представники «старої гвардії» Гоміньдану ще раніше говорили мені, що вони вже змирилися з неминучістю таких змін. Проте вони й уявити собі не могли, як швидко президент Лі передасть політичну владу в руки 90% більшості – для цього йому знадобилися лише всенародні вибори до Національної асамблеї та Законодавчого зібрання. Він реформував самий Гоміньдан, аж поки багато його членів не вийшли з нього, щоб сформувати так звану «Нову партію»; цей рух серйозно послабив вплив Гоміньдану на владу.

Щойно укріпивши свої позиції, президент Лі почав висловлювати свої почуття такими словами, що змусили лідерів Пекіну дійти висновку, що він прагне Тайваню, якомога довше незалежного від Китаю. У 1992 році президент Лі оголосив свої умови возз'єднання. Він визначив «єдиний Китай» як Китайську Республіку, а не як Китайську Народну Республіку. Національне возз'єднання було можливе тільки за умови «вільного, процвітаючого та демократичного Китаю»; іншими словами, комуністичний Китай мав спочатку стати не менш демократичним за Тайвань. У той момент я ще не знав, що ця заява була жорсткою позицією, від якої ніхто не збирався відступати, а не засадою, на якій починається пошук компромісу.

У квітні 1994 року президент Лі дав інтерв'ю Ріотаро Шіба, добре відомому японському журналістові. Це інтерв'ю, опубліковане в одному японському журналі, ніхто ніколи не опротестував. У ньому Лі говорив, що Гоміньдан є партією аутсайдерів, що тайванський народ серйозно постраждав від окупації цих аутсайдерів і зокрема гоміньданівського уряду та що «На Мойсея і його народ чекають труднощі... Можливо,

«Вихід» стане найдоцільнішим рішенням». Президент Тайваню, який заговорив про Мойсея, що вивів свій народ у землю обітовану, – цього вже Китай не міг подарувати.

Місцеві, тайванці, вже віддавна затаїли глибоку образу на прибулих із континентального Китаю за так званий інцидент «2–28». Приблизно 28 лютого 1947 року тисячі тайванців знищили війська націоналістів, за те що вони висловили своє незадоволення тим, що прибулі поводились не як визволителі, а як господарі. Будь-які друковані згадки про цю трагедію не допускались, але вона жила в пам'яті місцевого населення й вирвалась з-під гніту в той самий момент, коли президентом став тайванець. На честь президента Лі, він стримував будь-які намагання звести рахунки.

Всенародні вибори знову й знову ятрять ці старі рани, поширюють прірву між тайванцями, народженими тут, та прибульцями з континенту. Заграючи з більшістю електорату, 90% якого складають тайванці, політики роблять акцент на їхній самобутності. Вони проводять передвиборчу кампанію місцевим діалектом «мінь» і висміюють опонентів – нащадків китайців із континенту – за їхню нездатність звертатися до електорату мовою більшості. Дехто навіть ставить під сумнів лояльність цих китайців до Тайваню.

Старше покоління лідерів-прибульців почувало себе ображеними через такі атаки, призначені підкреслити відмінності між двома етнічними групами. Учені й викладачі, що прибули колись із Китаю, допомагали будувати університети та «навчили літати» не одне покоління здібних тайванців. Видатні китайські лідери, як-от прем'єр-міністри І.С. Сунь та Ю Куо-Хуа, а також міністр фінансів К.Т. Лі, були авторами політичних реформ, що забезпечили перетворення Тайваню з аграрної на розвинуту промислову країну. Вони заклали підвалини тайванського успіху.

Одним із найсумніших результатів передвиборчих кампаній стало те, що тріади (китайська мафія або таємні спілки) стали брати дедалі більшу участь у політиці. Зв'язки Гоміньдану з тріадами тривають ще з довоєнних часів у Шанхаї, коли генерал Чан Кайші використовував їх як зброю в боротьбі з комуністами. Вони разом із ним прийшли на Тайвань, де мафія, тепер уже тайванська, пустила корені та зацвіла буйним квітом. Доти, доки вибори не вели до реальної влади над країною, уряд ще був у силі якось контролювати тріади.

Коли ж наприкінці 80-их політична система лібералізувалась, а вибори перетворились на змагання, призом у яких була справжня влада, тріади скоро зрозуміли, що можуть шляхом виборів поставити своїх представників на центральні посади. У 1996 році, коли 10% національної законодавчої влади та 30% місцевої були членами таємних спілок, тріади перетворились на справжню політичну силу. Корупція та купівля виборчих голосів стали стандартною практикою. Відповідно, зайнявши бажану посаду, представники тріад мусять компенсувати витрати.

Вільна преса виявилась неспроможною тримати корупцію («чорне золото») під контролем або придушити тріади, що їх вона порівнювала з сіцилійською мафією. Тріади набули такого великого впливу, що, коли в 1996 році одного з їхніх ватажків, людину з чорною репутацією, вбила конкуруюча спілка, генеральний секретар адміністрації президента Лі Денхуея засвідчив свою пошану, надіславши спільникам убитого традиційного листа зі словами співчуття. На похороні були присутні заступник речника Законодавчого зібрання та інші видатні законодавці, а також кілька лідерів опозиції. Мафія просоталася до будівельної індустрії, сільськогосподарських кооперативів та навіть до бейсбольної ліги. Силою вона проклала собі дорогу на щорічні загальні збори акціонерів найуспішніших тайванських компаній та в багаті на гроші храмові комітети і навіть почала рекрутувати молодь по школах.

У червні 2000 року через два тижні після свого призначення перший міністр юстиції, який не був членом Гоміньдану, Чень Дін-нан у своїй промові зауважив:

> «У цілому Східно-Азійському регіоні Тайвань вирізняється як найкорумпованіша країна, неспроможна з цим щось зробити протягом останніх 50 років. Лі Денхуей є рушієм тайванської політики "чорного золота". Він добре знав про її роль від самісінького початку й нічого не зробив задля її викорінення, хіба що проголошував необхідність цього. Саме це було причиною того, що попередні міністри юстиції були змушені піти з посад – вони сприймали слова пана Лі серйозно й намагались очистити Тайвань від корупції. Саме тайванське оточення, культура, люди – все це легко може вплинути на суддів та поліцію і навіть на законодавців. Нам потрібно, щоб вони нарешті взяли на себе відповідальність».

Я приймав президента Лі в Сингапурі 1989 року; це був перший візит тайванського президента до Південно-Східної Азії. Я вшанував його всіма персональними знаками пошани, які треба надати голові іншої держави під час офіційного візиту. Але, хоч на той момент ми ще не встановили дипломатичних стосунків із КНР, я вирішив, що рівень протоколу не має відповідати голові держави. Отже, не було прапорів, почесної гвардії, ніякої церемонійної «показухи», що організовуються для державних візитів. В усіх публічних заявах ми, згадуючи про нього, говорили тільки «президент Лі з Тайваню», а не «президент Тайваню пан Лі». І все ж таки цей візит підвищив його політичну репутацію в регіоні.

Оскільки я діяв як канал, що ним передавались послання між двома сторонами, КНР і Тайвань обрали Сингапур місцем своїх перших за всю історію перемовин, які відбулись у квітні 1993 року. Китайці назвали їх «перемовинами Ван-Ку», за іменами керівників

неофіційних делегації з обох сторін. Я зустрівся з обома лідерами окремо й знав, що кожному з них відповідні президенти довірили винести на обговорення різні питання на цих переговорах. Ку Ченьфу, який представляв Тайвань, хотів владнати суто технічні питання, як наприклад засвідчення автентичності документів та перевірка втраченої пошти на замовлення; його президент не був зацікавлений у будь-яких дискусіях щодо лібералізації торгівлі, не кажучи вже про питання возз'єднання. Ван Даохан хотів, щоб цей перший етап перемовин привів до суттєвішої дискусії стосовно возз'єднання. Як цього і можна було очікувати, стосунки між двома сторонами ці переговори не покращили.

Президент Лі не читає, а просто поглинає книги, пресу, інформацію взагалі, при цьому його здатність засвоювати її не може не вразити. Він здобув освіту в японських школах на Тайвані ще тоді, коли острів називався Формоза й був японською колонією. За війни він був серед тих небагатьох тайванців, що їх відібрали, дозволивши отримати освіту в японських університетах; для нього це був Кіотський імператорський університет, який за престижністю поступався тільки Токійському імператорському університетові. Після війни він повернувся на Тайвань, щоб там, у Тайбею, завершити вищу освіту. Пізніше він ще двічі їздив навчатись до Америки, останній раз – щоб отримати докторський ступінь з економіки сільського господарства в Корнеллському університеті.

Він із гордістю розповідав мені, що читає щодня чотири найпопулярніші японські газети та дивиться по супутниковому телебаченню токійський канал NHK. Навіть коли йшлося про книги, він віддає перевагу японським перекладам перед англійськими оригіналами, бо вони, як на нього, читаються легше. Поринувши в японську історію та культуру, він небагато розмірковував про континентальний Китай, його історію й культуру або нинішніх комуністичних лідерів; Лі Денхуей дивився на них очима тайванської еліти, яка зросла в лоні японської освіти. До комуністичних лідерів він ставився зі зневагою, публічно називаючи їх «телепнями», «пустоголовими» та «несповна розуму». Китайські лідери ніколи не відповідали йому тією ж монетою, але – в цьому я був певний – десь там, у Пекіні, сидів офіцер якоїсь відповідної служби й ретельно записував їх усі до одного.

На мою думку, він був упевнений у собі, добре начитаний та добре поінформований в усіх сферах, які його цікавили. Проте через зовнішню ізоляцію Тайваню він не розумів, чому світові лідери не симпатизують Тайваню, як це роблять японці. На його думку, підтримка та співчуття Японії були для Тайваню надзвичайно важливими. Крім того, він вважав, що, дотримуючись інструкцій американських лібералів і Конгресу, що стосувались демократії й захисту прав людини, він гарантує Тайваню захист із боку США проти комуністичного Китаю.

Я був нездатний зрозуміти позицію президента Лі. Один його давній товариш розповів мені, що навчання в японських школах та університеті прищепило йому дух «бусідо» – кодексу японського воїна, і він вважав своєю місією повести народ Тайваню до «землі обітованої». Крім того, як додав його товариш, Лі був глибоко віруючим християнином, здатним піти до останку у виконанні Божої волі, ще й підштовхуваний духом «бусідо».

У червні 1995 року після посиленого лобіювання президент Лі добився того, що Конгрес США одностайно прийняв резолюцію надати йому візу для відвідання Корнеллського університету – його «альма матер». Той візит і промова, що її він виголосив в університеті, мали набагато гірші наслідки, ніж міг очікувати Конгрес. Я побоювався можливої реакції, але, признаюсь чесно, не усвідомлював глибини підозр Китаю щодо президента Лі та прихованого змісту, який пекінські лідери побачили в рішенні президента США дозволити цей візит. Через кілька місяців, у жовтні того ж року, я запитав прем'єра Лі Пена, чому він був так упевнений, що Лі Денхуей бажає незалежності. Лі Пен відповів, що він переглянув увесь відеозапис промови Лі Денхуея в Корнеллському університеті. Лі ані слова не сказав про «єдиний Китай», натомість він постійно робив акцент на Тайвані, який називав Китайською Республікою на Тайвані. Таке його переконання в березні 1996 року загострилось до конфронтації між двома сторонами, найсерйознішої з часу кризи 1958 року в Кінмені. Тоді китайці під приводом проведення військових навчань у провінції Фуцзянь навпроти Тайваню випустили кілька ракет, які приземлились у воду неподалік від важливих портів західного узбережжя Тайваню.

Щоб пом'якшити напругу ситуації, 3 березня 1996 року я виступив із заявою: «Китайські лідери завжди казали, що я є їхнім давнім другом. Ще давнішим другом я є для Тайваню. Якщо Китай або Тайвань постраждають, постраждає й Сингапур. Якщо постраждають обидва, тоді збитки Сингапуру матимуть подвійний розмір. Для Сингапуру є вигідною ситуація, коли обидві сторони процвітають, коли вони співпрацюють та допомагають один одному процвітати». Віце-прем'єр Сян Сішен, китайський міністр закордонних справ, на одній із прес-конференцій зауважив, що це є внутрішньою справою і, нехай я знаю про Тайвань більше за будь-кого іншого, сторонніх це питання все ж таки не стосується. Увічливо вказавши мені моє місце, він, утім, мене не здивував – така реакція відповідала їхній основній позиції, що стосунки Тайваню та Китаю є внутрішньою «китайською» проблемою, яку мають розв'язати безпосередньо лідери обох сторін.

А тим часом президент Лі почав зміщувати акценти щодо китайської мови та освіти в Тайвані. З кінця Другої світової війни й до самої смерті Цзян Цзін-го в 1988 році тайванські школи й університети викладали національною мовою – мандаринською. Учні вивчали історію і географію континентального Китаю і Тайвань як одну з його

провінцій. Сьогодні в школах більший наголос ставиться на історії та географії Тайваню і менший – Китаю. Уже в 1989 році, незабаром після того як помер Цзян, я мав можливість відчути стурбованість прем'єр-міністра Ю Куо-Хва, народженого на материку, який супроводжував мене в поїздці до Тайтуна – старовинного японського курорту на гарячих джерелах. Після обіду, коли настав час для караоке, місцеві тайванські міністри почали співати пісні діалектом «мінь», якого Ю не розумів.

Протягом 12 років свого президентства Лі неодноразово озвучував сепаратистські почуття, які дрімали на Тайвані. Він недооцінював силу бажання лідерів і народу континентального Китаю утримати Тайвань у своїх «обіймах». Узяти гору політика Лі могла б тільки за умови підтримки з боку США. Діючи так, наче цю підтримку можна отримати в будь-який момент, він змусив народ Тайваню повірити, що їм не варто вести серйозних переговорів із лідерами Китаю щодо майбутнього Тайваню. Чи не головним його внеском у майбутнє Тайваню було те, що питання возз'єднання стало найважливішим у порядку денному Пекіну.

Лідери Китаю прискіпливо стежили за передвиборчою президентською кампанією в березні 2000 року. Їх турбувало зміцнення позицій Чен Шуйбяна, кандидата від Демократично-прогресивної партії. Місцеві тайванські націоналісти, які сформували цю партію, вже довго боролись за незалежність Тайваню; їх ув'язнював і карав гоміньданівський уряд за президентства Чан Кайши та його сина, президента Цзян Цзінго. 22 лютого 2000 року пекінські мас-медіа опублікували офіційну заяву Державної ради, яка попереджала, що, якщо Тайвань і далі відмовлятиметься вести дискусію щодо возз'єднання, Китай, можливо, застосує силу. Копію цієї офіційної заяви відправили Ченові. 15 березня, за три дні до голосування, прем'єр Чжу Жунцзи на конференції, яка транслювалася в прямому ефірі, попередив тайванців, що Китай готовий пролити кров, якщо виникне потреба захистити свою територію.

Чен Шуйбян виграв, набравши менше 40% голосів у боротьбі проти незалежного кандидата Джеймса Суна, який набрав 36%. Кандидат від Гоміньдану Лень Чань, тодішній віце-президент, програв із великим відставанням. Громадськість вважала, що в цій боротьбі президент Лі Денхуей фактично залишив свого заступника напризволяще – такою недбалою, непродуманою була його підтримка кампанії Леня. Кілька найближчих друзів Лі підтримали Чена. Пекін заявив, що він зачекає, щоб побачити, що скаже Чен та що той робитиме. Коли Чена оголосили переможцем, він зробив кілька примирливих заяв, але жодна з них не зобов'язувала його до подальшого возз'єднання. Президент Цзян Цземін заявив, що відновлення переговорів є можливим тільки за умови дотримання принципу «єдиного Китаю». Чен відповів твердженням, що «єдиний Китай» може стати темою дискусії. На своїй інавгурації 20 травня Чен сказав: «Обидві

сторони мають доволі мудрості та винахідливості, щоб разом розв'язати питання майбутнього «единого Китаю». Він не дав приводу для будь-яких поспішних дій щодо Тайваню, але, з іншого боку, він сказав недостатньо, щоб переломити переконання лідерів материкового Китаю, що він продовжуватиме «еру Лі Денхуея без самого Лі Денхуея». Через дві години після цієї його промови з Пекіну прозвучала реакція: його звинувачували в недостатній щирості. Можливо, перш ніж визначити остаточно свою подальшу програму дій, Пекін ще почекає, поки (в листопаді 2000 року) не дізнається, хто буде наступним президентом США.

Хтозна, можливо, справа дійде до рішучої баталії. Якщо висловленням нового президента бракуватиме однозначності, якщо він не погодиться прийняти Тайвань і материк як дві частини «единого Китаю» (як би не звучали фактичні визначення), вихід ситуації передбачити буде важко. На кар'єрі будь-якого китайського лідера можна ставити жирний хрест, якщо він «втратить Тайвань». Новий президент має два варіанти поведінки: підхопити прапор Лі Денхуея, що означає конфлікт, або поставити крапку в цьому розділі та розпочати новий, уже на об'єктивних засадах. Тайвань уже сто років (починаючи з 1895-го) відокремлений від материкового Китаю. Жодного тайванського китайця не тішить думка знову ввійти до цієї велетенської маси народу – 1,2 мільярда. Вони б радше зберегли свою, відмінну від китайської, систему державного управління, свій спосіб життя та його високий рівень, якого вони досягли важкою працею. Навіть ті прибульці з континенту, які проживають на Тайвані з 1949 року й підтримують возз'єднання, не бажають, щоб воно відбулося в найближчому майбутньому.

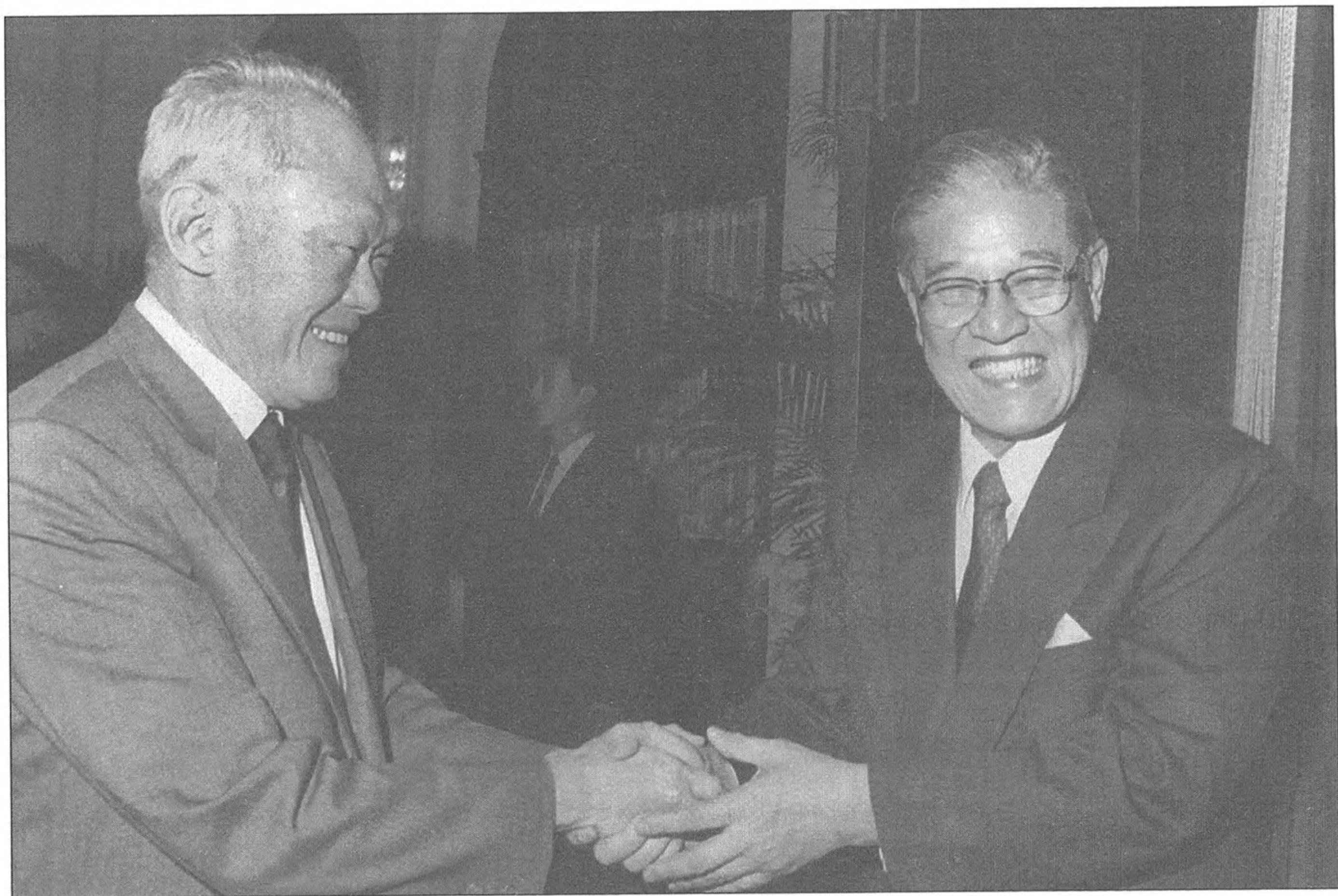
Можливо, США зможуть утримувати Китай від використання сили в найближчі 20–30 років. За цей період, дуже ймовірно, Китай уже створить військову техніку, що дозволятиме тримати пролив між материком і островом Тайвань під контролем. На мою думку, було б мудріше, перш ніж стрілка збройного балансу нахилиться в бік материка, домовитись про умови возз'єднання, що відбудеться за якийсь час.

Уявімо собі, що найгірше вже сталося і материк застосував силу, спровокувавши реакцію з боку США, що призведе до повної поразки НВАК (Народно-визвольної армії Китаю), бо США мають розвинутіші технології. «Чи покладе це нарешті кінець справі?» – запитав я трьох американських аналітиків незабаром після виборів на Тайвані. Один із них відповів: «Це покладе її початок». Його пояснення було добре продумане. Якщо передові американські військові технології виб'ють Китай із рівноваги, то неважко уявити реакцію 1 200 мільйонів його жителів, які в единому могутньому пориві піднімуться, щоб довести американцям, що вони не є ані боягузами, ані менш розвинутою нацією.

Якщо президент Чен Шуйбян продовжить політику Лі Дехуея в напрямку формування національної самосвідомості Тайваню окремо від китайської, він тим самим

підтвердить підозри Пекіну стосовно курсу Тайваню на незалежність. Це, звичайно, підвищить загрозу запровадження непродуманих дій у питанні возз'єднання. Якщо Тайвань стане незалежною країною, Лі Денхуей увійде в її історію як національний герой. В іншому разі, якщо Тайвань буде приєднано до континентального Китаю силою, історія не буде такою доброю до людини, яка принесла тайванським китайцям непотрібні страждання й біль.

Китайці, які проживають по обидва боки протоки, здатні послабити напругу, рік за роком встановлюючи все довірливіші стосунки між собою. Якщо доля продиктує возз'єднання, то краще вже зараз розпочати поступове стирання кордонів, замість того щоб підкреслювати відмінності, які сьогодні розділяють ці два суспільства. Обом їм потрібен час, щоб зменшити соціальний, економічний та політичний розрив. Відчуття приналежності до китайської нації на Тайвані виражено слабше, ніж у Гонконгу. Континентальний Китай має достатні масштаби й сили, щоб прийняти це та підійти до процесу примирення відкрито й немстиво. Возз'єднання, якщо його досягнути силою, залишить у пам'яті народу шрами, які нічим не вилікувати. З іншого боку, тайванські лідери мають взяти на себе відповідальність за те, щоб припинити рух до незалежності, щоб перестати довільно загострювати відмінності між цими двома суспільствами.

Січень 1990 року. Президент Лі Денхуей приймає мене в Тайбеї. (LKY)

Листопад 1978 року. Ми з Чу вітаємо Ден Цзяопіна та його дружину на обіді в Істані. Позаду Чу – заступник прем'єр-міністра Гох Кен Сві. (LKY)

Вересень 1988 року. Секретар Китайської комуністичної партії Чжао Цзян приймає нас на урочистому обіді у Чжуннаньхаї (Пекін) з нагоди мого 65-річчя. (LKY)

Серпень 1990 року. Приймаю прем'єр-міністра Китаю Лі Пена в Істані. (SPH/Straits Times)

Листопад 1994 року. З Цзян Цземінем в Істані на барбекю-пікніку біля басейну. (LKY)

Вересень 1999 року. З китайським прем'єром Чжу Жунцзи в Чжуннаньхаї, Пекін. (LKY)

Травень 1976 року. Зустріч із головою китайської компартії Мао Цзедуном у Чжуннаньхаї, житловому анклаві китайських лідерів. (LKY)

36. Китай – дракон із довгим хвостом

Жодна з іноземних країн, за винятком Британії, не справила на політичний розвиток Сингапуру більшого впливу, ніж Китай – земля, де народились предки трьох чвертей нашого населення. Тривалі стосунки між Сингапуром та Китаєм були складними і не завжди однозначними. З моменту заснування Сингапуру в 1819 році і аж до 1867-го Китай, яким управляла династія Цин, не визнавав існування заморських китайців. У 1870-ті роки ситуація змінилася: тоді Китай відкрив свої консульства в Наньянгу (дослівно «Південних морях»), тобто на територіях, що в той момент перебували під колоніальною владою британців, французів і голландців. Призначенням цих консульств, зокрема консульства в Сингапурі, було не так обстоювати китайські інтереси, як тримати відповідні країни на повідку лояльності до Китаю, сприяючи там розвиткові китайської культури й освіти, та отримувати звідти фінансову допомогу.

У 1920-ті роки Комуністична партія Китаю (КПК) надіслала до Сингапуру свого агента, щоб той зайнявся формуванням комуністичного руху в Наньянгу. Коли 1930 року комуністи проводили в Сингапурі свою секретну зустріч, метою якої було заснувати Малайську комуністичну партію (МКП), на ній був присутній Хо Ши Мін, легендарний лідер в'єтнамського комуністичного руху. Сперечання й конфлікти між Націоналістичною партією Гоміньдан та КПК у Китаї перекинулися також на їхніх прихильників у Сингапурі та Малайї. Під час війни як Гоміньдан, так і КПК боролися проти японських військ у Китаї. Рішучіше діючи проти японців, КПК здобула більшу підтримку з боку китайських робітників і фермерів.

Піднесення комуністичного Китаю в 1949 році подарував усій спільноті з китайською освітою почуття невимовної гордості за це досягнення та надію, що з виникненням нового могутнього Китаю народилася сила, яка покладе край їхнім приниженням і необхідності коритися британцям та іншим європейцям. Утім, одночасно його поява стала приводом глибоко прихованих побоювань малайців, індійців, китайців з англомовною освітою та китайської меншості, що підтримувала Гоміньдан. У 1949 році як КПК, так і Гоміньдан були оголошені в Сингапурі поза законом, але розподіл громади між цими двома партіями все одно залишився.

Китайська Народна Республіка (КНР) поставила собі за мету зміцнити лояльність заморських китайців до Пекіну. У 1949 році КНР заснувала Комісію у справах заморських китайців і розпочала транслювати радіопрограми. Вона підтримувала китайську освіту

за кордоном та заохочувала китайців Наньянгу відправляти своїх синів до Китаю для здобуття освіти, а також надсилати грошові перекази рідним у Китаї. Крім того, вона звернулася з закликом до висококваліфікованих лікарів, інженерів і вчителів повернутися та допомогти у відбудові батьківщини. По суті щодо колоніальних урядів та новоутворених незалежних урядів Індонезії і пізніше Малайї це була підривна діяльність. Радіо «Пекін», газети «People's Daily» та «Bejing Review» часто засуджували Малайзію як неоколоніальну змову, метою якої було переслідування людей із китайським корінням.

Тунку та інші малайські лідери боялись впливу Пекіну на МКП та основну масу китайськомовного населення. Коли 1963 року Чжоу Енлай написав мені листа, подібного до того, що отримали багато інших голів урядів, закликаючи позбутися ядерної зброї, я ввічливо відповів йому, що таке рішення, напевно, вітали б усі країни. Це було в той період, коли ми були самоуправною колонією, ще не ставши одним зі штатів Малайзії. Коли ж 1964 року мого листа до Чжоу опублікували в Китаї (ми тоді вже увійшли до складу Малайзії), Тунку привселюдно дорікнув мені за те, що я «став безпосередньо листуватися з урядом, який Малайзія не визнає і який словом і ділом довів свою ворожість до Малайзії».

У січні 1965 року прем'єр Чжоу Енлай засудив створення Малайзії у своїй промові, звернутій до індонезійської делегації в Пекіні. Після набуття незалежності дипломатичних стосунків між нами та КНР не було. Фактично до 1970 року Пекін не визнавав існування незалежного Сингапуру. У теле- та радіопрограмах із Китаю Сингапур називали «частиною Малайзії». Малайзія, однак, також для них не існувала, бо вона була «неоколоніальною змовою». Їхня пропаганда часто засуджувала «владу Сингапуру» за «злочинне збройне притиснення народові Сингапуру». У 1966 році Всекитайська федерація профспілок надіслала «лівим» сингапурським профспілкам телеграму, якою висловлювала обурення китайських робітників з приводу «варварських актів притиснення робітників, що не припиняються з боку сингапурської влади, яка танцює під дудку американського й британського імперіалізму». Особиста атака на мою адресу відбулась у 1968 році, коли радіо «Пекін» назвало мене «вірним псом американського та британського імперіалізму».

Коли Культурна революція в Китаї сягнула свого піку, ми тисячами конфісковували надруковані в Китаї «Думки Мао», що їх завозили окремі книгарні, які торгували китайськомовною літературою, а також так звані «маленькі червоні книжечки» Мао, що їх привозили китайські моряки для розповсюдження за кордоном. Навіть сингапурське відділення «Bank of China» не змогло уникнути цього безумства: там пропагандистські брошурки про Культурну революцію роздавали клієнтам клерки. Своїх громадян, причетних до цього божевілля, ми арештовували, але громадян Китаю не чіпали, оскільки нам було важливо зберегти торгівлю з Китаєм.

Наприкінці 70-их Пекін змінив своє ставлення до Сингапуру, особливо не афішуючи цього факту. У столичних містах, де існували наші представництва, їхніх голів запросили на прийоми на честь національного свята Китаю. На той момент пріоритетом Китаю було заручитися підтримкою якомога більшої кількості урядів, щоб зміцнити ряди проти Радянського Союзу, стримуючи поширення його впливу Південно-Східною Азією. Радянське вторгнення до Чехословаччини 1968 року та сутички на кордоні вздовж річки Амур між китайськими та російськими військовими загонами в 1969 році довели, що революційне кривляння Китаю загрожує насамперед йому самому – воно послаблює здатність країни протистояти радянській агресії.

У 1971 році Китай припинив публічно нападати на сингапурський уряд. Того року сингапурське відділення «Bank of China» на наш День Нації підняло над своїм дахом наш прапор – уперше за весь час. Торгівля між нашими двома країнами завжди була вигіднішою для них, ніж для нас. У той період Сингапур був другим (після Гонконгу) за важливістю покупцем їхньої валюти. Однак ми не переймались таким несправедливим торговельним балансом, бо вся наша економіка була побудована на транзитній торгівлі. Ми, проте, вимагали, щоб усі сингапурські підприємства, які мали китайських власників і вели торгівлю з Китаєм, були зареєстровані в державному бюро, що контролювало торгівлю з країнами комуністичного блоку. Завдяки такій вимозі будь-які ліцензії на продаж товарів у нас були неможливі без дозволу сингапурського уряду.

Перший контакт відбувся в 1971 році завдяки «пінг-понговій дипломатії». Ми дозволили, щоб сингапурська команда з настільного тенісу прийняла запрошення зіграти в Афро-Азійських іграх дружби з настільного тенісу, що проводились у Пекіні. Через кілька місяців на змагання Азійської асоціації настільного тенісу поїхала друга спортивна делегація. Потім ми погодились на пропозицію китайців надіслати їхню команду з пінг-понгу з метою дружнього візиту до Сингапуру наступного року, через кілька місяців після візиту президента Ніксона до Китаю. Від попередніх двох пропозицій (однієї – акробатичної трупи, іншої – торговельної місії з Пекіну) ми відмовились. Раджа як міністр закордонних справ зауважив, що третя відмова може вже образити китайців, що нам не потрібно. Мене обурило те, що під час дружніх матчів із настільного тенісу велика частина авдиторії насміхалась з нашої команди та вигукувала гасла на прославу Мао. Я публічно «відлупцював» цих інфантильних представників лівого крила, назвавши їх сингапурськими «міні-Мао».

КНР змінила свою позицію також стосовно заморських китайців. Малайзійський прем'єр-міністр Разак у травні 1974 року, за рік до падіння Сайгону, надіслав до Китаю свою делегацію. Після її повернення малайзійський уряд надіслав нам пам'ятну записку, що інформувала про перебіг дискусій. Керівник делегації поставив прем'єру Чжоу

Енлаю два запитання: перше стосовно їхньої політики щодо заморських китайців; друге – стосовно підтримки МКП. Чжоу відповів, що термін «заморські китайці» не є коректним, бо багато з цих людей уже прийняли громадянство країн, резидентами яких були. Консерватори за природою, вони перетворились на велику проблему в стосунках між КНР та цими країнами. «Новий Китай» застосовував щодо цих «так званих заморських китайців» нову революційну політику. Так, Комісію у справах заморських китайців було розпущено, щоб таким чином показати всім, хто покинув Китай, що вороття назад немає. Чжоу також заявив, що Китай не втручатиметься, якщо якась країна, де є китайськомовне населення, вирішить заборонити китайські газети й китайські школи. Що ж до МКП, то це питання потрібно було «розглядати в контексті історичної перспективи». КНР завжди підтримувала «визвольні рухи», спрямовані на звільнення країн із колоніального ярма. Однак тільки підтримка всередині країни, а не з боку КНР була здатна забезпечити успіх такому рухові. Ось чому, стверджував Чжоу, якщо країни Південно-Східної Азії та Китай дивитимуться в майбутнє, можна говорити про покращення стосунків і встановлення дипломатичних відносин.

Із 1969 року Китай став вимагати від заморських китайців, які раніше вільно в'їжджали до країни, оформлення віз. Там нарешті вирішили, що неможливо поєднувати непоєднуване. Якщо Китай хотів мати нормальні дипломатичні стосунки з країнами Південно-Східної Азії, в яких проживало китайське населення, він мав забути про «принцип крові», відповідно до якого будь-яка особа, чий батько є китайцем, автоматично отримувала китайське громадянство.

У жовтні 1971 року наш постійний представник в ООН, голосуючи за надання КНР статусу члена, сказав: «Існує лише один Китай, а Тайвань є його частиною... Звідси витікає, що тайванське питання – це внутрішнє питання, яке мають владнати між собою самі китайці, зокрема ті, що живуть на Тайвані». Однак ми все одно ще не встановили офіційних стосунків із КНР. Лише після того як у травні 1974 року такі стосунки встановив уряд Малайзії, я відчув, що настав час Сингапурові розпочинати формальні контакти з урядом КНР. Я погодився на те, щоб у березні 1975 року Раджа відвідав Китай.

Ми вважали, що найважливішим питанням порядку денного для китайців у той момент були стосунки Сингапуру з їхнім заклятим ворогом – СРСР. Сяо Гуанхуа, заступник міністра закордонних справ Китаю, зустрівся з Раджею в жовтні 1974 року в ООН та почав ставити запитання щодо російських кораблів, які прибували на ремонт до Сингапуру. Раджа пояснив, що ми не ображаємо жодну з країн, яка хоче відремонтувати у нас свої кораблі; ми є відкритим портом. Утім, він запевнив Сяо, що ми не дозволимо використовувати Сингапур для підривної діяльності проти сусідніх країн, серед яких був і Китай. Те саме Раджа повторив у розмові з Чжоу Енлаєм, додавши, що, оскільки наші су-

сіди надзвичайно чутливо ставляться до питання китайської більшості в Сингапурі, ми встановлюватимемо дипломатичні стосунки з Китаєм тільки після того, як це зробить Індонезія. Нам потрібно було уникнути будь-яких підозр, що на Сингапур впливають родинні зв'язки з Китаєм. Прем'єр Чжоу у відповідь зауважив, що Китай поважає Сингапур як незалежну державу. Однак для такої нашої позиції була ще одна, навіть поважніша причина, про яку китайці, можливо, здогадувались: ми хотіли спершу викорінити підривний вплив комуністів на наші китайські середні школи та університет Наньянг. Крім того, ми потребували часу, щоб зменшити кількість тих, хто народився в Китаї, та, дослухаючись до шовіністичних закликів, був здатний вплинути на різноманітні асоціації, як наприклад Китайська торговельна палата. Ми вже пересвідчились у тому, яким могутнім є «поклик крові», що визначав поведінку народжених у Китаї сингапурців.

Через прем'єр-міністра Таїланду Кукріта Прамоя, який відвідав Пекін у червні 1975 року, прем'єр-міністр Чжоу надіслав мені запрошення відвідати Китай. Я на нього не відповів. У вересні 1975 року, коли я відвідував іранського шаха в Тегерані, його прем'єр-міністр Ховейда також передав мені запрошення прем'єра Чжоу, додавши, що час не терпить. Я зрозумів це так, що мені рекомендують приїхати якомога швидше, якщо я взагалі хочу цієї зустрічі; у пресі часто стали з'являтись повідомлення про тривалі перебування Чжоу в лікарні. Я вирішив поїхати. Однак, перш ніж ми встигли домовитися про дату зустрічі, запланованої на травень 1976 року, Чжоу помер. Про цей майбутній візит ми оголосили в середині квітня, а через кілька днів Раджа знову оприлюднив позицію нашого уряду: Сингапур буде останньою країною АСЕАН, що обміняється з Китаєм дипломатичними представництвами.

До цієї моєї поїздки до Китаю ми готувалися, мабуть, більше, ніж до всіх інших. Від інших делегацій ми знали, що китайці вирізняються систематичним підходом і перевірятимуть інформацію, отриману від усіх членів делегації, на тотожність. Ми встановили загальну лінію, якої керівним членам нашої делегації потрібно було дотримуватись в усіх визначальних питаннях. Першим ішло питання визнання й дипломатичних стосунків: ми не могли змінити своєї принципової позиції, що підемо на них тільки після того, як такі стосунки встановить Індонезія; ми повинні були стати останньою країною АСЕАН, яка їх встановить. Другим була діяльність СРСР у Сингапурі: ми гарантували, що не допустимо будь-якої антикитайської діяльності з їхнього боку в себе, але оскільки ми є вільною економікою, то маємо дозволити Радянському Союзові відкрити в нас філію «Московського народного банку», щоб проводити торговельні розрахунки. Китайці боялись, що таким чином росіяни купують підтримку провідних китайськомовних бізнесменів Сингапуру. Ми вирішили запевнити китайців, що перспектива могутнього Китаю не викликає в нас негативних емоцій та підозр. Ми були нейтральними:

не підтримували ні СРСР, ні КНР. Ми підтримували Захід, бо це було в інтересах Сингапуру та його сусідів. Будучи добре обізнаними з тим, чим СРСР займається в Сингапурі та регіоні, ми обіцяли тримати його дії під пильним контролем.

Ми очікували тиску з приводу відкриття агенцій із двосторонніх зв'язків або торговельних представництв і вирішили дати чітко зрозуміти, що це має зачекати, поки аналогічні агенції й представництва не з'являться в Джакарті. Утім, ми були готові піти на поступку та дозволити одному працівникові «Bank of China» з КНР працювати в сингапурській філії. Попри те що ми хотіли заохотити Китай до поширення торгівлі з Сингапуром і були готові дозволяти відносно нешкідливий обмін у сфері культури та спорту, як-от обмін командами з настільного тенісу, баскетболу чи акробатичними трупами, ми не хотіли давати оманливих надій і налаштовувати проти себе Радянський Союз. Щодо Тайваню, ми домовились, що підтвердимо визнання тільки одного Китаю, а саме – КНР. Але найважливішим було те, що ми, очікуючи, що Китай стане характеризувати Сингапур як країну, «кровно з ним пов'язану», вирішили наголосити на своїй національній самобутності і незалежності.

Я попросив організувати нам якомога триваліщу поїздку, щоб ми максимально подивилися Китай. Було визначено дати: 10–23 травня 1976 року. Щоб перестрахуватися та довести всім, що наша делегація не формується за принципом кровних зв'язків, до її складу (17 членів) входив міністр закордонних справ – таміл із півострова Джафна Раджаратнам, та парламентський секретар – малаєць Ахмад Маттар, що мали бути присутні на всіх зустрічах, робочою мовою яких буде англійська.

Прямого рейсу з Сингапуру до Пекіну не існувало. Ми прилетіли до Гонконгу, сіли в поїзд до прикордонного пункту Ло Ву та пішки перейшли кордон, де нас на китайському боці вже чекав поїзд особливого призначення до Кантону. Того ж дня по обіді нас відправили на літаку «trident» британського виробництва до Пекіну, де в аеропорту на нас чекала урочиста церемонія вітання. Після того як оркестр НВАК зіграв національні гімни Сингапуру й Китаю, я оглянув почесну гвардію: відділення НВАК, військово-морського та повітряного флоту. Потім близько 2 000 китайських дівчаток у яскравих різнобарвних костюмах привітали нас, вимахуючи прапорцями Сингапуру й Китаю та квітами і співаючи «Huan ying, huan ying» («Ласкаво просимо, ласкаво просимо») та «Re lie huan ying, Re lie hyan ying» («Ласкаво просимо й дуже раді вам, ласкаво просимо»). В аеропорту висів величезний транспарант, на якому китайською було написано: «Jian jue zhi chi xin jia po ren» («Рішуче підтримуємо народ Сингапуру»). Вони не висловлювали своєї підтримки урядові Сингапуру. На відміну від прийомів, організовуваних для голів урядів, із якими Китай мав дипломатичні стосунки, коли було нормою публікувати в «People's Daily» вітальну статтю, на нашу честь такої статті в газеті не з'явилося. Крім

того, в аеропорту не було дипломатичного корпусу, який приїхав би мене привітати. Якщо опустити ці відступи від протоколу, у всьому іншому його дотримались цілком.

Прем'єр Чжоу помер у січні того ж року. Ден Сяопін перебував в опалі, через що був відсутній у Пекіні. Мене приймав Хуа Гофен. Він поводився і виглядав точнісінько так, як я собі уявляв незговірливого шефа служби безпеки комуністичної країни, що ним він колись і був. Позиції сторін було заявлено на офіційному державному банкеті ввечері 11 травня. Він проказав комплімент на нашу адресу: «У міжнародній політиці Сингапур опирається гегемонізму й політиці з боку сили, він захищає мир і нейтралітет у Південно-Східній Азії, активно розвиває стосунки з іншими країнами третього світу та зробив великий позитивний внесок у розвиток економічного обміну й торгівлі між націями». Потім він зачитав стандартні формули засудження гегемонії супердержав, не називаючи прямо, але очевидно маючи на увазі СРСР, уплив якого непомітно поширювався Південно-Східною Азією з того моменту, коли американці пішли з В'єтнаму.

Я відповів: «У Сингапурі історія звела разом на малому клаптику землі китайців, малайців та індійців. Ми пишаємось власною спадщиною. Маючи спільний досвід, ми розвиваємо свій, ні на чий не подібний спосіб життя. З огляду на наше географічне положення, наше майбутнє буде якомога тісніше пов'язане з майбутнім наших сусідів у Південно-Східній Азії».

Ми провели три формальні зустрічі, що всі разом тривали сім годин. На першій зустрічі у Великому палаці народів 11 травня Хуа Гофен запросив мене виступити першим. Я виклав основні факти стосовно Сингапуру. Так, я розповів, що, через те що наше населення на 75% складається з китайців, Малайзія та Індонезія підозрюють Сингапур у прокитайських настроях. Такі ж самі підозри плекають американці й росіяни. На нашу думку, до ролі Синга́пуру у світовій спільноті не можна було підходити так однозначно, базуючи свої оцінки тільки на національному складі нашого населення. Проблема лежала в іншій площині: наші китайці ділилися на дві частини. Перша, налаштована шовіністично, являла собою старе покоління, народжене ще в Китаї, але вона старішала і вже становила меншість. Було й молоде покоління, тільки з китайською освітою, яке виявилося нездатним опанувати англійську, і тому не могло знайти собі гарної роботи; хоч ці люди не були так емоційно прив'язані до землі батьків, як ті, хто там народився, але вони також виявляли прокитайські тенденції, а дехто з них навіть підтримував комуністів. Ми мали завадити їм завдати шкоди Сингапурові.

Сингапур не буде йти проти Китаю, продовжив я. Що сильнішим стає Китай, то кращим, рівномірнішим стає розподіл сил між США, СРСР і Китаєм, а це гарантує безпеку світові та Сингапурові зокрема. Якщо Китай дійде висновку, що незалежний Сингапур не суперечить його інтересам, тоді багато розбіжностей між нашими країнами

втратять свою важливість. З іншого боку, якщо Китай вважає що, незалежний Сингапур не в його інтересах, або якщо Китай із цієї причини хоче допомогти встановити у нас правління комуністичного уряду, тоді незлагода між нашими двома сторонами однозначно загостриться.

Замість того щоб зреагувати на мої зауваження, Хуа занурився в читання уголос своєї промови – аналізу країн третього світу, який на той момент був стандартним викладом міжнародної ситуації з позицій Китаю. Промову було сформульовано в найкращих традиціях революційних закликів. Нинішня міжнародна ситуація, сказав він, здатна прискорити занепад супердержав і пробудження країн третього світу. США й СРСР належали до країн першого світу; країни Азії, Африки, Латинської Америки та інших частин світу (серед них Китай і Сингапур) – до третього, а розвинені країни – до другого. США й Радянський Союз, зауважив він, борються за світову гегемонію. США перебуває вже на межі виснаження, бо переоцінило свій потенціал, а росіяни прагнуть домінувати у світі. Якщо вони продовжуватимуть цей свій гін, то світ неухильно рухатиметься до чергової війни. Таким чином, усім країнам треба бути готовим до такого кінця. Однак Китай бачив і США, і СРСР як «паперових тигрів»: їхня сила не відповідала їхнім амбіціям. Продовжуючи свою політику експансіонізму та агресії, росіяни самі себе прирікали на поразку. Китай же хвилювало, щоб місце вовка (США) під його азійськими дверима не зайняв тигр (Росія). Його промова була до краю сповнена штампами та кліше, якими користувалися китайське радіо й газети, коли слали прокльони на адресу імперіалістів і ревізіоністів.

12 травня, незадовго до того як мала розпочатись друга зустріч на найвищому рівні, до гостьової резиденції, де нас розмістили, увірвався офіцер із протоколу, щоб повідомити, що нас прийме сам «голова партії – Мао». Зазвичай високопоставленим гостям не призначали ніяких зустрічей із ним, і лише після того, як китайці оцінювали важливість відвідувачів, якщо вони вважали за доцільне, то інформували за кілька хвилин до такої зустрічі, що високому гостеві випала велика честь зустрітися з найбільшим лідером усього китайського народу. Моїх дружину й доньку, які в цей момент були на екскурсії в Літньому імператорському палаці, збудованому колись імператрицею Ці Сі, швидко забрали звідти, навіть не пояснивши причин. Удостоєних великої честі членів нашої делегації – мене самого, мою дружину та доньку, Раджаратнама (міністра закордонних справ), Хон Суй Сеня (міністра фінансів) та К.Ч.Лі (державного міністра культури), під конвоєм привезли до закритої резиденції Мао.

Авта повернули до відокремленого старою стіною кварталу за Великим палацом народів під назвою Чжун635ньхай, неподалік від площі Тяньаньмень. Через лаковані ворота ми ввійшли до комплексу з низеньких вілл у китайському стилі, розташованих довкола

озера, зупинилися перед однією з них, аж поки нас не запросили всередину. У салоні для малювання знаходився «Великий кормчий» Мао Цзедун у легкому сірому костюмі свого улюбленого крою; його підтримували дві помічниці. Ми потиснули один одному руки. Потім ми всі посідали, подбавши про правильну позу та про те, щоб не схрестити ноги – жест неповаги. Близько п'ятнадцяти хвилин Мао щось нерозбірливо говорив, а жінка середнього віку тонким голосом повторювала його слова мандаринським діалектом. Інколи вона записувала на папері великі китайські ієрогліфи, щоб показати їх Мао, той підтверджував, що він сказав саме це. Потім сказане перекладали на англійську. Ніяких суттєвих питань ця розмова не торкалася – вона просто була знаком великої честі, що її виявили сингапурській делегації, бо вважали її важливою. Мао вже не мав того гострого розуму, про який Ніксон і Генрі Кіссинджер так багато розповідали після своїх зустрічей із ним у 1972 році. На мою думку, Мао вже було не просто важко вимовляти слова – йому було важко зібрати докупи думки. У мене склалося враження, що він страждав на хворобу Паркінсона. У 82 роки ослабло не тільки його тіло, але й розум.

Наступного дня їхні основні газети, зокрема «People's Daily», надрукували на першій сторінці його фото, на якому зліва від Мао було видно мене. На фотографії він виглядав краще, ніж під час особистої зустрічі. Навіть коли минули роки, я знову й знову чув те саме запитання від журналістів: яким він був? По правді, єдине, що я міг сказати, це «не знаю». Те, що я побачив, було тінню людини, яка свого часу очолила Великий похід[1], перетворила партизанську армію на могутню бойову силу, боролася з японцями в ході партизанської війни, аж поки вони не здались у серпні 1945 року, перемогла армію націоналістів Гоміньдану і, врешті-решт, в 1949 році привела Комуністичну партію до влади. Він дійсно звільнив Китай від бідності, деградації, хвороб і голоду, навіть незважаючи на те що його «Великий стрибок» у 1958 році став причиною смерті через недоїдання мільйонів людей. Проте він не зміг звільнити китайців від невігластва та відсталості. Так, «китайський народ встав із колін», як Мао проголосив на площі Тяньаньмень 1 жовтня 1949 року, але він ще й досі не випростався на повний зріст.

Друга моя зустріч з Хуа відбулась у Великому палаці народів пізніше того ж дня й тривала дві години. Здавалося, що сьогодні він продовжував свою вчорашню промову: соціалістичний Китай твердо підтримує боротьбу країн третього світу, які протистоять імперіалізмові, колоніалізмові та гегемонізмові. Так само він підтримував революційну боротьбу в усіх інших країнах і повідомляв, що КПК (Комуністична партія Китаю) має стосунки з багатьма марксистсько-ленінськими партіями у світі, але не втручається у внутрішні справи інших країн. Партійні стосунки – одна річ, державні – інша. Я сказав,

1 Легендарний похід армії китайських комуністів У різних провінціях країни комуністи покидали позиції та території, які контролювали, щоб об'єднатись у комуністичні загони та закріпитися в особливому районі Яньань – Прим перекл.

що не розумію логіки цих тверджень. Замість того щоб прямо відповісти на мої слова, він сказав, що те, як малайзійський уряд ставиться до МКП та її діяльності, та те, якими мають бути їхні стосунки, є «цілковито внутрішньою справою малайзійського уряду».

Торкнувшись Індокитаю, він наголосив на «міжнародному обов'язку» Китаю підтримати народи В'єтнаму, Лаосу та Камбоджі в протистоянні «агресії США». Спроби СРСР втрутитись та посіяти розлад були, на його думку, навряд чи здатні принести успіх, бо ці країни не віддали б своєї незалежності, здобутої такою дорогою ціною, іншій великій державі. Це був натяк на протистояння Китаю й СРСР і на те, що їхні проблеми у В'єтнамі ще не закінчились.

На цій ноті пройшли останні хвилини офіційних зустрічей, позначені в моїй програмі перебування. На другий день були заплановані «переговори або відпочинок». Зранку 13 травня ми відвідали Велику стіну та гробниці династії Мін. На дворі було тепло, сухо, лежало багато пилу. Усі ми вмирали від спраги, тому після екскурсії не відмовили собі піти до ресторану неподалік від гробниць та з'їсти повноцінний китайський обід, із яким я випив досхочу пива. Коли ми їхали назад лімузином із державним червоним прапором, але без кондиціонера, я зрозумів, що сп'янів.

Прибувши до гостьової резиденції Дяоютай, я побачив біля дверей офіцера з питань протоколу, який сказав мені, що прем'єр-міністр Хуа чекає на мене. До обіду ніхто й словом не натякнув нам, що потім буде ще одна зустріч – інакше я б не поїхав на ту довгу виснажливу екскурсію. У програмі стояло: або зустріч, або поїздка до Храму неба. Оскільки нас повезли на таку виснажливу екскурсію до Великої стіни та гробниць династії Мін, ми, зрозуміло, подумали, що по обіді матимемо вільний час для відпочинку. Я був утомлений підйомом на Велику стіну та сп'янілий від випитого за обідом пива, до якого додалася півторагодинна поїздка назад спекотною і вкритою пилом дорогою. Ця тактика нагадала мені методи сингапурських комуністів, які часто намагалися нас вимотати. Я піднявся нагору, щоб прийняти холодний душ, випив кілька склянок китайського чаю та освіжився настільки, наскільки це було можливо. О четвертій годині дня я спустився вниз, щоб їхати на зустріч, позначену як «двогодинна».

Якийсь час ми присвятили обговоренню тонкощів міжпартійних і міжурядових стосунків. Я запитав: «Чи ви підтримуватимете Комуністичну партію Індонезії, якщо вона поставить собі за мету визволити Сингапур, чи вважатимете це несправедливою війною?». Він відповів: «Це запитання – гіпотетичне, такого не може бути. Індонезійське вторгнення до Східного Тімору було помилкою. Люди Східного Тімору повинні мати право обирати власні соціальні системи й уряд». Я наполягав: «Чи вважаєте ви, що Комуністична партія Малайзії, яка називає себе Малайською комуністичною партією, має рацію, коли заявляє про бажання визволити Сингапур?». Він відповів: «Люди Син-

гапуру мають право самі обирати свою соціальну систему та власну форму правління». Я поцікавився: «Тоді чи правий я, коли вважаю, що Китай не стане підтримувати визволення Сингапуру Малайською комуністичною партією, бо таке визволення має статися з волі народу Сингапуру, а не народу Малайзії?». Він виглядав спантеличеним, бо не знав, що МКП хотіла визволити і Малайю, і Сингапур.

У хвилини, поки відбувався цей обмін репліками, Сяо Гуанхуа шалено щось шкрябав на листку паперу, після чого підсунув йому записку. Але як упертий керівник служби безпеки, яким він був, він демонстративно відкинув записку вбік, не читаючи її, та сказав, що не знає, якою є ситуація; проте, де б комуністичні партії не боролися за визволення, вони все одно б перемогли, бо в їхній бік спрямований потік історії.

Я пояснив, що МКП заявляє себе як комуністична партія, чиє завдання – визволити як півострівну частину Малайї, так і Сингапур. Ось чому, на мою думку, для КНР мало б сенс на певному етапі чітко визначити свої позиції щодо коректності міжурядових стосунків із Сингапуром; міжпартійні ж стосунки мають залишитися в рамках стосунків між Комуністичною партією Китаю та Комуністичною партією Сингапуру, яка намагається його визволити, а не з однією з партій Малайзії чи Малайї, як наприклад МКП.

Хуа повторив, що жодна іноземна держава нездатна нав'язати соціалістичну систему іншій країні – якщо я боюся саме цього. Я тиснув на нього, щоб остаточно з'ясувати ставлення Китаю до принципового питання: чи має рацію Малайська комуністична партія, заявляючи своєю метою визволення народу Сингапуру. Він ухилявся від прямої відповіді під тим приводом, що не вивчав цього питання. Я ще раз пояснив, що саме мене цікавить, але він відмовився висловити своє бачення.

Натомість він пішов в атаку – перейшов до основної мети цієї зустрічі: оборонних зв'язків між Сингапуром і Тайванем. Він почав м'яко, сказавши, що між народами Китаю й Сингапуру віддавна існують традиційні дружні стосунки – «стосунки, наче між кровною ріднею», що єднають китайців КНР і тих, хто переселився до Сингапуру, та їхніх нащадків. Він сподівався, що після мого візиту ці стосунки навіть покращаться. Відтак його слова втратили м'якість, а тон посерйознішав; він сказав, що ми побудували «військові відносини» з «чанівською клікою з Тайваню». Це, на його думку, суперечило позиції сингапурського уряду щодо «єдиного Китаю» і не сприяло розвиткові взаємовигідних стосунків між нашими двома сторонами.

Загнати себе в захисну позицію я не дозволив. Так, Сингапур визнає існування «єдиного Китаю», а також те, що Тайвань і континентальний Китай є однією країною. Проте на сьогодні Тайванем управляє націоналістичний уряд, який утік із континенту. Я не мав іншого виходу, як мати справу з фактичною владою Тайваню. Якби КНР була фізично здатна розпоряджатися на Тайвані, я звернувся б до КНР із проханням дозво-

лити військові навчання. Сингапур має знайти можливість зміцнювати свій оборонний потенціал. Обмежені в повітряному, водному та наземному просторі, ми повинні шукати навчальні полігони в Таїланді, Австралії і Новій Зеландії. Перш ніж розпочати повномасштабні навчання на Тайвані в 1975 році, наш міністр закордонних справ Раджаратнам поінформував їхнього міністра закордонних справ Сяо Гуанхуа, що цей захід жодним чином не свідчить про зміну нашої позиції з питання визнання єдиного Китаю. Сяо Гуанхуа Раджі тоді не відповів.

Хуа Гофен підвів підсумок, заявивши, що, з огляду на відмінні соціальні системи двох наших країн, між ними існують суттєві розбіжності. Утім, вони не відіграють великої ролі, оскільки обидві сторони шляхом відкритого обговорення знайшли багато точок дотику. Хуа тиснув на мене, як тільки міг.

Я сказав, що публікація фотографії і статті про мою зустріч із Головою Мао в «People's Daily» не викличе великого захоплення в Південно-Східній Азії. Я б не радив Китаєві надсилати до нас торговельну місію, поки не зникнуть підозри наших сусідів, які неминуче виникнуть після такої «реклами». Що теплішими будуть обійми Китаю до пов'язаного з ним «кровними узами» Сингапуру, то більшими будуть підозри наших сусідів. Це дуже ускладнило б ситуацію, бо в сусідніх з нами країнах проживали значні китайські меншості, які, проте, відігравали велику роль в їхній економіці, і саме їхні економічні успіхи викликали заздрощі та негативне ставлення з боку автохтонного населення. У разі, коли ці громади поділяла ще й релігія, їхні представники рідко єдналися шлюбними узами, як наприклад з мусульманами в Малайзії та Індонезії. Це була проблема без розв'язання, яку Китай мав завжди брати до уваги. Вона була важливим глибинним фактором, що визначав стосунки між Китаєм та іншими країнами Південно-Східної Азії.

За словами Хуа, він уже досить чітко пояснив, що «Китайський уряд визнає та поважає незалежність і суверенітет Сингапуру». Політика Китаю стосовно нащадків китайців, які живуть за межами КНР, була однозначною. Вона не схвалювала подвійне громадянство. Китай заохочував цих людей брати громадянство країни проживання, яку вони самі обрали. Усі ті, хто це робив, автоматично втрачали громадянство Китаю. Він був дуже радий, що переважна більшість жителів Сингапуру, які мали китайське коріння, вже отримали наше громадянство й разом із людьми інших національностей будували тепер власну країну. Традиційні дружні та «родинні» стосунки між народами Сингапуру й Китаю були фактором, що позитивно впливав на розвиток стосунків. Його помпезні, сповнені кліше речення дуже дратували мене. На думку Раджі, Хуа бракувало досвіду й тонкості розуміння, притаманних Чжоу Енлаю, який, Раджа був певен цього, повів би дискусію зовсім інакше та без комуністичного жаргону. Лідер такої великої країни, який виглядав сильним і затятим, але не мав достатньої тонкості, мене розчарував. Він просто

йшов уторованим шляхом – гнув стандартну партійну лінію, коли розмова торкалась питань національності й «родинних» зв'язків, а також поринав у софістику, проводячи межу між стосунками «між урядами» та «між партіями», щоб таким чином виправдати втручання Китаю у внутрішні справи інших країн. Крім того, він ніяк не хотів визнати, що його теорія, яка стверджує, що визволення має походити зсередини самої країни, суперечила діям Китаю – матеріальній та пропагандистській підтримці, що він її надавав Комуністичній партії Малайї, яка поставила собі за мету насильно визволити Сингапур. Сяо Гуанхуа та посадовці з Міністерства закордонних справ Китаю, знайомі з ситуацією в Південно-Східній Азії, почувалися незручно, спостерігаючи за тим, як їхній прем'єр без жодного успіху намагається залякати сингапурських міністрів.

У своїй заключній промові на банкеті, який відбувся через два дні, я наголосив ось на чому: «Китай і Сингапур дійшли згоди, що нам потрібно реалізовувати двосторонні стосунки, спрямовуючи увагу на ті питання, з яких досягнуто згоди, а не на ті, з яких ми дотримуємось різних позицій, бо базуємо їх на повністю відмінних засадах... Прем'єр Хуа стверджує, що Китай як соціалістична країна підтримує революційну боротьбу всіх народів. Але прем'єр Хуа також заявляє, що Китай не втручається у внутрішні справи інших країн та що те, як сингапурський уряд ставиться до сингапурських комуністів, це проблема тільки уряду. Виходячи з обіцянки невтручання у справи інших, я думаю, ми можемо далі розвивати наші стосунки». Ця публічна заява була призначена підготувати ґрунт для посилення заходів стосовно членів об'єднаного комуністичного фронту в Сингапурі.

Того ж вечора після обіду прем'єр Хуа Гофен поїхав разом зі мною машиною з урядовим червоним прапором із гостьової резиденції Дяоютай до центрального залізничного вокзалу Пекіну. Церемонія проводів була урочистою: тисячі школярів вимахували різнокольоровими паперовими квітами й співали пісні. Мене й решту делегації разом з офіцерами служби безпеки та в справах протоколу й персоналу, який займався багажем, посадили до спеціального поїзду, яким ми вирушили в наш тур західними провінціями Китаю.

Поїзд вирушив з Пекіну о 22:15. У моєму вагоні була ванна – найбільша, яку я коли-небудь бачив за все своє життя. Мені було дивно: кому могла прийти у голову ідея поставити ванну замість душової кабіни в залізничному вагоні, який постійно хитається й підстрибує? Можливо, її встановили тут для Голови Мао. Ми прокинулись у Янчуані, в провінції Шаньсі. Після сніданку просто у вагоні нас повезли звивистою дорогою до Дажаю. Там на нас уже чекав революційний комітет, що мав багатий досвід приймання високопосадових гостей. Ми прослухали добре відрепетирувану розповідь про те, як революційна лихоманка підкорила все й усіх. Ніч ми спали у своєму поїзді, а прокинулись у Сіані, де мали оглянути нещодавно відкрите захоронення імператора Ціня Ші Хуан Ді. Там буквально недавно почали викопувати теракотових воїнів.

Пізніше, вже на урочистому обіді, організованому ревкомом провінції Шаньсі, ми прослухали першу з багатьох промов, сформульованих у виголошеній Хуа Гофеном лінії: засудження «капіталістичних поплентачів» – тих, хто оманою пробрався до Комуністичної партії, а тепер намагався відновити капіталізм. На той момент я вже встиг прочитати, що Ден Сяопіна зняли з посади (другої за важливістю в країні) та засудили як такого власне «капіталістичного поплентача». Уперше почувши цей вислів від Хуа, я не звернув на нього великої уваги, але, чуючи його скрізь, куди б ми не їхали, я дійшов висновку, що це, мабуть, було серйозне питання; людина, ім'я якої не називали, мабуть, була важливою особою, якщо її треба було засуджувати щодня по всій країні.

Наступного дня ми поїхали до Єньаня, легендарної бази Восьмої армії, та лесової печери[2], в якій Мао облаштував собі кабінет. У пам'ятному музеї екскурсовод, молода жінка, говорила з запалом християнського місіонера. Щоразу називаючи ім'я Мао, вона ледве не здригалась у релігійному екстазі, наче він був Господь Бог, а Чжоу Енлай та інші безсмертні учасники Великого походу – його архангелами. У скляній вітрині стояло опудало маленької білої конячки: на ній Чжоу Енлай проїхав частину шляху в цьому поході. Декламація екскурсовода так тиснула на мозок, що Чу й Лін вирішили відійти подалі, залишивши мене демонструвати інтерес і ввічливо реагувати.

На ніч ми зупинилися в Янчаліні, найбільшому місті поблизу Єньаня. Знову пристрасна промова, що засуджує «капіталістичного поплентача» – цього разу у виконанні голови ревкому місцевої префектури. Потім ми вилетіли назад до Сіяню, де нас поселили в просторому гостьовому комплексі, в якому мені надали шикарний номер із величезною ванною кімнатою та гардеробом. Як мені сказали, його спеціально обладнали для Голови Мао. Такі розкішні гостьові номери були «бонусами» для керівників провінцій і тих, що прибували з Пекіну.

Потім ми вилетіли до Шанхаю, де нас знову вітали танцем школярки у різнокольорових вбраннях, із паперовими прапорцями та квітами. За вечерею голова шанхайського муніципального ревкому, молодий чоловік, із пристрастю та запалом засудив «капіталістичного поплентача». Ми дізналися, що Шанхай є «найлівішим» з усіх міст і провінцій та оплотом радикалів, які об'єдналися довкола дружини Мао, Цзян Цинь, і «банди чотирьох», що їх арештували та кинули до в'язниці незабаром після смерті Мао.

Ближче до кінця нашого туру китайськими провінціями між китайськими посадовцями, що нас супроводжували, та членами моєї делегації, які говорили мандаринським діалектом, можна було навіть спостерігати певне зближення. Передаючи за вечерею один одному страви, вони жартували, приязно, але з іронією: «Zi li geng sheng», – ци-

2 Печери в лесовій породі – пористій, однорідній, тонкозернистій осадовій гірській породі світло-жовтого або палевого кольору – Прим. перекл.

туючи одне з гасел Мао: «впевненість у собі та самодопомога», маючи на увазі, що здатні самі взяти собі їжу і не потребують сторонньої допомоги. Крига потроху скресала. Дисципліновані партійці виявились простими смертними, що полюбляли гарну їжу й вино, якими мали змогу насолоджуватися тільки тоді, коли до країни з візитом приїздили високопосадові гості.

Потім відбулась остання спільна вечеря, цього разу організована ревкомами провінції Гуандун та муніципального округу Гуанчжоу (Кантон). Нам пощастило: прозвучала тільки одна промова й останній прокльон на адресу «капіталістичного поплентача», у яких не було чути ані пристрасті, ані переконаності.

Наступного ранку з нами урочисто прощалися на залізничній станції в Кантоні, де ми сідали в поїзд особливого призначення до Шеньчженя. Востаннє сотні школярок розмахували паперовими прапорцями й квітами, піснею бажаючи нам гарної дороги. Мені було дивно: як можна знімати учнів із занять заради такої показухи. Через дві години ми вже були в Ло Ву. Переходячи пішки кордон, коли Китай залишився позаду, ми з полегкістю зітхнули – нарешті настав край пісням і гаслам.

Усі ми, члени тієї делегації, дуже хотіли побачити цей загадковий новий Китай. Для етнічних китайців Наньянгу він мав якусь містичну притягальну силу, що притаманна землі батьків. Китайці одягали своїх дітей у найкраще вбрання, щоб привітати нас в аеропортах, на залізничних станціях, у дитячих садках та інших місцях, які ми відвідували. Ці яскраві костюмчики, светрики й кофтинки діти вбирали тільки у святкових нагодах, а потім знову ховали до шафи. Основна маса китайського народу, як чоловіки, так і жінки, вбиралася в одноманітні й незграбні сині або темно-сірі піджаки у стилі Мао. Тоді ми цього ще не усвідомлювали, але ці місяці фактично стали останніми для Мао. Через чотири місяці він помер – після землетрусу на Тянь-Шані, у вересні того ж року. Пізніше я навіть радів, що мені вдалося побачити країну, перш ніж Ден Сяопін відкрив її світові; я побачив підкреслену одностайність в одязі та мові і мав змогу послухати пропаганду, від якої тупів розум.

Усі, з ким ми там знайомились, відповідали на наші запитання однаковісінько. В пекінському університеті я запитав студентів, що вони збираються робити після закінчення навчання. Відповідь була миттєвою, без роздумів: «Те, що накаже партія, те, чим я зможу найкраще послужити своєму народові». Особисто мене такі відповіді, що нагадували тріскотню папуги, почуті від надзвичайно розумних молодих людей, дратували. Всі вони до останнього були політично коректними, але нещирими.

Це був дивний світ. Я читав про Китай, особливо після візиту президента Ніксона. Однак невпинна атака – величезні транспаранти, нанесені фарбою або наклеєні на стіни, гігантські плакати, розміщені посередині пшеничних та рисових полів, із підкреслено

революційними гаслами – створювала враження, що ти потрапив до сюрреалістичного фільму. Коли ви постійно чуєте ці заклики, що лунають з гучномовців на залізничних станціях та в громадських парках, по радіо, врешті-решт ваші почуття притупляються. У самих людях ми побачили небагато такого запалу, за винятком випадків, коли нам змушені були розповідати про Культурну революцію, і то з удавано пожвавленими інтонаціями захоплення. Це було «потьомкінське село» розміром у Китай.

Дажай, який розмістився в бідній на врожаї північно-західній провінції Шаньсі, був зразковою китайською комуною. Довгі роки його часто розхвалювали ЗМІ за нібито постійні високі врожаї. Серед гасел, які Голова Мао подарував своєму народові, було: «Хочеш вивчити сільське господарство, вивчай Дажай. Хочеш вивчити промисловість – вивчай Дацин[3]» («Nong ye xue Dazhai. Gong ye xue Daqing»). Ось чому я попросив показати нам Дажай.

Через десять років відкрилась правда: Дажай був фальсифікацією. Продуктивність цієї комуни стала наслідком особливих заходів, що забезпечували високі врожаї. У Дацині на нафтових родовищах «зразкові» робітники не могли видобути з землі максимуму, бо цього їм не дозволяли відсталі технології; прибутки постійно падали. Революційний запал не здатний замінити досвід, коли йдеться про сільське господарство або видобуток корисних копалин. Поширене переконання ери Мао: «Ліпше червоний, ніж професіонал», було за своєю природою помилковим – воно було оманою, яку випробовували на людях.

У кожній зі столиць провінцій голова революційного комітету (чи губернатор, як цю посаду стали називати після офіційного завершення Культурної революції) організовував на мою честь урочисту вечерю. Кожний із них у промові обов'язково засуджував і проклинав «капіталістичного поплентача» – кодове ім'я Ден Сяопіна. У той момент ми не бачили в цьому сенсу, бо не розуміли тієї символічної мови, що нею користувались у Китаї для його засудження. Я спостерігав за урочистими обличчями людей, які з непроникним виразом зачитували свої промови. Перекладачі вже знали напам'ять, про що буде наступна фраза, і просто повторювали ці штампи по колу, але англійською. Мені було цікаво, які почуття вони насправді переживають, але жодний не виказав своїх думок.

Поїздка до Китаю дала нам так багато вражень, що знадобився певний час, щоб їх перетравити й розкласти в голові «по поличках». Щовечора я зіставляв свої враження з враженнями Чу. Навіть якщо нас підслуховували, як це було під час нашого візиту до Москви 1970 року, то ніяк цього не показували. Нас супроводжувала наша донька Вей Лін, тоді вже студентка третього курсу медичного факультету. Вона десять років провчилася у вищій школі Наньянг для дівчат, де викладання велося суто китайською, і щойно в 16 років склавши екзамен, вона лише останні два роки навчалася англійською, щоб потім

3 Місто на північному заході Китаю, в районі якого розташовані багаті нафтові родовища. – Прим. перекл.

мати змогу вивчати медицину в нашому університеті. Проблем із мовою в неї не було – були проблеми з розумінням справжнього значення того, що вона чула. Коли вона ходила погуляти сама провінційними містами, що їх ми відвідували, її завжди оточували цікаві. Звідки вона приїхала, запитували вони. Із Сингапуру. А де це? Під час вечерь Лін викликала не меншу цікавість китайських жінок, ніж решта делегації. Вона виглядала, наче китаянка, розмовляла їхньою мовою, і все ж таки дуже відрізнялась від них поведінкою: не соромилась, невимушено поводилася в компанії дорослих. Порівняно з ними вона була гарно вбрана, була жвавішою й балакучішою, взагалі, була наче дівчина з іншої планети. Вона й внутрішньо відрізнялась від них. Як і я, вона вважала, що постійний потік пропаганди з гучномовців та радіоприймачів притупляє розум і почуття.

Для моєї доньки ця поїздка стала одкровенням. До того вона вивчала історію й літературу Китаю докомуністичного періоду і з нетерпінням чекала на можливість побачити його історичні пам'ятки, культурні артефакти й дива, особливо ті, про які йшлося в пишних віршах, що їх школярі вивчали напам'ять. Проте, побачивши бідність, яка різко контрастувала з горами й храмами з такими романтичними назвами, вона дійшла висновку, що акцент Китаю на тому, що він є найдавнішою у світі безперервно існуючою цивілізацією, насправді заважає йому наздогнати розвинутий світ; а також зрозуміла, що життя в Сингапурі було кращим, бо ми не мали такого каменю спотикання.

Велике здивування Лін викликало те, що Китай відрізнявся навіть від тих східноєвропейських країн, у яких вона побувала зі мною, бо він був ізольований від зовнішніх впливів; і те, яким тотальним виявилось прищеплення нових ідей: воно змушувало людей давати політично коректні стандартні відповіді, яким би молодим не був чиновник, у якій би провінції він не жив. Їй надали мало можливостей поспілкуватися зі звичайними людьми. Куди б вона не йшла (під час прогулянки або пробіжки), її оточувала охорона, яка відтісняла від неї людей. Але що її дійсно втомило, то це безкінечні транспаранти великими літерами, найбільш популярними з яких на той момент були: «Критикуй Конфуція – критикуй Ден Сяопіна», «Зруйнуймо буржуазний підхід до економіки», «Хай живе довіку непереможна думка Мао Цзедуна». Її здивували люди, які без жодних сумнівів та питань підкорялися владі. Ще до кінця візиту вона сказала мені, що рада, що її предки колись вирішили шукати своєї долі в Наньянгу.

До цієї поїздки наш уряд дуже суворо підходив до сингапурців віком до 30 років, які просили про дозвіл виїхати до Китаю: зазвичай їх не пускали. Повернувшись звідти, я наказав переглянути ці правила, запевнений власним досвідом і реакціями Лін, що найкращий спосіб викорінити романтичні ідеї стосовно великої землі предків – це відправити молодь туди на якийсь, бажано тривалий час. Невдовзі ми взагалі зняли цю заборону.

Мене вразив розмір китайської території та різкі відмінності між його 30 провінціями. Але до чого я був не готовий, то це почути таке розмаїття акцентів: багато людей мені було дуже важко зрозуміти. Прем'єр Хуа походив із Хунані[4] й мав, відповідно, дуже помітний акцент. Дуже мало серед тих, із ким я познайомився, вживали стандартний «путунхуа» (тобто мандаринський). Діалекти й акценти китайців, які розмовляли мандаринським діалектом, відрізнялися так сильно, що, коли ми приїхали до Гуанчжоу, жінка-перекладач, яка мене супроводжувала, надзвичайний професіонал, не могла зрозуміти найстаршого члена ревкому, який походив з острова Хайнань, навіть якщо той говорив мовою, яку сам вважав мандаринською. Я розумів його, бо у нас в Сингапурі мешкало чимало вихідців із цього острова, які розмовляли аналогічним «діалектом» мандаринської, тому я став перекладати слова цього члена ревкому для китайського перекладача! Це лише невеликий зразок проблеми об'єднання Китаю через спільну мову. Китай у п'ять разів більший за континентальну Європу як за розміром території, так і населення. Китайці на 90% є ханьцями й використовують одну систему письма, але для одного й того самого написаного слова вони мають різні голосні й приголосні; крім того, поступово в різних провінціях і навіть у сусідніх містах сформувались ідіоми й своєрідний «суржик», що його не розуміють навіть близькі сусіди. Ще починаючи з часу скинення династії Цин у 1911 році, в Китаї докладали чимало зусиль для уніфікації мови. Утім, знадобиться ще чимало часу, перш ніж тут буде досягнуто успіху. Можливо, супутникове телебачення, радіо та мобільні телефони уможливлять втілення цієї мети за одне-два покоління, але лише для найосвіченіших молодих жителів країни.

Протягом двох тижнів подорожі Китаєм ми кожного дня кудись їхали, щоразу в супроводі нових господарів різних провінцій та завжди – чиновників Міністерства закордонних справ із відділу Південно-Східної Азії, перекладачів та офіцерів із питань протоколу, персоналу, що займався нашим багажем, та охорони – весь цей гурт їхав разом із нами з Пекіну до Гуанчжоу. Наприкінці подорожі ми стали почуватися вже доволі напружено, бо кожної хвилини мали контролювати свою поведінку. У їхній команді виявились чиновники, які володіли всіма мовами й діалектами, що ними володіли ми. Немає значення, говорили б ми хоккієнським діалектом, малайською чи англійською – серед персоналу були люди, які жили в Південно-Східній Азії або служили в Індонезії багато років та володіли малайською, індонезійською чи хоккієнським діалектом не гірше за носіїв мови й могли підслухати та зрозуміти нас. Отже, перейти з однієї мови на іншу, щоб поспілкуватися незалежно, було неможливо. Щоправда, було кілька вечорів, коли ми вечеряли тільки у своїй компанії; години, коли ми мали змогу вільно обмінюватись враженнями, стали для нас справжньою втіхою.

4 Провінція на південному сході Китаю. – Прим перекл

Де б ми не зупинялись, пекінські чиновники, які мали приглядати за нами та задовольняти наші потреби, намагалися втягнути членів нашої делегації в розмову, щоб «промацати» наші думки з приводу різних питань і наші реакції. Ретельність їхнього підходу вражала. Представники сингапурської преси, що супроводжували нас, розповідали, як пізно ввечері кожного дня вони збиралися, щоб обговорити свої знахідки й висновки, написати детальні звіти про розмови й спостереження цього дня. Мені було цікаво, хто ж буде їх читати. Очевидно, що ці документи готувались для когось, бо чиновники підходили до їхнього написання дуже серйозно. Я дійшов висновку, що однією з причин, з яких вони хотіли, щоб я відвідав Китай, було бажання побачити мене особисто та оцінити мій характер і підходи.

Прощаючись із нами на залізничній станції в Гуанчжоу, чиновник у справах Південно-Східної Азії та Сингапуру – високий і хворобливо худий чоловік років п'ятдесяти сказав К.Ч.Лі, що, спостерігаючи за мною протягом двох тижнів, зрозумів, що я є людиною витривалою й жорсткою. Для мене це прозвучало як комплімент. Коли ж прощаючись зі мною, вони заплескали в долоні, я помахав їм рукою. Я не став аплодувати, щоб не бути подібним до них. Як на мене, аплодувати у відповідь було якось смішно. Я був сингапурцем, відмінним від них – і хотів це підкреслити. Реакція моєї родини була подібна до моєї: ані Чу, ані Лін не хотіли відчувати себе одними з них. Сказати по правді, ми ніколи в житті не відчували себе настільки не-китайцями, як під час нашого першого візиту до КНР.

Ще одним моментом, який кілька разів змушував мене ніяковіти, стало те, що, коли наша делегація відвідувала якусь фабрику або виставку, мені за китайською традицією підносили пензлика, китайське чорнило на спеціальній дощечці та аркуш рисового паперу чи пропонували чисту сторінку в книжці, прохаючи написати кілька слів коментарю. Оскільки моє знайомство з китайським пензлем обмежувалось кількома місяцями навчання в початковій китайський школі, я змушений був просити звичайну ручку та писав свої коментарі англійською.

Коли я краще познайомився з цими людьми, відчуття неприналежності до китайського етносу дещо послабшало; мене більше не відволікали відмінності у мові, вбранні та поведінці. Проте під час того першого візиту вони видавалися нам істотами з іншої планети. Спілкуючись із китайцями з півдня, ми, мабуть, за зовнішністю скидалися на них, але навіть тут ми гостро відчували, що не належимо до їхнього світу.

Тоді я ще не знав, що багатьох наших сингапурських студентів-китайців, які поїхали в 1950-ті роки до Китаю, щоб зробити свій внесок у справу революції, китайське суспільство так і не прийняло. Вони назавжди залишилися осторонь – «хуаціяо», або заморські китайці, відмінні від них, інші. Сумно: вони ж бо поїхали до Китаю, бо дуже сильно

хотіли зробити свій внесок і належати до цього суспільства. До них ставились (чи мали ставитись) інакше, ніж до місцевих жителів, створюючи для прибулих з-за моря привілейовані умови, бо інакше життя здалося б їм занадто важким. І саме через ці привілеї, ці особливі умови загальна маса китайців відторгла їх. Важко було обом сторонам. Родинні зв'язки – гарна річ, якщо заморська рідня мешкає в себе, лише час від часу приїжджаючи з подарунками й гостинцями. Але родич, який залишався у Китаї, намагаючись влитися в його суспільство, був важким тягарем, хіба що мав би якісь особливі вміння або знання. Чимало з тих, хто поїхав на батьківщину предків із романтичними революційними ідеалами, закінчили емігрантами в Гонконгу або Макао, де життя було ближчим до звиклого їм у Сингапурі та Малайї, того життя, від якого вони колись презирливо відмовились. Чимало з них подавали прохання на дозвіл повернутися до Сингапуру. Наш Відділ внутрішньої безпеки, підозрюючи, що серед них можуть бути підготовлені МКП шпигуни й спеціалісти з підривної діяльності, ставав на заваді таким поверненням. Наша позиція в цьому питанні виявилась абсолютно неправильною – саме ці люди, які повністю розчарувалися в Китаї та комунізмі, були б нашим найкращим щепленням проти вірусу маоїзму.

Зовнішньо ми дуже подібні до китайців із південних провінцій. У нас однакові культурні цінності, ставлення до стосунків між чоловіками й жінками, родинних стосунків, шанобливість до старших та інші соціальні норми, які стосуються родини й друзів. Проте так само помітно ми відрізняємося за своїм світосприйняттям і широтою кругогляду, розумінням свого місця в цьому світі! Їхня країна така велика, що вони абсолютно певні: для них завжди знайдеться місце за найкращим столом, щойно вони приведуть свою країну в порядок, а це є тільки питанням часу. Жодний китаєць не сумнівається в тому, якою буде доля Китаю після того, як вони відновлять свою цивілізацію – найдавнішу цивілізацію у світі, що має безперервну історію в 4 000 років. Нам, переселенцям, які з власної волі відрізали себе від коріння й переселилися на новий ґрунт, в інших широтах бракує цієї впевненості. Ми постійно сумніваємось у своєму майбутньому, постійно переживаємо: що ж там нам далі приготувала доля в цьому непевному та швидкоплинному світі.

37. Китай Ден Сяопіна

Моя зустріч із заступником прем'єр-міністра Ден Сяопіном виявилась незабутньою. Жвавий чоловік 74 років, зростом не більше п'яти футів[1], але кремезний, у бежевому костюмі в стилі Мао спустився по трапу «боїнга 707» в аеропорту Пайя-Лебар у листопаді 1978 року. Він швидко обійшов почесну гвардію, а потім поїхав зі мною до Істана-вілли – нашої резиденції для урядових гостей у кварталі Істана. Того ж дня по обіді ми зустрілися для проведення формальних дискусій у приміщенні нашого Кабінету.

Побачивши багато плювальниць у Великому палаці народів, я наказав поставити одну з розписаної блакитно-білої порцеляни поряд із кріслом Дена. Я читав, що він регулярно користується плювальницею. Крім того, на видному місці біля нього я наказав поставити попільничку – єдину в приміщенні, бо по всій Істані діяло правило: ніякого куріння в кімнатах, де є кондиціонери. З нашого боку це мало бути знаком шани до історії Китаю. Я особисто пересвідчився в тому, що витяжну вентиляцію у приміщенні Кабінету було ввімкнено на повну потужність.

Я вітав його як великого китайського революціонера. Він відповів, що Сингапур для нього не така вже новина: п'ятдесят вісім років тому, у 1920 році, він провів тут два дні, коли їхав до Франції. Під час мого візиту до Пекіну в 1976 році він не мав змоги зі мною зустрітися; в той момент його «тимчасово посунули». Тоді він став жертвою «банди чотирьох», але врешті-решт він переміг їх. Наступні дві з половиною години розмови він присвятив описові загрози, яку являв собою Радянський Союз для всього світу. Усі країни й народи, які не хотіли війни, мали, на його думку, виступити єдиним фронтом проти мілітаристів. Він процитував Мао: нам всім треба об'єднатися, щоб подолати «wang ba dan» (буквально «яйце черепахи», але його перекладач переклав цю фразу як «сучий син»). Він докладно описав мені радянські маневри в Європі, на Близькому Сході, в Африці, Південній Азії та, зрештою, й Індокитаї. СРСР досягнув надзвичайних успіхів у В'єтнамі. Дехто не розумів, чому стосунки між Китаєм і В'єтнамом були такі погані та чому Китай удався до таких дій, як різке скорочення допомоги, фактично підштовхнувши В'єтнам в обійми Радянського Союзу, замість того щоб перемогти там. На його думку, це запитання треба було поставити інакше: чому В'єтнам уважав за доцільне самому кинутись у ці обійми, якщо це було не в його інтересах? Відповідь проста: «заповітна мрія В'єтнаму створити Індокитайську федерацію». Така ідея приходила

1 152,4 см – Прим. перекл.

в голову навіть Хо Ши Міну. Китай же ніколи на неї не погоджувався, через що В'єтнам уважав його найбільшою перепоною на шляху до створення цієї федерації. Китай дійшов висновку, що В'єтнам не збирається міняти своїх позицій, а отже, його настрої дедалі більше ставатимуть антикитайськими. Вигнання етнічних китайців із В'єтнаму ще раз доводило це. Ретельно обміркувавши ситуацію, Китай вирішив перекрити свій кран допомоги.

За словами Дена, загальна сума допомоги, що її Китай надав В'єтнамові, становила понад 10 мільярдів американських доларів, що за сучасною вартістю долара вже дорівнювало 20 мільярдам. Коли Китай відмовив В'єтнаму у своїй допомозі, весь тягар цієї ноші ліг на плечі СРСР. Коли ж виявилось, що сам він нездатний задовольнити потреби В'єтнаму, Союз добився того, щоб В'єтнам прийняли до Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), щоб таким чином розподілити тягар між країнами Східної Європи. Крім того, в'єтнамці простягали руку за милостинею до Японії, Америки, Франції, Західної Європи і навіть Сингапуру. Через 10 років, зазначив Ден, Китай знову повернеться до питання В'єтнаму та спробує його перетягнути від СРСР на свій бік. Я тоді подумав, що Ден бачить далеку перспективу, що кардинально відрізнялося від підходу американських лідерів.

За його словами, справжньою і нагальною проблемою було можливе масове вторгнення В'єтнаму до Камбоджі. Що може тут учинити Китай? – прозвучало його риторичне запитання, на яке він сам і відповів: «Дії Китаю залежатимуть від того, як далеко просунеться В'єтнам у своїй окупації». Це він повторив кілька разів, утім, ніяк не беручи на себе зобов'язання виступити в цьому разі проти В'єтнаму. На його думку, якби В'єтнаму вдалося захопити весь Індокитай, то багато країн Азії опинилися б під загрозою. Індокитайська федерація стала б розширювати свій вплив, перетворившись на виконавця глобальної стратегії Радянського Союзу, що передбачала рух на південь, до Індійського океану. В'єтнаму відводили роль азійської Куби. Союз бурхливими темпами нарощував свій тихоокеанський флот. В останні два роки світ став свідком великого неспокою у цьому регіоні: В'єтнам, Афганістан, Іран і Пакистан – всі ці країни були поступовими кроками Союзу на південь. Політика Китаю полягала в тому, щоб протистояти стратегічному поширенню СРСР, не має значення де – в Заїрі чи Сомалі. Де б не наносив свої удари Союз, Китай був готовий прийти на допомогу у відбитті цієї атаки. Щоб забезпечити мир у регіоні, проказав Ден, країни АСЕАН мусили об'єднатися з Китаєм та дати по носі і Радянському Союзові, і його «Кубі» в Південно-Східній Азії, тобто В'єтнамові. Я звернув увагу на те, що два його перекладачі не роблять детальних записів, вони лише кілька разів щось там нашкрябали на папері. З цього я зробив висновок, що він, мабуть, таку саму презентацію своїх поглядів проводив у Бангкоку та Куала-Лумпурі, і вони вже вивчили її напам'ять. Коли він закінчив, сонце давно сіло. Я запитав його, чи бажає він,

щоб я відповів зараз, чи краще відкласти розмову до наступного дня, щоб у нього був час переодягтися до вечері, а в мене – обміркувати те, що він сказав. Він вирішив, що краще не чекати, поки вечеря прохолоне.

За вечерею він поводився приязно й чимало говорив, але все одно відчувалась його внутрішня напруга. Було помітно, що йому не дає спокою можливе вторгнення В'єтнаму до Камбоджі. Коли ж я притиснув його до стіни запитанням, що чинитиме Китай, зважаючи на те, що тепер уже генерал Крянсак, прем'єр-міністр Таїланду, гарантував свою підтримку, надавши Денові такий теплий прийом у Бангкоку, він знову досить розпливчасто відповів, що це залежатиме від того, як далеко зайде справа. У мене склалося враження, що якщо в'єтнамці не стануть переходити ріку Меконг, то великої небезпеки не виникне, але якщо це станеться, то тоді вже Китай буде щось робити.

Він запросив мене знову приїхати до Китаю. Я сказав, що це буде можливо, коли Китай відновиться після Культурної революції. На це, відповів він, знадобиться не один рік. Я не погодився, зауваживши, що в них не повинно бути проблем із просуванням уперед та досягненням набагато більших успіхів, ніж у нас, в Сингапурі, бо ми були нащадками неписьменних і безземельних селян із провінцій Фуцзянь та Гуандун, тоді як у Китаї сьогодні жили нащадки вчених, мандаринів і літераторів, що залишились на батьківщині. Він промовчав.

Наступного дня я виклав усі свої міркування за годину – фактично навіть за півгодини, якщо не враховувати перекладу. Я підсумував його слова щодо радянської загрози, пославшись на добре задокументовані дослідження радянського збройного потенціалу, які здійснив Міжнародний інститут стратегічних досліджень (Лондон). Я вказав на те, що канцлер Німеччини Гельмут Шмідт, президент Франції Жискар д'Естен та американські лідери у Вашингтоні дотримуються різних думок щодо небезпеки, яку являє собою СРСР. Дехто з них вважає, що Союз витрачає забагато своїх ресурсів на озброєння. У будь-якому разі такі маленькі країни, як Сингапур, могли тільки взяти до уваги ці світові тенденції, але не вплинути на результат. Ми мали б аналізувати ситуацію в тому аспекті, як вона впливає на регіон, а не з глобальної перспективи. Після закінчення в'єтнамської війни виникла проблема: американський контингент вийшов із В'єтнаму та Таїланду. Усім було ясно, що американці більше ніколи не воюватимуть із комуністичними інсургентами на азійському материку. Наступне запитання звучало так: як довго залишатимуться американські військові бази на Філіппінах у ролі противаги присутності радянського флоту в Індійському й Тихому океанах, що швидко зростала? Сингапур був зацікавлений у тому, щоб США залишалося на Філіппінах якомога довше.

Щоб трохи заспокоїти Дена стосовно ставлення Сингапуру до СРСР, я перелічив наших основних партнерів у торговельній сфері: Японія, США, Малайзія та Європейський Союз, торговельний обмін із якими складав 12–14% від нашого загального товарообігу.

Торгівля з Китаєм складала лише 0,8%, а з Радянським Союзом – якісь нещасні 0,3%. Внесок СРСР у нашу економіку можна було спокійно зігнорувати. Крім того, мене можна було не повчати щодо небезпеки, яку собою являли росіяни у своєму прагненні світової гегемонії. Я розповів йому, як 1967 року після візиту до Абу-Сімбела та Асуана я повертався літаком єгипетської авіакомпанії до Каїру в супроводі одного з міністрів Єгипту і саме перед посадкою почув, що в рубці пілотів щось відбувається. Міністр вибачився та пішов дізнатися, що сталося. Уже коли літак приземлився, мені розповіли, що радянський пілот іншого літака заявив диспетчерській службі аеропорту, що не розуміє англійської, й став вимагати, щоб йому дали посадку перед нашим літаком, який мав вищий пріоритет. Міністр Єгипту був змушений гаркнути свій наказ із рубки по радіо особисто, щоб домогтися того, щоб нашому літакові дали доріжку перед радянським. Додаткових уроків нахабства росіян я не потребував.

Китай прагнув об'єднання з азійськими країнами, щоб у такий спосіб ізолювати «російського ведмедя»; проте треба було взяти до уваги той факт, що наші сусіди хотіли об'єднатися, щоб до ізоляції потрапив «китайський дракон». У Південно-Східній Азії не було «заморських росіян», які б очолювали комуністичні повстання за підтримкою радянського уряду, а от «заморські китайці» були – і їх підбадьорювала й підтримувала Комуністична партія Китаю та китайський уряд; разом вони становили загрозу для Таїланду, Малайзії, Філіппін та меншою мірою для Індонезії. Крім того, Китай відкрито визнавав існування особливих стосунків із заморськими китайцями, бо з ними його пов'язували «узи крові». Він відкрито апелював до їхніх патріотичних почуттів просто через голови урядів відповідних країн, громадянами яких вони були, переконуючи повернутись і допомогти Китаєві в запровадженні його «чотирьох модернізацій».

За кілька тижнів до нашої зустрічі з Деном у Сингапурі побував прем'єр-міністр В'єтнаму Фам Ван Донг; він сидів на тому самому місці, де тепер сидів Ден. Я поцікавився тоді у Фам Ван Донга, чому в'єтнамців так непокоять заморські китайці, або «народ хоа». Відповідь була прямою: як етнічний китаєць я повинен знати, що етнічні китайці завжди підтримуватимуть Китай, так само як в'єтнамці підтримуватимуть В'єтнам, куди б не закинула їх доля. Мене менше турбувало те, що сказав Фам Ван Донг, ніж ефект, який мали справити його слова на лідерів Малайзії. Потім я розповів Денові про інший інцидент, який стався в ООН: постійний представник В'єтнаму там у розмові з постійними представниками чотирьох країн АСЕАН заявив, що в'єтнамці ставляться до народу хоа як до рівних, а той все одно поводиться невдячно; що нібито це стало головною причиною переходу 160 000 етнічних китайців із Ханою через кордон до Китаю, тоді як з півдня китайці тікали на човнах. Постійний представник Індонезії, забувши, що його колеги з трьох інших країн АСЕАН (Філіппін, Таїланду та Сингапуру) є етнічними китайцями,

сказав в'єтнамцеві, що В'єтнам взагалі повів себе стосовно «народу хоа» занадто щедро й благородно і що йому потрібно було б повчитися в індонезійців. Таким чином я розвіяв будь-які сумніви Дена щодо тієї атмосфери сусідських підозр, у якій існував Сингапур.

Фам Ван Донг, додав я, поклав вінок до Національного монументу Малайзії. Ден відмовився зробити таке. Фам Ван Донг пообіцяв, що не стане допомагати активістам підривної діяльності. Ден такої обіцянки не дав. Висновок: Ден також, майже напевно, викликає підозри малайзійців. Між малайськими мусульманами й китайцями, що проживали в Малайзії, як і між індонезійцями та місцевими етнічними китайцями, існувала атмосфера прихованих підозр та ворожості. Оскільки Китай фактично експортував революцію до Південно-Східної Азії, мої сусіди по АСЕАН хотіли, щоб Сингапур об'єднався з ними, але не проти Радянського Союзу, а проти Китаю.

На думку урядів АСЕАН, радіопередачі з Китаю, які безпосередньо звертались до етнічних китайців, що проживали у відповідних країнах, були небезпечними, бо підбурювали до непокори. Ден мовчки мене слухав. Він ніколи не розглядав ситуацію з цього боку: Китай – могутня й велика держава – проводив диверсійну діяльність серед громадян АСЕАН, незважаючи на уряди країн регіону. Я сказав, що дуже малоймовірно, що країни АСЕАН позитивно зреагують на його пропозицію сформувати об'єднаний фронт проти Радянського Союзу та В'єтнаму, й запропонував обсудити, як цю проблему можна розв'язати. Потім я зупинився.

Вираз обличчя Дена та його поза свідчили: він украй перелякався. Він знав, що все, що я сказав, – правда. Раптом він запитав: «Що ви хочете, щоб я зробив?». Його запитання мене дуже здивувало. Я ще ніколи не зустрічав комуністичного лідера, готового забути про всі свої накази й намови перед обличчям реальності, але ще менше я міг сподіватися, що він запитає мене, що йому треба робити. Я очікував, що він відкине мої аргументи, як зробив це 1976 року в Пекіні прем'єр-міністр Хуа Гофен, коли я почав тиснути на нього через непослідовність політики Китаю, який підтримував Малайську комуністичну партію, а та затівала революцію в Сингапурі, не у Малайї. Тоді Хуа погрозливо заявив: «Я не знаю подробиць, але, де б комуністи не боролися за свою справу, вони завжди перемагають». Ден був не такий. Він усвідомив, що цю проблему треба якось розв'язувати, якщо Китаю потрібний В'єтнам, ізольований від решти світу. Я вагався, чи варто диктувати цьому досвідченому революціонерові, який пройшов вогонь, воду і мідні труби, що йому робити, але, оскільки він сам поставив це запитання, я відповів: «Припинити ці радіопередачі; припинити свої заклики. Для етнічних китайців в АСЕАН буде ліпше, якщо Китай не стане підкреслювати кровних зв'язків із ними та не апелюватиме до їхнього національного співчуття. Підозри автохтонних жителів викорінити все одно неможливо, чи буде Китай підкреслювати ці зв'язки, чи ні, але якщо він робитиме це так відкрито, то підозри тільки

зростатимуть. Китай має припинити радіопередачі зі своїх південних територій, що ллють воду на млин Малайської та Індонезійської комуністичних партій».

Ден просто сказав, що йому потрібен час обдумати мої слова, додавши, що не збирається вчитися на прикладі Фам Ван Донга. Його, Дена, також попросили покласти вінок біля Національного монументу, який увічнює пам'ять тих, хто вбивав малайських комуністів. Сам комуніст, він був нездатний на такий крок. Фам Ван Донг, навпаки, здатний, бо він був «ще той собі комуніст». Він «продавав свою душу». Китай, наголосив Ден, говорить щиро. Китайці ніколи не приховували своїх поглядів, і те, що вони говорять, має вагу. Під час корейської війни Китай опублікував заяву, що, якщо американці наблизяться до ріки Ялу, китайці не сидітимуть склавши руки; на жаль, американці тоді не взяли цих слів до уваги. Коли йдеться про зовнішню політику, Китай завжди говорить те, що думає. Що ж до комуністичних партій, то додати йому нічого – так сказав перекладач. Проте те, що сказав мандаринською Ден, фактично означало: йому «більше не цікаво твердити одне й те саме».

Повернення до політики стосовно «заморських китайців», сказав Ден, зумовлювали дві причини: по-перше, антикитайська діяльність В'єтнаму; по-друге, внутрішні міркування Китаю, результат дій «банди чотирьох» у ході Культурної революції. Родичі заморських китайців, що залишилися на батьківщині, дуже сильно постраждали від переслідувань, багатьох кинули за ґрати. Він хотів заново сформулювати позицію Китаю з питання етнічних китайців, які проживають за кордоном: що Китай заохочує їх приймати громадянство країн проживання, а ті, хто бажає зберегти китайське громадянство, все одно повинні підкорятися законам відповідних країн, та що Китай не визнає подвійного громадянства.

Із приводу Камбоджі він запевнив мене, що підписання радянсько-в'єтнамської угоди про дружбу й співпрацю не вплине на підхід Китаю. Китай не боявся того, що В'єтнам може попросити Союз полякати китайців, додав Ден, бо СРСР не наважиться зачепити їх по-серйозному. Він виглядав невблаганним, коли заявив, що Китай покарає в'єтнамців, у разі якщо ті нападуть на Камбоджу. У цьому випадку Китай змусить їх заплатити велику ціну за таке вторгнення, а Радянський Союз побачить, що підтримувати В'єтнам – це занадто великий тягар. Потім він запитав, яку пораду друзі Китаю (маючи на увазі Сингапур) дали щодо проблем, які стосуються обох країн (тобто Китаю та Сингапуру).

Я відповів, що камбоджійські лідери, мабуть, повинні прислухатись до думки міжнародної спільноти, бо їм потрібне співчуття світової громади. Вони поводились абсолютно нераціонально, без жодних жалощів до власного народу. У відповідь Ден зауважив, що він також не «розуміє» деяких речей, що відбуваються у Пномпені; захищати геноцид із боку червоних кхмерів він не став.

Завершуючи розмову, я сказав, що, за словами Дена, на модернізацію Китаю потрібно 22 роки. За ці 22 роки, якщо в Південно-Східній Азії не виникне якихось неочікуваних проблем, умови життя в КНР мають покращитись. І навпаки: виникни якісь проблеми, їхні наслідки погіршать ситуацію в Китаї, як це вже сталось у В'єтнамі та Камбоджі. Ден погодився зі мною. Він висловив сподівання, що солідарність та стабільність і надалі пануватимуть в АСЕАН. Він говорив це «з самої глибини свого серця».

Серед усіх лідерів, із якими я зустрічався, Ден Сяопін вразив мене найбільше. Зростом лише метр п'ятдесят, він насправді був видатною людиною. У 74 роки, коли життя зіткнуло його з неприємною правдою, він був готовий змінити свою думку. Через два роки після того, як вони запропонували братнім комуністичним партіям Малайзії й Таїланду альтернативні варіанти дій, радіотрансляції з території Китаю припинились.

Під час вечері я запропонував йому закурити. Він сказав тоді, вказавши на свою дружину, що лікар просив її вплинути на чоловіка, щоб він кинув курити. Отже, він намагався робити це менше. Того вечора він не викурив жодної сигарети й жодного разу не скористався з плювальниці. Він прочитав, що в мене була алергія на тютюновий дим.

Перш ніж він поїхав, я завітав до нього в гостьову резиденцію, щоб поговорити ще хвилин з 20. Він висловив радість із того приводу, що приїхав і побачив Сингапур знову через 58 років. Перед його очима постав зовсім інший Сингапур, із чим він мене й привітав. Я відповів, що Сингапур є малою країною з населенням усього в 2,5 мільйони людей. Він зітхнув і сказав: «Якби я управляв лише Шанхаєм, я б, мабуть, теж добився таких швидких змін. Але в мене на руках цілий Китай!».

Він сказав, що хотів колись, перш ніж вступив до партії Карла Маркса, відвідати Сингапур та Америку. Сингапур він хотів тоді побачити, бо бачив його лише один раз, коли той ще був колонією, а сам Ден їхав до Марселю після закінчення Першої світової війни навчатися й працювати. Америку він хотів побачити, бо, на його думку, Америка й Китай повинні провадити діалог. Я зрозумів, чому він так сильно хотів побачити Америку лише після того, як В'єтнам окупував Камбоджу.

Під час поїздки до аеропорту я запитав його в лоб: що він робитиме, якщо в'єтнамці нападуть на Камбоджу? Чи залишить він тайців без підтримки й спостерігатиме, як їх залякують, а потім прихилиться до Радянського Союзу? Він стиснув губи, а його очі перетворилися на щілинки; він прошепотів: «Це залежатиме від того, як далеко вони зайдуть». Я зауважив, що він щось чинитиме, зважаючи на те, як відкрито та сердечно приймав його тайський міністр у Бангкоку. Крянсак не мав іншого вибору, як покластися на Китай у надії, що останній підтримуватиме баланс сил. Ден знову схвильовано прошепотів: «Це залежатиме від того, як далеко вони зайдуть».

В аеропорту він потиснув руки вищим посадовцям і міністрам, проінспектував почесну гвардію, піднявся трапом свого «боїнга-707», потім повернувся та помахав нам на прощання рукою. Коли двері за ним зачинилися, я сказав моїм колегам, що підлеглі Дена, мабуть, добряче дістануть по шапці, бо нотатки, що їх надали йому, ніяк не підготували його до того, що він побачив у Сингапурі. Ніде не було видно ані стривожених, ані захоплених юрб сингапурських китайців, які б прийшли побачити його – лише кілька десятків цікавих.

Через кілька тижнів мені показали статті про Сингапур, що їх надрукували в «People's Daily». Тон статей кардинально змінився. Сингапур тепер був містом-садом, досвід якого у сфері озеленіння, житлового будівництва й туризму варто було вивчати. Ми перестали бути «вірними псами на службі американських імперіалістів». Їхні погляди на Сингапур ще більше змінились у жовтні наступного, 1979, року коли Ден зауважив у одній зі своїх промов: «Я їздив до Сингапуру, щоб вивчити, як там використовують іноземний капітал. Фабрики, які в Сингапурі побудували іноземці, приносять йому велику користь: по-перше, іноземні підприємства сплачують державі податок, що дорівнює 35% їхнього чистого прибутку; по-друге, сингапурські працівники отримують можливість заробляти; по-третє, вони [іноземні інвестиції] сприяли розвиткові сектору обслуговування. А все це – прибуток [для держави]». Усе те, що він побачив у Сингапурі 1978 року, стало орієнтиром, тим мінімумом, до якого повинні були прямувати китайці.

Наприкінці січня 1979 року Ден відвідав Америку і відновив дипломатичні стосунки з президентом Картером на таких умовах, які не шкодили інтересам Тайваню. Залучивши у такий спосіб США на свій бік, Ден був певний, що ті не стануть на бік СРСР, якщо Китай «покарає» В'єтнам. Ось чому він так хотів відвідати Сполучені Штати.

У заміській губернаторській резиденції у Фаньліні (Гонконг), куди мене запросили під час відпустки пограти в гольф, я зустрівся з Девідом Бонавіа, фахівцем із Китаю, який колись працював у лондонській «Times». Він заявив, що погрози Дена виявились порожніми словами, бо радянський флот був уже в Південно-Китайському морі. Я ж заперечив, що зустрічався з Деном три місяці тому і він справив на мене враження людини, яка ретельно зважує свої слова. Через два дні, 16 лютого 1979 року, китайські збройні загони перейшли кордон Північного В'єтнаму.

Китай заявив, що ці військові дії мають обмежений спектр, і попросив Раду безпеки ООН вдатись до негайних та ефективних заходів, які б зупинили збройну агресію В'єтнаму проти Камбоджі, а також покласти край в'єтнамському вторгненню до Камбоджі. Ця операція тривала один місяць. Китайці зазнали великих збитків, але продемонстрували в'єтнамцям, що, якою б не була ціна, вони здатні робити глибокі про-

риви на в'єтнамську територію, руйнувати міста і села, що трапляються на шляху, та відходити назад за свій кордон, як це сталося 16 березня 1979 року.

Під час вторгнення Китаю до В'єтнаму Ден публічно заявив, що Китай готовий до можливої війни з Радянським Союзом і що урок, який він хоче дати В'єтнамові, буде також уроком і для СРСР. Радянський Союз не став нападати на Китай. Західна преса описувала китайські каральні дії як невдачу, але, як на мене, вони змінили хід історії в Східній Азії. В'єтнамці знали, що Китай нападе на них, як тільки вони через Камбоджу сунуться в Таїланд. Радянський Союз не хотів бути втягнутим у затяжну війну у віддаленому куточку Азії. СРСР міг би вдатися до стрімких, рішучих дій проти Китаю, якби не китайська заява, що його дії мають суто «каральний» характер і не передбачають захоплення В'єтнаму. Ден був правий, коли говорив, що для СРСР тягар В'єтнаму буде заважкий, і все одно він тягнув його ще 11 років, до 1991-го, до самого розвалу Союзу. А коли це сталося, то в жовтні 1991 року в'єтнамці погодилися вивести свої війська з Камбоджі – після 12 років окупації, що коштувала дорого й не дала жодних результатів.

Приїхавши до Китаю вдруге в листопаді 1980 року, я побачив багато змін. Людей, які під час Культурної революції злетіли на найвищі кар'єрні щаблі, тихо перевели на запасні колії, й ніхто більше не виставляв напоказ свого революційного запалу. Пам'ятаю, під час першого візиту на мене справив велике враження офіцер із питань дотримання протоколу, який, здавалося, був готовий рити землю, щоб лише керівництво оцінило його. Коли ж Культурну революцію було офіційно засуджено, це стало, на мою думку, великою полегшою для людей.

Прем'єр-міністр Чжао Цзиян зустрівся зі мною для переговорів. Він був людиною зовсім іншої породи, ніж Хуа Гуафен або Ден Сяопін. Середнього зросту, зі смаглявим кольором обличчя, риси якого були наче тонко виточені різцем. Я не мав проблем із розумінням його мандаринської, бо він мав гарний сильний голос і до того ж без помітних провінційних акцентів. Він походив із Хунані, провінції на південь від Пекіну, що стала колискою китайської цивілізації, – величезний, колись багатий сільськогосподарський регіон, який на сьогодні був бідніший за приморські провінції.

Ми обговорювали камбоджійське питання та те, що маємо знайти альтернативу партизанським загонам червоних кхмерів, які проводили переважну більшість військових операцій. Чжао кивав, визнаючи, що світ не зможе прийняти Пол Пота. Я зі свого боку визнав, що, на жаль, червоні кхмери є найкращою бойовою силою, здатною протистояти в'єтнамцям. Чжао лише нещодавно зайняв посаду прем'єра, йому поки що бракувало впевненості, щоб розв'язувати питання Камбоджі та В'єтнаму, не питаючи порад Дена. На мене він справив враження людини раціональної, врівноваженої та з чималим досвідом і без ідеологічних шор.

Перед поїздкою до їхнього протокольного відділу ми надали копію моєї промови, яку я збирався виголосити під час вечері. Нас попросили, щоб я прибрав частину, яка критикувала їхню політику стосовно Малайської комуністичної партії та її радіотрансляцій із території Китаю. У промові йшлося: «Впродовж тривалих років Китай був підбурювачем і підмогою партизанських повстань у Таїланді, Малайї та Індонезії. Багато лідерів АСЕАН пов'язують ці негативні події саме з Китаєм. На превеликий жаль, залишкові явища, що тягнуться зі старої політики Китаю, ще стоять на заваді ефективним стосункам між Китаєм та АСЕАН».

Коли ми поновили переговори по обіді того ж дня, я торкнувся цього питання. Їхній протокольний відділ попередив, що ця частина промови є неприйнятною і її потрібно опустити, а інакше промови взагалі не буде. Така вимога виглядала дуже дивною. Я вже розіслав копії промови в сингапурські ЗМІ, які все одно надрукували б її в повному обсязі, ще й передали б своїм іноземним кореспондентам, тому вирізати якийсь кусок із неї було цілком неможливо. Чжао відповів, що китайський народ не простить йому, якщо я озвучу всю цю промову, а він не відповість на її окремі пункти. Він не хотів, щоб «дружня атмосфера великого банкету», організованого на мою честь, була зруйнована нищівними коментарями, бо це мало б негативний відгук із боку міжнародної спільноти. З його боку й мови не було про те, щоб диктувати мені, про що на банкеті не можна говорити; він просто пропонував, щоб обидві сторони відмовилися від своїх промов. Якщо ж мої погляди все одно стануть відомі громадськості, що ж, він це зрозуміє. Я погодився на банкет без промов.

Він завів мову про китайський підхід до міжнародної радянської стратегії. Чжао запевнив мене, що Китай готовий зробити те, що треба, тільки б розвіяти підозри та побоювання Малайзії й Індонезії щодо Китаю. СРСР прагнув контролювати нафтові ресурси та морські шляхи, зокрема Малаккську протоку, щоб у такий спосіб заглушити Японію і Західну Європу, а також певною мірою й США; співробітництво між СРСР та В'єтнамом не було спрямоване на якусь одноразову вигоду, воно мало стратегічний характер. На думку Чжао, Малайзія та Індонезія були нездатні перетягти В'єтнам на свій бік, подалі від СРСР, хіба що В'єтнам відмовився б від планів встановити свою гегемонію в азійському регіоні (тоді Радянський Союз став би йому непотрібний) або Радянський Союз відмовився б від мрії про світову гегемонію, тоді він би не потребував В'єтнаму.

Що ж до міжпартійних стосунків, то це була, на думку Чжао, історична проблема глобального масштабу, але Китай робив щиросердні зусилля, щоб міжпартійні відносини якомога менше впливали на стосунки Китаю з країнами АСЕАН. За його словами, щоб розв'язати цю проблему, потрібен час. Він був навіть готовий формально заявити мені, що Китай розв'яже цю проблему, але зробити це за короткий час виявилося неможливо.

Питання заморських китайців стало ще однією проблемою, яка мала історичні корені. Китай не підтримував ідеї подвійного громадянства й заохочував китайців-резидентів інших країн брати громадянство країн, у яких вони проживали. Утім, якщо етнічні китайці, проживаючи за кордоном, залишалися громадянами Китаю, він не міг перестати підтримувати з ними контакт. Стосовно внесків, які робили етнічні китайці у справу модернізації Китаю, це не було політикою уряду Народної Республіки Китай. Китай міг пообіцяти докласти додаткові зусилля, щоб розвіяти підозри інших країн стосовно етнічних китайців, які там проживають. Проте, на його думку, обидві країни повинні думати про важливіші питання, ніж політика Китаю щодо китайців, які живуть за його межами. З питання Камбоджі, попередив він мене, краще розмовляти з Ден Сяопіном, який уже чекає на зустріч зі мною; він відповість на будь-які мої запитання. Іншими словами, щодо Камбоджі вирішальне слово залишалося за Деном.

Наступного ранку у Великому палаці народів я мав зустріч із Ден Сяопіном, яка тривала понад дві години. Він виглядав сповненим енергії та мав гарний настрій. До зустрічі він підготувався дуже гарно (йому передали мої запитання) й переважно говорив сам. Він зауважив, що мої переговори з Чжао пройшли результативно, додавши, що генералові Не Віну також не вдалося виголосити промову на банкеті на свою честь, організованому під час його візиту у Великому палаці народів, але він мав із китайцями «гарні переговори». У такий спосіб він хотів ще раз запевнити мене, що факт відміни моєї промови ніяк не вплинув на результати наших переговорів.

Аргументом Дена було те, що Китай – величезна країна, з чисельним населенням і йому не потрібні ресурси інших країн. Його хвилювало, як вивести свій народ із бідності та економічної відсталості – «велика справа, на виконання якої може знадобитись навіть півсторіччя». Народ Китаю занадто великий, там занадто багато роботи. Він сподівався, що я зможу пояснити Індонезії та Малайзії позицію Китаю «ясно й зрозуміло, як воно є». Китай хотів бачити АСЕАН «що сильнішою, то краще». За його словами, Китай мав «глобальну стратегію» реалізації стосунків із країнами АСЕАН, США, Японією та Західною Європою. Він добре розумів позицію Сингапуру щодо встановлення дипломатичних стосунків із Китаєм, що ми можемо зробити це тільки вслід за Індонезією. Розрахунки Сингапуру були правильні й відповідали «стратегічним міркуванням».

Із питання Камбоджі, сказав він, існує два основні моменти, яких потрібно прагнути: по-перше, політичне полагодження цього питання має базуватись на виведенні в'єтнамських військ із Камбоджі, а в іншому разі тут не було про що говорити; по-друге, це об'єднання всіх сил опору самої Камбоджі. Червоні кхмери горіли бажанням об'єднатися з іншими силами опору; вони були готові прийняти як голову уряду принца Сіанука, або, якщо Сіанук не захоче, Сон Санна. Проте, зауважив я, жодний із кандидатів

не бажає ставати на чолі країни. Ден наголосив, що Китай навіть не розмовлятиме про якийсь альянс, якщо той не включатиме сили червоних кхмерів. Політика Пол Пота була неправильною, але будь-яке політичне полагодження в Камбоджі повинно було, на його думку, базуватись «на реаліях, які превалюють».

Однією з таких реалій, сказав я, було те, що за винятком КНР, решта світу вважає Пол Пота шаленим убивцею, а щодо Сіанука і Сон Санна, то вони, на думку світової громадськості, мають рацію, що не хочуть співпрацювати з червоними кхмерами. Якби Таїланд і Сингапур стали підтримувати уряд Демократичної Кампучії в ООН, вони ризикували: за ними могла закріпитись репутація китайських маріонеток.

На мою думку, існувала потреба розв'язати дві основні проблеми: по-перше, міжнародне представництво в ООН, бо вільне крісло там, урешті-решт, міг зайняти Хенг Самрін, та по-друге, шляхи посилення руху опору в Камбоджі. Більша частина цього останнього тягаря припадала сьогодні на долю червоних кхмерів, але завжди так не буде. Малайзія й Індонезія повинні задовольнитися тим, що постійна підтримка уряду демократичної Кампучії не призведе до відновлення китайського впливу в Камбоджі. Обидві ці країни згодні з аргументом В'єтнаму, що дії АСЕАН допомагають Китаю послабити В'єтнам, а тому вони були згодні на розширення та посилення впливу КНР у Південно-Східній Азії. Президент Сухарто говорив мені, що через 10 років на наш регіон, можливо, чекатимуть дуже серйозні проблеми – через Китай.

Замість того щоб дати якусь відповідь по цих пунктах, Ден поцікавився, як, на мою думку, малайзійці та індонезійці могли б натиснути на в'єтнамців, щоб ті пішли з Камбоджі. Я відповів, що ані перших, ані других в'єтнамська окупація Камбоджі не хвилює; на їхню думку, сильний В'єтнам здатний зупинити будь-яку експансію Китаю на південь. Проблема стосувалась радше майбутніх перспектив, тобто питання лежало не в площині того, що Китай мав намір робити, а того, на що він був здатний, та чи було це в інтересах Китаю. Для Малайзії й Індонезії Китай уособлював підпору комуністичних сил, які були для них джерелом різноманітних ускладнень протягом останніх 30 років.

Ден неодноразово просив мене виступити посередником у переговорах щодо об'єднання окремих груп опору в Камбоджі. Для Сіанука Китай побудував у Пекіні «резиденцію, подібну на палац». Дена та Сіанука пов'язували дружні стосунки, але вони навмисно уникали розмов про політику. Я зробив висновки з усього, що він сказав: по-перше, Китай збирається підтримувати та сприяти формуванню некомуністичної сили, що протистоятиме в'єтнамцям; по-друге, після того як в'єтнамці підуть із Камбоджі, Китай погодиться на створення уряду незалежної Кампучії, навіть якщо не матиме жодного впливу на нього. Він підтвердив правильність моїх висновків. На прес-конфе-

ренції в Пекіні я оголосив іноземним кореспондентам ці два пункти. Повідомлення, що з'явилися потім із цього приводу у пресі, китайці спростовувати не стали.

Ден просив мене розповісти нашим сусідам по АСЕАН, що їм не треба вважати, що стосунки будь-якої комуністичної держави з Китаєм автоматично мають бути гарними. Радянський Союз являв собою найбільшу загрозу, тому потрібно було дуже чітко та ясно усвідомлювати руйнівні наслідки його глобальної політики. З боку Дена прозвучало риторичне запитання: що виграє Індонезія, якщо стане вставляти палиці в колеса китайцям у їхній політиці протистояння радянській глобальній стратегії? Роблячи поступки Малайзії та Індонезії, цю проблему було неможливо розв'язати, бо їхня політика базувалася на неправильних стратегічних припущеннях.

На цій ноті перемовини закінчились, і ми пішли обідати. На обід подали китайський делікатес, казковий xiong zhang – ведмежі лапи, тушковані в густому соусі. Це було найсмачніше з усього, що я колись куштував у Великому палаці народів. Для гостей Дена шеф-повар перевершив самого себе. (Ведмеді в Китаї сьогодні на межі вимирання.)

За китайським протоколом, моя остання зустріч була з Хуа Гофеном. Він все ще був головою Комуністичної партії, тобто за рангом стояв вище за Дена, який був лише заступником голови. Проте, побачивши осіб, які перебували в приймальні Хуа, в мене не залишилось сумнівів щодо того, хто взяв гору.

Із прем'єр-міністром Чжао Цзияном ми зустрілися знову в Пекіні у вересні 1985 року. Він назвав мене «старим другом Китаю» – ярлик, який навішували на кожного, кого Китай хотів привернути до себе. Потім він запитав про мої враження від тих місць, що їх я відвідав на шляху до Пекіну.

Така його манера спілкування підштовхнула мене до того, щоб говорити з ним відверто й просто. Я сказав, що можу навести кілька своїх спостережень, намагаючись не зачепити його почуттів і уникнути критики, але така розмова не матиме для нього цінності. Спочатку я перелічив позитивні враження. У Шанхаї керівництво помолодшало порівняно з 1976 роком, там стали до керма люди рішучі й енергійні; населення виглядало радіснішим і заможнішим у своїх багатокольорових вбраннях; повсюди я побачив будівництво; з проблемою автотранспорту очевидно в Китаї ще справлялись. Мене вразив губернатор провінції Шаньдун, рішучий та ініціативний організатор, сповнений новаторських ідей і великого бажання модернізувати інфраструктуру Шаньдуна. Він виношував плани побудови аеропортів у Цзинані та Янтаї і запропонував нашим бізнесменам три бізнес-проекти; його підлеглі показали себе як дуже організовані працівники.

Потім я перейшов до негативу: над Китаєм ще тяжів старий менталітет. Як прем'єр-міністр, що пробув на посаді понад 20 років, я зупинявся в багатьох гостьових

резиденціях, і вже їхній стан багато що промовляв мені про керівництво країни. Величезний гостьовий комплекс у Цзинані створював враження покинутого; мені сказали, що мій номер-люкс із гігантською ванною спеціально збудували колись перед візитом Голови Мао. Використавши цей комплекс під готель топ-классу, можна було б отримати непоганий прибуток і дати роботу людям, які натомість – бо гості там бували рідко – майже втратили кваліфікацію.

Далі, погані шляхи. Деякі відрізки цієї 150-кілометрової дороги з Цзинані до Цюйфу, де народився Конфуцій, були просто путівцем із величезними брудними калюжами. Римляни свого часу будували дороги, які не розбили навіть наступні два тисячоліття. Китай мав доволі робочих рук і каміння, тому я не бачив жодних причин, із яких там мали б існувати такі путівці, що поєднували Цзинянь, столицю провінції, з Цюйфу – місцем із величезним туристичним потенціалом.

Сингапур, попри його не дуже відому світові культуру та нетривалу історію, а також населення лише в два з половиною мільйони, щороку приймав три мільйони туристів (це було в середині 80-их). Із пам'ятників та руїн Китаю буквально промовляла історія. Запропонувавши чудові пейзажі, свіже повітря, смачну й здорову їжу, готельні послуги, різні антикварні дрібниці та сувеніри туристам, можна було б створити чимало робочих місць, щоб у кишенях людей нарешті задзвеніли гроші. Китай, населення якого на той момент вже становило близько 1 мільярда, приймав не більше мільйона приїжджих на рік – із них 800 000 етнічних китайців, що жили за кордоном, та 200 000 іноземців.

Із певним ваганням я запропонував ідею надіслати до Сингапуру кількох спеціалістів туристичної індустрії, щоб ті набралися досвіду. Мовних проблем вони б не мали, як також не зіткнулися б із культурними відмінностями; у Сингапурі вони могли б спостерігати та навчитися нашої робочої етики й ставлення до праці. Чжао сприйняв мою пропозицію прихильно. Він запропонував, щоб наші менеджери та висококваліфіковані спеціалісти різних рівнів, від найвищих до рядових працівників, відвідали Китай із метою оцінити китайських працівників у рідному контексті. На мою думку, в ставленні китайських працівників, можливо, бракувало поваги до наших спостерігачів, бо вони були «нащадками кулі з провінції Фуцзянь». (Пізніше з Китаю до Сингапуру приїздили кілька делегацій менеджерів підприємств державного сектору. У нас вони побачили абсолютно відмінну культуру праці, в якій основний акцент лягав на її якість.)

За його словами, перед Китаєм стояло три основні економічні завдання: по-перше, побудувати інфраструктуру (автомобільні шляхи та залізницю); по-друге, модернізувати максимальну кількість заводів; по-третє, підвищити ефективність роботи менеджерів і працівників. Він описав мені проблему інфляції. (Яка через чотири роки стала одним із рушійних факторів, що призвели до подій на площі Тяньаньмень.)

Він хотів би розширення торговельної, економічної й технічної співпраці між Китаєм та Сингапуром. Китай був готовий підписати з нами трирічну угоду про перероблення не менше трьох мільйонів тон китайської сирої нафти на рік та імпорт більшої кількості хімічної й нафтохімічної продукції з Сингапуру за умови, що ціни на них будуть не вищі за світові. Таким чином, Китай став брати участь у нашій нафтовій промисловості. Їхня державна нафтова компанія відкрила в Сингапурі свій офіс, щоб керувати всіма процесами пов'язаними з цим, а також торгувати нафтою.

Зачепивши питання Камбоджі, Чжао повідомив мені, що від в'єтнамців надійшла пропозиція вступити в таємні переговори. Утім, Китай від цієї пропозиції відмовився: за нею стояли нещирі наміри, насправді в'єтнамці хотіли внести розкол між Китаєм та країнами АСЕАН й камбоджійськими загонами опору. КНР жорстко заявила, що не може бути й мови про якесь покращення китайсько-в'єтнамських стосунків, поки ті не підуть із Камбоджі. Китай неодноразово відбивав в'єтнамські вторгнення на свою територію; 700 000 солдатів, або 60% від усієї в'єтнамської армії, були прикуті до кордону між Китаєм і В'єтнамом, але Китай, маючи кілька сотень тисяч людей, не збирався припиняти свого тиску на В'єтнам. На відміну від вагань, що я спостерігав у 1980 році, зараз Чжао говорив про Камбоджу та В'єтнам упевнено й не відсилав мене до Дена.

Мене повезли на зустріч із Деном. Той добродушно жартував про свою «підстаркуватість»: йому було вже 81, мені – лише 62. Я запевнив його, що старим він не виглядає. Однак власний вік його не хвилював. Китай потурбувався про достойну зміну керівників: «Навіть якщо небо падатиме на землю, в Китаї знайдуться люди, чиї плечі це витримають». Внутрішній розвиток Китаю був в усіх аспектах непоганим, за останні п'ять років відбулося чимало позитивних змін. Із політбюро пішли на пенсію десять старших керівників, а їхнє місце заступили молодші. У центральному комітеті чимало керівників віком за 60 пішли у відставку, натомість було обрано 90 нових, молодших за віком. Такі зміни керівної верхівки вже відбувалися протягом семи років, але все одно ще не дали очікуваного результату, потрібні ще були певні перестановки. Якщо бути справедливим, то Ден теж мав би вже піти на пенсію, але залишалось кілька проблем, які чекали на розв'язання.

Знову прозвучала думка, що йому вже 81 рік, що він готовий зустрітися з Марксом і що тут нічого переживати, бо такими є закони природи, і це розуміють усі, за винятком, мабуть, тільки пана Цзян Цзін-го. Тут Ден запитав мене, чи давно я востаннє зустрічався з Цзяном і чи розв'язав він проблему передачі керівництва. Лише тоді я усвідомив, що вступні ремарки щодо віку не були звичайними жартами – він закидав вудку, маючи на гадці Цзяна і Тайвань. Я відповів, що останній раз бачив Цзяна в січні, за вісім

місяців перед тим, і що він, хворий на діабет (про що було відомо всім), усвідомлював свою смертність. Ден уголос став розмірковувати про те, чи зробив Цзян якісь керівні призначення на випадок своєї смерті. Наскільки я міг судити, так, відповів я, але мені невідомо, хто мав його замінити. Ден боявся, що, коли Цзян полишить кермо влади, на Тайвані може розпочатися хаос. На цей момент принаймні дві сторони поділяли думку, що Китай має бути єдиним. Хаос же міг призвести до виникнення двох Китаїв. Я поцікавився, як це так. Він пояснив, що події можуть розвиватись у два способи: по-перше, у США та Японії є певні сили, які підтримують незалежність Тайваню. По-друге, США, дуже ймовірно, вважає і вважатиме Тайвань одним зі своїх «непотопальних авіаносців». Теперішній уряд США (за президентства Рональда Рейгана) не повністю змінив політику щодо Тайваню. Вони вважали Тайвань своєю важливою військовою базою та хотіли утримати його у сфері свого впливу. З тайванського питання Ден розмовляв із президентом Рейганом за рік перед тим і намагався переконати його покинути цю політику «авіаносця», вказавши, що США має ще десять інших «непотопальних авіаносців» по світу. Тайвань мав важливе значення для Китаю.

Він поцікавився в державного секретаря США Каспара Вейнбергера його реакцією на можливі наслідки ситуації. Якщо Тайвань відмовиться від переговорів стосовно з'єднання, що в такому разі треба робити Китаю? А якщо Тайвань стане незалежним, то що тоді станеться? Беручи до уваги ці можливості, Китай не мав змоги відмовитись від використання військової сили для розв'язання тайванського питання, але був готовий зробити максимум, щоб подолати цю проблему та досягти об'єднання мирним шляхом. Він уже говорив і президентові Рейгану, і державному секретареві Джорджу Шульцу, що Тайвань є змістом стосунків між Китаєм та США. У грудні минулого року, за словами Дена, він попросив британського прем'єр-міністра Маргарет Тетчер передати президентові Рейгану прохання допомогти Китаю у справі приєднання Тайваню під час другого терміну перебування Рейгана на посаді. Крім того, він попередив Шульца та Вейнбергера, що, якщо ті не зможуть подати справу належним чином і допустять втручання в неї Конгресу, це може призвести до конфлікту в китайсько-американських стосунках. Можливо, Китай і не зможе в такому разі атакувати сам острів Тайвань, але заблокувати Тайванську протоку він був здатний. У такому випадку США втягувалось у конфлікт. Він уже запитував лідерів США, що вони робитимуть тоді, але у відповідь прозвучало лише, що Сполучені Штати не відповідають на гіпотетичні запитання.

Знаючи, що ми з Цзян Цзин-го є добрими друзями, він попросив мене передати свої особисті вітання «панові Цзяну», коли я наступного разу з ним побачуся. Я погодився. Він сподівався, що зможе домовитись із Цзяном про співпрацю, бо між ними було дещо спільне – обидва навчалися в тому самому університеті в Москві 1926 року, хоча й не в

одній студентській групі. У 1926 році Цзянові було років 15 чи 16, тоді як Денові – 22. (Через місяць я особисто передав це повідомлення Дена Цзянові в Тайбеї. Він уважно мене вислухав, не проронивши й слова, і так нічого й не відповів.)

Що ж до ситуації в Камбоджі, то, за словами Дена, вона не була несприятливою. Я відповів, що сталося саме те, що він передбачив у 1978 році, перш ніж В'єтнам вторгся до Камбоджі. В'єтнамці застрягли в Камбоджі. Нам, на мою думку, доцільно було продовжувати підтримку партизанських військ, щоб гарантувати, що в'єтнамці так там і сидітимуть, не маючи змоги зробити ані крока в напрямку економічного й торговельного розвитку, без жодних інвестицій і повністю залежні від Радянського Союзу. Успіх Китаю в економічних реформах, сказав я, в'єтнамці не можуть залишити непоміченим – вони також могли б відбудовувати власну країну й торгувати з усім світом, замість того щоб лізти на територію сусіда й страждати через це.

Ден висловив жаль через неготовність в'єтнамських лідерів іти китайським шляхом. За його словами, «певні друзі» в Південно-Східній Азії вірили в биття у груди та пусті обіцянки, що їх майстерно демонстрував і давав В'єтнам. Насправді мотивом поведінки лідерів Південно-Східної Азії (він посилався на Індонезію та Малайзію) було бажання використати В'єтнам і пожертвувати народом Камбоджі з наміром протистояти Китаю, який вони вважали своїм справжнім ворогом. Потім Ден Сяопін назвав ім'я Горбачова: Китай поставив перед СРСР вимогу прибрати три бар'єри до ефективних стосунків між Радянським Союзом і Китаєм. Першим із цих трьох бар'єрів була військова допомога, що її СРСР надавав В'єтнамові; Китай наполягав на тому, щоб Союз натиснув на в'єтнамців і ті вивели свої війська з Камбоджі. Жодних ознак якогось прогресу в цьому напрямку Китай не спостерігав.

Коли я побачив Чжао Цзияна наступного разу, 16 вересня 1988 року, він уже займав посаду генерального секретаря. Він приїхав зустрітися зі мною до Дяоютай, їхнього комплексу для урядових гостей, щоб поговорити про економічні проблеми Китаю. Його турбувала хвиля панічного скуповування будь-яких товарів, яка пройшла Китаєм за кілька тижнів перед тим, наприкінці серпня – початку вересня. Китайці були змушені зменшити обсяги будівництва, контролювати зростання грошової маси, яка витрачалася на споживчі товари, та уповільнити економічне зростання. Якби інші заходи не допомогли, уряд був готовий посилити партійну дисципліну – я зрозумів, що це означає «покарати високопосадовців». Та хвиля панічних закупівель, мабуть, нагадала Чжао про останні дні націоналістичного уряду у 1947–49 роках.

Потім він запросив мене до ресторану в комплексі Дяоютай, щоб відсвяткувати там мій 65 день народження. За обідом він запитав, якої я думки щодо нещодавнього

телевізійного серіалу, копію якого він мені надіслав – «Елегія Жовтої ріки»; цей фільм випустили кілька молодших членів його реформаторської команди. Фільм зображав Китай під тягарем феодальних традицій, скутий забобонами й поганими застарілими звичками, Китай, який був нездатний на ривок, нездатний наздогнати решту сучасного світу, якщо тільки не покине старі конформістські стереотипи.

На мою думку, фільм був занадто песимістичним. Китаю, як на мене, не варто забувати про свої основні культурні цінності та вірування, щоб перейти до індустріалізації й модернізації. Тайвань, Південна Корея, Японія, Гонконг і Сингапур – усі намагались зберегти свої традиційні цінності: економність, працелюбність, прагнення до освіти та вірність родині, клану та, ширше, – всьому народові, звичку ставити інтереси громади понад особисті інтереси. Ці конфуціанські цінності стали запорукою згуртованості суспільства, високого рівня заощаджень та інвестицій, що у свою чергу призвело до високої продуктивності й зростання. А от що, на мою думку, Китаєві варто було змінити, то це занадто централізовану систему адміністрації та ставлення й стереотипи народу, щоб він почав легше сприймати нові ідеї – не має значення, китайські чи іноземні – і мав бажання випробувати їх та адаптувати до китайських умов. Чудовим зразком такої гнучкості були японці.

Чжао турбувало те, що швидке зростання китайської економіки на відміну від інших «Нових індустріальних країн» (НІС) супроводжувалось доволі високою інфляцією. Я пояснив йому, що перед цими країнами ніколи не поставала необхідність припиняти регулювання планової економіки, для якої властиве утримування цін на основні споживчі товари на нереально низькому рівні.

Він випромінював спокійну впевненість, притаманну людям із гострим розумом, здатним вбирати інформацію миттєво. На відміну від Хуа Гофена він був джентльменом, а не головорізом. У ньому не було й краплі зверхності, що дратувала б, натомість дуже приваблива й привітна поведінка. Проте щоб вижити в керівництві КНР тих часів, треба було бути жорстким і безжалісним, а він був занадто ліберальним у своєму підході до закону й порядку. Коли ми розставалися, я й уявити собі не міг, що через рік його знімуть із посади і він стане ніким.

Наступного дня, 17 вересня 1988 року, я мав останню зустріч із Ден Сяопіном. Він був засмаглий: кілька тижнів у Бейдайє, на морському курорті для найвищого керівництва на схід від Пекіну, давалися взнаки. Він виглядав сповненим енергії, а його голос звучав сильно. Я схвально відгукнувся про темпи економічного розвитку Китаю. Так, дійсно, за останні десять років КНР досягла «доволі гарних результатів», але високі темпи розвитку економіки створили нові проблеми. Китай стояв перед необхідністю приборкати інфляцію. Було дуже важливо посилити дисципліну. Центральний уряд мав міцно

тримати країну в руках, але при тому не закривати її для зовнішнього світу. Після того як Китай відчинив свої двері й вікна, гарний менеджмент став для нього навіть ще важливішим, бо інакше країні загрожувала анархія та «найбільший хаос під небом». Китай був великою країною, але дуже відсталою в технологічному аспекті і навіть у культурному. За минулі десять років китайці розв'язали проблему забезпечення свого населення продуктами харчування й одягом. Тепер вони хотіли вийти на рівень «xiao kang» (заможного життя), збільшивши вчетверо ВНП на одиницю населення порівняно з 1980 роком, що означало підняти його до 800–1000 американських доларів. Китай повинен був учитися в інших, «зокрема у вас та навіть у Південної Кореї».

Я проказав кілька схвальних слів із приводу значних змін у Китаї, що виявлялися не тільки в нових будівлях і дорогах, але – що було ще важливіше – в мисленні людей, у їхньому ставленні. Люди стали критичнішими й ставили під сумнів все більше речей, але тепер в їхніх очах з'явився оптимізм. Я сказав, що його візит до США в 1979 році, який кожного дня транслювали в півгодинних програмах, зображуючи тамтешні умови життя, назавжди змінив ставлення китайців до Америки.

Ден зауважив, що ставлення американців до нього було ретельно продумане. Він сказав секретареві Шульцу, що китайсько-американські стосунки потроху розвиваються, але основною проблемою залишається Тайвань. Потім він поцікавився, чи знаю я, що «мій співучень та Ваш гарний друг» Цзян Цзин-го часто казав, що він (Цзян) «виправдається перед історією». Було очевидно, що Ден хоче почути відповідь на послання, яке він просив мене передати Цзянові. Я не відповів, бо не почув від Цзяна ніякої відповіді. Ден сказав, що, хоч США й оголосилс на весь голос про своє небажання бути замішаним у процеси возз'єднання, американський уряд все одно втрутився в цю справу. На шляху до возз'єднання стояло чимало перепон, але «найзначнішою» з них була Америка. Він повторив думку, яку я вже чув від нього під час попередньої зустрічі, що США використовує Тайвань як свій «непотопальний авіаносець». Коли йому під час візиту до Вашингтону 1979 року вдалося нормалізувати стосунки зі Сполученими Штатами, президент Картер погодився з тим, щоб США зробило три речі: анулювало угоду про спільну оборону з Тайванем; вивело свої війська з Тайваню та розірвало з ним дипломатичні стосунки. Усі ці зобов'язання США виконало. Проте Америка багато разів втручалася в тайванську справу через свій Конгрес, який прийняв закон «Про стосунки з Тайванем» та різноманітні резолюції, що були втручанням у внутрішні справи Китаю. Він уже казав Рейганові й Шульцеві, що їм варто переглянути свою політику щодо збереження «непотопальних авіаносців». За словами Дена, його найщирішим бажанням було забезпечити возз'єднання Тайваню з континентом, перш ніж він «зустрінеться з Карлом Марксом».

38. Китай за межами Пекіну

У 1980–90-ті роки я бував у Китаї майже щороку, прагнучи краще зрозуміти мотиви поведінки його керівництва та те, чого вони хочуть для своєї країни. На початку наших стосунків Сингапур і Китай займали антагоністичні позиції; тож, щоб розвинути стосунки, які б базувалися на довірі, нам був потрібен час і можливість глибших взаємодій. До певного моменту Китай «поставляв революцію на експорт», у тому числі до Сингапуру, намагаючись перетворити його на комуністичну державу. Коли ж розпочався конфлікт із В'єтнамом, від якого ніде було подітись, Китаю знадобилось поліпшити стосунки з АСЕАН. Саме в цей період, із 1978 по 1991 рік, коли ми (кожна країна у свій власний спосіб) боролися проти в'єтнамської окупації Камбоджі, наше сприйняття один одного змінилося.

Кожного мого візиту до Китаю я зазвичай присвячував тиждень подорожі різними провінціями в супроводі одного з молодших міністрів. Подорожуючи з цією людиною протягом 8–10 днів, будучи разом по багато годин, перелітаючи з однієї провінції до іншої на тому самому літаку особливого призначення, я мав змогу краще зрозуміти спосіб мислення китайських лідерів і познайомитися з їхніми біографіями. Як правило, дружина цього молодшого міністра складала компанію Чу.

Приїхавши з таким візитом у 1980 році, я побачив, як сильно змінився Китай. Моя донька Вей Лен була приємно здивована. Поїхавши оглядати історичні пам'ятки Пекіну, вона звернула увагу на те, що тепер, коли помер Мао, а з «бандою чотирьох» було покінчено, китайці втратили свою нещодавню скутість. Як офіційні особи, так і lao baixing («100 імен» – китайський вислів, що означає «звичайні люди») відчували себе вільніше, невимушеніше в спілкуванні з нею. У моїй пам'яті ще яскраві спогади про деякі дуже гарні місця, які ми відвідали, зокрема Ченде, літню резиденцію імператора династії Цин Цзян Луна, а також знамениті Три ущелини на ріці Янцзи. Подорож униз цією рікою з Чунцина (колись, за часів Другої світової, коли це місто було столицею Чан Кайши в провінції Сичуань, воно називалося Чункин) до Їчана, до виходу з ущелин, тривала півтора дні. Коли я підводив очі й бачив на стрімчастій скелі, що обмежує ущелину, величезні китайські ієрогліфи, викарбувані на цій прямовисній стіні тисячі років тому, щоб увічнити певні події та ідеї, в мене відбирало подих. Велич цього пейзажу й ці ієрогліфи резонували з історією народу, який боровся з силами, набагато сильнішими за нього. Але навіть більш вражаючим видовищем були люди, які працювали замість в'ючних тварин, тягнучи на собі баржі та дрібні кораблики, як вони це робили відвіку. Цілі ше-

ренги чоловіків із канатами на плечах і спинах тягнули човни вгору проти течії, миля за милею. Складалось враження, що тут, у місцевості, відокремленій від усього іншого світу, де цю роботу роблять машини, зупинився час.

У тій поїздці нас супроводжували заступник міністра закордонних справ Хань Няньлун та його дружина. Обидва виявились людьми дуже розумними й добре обізнаними, ми гарно проводили час разом. Він був на десять років старший за мене, вирізнявся жвавим темпераментом, на додачу до якого мав гострий розум. Охайне вбрання в європейському стилі, що ладно сиділо на його невеликій фігурі, свідчило про неабиякий смак; не один раз я його бачив у жилеті. Він розумів англійську й мав розвинуте почуття гумору. Хань Няньлун чимало розповів мені нового й цікавого під час цього другого візиту до Китаю. Він відповідав за в'єтнамське питання і як опонент був для в'єтнамців ще тим джерелом клопоту. Зрозуміло, що він володів детальною інформацію з усіх питань, які стосувались В'єтнаму та Камбоджі. Китай мав намір приперти В'єтнам до стіни та виснажити його, скільки б років на це не знадобилося. Він мав цілковиту певність, що рано чи пізно в'єтнамці «проситимуть пощади», як висловлювався президент Рональд Рейган. Подорожуючи рікою, ми багато про що говорили під час обідів і вечерь. Смаки щодо їжі в цієї пари були прості, і після кількох днів ситних і вишуканих страв на різних банкетах ми разом із ними були раді з'їсти миску звичайної локшини. Нам запропонували якісь делікатеси, але ми відмовились на користь чогось простого. Хань Няньлун був родом з однієї з найбідніших провінцій Китаю Гуйчжоу, де виробляють «маотай» – знаменитий алкогольний напій, міцніший навіть за горілку. Не хотів би, щоб читач мене зрозумів неправильно, але цей напій викликав мій захоплений подив – таким сильним було сп'яніння, що наступало через якийсь час, і навіть багато масної їжі не могло послабити його ефект. Маотай лився рікою, але я попросив пива.

Наші відвідини університету в Ухані, одному з найрозвиненіших промислових міст Китаю, розташованому на березі ріки Янцзи, справили на мене сумне враження. Дехто з викладачів, з якими ми там познайомилися, отримав освіту в Америці. Уже немолоді, вони трохи забули англійську, але все одно було видно, що це дуже ерудовані й відомі у своїй галузі фахівці. У бібліотеці Лін, яка тоді ще була студенткою медичного університету, заговорила з молодим чоловіком, який читав підручник біології, виданий англійською. Вона попросила переглянути його й побачила, що підручник був виданий у 1950-ті роки. Вона не могла повірити своїм очам. Як можна навчатися з підручника з біології, який видано 30 років тому? Проте все пояснював той факт, що Китай був понад 30 років ізольований від світу; він щойно відкрився Заходу, але ще не мав іноземної валюти, щоб купувати новітні підручники й журнали. Копіювальної техніки там ще не було. Щоб наздогнати решту світу за рівнем знань (а цей розрив

збільшувався з кожним днем), Китаю знадобилися б роки й роки. Культурна революція відкинула країну назад на ціле покоління. Студенти теперішнього покоління, яке відновлювало країну після Культурної революції, навчалися з застарілих підручників, а навчали їх учителі, які користувалися застарілими методами викладання, без жодних аудіовізуальних допоміжних засобів. Цьому поколінню випала доля також стати «напівутраченим». Так, дійсно, найталановитіші з його представників все одно отримали б гарну освіту, незважаючи на всі нестатки освітніх матеріалів, але не забуваймо, що промислове суспільство вимагає гарної освіти для всього населення, а не тільки для його найталановитіших представників.

Після вітальної вечері в Ухані господар будинку та всі чиновники, що нас супроводжували, кудись щезли. Здивовані, чи не трапилось чогось, ми попросили своїх помічників дізнатися, і ті скоро розповіли, що всі китайці зібралися біля телевізора у вітальні, дивлячись на «банду чотирьох» за ґратами – їх судили. Настав день розплати для тих, хто тероризував китайський народ роками, – тепер вони мали отримати заслужений «десерт». Ми пішли до відведеної нам вітальні, де також був телевізор. Те, що ми побачили, було китайською версією того, що я читав про радянські суди сталінських часів, хіба що не йшлося про смертний вирок та не звучали довгі визнання, де люди самі на себе зводили наклепи. Навпаки, Цзян Цін, удова Мао, виглядала нескореною та оскаженілою, вона говорила – мало не вищала – пронизливим голосом, із дикою лайкою вказуючи на своїх суддів. Коли Мао стояв на чолі країни, вони були його вірними псами й гавкали, варто було йому лише слово сказати. Як сміють вони тепер судити її?! Вона поводилась так само, як за життя Мао – самовпевнена й загониста мегера, яка думає, що їй дозволено все.

Протягом решти подорожі «банда чотирьох» та їхні лиховісні вчинки стали темою нескінченних розмов між китайськими посадовцями й членами нашої делегації. Ми почули чимало сумних історій із власного досвіду наших супровідників. Те, що древня цивілізація могла скотитися до такого шаленства, яку вона гордо називала «Культурною революцією», не могло не лякати.

Були й інші негативні моменти. Приязний чиновник із провінції Фуцзянь (однієї з південних китайських провінцій), супроводжуючи мене під час поїздки через Ухань, указав на будівлю, зведення якої вже наближалось до завершення, й сказав: «Tai zi lou» (тобто «багатоповерхова будівля для принців»). Я спочатку не зрозумів. Він пояснив, що під «принцами» мав на увазі дітей високопосадовців цієї провінції та міста. Похитавши головою, він зауважив, що це шкодить загальній моралі, але він мало що може тут зробити. Не сказавши цього прямо, він визнав, що країна котилася до минулого – до Китаю, в якому влада завжди означала привілеї, а привілеї – особливі умови для родини, рідних і друзів.

З інших зупинок мені найбільше запам'яталися Сямень і Гулангью (Амой та Кулангсу на фуцзяньському діалекті). Уперше за весь час у Китаї ми почули знайомі звуки діалекту, яким користуються в Сингапурі. Я витратив не один рік, вивчаючи його, щоб виступати на передвиборчих мітингах, і тому для мене було великою радістю почути, що люди говорять саме так, як мене вчив мій викладач – із сяменьским акцентом довоєнної фуцзяньської інтелігенції, що контактувала з західними бізнесменами та місіонерами.

На Гулангью, острові поряд із Сяменем, нам показали два бунгало, що належали сингапурському урядові. Їх купив колоніальний уряд ще до Другої світової війни, щоб там могли жити чиновники британської колоніальної служби, яких відправляли до Амою вивчати хоккієнський діалект. Те, що перед нами постало, було двома напівзруйнованими будинками, в кожному з яких проживало чотири-п'ять родин, тобто в багато разів більше людей, ніж кількість, для якої ці будинки призначались. Нас квапливо запевнили, що ці будинки буде відновлено та повернено нам. (Хонь Сюй Сень, мій міністр фінансів, пізніше розповідав мені жахливі історії про власників нерухомості, які повертали собі належне, а потім їм виставляли вимогу виплатити зарплатню прислузі, яка піклувалася про будинки, за всі роки, починаючи з 1949-ого.) Гулангью був реліктом минулої ери європейського домінування. У його архітектурі присутні елементи буквально всіх європейських архітектурних стилів. Деякі з більших будинків належали багатим заморським китайцям, які повернулися туди до війни, вже відійшовши від справ. Ці колись прегарні будинки, з гвинтовими сходами й перилами з травертинського мармуру, мармуровими статуями в галереях і надворі, які створювали враження, що ви перебуваєте у Флоренції або Ніцці, будували італійські та французькі архітектори. Мабуть, до 1937 року, коли Гулангью разом із Шанхаєм захопили японці, він був вражаючою оазою розкошів.

Представники сторони, що нас приймала, вказали через протоку в напрямку Кіньменю – острова під контролем Тайваню. У ясну погоду його можна було побачити неозброєним оком. Точнісінько те саме мені кількома місяцями раніше сказав президент Цзян Цзин-го, коли привіз мене на Кіньмень і вказав через ту саму протоку на Гулангью. Буквально за кілька років до того тайванці відправляли на повітряних кулях із Кіньменю до Гулангью пакунки з їстівними припасами, касети тайванських поп-співаків, зокрема Терези Тен, поп-зірки, що обіймала перші місця в хіт-парадах, та пропагандистські брошурки. У 50–60-ті роки вони обмінювались артилерійськими залпами. У 1980-ті роки на місце залпів прийшли образи, вигукувані через гучномовці.

Рівень життя в тайванському Тайбеї та фуцзяньському Сямені різнився наче небо і земля. Перший був пов'язаний із зовнішнім світом, особливо з Америкою та Японією: звідти надходили капітал, технології, знання, іноземні спеціалісти, звідти поверталась

власні студенти, щоб потім будувати сучасну економіку в рідній країні. Другий ледве клигав, гордий своїм сільськогосподарським героїзмом, що базувався на знаннях 50-их і майже повній відсутності фермерської техніки, не знаючи, що таке сучасні системи зв'язку та нормальний рівень життя.

Тамтешня кухня була подібна до сингапурської, але не ідентична. За обідом нам запропонували оригінальні baobing – млинці, фаршировані подрібненими паростками бамбуку, що їх спочатку тушкують з усіма відповідними приправами та спеціями. Ці млинці відрізнялись від звичної нам сингапурської версії. Там були всі знайомі нам солодощі, як-от наприклад надзвичайно смачні хрусткі рулетики з арахісової маси – смачніші за ті, що виготовляють у Сингапурі. Усі ми розуміли, що Фуцзянь – це земля, звідки прийшли у своїй більшості наші предки. До того ж де б саме не знаходилася у Фуцзяні їхня провінція, щоб податися до Південних морів, більшість із них мала приїхати до Сяменю, цього міжнародного центру, щоб тут сісти на великі кораблі, які прямували до Наньянгу.

З Сяменю ми полетіли до Гуанчжоу (Кантону), звідки повернулись до Гонконгу поїздом. Ми звернули увагу на те, що з гучномовців вже не лунали монотонні заклики про одне й те саме, промови щодо «капіталістичного поплентача» та інші кліше часів «банди чотирьох». Крім того, китайці вже не так суворо дотримувалися свого дрескоду. Як тільки ми виїхали за межі Пекіну, жінки-перекладачі, які супроводжували нас, одягнули квітчасті блузки, що їх вони носили зі спідницями або штанами, – в 1976 році такого не було. Китай часів Мао потроху перетворювався на історію. Можна було сподіватись, що до китайців повернуться їхні старі добрі звичаї, втім, таких було небагато порівняно з поганими – в цьому ми пересвідчились під час мого наступного візиту в 1985 році: піднесення корупції, непотизм і фаворитизм, тобто всі ті біди, від яких Китай потерпав протягом століть.

Цього разу ми їхали додому, отримавши позитивні враження. Наші господарі почувалися менш напружено, насолоджувалися їжею та спілкуванням із нами й були готові говорити про катастрофічне десятиріччя «wen ge» – китайське скорочення для фрази «wen hua d age ming», що означає «Культурна революція». Керівники й чиновники, яких ми побачили під час цієї подорожі, були відкритішими, поводились та висловлювались більш невимушено, готові обговорювати свої колишні помилки й подальші проблеми. Від величезних транспарантів, які раніше висіли чи не на кожній стіні Пекіну й інших міст, стояли на рисових і пшеничних полях, залишилось дуже небагато, але й ті змінили тематику – вони закликали людей більше працювати задля справи «чотирьох модернізацій». Китай набував природного вигляду, ставав подібним на інші суспільства.

Китайські лідери усвідомлювали, що через Культурну революцію вони втратили ціле покоління. Тепер віра Мао в безкінечну революцію викликала в них відразу. Тепер вони прагнули стабільних стосунків з іншими країнами, щоб вступити з ними в еконо-

мічну співпрацю та допомогти Китаю одужати. На мою думку, було малоймовірно, що вже наступне покоління побачить сучасний Китай.

Для кожної з китайських провінцій властиві свої, неподібні до інших, географія, економіка, освіта й рівень ефективності праці. Керівники цих провінцій мають різні турботи. Я насправді не усвідомлював, яким сухим є клімат на півночі Китаю, як там багато пороху в повітрі та на землі і яким безплідним є тамтешній ґрунт, аж поки не побував у Дуньхуані – воротах Шовкового шляху, куди я приїхав із бажанням побачити знамениті буддистські гроти, покинуті вже багато сотень років тому. Тільки тоді, коли губернатор провінції Ганьсу відправив мене на прогулянку верхи верблюдом у «Співучі піски» недалеко від Дуньхуана, я зрозумів, що насправді ми опинились на межі пустель Гобі та Такламакан. Їхні двогорбі верблюди-бактріани були прегарними волохатими створіннями, елегантнішими на вигляд, ніж їхні одногорбі брати-дромедари з Аравійського півострова. Пейзажі цих високих піщаних дюн, нехай дещо бляклі, вражали своєю красою; життя, проте, там було та є нелегким.

Поїздки по різних провінціях дали мені змогу зрозуміти, чому в цій великій і густозаселеній країні так виражена прив'язаність до землі, у якій людина народилася. Тут дуже помітна відмінність між акцентами, раціоном і соціальними звичаями. Представники еліти не могли познайомитися один з одним так добре, як лідери Європи, Японії і США. Нехай Америку називають континентом, але населення там не так багато, крім того, чудова система комунікацій забезпечує можливість політичній і бізнес-еліті можливість часто зустрічатися та взаємодіяти між собою. Китай же має забагато жителів, і до 80-их років, коли там побудували аеропорти, для яких були закуплені літаки західного виробництва, зв'язок там був такий поганий, що люди жили фактично в різних світах. Ось чому кожний із керівників, що підіймався на найвищі посади в Пекіні, приводив із собою стільки колег зі своєї провінції, скільки тільки міг, щоб не викликати обурення виключених із цього кола «щасливчиків». Річ у тому, що люди власної провінції краще розуміли думки й наміри свого лідера.

У Китаї спостерігається яскраво виражена конкуренція між провінціями. Будь-який губернатор може, не задумуючись, на духу випалити основні статистичні дані, які стосуються його провінції – територія, населення, розміри культивованих площин, опади, щорічні обсяги сільськогосподарського виробництва, промислові послуги та місце його провінції в рейтингу серед інших 30 за кожним із цих пунктів, зокрема за ВНП. Крім того, китайські міста також конкурують одне з одним; кожний мер готовий напам'ять відбарабанити основні статистичні дані та місце свого міста в загальному рейтингу. Цей рейтинг формує центральний уряд, щоб підсилити дух

змагання, хоч це інколи дає протилежні результати, бо керівники намагаються покращити показники в будь-який спосіб – справа інколи доходить до торговельних воєн. Так, мені розповідали, що, коли провінція на кшталт Гуаньдуна, яка дуже швидко розвивається, стала потребувати їстівних запасів, щоб прогодувати потік робітників, що їхали звідусіль, сусідні провінції відмовлялись продавати сюди зерно. Провінція, де ефективно працював завод із виробництва моторолерів, була нездатна продати цю продукцію в сусідніх провінціях – ті захищали своїх, «місцевих» виробників.

Я колись вважав, що комуністична система автоматично означає повний контроль центральної влади над економікою, але насправді в Китаї було зовсім не так. Ще від перших династій китайських імператорів провінційні органи влади доволі вільно інтерпретували імператорські едикти, і що далі провінція розташована від центру, то більшою була її фактична незалежність. П'ять слів – «shan gao, huang di yuan» («гори високі, а імператор далеко») – виражають увесь цинізм та скепсис поколінь, що були незадоволені утисками з боку місцевої влади. Уперше ми це усвідомили на своєму власному досвіді, коли в 1990-ті роки приступили до реалізації знакового проекту в місті Сучжоу.

Цей проект став можливістю краще усвідомити, як працює китайська адміністративна система: громіздка й багатошарова, вона поділяється на чотири рівні влади: центральну, провінційну, міську або регіональну та районну. Теоретично, письмові вказівки з центру мають рівну силу для всіх провінцій континентальної частини країни. На практиці між чиновниками розгортаються справжні баталії – жорстокі та затяті; кожне міністерство намагається всіма силами захистити свої права й розширити свої повноваження. Війни між міністерствами, які інколи заводять ситуацію в глухий кут, – річ звичайнісінька. Що характерно: між державним службовцем та політичним призначенцем не проводиться жодної різниці. Комуністична партія Китаю є втіленням найвищої влади, тому людина, якщо бажає добитися чогось в житті, має обіймати якусь посаду в партії. Щоб зробити кар'єру в державних органах або досягти успіху в приватному бізнесі, партійне членство є неоціненою перевагою.

Талант і здібності людей, які очолюють Китай, не можуть не вражати. За умови належної освіти та досвіду роботи з вільною ринковою економікою вони могли б спокійно конкурувати з представниками найвищої виконавчої влади Америки, Західної Європи та Японії. Цим людям притаманна здатність сприймати величезні обсяги інформації, мислити аналітично й швидко реагувати на зміни в зовнішньому світі. Точність висловлення навіть у коротенькій приватній розмові свідчить про гостроту інтелекту, яку вповні може оцінити лише людина, що розуміє китайську мову.

Я очікував чогось такого від лідерів, які працюють у Пекіні, але як же ж я здивувався, коли побачив надзвичайну широту інтелекту в провінційних чиновників,

партійних секретарів, губернаторів, мерів і найстарших посадових осіб. Рівень природних здібностей, притаманний китайській нації взагалі, може викликати лише захоплення. Ті, хто вибирається на перші посади в країні, не обов'язково на рівень вищі за інтелектом від людей, що залишилися внизу. У такій густозаселеній країні, як Китай, щасливий випадок відіграє велику роль у тому, щоб піднятися на саму верхівку, навіть попри систему дбайливого й уважного відбору, під час якого основний акцент робиться на інтелектуальних здібностях та характері, – вже не на ідеологічній чистоті чи революційному запалі, як це було в жахливі роки Культурної революції.

Один колишній кадровий партієць розповів мені, як відділ кадрів Комуністичної партії Китаю відбирає «найкращих із найкращих». На кожного заводиться папка, або досьє, першими документами в якому є шкільні табелі й характеристики, в яких вчителі оцінюють характер, поведінку, цінності та ставлення на той момент ще дитини. На кожному етапі кар'єри до цього досьє додаються характеристики людини з боку колег і безпосередніх керівників. На кожній сходинці, перш ніж хтось отримує призначення, оцінюються всі можливі кандидати на відповідну посаду. У верхніх ешелонах цієї піраміди перебуває від 5 000 до 10 000 осіб, яких відібрав та ретельно розклав за категоріями організаційний відділ Комуністичної партії – не уряду. Щоб гарантувати якість такої оцінки, відповідні комісії з центру відвідують провінції й міста, щоб на місці оцінити людей, які, власне, ці оцінки дають, і провести співбесіду з кандидатом на посаду, перш ніж його на неї поставлять. У разі незгоди комісії питання переглядають у Пекіні. Процес відбору є доскональним, пильним, багатобічним. Нарешті, на самій верхівці, на найвищі посади призначає вже державний керівник, який оцінює не тільки переваги кандидата, але також його лояльність. Так, Ден Сяопін обрав Чжао Цзияна на посаду генерального секретаря Комуністичної партії та номінального голови Китаю. І той самий Ден відмінив це рішення після подій на Тяньаньмень у 1989 році.

39. Тяньаньмень

У травні 1989 року весь світ спостерігав за трагедією, що відбувалась у Пекіні. Всі ці дивні події транслювалися в прямому ефірі, бо там у повній бойовій готовності були представники мас-медіа, які збирались розповідати про зустріч на найвищому рівні Ден Сяопіна та Михайла Горбачова. Навпроти Великого палацу народів на площі Тяньаньмень організованими масами зібралися студенти, які несли плакати й транспаранти. Написи на них протестували проти корупції, непотизму та інфляції. Поліція не застосовувала проти студентів жодних заходів протидії. Сам генеральний секретар Комуністичної партії Китаю Чжао Цзиян висловився про цю ініціативу студентів схвально, зауваживши, що вони хочуть запровадження реформ із боку партії та уряду і що вони насправді мають гарні намірі. У міру того як все нові юрби вливалися на площу, плакати й заклики ставали все критичнішими, різко висловлюючись проти уряду. Студенти почали голосно звинувачувати членів уряду та прем'єр-міністра Лі Пена, тепер уже називаючи імена. Коли ж це не дало результатів, вони спрямували жало проти Ден Сяопіна, глузуючи з нього в сатиричних віршиках. Коли я побачив це по телебаченню, то подумав, що кінець цієї демонстрації буде плачевним. Ще жодного разу не було такого, щоб імператор Китаю продовжував правити після того, як його ім'я прополокали й висміяли в пасквілях.

Тяньаньмень був суперечливим епізодом у історії Китаю. По телебаченню Лі Пен зачитав наказ про запровадження воєнного стану. Я дивився сюжети, зроблені пекінським телебаченням, які через гонконгське супутникове телебачення транслювали на Сингапур. Один яскравий епізод, знятий ще до введення воєнного стану, показував представників студентської маси, які у Великому палаці народів брутально сварилися з прем'єр-міністром Лі Пеном. Вони були вбрані в джинси та футболки, він – у бездоганно випрасуваний костюм у стилі Мао. Вислови, що їх використовували студенти стосовно Лі Пена під час тієї зустрічі (яка транслювалася в прямому ефірі), були щонайменше грубими. Трагедія досягла свого піку, коли на площу спробували пройти солдатські загони, але їх відкинули. Врешті-решт, уночі 3 червня на площу в'їхали танки й бронетранспортери – за цим спостерігав увесь світ. Дехто з дослідників, які потім ретельно аналізували свідчення, був певний, що на площі Тяньаньмень пострілів не було, що насправді стріляли тоді, коли військові, які супроводжували танки й бронетранспортери, прокладали собі шлях вулицями, що вели до площі.

У те, що відбувалося, важко було повірити. Народно-визвольна армія Китаю (НВАК) обернула свою зброю проти власного народу. Я відчув, що просто мушу видати політичну заяву наступного дня, 5 червня:

> «На моїх колег по Кабінету та мене самого цей жахливий поворот подій справив шокове враження, ми всі стурбовані та засмучені. Ми очікували, що китайський уряд скористається з доктрини мінімального застосування сили під час заспокоєння таких заворушень силами військових. Натомість армія використала вогнепальну зброю, вдалася до насильницьких дій, унаслідок чого багато людей загинуло й було поранено. Використання сили абсолютно не відповідало опорові, що його чинили неозброєні цивільні.
>
> Китай, велика кількість народу якого та зокрема найосвіченіші його представники, нездатна знайти спільну мову з урядом, означає проблеми: обурення людей, гальмування реформ, стагнацію економіки. Зважаючи на його розміри, такий Китай може спричинити проблеми для самого себе та своїх сусідів в Азії.
>
> Ми сподіваємося, що в цій ситуації гору візьмуть голоси мудріших, які закликають до примирення, щоб китайський народ зміг поновити свій шлях до прогресу, можливість якого йому створила політика відкритих дверей».

Я не засуджував їх. Я не вважав їх репресивним комуністичним режимом на кшталт Радянського Союзу. Просто за ті два місяці масових демонстрацій у Китаї накопичилась певна енергія, яка вибухнула подіями на площі Тяньаньмень.

Реакції громад етнічних китайців у Гонконгу, Тайвані та Сингапурі виявились досить різними. Люди в Гонконгу були перелякані, події, які всі жителі спостерігали протягом майже 24 годин на день, спричиняли їм справжні страждання. Вони відчували біль тих студентів, наче свій власний. Дехто з гонконгської молоді навіть відправився на площу Тяньаньмень, щоб підтримати тамтешніх студентів. Це відбувалося саме в той момент, коли Китай створював сприятливі умови для гонконгських і тайванських журналістів та гостей із цих регіонів, щоб зблизитись із ними. Коли ж почалась стрілянина, жителі Гонконгу буквально втратили розум від перспективи опинитися під керуванням такого жорсткого уряду. Розпочались стихійні виливи народного горя й обурення. Незабаром після того як по телебаченню показали ці жорстокі сцени, на вулиці вийшло близько мільйона людей. Кілька днів продовжувалися їх демонстрації під стінами агентства новин «Сіньхуа» – неофіційного представництва КНР у Гонконгу. Вони допомагали учасникам руху протесту втекти з континенту на Захід через Гонконг.

У Тайвані люди були засмучені через те, що чимало студентів постраждало, й ставились до них зі співчуттям, але страху тут не було, як не було й масових демонстрацій протесту або виявів горя. Тайванці не боялися опинитись під владою КНР.

Сингапурці були шоковані. Мало хто вірив, що застосування вогнепальної зброї було необхідним, але на демонстрацію ніхто не вийшов. Люди розуміли, що Китай є іншою країною, комуністичною. Делегація студентів, які представляли думку сингапурських університетів, надала в китайське посольство лист протесту.

Для нас цей випадок став уроком, який виявив відмінності в позиціях, світосприйнятті та емоційній участі цих трьох груп етнічних китайців, що перебували в різної міри політичній близькості до комуністичного Китаю. Якби не цей епізод, коли Ден Сяопін наказав розчистити Тяньаньмень, Захід співав би йому панегірики, коли він помер у лютому 1997 року. Натомість усі статті, де йшлося про його смерть, були просякнуті жорсткою критикою цього брутального наступу на демократію, що відбувся 4 червня; у кожному телесюжеті, присвяченому його смерті, обов'язково з'являлися кадри подій на площі. Мені невідомо, як оцінять його роль китайські історики. Я ж вважаю Дена великим лідером, який змінив долю Китаю та всього світу.

Він був реалістом, людиною практичною й прагматичною, зовсім не ідеологом. Двічі відсунутий від влади Мао, він все одно повертався, щоб рятувати Китай. За дванадцять років до розпаду Радянського Союзу він уже розумів, що економіка з центральним плануванням потерпить фіаско. Він відкрив Китай для вільного підприємництва та вільного ринку, почавши зі створення спеціальних економічних зон на узбережжі. Ден був єдиним китайським лідером, який мав достатньо політичної сили й мужності, щоб протидіяти стратегії Мао. Як і Мао, Ден боровся за зруйнування старого Китаю. Проте він робив ще й те, чого не робив Мао: він будував новий Китай, запроваджуючи вільне підприємництво та вільний ринок «із китайськими рисами».

Як ветеран війни й революції, він побачив у студентах-демонстрантах на площі Тяньаньмень небезпеку, що загрожувала відкинути Китай назад, у хаос і безлад, розбити всі надії на подальший прогрес, і то на кілька прийдешніх поколінь. Він бачив революцію на власні очі, і тоді, на Тяньаньмень, побачив її перші ознаки. Горбачов на відміну від нього про революцію тільки читав, а тому не почув сигналу небезпеки, коли прозвучали перші дзвінки майбутнього колапсу СРСР.

Через двадцять років після того, як була запроваджена політика «відкритих дверей» Ден Сяопіна, Китай має всі ознаки країни, що стане найбільшою та найдинамічнішою економікою Азії. Якщо він зможе уникнути заворушень та конфліктів, внутрішніх чи міжнародних, у 2030 році він стане гігантом. Померши, Ден залишив китайському народові видатну спадщину з надзвичайним потенціалом. Якби не він, на КНР чекав

би такий сумний кінець, як і на СРСР. Якби Китай розпався, західні мас-медіа висловлювали б китайцям своє співчуття, як вони висловлюють його сьогодні росіянам. Але натомість ми сьогодні бачимо, що Захід зважує на перспективу формування могутнього Китаю вже через 30–50 років.

Через три місяці після подій на Тяньаньмень, 24 серпня Ху Пін, міністр торгівлі Китаю, який супроводжував мене в поїздці китайськими провінціями в 1988 році, приїхав до мене з офіційним візитом. Прем'єр-міністр Лі Пен хотів, щоб він поінформував мене щодо інциденту «6–4» («6–4», тобто 4 червня, є скороченням у китайському стилі – китайці зазвичай називають значні події за місяцем і днем, у який вони відбулись). На сьогодні ситуація стабілізувалась, але вся ця справа стала для Китаю дійсно резонансною. На 40–50 днів, коли тривали безпорядки, Китай втратив контроль над ситуацією. Студенти скористалися з проблем корупції та інфляції, щоб підняти народ на боротьбу за свою справу. Китайській же поліції не вистачило досвіду й обладнання, щоб справитись із демонстрантами: вона не мала ані водяних гармат, ані іншої зброї для придушення акцій громадської непокори.

Він розповів мені, що вже на початку червня в руках студентів опинилось багато зброї, яку вони покрали у збройних частинах армії. (Я про це нічого не читав.) Війська, які пробували увійти на площу Тяньаньмень 20 травня, зіткнулися з опором. Тоді їх відкликали та провели серед солдатів курс «перепідготовки». 3 червня війська розпочали черговий наступ. Серед солдатів були і озброєні, але небагато. Усі військові загони отримали накази не стріляти. Насправді в патронних сумках багатьох вояків було печиво – вони не мали навіть гумових куль. Через день після інциденту він особисто проїхав дорогою Чан-Ань (так званою «Дорогою вічного миру»), яка пролягає від Военного музею до гостьової резиденції Дяоютай, і на власні очі бачив рештки 15 танків і бронетранспортерів, які ще диміли. Дії солдатів були дуже обмежені наказами, вони залишили свою техніку та стріляли лише в небо. Його міністерство було розташоване неподалік площі, й він бачив цю мільйонну демонстрацію. Фактом було те, що 10% працівників його міністерства та інших міністерств, які так само були обурені корупцією і співчували студентам, приєднались до демонстрантів. Жертви, наполягав Ху Пен, сталися тоді, коли війська прокладали собі шлях до площі Тяньаньмень, а не на самій площі, як стверджувала іноземна преса.

Після того іноземні бізнесмени та їхні китайські працівники повернулись до роботи. Він сподівався, що їхні друзі за кордоном поступово зрозуміють Китай. У декого з молодих китайців були зв'язки з розвідувальною службою однієї з країн Заходу; вони за допомогою передового обладнання поширювали в Китаї західну громадську думку та інформацію. (Я зрозумів це так, що йшлося про факсимільний апарат.) Хоч західні країни ввели санкції, Китай, за словами Ху Піна, нізащо не допустив би іноземного втру-

чання у свої внутрішні справи. Проте більшою мірою ці країни, зокрема міжнародні банки, не пішли зі своїми санкціями далі. Контакти з китайською стороною було поновлено. Він сподівався, що двосторонні стосунки між Сингапуром і Китаєм залишаться на попередньому гарному рівні, бо вони базувались на твердих засадах.

«6–4» шокував мене та весь народ Сингапуру, відповів я. Ми не очікували, що уряд дасть наказ використати вогнепальну зброю і силу такою мірою, як це сталося. Ми звикли бачити по телевізору майже щовечора сутички між південнокорейською поліцією та робітниками й студентами, білих південноафриканських поліцейських, які били чорношкірих, та ізраїльтян, які застосовували сльозоточивий газ, гумові кулі й іншу зброю проти палестинців, але смерті були в цих випадках поодинокими винятками; танки й бронетранспортери ніде не застосовувалися. Сингапурці не могли повірити своїм очам: китайський уряд, який ще в травні був таким раціональним, стриманим і терплячим, у червні несподівано став брутальним, пославши танки проти цивільних. Сингапурці, особливо етнічні китайці, не могли зрозуміти цього та відчували глибокий сором за такі нецивілізовані дії. У пам'яті сингапурців ця брутальність залишила глибокі сліди.

Китай повинен був пояснити Сингапурові й решті світу, навіщо знадобилось придушувати демонстрації саме в такий спосіб, чому не знайшли іншого. Ми шукали, але не знаходили пояснень, як уряд за одну ніч перетворився з «м'якого» на «жорсткий». Але насправді проблема Китаю полягала не у ставленні країн Південно-Східної Азії, які не мали ані грошей, ані технологій, щоб допомогти Китаю в його модернізації. Насправді йшлося про проблему в стосунках зі Сполученими Штатами, Японією та Європою. Ці країни, насамперед США, через Світовий банк та МВФ зробили Китаю чимало гарних послуг. Тепер КНР повинна була якимсь чином пом'якшити те погане враження, що склалося про неї через події на Тяньаньмень. Я запропонував звернутись до однієї з американських компаній, які консультують із приводу стосунків з громадськістю, щоб з її допомогою змінити ставлення західного суспільства. Американці досить емоційний народ, на який помітно впливає телебачення. Сенатори та конгресмени тримають під своїм контролем президента й гроші; тому, на мою думку, Китаю було варто звернути на них більшу увагу. На щастя для Китаю, президент Буш прожив у Китаї кілька років і знав його краще, ніж більшість американців. Він уже зробив кілька спроб втихомирити Конгрес.

Я попередив, що, якщо Китай припинить надсилати студентів за кордон (бо проблеми частково ускладнились через те, що студенти відправляли інформацію по факсу своїм друзям у Пекіні), він таким чином із власної волі відгородить себе від знань і технологій. Збитки такої політики важко було навіть обрахувати.

Він запевнив мене, що китайська політика стосовно студентів та політика «відкритих дверей» залишиться незмінною. На той час до Китаю вже приїжджали багато біз-

несменів, щоб вкласти тут свій капітал. Прозвучала обіцянка, що китайська політика стосовно Гонконгу й Тайваню також залишиться без змін. Утім, ситуація в Гонконгу була складнішою, зауважив він. Заклики, що звучали по Гонконгу, змінилися з «Віддайте владу над Гонконгом гонконгцям» на «Дайте гонконгцям врятувати Гонконг». Він ніяк не прокоментував масові вуличні процесії, на які, щоб заявити свій протест та висловити свій страх і співчуття китайським студентам, вийшов мільйон жителів цієї країни.

Серед сумних спогадів про Тяньаньмень, що спливають у моїй пам'яті, є картина площі, переповненої демонстрантами, з пов'язками на головах, що на них написані слова протесту, та Чжао з мегафоном, який майже плачучи благає студентів розійтися, бо він уже більше не може їх захистити. Це відбувалось 19 травня. Було вже занадто пізно: лідери КПК вже прийняли рішення оголосити воєнний стан та в разі потреби застосувати силу для розгону демонстрантів. У той момент студенти мали розійтися самі або їх розігнали б силою. Чжао не зумів продемонструвати жорсткості, яка потрібна була лідерові Китаю, коли країна постала на краю «luan» (хаосу). Організованим демонстрантам дозволили перетворитись на обурених повстанців. Якби у випадку з цим повстанням уряд не повів би себе так жорстко, воно могло б перетворитись у заворушення по всій величезній країні. Тяньаньмень – це не лондонська Трафальгар-сквер.

Комуністичний Китай засвоїв радянську практику «опали». Яким би впливовим не був лідер, якщо він зробив помилку та впав у немилість, його ім'я ніколи більше не згадують. Хоч я б і хотів зустрітися з Чжао Цзияном під час моїх наступних візитів до Китаю, я не міг порушити цієї теми. Через кілька років після подій «6–4» я зустрівся з одним із синів Чжао, який трохи розповів мені про життя його самого та його родини після того, як Чжао потрапив в опалу. Чжао змушений був виселитися зі свого будинку в Чжуннаньхаї, де мешкало все партійне керівництво, до будинку, що його займав Ху Яобан (колишній генеральний секретар партії), коли ще був директором відділу кадрів КПК. Протягом кількох перших років на порозі цього будинку завжди стояла варта, за всіма його переміщеннями стежили. Пізніше спостереження пом'якшили. Йому дозволялося грати в гольф на полі, що належало китайському власникові, в одному з передмість Пекіну, але заборонялося робити це на полях, що належали спільним підприємствам з іноземним капіталом. Йому дозволялось відвідувати внутрішні провінції Китаю, але ті, що на узбережжі – ні, щоб у такий спосіб мінімізувати його контакти з іноземцями та, відповідно, будь-яку гласність. Діти Чжао жили за кордоном, за винятком однієї доньки, яка працювала в одному з пекінських готелів. Йому створили комфортні умови проживання, родичі мали право його відвідувати. Порівняно з радянськими стандартами для тих, хто потрапляв у аналогічне становище, йому ще непогано жилося. До нього поставилися краще, ніж колись до Хрущова Брежнєв або до Горбачова – Єльцин.

Людиною, яка прийняла на себе ганьбу з боку міжнародної та китайської громадськості за проголошення воєнного стану й придушення повстання на Тяньаньмені за допомогою сили, став прем'єр-міністр Лі Пен. Фактично це рішення прийняв Ден, якого підтримали кілька ветеранів «великого походу». Уперше я зустрівся з Лі Пеном у Пекіні у вересні 1988 року. Тоді він прийняв посаду прем'єр-міністра від Чжао Цзияна, який став генеральний секретарем. Лі був не таким товариським, як Чжао. Інженер віком уже за 60, який отримав освіту в СРСР, Лі мав гострий розум і гарну пам'ять, він був завжди добре поінформований і вмів влучно добирати слова. Фамільярність, навіть добродушна, була зовсім не в його характері; крім того, він міг побачити образу там, де ніхто й не мав наміру його зачепити. Я зумів пристосуватись до його характеру, ми добре з ним порозумілися. Глибше вивчивши його, я впевнився, що переді мною людина нехай і консервативна, але доволі чутлива.

До Лі Пена, сина одного з провідних комуністів, схвально поставився прем'єр-міністр Чжоу Енлай. Провінційного акценту в нього не було взагалі, бо він фактично жив у серці КПК, разом із родиною Чжоу в Єньані, а пізніше – в Пекіні. Його дружина є комунікабельнішою за нього й має приємну манеру спілкування, розмова з нею завжди тече легко. На відміну від дружин багатьох китайських лідерів, які трималися осторонь, жінка Лі Пена часто виступала як привітна господиня. Вона говорила англійською в достатній мірі для світської бесіди; Чу відзначала, що англійською вони могли легко спілкуватися без перекладачів.

Під час нашої формальної дискусії Лі Пен поцікавився, як розвиваються зв'язки сингапурських бізнесменів із Китаєм, на що я зауважив, що сингапурські інвестори змушені боротися з багатьма труднощами. Дуже багато з них втратили тут свої гроші та розчарувались. Сингапуром поширились чутки, що через безлад у Китаї неможливо працювати, що уповільнило потік інвестицій. Наші бізнесмени ніяк не могли зрозуміти, чому китайські менеджери та керівники середньої ланки не можуть навести лад з дисципліною китайських працівників. Готелі, що належали гонконгським і сингапурським бізнесменам, були змушені наймати менеджерів звідти, щоб навести порядок серед персоналу. Але навіть за таких умов проблеми залишалися. Наприклад, робітників, яких адміністраціях ловила на крадіжках готельного майна та звільняла, вона скоро змушена була поновлювати на робочих місцях, бо інакше решта робітників завдавала чимало клопоту. Якщо Китай прагнув прогресу, йому треба було задуматись про зміну природи трудових стосунків. Китайці мали б дозволити інвесторам управляти своїми підприємствами власноруч, зокрема в питаннях прийому на роботу та звільнення працівників.

Він відповів, що Китай вітатиме іноземних інвесторів, які хочуть заробляти тут гроші, але китайська політика ставить собі на меті гарантувати, щоб цих грошей було

не забагато. (Тобто, зрозумів я, про що б там ми не домовлялися, якщо виявиться, що прибуток якогось бізнесмена, на їхню думку, буде зависокий, вони знайдуть шлях перерозподілити його у справедливіший – у своєму розумінні – спосіб.) Податкова політика Китаю в особливих економічних зонах була кращою, ніж у Гонконгу. Проте, визнав він, іноземні інвестори натикалися на перепони з низької ефективності урядових органів та бюрократичної тяганини. Розв'язати цю проблему в Китаї було майже неможливо. Багато підприємств державного сектору мали роздуті штати та зазнавали збитків. Крім того, держава мусила турбуватись про пенсіонерів. Перехід до вільної ринкової системи перетворив китайську систему платні на абсурдну. Так, старший викладач престижного університету отримував зарплатню приблизно в 400 юанів. Донька професора, яка належала до обслуговувального персоналу іноземної компанії, отримувала стільки ж. Ніхто б не сказав, що внесок доньки в суспільне життя дорівнює внескові батька. Треба було реформувати систему платні повністю, але підняти зарплатню професорові було неможливо, бо уряд не мав достатніх ресурсів. Досягнення Китаю з того моменту, як він запровадив політику «відкритих дверей», були, за словами Лі Пена, значними, але рівень інфляції – також, і він вимагав контролю через уповільнення темпу інвестицій у будівництво. Китай не збирався рачкувати у своїх реформах. Лі Пен був упевнений, що КНР зможе справитись зі своїми труднощами.

Коли він попросив мене оцінити ситуацію з безпекою в Східній Азії, я змалював оптимістичну картину зростання й стабільності за умови, що ніщо не порушить цієї безпеки. Радянський Союз стримували дві країни – США й Китай. Американська політика була спрямована на те, щоб залучити на свій бік Японію, економіка якої процвітала, в обмін на гарантії безпеки для неї. Доти, доки існувала ця домовленість, у Японії не було потреби переозброюватися. Власного ядерного потенціалу Японія не мала, але якби виявилось, що на США в цьому плані більше не можна покластися, то Японія могла б і сама пройти цей шлях. У такому разі становище всіх країн Південно-Східної Азії стане небезпечнішим. Більшість японських лідерів старшого покоління хотіли б продовжувати партнерство зі Сполученими Штатами, яке вже принесло їм процвітання та достойне життя. Утім, існувала ймовірність, що молодше покоління лідерів, які не пройшли останньої війни, вважатиме інакше, особливо якщо вони вдихнуть нове життя у міф, що японці є синами богині сонця.

На думку Лі Пена, я недооцінював японську загрозу. Як на нього, Китаю було варто пильнувати, щоб японський мілітаризм знову не розпростав крила. Попри той ліміт у 1% від ВНП, що його встановила собі сама Японія, її оборонні витрати становили на 26–27 мільярдів американських доларів більше, ніж витрати Китаю. До того ж серед японського керівництва виявились такі, хто хотів би переписати вердикт історії, що Японія

колись напала на Китай, Південно-Східну Азію та південну частину Тихоокеанського регіону. Він навів два приклади: те, що написане в японських підручниках, та відвідини найвищими японськими лідерами святилища Ясукуні. (Святилище Ясукуні – це меморіал на честь японських солдатів, які загинули на війні.) Економічний успіх Японії заклав фінансові підвалини, що дозволили їй стати серйозною політичною та мілітаристською силою. Принаймні існували японські лідери, які мислили в такому ключі. Його стурбованість щодо можливого поновлення японського мілітаризму була обґрунтована. Але водночас Китай «був постійно на варті», пильнуючи Радянський Союз.

Через два роки, 11 серпня 1990 року, прем'єр-міністр Лі Пен відвідав Сингапур. Він прилетів із Джакарти, щойно відновивши китайсько-індонезійські дипломатичні стосунки. Ми зустрілися тільки в присутності стенографістів та перекладача. Я вже казав у багатьох попередніх нагодах, що Сингапур буде останньою країною АСЕАН, яка встановить із Китаєм дипломатичні стосунки. Тепер, оскільки Індонезія відновила дипломатичні стосунки, сказав я, мені хотілося б остаточно розв'язати цю проблему, перш ніж я піду з посади прем'єр-міністра в листопаді того року. Лі Пен зауважив, що в роки мого прем'єрства стосунки між Сингапуром та Китаєм завжди розвивалися успішно. Він також хотів би владнати це питання, перш ніж я піду з посади. Отже, він запросив мене з офіційним візитом до Китаю в середині жовтня.

Потім я переключив розмову на питання, що стало каменем спотикання під час обговорень на офіційному рівні щодо угоди про обмін посольствами – військові навчання наших армійських загонів на Тайвані. Я не міг визначити кінцевого терміну цих навчань; Сингапур багато заборгував Тайваню і передусім покійному президентові Цзян Цзин-го, який надав нам змогу вийти за межі власної обмеженої території, що не дозволяла нормальних навчань. Ми не могли забути про такий свій борг – ми платили тільки за те, що споживали або чим користувалися, і ані доларом більше. Це називається особливі стосунки. Сингапур і Тайвань були близькі один одному, бо обидві країни були некомуністичними, говорили однією мовою, мали однакову культуру та пращурів. Лі висловив своє розуміння нашої позиції, що Сингапур процвітає, але обмежений у розмірах. Крапку в розмові поклав його висновок, що Китай не наполягатиме на визначенні конкретної дати, до якої Сингапур завершить будь-які військові навчання на Тайвані.

Після цієї зустрічі суперечливе питання, яке багато місяців гальмувало переговори, нарешті наблизилось до розв'язання. Тепер на відміну від 1976 року я вже більше не турбувався, що китайське посольство в Сингапурі може створити проблеми для нашої безпеки. Внутрішні умови в Сингапурі вже стали іншими: ми розв'язали деякі важливі проблеми стосовно китайськомовної освіти, всі наші школи перейшли на національну

систему з англійською мовою викладання. Крім того, в університеті Наньянг викладання також провадилось англійською, що забезпечувало його випускникам безпроблемне працевлаштування. Ми зупинили процес примноження поколінь випускників без кар'єрної перспективи.

На зустрічі з сингапурською делегацією в повному складі, яка відбулася після нашої з Лі дискусії, він згадав про події на Тяньаньмень як про «заворушення в Китаї, що відбулися минулого літа». Окремі країни запровадили санкції, сказав він, які дещо ускладнили життя Китаю, але і їм самим також. Японці пом'якшили свої санкції після зустрічі Великої сімки. Я зауважив, що на відміну від західних мас-медіа Сингапур не вважає Тяньаньмень кінцем світу, але ми дуже шкодуємо, що ці події помітно підірвали позитивне ставлення міжнародної спільноти до КНР. Лі відповів: «Китайський уряд повністю втратив контроль над ситуацією». Як прем'єр-міністр він «навіть не мав змоги вийти на вулиці. Цей хаос тривав 48 днів».

Лі Пен не є людиною, здатною на легковажні жарти. Того дня він здивував усіх присутніх, коли сказав, що хотів би «пожартувати» щодо наших військових навчань на Тайвані: дозволити нашим воякам тренуватись у Китаї на умовах, ліпших, ніж у Тайвані. За столом вибухнув сміх. Якщо такий день настане, сказав я, в усій Азії запанує мир.

Через два місяці відбувся мій останній візит до Пекіну в ролі прем'єр-міністра, метою його було формалізувати та встановити дипломатичні стосунки, починаючи з 3 жовтня. Коли це було зроблено, ми перейшли до обговорення іракської окупації Кувейту. Лі Пен зауважив, що Ірак буде не так легко перемогти в бліцкригу. (Коли під час «Бурі в пустелі» новітня американська техніка за лічені дні прорвала оборону Іраку, думаю, для цивільних і військових лідерів Китаю це стало чималим сюрпризом.)

Він розкрив мені інформацію про те, що за кілька тижнів до нашої зустрічі на прохання В'єтнаму його лідери Нгуєн Ван Лін (прем'єр-міністр), До Муой (секретар партії) та Фам Ван Донг (провідний лідер і колишній прем'єр-міністр, який відвідував Сингапур у 1978 році) провели переговори в Ченду (провінція Сичуань) із генеральним секретарем Цзян Цземінем та ним самим. Вони домовились про те, що В'єтнам під наглядом США беззастережно виведе свої війська з Камбоджі та що національна рада безпеки управлятиме Камбоджею до проведення виборів. Наразі Китай був готовий покращувати стосунки з В'єтнамом.

У жовтні 1990 року я нарешті познайомився з президентом Цзян Цземінем. Він прийняв мене тепло, процитувавши з «Аналектів Конфуція»: «Приймати далеких гостей – це втіха для душі». Він не мав змоги побачитись зі мною, відвідуючи Сингапур на початку 80-их, а також під час мого перебування в Шанхаї в 1988 році, коли він там був мером. У

Сингапурі він побував двічі: перший раз протягом двох тижнів із метою вивчити досвід Ради з економічного розвитку (РЕР) з залучення інвестицій та створення промислових зон. У той момент йому було доручено займатися організацією зон економічного сприяння в Гуандуні та Фуцзяні. Другий його візит сюди був транзитним. Він отримав глибокі враження від продуманої міської забудови, порядку, умов дорожнього руху, чистоти та високого рівня обслуговування. Під час зустрічі він пригадав наш девіз: «Увічливість – спосіб життя». Його приємно вразила також можливість розмовляти зі звичайними людьми на вулицях мандаринською мовою – завдяки цьому він міг легко пересуватися містом сам.

Цзян розповів, що після інциденту «6–4» Захід заявив, що через телебачення може втручатись у китайські внутрішні справи. Захід діяв згідно зі своєю системою цінностей. Сам Цзян міг погодитися з тим, що погляди на ситуацію можуть бути різні, але не з тим, що рацію можуть мати кілька сторін. У цих концепціях демократії, свободи й прав людини, зауважив Цзян, немає нічого абсолютного. Вони не можуть існувати як абстракція, бо завжди пов'язані з культурою країни та рівнем її економічного розвитку. Для Заходу не існує такого поняття, як свобода преси. Західні газети належать до різноманітних фінансових груп і перебувають під їхнім контролем. Потім він послався на рішення, прийняте 1988 року в Сингапурі, обмежити продаж «Asian Wall Street Journal» і сказав, що Китаю варто було зробити те саме під час візиту Горбачова. Багатьом звітам про події «6–4» у західних ЗМІ бракувало точності.

Запроваджена Деном політика «відкритих дверей» та курс на соціалізм залишались незмінними. Оскільки я висловив стурбованість із того приводу, чи буде можливо продовжувати цю політику відкритості, Цзян запевнив мене, що її буде навіть «прискорено». Китайці вирішили відійти від радянської моделі централізованої економіки. Він навчався в СРСР протягом двох років та відвідував країну разів із десять, отже, добре знав слабкі місця їхньої системи. Китай хотів сформувати в себе економіку змішаного типу, у якій прагнув поєднати найкраще з методів центрального планування та ринкової регуляції.

Китай хотів зберегти контакти з іншими країнами. Йому було важко забезпечити їжею 1,1 мільярд людей. Щоб нагодувати таку величезну країну бодай би хлібом, уже були потрібні надмірні зусилля. Як мер Шанхаю, міста з населенням у 12 мільйонів жителів, він знав, як складно забезпечити їх хоча б двома мільйонами кілограмів овочів щодня. Протягом години він говорив про колосальні потреби Китаю. За обідом у нас відбулась жвава, невимушена бесіда. Він цитував пісеньки й віршики, які в незліченній кількості зберігалися в його пам'яті ще з часів дитинства – справжня антологія літератури в людському мозку. Його коментарі були приправлені гострою приправою літературних алюзій, багато з яких виявились мені незнайомими, бо потребували гарного знання китайської літератури. Це ускладнювало роботу перекладача.

Замість стереотипного сірого апаратника компартії, якого я очікував побачити, переді мною постав середнього зросту огряднуватий голова партії – він мав світлий відтінок шкіри, окуляри на носі, широке обличчя, зачесане назад чорне волосся й був готовий кожного моменту розпливтись у посмішці. Він займав посаду «№1» у Китаї, на яку в лічені дні після подій «6–4» його поставив Ден Сяопін замість Чжао Цзияна. Надзвичайно розумний, начитаний, він мав хист до іноземних мов: вільно володів російською, непогано англійською та німецькою (настільки, що міг цитувати Шекспіра й Ґете). Він сказав мені, що також говорив румунською, бо колись працював у Румунії.

Цзян народився 1926 року в освіченій родині в місті Янчжоу (провінція Цзянсу). Його батько був відомим лікарем і талановитим поетом, художником і каліграфом. Батько був старшим сином у родині, а його молодшого брата (дядька Цзяна), який у 17 років вступив до Молодіжної комуністичної ліги, а в 1939-ому у віці 28 років загинув у громадянській війні проти націоналістів, проголосили мучеником революції. Тоді батько віддав тринадцятирічного Цзян Цземіня вдові свого брата, бо та не мала синів. Отже, коли Цзян вступив до комуністичних студентських угрупувань в університетах Нанкіну та Цзяотуну, він мав бездоганне революційне походження.

Він зростав у домі, наповненому книгами, картинами й музикою. Цзян співає, грає на фортепіано та любить творчість Моцарта й Бетховена. Між студентами, що були родом із різних провінцій, спостерігалися великі відмінності в успіхах у навчанні. Провінція Цзянсу, яку ще називали «китайською країною озер», не одну тисячу років своїм приємним мікрокліматом приваблювала мандаринів та письменників, взагалі освічену еліту – тут вони доживали старість. Зрозуміло, що їхні нащадки піднесли інтелектуальний рівень тамтешнього населення. У місті Сучжоу, в цій самій провінції, яке колись було столицею одного з князівств у Період Весни та Осені[1] (приблизно 770–475 роки до н.е.), є одна вулиця, що називається Чжуан Юань Цзи. «Чжуан Юань» – таке почесне звання давали учневі, який показав найкращі успіхи на імператорських екзаменах, що проводились у столиці кожні три роки. Лідери родом із Сучжоу з гордістю говорять, що чимало з них народились саме на цій вулиці.

Хоч мені підготували детальні матеріали про Цзяна, зустріч із ним все одно стала сюрпризом – я не очікував побачити китайського комуністичного лідера таким великим екстравертом. Коли Цзян приїздив до Сингапуру на два тижні в 1980 році, його супроводжував Нг Пок Ту, один із директорів PEP. Коли Цзян став генеральним секретарем, Нг дав мені його коротку характеристику. Його здивувало те, що Цзяна поставили на цю високу посаду. У його пам'яті він залишився як серйозний, невтомний, добросовісний

1 Період китайської історії, що відповідає літописові «Чуньцю», укладачем якого вважають Конфуція. Цей період відносять до початку династії Східне Чжоу – Прим. перекл.

і ретельний чиновник: Цзян детально вивчав кожне питання, все записував і ставив багато доцільних запитань. Нг був високої думки про нього, бо на відміну від інших китайських чиновників, які завжди зупинялись у п'ятизіркових готелях, Цзян обрав тризірковий у районі, доволі далекому від модної Орчард-роуд. Переміщувався містом він також без великого шику – в машині з Нг, на таксі або пішки. Цзян був економний та чесний чиновник, але він зовсім не створював враження вродженого політика.

Ближче до кінця цих двох тижнів, розповідав Нг, Цзян подивився йому в очі та сказав: «Ви не все мені розповіли. Я певний, що у Вас є якийсь секрет. Китай має дешевшу землю, дешевшу воду, дешевшу електроенергію, дешевші робочі руки. Але до вас приходять он як багато інвестицій, а до нас – ні. Що за секретну формулу ви маєте?». Збентежений таким запитанням, Нг пояснив надзвичайну важливість політичної довіри та економічної ефективності. Він витягнув черговий примірник «Індексу ділового ризику» (ІДР) та вказав на позицію, яку там займав Сингапуру – групу 1А в категоріях від 1А до 3С. Китай у цих категоріях навіть не фігурував. Сингапур вважали безпечним і сприятливим місцем для інвестицій, бо тут існували позитивні політичні, економічні та інші фактори. Тут не існувало небезпеки конфіскації майна. Наші працівники любили працювати й мали високу ефективність; крім того, вони майже не страйкували. Наша валюта була конвертованою. Він перейшов до інших критеріїв ІДР. Цзяна це зовсім не переконало, тому Нг дав йому цей примірник звіту. Перш ніж Цзян поїхав до аеропорту, щоб летіти додому, в його маленькому готельному номері відбулась остаточна дискусія між ними. Цзян сказав, що нарешті зрозумів нашу чарівну формулу: «РЕР має унікальне ноу-хау з продажу довіри»! Нг підсумував свою характеристику: «Ніколи б не подумав, що він може стати «№1» у Китаї. Він був занадто порядний для цього».

Ми добре порозумілися між собою. Цзян був людиною комунікабельною. Я говорив із ним відкрито й просто. Тоді як у спілкуванні з Лі Пеном я завжди пильнував, щоб не допустити навіть напівжарту, з Цзяном було інакше – він знав, що я не маю поганих намірів, і ніколи не ображався. Крім того, в нього була одна звичка, вкрай невластива для китайців: він притримував співрозмовника за передпліччя та переконливо дивився в очі, коли ставив пряме запитання. Очі Цзяна були його детектором брехні. Я здогадався, що він, мабуть, був задоволений тим, що я не став уникати відповідей на його пробні запитання щодо Тайваню, Америки й Заходу, а також щодо самого Китаю.

Приязні особисті стосунки мають дуже велике значення: вони полегшують справу, коли йдеться про розв'язання складних і делікатних питань. Я не міг би розмовляти так вільно ані з Цзян Цземінем, ані з Хуа Гофеном, ані з Лі Пеном. Можливо, щось подібне можна було дозволити собі в стосунках з Чжао Цзияном, але все одно там спілкування не було таким вільним.

Багато людей, і я серед них, недооцінювали витримку Цзяна, бачачи його доброзичливість і схильність цитувати вірші при кожній нагоді. Проте, мабуть, він мав і іншу сторону характеру – жорсткого борця, яку опоненти могли побачити, тільки почавши погрожувати йому. Немає жодних сумнівів щодо його чесності та відданості високій справі, яку йому доручив Ден Сяопін, – запровадження в Китаї модернізації й перетворенні цієї країни на процвітаюче промислове суспільство з «соціалістичною ринковою економікою». Він пояснив мені значення цього поняття дещо багатослівно: Китай повинен відрізнятись від західної вільної ринкової економіки, бо китайці є соціалістами.

Зустрівшись із Цзяном через два роки, у жовтні 1992-го, ми заговорили про міжнародну ситуацію. Розмова відбувалася за кілька тижнів до виборів у США. Я висловив припущення, що Китай виграє час, якщо на виборах переможе Клінтон. Я вважав, що йому варто дати Клінтонові можливість політичного маневру, створити умови, в яких останній зможе відступити в деяких пунктах своєї політики (наприклад у питанні про статус Китаю як «нації найбільшого сприяння»), щоб у такий спосіб уникнути конфронтації лоб у лоб. Новий молодий президент, який горів бажанням продемонструвати своїм прихильникам готовність реалізовувати обіцяне в передвиборчих промовах, міг би стати причиною проблем для обох країн: Китаю та Америки.

Цзян уважно мене слухав. Відтак відповів, але ця відповідь не була прямою. Він читав мої промови, ті, що я робив у Китаї та інших країнах. Під час поїздки Дена південними провінціями в січні того року він зробив кілька зауважень щодо швидкого розвитку Південно-Східної Азії та особливо Сингапуру. Передбачалося, що 14-ий з'їзд Комуністичної партії Китаю, який мав відбутись наступного місяця, буде присвячено реалізації Денової політики «соціалізму з китайськими рисами». Утім, для цього Китай потребував мирної та стабільної міжнародної й внутрішнього ситуації. Не було сумнівів у тому, що Китай перейде до ринкової економіки, але, щоб це зробила вся величезна країна, був потрібний час, і то чимало часу. Що ж до демократії, то Схід завжди перебував під впливом учень Конфуція та Мен-цзи[2]; у китайській ситуації не могло бути й мови про «шокову терапію» (тобто про раптовий перехід до демократичного суспільства), яку було застосовано до Радянського Союзу. Що ж до теперішнього незадовільного стану стосунків між США й Китаєм, то тут вина була не китайців. Продавши Тайваню літаки-винищувачі і військову техніку, Америка порушила принципи комюніке, підписаного між США та Китаєм 1982 року. Проте Китай не став зчиняти з цього приводу бучу, бо не хотів ускладнювати становище президента Буша під час його передвиборчої кампанії.

Він описав економічне становище Китаю, а потім поцікавився, яким, на мою думку, був би оптимальний темп зростання ВНП у Китаї. Раніше вони ставили собі на меті 6%,

2 Китайський філософ, представник конфуціанської традиції (372–289 роки до н.е.). – Прим. перекл.

але на наступному з'їзді хотіли поцілити вище – 8% або 9%. «Чотири малі дракони»[3] і Японія, відповів я, досягли темпів зростання, що перевищували 10%, із невеликим рівнем інфляції впродовж тривалих періодів часу вже на початкових етапах індустріалізації. До нафтової кризи рівень економічного розвитку в Сингапурі становив 12–14% при низькій інфляції. Оптимальний рівень зростання для Сингапуру не залежав ні від якої чарівної цифри, а тільки від того, яка кількість робочих зусиль і виробничої потужності використовується неефективно, а також від наших відсоткових ставок та інфляції. Я додав, що доктор Гох Кен Сві (мій колишній міністр фінансів, який консультував китайців із питання створення зон економічного сприяння), вважає, що найважливішою проблемою Китаю є нездатність Народного банку Китаю (НБК) – їхнього центробанку, тримати під контролем кредитну емісію. Усі філіали НБК по провінціях, роблячи такі емісії, не могли не реагувати на тиск із боку урядів відповідних провінцій. Мало того, дані щодо грошової пропозиції в будь-який момент були недостатніми. Китай повинен був контролювати надходження коштів, а не дозволяти філіалам НБК по провінціях робити кредитні емісії без отримання дозволу від центрального банку.

Він узяв собі моє зауваження на замітку. Цзян зауважив, що отримав освіту інженера з електротехніки, але вже давно почав вивчати економіку й читати праці Адама Сміта, Пола Самюельсона та Мільтона Фрідмена. Він був не єдиний серед китайських лідерів, хто вивчав економіку. Я порадив йому вивчити досвід та звіти Федерального резервного банку США й Німецького федерального банку – двох центральних банків, що досягли значних успіхів. Із них двох, на мою думку, другий успішніше впорався з інфляцією. Голову Німецького федерального банку призначав канцлер Німеччини, але, отримавши призначення, той ставав незалежним у своїх діях, і канцлер не мав права наказати йому збільшити грошову пропозицію чи знизити відсоткові ставки. Китай мав узяти під контроль створення кредиту, а не турбуватися через те, досягне чи не досягне він якогось там рівня розвитку, що сам собі призначив. Наприклад, якщо провінція Гуандун була здатна на швидший за інших провінцій розвиток, бо туди йшли інвестиції з Гонконгу, тоді варто було створити умови для цих процесів, щоб сприяти їх поширенню на сусідні провінції; для цього треба було збудувати дороги, залізницю, сформувати повітряні, річкові та морські транспортні шляхи. Він зазначив, що має вивчити ці питання.

Коли я наступного разу зустрівся з Цзяном у травні 1993 року, він подякував мені за допомогу, яка сприяла проведенню перемовин у Сингапурі між «неофіційними» представниками Китаю й Тайваню – так званих переговорів «Ван-Ку». Це вперше з 1949 року дві сторони громадянської війни зустрілися, нехай «неофіційно». Однак Цзян зауважив, що почувався «дуже незатишно й розчаровано», отримуючи численні повідомлення

3 Або «Чотири азійські тигри»; йдеться про економіки Тайваню, Сингапуру, Гонконгу та Південної Кореї – Прим. перекл

про те, що Тайвань хоче вступити в ООН. На його думку, з боку Заходу ставитись до Китаю як до потенційного ворога було нерозумно.

Я відповів, що США не підтримує тайванської ініціативи вступити до ООН. Дік Чейні, колишній міністр оборони США (за президентства Рейгана до 1992 року), та Джин Кіркпатрік, колишній постійний представник США в ООН також за президентства Рейгана, незадовго до того заявили в Тайбеї, що з боку Тайваню було нереально сподіватися на вступ до ООН, що Тайвань може вступити до ЮНЕСКО, стати членом Світового банку та інших технічних організацій, але не самої ООН. Як на мене, то бажання Тайваню стати членом ООН було тимчасовим, тобто більше бажанням президента Лі Ден Хуея, який хотів продемонструвати відхід від позиції Гоміньдану – неприєднання до будь-яких міжнародних організацій, бо Тайвань не був повноцінним членом ООН. (Пізніше я зрозумів, що помилявся: це бажання не було тимчасовим. Лі Ден Хуей дійсно сподівався на вступ до ООН і хотів таким чином підтвердити відокремлення Тайваню як Республіки Китай на острові Тайвань.)

Найкращим розв'язанням складного вузла стосунків між Китаєм і Тайванем, на мою думку, було поступове мирне зміцнення економічних, соціальних та політичних стосунків між двома сторонами. Я навів приклад: у 1958 році з материка було здійснено серію артилерійських залпів у бік Тайваню через вузькі місця протоки поблизу островів Кіньмень та Мацу. Якби Китаю вдалося приєднати Тайвань уже тоді, сьогодні КНР опинилася б у менш вигідному становищі. Але не зробивши цього, сьогодні вона могла скористатися з ресурсів у вигляді 20 мільйонів тайванців, які завдяки своїй співпраці з Америкою накопичили чималі економічні й технологічні активи. Він кивнув, погоджуючись. Чи не варто дати Тайваню можливість і далі жити як окрема державна одиниця, запропонував я. Тоді Тайвань і далі, протягом ще 40–50 років мав би доступ до американських та європейських технологій і ноу-хау, а відповідно, з цього міг би скористатися континентальний Китай. Він похитав головою на знак незгоди.

Далі, продовжував я, якби він хотів, щоб США менше впливало на Китай, треба було б відкрити країну більшій кількості європейських транснаціональних корпорацій. У таких умовах американські бізнесмени, боячись поступитись своєю ринковою часткою європейським і японським корпораціям, стали б лобіювати рішення уряду проти дій, які загрожують їхнім інтересам у Китаї. На його думку, це була ідея, варта уваги. Я додав, що Америка та Європа не будуть терпіти Китай, який тільки експортує, нічого не імпортуючи. Щоб Китай розвивався, він має використати свій потенційно величезний ринок, щоб привабити іноземних інвесторів, які стали б продавати свою продукцію в Китаї, і таким чином «включити їх у процес розвитку Китаю». Цзян погодився, що для такої великої країни, як КНР, мати економіку, повністю зорієнтовану на експорт, було

марним сподіванням. Китай повинен збільшувати свій експорт, і не тільки до США; також він мав розвивати відкритий ринок. У цьому він більше підтримував погляди заступника прем'єр-міністра (з питань торгівлі) Лі Ланцина, ніж іншого віце-прем'єра Чжу Жунцзи (відповідального за промисловість). Чжу дотримувався думки, що місцеву промисловість треба певною мірою захищати. Цзян зауважив, що китайська політика спрямована на те, щоб позичати позитивний досвід різних країн, учитись на їхніх досягненнях, і не тільки у сфері ноу-хау, науки й технології, а також і культурних надбань.

Чергова зустріч, що відбулась у нас із Цзяном у жовтні 1994 року, була досить жвавою. Мова йшла про Тайвань. За кілька місяців до того, в травні, тайванський президент Лі Ден Хуей зупинявся в Сингапурі, щоб попросити прем'єр-міністра Гоха передати президентові Цзяну його пропозицію. Йшлося про заснування міжнародної транспортної компанії, яка б належала КНР, Тайваню та Сингапуру (участь Сингапуру тут була б тільки номінальною), і забезпечувала б торговельні перевезення між Китаєм і Тайванем. Усі кораблі, що перевозять торговельні вантажі до КНР, мали бути передані у власність цієї компанії.

Гох написав Цзяну, щоб пояснити цю пропозицію. Цзян на неї не погодився. Тоді Гох і я вирішили висунути пропозицію з боку Сингапуру, яка перекинула б міст між двома сторонами: заснувати компанію, що займалася б морськими та авіаперевезеннями, була зареєстрована в Сингапурі й перебувала в спільній власності КНР, Тайваню й Сингапуру з більш-менш рівною пайовою участю. Ця компанія могла б надавати в оренду кораблі й літаки (з командами та повною комплектацією) в рівній кількості з боку Китаю і Тайваню. Через три роки китайська й тайванська сторони мали б викупити частку Сингапуру. Президент Лі погодився на цю пропозицію, коли ми зустрічалися з ним у Тайвані в середині вересня 1994 року.

Із Цзяном я зустрівся через кілька днів по тому, 6 жовтня, у Великому палаці народів. Він запропонував, щоб в обговоренні взяли участь ще його заступник, державний радник (із тайванських питань) та я з наших послом. Цзян сказав: «У мене є перекладач, але давайте не будемо марнувати часу. Я буду говорити китайською, Ви мою китайську розумієте, а якщо щось буде незрозуміле, мій перекладач допоможе». Ми дійсно зекономили багато часу.

Президент Лі, сказав я, погодився на нашу пропозицію, хоч, на його думку, під час детального опрацювання проекту на нас чекало багато труднощів, тому він і хотів, щоб Сингапур узяв участь у їх усуненні. Міністр закордонних справ Тайваню хотів, щоб спочатку була запущена лінія морських перевезень. Виявилось, тайванці вже намітили спеціальну зону в Каосіуні як міжнародний порт для транзитних вантажних перевезень. Якби за перший рік роботи порту ідея створення спільної компанії себе виправдала, можна було б продовжити з авіаперевезеннями.

Цзян сказав, що пропозиція прем'єр-міністра Гоха має під собою гарні наміри, але вона є не дуже доцільною. Немає жодних причин створювати якийсь камуфляж для зближення двох сторін. Ці самі міркування він уже чув із багатьох джерел. Потім він згадав про інтерв'ю Лі Ден Хуея з Ріотаро Шиба, опубліковане в одному з японських журналів у квітні. (У цьому інтерв'ю Лі зображав себе кимось на кшталт Мойсея, який виводить своїх людей із Єгипту в землю обітовану.) Крім того, додав Цзян, спроба Тайваню взяти участь в азійських олімпійських іграх, які мали відбутись у Хиросимі, доводить його повну ненадійність. Лі були потрібні два Китаї або один Китай та один Тайвань. Що далі тривають переговори, то далі розходяться сторони у своїх позиціях. Лі говорить одне, а робить інше. Лі не варто вважати Цзяна телепнем, нездатним зрозуміти його справжні наміри. Китайські лідери завжди зважують свої слова та дотримуються даних обіцянок, промовив він, маючи на увазі, що з тайванськими лідерами справа виглядає інакше. Для китайських лідерів такі речі, як довіра й справедливість, є поняттями надзвичайно важливими, сказав він, натякаючи на те, що Лі цих якостей не має. Я побачив навіть ознаки гніву у словах Цзяна, коли він зауважив, що Лі кокетує зі своїми колишніми колоніальними господарями (тобто з Японією).

Він говорив із таким запалом, що навіть тоді, коли я не розумів якихось окремих фраз, а міг уловити лише їхній загальний зміст, то не перебивав його проханням пояснити. Він говорив дуже пристрасно, щоб підкреслити серйозність своєї позиції та глибину переконань.

У той момент я не розумів, що викликало його гнів, який він намагався приховати, але не міг. Лише пізніше я отримав інформацію, що за три дні до цієї зустрічі, поки я був у провінції Хенань, президент Лі заявив у інтерв'ю «Asian Wall Street Journal»: «У Пекіні немає достатньо впливового лідера, нікого, за ким було б остаточне слово. Ден Сяопін ще живий, але ми не думаємо, що він здатний тут щось зрозуміти. Пан Ден намагався зробити з Цзяна Цземіня верховного вождя, який одночасно сидів би на всіх керівних кріслах... Лише після того як пан Ден піде зі сцени, на неї, можливо, підніметься справжній лідер. Нам невідомо, чи сюди можна віднести когось із тих, хто сьогодні є в нас перед очима, чи варто чекати виходу з тіні невідомої фігури».

40. Китай: чудова річ – бути багатим!

Ден Сяопін відправився в добре розрекламований тур південним Китаєм у лютому 1992 року. У Шеньчжені він заявив, що Гуандун повинен наздогнати «чотирьох азійських драконів» (Гонконг, Сингапур, Південну Корею і Тайвань) через 20 років, причому не тільки в економічному аспекті, але й за суспільним ладом та соціальним кліматом. У цьому плані Китай має обійти перелічені країни, тільки тоді можна буде говорити про сформовані визначні характеристики китайського соціалізму. Ден додав: «Суспільний лад, який побудували сингапурці, викликає повагу. Там понад усе стоїть дисципліна. Ми повинні вчитись на досвіді Сингапуру та сягнути ще більших висот».

Ще за обідом у 1978 році я говорив Денові в Сингапурі, що ми, сингапурські китайці, є нащадками неписьменних і безземельних селян із провінцій Гуандун та Фуцзянь у південному Китаї, тоді як учені, мандарини й письменники завжди залишались у Китаї, і там живуть їхні нащадки. Не існувало нічого такого, на що Сингапур виявився здатний, а Китай – ні, насправді Китай міг би досягнути навіть більшого. Тоді він промовчав. Але прочитавши, що він закликає китайців обігнати Сингапур, я зрозумів, що він прийняв мовчазний виклик, який я кинув йому за обідом 14 років перед тим.

Після ухвали Дена до Сингапуру одна за одною поїхали делегації з Китаю, переважно неофіційні. Їх було кілька сотень, усі «озброєні» магнітофонами, відеокамерами та ноутбуками, щоб вивчати наш досвід. Сингапур став для них зразком, ухваленим найвищим китайським керівництвом. Нас розглядали, наче під мікроскопом, вивчаючи ті елементи, які, на думку китайців, були привабливими й бажаними в їхніх містах. Мені було цікаво, що на це сказали б мої комуністичні опоненти з 60-их – Плен, лідер Малайської комуністичної партії в Сингапурі, та Лім Чінь Сіон, лідер Об'єднаного комуністичного фронту. Китайська комуністична партія була колись основним джерелом їхнього натхнення.

Китайських лідерів турбувало таке явище, як «забруднення соціального середовища» (поширення проституції, порнографії, наркотиків, ігорних кубел та злочинності) в зонах економічного сприяння. Борці за моральність критикували доцільність політики відкритих дверей. У відповідь Ден заперечував, що коли в будинку відчиняють вікна, то зі свіжим вітром зазвичай налітають мухи й комарі, але з ними можна дати собі раду.

Незабаром після промови Дена голова відділу міжнародних зв'язків Комуністичної партії Китаю попросив нашого посла в Пекіні підготувати для них інформацію з приводу того, яким чином нам «вдалося зберегти непохитними моральні стандарти й

дисципліну в суспільстві». Зокрема, вони хотіли знати, «чи зустрічався Сингапур із протиріччями в процесі засвоєння західних технологій, необхідних для розвитку економіки, та яким чином йому вдалося зберегти соціальну стабільність». Вони кілька років спостерігали за нами. У пресі регулярно з'являлися статті, де Сингапур хвалили за його інфраструктуру, житлові забудівлі, чистоту, порядок і зелене густоцвіття, за соціальну стабільність і гармонію, а також за гречність тутешніх жителів.

Якось до нас на десятиденне стажування приїхала делегація на чолі з заступником міністра з питань пропаганди Су Вейченом. Назвати його посаду «заступник міністра з питань пропаганди» було принаймні некоректно – фактично він був заступником міністра з питань ідеології. Ми пояснили свою переконаність у тому, що соціальний контроль не може залежати від самої дисципліни. Якщо від людей очікують, що вони житимуть згідно з нормами моралі, їм треба забезпечити достойне життя, тобто відповідне житло та соціальні можливості. Крім того, люди повинні сприйняти основні принципи нашої системи державного управління, як наприклад підкорення закону й дотримання своїх обов'язків допомагати поліції в запобіганні й розслідуванні злочинів.

Делегація відвідувала всі структури, пов'язані з суспільним ладом: поліцію (особливо ті її підрозділи, які працюють із наркотиками, проституцією та ігровим бізнесом); бюро цензури небажаних відео, фільмів, книжок і журналів; газетні редакції, радіо й телестанції, де члени делегації цікавилися роллю мас-медіа в інформуванні й освіті громадськості; Національний конгрес профспілок і Народну асоціацію, щоб побачити організації, які займаються забезпеченням потреб робітників.

Я зустрівся з Су наприкінці цього стажування. Він розповів мені, що його насамперед цікавило те, як ми використали вільний ринок для досягнення такого швидкого економічного зростання; як ми інтегрували у свою культуру зі східними традиціями позичені на заході науки й технології; та найважливіше, як нам вдалося зберегти міжнаціональну гармонію. Його делегація відповідала за ідеологію й хотіла дізнатись про шляхи викорінення соціальних пороків.

Ми відкрито говорили про проблеми, які не могли розв'язати. Такі пороки, як проституція, азартні ігри, наркоманія й алкоголізм, можна тільки тримати під контролем, викорінити їх неможливо. Історія Сингапуру як морського порту свідчить, що проституцією можна управляти, обмеживши її певними районами міста та регулярними перевірками стану здоров'я жінок. Азартні ігри викорінити неможливо – цей порок китайські емігранти привозять із собою, де б вони не селилися. Утім, нам вдалось позбутись тріад, або таємних угруповань, та покінчити з організованою злочинністю.

Що ж до корупції, то Су висловив свої сумніви в тому, що організації на кшталт Слідчого бюро з боротьби з корупцією та Відділу у справах комерції здатні справитись

зі значною кількістю суспільних проблем, щодо яких не існує чітко прописаних законодавчих норм – особливо в китайських умовах, де надзвичайно поширені «guanxi» – «особисті зв'язки». Корупції в Китаї дають різні визначення. Крім того, наголосив він, партія є найвищим органом влади та совістю своїх членів, тому прищепити дисципліну кадровим партійцям можна було тільки цим шляхом. (Це означало, що близько 60 мільйонів членів комуністичної партії не підлягають китайському законодавству, яке діє для решти китайців. Із того часу не один член партії на дуже високих посадах був засуджений на смерть за контрабанду, а ще чимало – на тривалі терміни ув'язнення за корупцію. Проте партійне керівництво завжди може втрутитись і відмінити судові рішення.) За словами Су, далеко не всі сингапурські методи могли б прийнятися на китайському ґрунті – надто вже відмінною була тамтешня система. Можливо, невеликі нові міста, як-от Шеньчжень, могли б узяти за зразок сингапурський досвід. Єдиним способом дізнатися було спробувати, роблячи потрохи зараз, бо на відміну від Сингапуру Китай мусив адаптувати свою політику під різноманітні умови своїх 30 провінцій.

Його вразила наша чесна й ефективна адміністрація. Яким чином нам вдалося зберегти у свого народу соціальні й моральні цінності? Все, що ми зробили, відповів я, це посилили культурні надбання, які народ уже мав, тобто успадковані від батьків цінності та розуміння правди й кривди. Конфуціанські чесноти – синівська любов до батьків, чесність і справедливість, працелюбність та економність, щирість у ставленні до друзів та вірність до своєї країни – все це є важливою підпорою правової системи. Ми лише посилили ці традиційні цінності, винагороджуючи поведінку, яка їм відповідала, та караючи протилежне. Водночас ми поставили собі за мету викорінити такі слабкості, як непотизм, фаворитизм і корупція, які є темною стороною китайського конфуціанства, а точніше, однією з його засад – обов'язку допомагати власній родині. Сингапур – це «велике село», тому його лідери повинні стати зразком чесності й справедливості. На нашу думку, було важливо запевнити людей, що уряд їх не обманює і не зашкодить йому. Потім, якою б непопулярною не була політика уряду, люди приймали її, певні, що така політика не є наслідком аморальності, непотизму чи корупції.

Су запитав мене, яким чином уряд має ставитись до впливу ззовні, мета якого – змінити внутрішню систему країни. Ця проблема, відповів я, полягає не в тому, що іноземці безпосередньо втручаються в нашу внутрішню політику, а в тому, що опосередковано й непомітно, через свої ЗМІ й особисті контакти вони впливають на ставлення людей та їхню поведінку. Контролювати цей аспект у міру вдосконалення супутникових технологій ставатиме завданням дедалі складнішим. Пом'якшити руйнівну силу цього фактору можна, тільки поглиблюючи та зміцнюючи традиційні цінності нашого народу. Родина, на мою думку, справляє найбільший вплив на дитину, цінності якої років до

12–15 лише формуються. Здорові цінності, прищеплені змалечку, пізніше будуть здатні протистояти будь-якому впливові та тискові. Священики Римо-Католицької Церкви, навів я приклад, якщо їм довірять дитину на перші 12 років її життя, зазвичай можуть гарантувати, що вона залишиться відданим католиком до кінця життя.

Коли ця делегація повернулась до Китаю, її звіт був розтиражований під назвою «Зразкові новини»; його читали всі кадрові партійці. У брошурі, яку Су написав про Сингапур, він навів кілька слів, які, на мою думку, узагальнювали мій підхід: «Щоб добре керувати країною та змінити відсталі звичаї народу, потрібні багаторічні зусилля; на початку не обійтися без певного адміністративного тиску, але найважливішим елементом процесу змін є освіта». Лі Чжуйхуань, член політб'юро, відповідальний за ідеологію, розповів мені, коли я наступного разу приїхав до Пекіну через рік, що це він ініціював таке стажування. Він відвідав Сингапур ще тоді, коли був мером Тяньцзіню, та вважав за доцільне детально вивчити наш досвід.

Ще одна галузь, яка дуже цікавила китайців, – законодавство. Сяо Ши, голова постійної комісії Національного народного конгресу, третій за впливовістю лідер Китаю, крім іншого, відповідав за формування законодавства, що забезпечило б принцип верховенства права. У липні 1993 року він відвідав Сингапур із метою вивчити наше законодавство. Китайські комуністичні лідери, повідомив він, відмінили всі чинні закони, коли 1 жовтня 1949 року оголосили створення Китайської Народної Республіки. Після того вони правили на основі едиктів. Законом стала політика партії. Тільки після того як Ден Сяопін оголосив запровадження політики «відкритих дверей», вони визнали потребу в законодавстві, яке визначало б та регулювало комерційні стосунки. Сяо Ши сказав, що жодна країна та жодне підприємство не стало б співпрацювати з Китаєм, якби бачило його нестабільним, та з законодавством, яке часто-густо порушують. Щоб зберегти стабільність надовго, Китай потребував правових норм. Я висловив свою думку: Китаю знадобиться від 20 до 30 років, щоб сформувати правову базу, але, щоб люди стали приймати пріоритет закону як належне та діяти згідно з ним, знадобиться набагато більше часу. Він відповів, що необов'язково, щоб це розуміли всі жителі Піднебесної. Як тільки за законом почнуть жити перші особи держави, закон почне працювати. На мене він справив враження серйозної людини, яка ретельно обмірковує свої завдання.

Китай за правління Дена став більш відкритим і готовим учитись у світу, ніж він коли-небудь був. Ден мав доволі мужності й упливу в партії та народі, щоб відкрито визнати, що Китай змарнував багато років у гонитві за революційною утопією. Його час відзначила відкритість розумів і прогрес – радикальна зміна порівняно з роками, сповненими диких девізів і жахливих та безглуздих кампаній. Ден розпочав фундаментальні трансформації, які заклали основу, що дала змогу Китаю зрівнятись із рештою світу.

У вересні 1992 року разом із заступником прем'єр-міністра Он Тен Чеоном я побував у Сучжоу – китайській Венеції. Вона була в жахливому стані розрухи, канали смерділи й були забиті сміттям. Однак нам здавалось, що ми здатні дати Сучжоу нове життя, перетворити його на чарівне місто та побудувати нову промислово-комерційну зону поряд. По всьому місті можна було побачити гарні китайські садочки, розбиті довкола вілл таким чином, що кожне вікно та кожна веранда виходили на композицію з каменів, води й рослин. Відреставровані особняки давали уявлення про колишню велич цього міста.

Мер Сучжоу Чжан Сіншен якось після обіду відвів мене вбік, щоб сказати: «Сингапур має 50 мільярдів американських доларів у резерві». «Хто вам таке сказав?» – запитав я. Виявилося, він прочитав про це у звітах Світового банку. Він додав: «Чому б вам не інвестувати 10% цієї суми в Сучжоу? Чому б не допомогти нам стати таким самим промисловим містом, як Сингапур? Я можу гарантувати вам особливе ставлення, щоб ваші інвестиції були успішними». Я сказав: «Здібних та енергійних мерів досить швидко підвищують; а тоді як?». Він зупинився й відповів: «Знаєте, можливо, на початку з моїм наступником можуть виникнути якісь проблеми, але потім у нього не буде вибору, як іти далі тією дорогою, перший камінь якої закладу я. Жителі Сучжоу хочуть мати те, що вони бачили про Сингапур по телебаченню й читали в газетах, – роботу, чистий шмат землі, щоб ми побудували «Сингапур у мініатюрі». Для цього потрібні повноваження уряду».

Я й забув про це думати. Того ж року у грудні він з'явився в моєму кабінеті, щоб повідомити: він побував у Ден Сяопіна і представив там свою пропозицію. Існувала велика ймовірність, що її ухвалять. Чи не міг би я викласти цю пропозицію у вигляді плану? Виявилось, він був близько знайомий із сином Ден Сяопіна Ден Пуфаном. Отже, Он Тен Чеон виклав у художній формі те, чим старий Сучжоу міг би стати після реставрації, ще й разом із сучасним промисловим містом-супутником, побудованим поряд. Через кілька місяців, коли Ден Пуфан приїхав до Сингапуру, я показав йому ескізи відреставрованого міста разом із новим промисловим містом-супутником. Він загорівся ентузіазмом. Його слово, сказане в батька в кабінеті, допомогло «пропхати» цей проект. Коли прем'єр-міністр Гох приїхав до Пекіну у квітні, він уже обговорював цю пропозицію з прем'єр-міністром Лі Пеном та Цзян Цземінем.

У травні 1993 року я зустрівся в Шанхаї з заступником прем'єр-міністра Чжу Жунцзи. Я вже писав йому про проект Сучжоу. Я пояснив мою пропозицію співпраці: угода між урядами про технічну допомогу, метою якої є передати наші знання й досвід (те, що ми називаємо «програмним забезпеченням») у сфері залучення інвестицій та будування промислових комплексів, доповнених житловими масивами й торговельними центрами – все це на вільному клапті землі розміром приблизно в 100 квадратних кілометрів

поряд із Сучжоу. Цьому проекту обіцяв свою підтримку бізнес-консорціум Сингапуру та іноземні компанії, які були готові разом із органами влади Сучжоу створити спільне підприємство. Пояснивши, що проект триватиме понад 20 років, я попередив, що при адаптації наших методів до китайських умов не уникнути певних труднощів.

Спочатку Чжу подумав, що моя пропозиція – це чергова ідея наших інвесторів, які прагнуть тільки грошей. Я пояснив, що причиною для розроблення такої пропозиції стали візити до Сингапуру багатьох китайських делегацій, які приїздили вивчати нас «по кісточках», але були нездатні зрозуміти, як працює наша система в цілому. На мою думку, якби сингапурські та китайські менеджери працювали пліч-о-пліч, ми змогли б ефективніше передати наші методи, системи й ноу-хау. Чжу погодився, що є сенс спробувати. Крім того, він зазначив, що Сучжоу має вихід до ріки Янцзи й розташований недалеко від Шанхаю (90 кілометрів на захід), найбільшого центру міжнародних комунікацій Китаю.

Через чотири дні я зустрівся в Пекіні з Лі Ланцином, заступником прем'єр-міністра. Він був родом із провінції Цзянсу, народився в місті неподалік Сучжоу. Він цілковито підтримував проект, бо в Сучжоу, на його думку, жили достойні й здібні люди, здатні всотати та адаптувати до місцевих умов досвід Сингапуру. На думку Лі, у співпраці між Сингапуром і Китаєм була та перевага, що вони мають спільну культуру, традиції й мову. Прагматик за натурою, він визнавав, що проект має бути економічно життєздатним і давати розумний прибуток. Коли він працював заступником мера міста Тяньцзинь, його основним принципом співпраці були «паритетність і взаємна вигода».

У жовтні 1993 року Пекін відправив дві делегації вивчати сингапурську систему: одну делегацію від державної ради, іншу – від провінції Цзянсу. Тільки після того як вони пересвідчились, що елементи нашої системи підходять для Китаю, вони погодились на операцію, яку ми називаємо «пересадкою програмного забезпечення».

У лютому 1994 року в Пекіні я підписав із заступником прем'єр-міністра Лі Ланцином «Угоду Сучжоу»; підписання відбулось у присутності прем'єр-міністра Лі Пена та прем'єр-міністра Гоха. Я зустрівся з Цзян Цземіном, щоб підтвердити, що роботи в Сучжоу повинні незабаром розпочатись, але знадобляться принаймні 10 років, щоб проект набрав обертів. Щоб збудувати промислову зону-супутник Джурон у Сингапурі площею всього 60 квадратних кілометрів, нам знадобились 30 років.

Розпочинаючи проект будування промислового комплексу Сучжоу (ПКС), обидві сторони горіли ентузіазмом, але вже незабаром ми наштовхнулися на камені. Першим із них стало різне бачення мети з боку центру (Пекіну) та місцевої влади (Сучжоу). Найвищі керівники в Пекіні знали, що зміст проекту полягає в тому, щоб передати наші знання з планування, будування повноцінного промислового, торговельного й житлового комплексу, здатного привабити іноземних інвесторів високого рівня, й управління ним.

Офіційні особи на місцевому рівні скоро відійшли від цієї основної цілі, зацікавлені насамперед зіграти на руку своїй «парафії». Ми хотіли продемонструвати їм, як досягти успіху, рівного сингапурському: роблячи акцент на фінансовій дисципліні, довготерміновому стратегічному плануванні та постійності послуг, наданих інвесторам, тобто пояснити, що це таке, наше «програмне забезпечення». Вони ж хотіли «заліза» – будівлі, дороги та інфраструктури, що їх ми побудували б, та значні інвестиції, які б ми могли залучити завдяки своїм міжнародним зв'язкам і репутації. Їх не цікавило те, чого вони могли від нас навчитися, а саме – як створювати сприятливий клімат для бізнесу; вони не стали відбирати найперспективніших чиновників, щоб ті пройшли у нас курс стажування й були здатні прийняти від нас кермо. «Залізо» – ось що давало прямі та негайні прибутки Сучжоу і повагу чиновникам цього міста; а Пекін хотів отримати «програмне забезпечення», щоб потім, засвоївши сингапурські методи роботи, розповсюдити отримані вигоди по всіх містах.

Замість того щоб присвятити ПКС свою повну увагу, кинути всі сили у цю співпрацю, як обіцяла китайська сторона, вони використали той факт, що тепер назву Сучжоу пов'язували з Сингапуром, для реклами власного промислового комплексу «Нової території Сучжоу» (НТС), фактично обкрадаючи ПКС у землі та коштах, виділених на побудову інфраструктури, бо ці кошти контролювала місцева влада. Через це страждав імідж ПКС – він був менш привабливий, ніж НТС. На щастя, для багатьох великих транснаціональних корпорацій визначальним фактором була наша причетність до проекту, тому вони віддавали перевагу ПКС, незважаючи на вищу вартість землі в ньому. Це пояснює, чому, попри всі труднощі, ПКС все-таки значно просунувся вперед і вже через три роки привабив понад 100 інвестиційних проектів, загальна сума яких становила майже три мільярди американських доларів. За середньою вартістю кожного з інвестиційних проектів для Китаю це був лідер популярності. У цілому проект мав створити понад 20 000 робочих місць, 35% з яких були призначені для спеціалістів із вищою освітою. Як прокоментував голова Бюро у справах зони економічного сприяння, «буквально за три роки з моменту запуску проекту за своїми темпами розвитку та загальними стандартами ПКС вийшла на перше місце в Китаї».

Прогрес відбувався, можна сказати, «в піку» труднощам, що постійно зростали. Конкуренція між ПКС та НТС заплутувала потенційних інвесторів і відвертала увагу чиновників Сучжоу від основної мети – передачі «програмного забезпечення». Гнояк прорвало в середині 1997 року, коли заступник мера Сучжоу, який керував НТС, сказав на зустрічі з групою німецьких інвесторів у Гамбургу, що президент Цзян не підтримує ПКС, що їх з радістю вітатимуть у НТС та що для роботи Сингапур їм не потрібний. Така заява зробила наше перебування в Китаї безпідставним, ми нарешті зрозуміли, що витрачаємо забагато часу, енергії й ресурсів, воюючи з місцевою владою.

Я порушив цю проблему в розмові з президентом Цзяном у грудні 1997 року. Він запевнив мене, що ПКС залишається для нього найвищим пріоритетом та що він розв'яже проблеми на місцевому рівні. Проте, попри всі запевнення з боку пекінського керівництва, Сучжоу не перестала просувати НТС на шкоду ПКС. У нас були причини вважати, що вони заборгували забагато коштів, щоб тепер перестати подавати НТС інвесторам під якомога спокусливішими соусами; зробивши це, вони ризикували наразитись на серйозні фінансові проблеми. Після довгих обговорень у червні 1999 року ми вирішили, що в наявному спільному підприємстві буде проведено перестановку відповідальних осіб та їхніх повноважень шляхом певної зміни ролі органів влади Сучжоу та сингапурського консорціуму. Цей останній мав залишитись основним партнером, що контролював проект, та завершити перші вісім квадратних кілометрів ще до кінця 2000 року; відтак роль основного партнера переходила до органів влади Сучжоу – вони мали контролювати проект і завершити його, тобто добудувати 70 квадратних кілометрів, беручи перші вісім кілометрів за зразок. Ми обіцяли залишитись у ролі молодших партнерів щонайменше до 2003 року та допомагати китайській команді менеджерів у обслуговуванні інвесторів, котрих залучатиме ПКС.

Для нас співпраця в проекті Сучжоу стала великим уроком. Обидві сторони виходили з того, що, маючи очевидні спільні мову й культуру, вони матимуть менше проблем у реалізації спільної справи: кожна сторона очікувала, що інша буде поводитись, як вона сама. На жаль, хоч мова не була проблемою, наш підхід до бізнесу, сама культура його ведення виявились різними. Для сингапурців підписи, поставлені на контракті, є річчю святою й непорушною. Підписуючи угоду, ми повністю приймаємо на себе перелічені там зобов'язання. Будь-які суперечки щодо значення такого письмового документу розглядаються в суді або арбітром. Ми добре подбали про те, щоб документи були підготовлено двома мовами – англійською і китайською та щоб обидва варіанти були дійсними. Для органів влади Сучжоу, як довело життя, підписана угода відбиває серйозність і щирість намірів, але вона не обов'язково стосується всіх можливих ситуацій, її можуть змінювати та інтерпретувати по-різному, залежно від нових обставин. Ми залежали від законів і систем. Ними керували в першу чергу офіційні директиви; часто ці директиви нам ніхто не пред'являв як офіційний документ, а інтерпретація їхнього змісту могла змінюватися залежно від того, який чиновник очолює справу.

Візьмімо, наприклад, електропостачання. Хоч адміністрація міста Сучжоу в письмовій угоді пообіцяла забезпечити певну кількість електроенергії, вона так і не змогла добитися від відповідного держпідприємства реалізації цієї обіцянки. Щоб розв'язати проблему недопостачання електроенергії, ми домоглися від адміністрації Сучжоу дозволу побудувати дизельну електростанцію. Після того як електростанцію було збудовано,

нам сказали, що департамент енергопостачання не схвалює використання дизельних електростанцій, і роботу станції заборонили. Як пояснили муніципальні чиновники, вони не мали повноважень наказувати цьому департаментові. Однак, погоджуючись на побудову дизельної електростанції, вони знали, що остаточне слово за департаментом, але нічого нам не сказали про те, що треба спочатку отримати його згоду. Подальші переговори тривали кілька місяців, і тільки коли мова зайшла про закриття проекту взагалі, нам вдалося її розв'язати. П'ять років роботи в Сучжоу стали гарною школою для сингапурців: ми досконало вивчили хитрі лабіринти багатошарової бюрократичної ієрархії та дуже «гнучку» бізнес-культуру китайців. Ми добре засвоїли навчальний матеріал – зрозуміли, як функціонує їхня система та навчились обходити перепони й підводне каміння, щоб зрештою про наш спільний проект китайці змогли сказати, що він був частково успішним, а не цілком провальним.

Китай має надзвичайно складну систему державного управління. Після двох століть деградації суспільства, які розпочалися ще з династії Цин, китайські лідери змушені брати на себе надзвичайно складне завдання інтеграції сучасних систем управління і зміни менталітету та звичаїв чиновників, просякнутих традиціями ще імперського мандаринату.

Ще сьогодні Китай залишається бідною країною, що складається з відсталих провінцій. Щоб розв'язати внутрішні проблеми цієї країни, потрібно гарантувати її стабільне економічне зростання. Оскільки розвиток Китаю потроху наближається до переломного моменту, коли він матиме достатньо ваги, щоб відіпхнути в різні боки інші країни регіону, він матиме прийняти доленосне рішення: стати гегемоном, скориставшись із власної ваги, щоб створити свою сферу впливу в регіоні для задоволення власних потреб економічного характеру та в плані безпеки, чи продовжувати свій шлях як доброзичливий член міжнародної спільноти, бо такий підхід дозволить досягнути більшого прогресу за рахунок дотримання міжнародних правил.

Китай неодноразово стверджував, що ніколи не обере шляху гегемонії. В інтересах усіх країн зробити так, щоб, коли настане момент вибору, Китай мав усі причини віддати перевагу міжнародній співпраці, у якій зможе конструктивно застосувати свою чималу енергію в найближчі 50–100 років. Це означає, що Китай має отримати економічні можливості зробити це мирним шляхом, не наражаючись на потребу прокладати собі дорогу по головах інших, щоб дістатись до таких ресурсів, як нафта, або до ринків товарів і послуг. У міжнародних організаціях із численними членами, як наприклад ВТО, існують справедливі правила обміну товарами й послугами, що дозволяють кожній країні залишатись у своїх кордонах, водночас покращуючи життя своїх народів за рахунок торгівлі,

інвестицій тощо. Саме таким шляхом німці та японці змогли відбудувати свої країни після Другої світової війни. Вони мали змиритись із зменшенням своїх територій, навіть попри те що на батьківщину поверталась ті громадяни, яких висилали з земель, які вони раніше окупували та колонізували. Отже, незважаючи на менші розміри й скорочення потоку природних ресурсів, в обох країнах спостерігався небачений економічний прогрес, а все через те що вони отримали доступ до нових ринків завдяки роботі МВФ та підписанню ГАТТ. Якщо аналогічний шлях не запропонувати китайцям, світові доведеться миритися з Китаєм, який пхається ліктями. У такому разі США не буде одиноким у своїй стурбованості щодо того, до яких дій вдасться Китай, щоб змінити наявний світовий порядок, установлений Америкою та її європейськими партнерами.

Перед Комуністичною партією Китаю стоїть дуже серйозне завдання. Комунізм зазнав поразки, весь світ це вже зрозумів, як зрозуміли це самі китайці. Однак КПК поразки не зазнала. Вона звільнила Китай, об'єднала його і дала змогу людям отримати їжу та одяг. Попри катастрофи, спричинені «Великим стрибком» (1958) та Культурною революцією (1966–76), китайці пишаються тим, що іноземці більше не зможуть безкарно зазіхати на суверенітет Китаю, як це ставалося, коли вони користувались екстратериторіальними правами в іноземних концесіях.

Я став свідком цікавого випадку, що свідчить про швидкі зміни в Китаї, коли у вересні 1994 року прибув до аеропорту Чженчжоу у внутрішній провінції Хенань. Тут я побачив череду старих урядових лімузинів із червоними прапорцями. Я знав, що Хенань не процвітає так, як провінції на узбережжі, але не очікував, що там все ще користуються такими автами. На мій подив, мене та секретаря партії Лі Чанчуня провели до новісінького шестисотого «мерседеса». Мене заінтригувало те, як він спілкувався з водієм – наче старі знайомі. Пізніше, залишившись із водієм наодинці, я поцікавився, скільки він заробляє. Він відповів, що насправді ця машина є його власністю. Секретар партії Лі хотів орендувати авто на час мого візиту, а він вирішив сам побути за кермом, щоб зустріти мене. Ще шість років тому, пояснив він мені, він працював майстром на фабриці, але після того як Ден закликав усіх заробляти собі багатство, він подався в бізнес. На сьогодні він був власником трьох фабрик, де працювали близько 5 000 робітників, що збирали електронні прилади. Він мав три авта, зокрема цей «мерседес». Китай змінювався швидко й безповоротно.

Уряд та КПК змінюються також, хоч і не так швидко, як економіка й суспільство. Щоб продемонструвати підтримку народу, КПК дозволила провести вибори на рівні сіл та областей. У виборах на високі державні посади на рівні провінцій члени партії, яких не висунули по партійній лінії, можуть виставити свої кандидатури проти офіційних кандидатів. Губернатор провінції Чжецзян 1994 року виграв вибори, перемігши канди-

дата від КПК. Законність влади КПК сьогодні визнається, бо люди пам'ятають про вигоди від реформ, котрі розпочав Ден Сяопін у 1978 році, що дали фермерам і робітникам більше їжі, одягу, житла та споживчих товарів, і більше грошей, ніж вони коли-будь мали. Утім, люди також знають, що китайці на Тайвані, в Гонконгу та Макао досягли більших успіхів порівняно з материком, бо вони мають вільні ринки. Доти, доки КПК зможе підвищувати результати й покращувати життя людей, ніхто не посміє поставити під сумнів законність її влади. Так може тривати ще одне покоління. Політика КПК спрямована на те, щоб збирати найрозумніших і найкращих. Багато хто вступив туди, щоб обійти труднощі, на які наражаються нечлени, але треба завважити, що знання теорії марксизму-ленінізму-маоїзму членів партії є доволі неглибоким.

У наступні 50 років китайці повинні подолати три переходи: від планової до ринкової економіки, від аграрної до міської її основи, від комуністичного суспільства під жорстким контролем до відкритого цивільного. Проте існують кілька факторів, що можуть пустити шкереберть поїзд Китаю, нині спрямований на те, щоб наздогнати розвинуті промислові нації. Першим та найголовнішим є Тайвань. Якщо китайські лідери відчують дійсну серйозність намірів Тайваню стати незалежним, що означатиме його втрату, вони облишать свою теперішню безсторонність і холодні розрахунки, а їхні дії можуть мати непередбачувані наслідки. Другий фактор – прискорена урбанізація. На цей момент 30–35% китайського населення, яке становить у сумі 1,3 мільярди осіб, живуть у маленьких та середніх містах. У 2050 році цей відсоток становитиме 80 % – добре поінформованих і здатних завдяки електронним засобам комунікації швидко мобілізуватись для масових дій. Вони зможуть зробити це навіть із більшою легкістю, ніж послідовники Фалуньгун – культу, керівники якого через Інтернет у квітні 1999 року організували мирну демонстрацію в Пекіні, довкола Чжуннаньхай – анклаву лідерів комуністичної партії; в демонстрації взяли участь близько 10 000 осіб. Китайські політичні структури повинні надати своїм громадянам змогу самостійно визначати своє життя та управляти ним, інакше китайському суспільству загрожуватиме дестабілізація, особливо якщо почнеться економічний спад.

Третій фактор, який треба взяти до уваги, це загострення відмінностей у рівні прибутку, темпах зростання та якості життя між багатими провінціями на морському узбережжі та по берегах рік і бідними внутрішніми провінціями. Як би багато не побудував центральний уряд доріг, залізниць, аеропортів та інших інфраструктурних елементів, щоб розширити промисловість, торгівлю, інвестиції і туризм у цих провінціях, вони все одно відставатимуть у своєму розвитку. Це може призвести до незадоволення селянських мас, серйозної соціальної напруги та масової міграції. А ще, в міру того як все більше китайців-ханьців оселяються в провінціях на тибетському

кордоні, Синьцзян та Цинхай, між ними та корінним населенням, що є національною меншиною, можуть виникнути проблеми.

Наступним і, мабуть, найвпливовішим фактором будуть відмінні цінності та сподівання наступного покоління. Народ і уряд хочуть побудувати сучасний, могутній та єдиний Китай, чого б це не коштувало. Ліпша освіта та більша відкритість до решти світу можуть призвести до появи широких верств, добре знайомих з іншими країнами, які підтримуватимуть часті й численні контакти з колегами, друзями, знайомими в інших суспільствах. Ці люди можуть захотіти, щоб китайське суспільство було на рівних з іншими розвиненими націями за рівнем життя, його якістю й особистими свободами. Це бажання є могутньою силою, яку зараз лідери намагаються виховати в людях, бо вона рухатиме націю вперед. Так, сама система управління Японією, Кореєю і Тайванем (адже вони мають культури й звичаї, подібні до китайських) може серйозно вплинути на напрямок думок китайської інтелігенції.

Існують кілька ймовірних проблем, які можуть спричинити значний розкол: негаразди у роботі банківської системи, високий рівень безробіття, що є можливим через реформування державних підприємств в умовах відсутності відповідних систем соціального захисту, старіння населення, яке покладе великий тягар на покоління «однієї дитини в родині», що буде змушена підтримувати своїх літніх батьків, та значне забруднення довкілля.

Однак, на мою думку, найнебезпечнішою проблемою залишається корупція, яка вже перетворилася на невід'ємний елемент китайської адміністративної культури: її буде важко викорінити навіть після економічних реформ. Багато кадрових партійців і державних чиновників у провінціях, містах та областях причетні до неї. Ще гірше те, що багато чиновників, які, здавалося б, мають дотримуватись закону і застосовувати його – офіцери служби державної безпеки, прокурори й судді – також є корумпованими. Докорінною причиною цієї проблеми виступає руйнація традиційних норм моралі під час Культурної революції, до якої додалась політика «відкритих дверей» Ден Сяопіна, яка 1978 року створила ще більші можливості для корупції.

Лідери країни прагнуть сформувати законодавчу систему з відповідними інститутами права. Оскільки вони знають, що інститути, необхідні для правління закону в цивільному суспільстві, не можуть існувати в моральному вакуумі, сьогодні вони роблять акцент на посиленні конфуціанства серед населення. Крім того, партійні лідери, з наміром очистити ряди КПК запровадили кампанію «трьох акцентів»: говорити про освіту, говорити про політику, говорити про честь і гідність. Однак доти, доки чиновникам виплачують нереально низьку платню, такі заклики матимуть невеликий ефект, хоч якою б серйозною карою (навіть смертю й тривалим ув'язненням) тут не погрожували.

І все ж, попри всі ці небезпеки, починаючи з 1978 року, прагматичні, рішучі й здібні китайські лідери спрямовують свою країну вперед. Вони мають достатньо повноважень; мало того, їм довіряє народ. У них вже є підготовлені наступники – не менш компетентні й винахідливі, а інколи навіть краще освічені, ніж самі теперішні лідери. Якщо ці майбутні керівники будуть такими ж прагматичними, вони зможуть перебороти всі перелічені труднощі.

За ті двадцять п'ять років, що минули з мого першого приїзду до Китаю в 1976 році, я побачив, як трансформується Китай. Найбільше мене вражають не фізичні зміни, як-от нові будівлі, швидкісні автостради й аеропорти, а трансформації в ставленні людей та їхніх звичках, їхня нинішня готовність відкрито говорити те, що вони думають. Сьогодні там пишуть і друкують книжки, авторів яких ще в 1970–80 роках покарали б за державну зраду. Вільний ринок і сучасні системи комунікацій сприяли створенню більшої відкритості та прозорості, які ще інтенсивніше стимулюватимуть зміни в Китаї в подальші двадцять років.

Я покладаю надію щодо китайського прогресу на найкращих – тих, хто навчався або багато подорожував за кордоном у молоді роки, коли враження бувають найяскравіші. Понад 100 тисяч таких людей сьогодні навчаються в США, Західній Європі та Японії. Теперішнє керівництво Китаю, якому вже за 60–70 років, є продуктом антияпонської війни, воно завершувало вищу освіту в Росії. Їхні стереотипи і стиль мислення вже не змінити суттєво. Чимало їхніх дітей, які здобули освіту та вчені ступені в американських університетах, мають зовсім інші погляди. Заступник прем'єр-міністра Сянь Сішень, колись міністр закордонних справ, має сина Сянь Ніна, який працював у «People's Daily» та незабаром після подій на Тяньаньмень поїхав до США вивчати там журналістику в Енн-Арбор[1]. Після чотирьох років у Америці він повернувся на батьківщину і написав дуже відверту книжку, яку опублікували та продавали в Китаї. Спостереження людини з таким бездоганним для Китаю походженням мають велике значення, бо вони відбивають мислення молодшого покоління, якому сьогодні трохи за 30: «Я усвідомив одну просту істину: ми, китайці, принаймні молодше покоління, можемо мати інше життя... Китайських жінок було ще раз звільнено: вони втратили лише кайдани традиції, а набули свободу». На мою думку, кайдани після перебування в Америці скинули не тільки китайські жінки. Ті молоді чоловіки й жінки, що їм сьогодні 20–30 років, які навчалися на Заході, є найозброєнішими в інтелектуальному плані, щоб задовольняти потреби Китаю в модернізації. Вони мали змогу засвоїти нові ідеї та знання в суспільствах, які різко відрізняються від їхнього власного. Через 20–30 років їхнє покоління змінить сам формат Китаю. Можливо,

1 Місто Енн-Арбор найбільш відоме тим, що ще з 1837 року там розташований головний кампус Мічиганського університету – Прим перекл.

вже сьогодні вони усвідомлюють, що навіть відновлений Китай, могутня індустріальна держава, не буде «серединною країною» династії Тан[2] або Хань[3] – центром Всесвіту; вона буде лише однією з кількох розвинутих націй.

З боку американців було б розумно не квапитись із рішенням. Китайці помітно відрізняються від них, вони мають іншу культуру та історію. Вони мінятимуться власними темпами, прагнучи засвоїти технології й осучаснити економіку, зберігаючи при тому свої цінності й традиції, дивлячись у майбутнє, але не забуваючи про минуле. Невпинно критикуючи Китай, чорнячи його за брак демократії і прав людини, можна тільки налаштувати нинішніх китайців проти американців та сприяти розвиткові в них ксенофобії. Повірте, мої аргументи не притягнуті за вуха. Коли в травні 1999 року трапився трагічний інцидент із бомбардуванням китайського посольства в Белграді, я спочатку подумав, що за демонстрантами, які несли транспаранти в дусі Культурної революції, стояв якийсь гарний диригент. Проте, як повідомило наше представництво в Белграді, китайці були справді обурені й розгнівані тим, що для них було спробою Америки залякати Китай. Провокувати такі реакції – не шлях до миру й стабільності. Американцям важливо засвоїти, що для реалізації певних реформ потрібен час. Китайці самі зроблять все необхідне, бо це потрібно насамперед їм самим, а не для того, щоб під економічним чи моральним тиском США прийняти американські стандарти.

Ще навіть до бомбування двосторонні стосунки вже були напруженими, бо президент Клінтон не прийняв великих поступок, на які пішов прем'єр-міністр Чжу Жунцзи у квітні у Вашингтоні, коли йшлося про вступ Китаю до СОТ. Зустрівшись зі мною в Пекіні у вересні, Чжу довго розповідав мені про це. Він не збирався відступати від своїх пропозицій, але вимагав серйозних поступок у відповідь. Через чотири дні, ще перебуваючи в Шанхаї, де відбувався форум «Fortune Global», ми разом із Генрі Кіссинджером умовляли Роберта Рубіна, міністра фінансів, який щойно в липні пішов у відставку після шести років плідної роботи на цій посаді, поговорити з президентом Клінтоном. Крім того, ще через кілька днів я виклав ті самі аргументи міністру оборони США Вільяму Коену, коли він відвідував Сингапур. Коен, якого не потрібно було запевняти в перевагах членства Китаю у СОТ, детально переказав розмову своєму президентові.

Після п'яти днів затятого торгу 15 листопада 1999 року в Пекіні Китай і Сполучені Штати досягли нарешті згоди. Прем'єр-міністр Чжу, приїхавши до Сингапуру через два тижні, виглядав зовсім іншою людиною – так очевидно було, що в нього звалилась гора з плечей. На його думку, успіхом в цих перемовинах Китай був зобов'язаний втручан-

2 18 червня 618 року – 4 червня 907 року – династія та імперія Китаю, яка заступила династію Суй і передувала періоду Десяти королівств – Прим. перекл.

3 206 року до н.е. – 220 року – китайська династія та період історії Китаю після династії Цинь, перед епохою Трицарства. Династію заснував рід Лю – Прим перекл

ню президента Цзяна. Вступ до СОТ пов'язаний із певними ризиками, зауважив він у розмові зі мною, але, якби китайські лідери не були впевнені, що зможуть перебороти труднощі, Цзян ніколи б на це не погодився. За реалізацію рішення Цзяна відповідав Чжу. Болісні, але необхідні заходи, як він сказав, запроваджувати буде не так складно, бо тепер на це існувала ухвала президента та його підтримка.

Для обох країн – США й КНР – при досягненні цієї угоди стратегічні міркування, мабуть, були не менш важливі за економічні переваги, що їх отримували сторони. Членство Китаю у СОТ допоможе йому провести реструктуризацію економіки, щоб дістати приз – збільшення конкурентноздатності й тривале зростання, але для цього Китай мусить підкоритись усім правилам взаємодії міжнародної спільноти.

За останні 40 років я мав змогу побачити, як змінюються корейські, тайванські і японські чиновники й керівники приватного сектору. Із замкнутої націоналістичної еліти, в центрі всесвіту якої були тільки вони самі, ці люди поступово набули впевненості та знань і сьогодні з абсолютною легкістю оперують американськими й західними ідеями. Багато з них здобули освіту у Сполучених Штатах, де позбулись недоброзичливості до американців. Утім, все це не означає, що китайці на материку, свідомі свого потенціалу супердержави, сягнуть тих самих висот, що тайванці. Перед Америкою стоїть вибір: добитися нейтрального чи дружнього ставлення з боку китайців або ж налаштувати їх вороже. Маючи справу з древньою цивілізацією, мудрі люди не чекатимуть швидких змін. Найбільшою проблемою в стосунках між Америкою та Китаєм буде Тайвань. Як далі розвиватиметься ситуація, коріння якої сягає китайської громадянської війни, передбачити не може ніхто. Враховуючи те, що до влади на Тайвані прийшов новий президент Чень Шуйбянь, партія якого обстоює незалежність, ризик прорахунку однієї з трьох причетних сторін – континентального Китаю, Тайваню й США – значно виріс. Будь-який хибний крок може завадити подальшому зростанню та розвитку Китаю й Східної Азії. Втім, справі можна просто не давати ходу, якщо не намагатись змінити статус-кво, бо тоді можливе возз'єднання залишатиметься для обох сторін відкритим питанням.

А тим часом завдяки роботі у ВТО китайська економіка зможе інтегруватись із рештою світу. У міру того як поширюватимуться та поглиблюватимуться міжнародні контакти, на зміну стереотипним уявленням про інші народи приходитиме реалістичніша оцінка їхніх рис. Коли засоби життя китайців залежатимуть від решти світу через торговельні зв'язки, інвестиції, туризм, обмін технологіями та знаннями, причин для збереження стабільності у світі буде більше.

Китай має достатній потенціал, щоб реалізувати свою мету стати сучасною економікою до 2050 року. Він зможе увійти до світової торговельної та фінансової системи

як рівноправний і відповідальний партнер і стати одним з основних гравців на ринку. Якщо ніщо не відверне увагу китайців від освіти та економічного розвитку, куди сьогодні спрямовані всі їхні зусилля, дуже ймовірно, що Китай стане другою за масштабами (якщо не першою) торговельною нацією у світі й матиме велику вагу у розв'язанні міжнародних питань. Принаймні таким є моє бачення Китаю через 50 років – сучасної, впевненої в собі та відповідальної країни.

ЧАСТИНА III

ЗАВЕРШЕННЯ

41. Передача естафети

Розмірковуючи над тим скрутним становищем, у якому опинився Сухарто в 1998 році, коли його змусили піти у відставку й передати владу віце-президентові, якого він уважав невідповідною кандидатурою для такого високого поста, я радів, що сам пішов у відставку з посади прем'єра в листопаді 1990 року. У той момент я контролював політичну ситуацію й економіку, що буквально бриніла від повноти сил. Я сам був ще сповнений фізичної енергії. Проте якби я вчасно не пішов у відставку, то, можливо, зіткнувся б із фінансовою кризою саме тоді, коли мій розум втратив би гостроту, а енергії виявилося б набагато менше. Натомість упродовж останніх дев'яти років я допомагав моєму наступникові Гох Чок Туну та його команді молодших міністрів перебирати на себе цілковиту відповідальність за управління Сингапуром. Прем'єр-міністр Гох не відпустив мене отак відразу: я ще залишався на посаді головного міністра в його Кабінеті. Без тиску нагальних питань, які потрібно полагоджувати оперативно, щодня, я мав змогу розмірковувати над масштабнішими й віддаленішими в часі проблемами і таким чином робити свій внесок у їх досконале розв'язання.

Мій досвід політичного лідера однозначно свідчив про те, що успішне управління можливе, якщо на верхівці влади опиняються достойні люди. Якою б ефективною не була сама система, недостойні лідери заподіють шкоди своєму народові. З іншого боку, я знаю кілька суспільств із ефективним управлінням, попри всю недосконалість системи, бо їх очолюють достойні й сильні лідери. Крім того, я особисто пересвідчився, що не одна з колишніх 80 колоній, для яких Британія та Франція розробили конституції, зазнала фіаско зовсім не через вади самих конституцій. Причина крилася в тому, що у відповідних країнах не існувало передумов для створення демократичної системи врядування. У жодній із цих країн не було громадського суспільства з освіченим електоратом. Тамтешні жителі не мали культурної традиції приймати владу людини, що зайняла високу посаду. Потрібні покоління, щоб ці традиції вкарбувалися в людський менталітет. У будь-якій молодій країні, де люди передусім зберігають лояльність до місцевих племінних ватажків, якщо останні не будуть чесними й безкорисливими, то країна неминуче впаде в провалля, щоб там не гарантувала її конституція. Оскільки лідери, які успадкували ці конституції, не мали достатньої сили, їхні країни охопили повстання, державні змови й перевороти.

Єдиним визначальним фактором, який забезпечив розвиток Сингапуру, були здібності його міністрів і висока порядність цивільних службовців, що їх підтримували.

Щоразу, коли в міністерське крісло потрапляла людина недостатньо здібна, я був змушений постійно підштовхувати її та стимулювати, а потім розв'язувати проблеми й розчищати перепони на її шляху. У результаті – відсутність очікуваного результату. Коли ж я ставив на посаду людину достойну, вона знімала з моїх плеч цілу гору. Єдине, що я мав тоді зробити, це поставити чіткі цілі й визначити часові рамки їх досягнення, а відтак міністр уже сам знаходив шляхи досягнення мети.

Сингапурові дуже пощастило в тому, що в нас була – як на таку маленьку країну, що лише розвивалася, – велика кількість талановитих людей: власне жителі Сингапуру та жінки й чоловіки, які приїздили до нас за освітою, а потім залишалися працювати чи робити свій бізнес. Невтомно і невпинно ми шукали здібних людей удома та за кордоном, бо знали, що нам потрібно компенсувати невеликий відсоток освічених людей в основній масі населення. Сингапур виявився здатним триматися на висоті. Утім, найскладнішим для мене й моїх міністрів, коли ми почали старіти, виявилося знайти людей, які б зайняли наші місця.

Мої колеги і я почали шукати молодих людей, що потенційно могли б стати кандидатами в наші заступники, ще в 60-ті. Знайти таких серед політичних активістів, які вступали до ПНД, не вдалося. Тож ми почали шукати здібних, активних, надійних і здатних повести за собою людей усюди, де їх тільки можна було знайти. На загальних виборах 1968 року ми виставили кандидатури кількох докторів наук, університетських викладачів та висококваліфікованих фахівців, зокрема юристів, лікарів і навіть здібних чиновників. Під час додаткових виборів у 1970 та 1972 роках ми виставили ще кількох кандидатів. Уже скоро ми зрозуміли, що тут потрібні ще певні якості, крім дисциплінованого розуму, спроможного оперувати фактами й цифрами, написати дисертацію чи професійно надавати послуги. Лідерство – це більше ніж природний дар. Це поєднання сміливості, рішучості, відданості, внутрішнього стрижня та інтелектуальних здібностей; лише така «композиція» здатна притягнути інших людей і покликати їх за собою. Нам потрібні були соціально активні особистості, здатні добре розбиратися в людях та ефективно спілкуватися. З кожними виборами необхідність знайти відповідних людей ставала дедалі нагальнішою, бо я бачив, що мої колеги відчутно здавали в темпі.

Одного дня в 1974 році Хонь Сюй Сень, тоді наш міністр фінансів, сказав мені, що сподівається, що я дозволю йому піти з посади після наступних виборів. Він сказав, що відчуває свій вік. Мене це здивувало – йому було лише 60 років. Як міг я дозволити йому піти? Хто став би виконувати його працю? За обідом, де були присутні тільки ми двоє, ця розмова справила на мене більше враження, ніж будь-яка інша за все моє життя. Він сказав, що інвестори нам довіряють, бо їм до вподоби діючі міністри і особливо я. Але вони бачили, що він старіє, й роззирались у пошуках того, хто стане на його місце. Вони

не бачили ані одного молодшого міністра, потенційно здатного очолити Міністерство фінансів. Я сам ще можу пропрацювати багато років, але він, на його думку, довго не потягне таку роботу. Він розповів, що знайомий із багатьма президентами американських корпорацій. Основне правило там: президент іде у відставку в 65 років. За кілька років до цього він має представити правлінню одного чи кількох кандидатів, щоб воно вибрало наступника. Я вирішив, що для себе такої ситуації не допущу і що сам передам Сингапур у компетентні руки, перш ніж піду з посади.

Щоб зробити це, я повинен був знайти та ввести в курс справи групу людей, які б стали для Сингапуру ефективними й кмітливими керівниками. Якби я все полишив на розсуд долі, поклавшись на активістів, що постійно вступають до партії, я б ніколи не розв'язав цієї проблеми. Ми поставили собі за мету взяти на роботу в уряд найкращих із найкращих. Перед нами стояло завдання: переконати цих людей зайнятися політикою, виставити свої кандидатури на вибори й перемогти та навчитися схиляти на свій бік народ і вести його за собою. Це був процес повільний і складний, із високим рівнем відсіву. Успішні й здібні фахівці та керівники бізнес-підприємств від природи не є політичними лідерами, здатними дискутувати з опонентами на масових зібраннях, по телебаченню та в парламенті, знаходити діри в їхніх аргументах або хитро обходити їх.

Щоб зрозуміти, як далеко потрібно закидати свою рибальську сітку, я мав пригадати, що найкращі міністри з моїх перших Кабінетів не народилися в Сингапурі. Три чверті з них приїхали з-за кордону. Сітка, в яку колись спіймалися лідери мого покоління, була закинута на широких морських просторах: від південного Китаю через Малайзію до південної Індії та Цейлону. Наразі ми рибалили в маленькому ставку, тому дійсно великої риби потрапляло в наші сіті небагато.

Упродовж років для мене і моїх колег було само собою зрозуміло, що в ході нормального політичного процесу активісти від університетів, профспілок і партійних осередків потроху перетворюватимуться на тих особистостей, яким ми з часом передамо свою працю. Але вже 1968 року ми зрозуміли, що наші сподівання марні. Наша найперша команда сформувалася на хвилі трагічних подій Другої світової війни, японської окупації й комуністичних повстань. Цей природний процес відсіяв слабких, боязливих і нерішучих. Ті, хто вижив, довели своє право очолювати опозицію, а трохи пізніше – керувати країною. Їхні переконання підштовхнули їх піти проти британців, а відтак – проти комуністів і малайських екстремістів із Малайї. Під час неодноразових криз наш зв'язок із народом тільки зміцнів та загартувався. Час довів його надійність. Нашим кінцевим завданням було знайти достойних наступників. Мао спробував розв'язати цю проблему, організувавши Культурну революцію, яка вдруге мала відіграти роль «Великого походу». Як би там не було, але ми виявились нездатними симулювати японське вторгнення та

окупацію, а також подальшу боротьбу за незалежність. Єдиним виходом для нас було шукати людей із відповідним характером, здібностями та мотивацією і сподіватися, що, зіткнувшись із неминучими кризами, вони вистоять у них і покажуть себе як лідери.

Загальні вибори 1968 року стали для нас політичною віхою, бо тоді серед 58 кандидатів 18 були новачками. Ми виграли всі депутатські мандати та підвищили загальну якість своєї команди депутатів парламенту й міністрів. Понад 40% із них мали університетську освіту, здобуту англійською чи китайською мовами, тоді як 55% мали середню або вищу професійну освіту. Ті ж, хто не мав середньої освіти, були представниками профспілок, які рано покинули школу, бо їхні родини були занадто бідними. Найвірніші члени команди, які були з нами ще з перших важких днів, тепер мали дати дорогу «свіжій крові» – здібним молодим людям, яких я просував урядовою системою. На нараді всіх депутатів парламенту, яка відбулася в квітні відразу після виборів, я порівняв партію з армією, яка, щоб не втратити боєздатності, має регулярно набирати молодих бійців. Хтось, вступаючи, стає рядовим, хтось – офіцером. Є такі, хто ніколи не підніметься вище за сержанта. З того, що людина вступає відразу на посаду офіцера, зовсім автоматично не витікає, що вона стане генералом. Ті, хто довів свою цінність, мають вони університетську освіту чи ні, отримають підвищення у званні. Перед тим як міняти гравців в урядовій команді, я мав підготувати для цього ґрунт. Інтереси її вірних членів я захистив законом «Про пенсії для працівників парламенту у відставці», за яким усі, хто пропрацював не менше дев'яти років на депутатській посаді, як парламентський секретар чи міністр, мали право на пенсійне забезпечення.

З усіх моїх міністрів Хонь Сюй Сень досягнув найкращих успіхів у підборі потенційних наступників. Саме він поставив колись Гох Чок Туна керувати лінією морських перевезень «Neptune Orient Lines», коли та була збитковою; за кілька років Гох змінив ситуацію на діаметрально протилежну. Сюй Сень також залучив до команди доктора Тоні Таня, який пізніше став заступником прем'єр-міністра. Спочатку він був викладачем фізики в Сингапурському університеті, потім – генеральним управляючим найбільшого сингапурського банку «Oversea-Chinese Banking Corporation». Сюй Сень також вчасно запримітив здібності С. Данабалана, який працював разом із ним у PEP, а також у Сингапурському банку розвитку; пізніше він став міністром і очолював кілька міністерств.

Я систематично придивлявся до людей, що належали до найвищих ешелонів в усіх сферах життя Сингапуру: професійних послуг, комерції, виробництва та профспілкового руху – щоб знайти серед них чоловіків і жінок віком 30–40 років, яких ми могли б переконати стати нашими кандидатами. Рівень здібностей людини можна доволі точно оцінити за успіхами в навчанні й досягненнями у роботі, але характер

оцінити не так легко. Після кількох успішних спроб, але багатьох невдач я дійшов висновку, що важливіше, хоч і складніше, оцінювати характер людини.

У 1970 році, коли американський космічний корабель «Apollo 13» не спрацював, перебуваючи на відстані майже в 300 000 миль у космосі, я спостерігав за драмою, що розгорталася, наче зачарований. Один неправильний рух когось із трьох чоловіків на борту – і вони попливли б у відкритий космос, щоб ніколи не повернутись на Землю. Астронавти залишалися спокійними й зібраними протягом усього цього суворого випробовування, довірившим своє спасіння міркуванням людей у центрі керування, чиї інструкції вони ретельно виконували. Для мене це було доказом, що тести НАСА на стресовитривалість, проведені на землі, які симулювали умови невагомості та ізоляції в космічних кораблях, успішно відсіяли спеціалістів, схильних до паніки в кризових умовах. Я вирішив, що нам потрібний один психолог і один психіатр, які тестуватимуть наших кандидатів.

Ці фахівці протестували кандидатів, яких ПНД збиралася виставити на вибори, що мали потенціал, на нашу думку, стати міністрами; метою тестування було визначити основні риси характеру, рівень інтелекту, особисту кваліфікацію й цінності осіб. Висновки тестів не мали категоричного характеру, але вони допомогли відсіяти тих, хто був очевидно непридатний і стали в пригоді під час подальшої двогодинної співбесіди з кандидатами, яку ми проводили з метою відчути, чим вони «дихають». Інколи я не погоджувався з висновками психологів, особливо тоді, коли, на мою думку, кандидати виявились хитрішими за того, хто проводив співбесіду, і непомітно створювали хибне враження.

Професор Х.Дж. Айзенк, психолог із Лондонського університету, який відвідав Сингапур у 1987 році, тільки зміцнив мою впевненість, що тестування на IQ та особистий психологічний профіль були корисні. Він навів приклад однієї американської транснаціональної корпорації, яка найняла 40 психологів, щоб ті займалися набором і просуванням по службовій драбині 40 000 працівників компанії. У нас, на жаль, не було достатньо кваліфікованих психологів, щоб оцінити кандидатів на важливі призначення. Після розмови з професором я домігся того, щоб СНУ збільшив кількість студентів зі спеціальності «психологія поведінки»; ці фахівці мали допомогти у відборі людей із відповідними певним посадам якостями.

Крім того, я поспілкувався з найвищими керівниками транснаціональних корпорацій, щоб більше дізнатися про те, як вони підбирають і просувають керівні кадри, й вирішив, що однією з найкращих систем є та, що її розробила англо-голландська нафтова компанія «Shell». Там зосереджували увагу на так званому «виявленому на цей момент потенціалі» людини. Основні критерії оцінки цього потенціалу були: здатність до аналізу, уява та відчуття реальності. Разом ця комбінація складала те, що в «Shell» називають

«гелікоптерним баченням»; це здатність бачити факти чи проблеми в широкому контексті та визначати й фокусувати увагу на найважливіших деталях. Панель респондентів, які оцінюють кандидата (принаймні двоє з них мають знати його особисто), здатна створити об'єктивний рейтинг керівників, у якому всі мають це «гелікоптерне бачення». Випробувавши таку систему та пересвідчившись, що вона є практичною і надійною, 1983 року я перевів на неї нашу державну службу, замінивши стару систему, яку ми успадкували ще від британців.

Певні люди від природи мають більший за інших хист розуміти особливості характеру оточуючих, вони, як то кажуть, бачать людей наскрізь; ці люди вміють чудово проводити співбесіди й давати об'єктивну оцінку іншим. Такий хист мав і Тань Тек Чжи, голова нашої Комісії з питань громадської служби в період з 1975 по 1988 рік. Жодний кандидат на посаду, жодний чиновник, про підвищення якого йшлося, не був здатний обманути його. І ця риса ніяк не стосувалася високого інтелекту Таня, її радше визначала інша півкуля мозку, яка відповідає за здатність зрозуміти характер людини з виразу її обличчя, тону голосу й мови тіла. Ще однією людиною в Сингапурі, що мала такий дар, був Лім Кім Сань, колишній старший міністр Кабінету. Я запрошував його до кожної ради, яка відповідала за підбір кандидатів від ПНД для виборів. Свої оцінки він робив інтуїтивно, але в більшості випадків вони були правильними. Прямою його протилежністю, людиною, що відзначалася суто раціональними оцінками, був Гох Кен Сві. Часто траплялося так, що він починав вихваляти якогось чиновника або референта, розписуючи його чудові якості, а в основі суджень Сві стояла лише паперова робота, виконана цією особою. Через півроку-рік він починав шукати цій людині заміну. Я думаю, він просто не вмів розгледіти сутності людини. Психологи називають цю здатність соціальним або емоційним інтелектом.

Мої зусилля з вливання «свіжої крові» в керівні ряди Сингапуру не завжди зустрічали розуміння. Кількох міністрів «старої гвардії» турбувала швидкість, із якою їм знаходили заміну. Тох Чінь Чай сказав, що мені варто припинити говорити про старіння «старої гвардії», бо насправді вони старіють не так швидко, як я про це люблю говорити, та що я в такий спосіб деморалізую їх. Я не погодився з цим. Потроху ми всі уповільнювали «оберти» й помітно старіли, не виключаючи ні мене, ні самого Тоха. Сидячи в себе в кабінеті, він уже ставив вентилятор під стіл, щоб той гнав тепле повітря йому на ноги. Та й сам я щодня бачив себе в дзеркалі. Я вже не відчував того невичерпного ентузіазму й жаги побачити все на власні очі, у всьому пересвідчитися самому – все частіше я покладався на звіти, фотографії й відео.

Тох та кілька інших представників «старої гвардії» хотіли, щоб наші наступники прийшли на верхівку влади так само, як колись це зробили ми, вибившись із політичних

активістів, а не завдяки нашому «полюванню за головами» і безпосередньому рекрутингу. Але Кен Сві, Раджаратнам, Кім Сань і Сюй Сень не думали, що знайти собі заміну в такий спосіб буде дуже легко. Після виборів грудня 1980 року я вирішив, що пора дати зрозуміти всій «старої гвардії», що процесу самовідновлення кадрів не відвернути, хоч темп його залежатиме від того, якими успішними виявляться нові члени парламенту. До нового Кабінету Тоха я включати не став – побоявся, що довкола нього можуть згуртуватися кілька «ветеранів», а це уповільнить перебіг процесу. Я бачив, що один міністр зі «старої гвардії», Он Пан Бунь, поділяє неспокій Тоха, так само як низка перших заступників міністрів і парламентських секретарів, а серед них Лі Хунь Чой, Фун Сіп Чи, Чань Чи Сен і Чор Йок Ен. Я змушений був залишити Тоха без діла, щоб уникнути розколу в керівництві країни. Звичайно, після стількох років роботи це було болісним рішенням. Тим, чого ми досягли, ми завдячували «старій гвардії», але нашим спільним обов'язком було забезпечити, щоб Сингапуром правили здібні, чесні та віддані люди. Команда, з якою ми починали, вже пережила свій пік можливостей, наставала черга зміни.

Нові члени парламенту, здібні молоді люди, які закінчили відомі університети за кордоном та в Сингапурі, вигравши для цього ґранти, займали центральні посади вже через три-чотири роки після вступу до ПНД. На думку ж «ветеранів», не варто було давати їм ці посади так легко, вони мали повчитися й почекати. На мою думку, молоді та здібні люди не стали б сидіти й чекати; вони хотіли або відразу ставати на посаду і починати працювати, або рухатися далі своїм шляхом.

Тох був засмучений. Я запропонував йому посаду посла Сингапуру в Лондоні, але він не хотів їхати з Сингапуру, бо тут його молодша донька ще не завершила освіти. Він сам знайшов собі нову посаду. У парламенті він залишався ще протягом двох термінів, інколи відпускаючи на мою адресу та адресу ПНД їдкі коментарі, але завжди тримався в рамках – його неможливо було звинуватити в зраді наших принципів; однак у певних випадках, я б сказав, його присутність заважала. І все одно я не хотів публічно принижувати його.

Після того як Тох залишився за межами Кабінету, я сказав Пан Буневі, що можу призначити його ще на один термін, але не потерплю жодної обструкції у справі омолодження урядових кадрів. Він зрозумів мене належним чином; ми уникли сутички. Коли він пішов у відставку в грудні 1984 року, я написав йому, щоб висловити свою вдячність за його працю в період із 1959 по 1984 рік, додавши:

> «Крім того, хотів би подякувати Вам за допомогу у справі підбору молодих кандидатів на найвищі керівні посади. У Вас були тоді певні зауваження, зокрема Ви зауважили, що тільки час і кризові ситуації можуть викрити приховані вади людини. Згодний

> із Вами. У вас (як і в Чінь Чая) були погані передчуття щодо швидкості, з якою ми омолоджували кадри, та щодо впливу цього процесу на депутатів «старої гвардії». Я повинен узяти на себе відповідальність як за метод, так і за його швидкість, хоч мене заспокоює той факт, що Гох Кен Сві і Раджаратнам були на моєму боці. Молода команда міністрів і депутатів парламенту сьогодні вже становить більшість як у Кабінеті, так і в парламенті. Вороття назад уже не буде. Я впевнений, що молодші лідери достойно впораються з цим завданням, а як ні, то відповідальність ляже на мене разом із Кеном Сві та Раджаратнамом».

Єдина відставка, яка стала для мене серйозною втратою, це була відставка Кена Сві. У середині 1984 року він сказав мені, що з особистих причин вирішив піти наприкінці свого терміну і не виставлятиме своєї кандидатури на наступних виборах. Він уже доволі зробив, настав час йому піти. Протягом кількох років із моменту, як він пішов із Кабінету, його роль як заступника голови Управління монетарної політики Сингапуру була неоціненна. Ще одна його заслуга – становлення Сингапурської урядової інвестиційної корпорації як окремої організації, що розпоряджалася нашими національними заощадженнями й резервами.

«Старій гвардії» знадобився певний час, щоб звикнути до молоді в парламенті; дехто з «ветеранів» так ніколи й не змирився з тим, що молодь просувалася через їхні голови. Я розумів їхні почуття. Фун Сіп Чи був стійким прихильником ПНД ще з 50-их, коли наша партія була на грані загибелі. У 1963 році він пройшов до парламенту, а в період з 1981 по 1985 рік працював першим заступником міністра. Він так ніколи й не зрозумів, чому його вважають недостойним просування на найвищі щаблі, і вважав, що це через те, що він не закінчив університету (хибне уявлення). Інші, як-от Чен Цзіт Кунь (заступник міністра) та Хо Ках Леон (парламентський секретар), які були випускниками університету Наньянг, підтримували й співпрацювали з новими міністрами. Це був емоційно важкий, але необхідний перехід від одного покоління керівництва до іншого. Я мав зробити це, якими б не були мої власні почуття.

Після партійної конференції 1980 року я підвищив шістьох молодших міністрів, включивши їх до Кабінету. Такий крок сприяв залученню в урядову систему інших молодих обдарованих людей, яких ми стали випробовувати на посадах заступників міністрів. Крім розвинутого «гелікоптерного бачення», вони повинні були мати ще політичний нюх і темперамент, що дозволяв би ефективно встановлювати стосунки з лідерами рядових партійних осередків. Тих, хто мав ці якості, я забирав до Кабінету.

На кожного кандидата, що проходив, припадало десять, яких ми відсівали. Такий високий рівень відсіву пояснювався тим, що, попри всі психологічні тести, нам ніколи не

вдавалося абсолютно точно оцінити характер, темперамент і мотивацію людей. Щоб досягти успіху, чоловік (або жінка), його партнер у шлюбі і вся родина мають бути готові до втрати приватного життя і часу. Обов'язки з забезпечення потреб свого виборчого округу, виконання офіційних функцій, плюс менший прибуток, ніж можна було отримати поза урядовою системою, – все це робило політичну кар'єру менш привабливою. Але найголовнішою стала умова: людина повинна мати таку додаткову якість, як хист до роботи з людьми, вміння схиляти їх на користь своєї політики.

Я вирішив, що вибори 1988 року стануть останніми, що відбудуться за мого перебування на посаді прем'єр-міністра. Вигравши їх, я попросив молодших міністрів вирішити між собою, кого вони хотіли б підтримати на цій посаді. Раніше я доклав руку до того, щоб їх обрали до парламенту, й призначив їх міністрами. Я хотів, щоб мого наступника обов'язково підтримували інші керівники його покоління. Я вже був свідком невдачі Ден Сяопіна з його двома призначенцями: Ху Яобаном і Чжао Цзияном. Крім того, я пам'ятав, якого фіаско зазнав Ентоні Іден, що його обрав Вінстон Черчилль. Молодші міністри обрали Гох Чок Туна.

Від природи Гох Чок Тун не був політиком. Він був високим і незграбним, англійською говорив із дуже помітним хоккієнським акцентом. У 1976 році, коли він уперше пройшов до парламенту, це був сором'язливий і трохи відлюдькуватий чоловік без якогось хисту до промов. Проте він мав розвинутий інтелект, завзяття та енергію, і його цікавили люди. Незабаром після того як я ввів його в Кабінет, я порадив йому брати уроки для покращення ораторських здібностей. Ми знайшли жінку-англійку, яка б навчила його та ще кількох нових міністрів говорити невимушено й природно. З власного досвіду вивчення мандаринського та хоккієнського діалектів я знав, як це важко – змінювати засвоєні з дитинства мовні звички. Я розповів Чок Туну про мій досвід, про те, як я роками в перервах між роботою займався цими двома мовами з учителями, щоб говорити на них вільніше. Мої старі викладачі мандаринської знайшли викладачів для нього. Взявшись до справи дуже рішуче, із часом він став спілкуватися набагато ефективніше.

У Кабінет 1990 року, крім Чок Туна, увійшли: Он Тен Чеон, С. Данабалан, Тоні Тань, Єо Нін Хон, Лі Йок Суань, С.Джайякумар, Ричард Ху, Вон Кань Сен, Лі Сянь Лун, Ео Чеоу Тун, Ахмад Маттар і Джордж Ео. Мені вдалося зібрати людей чесних, здібних та відданих суспільству. Після кількох років роботи разом зі «старою гвардією» в Кабінеті, вони були максимально готові, щоб прийняти владу у свої руки. Я пішов у відставку в листопаді.

Я пробув на посаді прем'єр-міністра 31 рік. Залишитися ще на один термін нічого б не дало, хіба що я довів би, що ще маю сили та розум. З іншого боку, якщо в роки після моєї відставки мені вдалося допомогти моєму наступникові краще освоїтись у новій ролі та досягти в ній успіху, це стало моєю останньою жертвою на благо Сингапуру. Я анітрохи

не страждав, коли пішов із посади. Чок Тун не захотів займати мого кабінету в боковому крилі Істани, в якому я пропрацював 20 років із моменту переїзду з муніципалітету. Натомість він вирішив обладнати собі офіс поверхом вище за мій. Я продовжував робити свій внесок у політичне життя, беручи участь в обговореннях Кабінету міністрів і через двосторонню взаємодію з прем'єр-міністром та іншими міністрами.

Стиль роботи Чок Туна, стиль його взаємодії з командою відрізняється від мого. Він ретельно планував серію кроків, потрібних, щоб розвернути думку громадськості в потрібному йому напрямку. Його стратегія спрацьовувала. Під час виборів 1997 року ПНД збільшила кількість отриманих голосів із 61% до 65% по 36 округах, де виставлялися її кандидати. Вона повернула собі чотири мандати, втрачені в 1991 році. Прем'єр-міністр Гох і його міністри цілком контролювали ситуацію.

У середині 1998 року Чок Туна та його команду випробувала криза, пов'язана зі зниженням вартості нашої валюти й падінням цін на акції і нерухомість до 40%, що стало наслідком колапсу економік сусідніх країн. Багато транснаціональних корпорацій у Сингапурі скоротили штати своїх сингапурських підприємств та перемістили виробництва в сусідні регіони, де витрати були менші. Проблема нагадувала ситуацію, подібну до спаду економіки в 1985 році, який стався через те, що ми переоцінили самі себе, сформувавши занадто високі зарплатні, мито й податки та ще низку інших статей витрат. Розв'язати проблему вдалося тільки завдяки комплексу заходів зі зниження витрат, зниженням на 15% внеску, що його роботодавці робили в Центральний страховий фонд, і скорочення мит і податків. Команда Чок Туна пішла аналогічним шляхом: скоротила витрати, зрізавши податки та відрахування роботодавців у ЦСФ із 20% до 10%. Це уповільнило процес скорочення робочих місць. Уже в середині 1999 року економіка знову пішла вгору. Спокійною і впевненою поведінкою в умовах кризи молодий уряд Сингапуру завоював довіру міжнародних інвесторів та інвестиційних менеджерів.

Вересень 1999 року. Нарада Кабінету міністрів, яку проводить прем'єр-міністр Гох Чок Тун. (SPH/Straits Times)

Сімейне фото, зроблене на китайський Новий рік, 4 лютого 2000 року. (SPH/Straits Times)

42. Моя родина

Комуністи вражали тим величезним значенням, що його вони надавали жінці, яка перебуває поряд із перспективним партійцем. Вони розуміли: від дружини значною мірою залежить те, яким надійним і відданим справі буде чоловік. Так, вони мали заперечення стосовно постійної подруги мого політичного секретаря Дзек Єун Туна, яку вважали «політично невідповідною». Єун Туна зігнорував їхню думку, вони ж виключили його з мережі, навіть не повідомивши його про це. Зрештою, вони мали рацію: вона не підтримували їхньої справи.

Мені пощастило. Чу ніколи не мала жодних сумнівів чи вагань щодо того, чи варто мені продовжувати боротьбу, якими б не були її наслідки. Вона говорила мені, що абсолютно довіряє моєму судженню. Для мене вона стала великим джерелом сили й спокою. Чу має добре розвинену інтуїцію, особливо коли йдеться про характер людей. Тоді як я приймаю рішення, базуючись більше на аналізі та раціональних доводах, вона робить це, спираючись тільки на свої відчуття, і, хотів би зауважити, має надприродну здатність вловлювати справжні почуття і ставлення людини, що ховаються за її усмішками й теплими словами. Часто вона мала рацію, коли говорила, кому довіряти не варто, хоч не могла навіть пояснити, чому – можливо, до цього її підштовхував вираз обличчя людини, те, як вона усміхається, якийсь особливий погляд або жести. Що б там не було, я навчився ставитись до її зауважень стосовно людей серйозно. Ще на початку 1962 року, коли я вів переговори з Тунку щодо вступу до Малайзії, вона висловила свої сумніви з того приводу, чи зможемо ми працювати з Тунку, Разаком та іншими лідерами ОМНО й МКП. За її словами, вони відрізнялись за темпераментом, характером і соціальними звичаями, і вона не могла собі уявити, як міністри ПНД зможуть знайти з ними спільну мову. Я відповів тоді, що ми просто маємо працювати з ними, бо нам це потрібно – і все. Нам потрібно було з кимось об'єднатися, бо будувати націю на маленькому клаптику землі з двома мільйонами жителів – надзвичайно складна річ. Через три роки, в 1965-ому, життя довело, що Чу мала рацію. Наші характери виявилися несумісними, і нас попросили піти з Малайзії.

Зустрічаючись із дружинами іноземних політичних лідерів, вона зазвичай могла об'єктивно прокоментувати, чи щирою є приязність чоловіка, лише з того, як його дружина поводилась і розмовляла з нею. Для мене слова Чу ніколи не були останньою інстанцією, але я не пропускав їх повз вуха.

Вона допомогла мені зекономити чимало часу й уникнути виснажливої роботи, виправляючи чернетки промов, які я надиктовував, і стенограми моїх парламентських виступів або інтерв'ю. Добре знаючи мій словниковий запас, вона може здогадатися, які слова я використав, навіть тоді коли здаються мої стенографісти. Проте я мав звичку ніколи не обговорювати з нею політику, яку виробляв у тій чи іншій сфері, вона ж педантично уникала читання нотаток або факсів, зміст яких мав конфіденційний характер.

Як на мене, то те, що вона має в руках професію (вона є правником за освітою), та в разі потреби зможе потурбуватися про себе й дітей, звільнило мене від хвилювань про їхнє майбутнє. Наші діти завжди були джерелом радості та задоволення для нас. Завдяки Чу вони виросли добре вихованими й дисциплінованими і ніколи не хизувались, попри те що виросли як діти прем'єр-міністра. Наш будинок на Окслі-роуд знаходився на відстані лише семи хвилин автом до її офісу на Малакка-стрит. Вона майже ніколи не ходила на ділові обіди з клієнтами – натомість їхала додому, щоб пообідати з дітьми, бо хотіла завжди бути в курсі їхніх справ. Коли ж вона була на роботі, на допомогу приходили служниці – китаянки з Кантону, так звані «чорно-білі», бо вони вбиралися в білі блузки і чорні штани. Вони подовгу працювали в нас, і на них можна було завжди покластися, зокрема у справі піклування про дітей. Коли ж діти надто вже капризували чи не слухалися, Чу, траплялося, брала в руки різку. Я фізично їх не карав; вистачало серйозної нагінки. Те, що я сам мав батька, який нерідко застосовував силу, не давало мені підстав піднімати руку на моїх дітей.

У 1959 році, коли я тільки зайняв посаду прем'єр-міністра, ми вирішили не жити в Шрі-Темасеку, моїй офіційній резиденції в кварталі Істана. Діти були занадто малі, ми не хотіли, щоб вони виростали в пишнотах та безтурботності, під опікою камердинерів і покоївок. Це могло сформувати в них неправильне, нереалістичне уявлення про світ та їхнє місце в ньому. Видовище власних дітей, що ростуть, постійно нагадувало мені про потребу будувати безпечне й здорове оточення, в якому вони житимуть дорослими.

Усі троє – Сянь Лун (народився у 1952 році), Вей Лін (1955) та Сянь Ян (1957) – отримали китайськомовну освіту, спочатку в китайськомовному дитячому садочку, потім у початковій школі Наньянг, де вони навчались упродовж шести років. Після початкової школи хлопці вступили до католицької середньої школи, а відтак на початковий ступінь національного коледжу. Лін продовжила освіту у середній школі Наньянг для дівчат, після чого вступила до Інституту Рафлса. У навчанні всі мої діти мали приблизно однакові успіхи: доволі високі в точних науках та математиці, непогані з китайської мови, слабенькі – в малюванні, співі, музиці й праці.

Ми з Чу завжди прагнули досягати всього своїми силами, це прагнення ми прищепили й своїм дітям. Усі троє виграли президентську стипендію, якою винагороджували найкращих 5–10 учнів із кожного курсу. Крім того, двоє хлопців отримали стипендії син-

гапурських збройних сил, а тому проходили військові навчання під час літніх канікул в університеті та прослужили в армії щонайменше вісім років із моменту закінчення вищої освіти. Чу і я вирішили не підштовхувати їх до правничої кар'єри; ми залишили на їхній розсуд вирішувати, до чого вони мають більше хисту та що їх цікавить. Лунові подобалась математика, він захотів отримати вищу освіту з цієї спеціальності, але був упевнений, що не прагне зробити її своєю роботою. Тому він прослухав курс математики в кембриджському Триніті-коледжі, де за два роки замість трьох стандартних отримав найвищий бал з усіх можливих (став так званим «wrangler»), а потім продовжив навчання в аспірантурі за спеціальністю «комп'ютерні технології», де також досяг видатних спіхів. Він пройшов курс військового навчання справи польової артилерії у Форт-Сілл у штаті Оклахома, відтак провів рік у командно-штабному коледжі у Форт-Лівенуорті (штат Канзас), а потім ще рік присвятив курсу з державного керування в гарвардській Кеннеді-скул.

Янові подобались інженерні науки. Анітрохи не злякавшись високих оцінок старшого брата, він також вступив до Триніті-коледжу, де склав на «відмінно» обидві частини екзамену на ступінь бакалавра з інжинірингу. Потім він пройшов навчання в бронетанковій частині у Форт-Ноксі, а пізніше – в Кемберлі (Англія), де прослухав курс штабного командування, та в Стенфордському університеті (Каліфорнія); там він студіював керування комерційними організаціями.

Лін дуже любила собак і хотіла стати ветеринаром. Чу вдалося вмовити її на інше, розповівши про те, чим один наш знайомий ветеринар займався в Сингапурі: оглядав свиней перед бойнею та після забою, щоб переконатись, що їх можна споживати людині. Це вплинуло на її остаточний вибір. Коли вона виграла президентську стипендію, то обрала медичний факультет Сингапурського університету, який закінчила на «відмінно», як найкраща студентка на своєму курсі. Вона спеціалізувалася на педіатричній неврології і три роки пропрацювала в інтернатурі в Массачусетській центральній лікарні, а пізніше ще рік у дитячій лікарні в Торонто.

Луна завжди цікавило, що відбувається в нашій країні та уряді. Ще одинадцятирічним школярем він супроводжував мене, коли я їздив по своєму округу, агітуючи виборців перед нашим вступом до Малайзії. У 12 років він був уже достатньо дорослим, щоб пам'ятати паніку й сум'яття міжнаціональних сутичок 1964 року і зокрема несподіване оголошення комендантської години, яка захопила його в католицькій середній школі на Квінс-стрит, де він сидів і думав, як добратися додому. У водія нашої родини вистачило винахідливості, щоб невеличким «морріс-майонором» мого батька доставити Луна додому крізь хаос дорожнього руху. Ще з п'яти років Лун вивчав малайську, а після того як Сингапур вступив до Малайзії, він став вчитися читати малайські тексти на «джаві», тобто арабськими літерами. Задля практикування він читав «Utusan Melayu», газету

ОМНО, що її друкували на «джаві», сповнену диких звинувачень на адресу ПНД і мене самого. Отак політика стала частиною його позашкільної освіти.

Ще з студентських днів у Кембриджі він знав, що хоче брати участь у прийнятті рішень, які визначатимуть подальшу долю Сингапуру; вже тоді він хотів вийти на політичну арену. Після того як він склав екзамен на ступінь бакалавру з математики, його тьютор у Триніті-коледж намагався переконати його облишити ідею продовження служби в сингапурській армії, а натомість далі займатися математикою в Кембриджі, де він досягнув таких визначних успіхів. Президент Сингапурської спілки в Оксфорді та Кембриджі, вручаючи йому приз як найкращому сингапурському студентові 1974 року, згадав про лист від ще одного викладача з Триніті-коледж, який писав, що Лун «отримав на 50% більше найвищих оцінок за свого найближчого суперника по курсу» та що «за всю історію екзаменів на ступінь бакалавра з математики не траплялося такого великого розриву між найкращим студентом і його найближчим суперником».

Коли в день вручення диплому я зустрівся з тьютором Луна, він розповів мені, що отримав від мого сина надзвичайно обґрунтованого, детального й продуманого листа, у якому той пояснював, чому не може пов'язати свого подальшого життя з математикою, яким би хистом у цьому напрямку його не наділила природа. Пізніше я попросив тьютора надати мені копію цього листа Луна від серпнія 1972 року:

> «Тепер я хотів би викласти причини, з яких не хочу ставати професійним математиком. Я відчуваю абсолютну потребу залишитися в Сингапурі, щоб я там не робив, і не тільки через особливе моє становище (бо якщо «відпливе» і мій інтелект, це може справити на Сингапур дуже деморалізуючий ефект), але й тому, що Сингапур – це частина мене і це місце, частиною якого я хочу бути... Крім того, математики мало можуть вплинути на те, що відбувається довкола, у світі та у їхній власній країні. Це не має ніякого значення для такої великої розвинутої держави, як Британія, але в Сингапурі це буде дуже важливо. Це не означає, що я повинен піти в політику, але впливовий член державної служби чи збройних сил також може зробити чимало гарних справ або ж поганих... Я більше хотів би займатися практичною діяльністю, і можливо, на мою голову литимуться прокляття людей, але це краще, ніж клясти когось іншого та не бути здатним нічого вдіяти».

Коли мій син написав ці рядки, йому було тільки 20 років, але він уже знав, куди спрямоване його серце й розум.

У житті трапляється всяке, трагедії є невід'ємною його частиною. У 1978 році Лун одружився з лікаркою Вон Мін Ян, малайзійкою, з якою він познайомився, ще коли

вона вивчала медицину в Гертон-коледжі в Кембриджі. У 1982 році в них народилася друга дитина, хлопчик на ім'я Їпен. Він був альбіносом і мав певні вади зору. Через три тижні дружина Луна Мін Ян померла від серцевого нападу. Увесь світ Луна розпався на друзки. Двох дітей доглядала його теща, якій інколи допомагала Чу. Крім того, їм допомагала служниця, яку негайно надіслала Памелія (дружина мого брата Суаня). Пізніше нас почало турбувати те, що Їпен якось довго не починає говорити і не виявляє бажання спілкуватися з людьми. Коли ж зі своєї інтернатури в Массачусетській центральній лікарні повернулася Лін як спеціаліст із педіатричної неврології, вона поставила Їпенові діагноз – аутизм. Після кількох років, проведених у підготовчій школі для дітей із вадами зору, комунікативні навички Їпена покращилися настільки, що він зміг продовжити навчання в звичайній середній школі. Лін дійшла висновку, що він має синдром Аспергера (слабко виражену форму аутизму) та що за інтелектуальним розвитком він не відстає від однолітків. Як показав час, він є найдобрішим з усіх моїх онуків, найбільш вихованим і здатним приваблювати.

У той час, коли Лун ще не відійшов після втрати дружини, Гох Чок Тун, тоді міністр оборони й заступник генерального секретаря ПНД, запропонував йому взяти участь у парламентських виборах, що мали відбутись у грудні 1984 року. На той момент Лун уже був полковником Генерального штабу та Об'єднаного штабу сингапурських збройних сил. Чок Тун як керівник цього міністерства високо оцінив потенціал Луна як перспективного політика. Луна ж турбувало те, що він, залишившись один із двома малими дітьми, не зможе приділяти достатньо уваги родині, бо буде відсутній майже весь час, займаючись політичними справами. Він вирішив порадитися з Чу та мною. Я сказав йому, що, втративши шанс сьогодні, він буде змушений чекати чотири-п'ять років до наступних виборів. Із кожним роком йому буде все важче змінювати себе й пристосовуватись до політичного життя, особливо складно буде навчитися працювати з людьми в округах і спілках. Але найважливіше, чого він мав навчитися, це глибоко співчувати людям і бути здатним передавати їм свої почуття та вести їх за собою. У віці 32 років Лун пішов з армії та взяв участь у грудневих виборах, на яких став одним із найпопулярніших кандидатів.

Я призначив Луна молодшим міністром у Міністерство торгівлі й промисловості. Його керівник-міністр негайно ж поставив його на чолі комісії з питань приватного сектору, що мала спостерігати за економікою в цій сфері, бо ми саме увійшли в кризовий період 1985 року. Пропозиції цієї комісії, щоб уряд удався до жорстких заходів зі скорочення витрат комерційних підприємств та підсилення конкуренції, стали важливим політичним випробовуванням для Луна й інших міністрів. У листопаді 1990 року, коли я пішов із посади прем'єр-міністра, прем'єр-міністр Гох Чок Тун призначив Луна своїм заступником.

На думку багатьох моїх опонентів, таке призначення відгонило непотизмом – вони казали, що підвищення Луна об'єктивно залежить від того, що він є моїм сином. Але, навпаки, як я сказав на партійній конференції 1989 року, за рік до моєї відставки, для Сингапуру чи Луна було б недобре, якби він зайняв мою посаду. Люди б думали, що він успадкував посаду від мене, тоді як він повинен був заслужити її сам, власними силами. Він був для неї занадто молодий, тому варто було, щоб хтось інший заступив мене на посаді прем'єра. Якби за таких умов Лун піднявся високо по щаблях, усім стало б зрозуміло, що він має доволі хисту.

Протягом кількох років Чок Тун змушений був терпіти під'юджування іноземних критиканів, які стверджували, що він гріє місце для Луна. Утім, в 1997 році, коли Чок Тун виграв свої другі загальні вибори та консолідував власні позиції як самостійний політик, його перестали кусати. Як заступник Чок Туна Лун сформував власний політичний імідж – рішучого, швидко реагуючого й гнучкого політика, здатного працювати в будь-якому секторі державного управління. У якому б міністерстві не виникли труднощі або податкова проблема – будьте певні, він готовий приділити їй свою увагу. Міністри, члени парламенту та старші державні службовці добре це знали. Залишившись ще кілька років у прем'єрському кріслі, я б міг дати йому змогу зібрати собі підтримку як лідерові країни, але я цього не зробив.

Коли ми з Чу перебували в Йоганнесбурзі в жовтні 1992 року, нам зателефонував Лун. Відповісти я не зміг, бо в той момент звертався з промовою до учасників конференції, але негайно передзвонив, як тільки трапилась нагода, бо боявся поганої звістки. Це дійсно була погана звістка – біопсія поліпу, знайденого в нього в прямій кишці, показала наявність ракових клітин; прозвучав діагноз – лімфома. Після наступного повідомлення в нас трохи відлягло від серця: ту форму раку, на яку страждав Лун, можна було вилікувати хіміотерапією. Лун пройшов тримісячний курс інтенсивної хіміотерапії, після якої ракові клітини щезли, а йому стало краще. На думку спеціалістів, якби симптоми не повернулися протягом п'яти років, можна було говорити про повне одужання. Ми з хвилюванням чекали, поки минуть ці п'ять років. Настав жовтень 1997 року, ми зітхнули з полегшенням. Лун пережив другу кризову ситуацію у своєму житті.

У грудні 1985 року Лун одружився з інженером Хо Чін, з якою познайомився в Міністерстві оборони. У 1972 році вона виграла президентську стипендію й була найкращою студенткою на факультеті інженерної справи Сингапурського університету. Сьогодні вона є безпосереднім керівником державної компанії «Singapore Technologies». Після випробовувань доля усміхнулася Лунові. У них народилося двоє синів, а до двох дітей Луна від першого шлюбу Хо Чін ставиться наче до своїх рідних.

Ян одружився з дівчиною з Сингапуру Лім Сует Ферн, яка вивчала юриспруденцію в кембриджському Гертон-коледжі і також отримала ступінь бакалавра з відзнакою першого класу. В них народилося троє синів. Після 15 років служби в сингапурських збройних силах Яна перевели до «Singapore Telecom». Постійний заступник міністра його міністерства пропонував йому зайняти одну з керівних посад у державній службі з перспективою стати незабаром постійним заступником міністра та можливістю з часом очолити державну службу, але він віддав перевагу приватному секторові й вирішив перейти до «SingTel». Коли його підвищили до посади президента компанії, мої критики відразу ж заговорили про непотизм. Насправді, якби його просували по кар'єрній драбині через наші родинні зв'язки, складення мною повноважень могло б стати катастрофою для нього та всієї системи меритократії. Утім, керівникам і колегам, з якими він працював, було краще видно, так само як інвестиційним менеджерам. Акції «SingTel» ані на цент не впали в ціні. Після кількох років роботи з головами правлінь та президентами великих міжнародних телекомунікаційних компаній будь-які розмови про фаворитизм наче випарувалися.

Ще коли наші діти ходили до школи, за багато років до 1983-го, коли я порушив питання неодружених жінок із вищою освітою, Чу і я говорили їм, що, одружуючись, вони можуть розраховувати на те, що їхні власні діти будуть такими ж розумними, як і майбутні дружини. Наші сини знайшли собі пари, рівні за інтелектом.

Лін, невролог, сьогодні працює заступником директора (з медичного обслуговування) Національного інституту неврології при клініці Тань-Ток-Сен. Вона незаміжня, як багато освічених жінок її покоління, й живе з нами за азійською традицією; багато подорожує, беручи участь у різних конференціях із неврології. Основний напрям її медичної діяльності – епілепсія та порушення навчальних здатностей у дітей.

Усередині родини нам вдалося зберегти теплі й близькі стосунки. Коли діти й онуки приїздять до нас на недільний обід, молодші хлопці, борюкаючись один з одним, моментально роблять справжній безлад у вітальні. Більшість людей обожнюють своїх онуків, а там недалеко й до того, щоб розбестити їх. Ми любимо своїх онуків, але вважаємо, що їхні батьки забагато їм дозволяють. Можливо, ми самі були занадто суворі, виховуючи своїх дітей, але це пішло їм на користь.

Мої три брати, Денніс, Фредді й Суань Ю та сестра Моніка, як і я сам, дуже багато чим завдячуємо нашій сильній, винахідливій і рішучій матері, яка створила умови, щоб всі ми отримали максимально гарну освіту, яка б відповідала нашому хистові та її можливостям. Денніс, як і я, вивчав юрисдикцію в кембриджському Фітзвільямі. Пізніше разом із ним та Чу ми стали партнерами в юридичній фірмі «Lee & Lee», а ще через рік до нас приєднався Едді Баркер, давній товариш ще з часів Рафлс-коледжу й Кем-

бриджу. Фредді став фондовим брокером. Суань студіював медицину у Фітцуїльямі, а повернувшись до Сингапуру, став успішним лікарем. Моніка рано вийшла заміж. Мої брати і сестра завжди були поряд, щоб допомогти, коли в нашій родині виникали проблеми, як це сталося в 1982 році, коли Лун втратив Мін Ян, та знову в 1992 році, коли в нього діагностували рак.

Нас із братами та сестрою пов'язують особливо теплі почуття. Я був для них не тільки старшим братом, але й тим, хто допомагав матері приймати важливі рішення. Мій батько був доволі легковажним від природи, тому, коли я був ще підлітком, мати привчала мене до ролі голови родини. Для моїх братів і сестри я ще й досі ним є, не тільки старшим братом. Уся наша велика родина збирається принаймні двічі на рік: святковий обід на китайський Новий рік і на Новий рік у мене вдома, на Окслі-роуд. Ми телефонуємо один одному та приїздимо в гості щоразу, як тільки відбувається щось значне, наприклад, народжується черговий онук. Сьогодні, коли нам вже за 60–70, кожний візит до лікаря нагадує, як сильно нас об'єднують спільні гени, бо, знайшовши якусь хворобу, лікарі завжди перевіряють і наших близьких, чи немає в них аналогічних порушень. Дякувати долі, вже троє з нас переступили біблійний віковий поріг – 70 років.

Так виглядав Сингапур, колишній британський колоніальний порт, у 1950-их.

Сучасний Сингапур – один із найважливіших фінансових та ділових центрів Азії.

43. Епілог

Шестирічним хлопчиком я їздив на арбі, що мала дерев'яні колеса з металевим ободом, без жодних ресор чи амортизаторів, і ще й досі пам'ятаю кожний камінець на сільській побитій дорозі, що нею нас відвозили на гумову плантацію діда. Через 50 років, у 1977-ому, я летів на надзвуковому «конкорді» з Лондона до Нью-Йорка за три години. Технології змінили мій світ.

За своє життя я співав чотири національні гімни: британський «Боже, борони королеву», японський «Кімі ґа Йо» («Твоє імператорське правління»), малайзійський «Негараку» («Моя країна») та, врешті-решт, сингапурський «Маджула Сингапура» («Уперед, Сингапур»). Іноземні війська приходили до Сингапуру та йшли: британські, австралійські та індійські, потім японські та їхні допоміжні війська – тайванські й корейські. Після війни повернулись британці, щоб боротися проти комуністичних повстань. Потім настала епоха незалежності. Індонезія розгорнула Конфронтацію проти Малайзії. Бурхливі потоки політичних змін затягли мене у свій вир.

Чи наважилися б мої колеги і я вирушати в цю подорож, якби знали про всі небезпеки та ризики, які на нас чекають, коли в листопаді 1954 року формували Партію народної дії? Якби ми усвідомлювали, якими складними будуть проблеми, що їх нам приготувало майбутнє, то ніколи б не подалися в політику з оптимізмом, ентузіазмом та ідеалізмом, які були нам притаманні в 1950-ті роки. Ми ж відчували, як пишаються китайці в Сингапурі та Малайї, спостерігаючи за успіхами комуністичного Китаю. І все ж таки тоді, в 50-ті, ми, маленька група колоніальної буржуазії з англійською освітою, нездатні подолати прірву, яка нас відокремлювала від народних мас, що говорили діалектами китайської мови, ступили на цей шлях. Як можна було сподіватися, що ми впораємося з Малайською комуністичною партією? Ми про це не думали, нашим єдиним бажанням було позбутись британців.

Ми стояли на своєму, не усвідомлюючи майбутніх небезпек. Прагнення, яким горіло наше серце, було сильніше за доводи розуму, які нас зупиняли. Один раз ступивши у воду, ми попливли на середину небезпечної ріки і ви вже не могли вийти з боротьби: спочатку з комуністами (це сталося набагато раніше, ніж ми очікували), з їхніми передовими робітничими, студентськими й культурними організаціями, які користувалися підтримкою озброєного підпілля. Цю проблему ми розв'язали, зливши сь із Малайєю в 1963 році та створивши Малайзію, але лише для того, щоб зрозуміти: екстремісти ОМНО

в керівництві країни бажали бачити суспільство з суто малайським домінуванням. Це призвело до міжнаціональних заворушень, нескінченних конфліктів та, нарешті, відокремлення й незалежності, яку ми здобули 1965 року. Не встигли ми й дихнути, як на нас уже чекала Конфронтація з Індонезією. Після того як у 1966 році вона закінчилася, 1968 року британці оголосили про виведення свого збройного контингенту. На зміну одній проблемі відразу приходила інша, ще загрозливіша. Були дні, коли ми, здавалось, взагалі не мали майбутнього.

У ті перші роки нашого навчання мистецтва влади ми отримали кілька цінних уроків. Утім, процес навчання ніколи не припинявся: ситуація постійно змінювалася, ми мали пристосовувати до неї свої політичні стратегії. У мене була перевага – кілька міністрів, які багато читали, всмоктуючи нові ідеї, але не дозволяючи при тому цим ідеям себе загіпнотизувати, – Кен Сві, Раджа, Сюй Сень. Цікаві книжки й статті – прочитавши їх, ми передавали один одному. На самому початку ми були наївними й нічого не знали, але нас врятувала обережність: ми завжди випробовували ідеї, перш ніж їх застосувати.

Товариські стосунки, що пов'язували мене з моїми колегами, лише зміцніли в результаті таких випробовувань. Під час подальших криз траплялося, що ми довіряли один одному найважливіше – своє життя. Ми вірили один одному, знали сильні й слабкі сторони один одного та зважали на них. Ми ніколи не ворожили на кавовій гущі у сподіванні зрозуміти, чого хоче від нас народ, бо ставили своїм завданням так змінити громадську думку, щоб вона підтримувала заходи, необхідні для виживання Сингапуру як суспільства без комуністичної диктатури й міжнаціональної ворожнечі, до того ж життєздатного в економічному плані.

Мені пощастило, бо зі мною була сильна команда міністрів, які поділяли однакове бачення Сингапуру і його майбутнього. Це були здібні люди, рішуче налаштовані на те, щоб іти до своїх спільних цілей. Ядро цієї команди залишалося незмінним понад два десятки років. Кен Сві, Раджа, Сюй Сень і Кім Сань мали видатні якості. Усі вони були старші від мене за віком і без вагань завжди говорили мені те, що думали, особливо якщо я був неправий. З їхньою допомогою я не втратив об'єктивності та врівноваженості, вони врятували мене від небезпеки мегаломанії, яка могла б легко захопити мене під час тривалих років перебування на найвищій посаді країни. Крім них, мене підтримували Тох Чінь Чай, Он Пан Бунь, Едді Баркер, Йон Ньюк Лінь, Кенні Бірн та Отман Вок – чесні й здібні люди, віддані нашій справі.

Починаючи в 1959 році, ми мало що знали про те, як керувати країною або як розв'язувати численні економічні й соціальні проблеми. Все, що в нас було, це жагуче бажання змінити несправедливе й нерівноправне суспільство на краще. Щоб зробити

це, нам була потрібна політична влада, а коли ми її досягли, то щоб продовжити цю роботу, мали багато працювати, щоб не втратити підтримки свого народу.

Я віднаходив здібних людей і ставив їх на посади міністрів і найвищих державних чиновників, щоб вони управляли чесною й ефективною системою, реагуючи на потреби сингапурців. Ми намагалися, з одного боку, утримати на своєму боці робітників, а з іншого – задовольнити потреби інвесторів, чий капітал, знання, управлінське вміння та закордонні ринки дали б нам змогу вижити без традиційної підтримки з материка, з Малайзії.

Ми навчалися на практиці – навчалися швидко. Якщо й існувала формула нашого успіху, то вона полягала в постійному вивченні того, як зробити так, щоб справа рухалася вперед і щоб цей процес відбувався якомога краще. Я ніколи не був заручником жодної теорії – мене направляли раціональні міркування й реальність. Найсерйознішим випробовуванням, що його мала пройти кожна теорія чи план, було запитання: чи спрацюють вони? Це була та провідна «нитка Аріадни», за якою я йшов усі тридцять років перебування на прем'єрській посаді. Якщо певна теорія чи задум не давали результатів або результати були слабенькі, я переставав інвестувати туди час і зусилля. Я майже ніколи не припускався тієї самої помилки двічі і намагався вчитися на помилках інших. Ще в перші роки перебування в прем'єрському кріслі я зрозумів, що мало існує таких проблем, із якими я стикаюсь в управлінні країною, що їх ніколи успішно не розв'язували б інші уряди. Отже я засвоїв звичку шукати той уряд, який уже мав цю проблему, дізнаватися про шляхи її розв'язання, якими він пішов, та про наслідки таких заходів. Не має значення, про що йшлося: будівництво нового аеропорту чи зміну методів шкільного викладання – я надсилав команду чиновників для вивчення досвіду тих країн, які успішно впоралися з аналогічною ситуацією. Мені було більше до вподоби спиратись на успішний досвід попередників, ніж винаходити колесо.

Зараз, озираючись у минуле, я можу сміливо сказати: нам пощастило, що деякі з надзвичайно ризикованих заходів і стратегій, які ми запровадили, не наробили Сингапурові великої шкоди. Ми працювали об'єднаним фронтом із комуністами; нас могли б зжувати та проковтнути, як це сталося з соціал-демократами в Польщі та Чехословаччині після Другої світової війни. Ми діяли в наївній вірі, що сила виборчої арифметики врешті-решт приведе до формування малайського суспільства з менш вираженими міжнаціональними протиріччями; як свідчить час, ці протиріччя неможливо перебороти, про які б спільні економічні інтереси не йшлося. Побоюючись сумної економічної перспективи, я дозволив побудувати нафтоочисний комплекс у Кеппелі, поставивши під велику загрозу – в разі пожежі – наше основне багатство, нашу головну гавань. А повстання учнів китайських середніх шкіл у 1950-ті

роки так сильно закарбувались у нашій пам'яті, що ми відкладали запровадження національної освітньої політики з англійською як основною мовою з 1965 на 1978 рік, таким чином позбавивши шансів досягти успіху в професійному житті багатьох тисяч китайських студентів.

Я навчився не звертати уваги на критику й рекомендації професіоналів і тих, що себе ними вважають, особливо ж учених у галузі політології й суспільствознавства. У них є улюблені теорії щодо того, як саме повинно розвиватися суспільство, щоб наблизитись до їхнього власного ідеалу, і зокрема щодо способів позбутися бідності та зробити заможними всі верстви населення. Я завжди намагався йти правильним шляхом, але далеко не завжди він збігався з поняттям політичної коректності. Іноземні журналісти, що представляли в Сингапурі західні ЗМІ, проповідували свої теорії та критикували мою політику, сподіваючись вплинути на виборців і уряд. Нам пощастило: наші люди виявились такими ж прагматичними й реалістичними, як і уряд.

Чи був би я іншим, якби залишився правником і не подався в політику? Мій досвід був би набагато обмеженішим, а мої горизонти – вужчими. Пішовши в політику, я був змушений навчитися розбиратись у всьому розмаїтті проблем людського суспільства. Як говорить китайське прислів'я: «Хоч ластівка й мале створіння, а все одно має п'ять органів чуття». Якою б малою не була наша країна, наші потреби аналогічні потребам будь-якої великої держави – як всередині, так і в міжнародних стосунках. Моє коло обов'язків дозволило мені побачити масштабну картину людських суспільств і сформувати світогляд, якого не має жодний правник.

Проте я ніколи не дозволяв собі забути про унікальність становища Сингапуру в Південно-Східній Азії. Щоб вижити, ми мали бути краще організовані, ефективніші та конкурентоспроможніші, ніж решта регіону, бо інакше неможливо було претендувати на роль перехрестя шляхів, які простиралися в два боки: країни розвинені й ті, що розвиваються. Проаналізувавши всі аспекти справи, обговоривши їх, я приймав рішення, базуючись на інтуїтивному розумінні того, що буде добре для Сингапуру. Я переконав наших людей позбутися британців та приєднатись до Малайї. Потім сталося так, що Сингапур звідти попросили, після чого нашим обов'язком було забезпечити країні процвітання, а людям – майбутнє.

Це стало можливим завдяки солідарній і рішучій групі лідерів, яких підтримував працьовитий та прагматичний народ, що повністю їм довіряв. Чи розраховував колись я, що незалежний Сингапур, ВНП якого в 1965 році становив 3 мільярди сингапурських доларів, виросте в 15 разів, до 46 мільярдів у 1997 році і за оцінкою Світового банку посяде восьме місце у всесвітньому рейтингу ВНП на одиницю населення? Мені не один раз ставили це питання, а я завжди відповідав: «Ні». Як міг я передбачити, що наука й

розвиток технології, особливо ж прориви у сфері перевезень, телекомунікацій і засобів виробництва, так сильно зблизять світ?

Історія сингапурського прогресу відбиває досягнення розвинутих промислових країн – їхні винаходи, технології, підприємницький дух та енергію. Це частина великої історії людських пошуків, спрямованих на нові сфери, щоб покращити своє життя й жити в багатстві. Стемфорд Раффлс з Ост-Індійської компанії знайшов острів, на якому в 1819 році жили 120 рибалок, і перетворив його на транзитний пункт на морському шляху з Індії до Китаю. Як торговельний центр Британської імперії в Південно-Східній Азії, Сингапур розцвів завдяки міжнародній торгівлі. Коли пароплави прийшли на зміну вітрильникам, і потім, коли в 1869 році було побудовано Суецький канал, обсяг перевезень значно виріс, чимало додавши до багатства Сингапуру.

Під час японської окупації (1942–45 роки) цей обсяг катастрофічно знизився; фактично можна було говорити про блокаду. Торгівля завмерла, їжа та ліки стали дефіцитом, із мільйонного населення півострівної Малайї та островів Ріау ледве залишилася половина. Багато з тих, хто залишився в живих, фактично були напівмертві від голоду. Після перемоги військ союзників у серпні 1945 року постачання поновили, а разом із ним з'явилася їжа, ліки та інші предмети першої необхідності; розсіяне населення повернулось по домівках. Торгівля й нові інвестиції принесли одужання.

З появою кожної технічної новинки Сингапур робив черговий крок уперед: контейнери, повітряні вантажні та пасажирські перевезення, супутниковий зв'язок, міжконтинентальні лінії з оптичного волокна. Я впевнений, що технічний прогрес принесе з собою кардинальні зміни вже в наступні 50 років. Інформаційні технології, комп'ютери й комп'ютерні комунікації, зважаючи на найрізноманітніші способи їх використання, революція в мікробіології, генній терапії, клонуванні та репродукуванні органів відкриє нову сторінку в житті людей. Щоб не залишитися осторонь цих процесів, сингапурці повинні бути готові засвоювати й брати на озброєння всі ці нові відкриття.

Люди в Сингапурі звикли швидко вчитися в процесі взаємодії з іноземцями. Ми відправляли своїх найкращих студентів навчатися за кордон, у найрозвиненіші країни, спочатку на ґранти, що їх виділяли ці країни, відтак на стипендії сингапурського уряду. Ми також звернули увагу на загострення соціальних проблем, що виникло у відповідних суспільствах через лібералізм соціальної політики та соціального забезпечення. Уроки, за які інші заплатили високу ціну, пішли на користь і мені. Я був знайомий із багатьма талановитими закордонними лідерами, від яких багато дізнався цікавого й краще зрозумів довколишній світ.

Зібрати команду, що прийшла б на зміну мені й моїм колегам, виявилося завдан-

ням майже таким самим важким, як дати поштовх розвиткові Сингапуру після набуття незалежності. Друге покоління лідерів принесло в урядову систему свіжу енергію та ентузіазм. Їхній досвід та ідеї більше відповідають молодшому поколінню сингапурців; в новому тисячолітті, я впевнений, вони зможуть повести за собою. Спостерігаючи, як ця молода команда завойовує довіру народу і входить в робочу колію, я відчуваю безмірне задоволення.

Що чекає на Сингапур у майбутньому? Історія знає небагато прикладів міст-держав, які вижили. Так, грецькі міста-держави назавжди пішли у віки. Більшість із них, не зникнувши фізично, були поглинуті якоюсь більшою за розмірами державною формацією. Місто-держава Афіни зникло. Місто Афіни досі існує в Греції із знаменитим Парфеноном – свідком досягнень ще тих, давніх, афінян. Інші міста, траплялося, ставали жертвами великих держав, які їх руйнували, а мешканців вбивали або розсіювали по земній поверхні. Однак нації, до складу яких вони входили, вижили, а нові люди заселили й відбудували ці міста. Чи зникне Сингапур як незалежне місто-держава? Острів Сингапур не зникне, але суверенна нація, що існує на ньому сьогодні, здатна йти своїм шляхом та відіграти унікальну роль у світі, колись може бути стерта.

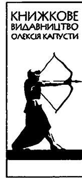
Сингапур існував протягом 180 років із моменту його заснування Стемфордом Раффлсом, але протягом 146 років, до 1965 року, він був лише аванпостом британських господарів Індії. Він вижив, бо виявився корисним для світу. Він входить до складу глобальної мережі міст, куди винесли свій бізнес успішні корпорації з розвинутих країн. Щоб залишитися незалежною нацією, Сингапурові потрібен світ, де зберігатиметься такий баланс сил, що уможливить виживання дрібних країн – щоб їх не поглинули більші.

Мир і стабільність в Азійсько-Тихоокеанському регіоні залежать від стабільних стосунків у трикутнику: США – Японія – Китай. Китай та Японія за своїми геополітичними інтересами є конкурентами. Небо їхніх стосунків не безхмарне – його затьмарюють колишнє японське вторгнення та окупація Китаю. З американцями в японців більше спільних інтересів. Баланс між США і Японією, з одного боку, й Китаєм – з іншого, визначатиме структуру й контекст стосунків між іншими країнами Східної Азії. Якщо вдасться втримати цю рівновагу, майбутнє нашого регіону буде ясним, а Сингапур і надалі буде корисний світові.

Починаючи в 1950-ті роки своє політичне життя, я й уявити собі не міг, що ми опинимося на боці переможців у холодній війні та що на Сингапур чекатиме економічний і соціальний прогрес – закономірний наслідок стабільності, підприємницької жилки та зв'язків із Заходом. Період, що сьогодні вже в минулому, був часом кардинальних політичних, соціальних та економічних трансформацій. Найскладнішими стали роки з моменту набуття незалежності в 1965 році до виходу британських військ у 1971-ому.

Тільки тоді, коли основні підрозділи британських військ пішли, а ми не зазнали серйозних проблем із безробіттям, я відчув, що ми стали не такими вразливими.

У майбутньому на Сингапур може чекати стільки ж величних перспектив, скільки й небезпек та непевності. Промислове суспільство, потроху відживаючи, передає естафету суспільству, базованому на знаннях. Новий водорозділ, що поділить цей світ, пройде між тими, хто має знання, та тими, хто їх не має. Ми повинні вчитися, щоб увійти у світ знань. Те, що в минулі три десятиріччя ми досягли успіхів, не означає, що так буде завжди. Однак наші шанси не потерпіти фіаско стануть вищими, якщо ми дотримуватимемося основних принципів, які допомогли нам прогресувати: соціальна згуртованість, яка є наслідком рівномірного розподілу вигод від прогресу; рівні можливості для всіх і меритократія, коли роботу отримує людина, яка найбільше їй відповідає, особливо коли це стосується керівників уряду.

ВИДАВНИЦТВО ОЛЕКСІЯ КАПУСТИ ПРЕДСТАВЛЯЄ:

СЕРІЯ «БІБЛІОТЕКА ЖУРНАЛУ "УПРАВЛЕНИЕ КОМПАНИЕЙ"»

«Тайм-менеджмент. Простые инструменты, которые меняют жизнь», 2009 р., російською мовою

Це книга про особисту ефективність та керування часом. Вона адресована і тим, хто лише знайомиться з інструментарієм тайм-менеджменту, і тим, хто шукає нові підході, прагнучи переосмислити вже відпрацьовану практику. Тайм-менеджмент дуже тісно пов'язаний із фундаментальним складником людського існування – пошуком сенсу життя, покликання, а це нескінченний та глибоко індивідуальний шлях. Таким чином, правильний тайм-менеджмент – це не методика занесення завдань в Outlook та їх подальше сортування, це система, яка допомагає визначитися з власними цілями, пріоритетами і лише потім на підставі цього формувати життєві та інші плани. Методики й рекомендації, запропоновані в книзі, допоможуть знайти час на те, що насправді для вас важливо.

«Лучшие продажи. Технологии для быстрого внедрения», 2009 р., російською мовою

Як продавати в умовах, коли робити це стає дедалі важче? Як перебудувати систему продажу та змусити продавців працювати ефективніше, ніж до кризи? Як навчити продавців працювати із запереченнями, типовими для кризового періоду? Як виявити вузькі місця в системі продажу та визначити потенціал відділу? Це лише деякі з питань, проаналізованих у збірнику.

У книзі зібрані різні матеріали про керування продажем, апробовані практикою технології, програми, розроблені й реалізовані провідними українськими й російськими бізнес-тренерами.

**«Теория ограничений в действии.
Как создать решающее конкурентное преимущество»,
2009 р., російською мовою**

Як визначити, що в цей момент обмежує компанію, стоїть на заваді збільшенню прибутку та стабільного зростання? Як знаходити рішення, що їх не в змозі скопіювати конкуренти? Як розв'язувати фундаментальні проблеми керування? Як забезпечити постійну наявність усіх своїх товарів у роздробі? Як налагодити синхронну взаємодію всіх підрозділів компанії? Відповіді на ці та багато інших запитань дає теорія обмежень, розроблена Елі Голдраттом.

«Инновации. От идеи до внедрения», 2010 р., російською мовою

Для сучасного бізнесу інновація – це життя. Але які інструменти допоможуть знайти дійсно проривну ідею, побачити те, чого не бачать конкуренти? І як зробити так, щоб гарна ідея таки була втілена в життя, як підвищити ефективність інноваційного процесу?

СЕРИЯ «БИБЛИОТЕКА ЖУРНАЛА "НОВЫЙ МАРКЕТИНГ"»

«Интернет-маркетинг. Новые инструменты влияния на новых потребителей», 2010 р., російською мовою

Як «достукатися» до споживачів у час, коли традиційні джерела інформації та комунікаційні канали стають все менш ефективними, коли вони віддають пальму першості цифровим комунікаційним каналам і насамперед Інтернету?

Ця книга про те, як маркетологам із максимальною вигодою використовувати цифрові канали комунікації. Представлені в ній практичні рішення та інструменти проаналізовано з урахуванням специфіки розвитку вітчизняного ринку інтернет-комунікацій.

**«Программы лояльности. Как влюбить в себя клиентов»,
2010 р., російською мовою**

Ця книга про те, як одержати від програми лояльності максимальну користь. У виданні представлені практичні рішення та інструменти, а також бізнес-кейси провідних вітчизняних і закордонних компаній, програми лояльності яких по праву можуть уважатися взірцевими.

СЕРИЯ «БИБЛИОТЕКА FBN-UKRAINE»

Крег Аронофф, Стивен Маклюр, Джон Вард.
«Преемственность в семейном бизнесе. Испытание на величие»,
2009 р., російською мовою

Як правильно підійти до вибору спадкоємця? Які неминучі перешкоди виникають у процесі передачі справ і як їх подолати? Як діючому керівникові впоратися з власними емоційними проблемами (адже дуже непросто вибрати когось одного з дітей, яких любиш однаково, і піти з бізнесу, який ти створив і якому присвятив життя)?

Відповідаючи на ці та інші співзвучні з ними запитання, автори аналізують різні аспекти процесу передачі справ у фамільній компанії.

Орения Яффе-Янаи. «Генетический код личности.
Как найти и реализовать свое призвание», 2009 р., російською мовою

У книзі представлені фактори, що впливають на професійний вибір людини. Використовуючи новаторський підхід під назвою «аналіз сімейної генограми», автор допомагає своїм героям виявити глибинні генетичні зв'язки між поколіннями і в такий спосіб визначити першопричини незадоволеності собою й різними тупиковими ситуаціями у професійній діяльності та кар'єрі.

КНИЖКИ ПОЗА СЕРІЄЮ

Сингапурська історія. Мемуари Лі Куан Ю. Том 1.
2007 р., українською мовою

Перший том мемуарів Лі Куан Ю охоплює період із дитинства автора до часу здобуття Сингапуром незалежності в 1965 році.

Книжка дозволяє крок за кроком простежити, як формувався світогляд майбутнього лідера, якими були його перші кроки в політиці, як він стверджувався на світовій політичній арені. Мемуари Лі Куан Ю містять відповіді на фундаментальні запитання: якими є складники успішного державобудівництва і що може стати на заваді створенню процвітаючої держави.

З питань придбання звертайтесь за телефоном
(044) 225-03-20
http://www.books.web-standart.net

Головний редактор *Людмила Савицька*
Переклад *Катерина Сисоєва*
Літературний редактор *Наталія Пуряєва*
Відповідальний за випуск *Леся Петренко*
Дизайн обкладинки, оригінал-макет *Андрій Янович*
Верстка *Олександр Кохан*

Підписано до друку 04.07.2011 року.
Формат 84x100 1/24. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 60. Обл. вид. арк. 24.
Замовлення 1-08/03.

ТОВ «АА Плюс»
01135, Київ, вул. Павлівська, 26/41, оф. 108.
Свідоцтво №3727.

Надруковано в друкарні
ТОВ «Видавництво Вперед»
97534, АРК, Сімферопольський р-н,
с. Строганівка, вул. Лікувальна, 1
тел. (0652) 593-112

Усе в Сингапурі потрапляє під його пильне око: чи це вибір кущів для озеленення країни, чи відтворення романтичної історії готелю «Raffles», чи відверте переконання молодих чоловіків одружуватися з жінками, такими ж освіченими, як і вони самі. Сьогодні безпечний, охайний Сингапур – це місто «під маркою Лі», яку він безкомпромісно тримає на непохитній висоті: «Якщо це держава-"дитя", я пишаюся тим, що її "зростив"».

Поле діяльності Лі в Сингапурі було досить обмеженим, але завдяки своїй енергії й таланту він спромігся його розширити – зайняти гідне місце у світовій політиці. Він глибоко аналізує деякі найважливіші стратегічні питання останніх десятиліть, розповідає, як протягом багатьох років він виступав тверезомислячим довіреним радником лідерів США, Китаю й Тайваню, допомагаючи їм впоратися з приливами та відпливами у стосунках між їхніми державами. Він також відверто, а іноді й ущипливо змальовує портрети своїх колег у політиці, зокрема неприборканих Маргарет Тетчер та Рональда Рейгана, інтелектуала Цзян Цземіня та ідеологів Джорджа Буша й Дена Сяопіна.

Крім того, він відсуває завісу свого сімейного життя, з ніжністю описуючи Ква Геок Чу, дружину та вірного партнера, не приховуючи гордості за трьох своїх дітей, особливо за старшого сина Сянь Луня, який зараз займає посаду прем'єр-міністра Сингапуру.

Протягом понад трьох десятиліть Лі Куан Ю отримував рівною мірою як похвалу, так і критику, але попри все він ствердився як постать, яку неможливо ігнорувати ні в азійській, ні в міжнародній політиці. Другий том мемуарів Лі Куан Ю «Із третього світу в перший» дає читачам можливість зазирнути в це далекоглядне серце, душу й розум.

Лі Куан Ю народився в Сингапурі 16 вересня 1923 року. Він нащадок у третьому поколінні емігрантів із китайської провінції Гуандун. Вивчав право в Кембриджському університеті. У 1954 році заснував Партію народної дії, яка через п'ять років перемогла на загальних виборах у Сингапурі. 1959 року у віці тридцяти п'яти років Лі став першим прем'єр-міністром країни. Із листопада 1990 року займав пост старшого міністра. Зараз він міністр-наставник Сингапуру.

ISBN 978-966-2469-05-9

Сингапурська історія:
із третього світу в перший

Мемуари Лі Куан Ю

«Лі Куан Ю є одним із найвизначніших та найталановитіших людей, з якими мені довелось зустрітись. "Сингапурську історію" обов'язково повинні прочитати ті люди, кого цікавить правдива історія становлення успішної азійської держави. Ця книга також дає нам змогу зрозуміти хід мислення одного з найпроникливіших політичних діячів XX сторіччя».

– Джордж Буш

«Перебуваючи при владі, я прочитала й проаналізувала всі промови Гаррі. Йому чудово вдалося розвіяти туман пропаганди, з досконалою чіткістю сформулювати найактуальніші питання та знайти шляхи їх розв'язання. Він ніколи не помилявся…».

– Маргарет Тетчер

«Назва цієї книги "Із третього світу в перший" відбиває мрію всіх країн, що перебувають у процесі становлення, яка, проте, втілюється лише для одиниць. До них належить і Сингапур. Ось чому ця розповідь про перші роки його незалежності, написана батьком-засновником Лі Куан Ю, буде цікавою для людей з інших держав, що розвиваються, а також всім, кого цікавить доля таких країн. Відзначу також чудову ясність викладу та свіжість літературного стилю автора».

– Кофі А. Аннан

«Щоразу, коли я зустрічався з паном Лі Куан Ю, мене дійсно вражав його інтелект, бачення майбутнього та глибина розуміння історії й суспільства. Немає значення, де саме ваше місце в політичному спектрі, з цієї книги ви дізнаєтеся багато цікавого про те, як мудрий керівник перетворив крихітну країну на процвітаюче сучасне суспільство, провівши її через рифи світової політики».

– Кім Де Чжун

«Його внесок у справу зміцнення економічних зв'язків між країнами Південно-Східної Азії неможливо переоцінити. Його останні мемуари – це глибоке проникнення в історію і політику регіону, а також нова, свіжа їх інтерпретація, яка спонукає задуматись над багатьма речами».

– Чуан Лікпаї

«Почавши понад сорок років тому, Лі Куан Ю перетворив тодішню бідну й немічну колонію на сяючу, багату й сучасну світову столицю, притому що весь цей час Сингапур перебував в оточенні ворожих держав. Завдяки своєму видатному гострому інтелектові Лі Куан Ю став одним із найповажніших та найчастіше цитованих державних діячів світу. Цю книгу обов'язково має прочитати кожен студент сучасної Азії».

– Руперт Мердок

«У сучасному світі на рівних із першими можна бути при наявності двох речей: Інтернету й освіти. Прем'єр-міністр Лі Куан Ю є лідером міжнародного масштабу, який добре це розуміє і використовує потенціал Інтернету, щоб забезпечити Сингапурові виживання та успіх в економіці, основою якої є Інтернет».

– Джон Чемберс

«Лі Куан Ю заслуговує на визнання... Завдяки йому в сингапурських школах на кожних двох учнів припадає один комп'ютер, а кожна домівка підключена до Інтернету».

– Скотт Мак-Нілі

«Це історія людини, яка практично власноруч збудувала велику націю. Це перший у світі підручник на тему державотворення».

– Киїчі Міязава

«Бачення Лі, його політична проникливість та вміння мислити стратегічно перетворили Сингапур із торговельного порту на успішну державу, якою вона залишається й сьогодні, – державу, яка здобула повагу цілого світу».

– Тун Даїм Зайнуддин